

Олексій ЯСЬ

ІСТОРИК І СТИЛЬ
ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ
(початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.)

Частина 1

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ОЛЕКСІЙ ЯСЬ

ІСТОРИК І СТИЛЬ
ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ
(початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.)

Монографія
У 2-х частинах

Частина 1

УДК 930.1 (477) "XIX/XX"

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
протокол № 11 від 19 грудня 2013 р.

Ясь Олексій.

Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. — Ч. 1. — 587 с.

ISBN 978-966-02-7132-6

ISBN 978-966-02-7133-3 (Ч. 1)

Висвітлюються й аналізуються дослідницькі практики та тексти відомих українських істориків XIX–XX ст., зокрема В. Антоновича, Д. Бантиша-Каменського, М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Компан, М. Костомарова, Б. Крупницького, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Липинського, М. Максимовича, М. Маркевича, О. Оглобина, М. Слабченка, С. Томашівського, Ф. Шевченка, М. Яворського.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Відповідальний редактор

академік НАН України, доктор історичних наук, професор
Смолій Валерій Андрійович

Рецензенти:

Боряк Геннадій Володимирович,

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заст.
директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України

Буряк Лариса Іванівна,

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу
Українського інституту національної пам'яті

Калакура Ярослав Степанович,

доктор історичних наук, заслужений професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ISBN 978-966-02-7132-6

ISBN 978-966-02-7133-3 (Ч. 1)

© О. В. Ясь, 2014

© Інститут історії України НАН України, 2014

МОЇМ БАТЬКАМ

***Василю Михайловичу Ясю
(1.01.1936–11.08.2010)
Світлані Яківні Ясь***

З М І С Т

До читача	7
РОЗДІЛ I. СТИЛЬ МИСЛЕННЯ — МЕТАФОРА ТА ПОНЯТТЯ	9
1.1. Теорії «стилів мислення» та їх походження	17
1.2. У радянському інтелектуальному просторі	24
1.3. На пострадянських теренах	33
1.4. Поняття «стиль мислення» та інші інструменти	42
РОЗДІЛ II. ПІЗНЬОПРОСВІТНИЦЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ ТА ПОЧАТКИ РОМАНТИЗМУ (Д. БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ, М. МАРКЕВИЧ)	57
2.1. «Свій» серед «чужих». Малоросійська візія Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя	65
2.2. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського та її конструкція	86
2.3. «Чужий» серед «своїх». Д. Бантиш-Каменський в українській та російській історіографічній рецепції	109
2.4. М. Маркевич як перехідний тип історика	121
2.5. Архітектоніка «Истории Малороссии» М. Маркевича	129
2.6. Раціоналізм versus романтизм. Два конфлікти у творчості М. Маркевича	137
РОЗДІЛ III. СВІТ РОМАНТИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ (М. МАКСИМОВИЧ, М. КОСТОМАРОВ ТА П. КУЛІШ)	147
3.1. М. Максимович — природник на полі соціогуманітаристики	154
3.2. Фрагмент як форма мислення. Сильові та жанрові виміри студій М. Максимовича	165
3.3. Конструкція історичного часу у текстах М. Костомарова	186
3.4. Між достовірним та уявним. М. Костомаров як історик-художник	208
3.5. Історія як сюжет. Представлення образу Б. Хмельницького в однойменній монографії М. Костомарова	226
3.6. Історія як міф. «Гетьман-відступник» у сприйнятті М. Костомарова	247
3.7. Від романтичного козакофільства до раціоналістичного культурництва. П. Куліш у 1840-і — на початку 1860-х років	269
3.8. Ревізіоністський поворот 1870-х–1880-х років. Позитивізм у пізньоромантичній рецепції П. Куліша	289
РОЗДІЛ IV. НА КУЛЬТУРНИХ ТЕРЕНАХ «ПЕРШОГО» ПОЗИТИВІЗМУ (В. АНТОНОВИЧ, М. ДРАГОМАНОВ)	319
4.1. «Культ» громади в історичному письмі В. Антоновича	328
4.2. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича	356

4.3. Поняття «поступ» у термінологічному апараті М. Драгоманова	372
4.4. Компаративізм як вислід космополітизму. Порівняльно-історичний метод у студіях М. Драгоманова	400

**РОЗДІЛ V. «КРИТИЧНИЙ» ПОЗИТИВІЗМ І ЙОГО СОЦІОЛОГІЧНІ,
НЕОКАНТІАНСЬКІ ТА ВІТАЛІСТИЧНІ РЕВІЗІЇ.**

МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ПРОЕКТ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» (М. ГРУШЕВСЬКИЙ)	427
5.1. «Органічна цілість», «колесо еволюції» та факторний підхід у дослідницьких стратегіях М. Грушевського	439
5.2. «Народна маса» — старий / новий герой, або модернізація наративу М. Грушевського	466
5.3. Традиція й Революція у великому тексті М. Грушевського	496

РОЗДІЛ VI. НЕОРОМАНТИЧНА ХВИЛЯ (С. ТОМАШІВСЬКИЙ, В. ЛИПІНСЬКИЙ)

6.1. Образ як метафора. Українська минувшина у галицькій апології С. Томашівського	516
6.2. Символічне та Типологічне в історичному письмі С. Томашівського	538
6.3. «Велика людина», культ героїв та символістська естетика у репрезентації В. Липинського	555
6.4. Ірраціоналізм, соціологізм та «органічна сполука» у концептуалізації В. Липинського	575

ДО ЧИТАЧА

Мене віддавна приваблювали тексти істориків. Багатоголосся смислів, мінливість сюжетів, розмаїття форм, своєрідне оперування, переінакшування, часом навіть гра з фактографічним матеріалом творять заплутане, суперечливе, зіткане з різних шарів і, водночас, чаруюче, загадкове мереживо історичного письма, за якою переховується особа Автора.

Зазвичай тексти істориків асоціюються з тими чи іншими образами минувшини. Недаремно представників «історичного цеху» здебільшого сприймають саме з цієї перспективи. Втім, спроби прочитати та досягнути їхні тексти з історіографічних ракурсів і контекстів неодмінно виявляють й інші образи — образи самих істориків. Власне, читання, коментування та тлумачення текстів і складає наріжний рефрен майже всіх сюжетів, пропонованої монографії. У широкому сенсі це книжка про тексти та їхніх авторів.

Величезний масив текстів справляє на дослідника враження безмежного океану — начебто знайомого і загалом незвіданого, котрий спроможний поглинути будь-які творчі потуги. З такої перспективи вкрай важливим видався вибір виразних методологічних орієнтирів, які б послуговували надійним дороговказом для побудови і розгортання певних дослідницьких стратегій. Отож погляд зупинився на стильових підходах і теоріях, які добре прислужилися для формулювання вихідних запитів до текстового матеріалу.

Концептуальне й інструментальне використання стилю сягає своїми витками ще доби класичної науки і хронологічно обіймає, щонайменше, кілька століть інтелектуальної та культурної історії. Тим паче, що стильові підходи й теорії зазнали численних і багатоманітних некласичних трансформацій та постмодерністських мутацій (докладніше про це йдеться у першому розділі). Відтак вони й дотепер залишаються досить уживаними та привабливими для багатьох учених із найрізноманітнішою фаховою (причому не тільки соціогуманітарною!) спеціалізацією. Вочевидь, організаційні й евристичні можливості стильових підходів найбільше спричинилися до методологічного вибору та, кінець-кінцем, виплекали формулювання провідної проблематики — *історик і стиль*.

У такому річищі вкрай складною й гострою проблемою виявився добір істориків та їхніх текстів, оскільки постійно примушував зважувати на уявних шальках терезів безліч аргументів *pro et contra* щодо можливих осіб і сюжетів. Тому провідною настановою, покладеною до засад цього відбору, стала ідея представлення найширшої стильової мозаїки, котру творили різні дослідницькі практики й тексти. Безперечно запропонована вибірка українських істориків та їхніх праць у жодному разі не є викінченою і розглядається тільки як одна з багатьох можливих варіацій у репрезентації українського історіописання. Та, попри приховану суб'єктивність, яка звичайно побутує у будь-якій процедурі

добору, сподіваємося, що у монографії більш-менш адекватно репрезентовано основні перетворення стильової палітри української історіографії XIX — 80-х років XX ст.

На цьому місці доцільно сказати декілька слів про хронологічну локалізацію. Якщо нижня межа видається вповні очевидною і пов'язаною з появою академічного історіописання на українських обширах, то верхня вмотивовується свідомим виключенням сучасного періоду історії науки.

Крім того, варто застерегти від сприйняття монографії як систематичного викладу української історіографії. Такі враження можуть скластися внаслідок уживання низки стильових підходів, які зазвичай нав'язують цілісність у репрезентації багатьох сюжетів (співвіднесення конкретного тексту з загальними стильовими настановами, певного історика з культурною добою і т. п.). Натомість у книзі представлений лише один із багатьох потенційних «зрізів» українського історіописання, що подається з перспективи прочитання текстів істориків у світлі культурних епох та стильових напрямів.

Зрештою, мусимо сповнити приємний обов'язок і подякувати колегам, які у різний спосіб спричинилися до появи цієї студії. Валерій Смолій і Геннадій Боряк повсякчас підтримували та стимулювали автора на різних етапах підготовки й написання цієї книги, а також доклали великих зусиль для її наукового редагування. Чимало порушених сюжетів і проблем більш виразно окреслилися у повсякденному спілкуванні з моїм добрим другом та колегою Ігорем Гиричем, якому я щиро вдячний за його незмінну увагу і терпіння. Оксана Юркова люб'язно надала текст неопублікованої монографії М. Грушевського про Д. Бантиша-Каменського, котрий віднайшла в архіві РАН і нині готує до публікації. Цей дуже цікавий та оригінальний текст (можливо, одна з найкращих монографій М. Грушевського!) був використаний у другому розділі, зокрема додав багато важливих контекстів у рецепції як Д. Бантиша-Каменського, так і української історіографії перших десятиліть XIX ст. Ярослав Федорук, незважаючи на хронічну перевантаженість під час закордонних відряджень, постійно віднаходив можливості і надсилав автору публікації та матеріали, котрі не були приступні у Києві. Олесь Федорук перечитав текст, присвячений П. Кулішу, і висловив багато цінних зауважень та слушних коректив. Степан Величенко переклав англійською мовою резюме до цієї книжки. Світлана Блащук протягом дуже стислого терміну підготувала оригінал-макет.

Низка ідей та проблем, порушених у монографії, обговорювалася й дискутувалася у різних середовищах істориків. Передусім, варто згадати про серію методологічних семінарів в Інституті історії України НАН України, започаткованих Іриною Колесник у січні 2006 р. У другому випуску альманаху теорії та історії історичної науки «Ейдос» побачила світ низка розвідок про стильові підходи на теренах історіописання і соціогуманітаристики, котрі згенерували авторське зацікавлення цією проблематикою. Окремі ідеї і підходи були апробовані на наукових форумах (круглих столах, семінарах), проведених відділом української історіографії Інституту історії України НАН України під керівництвом Олександра Удода.

Доброзичлива підтримка й дружня допомога названих та багатьох інших осіб, урешті-решт уможливили появу цієї монографії, за що автор складає всім щиросердну подяку!

РОЗДІЛ I

СТИЛЬ МИСЛЕННЯ — МЕТАФОРА ТА ПОНЯТТЯ

Слово «стиль» продукує яскраві та барвисті асоціації у нашій свідомості. Відтак в уявному калейдоскопі пам'яті постають гострі шпилі готичних соборів, суворота простота геометричних ліній класицизму, вигадливі, розкішні форми бароко, романтичний колорит балад і романів Вальтера Скотта, кричущі натуралістичні замальовки у прозі західноєвропейських письменників другої половини XIX ст., символічний підтекст модерністської архітектури та багато інших неповторних образів. Та вони немовби зникають, розчиняються за розмаїтими предметними значеннями і багатоманітними смислами стилю, котрі постали впродовж численних століть людської історії.

Термін «стиль» походить від грецького слова *στυλος* (лат. *stilus, stylus*), що первісно означало стебло. З поширенням писемності ним стали називати паличку для письма з кістки або металу, загострену з одного кінця, щоби шкрябати на восковій дошці, та тупу, з другого кінця, — у вигляді лопаточки чи шару щоби витирати написане. Звідси походить давній вираз «обернути стиль», тобто стерти написане на воску.

Незабаром стиль вже застосовують для позначення письмових вправ, а згодом це слово переходить із практики письма у сферу мови — античної риторики та поезики¹. Відтоді стиль стає явищем мови й опановує нові терени побутування. Приміром, його вживають щодо окреслення індивідуальної манери античного автора чи оратора тощо. Стиль навіть перетворюється у специфічне мірило творчої експресії. Цей термін застосовують для опису своєрідних риторичних канонів та приписів, зокрема щодо вибору засобів і композиційних форм мовного вираження. Останні висували певні вимоги стосовно мовного матеріалу — добору слів та фігур, унаслідок чого мова набувала певної якості².

Зокрема, давньогрецький ритор Діонісій Галікарнаський розрізняв три способи «з'єднання слів» — строгий, гладкий та середній³. Інший античний автор Деметрій виокремлював чотири стилі — простий, величний, витончений, могутній та їх різні сполучення⁴. Загалом антична риторика була зорієнтована

¹ Шмит Ф. И. Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция. — Харьков, 1919. — С. 48; Новик И. Б. Системный стиль мышления (особенности познания и управления в сложных системах). — М., 1986. — С. 4.

² Миллер Т. А. Михаил Пселл и Дионисий Галикарнаский // Античность и Византия / Отв. ред. Л. А. Фрейберг. — М., 1975. — С. 142–143.

³ Античные риторика / Собр. текстов, статьи, ком. и общая ред. А. А. Тахо-Годи. — М., 1978. — С. 203.

⁴ Там же. — С. 244.

на відповідну предметну рубрикацію. Тому кожний стиль уживався щодо належного матеріально-речового світу⁵.

Втім, за античних часів зароджується й інша традиція осмислення стилю як слова-поняття та слова-логосу з перспективи вивчення мислення і мови, яку зазвичай пов'язують із Гераклітом. У широкому сенсі йдеться про семантичний характер організації стилю, котра нав'язує відповідний зв'язок тексту з контекстом, себто його буття у світлі літературних практик. Відтак дві традиції античної думки віддавна намітили той конфлікт у розумінні й потрактуванні стилю, котрий набув неабиякої гостроти в інші культурні епохи. Йдеться про змагання різних тенденцій у представленні стилю як виразу творчої своєрідності та неповторності і, заразом, як певного, зокрема обмежувального канону⁶.

За доби середньовіччя античні вимоги до риторики трансформуються, позаяк у практиці проповідей використовуються відмінні мовні канони. Предметні межі застосування різних стилів розмиваються, урізноманітнюється їх адресна спрямованість, більш рельєфно виступають індивідуальні творчі, культурні та психологічні риси автора-проповідника. Зрештою, богословська практика закладає ті підвалини, які спричиняються до виникнення уявлень про мішанину та розмаїття стилів. Тож у риториці шириться своєрідна «гра» з традицією, переінакшування, переформулювання існуючих канонів, завдяки якій продукуються нові ціннісні смисли⁷.

За великим рахунком, на передній план поступово виходить особа автора-творця, з яким пов'язувалася спершу словесна, а пізніше — літературна та мистецька практика. Недаремно у модерні часи стиль дедалі частіше застосовується в індивідуальному сенсі щодо певної практики у сфері мистецтва та культури (стиль Б. Мікеланджело, С. Рафаеля, П. Рубенса і т. п.). Афористичним стає знаменитий вислів, який приписують французькому природознавцю Ж. де Бюффону, що «стиль є сама людина (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.)»⁸.

Ця формула, виголошена новоспеченим академіком 25 серпня 1753 р., після його обрання до складу «сорока безсмертних» Французької академії⁹, нині вважається знаковою віхою у теорії стилів та стильових практик. Адже людина та її внутрішній світ трактувалися Ж. де Бюффonom як природно-духовна цілісність¹⁰. Причому він наголошував на тому, що тільки ідеї створюють основу стилю, а «звучність слів» є лише потрібним аксесуаром¹¹. Водночас стиль і на-

⁵ Парахонский Б. А. Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания / Отв. ред. С. Б. Крымский. — К., 1982. — С. 9.

⁶ Ткаченко О. Н. Теоретические концепции в определении сущности стиля мышления // ОНВ. — 2008. — № 3. — С. 66.

⁷ Устюгова Е. Н. Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля. — 2-е изд. — СПб., 2006. — С. 12.

⁸ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. — К., 1994. — С. 117.

⁹ Его же. Понимание стиля от Бюффона до Шлегеля // Лит. учеба. — 1988. — № 1. — С. 153; Мильчина В. О Бюффоне и его стиле [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.infoliolib.info/philos/buffon/bufmilch.html>

¹⁰ Устюгова Е. Н. Стиль человека (эволюция от Бюффона до наших дней) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://social.philosophy.pu.ru/?cat=publications>; Её же. Стиль и культура... — С. 20.

¹¹ Лосев А. Ф. Понимание стиля от Бюффона до Шлегеля... — С. 154.

далі виконує функції своєрідного оціночного мірила, зокрема у царині риторичної та богословської практики. Наприклад, Ф. Прокопович, автор відомого трактату про риторичне мистецтво, вважав, що стиль — це гарна, правильна, вишукана та виразна мова, котра застосовується адекватно до тих чи інших обставин¹².

З плином часу споглядаємо диференціацію різних значень поняття «стиль». Цей термін уживають для позначення складу мови, особливостей її вживання у поезії та прозі, зображувальних мовних засобів, зокрема різноманітних тропів і фігур, типів та форм мови тощо¹³. Пізніше відбувається специфікація різноманітних предметних значень стилю на багатьох рівнях функціонування мови: персональному, груповому, жанровому, дисциплінарному, хронологічному, етнокультурному, соціальному, соціокультурному тощо.

Врешті-решт, викристалізовується смислове розуміння художнього стилю як явища мистецтва та культури, що відображає цілі пласти культурної історії людства. Предметне значення стилю вирізнялося мінливістю ознак, які варіювалися залежно від виду мистецтва чи пам'яток культури, котрі породжували неабияке розмаїття інтерпретацій, оцінок та думок. Зокрема, німецький філософ Г.-В. Гегель підкреслював, що стиль є таким способом художнього втілення, котрий підпорядковується як умовам, які диктуються матеріалом, так і відповідним вимогам певних видів мистецтва та законам, зумовленим самим предметом¹⁴.

Приміром, у мистецтвознавстві термін «стиль» розглядали як сукупність чинників і прикмет, які об'єднували творчість низки митців, споріднену за тематикою та способом художнього відтворення світу. У літературознавстві стиль, переважно, пов'язували з самотутньою творчою особистістю — автором із неповторним письмом і світосприйняттям, оригінальним художнім та естетичним досвідом, себто з певними рисами та якостями, які, власне, й утворюють стилетвірні чинники. За висловом А. Шопенгауера, стиль відображає дух письменника та якість його мислення¹⁵.

Зазвичай саме така знакова постать виступала як фундатор, співзасновник літературно-стильового напрямку чи течії. Згодом у мистецтво- та літературознавстві поняття «стиль» поступово трансформується. Первісні тлумачення цієї дефініції як сукупності низки ознак у формі і змісті, компендіуму технічних прийомів та засобів мистецького вираження, цілісної образної системи, поступаються місцем розумінню стилю як особливого типу художнього бачення та мислення і навіть як способу осягнення світу й місця людини у ньому.

Отож цілісність стилю, зокрема щодо окреслення часової, мистецької чи жанрової належності низки предметів та об'єктів культурного світу, стає визначальною характеристикою його смислу. Важливого значення набуває організуюча функція стилю, котра вимагає розглядати фрагмент мистецького твору чи уривок тексту з перспективи стильової цілісності. Відтепер часто-густо окрема ознака асоціюється з відповідним мистецьким явищем, тобто зі способом і формою художнього мислення — стилем.

¹² Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. — К., 1979. — Т. 1: Про риторичне мистецтво. Різні сентенції. — С. 241.

¹³ Соколов А. Н. Теория стиля. — М., 1968. — С. 5.

¹⁴ Гегель [Г. В. Ф.] Сочинения. — М., 1938. — Т. 12: Лекции по эстетике. — Кн. 1. — С. 302.

¹⁵ Шопенгауер А. Мир как воля и представление / Пер. с нем. — М., 1993. — Т. 2. — С. 224.

Цей підхід побутує і до сьогодні, позаяк у мистецтві стиль часто-густо розглядають як «завершену та сталу структуру формальних елементів, які підпорядковані єдиному формотворчому принципу»¹⁶. Скажімо, за визначенням американського історика мистецтва М. Шапіро «дослідження стилю — це часто пошук прихованих відповідностей, які можна пояснити єдиною організуючою основою, однаково важливою і для характеру деталей, і для побудови цілого»¹⁷. Водночас склалося кілька основних тлумачень стилю, зокрема мовознавче, лінгвістичне (як засобу комунікації та знакової системи) та мистецько-художнє (як способу творчого вираження). Ці трактування певною мірою взаємодоповнюючі, хоч здебільшого мають відмінні площини циркуляції.

В історичній науці проблема стилю також посідала чільне місце, позаяк історіописання тривалий час уважалося різновидом літературної творчості. Більше того, стильове вираження, стилізацію у творчості історика розглядають як засадну основу романтичної історіографії. Тим паче, що за стильовими канонами романтизму мистецько-естетичне відтворення, оживлення минулого, інтуїтивне проникнення до внутрішнього світу героїв минувшини вважалися найважливішими методами пізнання¹⁸. Зокрема, харківський учений М. Петров обстоював думку, що романтизм ушляхетнив та опоетизував історичний виклад¹⁹. Дехто з істориків (Г.-Г. Гервінус) навіть присвятив художньому трактуванню історії спеціальні студії²⁰.

Зі становленням академічної історіографії проблеми стилю поступово відсуваються на другий план і перетворюються у технологічні та методологічні питання щодо форм викладу матеріалу. Саме у такому сенсі вони розглядаються у класичній праці німецького історика Й.-Г. Дройзена. Останній виокремлював чотири форми чи стилі викладу: дослідницьку, оповідальну, дидактичну та дискусійну²¹.

Та найбільше розробкою теорії стилів переймалися дослідники історії мистецтва та літератури. Відтак літературна та мистецька минувшина стала висвітлюватися з перспективи чергування і змагання стилів²², а за великим рахунком — способів художнього мислення та світосприйняття. Заразом шириться тенденція до культурно-історичного універсалізму, властива класичному історизму. Тож у творчості багатьох тогочасних учених і мислителів споглядаємо прагнення до єдиного та всеохоплюючого упорядкування образу / образів світу людського буття. Зокрема, з'являються терміни «дух часу» та «дух століття», впровадження яких приписують французьким філософам-просвітникам

¹⁶ Сокольникова Н. М., Крейн В. Н. История стилей в искусстве. — М., 2006. — С. 5.

¹⁷ Шапіро М. Стиль / Пер. А. Л. Расторгуева // Сов. искусствознание. — М., 1988. — Вып. 24. — С. 394.

¹⁸ Реизов Б. Г. Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А. Л. Дымишц. — Л., 1956. — С. 52.

¹⁹ Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. — Харьков, 1861. — С. 16.

²⁰ Гервинус Г. Г. Принципы историографии (Лейпциг, 1837) // Автобиография Гервинуса / Пер. Э. Циммермана. — изд. К. Т. Солдатенкова. — М., [1895]. — С. 295–342.

²¹ Дройзен И. Г. Энциклопедия и методология истории // Дройзен И. Г. Историка / Пер. с нем. Г. И. Федоровой; под ред. Д. В. Скляднева. — СПб., 2004. — С. 399, 406, 409, 434, 444.

²² Кон-Винер Э. История стилей изящных искусств / Пер. с нем. под ред. и с добавлением М. С. Сергеева. — М., 1913. — С. 5.

XVIII ст. — Ш.-Л. де Монтеск'є і Вольтеру²³. У XIX ст. ці поняття набувають неабиякої популярності в європейській думці, зокрема на теренах Німеччини.

У німецькій соціогуманітарній традиції другої половини XVIII–XIX ст. ідея цілісності та єдності різноманітних культурних форм у просторі й часі реалізується завдяки широкій репрезентації поняття «стиль» і його багатоманітних смислів. Стильова цілісність як спосіб універсальної організації строкатого і суперечливого культурного / духовного світу виявилася вельми привабливою для багатьох німецьких науковців та інтелектуалів.

Ще 1764 р. німецький мистецтвознавець та археолог Й.-Й. Вінкельман розділив давньогрецьке мистецтво на чотири стилі: стародавній, високий, витончений та наслідувальний (занепадницький)²⁴. Засади цього поділу спиралися на циклічне представлення історичного часу у царині мистецтва. Недаремно Й.-Й. Вінкельман обстоює власну візію спираючись на досить своєрідне порівняння: «...подібно тому, як кожна дія та подія діляться на п'ять частин і як би ступенів: початок, розвиток, стан, занепад та завершення, від чого і в театральних п'єсах буває п'ять актів чи дій, — така ж послідовність часу існує і в мистецтві, але так як закінчення виходить за межі мистецтва, то нам власне залишається досліджувати тільки чотири його періоди»²⁵. Вважають, що саме зі студією Й.-Й. Вінкельмана пов'язане широке входження терміна «стиль» до наукового обігу²⁶.

Відтоді постають і певні аналогії між художнім стилем та способом мислення. «*Стиль є ніщо інше як порядок та рух думки*», — зазначав вищезгаданий Ж. де Бюффон²⁷. Німецький філософ Ф.-В. фон Шеллінг уважав, що «*стиль, який виробляє в себе індивідуальний художник, є для нього тим, що для філософа в науці чи для практика в його сфері є система мислення*»²⁸. Заразом він тримався думки, що «*загальний стиль творчості, може належати не тільки окремому індивідууму, але й часу*»²⁹. Тим паче, що мистецьке осягнення світу посідало чільне місце у поглядах низки визначних мислителів німецького романтизму. Схожі думки побутують і в працях німецьких істориків. «*Кожний час має свій стиль*», — стверджує німецький історик Юстус Мьозер³⁰.

Зауважимо, що тогочасні дослідницькі практики, скеровані на вивчення стилів у мистецтві та культурі, акцентували увагу на тому, як створюється «вищий продукт думки — “художній образ”»³¹.

²³ Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. — СПб., 2006. — Т. 2: Образы прошлого. — С. 243.

²⁴ Винкельман И.-И. Избр. произведения и письма: пер. А. А. Алявдиной; вступ. ст. и ред. Б. Пишбышевского. — М.-Л., 1935. — С. 357, 368, 373, 382.

²⁵ Там же. — С. 356–357.

²⁶ Горский В. С. Историко-философское истолкование текста / Отв. ред. И. П. Головаха. — К., 1981. — С. 152.

²⁷ Бюффон Ж. Л. Л. де. Речь при вступлении во Французскую Академию [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.infoliolib.info/philos/buffon/buffon.html>

²⁸ Шеллинг Ф. В. Философия искусства / Пер. П. С. Попова; под общ. ред. М. Ф. Овсянникова. — М., 1966. — С. 180.

²⁹ Там же. — С. 180.

³⁰ Цит за пр.: Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В. А. Брун-Цеховой. — М., 2004. — С. 254.

³¹ Грешных В. И. Ранний немецкий романтизм: фрагментарный стиль мышления. — Л., 1991. — С. 11–12.

Зрештою, протягом XIX ст. ширяться спроби структурувати загальну історію на засадах культурної чи духовної цілісності, подібно до концептуалізації минувшини мистецтва та літератури, зокрема шляхом виділення певних періодів, епох тощо. Взаємозв'язок різноманітних культурно-історичних явищ примушує науковців дедалі частіше порушувати проблеми з обсягу культурної та стильової єдності часу. Постають численні паралелі на ниві культурного, духовного, економічного, суспільно-політичного та інших зрізів людського буття. Тому німецька соціогуманітаристика породжує цілу низку термінологічних новацій, як-от «стиль епохи», «стиль часу», «господарський стиль», «стиль культури»³².

У такому сенсі стиль трактується як специфічна історична чи національно / соціально зумовлена форма виразу суб'єктивного «духу часу»³³, точніше відповідної культурно-історичної доби. Водночас ідея часової єдності продукує і новітній смисл стилю як певного способу бачення, себто акцентує увагу на специфічних часових рисах історичної свідомості. Приміром, швейцарський історик та філософ Якоб Буркгардт тлумачив поняття «стиль часу» (нім. *Zeitstil*) як особливий ракурс у сприйнятті світу, котрий властивий тій чи іншій історичній добі³⁴. Крім того, він наголошував на єдності формування стилів у мистецтві³⁵, позаяк уважав культуру універсальним тереном для синтезування мислення.

Впливи Я. Буркгардта помітні і у студіях його учня — німецького мистецтвознавця Генріха Вельфліна, який розглядав історію модерного мистецтва з перспективи внутрішнього розуміння природної зміни різних форм бачення — стилів. Водночас він уважав, що стиль, передусім, відображає настрої доби і народу, з одного боку, та є виразом особистого темпераменту митця, з другого боку³⁶. Відтак Г. Вельфлін сприймав стиль як своєрідну формальну структуру, хоч і тлумачив її у двоєдиному сенсі як художній та позахудожній (соціокультурний) феномен³⁷.

Побутувало і чимало інших трактувань поняття «стиль», зорієнтованих на відбиття особливостей художнього мислення та різноманітних умов і обставин його реалізації. Та сама дефініція дедалі частіше розглядалася у сенсі естетичної та художньої єдності цілої культурної епохи чи літературної школи³⁸. Врешті, стиль поступово асоціюється з загальними культурологічними ознаками певного історичного часу³⁹. Більше того, циркулює ідея про єдину, універсальну та формальну стильову організацію культури («культурної епохи»), котра поширюється на низку її окремих сфер⁴⁰.

Таким чином, наприкінці XIX — початку XX ст. стиль стає важливим операційним терміном не тільки у літературознавстві та мистецтвознавстві, а й на теренах інших соціогуманітарних дисциплін.

³² Савельєва И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом. — Т. 2. — С. 243–244.

³³ Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 56.

³⁴ Парахонский Б. А. Стиль мышления... — С. 29–30.

³⁵ Буркхардт Я. Размышления о всемирной истории / Пер. с нем. — М., 2004. — С. 97.

³⁶ Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве / Пер. с нем. А. А. Франковского. — СПб., 1994. — С. 16.

³⁷ Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 58.

³⁸ Жирмунский В. Вопросы теории литературы. Статьи 1916–1926. — Л., 1928. — С. 55.

³⁹ Савельєва И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом. — Т. 2. — С. 205.

⁴⁰ Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 170.

Зазначимо, що цим поняттям послуговувалися й тодішні історики щодо окреслення тих чи інших поглядів, інтерпретацій, тлумачень, підходів своїх колег. Скажімо, М. Грушевський уважав, що саме у романтичному стилі представлено поховання Б. Хмельницького у працях польського історика Л. Кубалі⁴¹. Водночас він зіставляв погляди В. Антоновича зі стилем французьких істориків-позитивістів 1860-х–1880-х років⁴².

Це триумфальне поширення стильового підходу з перспективи часу досить влучно схарактеризував український філософ та літературознавець Дмитро Чижевський: «Історія мистецтва в значній мірі стає історією “стилів”, себто історією зміни певних для кожної доби характеристичних, рис мистецької творчості. Помалу ця тенденція дослідження переходить до історії інших сфер культури, зокрема, до історії інших мистецтв, не лише образотворчих — малярства, архітектури та скульптури. Зустрічаємо дослідження зміни стилів у музиці й літературі. Помалу ця тенденція охоплює й вищі сфери духовної творчості — зокрема, історію філософії, а поруч з цим і “нижчі” сфери культурної історії, що почасти тісно зв’язані з історією мистецтва, як, напр. історію “побуту” тощо. *Не бракує вже і спроб подати хоч би характеристики окремих епох, якщо не всієї цілості історичного розвитку, за їх “стилем”*»⁴³.

Видається, що до культурологічної і наукової мутації поняття «стиль» на зламі ХІХ–ХХ ст. залишався ще один, але вкрай важливий крок.

Кардинальні зрушення у соціогуманітаристиці спричинив неокантіанський поворот, який не тільки трансформував засадні уявлення у цій царині, що відтепер ототожнювалися з науками про культуру / дух та світом цінностей, а й упровадив інструментальне розуміння ролі і функцій понять та категорій. Одним із найважливіших постулатів цієї версії трансцендентального ідеалізму стала думка про внутрішній зв’язок між об’єктами чи предметами, котрий не залежить від емпіричного спостереження, а конструюється у свідомості через поняття, що, власне, і формують зміст знання.

На початку ХХ ст. стиль перетворюється в одне з найуживаніших операційних понять тогочасної естетики та культурології, з яким асоціюється загальний образ («обличчя») певної культурної / духовної доби, її внутрішня будова, спосіб та ритми буття. У такому онтологічному сенсі це поняття вживає, наприклад, Освальд Шпенглер⁴⁴, який навіть використовує термін «стиль культури»⁴⁵.

Отже, поняття «стиль» та похідні дефініції дедалі ширше застосовуються, з одного боку, для позначення соціокультурної єдності різноманітних форм, явищ і процесів з обсягу людського буття, врешті-решт для конструювання цілісного образу тієї чи тієї епохи у просторі та часі. З іншого боку, стиль ужива-

⁴¹ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1997. — Т. 9: Роки 1654–1657, кн. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). — С. 1474.

⁴² Його ж. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — 1928. — № 5. — С. 6.

⁴³ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 2: Між інтелектом і культурою. Дослідження з історії української філософії. — С. 27.

⁴⁴ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К. А. Свасьяна. — М., 1993. — Т. 1: Гештальт и действительность. — С. 367–370.

⁴⁵ Там же. — С. 373.

ється як інтегральна характеристика певної доби, котрою послуговуються для того, щоб досягнути феномен культури. Ці новації споглядаємо у текстах В. Дільтея, Е. Гуссерля, Г. Ріккєрта, О. Шпенглера та ін.

Та найприкметніша риса пізнавальної ситуації, що склалася протягом перших десятиліть ХХ ст., виявилася у переорієнтації вчених-гуманітаріїв на вивчення повсякденності соціального життя, його культурного тла, колективної й індивідуальної свідомості, масових явищ і процесів, а також багатоманітних суспільних практик. Саме на перехресті неокантіанської парадигми, соціоцентричного вектора пізнання та німецької культурно-історичної традиції, ймовірно, відбулася формалізація й експлікація похідного поняття «стиль мислення».

Отож у першій третині ХХ ст. висока, ідеалізована сфера людських цінностей перетнулися з приземленими реаліями соціальних взаємин.

1.1. Теорії «стилів мислення» та їх походження

Питання щодо впровадження терміна «стиль мислення» чи «мисленнєвий стиль» (нім. *Denkstil*) потребує уточнення. Зазвичай його поширення пов'язують із теорією «стилів людського мислення» німецько-британського соціолога та філософа угорського походження Карла Мангайма. Втім, майже одночасно з цим ученим цю дефініцію застосовував польський лікар та філософ єврейського походження Людвік Флек у німецькомовній студії «Виникнення і розвиток наукового факту: Введення до теорії стилю мислення та мисленнєвого колективу» (1935)⁴⁶. Нині цього вченого, до речі львів'янина за походженням (Л. Флек народився і тривалий час мешкав та працював у Львові⁴⁷), вважають попередником ідей постпозитивізму в філософії та соціології науки⁴⁸.

У радянському наукознавстві тривалий час заслугу введення поняття «стиль мислення» до широкого обігу приписували німецькому фізику Максу Борну. Зокрема, покликувалися на його відому працю «Стан ідей у фізиці» (1953)⁴⁹, котру переклали російською мовою 1963 р. М. Борн посилався на листування зі своїм колегою, швейцарським фізиком-теоретиком Вольфгангом Паулі і застосовував цей термін для означення «загальних тенденцій думки, що повільно змінюються та створюють певні філософські періоди з характерними для них ідеями у всіх областях людської діяльності, в тому числі і в науці»⁵⁰.

Зрештою, М. Борн тлумачить зазначену дефініцію у звичному контексті німецької історико-культурної традиції, зорієнтованої на пошук найзагальніших ідей, інтелектуальних взірців та пізнавальних настанов, притаманних тій чи іншій культурній добі. Зокрема, він обстоює думку про стиль мислення як «філософське обличчя», дух певної епохи, котрий визначає її культурні засади⁵¹. Варто наголосити, що і сам В. Паулі був ученим зі здатністю до широкої філософської рефлексії, який не цурався застосовувати здобутки соціогуманітаристики у студіях з історії фізики та природознавства. Приміром, він уживав

⁴⁶ Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / Сост. и предисл., пер. с англ., нем. и польск. яз., общая ред. В. Н. Поруса. — М., 1999. — 220 с.

⁴⁷ Див. докладніше: Чорновол І. Я, Людвік Флек, жид, мікробіолог...? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mynews-in.net/news/2006-07-13/1049168.html>

⁴⁸ Келле В. Ж. Флек Людвик // Современная западная социология: Словарь. — М., 1990. — С. 371.

⁴⁹ Семакова З. М. Современный стиль научного мышления и его роль в активизации исследовательской деятельности // Понятие деятельности в философской науке / Ред. В. Н. Сагатовский. — Томск, 1978. — С. 192; Кравец А. С. Стиль научного мышления как понятие и реальный научный феномен // Стиль мышления как выражение единства научного знания / Научн. ред. А. С. Кравец, В. А. Сидоркин. — Воронеж, 1981. — С. 5; Малиновский П. В. Проблема стиля научного мышления: Научно-аналитический обзор. — М., 1986. — С. 5; Новик И. Б. Стиль мышления и прогресс научного познания // Философия, естествознание, социальное развитие / Отв. ред. Ю. В. Сачков. — М., 1989. — С. 187; Пиволев В. М. Эволюция стилей мышления // Среднерусский вестник общественных наук (Орел). — 2012. — № 3. — С. 20; та ін.

⁵⁰ Борн М. Состояние идей в физике // Борн М. Физика в жизни моего поколения: Сб. ст. / Под общ. ред. и послеслов. С. Г. Суворова — М., 1963. — С. 227–228.

⁵¹ Его же. Интерпретация квантовой механики // Там же. — С. 266.

термін «архетип», до появи якого спричинився швейцарський психолог та філософ К.-Г. Юнг⁵².

Таким чином, поняття «стиль мислення» постало як вислід колективної творчості на інтердисциплінарному рівні протягом 1920-х–1930-х років. Дехто з сучасних дослідників підкреслює, що цей термін був уведений до обігу самими вченими для осягнення свого місця в історії науки, передусім, стосовно того, до якої доби чи періоду належить їх діяльність⁵³. Але ця заувага, вочевидь, більше стосується Л. Флека, ніж К. Мангайма, котрий мав більш широкі дослідницькі інтенції.

Первісно ця концептуальна й інструментальна новація, мабуть, виникла у контексті спроб К. Мангайма виокремити групові взірці мислення, породжені відповідним соціальним середовищем у світлі соціології знання. Саме завдяки працям цього вченого, котрий 1933 р. емігрував до Великобританії і читав лекції у Лондонській школі економіки та політичної науки, соціологія знання й її ключове поняття «стиль мислення» (англ. *Thought style*) здобули неабияку популярність в англomовному науковому світі⁵⁴.

Провідне завдання автор книги «Ідеологія та утопія» (1929) убачав у тому, щоб показати «як людина насправді мислить»⁵⁵. Такі дослідницькі устремління скерували його погляд у напрямку соціального світу, людської діяльності та політичних практик, які розгорталися на теренах суспільства.

Соціокультурну залежність стилю мислення К. Мангайм трактує у доволі широкому сенсі, зокрема з акцентуванням на особливостях буття різних прошарків, верств і груп. На його думку, «твердження про те, що індивід мислить, є насправді взагалі неточним. Значно вірніше було б сказати, що він лише бере в цьому процесі участь, розвиває далі думки, висловлені до нього іншими людьми. Він опиняється в успадкованій ним ситуації з відповідними цій ситуації моделями мислення і намагається розвинути успадковані способи реакції, або ж замінити їх іншими, щоб більш адекватно впоратися з новими викликами, які впливають із змін чи перетворень ситуації»⁵⁶.

За великим рахунком, у текстах К. Мангайма йдеться про багатоманітне сполучення соціальних, культурних та психологічних чинників, які продукують сталі норми свідомості, що складають певний суб'єктивний образ світу, наприклад, консервативний стиль мислення⁵⁷. Відтак він уважав, що соціальне буття є складним історичним явищем, яке у різні епохи породжує відмінні життєві доміанти економічного, релігійного та іншого спрямування. Вони і визначають стиль епохи. На його думку, у межах тієї чи іншої доби існують

⁵² Паули В. Влияние архетипических представлений на формирование естественнонаучных теорий у Кеплера / Пер. с нем. Ю. А. Данилова // Паули В. Физические очерки / Отв. ред. Я. А. Смородинский. — М., 1975. — С. 138–139.

⁵³ Пружинин Б. И. «Стиль научного мышления» в отечественной философии науки // ВФ. — 2011. — № 6. — С. 65.

⁵⁴ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995. — С. 20–21.

⁵⁵ Мангайм К. Ідеологія та утопія / Пер. з нім. — К., 2008. — С. 19.

⁵⁶ Там само. — С. 21.

⁵⁷ Фененко А. В. Анализ консерватизма Карла Мангейма: кризис парадигмы? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://conservatism.narod.ru/fen/fen7.doc>

відмінні соціальні констеляції (конфігурації взаємодіючих факторів), які зумовлюють існування різних «стилів мислення» або «мисленневих позицій».

Теорія німецько-британського дослідника виникла на підставі аналізу перехресних контекстів стилю як естетичної, так і соціологічної дефініції⁵⁸. До таких спроб спричинилася ціла низка інтелектуальних впливів, як-от неокантіанство, феноменологія, марксизм за версією раннього Дьйорда Лукача, соціологічні теорії Макса Вебера й Макса Шелера. Останнього, до речі, вважають фундатором соціології знання, визначним адептом якої став К. Мангайм. Певна річ, ідея новітньої соціологічної мутації стилю як культурологічного чи мистецького поняття постала на ґрунті інтелектуальних трансформацій воєнної та міжвоєнної доби. Тим паче, що концептуальна й інструментальна пропозиція К. Мангайма спиралася на ідею про вкоріненість будь-якого знання у соціальній сфері⁵⁹.

Зазначимо, що схожі думки побутували і у творчості низки тодішніх інтелектуалів. Скажімо, ще 1919 р. український мистецтвознавець Федір Шміт запропонував перенести теорію стилів із царини мистецтва й культури у площину соціального життя (теорія «еволюціоністських або соціальних стилів»)⁶⁰. Цікаве соціологічне означення «стилю», за аналогією з медициною, як «симптомо-комплексу, що спрямовує увагу дослідника на механізм твору, який веде від ознаки до побудови», запропонував у другій половині 1920-х років ленінградський учений та фундатор синтетичної теорії мистецтва І. Іоффе⁶¹. У той же час своєрідну візію соціологізації стилів з історії й теорії російської літератури висунув відомий літературознавець П. Сакулін, який намагався віднайти і представити «історичний ритм культурних епох та літературних періодів»⁶².

Проте найпоширеніше і повно тогочасні дослідницькі інтенції реалізував та перевів в інструментальне русло саме К. Мангайм. Загалом німецько-британський соціолог розглядав стиль мислення як посередню, проміжну ланку між різними рівнями людського життя — духовного, культурного та соціального, а найбільше — суспільно-політичного.

«Те, що вже достатньо однозначно розроблено в області історії мистецтва, — пише К. Мангайм, — що твори мистецтва можуть бути точно датовані у відповідності з їх стилем, так як кожен елемент форми можливий лише за певних історичних умов і містить характерні риси епохи, може бути *mutatis mutandis* (лат. з урахуванням відповідних змін. — Авт.) показано у сфері мислення за допомогою фіксації все більш точних критеріїв “аспекту” кожного пізнання. У міру того як ми з все більшою точністю визначаємо феноменологічні ознаки, які дозволяють нам розрізняти окремі типи мислення, стає все більш можливим датувати типи мислення так, як датуються картини, і, піддавши аналізу

⁵⁸ Манхейм К. О специфике культурно-социологического познания // Манхейм К. Избранное: Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. — М., 2010. — С. 322–325.

⁵⁹ Мангайм К. Идеология та утопия... — С. 50.

⁶⁰ Шмит Ф. И. Указ. соч. — С. 318–319.

⁶¹ Иоффе И. Культура и стиль. Система и принципы социологии. Литература, живопись, музыка натурального, товарно-денежного, индустриального хозяйства. — Л., 1927. — С. 6.

⁶² Сакулін П. Н. Русская литература. Социолого-синтетический обзор стилей. — Л., 1928. — Ч. 1: Литературная старина. — С. 15–16.

структуру мислення, встановити, де і коли світ представився суб'єкту, що переживається за певним висловлюванням у цьому і тільки в цьому образі; більше того, у низці випадків аналіз може бути доведений до тієї стадії, яка дозволяє відповісти і на інше питання, **чому** (виділення К. Мангайма. — Авт.) світ сприймався саме в такому образі»⁶³.

Ця аналогія К. Мангайма не тільки нав'язує інструментальне запозичення зі сфери історії мистецтва, а й скеровує евристичні запити до соціокультурної царини, що є засадною для певної історичної доби. Відзначимо, що автор виходив із гносеологічних потреб, пов'язаних із пошуком методологічних орієнтирів, які б мали допомогти вивчати складні процеси й явища на маргінесі, периферії політичного, соціального, культурного і духовного життя.

«Кожен, хто коли-небудь до кінця подумав яку-небудь теорію, аж до її зв'язків із живим життям, хто брав участь у соціальній боротьбі, або хоча б у процесі суспільного життя зміг проникнути до різних соціальних прошарків, дійде висновку, що соціальна боротьба відображається також в етичних концепціях, образах думки і модах, які взаємозв'язані одне з одним; що *стиль життя і стиль мислення є передовими лініями боротьби, у ході якої здійснюються безпосередньо зримі конфлікти та тертя в економічній і політичній, орієнтованій на владні структури, сферах*», — зазначає учений⁶⁴. Власне, дослідницька програма К. Мангайма призначалася для виявлення окремих, специфічних «фрагментів», які б дозволили сконструювати цілісну систему мислення («мисленнєву структуру»), себто виявити фундаментальні світоглядні орієнтири, властиві тому чи іншому соціальному прошарку.

Варто підкреслити, що саме наявність соціальної перспективи у вивченні мислення є однією з провідних настанов соціології знання К. Мангайма⁶⁵. Тож автор прагне досягнути «єдність стилів мислення й аспектів пізнання за допомогою зведення одиничних висловлювань та документів, в яких знаходимо спільні риси, до єдиного вираженого в них світосприйняття і життєвідчуження; в тому, щоби виявити цілісність системи, яка імпліцитно міститься у мисленні у вигляді окремих фрагментів; там де стиль мислення не пов'язаний із замкнутою системою, досягнути цього через виявлення «єдиної установки» чи перспективи цього мислення»⁶⁶. Відтак його дослідницька стратегія скерована на аналіз численних предметних значень слів, які вживаються представниками різних суспільних груп⁶⁷. Причому сам автор схарактеризував свій інструментарій як «метод соціологічного семантичного аналізу»⁶⁸.

Теорія стилів мислення та соціологія знання Карла Мангайма здобули визнання у науковій і суспільно-політичній думці середини ХХ ст., хоча й оцінювалися вельми суперечливо, а деякими вченими (Р. Арон, К. Поппер та ін.) вкрай

⁶³ Манхейм К. Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. — М., 1994. — С. 226.

⁶⁴ Его же. Социологический генезис социологии культуры // Его же. Избранное: Диагноз нашего времени. — С. 530–531.

⁶⁵ Малкей М. Наука и социология знания / Пер. с англ.; послесловие Б. Г. Юдина. — М., 1983. — С. 25–26.

⁶⁶ Манхейм К. Диагноз нашего времени. — С. 257.

⁶⁷ Его же. Консервативная мысль // СИ. — 1993. — № 1. — С. 128.

⁶⁸ Його ж. Идеология та утопія... — С. 67 (прим. 9)

негативно⁶⁹. Та, попри розмаїття оцінок і тлумачень, зазначена термінологічна і концептуальна новація відображала тогочасні дослідницькі устремління багатьох науковців, котрі прагнули відтворити переломлення соціальних, ба навіть соціокультурних контекстів науки у когнітивних процесах, зокрема надати їм певного сенсу.

Зрештою, К. Мангайм не запропонував однозначну експлікацію поняття «стиль мислення» як одного з ключових термінів соціології знання, що пізніше спричинило низку різноманітних потрактувань і пропозицій. Тому проблема розробки адекватної та виразної мови з обсягу соціології знання і до сьогодні привертає увагу ряду дослідників⁷⁰.

Схожими мотивами керувався й польський дослідник Л. Флек. Утім, на відміну від німецько-британського соціолога, він прагнув виявити й окреслити не «мисленнєві структури» певного соціального прошарку, а соціокультурний і психологічний виміри наукової діяльності, зокрема на теренах історії медицини. Для реконструкції складного механізму цієї взаємодії він упроваджував понятійну сув'язь: стиль мислення / розумовий колектив, яка мала заповнити гносеологічні прогалини у студіях з історії науки. «Якщо визначити *«розумовий колектив»* як *співтовариство людей, які взаємно обмінюються ідеями чи підтримують інтелектуальну взаємодію, то він стане в наших очах одиницею розвитку якої-небудь сфери мислення, певного рівня знання та культури. Це і є те, що ми називаємо стилем мислення* (курсив Л. Флека. — Авт.)», — відзначає Л. Флек⁷¹.

Зауважимо, що в іншому місці польський учений подає більш вузьке тлумачення «стилю мислення», зокрема характеризує його як *«спрямоване спостереження разом із відповідною ментальною та предметною асиміляцією сприйнятого»*⁷². Водночас «стиль мислення» виступає у його студії як своєрідна замкнута система, яка створює певну гармонію інтелектуальної взаємодії між суб'єктом, здобутим знанням та об'єктом пізнання.

Проте стиль мислення забезпечує також побутування ілюзій, стереотипів і упереджень, яких неможливо позбутися у межах цієї системи⁷³. Тому автор пропонує досить складну модель, що враховує різні інтерактивні чинники у формуванні наукового знання та характеризує його як результат колективного пізнавального процесу. З означеної перспективи функціонування науки розглядається Л. Флеком як історичний зв'язок та взаємодія різних стилів мислення. На його думку, саме сплетіння відмінних поворотів мислення, позаяк вони пов'язані з усім обсягом знань, які потенційно мають і оперують «розумові колективи», часто-густо призводить до виникнення сучасних наукових понять⁷⁴.

⁶⁹ Див., наприклад: *Поппер К.* Открытое общество и его враги: В 2 т. / Пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского. — М., 1992. — Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. — С. 245–248; *Арон Р.* Лекции по философии истории // *Арон Р.* Избранное: Измерения исторического сознания / Отв. ред. И. А. Гобозов. — М., 2004. — С. 233–235.

⁷⁰ *Соколова К. А.* Проблема операционализации понятия стиль мышления в социологии знания Карла Мангейма // Вестник Московского ун-та: Сер. 18. Социология и политология. — 2013. — № 1. — С. 184–197.

⁷¹ *Флек Л.* Указ. соч. — С. 64.

⁷² Там же. — С. 121.

⁷³ Там же. — С. 63.

⁷⁴ Там же. — С. 122.

Вважають, що Л. Флек висунув своєрідну психологічно-соціологічну інтерпретацію поняття «стиль мислення» з виразним наголосом на історичній зумовленості колективних уявлень⁷⁵. Таким чином, він демонструє соціокультурні та інтелектуальні витoki походження наукових фактів як самобутніх продуктів буття «розумового колективу». Вчений навіть обстоює тезу, що факт — це «результат певного стилю мислення»⁷⁶ чи понятійна структура, «яка відповідає стилю мислення, котру можна вивчити з історичного, індивідуально- та колективно-психологічного поглядів»⁷⁷.

Варто відзначити, що свої думки автор — лікар та мікробіолог із великим експериментальним досвідом і світовим ім'ям ілюструє численними специфічними прикладами з історії дослідження хвороб протягом кількох століть. Тим паче, що хвороби сприймаються Л. Флеком як символи-метафори, які конструюють науковці у своїй свідомості, щоб задовольнити вимоги пізнавального процесу та потреби комунікації в академічному середовищі.

Загалом термінологічна конструкція польського дослідника мала відобразити соціокультурний і психологічний зміст когнітивної свідомості «розумового» чи «мисленнєвого колективу» (нім. *Denkkollektiv*), як у діахронному, так і синхронному розрізі. Відтак пізнавальна діяльність розглядається Л. Флеком як соціальний процес, який продукує вимоги до комунікації між окремими дослідниками, позаяк циркуляція знань, уявлень, стандартів і норм раціональності забезпечує існування «розумового колективу».

Водночас Л. Флек із застереженням ставився як до вимог вульгарного соціологізму, котрий нав'язував жорстку соціальну зумовленість наукового знання, так і до ідей самодетермінації науки, що тільки-но вимальовувалися у ранніх інтерналістських візіях. Отож польський учений сприймав «мисленнєвий колектив» не тільки як соціальну спільноту, а й як співтовариство з певними культурними й психологічними механізмами. Наразі постає питання: яким чином досягається єдність чи певний консенсус ідей у такому колективі? Вважають, що саме відсутність однозначної відповіді на це питання свідчить про суперечливість його теорії, хоч і демонструє авторську глибину у розумінні зазначеної проблематики⁷⁸.

Трагічна і зла гра долі спричинилася до того, що Л. Флеку довелося «опробувати» на практиці свою концепцію «мисленнєвого колективу» у нацистському концентраційному таборі Бухенвальд. У 1944–1945 рр. йому випало керувати ізольованим колективом із в'язнів-лікарів, які під контролем Інституту гігієни Ваффен СС розробляли новий метод виготовлення вакцин⁷⁹.

Конструкція Л. Флека певною мірою нагадує понятійну зв'язку парадигма / наукова спільнота, висунуту американським істориком науки Т. Куном. Недаремно останній розглядав студію Л. Флека як предтечу багатьох своїх ідей⁸⁰ і став ініціа-

⁷⁵ Карцев В. П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований. — М., 1984. — С. 271.

⁷⁶ Флек Л. Указ. соч. — С. 117.

⁷⁷ Там же. — С. 106.

⁷⁸ Пружинин Б. И. «Стиль научного мышления»... — С. 72.

⁷⁹ Порус В. На пути к сравнительной эпистемологии // Флек Л. Указ. соч. — С. 8–9.

⁸⁰ Кун Т. Предисловие // Кун Т. Структура научных революций / Пер с англ.; сост. В. Ю. Кузнецов. — М., 2003. — С. 15.

тором її нового «відкриття» для західного академічного світу впродовж 1960-х років. Скажімо, Т. Кун навіть застосовує термінологічне сполучення «новий стиль дослідження» та «старий стиль дослідження» стосовно окреслення процесу інтелектуальної трансформації, котра відбувається у «нормальній науці»⁸¹.

Понятійну конструкцію (стиль мислення / соціальний прошарок), яка певною мірою продукує аналогії щодо термінологічної сув'язі Л. Флека, використовував і К. Мангайм. Щоправда, німецько-британський учений прагнув з'ясувати соціальні та культурні виміри консерватизму як ідеології та політичної доктрини, себто керувався дещо відмінною дослідницькою мотивацією, порівняно з Л. Флеком.

*«Суть цього способу — концепція стилю мислення. — наголошує К. Мангайм. — Історія думки розглядається за такого підходу не як звичайна історія ідей, а через аналіз різних стилів мислення, їх народження та розвиток, злиття і занепад; ключем до розуміння змін мислення слугує мінливість суспільного тла, перш за все доля класів та суспільних груп, які виступають “носіями” цих стилів мислення»*⁸². Причому автор уважав, що *«стиль мислення стосується більш ніж однієї області людського самовираження: він охоплює не тільки політику, але також мистецтво, літературу, філософію, історію і т. п.»*⁸³.

Зазначимо, що і К. Мангайм, і Л. Флек, трималися думки про соціокультурну своєрідність і, заразом, гетерогенність будь-якої культурної доби. Ця ідея належить до засадних положень теорії стилів мислення у варіаціях обох учених. Наприклад, Л. Флек був переконаний, що кожна історична культурна доба є соціальною структурою, яка має свої домінуючі концепції, але водночас зберігає інтелектуальні залишки минулого та містить зародки майбуття⁸⁴.

Схожу тезу знаходимо і в студіях К. Мангайма. Зокрема, останній уважав, що *«соціальний прошарок не створює свій стиль мислення з нічого, що він вростає у вже існуючу картину світу і систему мислення, сприймаючи незвичайну для нього, до того часу, можливо ту, котра існувала лише в зародку тенденцію думки, підпорядковуючи її завданням функцій, які змінилися, і тільки у такий спосіб, згодом, перетворюючи її у щось дійсно нове»*⁸⁵.

Теорії К. Мангайма та Л. Флека продемонстрували очевидну поліфункціональність і неабиякий методологічний потенціал дефініції «стиль мислення», який значною мірою визначався численними контекстами її вжитку. Вони, попри низку суттєвих відмінностей, заклали концептуальні підвалини в інструментальному використанні поняття «стиль мислення», які метафорично, хоч і з певними застереженнями (за візією Л. Флека провідний рефрен скерований на сполучення культурних, соціальних і психологічних рушіїв!), можемо означити як соціокультурний підхід. Такий підхід скерований, головним чином, на відтворення впливу нормативних, регулятивних механізмів соціокультурної системи на різні сфери суспільної діяльності, зокрема на дослідницькі практики.

⁸¹ Там же. — С. 206.

⁸² Мангейм К. Консервативная мысль. — С. 126.

⁸³ Там же. — С. 128.

⁸⁴ Флек Л. Указ. соч. — С. 54.

⁸⁵ Мангейм К. Социологическая теория культуры в ее познаваемости. Конъюнктивное и коммуникативное мышление // Мангейм К. Избранное: Диагноз нашего времени. — С. 422.

1.2. У радянському інтелектуальному просторі

Вважається, що поява, точніше, поступове перетікання терміна «стиль мислення» з обширів європейської соціогуманітаристики до радянського інтелектуального простору сталося протягом 1960-х–1970-х років⁸⁶. Спершу ця дефініція уживалася, переважно у студіях з наукознавства, а також у працях, в яких порушувалися філософські і соціологічні проблеми з історії науки. Щоправда, ця термінологічна новація ширилася здебільшого без зазначення джерела походження, зокрема у відриві від первісних теорій «стилів мислення» К. Мангайма, Л. Флека та ін.

Такі передумови поширення поняття «стиль мислення» на теренах радянської науки спричинилися до досить специфічних спроб його тлумачення й інструментального використання. Первісно цей термін розуміли досить вузько. Зокрема вважали, що стиль мислення складається з певних правил, зазвичай неформульованих, а уявних, які визначають алгоритм наукового дослідження⁸⁷. Іноді стиль мислення розглядали як детермінанту стратегії наукового пошуку та дослідницької програми⁸⁸, провідний елемент, котрий творить систему⁸⁹, певний канон⁹⁰, базові принципи логічної конструкції теорій⁹¹, за якими будується світ науки у ту чи ту історичну добу тощо.

У ширшому розумінні зазначене поняття трактували як сукупність характерних норм мислення певного історичного періоду, загальноновизнаних уявлень про ідеальне наукове знання та відповідні способи його здобуття⁹². Інколи цей термін тлумачили як *«сукупність еталонів і способів пояснення й опису, норм доказовості й обумовленості знання, ідеалів його побудови та організації»*⁹³ чи як *«сукупність генеральних ідей»*, що визначають творення наукової картини світу⁹⁴.

Дехто з дослідників характеризував стиль мислення як *«логічну форму (структуру), яка визначається стандартними уявленнями (системою категорій, ідей, принципів) тієї теоретичної системи, котра відповідає історично конкретній формі витлумачення детермінації процесів і явищ дійсності та визначає як загальні, так і окремі способи розгляду об'єктів, тобто методологію та методику конкретних досліджень»*⁹⁵.

⁸⁶ Іващенко В. Стиль мислення // Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С. І. Посохова. — Харків, 2004. — С. 255–256.

⁸⁷ Чудинов Э. М. Теория познания и современная физика (Гносеологические принципы и физические теории). — М., 1974. — С. 49.

⁸⁸ Серебрякова Э. С. Место стиля мышления в структуре научного знания // Стиль мышления как выражение единства научного знания. — Воронеж, 1981. — С. 56.

⁸⁹ Малиновский П. В. Проблема стиля научного мышления. — С. 12.

⁹⁰ Крымский С. Б. О стиле мышления современного естествознания // Проблемы философии и методологии современного естествознания. — М., 1973. — С. 306.

⁹¹ Веденов М. Ф., Сачков Ю. В. Проблема стилей мышления в естествознании. — М., 1971. — С. 5.

⁹² Кравец А. С. Указ. соч. — С. 16–17.

⁹³ Идеалы и нормы научного исследования / Ред.-сост. В. С. Степин. — Мн., 1981. — С. 162.

⁹⁴ Лапицкий В. В. О диалектике стилей научно-теоретического мышления // ПрД. — Л., 1974. — Вып. 4: Вопросы диалектики познания. — С. 93.

⁹⁵ Семакова З. М. Указ. соч. — С. 210.

Ця низка досить громіздких означень продукувала однозначне детерміністське представлення стилю мислення на теренах історії науки. Щодо функцій стилю мислення, то вважалося, що вони репрезентують дослідницькі інтенції, скеровані на інтеграцію наукових знань та пошуки гносеологічного ідеалу⁹⁶. Водночас стилю мислення приписували й організаційно-структурну функцію, себто упорядкування «процесу наукового пізнання відповідно з певним зразком, еталоном наукової теорії»⁹⁷. Крім того, низка науковців по-слугувалася цим поняттям для позначення сукупності способів і методів організації знань у цілісні системи⁹⁸.

Проте інші дослідники суттєво розширювали функціональний діапазон стилю мислення, зокрема виокремлювали: критичну, селективну, вербальну і навіть прогностичну функції⁹⁹. Збагачувалося і змістовне наповнення цієї дефініції, котру часом навіть представляли як своєрідну «духовну технологію»¹⁰⁰.

Загалом стиль мислення розглядався як операційний термін, який відтворює загальну, метатеоретичну картину світу науки певної доби¹⁰¹. Причому вважалося, що стиль мислення найповніше виявляється у мові науки, передусім, у її категоріальному апараті¹⁰². Зрештою, у більш чи менш відрефлексованому вигляді ця дефініція вживалася у термінологічних парах: стиль мислення / ідеал науковості та стиль мислення / картина світу / образ чи образи науки. Та побутують і більш складні конструкції: стиль мислення / дослідницька програма / картина світу та ін.

Така специфіка застосування спричинила домінування нормативної функції цього поняття. Відтак змістове наповнення стилю мислення коливалося у межах тлумачення зазначеної нормативності, яка набувала — то універсальних рис ідеальності, то приземлених ознак стереотипу, алгоритму, канону, традиції, логічної структури, пріоритетів, принципів у дослідницькій стратегії чи програмі тощо. За спостереженням російської дослідниці О. Устюгової, стиль наукового мислення тлумачили як «*поняття, котре цементує уявлення про всі сторони соціокультурного розвитку, який впливає на наукове пізнання*»¹⁰³.

Таким чином, домінував дещо спрощений, а у деяких аспектах навіть вульгаризований соціокультурний підхід, спрямований на схематизацію механізму суспільної детермінації, зумовленості в історії та філософії науки. Зазви-

⁹⁶ Уваров А. И. К вопросу о стиле мышления в исторической науке // Вопросы методологии общественных и гуманитарных наук. — Калинин, 1972. — С. 54.

⁹⁷ Чудинов Э. М. Теория относительности и философия. — М., 1974. — С. 254.

⁹⁸ Сачков Ю. Проблема стиля мышления в естествознании // Философия и естествознание. — М., 1974. — С. 75.

⁹⁹ Малиновский П. В. Проблема стиля научного мышления. — С. 13.

¹⁰⁰ Крымский С. Б., Парахонский Б. А. Понятие метода и стиля теоретического мышления // ПрД. — Л., 1980. — Вып. 9: Методологические проблемы развития материалистической диалектики. — С. 42.

¹⁰¹ Устюгова Е. Н. Проблема стиля в контексте теории деятельности // Понятие деятельности в философской науке. — С. 179.

¹⁰² Микешина Л. А. Стиль и метод научного познания // Проблемы методологии науки и научного творчества / Под ред. В. А. Штоффа, А. М. Мостепаненко. — Л., 1977. — С. 26.

¹⁰³ Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 46.

чай цю популярну метафору прагнули витлумачити й осягнути в логіко-аналітичному та раціональному сенсі.

Втім, спроби експлікації і логічного пояснення вимивали, ба навіть вихолощували евристичну складову поняття «стиль мислення», зокрема його ціннісні, регулятивні характеристики. Натомість вживання цього терміну у неформалізованих та широких контекстах виявляло його надзвичайний потенціал з обсягу метанаукових рефлексій¹⁰⁴. Побутувала думка, що стиль мислення широко (і навіть занадто широко!) застосовується тоді, коли не потрібна висока точність дефініцій¹⁰⁵.

Не випадково у середині 1970-х років навіть циркулювала теза про «підступність» і загадковість терміна «стиль мислення», позаяк наукознавцям не вдавалося віднайти адекватний «концептуально-понятійний формалізм» щодо означення творчості окремих учених¹⁰⁶. За афористичним висловом одного з наукознавців — учасників тодішніх дискусій, «стиль мислення — це те, що витає в науковій сфері, виражає “дух” наукового мислення свого часу»¹⁰⁷. Ця заувага досить точно відображає суперечності і навіть гносеологічне «безсилля», які постали у межах соціокультурного підходу з обсягу теорії стилів мислення у тодішній радянській соціогуманітаристиці.

Отож на зламі 1970-х–1980-х років відбувається поступовий перегляд тлумачення вказаного терміна, його функціонального призначення та продукованого сенсу. Скажімо, на початку 1970-х років у студіях з історії літератури академіка Д. Лихачова вживається поняття «стиль доби». Причому автор тримається думки про надзвичайно великі інтеграційні можливості цієї дефініції¹⁰⁸, до яких включає спосіб відображення, бачення і розуміння світу¹⁰⁹.

Ці думки нав'язують певні аналогії, хоч і з певними застереженнями, з морфологією всесвітньої історії О. Шпенглера. Більше того, Д. Лихачов обстоював тезу про двоїсту природу стилю: загальну, властиву історичній добі у цілому, та предметну, дисциплінарну, що склалася у певній науці¹¹⁰. Власне, Д. Лихачов окреслив нові — культурологічні пріоритети у дослідницьких практиках з обсягу теорії стилів на обширах радянської соціогуманітаристики.

Відтоді достатньо виразно проступає культурознавчий підхід у тлумаченнях терміна «стиль мислення» з перспективи ціннісних, а згодом — культурологічних характеристик. Тож домінація гносеологічного розуміння цього поняття, зокрема його нормативної й організаційно-структурної функцій, поступається трактуванню стилю мислення як знака, носія ціннісного, культурного

¹⁰⁴ Порус В. Н. Стиль научного мышления в когнитивно-методологическом, социологическом и психологическом аспектах // Познание в социальном контексте / Отв. ред. В. А. Лекторский, И. Т. Касавин; научн. ред. В. Н. Порус. — М., 1994. — С. 63.

¹⁰⁵ Карцев В. П. Социальная психология... — С. 240.

¹⁰⁶ Бойко Е. С. О понятии «стиль мышления» ученого и его загадках // Человек науки. — М., 1974. — С. 211–213.

¹⁰⁷ Кравец А. С. Указ. соч. — С. 22.

¹⁰⁸ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVIII веков. Эпохи и стили. — Л., 1973. — С. 66.

¹⁰⁹ Там же. — С. 12

¹¹⁰ Там же. — С. 53.

змісту наукового знання¹¹¹. На думку Б. Пружиніна, побутують спроби включити поняття «стиль наукового мислення» до більш широкого культурного контексту, себто нав'язати зв'язок із вихідним поняттям «стиль»¹¹².

Приміром, наприкінці 1970-х років одна з учасниць тогочасних дискусій висловила думку, що «стиль наукового мислення, з одного боку, фіксує у формі картини світу досягнення, нормативи, які виробляються у процесі самої науково-пізнавальної діяльності, а з іншого боку, з'єднує наукове пізнання з позануковими формами пізнання, переломлюючи здобутки інших наук, соціально-культурного контексту через картину світу певної науки»¹¹³.

Водночас циркулюють погляди, що «стиль мислення зв'язує науку, як окрему форму людської діяльності, з культурою у всій її багатоманітності і через неї з матеріальним виробництвом»¹¹⁴. Натомість інші дослідники обстоюють думку, що «засобами культурологічного аналізу стиль наукового мислення відтворюється завдяки виокремленню його атрибутивних рис, спільних із аналогічними утвореннями у мистецтві (стиль художнього мислення), у сфері моралі (норми й регулятиви поведінки), у філософії (принципи)»¹¹⁵.

Та означені зрушення спостерігаємо не тільки у філософській та наукознавчій літературі, а й у деяких історичних працях. Наприклад, 1978 р. видається монографія російського історика-медієвіста Л. Баткіна «Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления». За старою радянською традицією автор, звичайно, унікав покликань щодо походження поняття «стиль мислення», винесеного до назви його студії. Тим більше, що на той час, хоч і невеличким накладом (600 прим.), побачив світ російськомовний переклад студії К. Мангайма «Идеология и утопия» (М.: АН СССР. ИНИОН, 1976. — Ч. 1-2).

Достеменно невідомо, якими мотивами керувався Л. Баткін — обмеженим обсягом монографії, міркуваннями ідеологічної лояльності, можливо вважав, що питання про походження цього терміна є другорядним із перспективи провідних дослідницьких завдань. Однак, внутрішні рефлексії автора стосовно предметної області своєї праці виразно демонструють самобутнє розуміння стилю мислення, котре істотно відрізняється від більшості тлумачень радянських філософів, соціологів та істориків науки.

Зокрема, Л. Баткін визначає предметне поле свого дослідження як «історію культурної свідомості в самому широкому сенсі», «стиль гуманістичного філософування: не стільки, що мислили (гуманісти. — Авт.), скільки як (курсив Л. Баткіна. — Авт.) вони це робили»¹¹⁶. Причому головна мета монографії,

¹¹¹ Устюгова Е. Н. Стиль научного мышления как культурологическая проблема // Наука и культура / Отв. ред. В. Ж. Келле. — М., 1984. — С. 126-127.

¹¹² Пружинин Б. И. «Стиль научного мышления»... — С. 67.

¹¹³ Андрюхина Л. М. Стиль мышления и его формы в научном познании // Диалектика, логика и методология науки / Отв. ред. П. П. Чупин. — Свердловск, 1978. — С. 67.

¹¹⁴ Ивин А. А. Стили теоретического мышления и методология науки // Философские основания науки (Материалы к VIII Всесоюзной конференции «Логика и методология науки», 26-28 сент. 1982 г., г. Паланга). — Вильнюс, 1982. — С. 51.

¹¹⁵ Кострюкова Л. И. Соотношение стиля и метода в процессе развития научного познания // Средства и факторы развития научного познания: Сб. научн. тр. — Свердловск, 1986. — С. 71.

¹¹⁶ Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления / Отв. ред. М. В. Алпатов. — М., 1978. — С. 8.

сформульована істориком, полягає в тому, щоб «з'ясувати культурний (курсив Л. Баткіна. — *Авт.*) сенс групової спільноти гуманістів»¹¹⁷. Таке розуміння стилю мислення виказує дослідницькі устремління автора на відтворення загального соціокультурного контексту групової свідомості. Це формулювання провідної проблематики нав'язує певні паралелі з вищезгаданими теоріями К. Мангайма та Л. Флека.

Проте концептуальна пропозиція Л. Баткіна виявляє і суттєві відмінності його дослідницьких настанов, які зорієнтовані на культурну ідентичність спільноти гуманістів, зокрема на пошук ціннісних підстав їх стильового, а за великим рахунком — життєвого вибору. Натомість К. Мангайм та Л. Флек (з певними застереженнями!) відшукували соціокультурну зумовленість у походженні тих чи інших «фрагментів» або «зразків» мислення.

Можливо, трактування Л. Баткіна було запозичене з західної наукової літератури, або постало під впливом спілкування з філософом В. Біблером — автором відомої монографії «Мышление как творчество» (М., 1975), який репрезентував інтелектуальну традицію, започатковану російським мислителем М. Бахтіним. Про ці творчі контакти свідчить і сам Л. Баткін¹¹⁸, і відомий історик-медієвіст А. Гуревич¹¹⁹. Зрештою, стиль мислення в інструментарії Л. Баткіна слугує досліднику засобом, який виявляє специфічні риси свідомості італійських гуманістів як особливої культурної спільноти — своєї ідентичності¹²⁰.

Культурознавчий підхід Л. Баткіна наслідував і український дослідник І. Іваньо, який використовував термін «стиль мислення» стосовно вивчення творчої спадщини Григорія Сковороди¹²¹. На його думку, ця дефініція дозволяє точніше відобразити контекстно-ситуаційні аспекти, пов'язані з жанрово-стилістичною специфікою творчості Г. Сковороди, зокрема з витлумаченням його текстів¹²². Автор уважав, що з «одного боку, стиль визначається епохою, тобто сукупністю всіх умов виховання, традиції, розвитку письменства, в межах якого поступово відокремлюється в самостійну галузь філософія. З другого боку, це явище пов'язане з пошуками і здобутками самого мислителя, його власними поглядами та принципами»¹²³.

Заразом І. Іваньо акцентував увагу на літературних особливостях стилю Г. Сковороди, які дозволяли відтворити світосприйняття цього мислителя та ідентифікувати його місце у культурній системі координат, зокрема у світлі доби бароко. Відтак він обстоює думку про барокові риси творчості українського мандрівного філософа¹²⁴, які все ж таки тлумачить як «стиль людини перехідної епохи»¹²⁵.

¹¹⁷ Там же. — С. 9

¹¹⁸ Там же. — С. 193 (прим. 37).

¹¹⁹ Гуревич А. История историка. — М., 2004. — С. 217.

¹²⁰ Баткин Л. М. Указ. соч. — С. 170—174.

¹²¹ Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди / Відп. ред. В. М. Нічик. — К., 1983. — С. 229.

¹²² Там само. — С. 16.

¹²³ Там само. — С. 247.

¹²⁴ Там само. — С. 245.

¹²⁵ Там само. — С. 248.

На початку 1980-х років на теренах українського літературного процесу навіть постає цікава дилема щодо маркування й оцінки творчості письменників: «Стиль письма чи стиль мислення?»¹²⁶. Ця думка є ще одним важливим свідченням повороту до культурознавчого потрактування зазначеної дефініції.

Впродовж 1980-х років поняття «стиль мислення» дедалі більше пов'язують із культурним тлом певної епохи, зокрема з її аксіологічними вимірами. З такої перспективи стиль мислення розглядають як особливий феномен культури, що відіграє неабияку евристичну роль у наукознавстві¹²⁷, а також ототожнюють його з консервативною складовою у пізнавальному процесі¹²⁸.

Отож культурні та ціннісні компоненти дедалі частіше побутують у наукознавчих тлумаченнях та інтерпретаціях. Скажімо, російський філософ О. Кравець уважав, що «стиль мислення характеризує образ думок, який відповідає історичній добі, загальноприйнятим стереотипам інтелектуальної діяльності. Він виявляється, передусім, у формах мислення, які на певному історичному етапі розглядаються як загальноновизнані, як такі, що відповідають духу епохи, ідеалу науковості. На відміну від наукових методів і теорій, котрі неприховано (експліцитно) сформульовані й обґрунтовані, *стиль мислення має характер неочевидного ціннісного знання про правильні канони пізнання, якими керується наукова спільнота*»¹²⁹.

Ба більше, вчений навіть обстоював тезу, що певна інтелектуальна традиція спирається на відповідний стиль мислення¹³⁰.

Інший російський філософ П. Гайденок порушила питання про зіставлення художніх та наукових стилів мислення. Зокрема, вона висловлювала думку, що такі паралелі тільки формують проблему, а її вирішення потребує проникнення до внутрішньої логіки мислення вченого та стилетвірних чинників свідомості певної історичної доби¹³¹. Ці міркування нав'язують аналогії з роздумами американського культуролога А. Л. Крьобера, який уважав можливим вирізнити стильові ознаки в науці, котру трактував як форму культурної діяльності¹³².

Проте, мабуть, найяскравіше про суттєві зрушення у тодішніх дослідницьких практиках, свідчать метафоричні визначення стилю мислення як своєрідного інтерфейсу між культурою та природознавством, посередньої ланки між наукою і соціумом¹³³. Такі тлумачення впритул підводили до думки про механізми ціннісного відбору і трансляції норм раціональності, котрі відповідають даному типу культури.

Зауважимо, що протягом 1980-х років мають місце спроби вибудувати навіть певні ієрархії стилів мислення за ступенем їх загальності та сферою

¹²⁶ Новиченко Л. Від учора до завтра: Літературно-критичні статті. — К., 1983. — С. 128.

¹²⁷ Устюгова Е. Н. Стиль научного мышления... — С. 128.

¹²⁸ Там же. — С. 134.

¹²⁹ Кравец А. С. Традиции и инновации в становлении научного стиля мышления // Философия, естествознание, социальное развитие. — С. 169.

¹³⁰ Там же. — С. 171.

¹³¹ Философия науки: общие проблемы познания, методология естеств. и гуманитар. наук. Хрестоматия: учеб. пособие для гуманитар. и негуманитар. направлений и спец. вузов / Отв. ред.-сост. Л. А. Микешина. — М., 2005. — С. 276.

¹³² Крьобер А. Л. Избранное: Природа культуры / Пер. с англ. — М., 2004. — С. 841.

¹³³ Новик И. Б. Стиль мышления... — С. 199.

циркуляції: стиль мислення доби / філософський стиль мислення / професійні стилі мислення / буденний стиль мислення; загальнонауковий стиль мислення / конкретно-науковий стиль мислення / стилі мислення наукових напрямів, шкіл та колективів / стиль мислення окремих учених¹³⁴. Ці ієрархічні схеми, попри надмірну лінійність, вказували не тільки на розширення і своєрідну структурованість інтелектуальних уявлень, а й на прагнення адаптувати теорію стилів мислення до інструментальних потреб конкретних дослідницьких практик.

Власне, вони зафіксували напрочуд мінливі терени функціонування поняття «стиль мислення», котрі локалізувалися від представлення пізнавальних настанов з обсягу окремих епох до репрезентації особливостей мислення окремого вченого¹³⁵. Водночас побутували спроби нормативного визначення «стилю мислення», зокрема зіставлення його з такими термінами, як-от «світогляд» та «методологія»¹³⁶.

Варто відмітити і спроби використати поняття «стиль мислення» у дидактичних цілях, зокрема на теренах педагогіки та психології. Причому у таких контекстах стиль мислення розглядався як елемент соціального досвіду. Однак, його змістове наповнення переважно пов'язувалося з канонічними правилами-приписами у певній сфері людської діяльності¹³⁷.

Та, мабуть, найкращою працею, на нашу думку, з осмислення понять «стиль» та «стиль мислення» у радянському інтелектуальному просторі слід уважати монографію українського філософа Бориса Парахонського — «Стиль мышления. Философские аспекты анализа стилия в сфере языка, культуры и познания»¹³⁸. У цій студії автор комплексно проаналізував різноманітні предметні значення стилю, які виникли на багатьох рівнях його побутування. Він навіть розглянув специфіку продукування відмінних смислів понять «стиль» та «стиль мислення». Циркуляція цих термінів у його тексті постає, то в контексті мовних моделей і літературних текстів¹³⁹, то в сенсі художньої свідомості¹⁴⁰, іноді як спосіб фіксації різних форм діяльності¹⁴¹ чи взагалі як спосіб самовираження, що відображає неповторну психологію творчості¹⁴².

Сучасні дослідники відзначають, що Б.Парахонський сприймає стиль мислення як певну модель світу, котрій властива цілісність і замкненість, але не у сенсі її завершеності й повноти, а як самобутньої форми представлення, конструювання й осягнення реальності¹⁴³. Заразом Б.Парахонський не тільки демонструє широкі інструментальні можливості «стилю мислення» з перспективи соціокультурного і культурознавчого підходів, а й подає виклад поглядів

¹³⁴ Малиновский П. В. Проблема стилия научного мышления. — С. 15–16.

¹³⁵ Дмитриевская И. В. Особенности системного стилия мышления в современном научном познании // Сознание и диалектика познавательной деятельности: Межвузовский сб. научн. тр. — Иваново, 1984. — С. 89.

¹³⁶ Кострюкова Л. И. Указ. соч. — С. 69–70.

¹³⁷ Сенько Ю. В. Формирование научного стилия мышления учащихся. — М., 1986. — С. 9.

¹³⁸ Парахонский Б. А. Стиль мышления... — 119 с.

¹³⁹ Там же — С. 10.

¹⁴⁰ Там же. — С. 26.

¹⁴¹ Там же. — С. 88.

¹⁴² Там же. — С. 24.

¹⁴³ Ткаченко О. Н. Теоретические концепции... — С. 68.

деяких адептів «лінгвістичного повороту» у монографії 1982 р.! Причому він пов'язує цю дефініцію, як із загальною картиною світу, що фіксується у стильових трансформаціях представлення наукового знання в ту чи ту історичну добу¹⁴⁴, так і з інваріантним смислом стилю як індивідуального «почерку» творчості або її результатів¹⁴⁵.

Більше того, Б. Парахонський відводить поважне місце інструментальному розумінню стилю мислення як своєрідного маркера. На його думку, стиль мислення за рахунок «маркованих форм» навіть витворює «символічну структуру даної спільноти і навіть свого роду мову, штучно створену цією групою». За його візією, у мисленні існують такі «марковані елементи у вигляді характерного набору понять, уявлень, смислів та значень, за якими епоху можна пізнати й визначити, позаяк цей стильовий комплекс становить її індивідуальне надбання»¹⁴⁶.

З-поміж інших праць радянських науковців монографія Б. Парахонського вигідно вирізняється і спробою автора досягнути циркуляцію понять «стиль» та «стиль мислення» у координатах не тільки радянської, а й західної думки. У його дослідженні віднаходимо покликання не тільки на класичні студії Карла Мангайма¹⁴⁷, які за рідкісним винятком відсутні у роботах радянських науковців¹⁴⁸, а й виклад поглядів низки західних учених (Р. Барта, Е. Гуссерля, Г. Кайзерлінга, А. Л. Крьобера, А. Лавджоя, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Фуко та ін.)¹⁴⁹. Скажімо, Б. Парахонський висловлює цікаву і навіть пророчу думку, що у структуралістській методології поняття «стиль» практично тотожне терміну «дискурс»¹⁵⁰.

Але у текстах радянських авторів 1980-х років посилення на монографію Б. Парахонського представлені зрідка, хоч вказана проблематика досить інтенсивно розроблялася на ниві наукознавства та філософії. Причини такого напівзабуття цієї монографії слід, вірогідно, шукати в її невеликому, як на тодішні часи, накладі (1800 прим.), а також у тому, що вона була видана у Києві — на периферії радянського інтелектуального простору.

Однак, здебільшого стиль мислення на протязі 1980-х років тлумачиться у широкому соціокультурному сенсі, часто-густо поза межами змісту, власне, предметного знання. Фактично цей термін, переважно, застосовується щодо уявлень, образів, моделей, норм і зразків, які побутують у глибинних шарах свідомості та створюють первинні схеми пізнавальної діяльності певної доби.

Втім, помічаємо й трансформацію ідеї тотальних, монолітних стилів наукового мислення (класичного, некласичного, постнекласичного і т. п.), яка до того часу домінувала у філософських працях та студіях із наукознавства. Натомість постають думки про диференціацію стильових утворень, визнання їх видового

¹⁴⁴ Парахонский Б. А. Стиль мышления... — С. 86.

¹⁴⁵ Там же. — С. 41.

¹⁴⁶ Парахонский Б. А. Метод и стиль творческого мышления // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. Сб. научн. тр. / Отв. ред. М. В. Пович. — К., 1980. — С. 57.

¹⁴⁷ Его же. Стиль мышления... — С. 35–36.

¹⁴⁸ Микешина Л. А. Стиль и метод научного познания. — С. 26; Карцев В. П. Социальная психология... — С. 271.

¹⁴⁹ Парахонский Б. А. Стиль мышления... — С. 31–41.

¹⁵⁰ Там же. — С. 22.

розмаїття та нерівномірності поширення у різних сферах соціокультурного буття. Зокрема, навіть висловлюється припущення, що сучасність не може мати єдиного наукового стилю мислення!¹⁵¹.

Такі констатації були надзвичайно важливими з перспективи інструментального застосування цього поняття, позаяк дозволяли гнучко змінювати рівень загальності, а відтак і ракурс висвітлення. Тим паче, що стиль мислення відтепер уживається як термін із багатьма динамічними смислами. У другій половині 1980-х років вказане поняття вже не сприймається виключно як інструмент генералізації уявлень високого рівня загальності у наукознавчому сенсі, а дедалі частіше застосовується як культурознавчий маркер щодо певної спільноти чи особи, зокрема щодо визначення її групової чи персональної ідентичності.

Наприклад, стиль мислення італійських гуманістів, перехідний стиль мислення Г. Сковороди і т. п. Істотно розширився й функціональний діапазон зазначеної дефініції. Якщо раніше стилю мислення відводили, здебільшого нормативну¹⁵², синтезуючу та організаційно-структурну та деякі інші функції, то протягом 1980-х років до кола останніх включили: аксіологічну (ціннісної орієнтації), комунікативну, регулятивну та соціалізуючу функції¹⁵³.

З поширенням у радянському культурному просторі 1970-х–1980-х років візій Т. Куна, І. Лакатоша, С. Тулміна, П. Фейєрабенда споглядаємо поступове витіснення поняття «стиль наукового мислення» у філософії та історії науки за рахунок низки інших термінів, передусім кунівської «парадигми», позаяк остання продукувала більш точний і виразний смисл¹⁵⁴. Натомість поняття «стиль мислення» впродовж 1980-х років перетікає до низки предметних областей (історії окремих наук, дисциплін чи певних дослідницьких практик), на теренах яких здобуває помітну популярність. Відтак у текстах 1980-х років з історії науки дедалі частіше споглядаємо вживання цілої низки похідних термінів, як-от стиль філософського, географічного, біологічного, фізичного, природничого, екологічного, історичного, інженерного і навіть математичного мислення!

Таким чином, наприкінці радянської доби стиль мислення розглядався як термін поліфункціонального призначення з рухливою варіативністю сенсів та великим інструментальним потенціалом на інтердисциплінарному рівні. Загалом щодо потрактування і вживання цього поняття у радянській науці встановилася певна конвенціональність, яка відображала динамічну рівновагу між соціокультурним і культурознавчим підходами.

¹⁵¹ Малиновский П. В. Проблема стиля научного мышления. — С. 42.

¹⁵² Андреев И. Д. О стиле научного мышления // ФН. — 1982. — № 3. — С. 47.

¹⁵³ Устюгова Е. Н. Стиль научного мышления... — С. 136–137.

¹⁵⁴ Пружинин Б. И. «Стиль научного мышления»... — С. 69.

1.3. На пострадянських теренах

Пізнавальна ситуація, яка склалася у пострадянській соціогуманітаристиці, дивним чином сполучила швидкоплинні інтелектуальні й культурні мутації з традиційними, іноді майже архаїчними концепціями та підходами. Власне, стрибок із країни, суцільно огороженої «китайським муром», до омріяного царства «абсолютної свободи» спричинив незвичайні духовні й інтелектуальні зрушення, які ще доведеться осягнути та усвідомити майбутнім дослідникам.

Ці перетворення надзвичайно гостро відчутні на ниві суспільних та гуманістичних дисциплін, зокрема історії. Адже протягом двох минулих десятиліть наш учений-гуманітарій став не тільки свідком повсюдного заповнення «білих плям» і «білих полів», а й кардинального переформатування самого академічного простору з його дисциплінарними вимірами та інструментальними канонами.

Багатоманітність дослідницьких практик, фрагментарність і версіальність представлення історичного минулого, розмаїття способів його осягнення, які раптово відкрилися перед сучасними науковцями, призвели до стану інтелектуального шоку та втрати світоглядних орієнтирів. Мов у різнобарвному дитячому калейдоскопі ширився один науковий / культурний поворот за іншим. Відкривалися нові можливості та перспективи, які водночас продукували новітні суперечності і проблеми.

Протягом кількох років пострадянський науковець-гуманітарій мав сприйняти, опанувати та переоцінити зарубіжний і вітчизняний інтелектуальний досвід, дослідницькі практики й методологічний інструментарій майже всього ХХ ст.! Хтось віддався опануванню нових підходів із завзяттям прозеліта, хтось прагнув зосередитися на наукових практиках, які розгорталися у межах інтелектуальних традицій того чи іншого національного простору, а дехто намагався зберегти спадкоємність із соціогуманітаристикою радянської доби тощо.

Такі різноманітні, суперечливі, конкуруючі і, заразом, взаємодоповнюючі підходи повною мірою простежуємо і у царині теорії стилів, зокрема щодо побутування поняття «стиль мислення». Протягом 1990-х–2000-х років цей термін набуває значної популярності і широко застосовується у багатьох суспільних та гуманістичних дисциплінах, зокрема в історіографії.

На першій погляд, стиль мислення трактується, переважно у межах вищезгаданої конвенціональності, яка склалася ще у радянську добу. Але сучасні дослідники відзначають істотну еволюцію у розумінні й оперуванні зазначеним поняттям, яку вбачають у поступовій відмові від нормативного тлумачення та переходу до гнучкої і плюралістичної репрезентації¹⁵⁵.

Зазначена дефініція фіксується у термінологічному апараті історії, філософії та соціології науки, психології, мистецтвознавстві, культурології й інших наук. Зокрема, цей термін тлумачиться у дидактичних посібниках із наукознавства (Л. Мікешина)¹⁵⁶, історії та філософії науки (В. Стюпін, В. Штанько та

¹⁵⁵ Пискорская С. Ю. Стиль научного мышления и стиль научного познания // Вестник Сибирского государственного университета им. академика М. Ф. Решетнева. Сер.: Философия и социология. — 2007. — № 2. — С. 161.

¹⁵⁶ Микешина Л. А. Философия науки: современная эпистемология, научное знание в динамике культуры, методология научного исследования: Учеб. пособие. — М., 2005. — С. 344–348.

ін.)¹⁵⁷, історіографії (Я. Калакура, І. Колесник)¹⁵⁸, студіях з інтелектуальної історії (Л. Рєпіна)¹⁵⁹, працях з історії понять (І. Колесник)¹⁶⁰, дослідженнях з історії психологічних практик¹⁶¹, енциклопедіях (В. Порус)¹⁶² та словниках¹⁶³. Заразом термін «стиль мислення» побутує у політологічних та соціологічних дослідженнях¹⁶⁴. Більше того, ця дефініція стала навіть предметом кількох дисертаційних студій з обсягу теорії пізнання (В. Глушков, В. Устюгов та ін.)¹⁶⁵.

З такої розмаїтої перспективи стиль мислення постає у вигляді цілої низки тлумачень. Тож цей термін традиційно розглядають як засіб метатеоретичного дослідження структури та динаміки науки. Зокрема, стиль мислення визначають як сукупність «методологічних регулятивів, ідеалів та норм»¹⁶⁶, «характерних рис мислення, систему орієнтацій»¹⁶⁷, один із «найбільш суттєвих елементів у механізмі соціально-економічної детермінації»¹⁶⁸ і т. п.

Окрім того, зазначене поняття вживають щодо загальноновизнаних передумов наукової роботи у межах певної академічної спільноти, котрі усвідомлено чи неусвідомлено прийняті її членами¹⁶⁹. Дехто з учених навіть обстоює думку, що будь-яка наукова діяльність, окрім логічної впорядкованості, характеризується ще й «особливим стилем»¹⁷⁰.

Циркулює навіть своєрідний афоризм, що «стиль мислення історичної доби — це мов би вітер, який панує в цю епоху та нестримно гне все до одного

¹⁵⁷ Степин В. С. История и философия науки: Учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. — М., 2011. — С. 233, 353; Штанько В. И. Философия и методология науки: Учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов. — Харьков, 2002. — С. 88.

¹⁵⁸ Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій. — К., 2004. — С. 35; Колесник І. І. Українська історіографія XVIII — початок XX ст.: (Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів) / Ред. І. Гирич. — К., 2000. — С. 42.

¹⁵⁹ Рєпина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. — М., 2011. — С. 374–375.

¹⁶⁰ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смоля. — К., 2013. — С. 136–151.

¹⁶¹ Стиль человека. Психологический анализ / Под ред. А. В. Либина. — М., 1998. — 310 с.

¹⁶² Порус В. Н. Стиль научного мышления // Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Гл. ред. И. Т. Касавин. — М., 2009. — С. 931–933.

¹⁶³ Медведева И. А. Стиль научного мышления // Новейший философский словарь. — 3-е изд., испр.; сост. и гл. ред. А. А. Грицанов. — Минск, 2003. — С. 992–993; Іващенко В. Вказ. праця. — С. 255–257.

¹⁶⁴ Щербинин А. И. Плакатный стиль политического мышления: своеобразие и пути формирования // ВТГУ: Философия. Социология. Политология. — 2011. — № 3. — С. 59–75.

¹⁶⁵ Глушков В. А. Стиль социального мышления: основные философско-методологические и социокультурные аспекты: Автореф. дис. ... к. филос. н.: 09. 00. 11 / Саратовский гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. — Саратов, 2000. — 20 с.; Устюгов В. А. Проблема стиля мышления в научном познании: Автореф. дис. ... к. филос. н.: 09. 00. 01 / Сиб. гос. аэрокосм. ун-т им. М. Ф. Решетнева. — Красноярск, 2006. — 23, [1] с.

¹⁶⁶ Медведева И. А. Указ. соч. — С. 992.

¹⁶⁷ Порус В. Н. Стиль научного мышления. — С. 931.

¹⁶⁸ Ивин А. А. Интеллектуальный консенсус исторической эпохи // Познание в социальном контексте / Отв. ред. В. А. Лекторский, И. Т. Касавин; научн. ред. В. Н. Порус. — М., 1994. — С. 80 (прим. 1).

¹⁶⁹ Порус В. Н. Стиль научного мышления в когнитивно-методологическом... — С. 79.

¹⁷⁰ Родин А. Математика и стиль // Стили в математике: социокультурная философия математики / Под ред. А. Г. Барабашева. — СПб., 1999. — С. 26.

боку»¹⁷¹. Втім, усвідомлення цієї інтелектуальної й культурної домінації, ба навіть «летаргічного масового засліплення», відбувається тільки в умовах іншої історичної доби.

Зауважимо, що сучасне акцентування на соціокультурній зумовленості стильових утворень, властиве відповідному підходу, суттєво відрізняється від канонів жорсткої і, переважно, лінійної детермінації, котрі побутували у працях багатьох радянських авторів. Натомість у пострадянську добу ширяться погляди про багатшаровість та рухливість стилетвірних чинників і норм, їх варіативність та пластичність у різних дисциплінарних системах і наукових галузях, зокрема щодо ступеня інтенсивності циркуляції, предметних меж, інтердисциплінарних впливів і т. п. Отож стиль мислення розглядається як своєрідний транслятор ціннісних пріоритетів та світоглядних орієнтацій певного історичного часу, себто культурних складових колективної та індивідуальної свідомості.

Зрештою, у пострадянській соціогуманітаристиці відбувається остаточне зміщення акцентів із соціокультурного контексту стильових практик на їх ціннісні, культурологічні виміри, початки якого споглядаємо ще на приємку радянської доби. Відтак О. Івін навіть висловлює думку, що стиль мислення є своєрідним способом мислення певної культури, котру він уявляє у вигляді сукупності «глобальних імпліцитних передумов теоретичного мислення цієї культури (епохи, цивілізації), ті майже непомітні для неї окуляри, крізь які вона дивиться на світ»¹⁷². Він навіть обстоює думку, що «теоретичний горизонт кожної культури обмежений, властивим їй стилем мислення»¹⁷³.

Російський наукознавець Л. Мікешина вважає, що стиль мислення — термін із соціально-історичним, ціннісним забарвленням, хоч і наголошує на його регулятивному й нормативному характері, який виявляється у «правилах-рекомендаціях» та «правилах-заборонах». Тому вона розглядає стиль мислення як мінливу, синтетичну «одиницю» знання, яка є більш великою, ніж метод чи система методів¹⁷⁴.

На думку російської дослідниці Л. Репіної, у просторі інтелектуальної історії вповні адекватно «працює» поняття «стиль мислення історичної епохи», котре репрезентує кардинальні трансформації європейського суспільства і відповідно зміну періодів «теоретичного мислення»¹⁷⁵. За спостереженням російського філософа Б. Пружиніна, вживання поняття «стиль мислення» дозволяє вчнем осягнути «єдність смислового поля» і, водночас, впровадити ідею поліваріантності, себто «стилістичної багатоманітності» на ниві представлення знання засобами наукової мови¹⁷⁶.

Таке сполучення єдності смислу і стилістичної багатоманітності у висвітленні культурних епох чи наукових періодів перетворює цей термін на привабливий і доволі дієвий інструмент у царині історії та філософії науки. Зокрема В. Порус вважає, що стиль мислення не тільки дозволяє «схоплювати» най-

¹⁷¹ Івін А. А. Интеллектуальный консенсус исторической эпохи. — С. 84.

¹⁷² Его же. Классический стиль мышления нового времени // ФЖ. — М., 2011. — № 2. — С. 24.

¹⁷³ Там же. — С. 25.

¹⁷⁴ Микешина Л. А. Философия науки... — С. 344–345.

¹⁷⁵ Репина Л. И. Историческая наука... — С. 374.

¹⁷⁶ Пружинин Б. И. «Стиль научного мышления»... — С. 65.

важливіші характеристики різних історичних періодів у науці, а й порівнювати їх між собою¹⁷⁷.

Український історик І. Колесник тлумачить стиль мислення як своєрідну «норму» — «зразок пізнавальної діяльності, алгоритм думання»¹⁷⁸, ба навіть як «інваріант інтелектуальної поведінки»¹⁷⁹, хоч і наголошує на можливих відхиленнях від «норми», зокрема у вигляді творчої суб'єктивності¹⁸⁰. Схожу думку про «інваріантність стилю» свого часу висловлював український філософ Б. Парахонський¹⁸¹. У широкому сенсі йдеться про представлення та маркування когнітивної свідомості як певної предметної області, так і соціогуманітаристики загалом¹⁸².

Іноді таке маркування вживають у крайньому, точніше ідеалізованому вигляді. Приміром, австрійський філософ В. Гофкірхнер застосовує поняття «стиль мислення» як ідеальний конструкт для вирізнення однаковості й відмінності у різних моделях «теоретизованих світобачень»¹⁸³.

Багатообіцяльні інструментальні перспективи пов'язують із застосуванням поняття «стиль мислення» на персональному чи особистісному рівні. Скажімо, І. Колесник наголошує на персональних контекстах вживання цього поняття. Зокрема дослідниця обстоює тезу, що «стиль історичного мислення» складає пізнавальну доміную у вивченні ментальності історика, позаяк останній сприймає «навколишній світ, своє місце в ньому крізь “фахові окуляри”, призму символів і образів історії, що зумовлюють його професійну поведінку, тип історіописання, манеру “думання”, характер дослідницьких практик»¹⁸⁴. На її думку, «індивідуальний стиль мислення має амбівалентну природу: наукову та аксіологічну»¹⁸⁵.

Однак, стильовий підхід на ниві культури дозволяє не тільки простежити вплив потреб і вимог етно- та соціокультурного середовища, того чи іншого історичного часу, а й виявити специфічні характеристики певної академічної спільноти та індивідуальні риси творчості конкретного вченого. Наприклад, побутують спроби розглянути творчу спадщину деяких українських учених, зокрема консервативну візію В. Липинського у контексті класичної теорії стилів мислення К. Мангайма¹⁸⁶.

Зазначимо, що співзвучні думки про індивідуалізоване маркування стилю та інших похідних дефініцій (стилю культури, стилю мислення, стилю життя) спостерігаємо і в царині інших наук, зокрема в історії та філософії математики.

¹⁷⁷ Порус В. Н. Стиль научного мышления в когнитивно-методологическом ... — С. 63.

¹⁷⁸ Колесник І. Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2006. — Вип. 2, ч. 1. — С. 45.

¹⁷⁹ Там само. — С. 46.

¹⁸⁰ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. — С. 138.

¹⁸¹ Парахонський Б. А. Стиль мышления... — С. 40–42.

¹⁸² Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. — С. 140.

¹⁸³ Гофкірхнер В. Життя у світі самоорганізації: змагання стилів мислення та світобачень // ПФ. — 2003. — № 1. — С. 39–40.

¹⁸⁴ Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // УІЖ. — 2005. — № 1. — С. 182.

¹⁸⁵ Її ж. Українська історіографія: концептуальна історія. — С. 142

¹⁸⁶ Галушко К. Консерватор на тлі доби: Вячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». — К., 2002. — С. 23.

Один із учасників сучасних наукових дискусій у сфері соціокультурної філософії та історії математики визначає стиль як «*таку сукупність ознак, яка вирізняє діяльність однієї людини від діяльності іншої безвідносно до технологічних особливостей цієї діяльності*»¹⁸⁷, а у метафоричному розумінні тлумачить цю дефініцію, як дещо схоже на індивідуальні особливості письма (почерку!), властиві конкретній особі¹⁸⁸.

На думку О.Ткаченко, «*поняття “стиль мислення” застосовується для більш повного та всебічного обґрунтування того, як мислить людина, як творяться ідеї і виробляється нове знання, як встановлюються традиції та формуються мисленнєві шаблони*»¹⁸⁹. Недаремно стильовими підходами активно послуговуються для ідентифікації поглядів та світосприйняття відомих науковців, зокрема щодо їх належності до певної спільноти тощо¹⁹⁰. Заразом стиль мислення уживають для історизації мисленнєвих структур відомих і навіть визначних мислителів, зокрема такого масштабу як К. Маркс¹⁹¹.

Стиль мислення застосовують і щодо генералізації наших уявлень про пізнавальний процес, у т. ч. на обширах історії науки. В. Пивоев виокремлює чотири основні стилі в історії науки — міфологічний, теологічний, природничо-науковий чи раціонально-логічний та креативний або багатомірно-плюралістичний¹⁹². І. Колесник пропонує розглядати історію історіописання з перспективи зміни й конкуренції різноманітних стилів мислення¹⁹³. Приміром, вона обстоює думку про побутування таких неперсоніфікованих, безпредметних стилів із різною часовою тривалістю, як-от міфологічний, провіденціальний, універсально-раціоналістичний, романтичний, позитивістський, сцієнтичний (раціонально-аналізуючий), наративістичний (раціонально-розуміючий)¹⁹⁴.

У пострадянську добу стиль мислення вживають і для диференціації інтелектуальних уявлень. Цією дефініцією позначають гносеологічний статус великих наукових теорій у контексті їх номіналізму чи субстанціональності¹⁹⁵. Стилем мислення послуговуються і для характеристики цілих напрямів філософської або наукової думки. Зокрема, аналітичну філософію у широкому розумінні розглядають як певний стиль філософського мислення¹⁹⁶. Висловлюється

¹⁸⁷ Розов М. А. О стиле в науке // *Стили в математике...* — СПб., 1999. — С. 17.

¹⁸⁸ Там же. — С. 18.

¹⁸⁹ Ткаченко О. Н. Теоретические концепции... — С. 66.

¹⁹⁰ Парамонова М. Ю. История в сослагательном наклонении: повод для беседы или научная проблема? Опыт современной германской историографии // *Одиссей. Человек в истории*. 2000. История в сослагательном наклонении? — М., 2000. — С. 47–48.

¹⁹¹ Ольхов П. А. О стиле исторического мышления К. Маркса // *Теория и практика общественного развития* (Краснодар). — 2011. — № 7. — С. 17–19.

¹⁹² Пивоев В. М. Эволюция стилей мышления. — С. 26–27.

¹⁹³ Колесник І. Методологія історії чи історія методології: метафори історичного дискурсу. Рец. на кн.: *Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії*. — Львів, 1996. — 96 с; *Зашкільняк Л. О. Методологія історії: від давнини до сучасності*. — Львів, 1999. — 227 с. // УГО. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 83.

¹⁹⁴ *Її ж.* Стиль історіографічного мислення... — С. 46.

¹⁹⁵ Ионов И. Н. Судьба генерализирующего похода в эпоху постструктурализма (попытка осмысления опыта Мишеля Фуко) // *Одиссей. Человек в истории*. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. — М., 1996. — С. 68.

¹⁹⁶ Грязнов А. Ф. Аналитическая философия науки. — М., 2006. — С. 13.

навіть теза про формування сучасного «імовірнісного» стилю мислення, який проникає як до природничих, так і гуманітарних наук¹⁹⁷.

Дефініцію «стиль мислення» використовує і низка українських істориків (Л. Зашкільняк, Н. Яковенко та ін.), зокрема щодо стильових особливостей мислення певних культурних спільнот (масонів)¹⁹⁸, окремих учених (аналітичний стиль мислення Г. Болінгброка)¹⁹⁹ та ін.

Та у сучасних дослідницьких практиках спостерігаємо певні традиції наступності щодо вживання стильових підходів, хоч і з певним зміщенням у бік продукування культурознавчих смислів. Означені тенденції свідчать, що стиль мислення як операційний термін-інструмент дозволяє не тільки фіксувати пізнавальний / науковий ідеал чи гносеологічну домінуючу певної академічної спільноти та окремого вченого, а і розглядати аксіологічні виміри й онтологічні характеристики їх побутування.

Проте на пострадянських теренах побутують і новації. Останні, мабуть, найпомітніші у рефлексіях щодо нинішньої циркуляції дослідницьких практик з обсягу теорії стилів. Зокрема висловлюється думка, що стиль мислення виявляється не стільки у теоретичних висновках чи конкретних результатах дослідження, скільки у мотиваціях світосприйняття, ба навіть у самій мові наукового дискурсу²⁰⁰.

Дехто з учених вважає, що стиль наукового мислення взагалі «інтегрує умови розуміння текстів відповідно до їхнього соціокультурного контексту і когнітивного змісту, регулює виникнення та зміну смислів, тобто формує і поширює загальноприйнятий контекст наукового пізнання»²⁰¹. Зазначений пасаж неаперечно виказує постмодерністські впливи, хоч споглядаємо й авторські прагнення пов'язати новації з традиційними тлумаченнями.

Отже, в царині сучасної соціогуманітаристики ширяться новітні чинники, які продукують кардинальні термінологічні мутації у теорії стилів.

Передусім, варто вказати на інтелектуальну і культурну хвилю постмодерністського повороту, яка повною мірою докотилася до пострадянського інтелектуального простору лише на зламі 1990-х-2000-х років. Вона спричинилася до перегляду самого терміна «стиль». Адже, за висловом голландського вченого Ф. Анкерсмита, знову гостро постала проблема перенесення цього поняття з історії мистецтва на загальну історію людства²⁰², хоч і в дещо іншому розумінні.

Зауважимо, що спроби трансформувати традиційне тлумачення стилю як якісної, регулятивної характеристики культури споглядаємо ще у працях славнозвісного французького філософа М. Фуко. Останній пропонував тлума-

¹⁹⁷ Дука О. Г. Эпистемологический анализ теорий и концепций исторического развития с позиций вероятностно-смыслового подхода (на примерах российской историографии): Дис. ... д. и. н.: 07. 00. 09 / РАН. Уральское отделение. Ин-т истории и археологии. — Екатеринбург, 2001. — С. 350–351.

¹⁹⁸ Яковенко Н. Вступ до історії / Ред. А. Мокроусов. — К., 2007. — С. 114.

¹⁹⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. — Львів, 1999. — С. 91.

²⁰⁰ Устюгова Е. Н. Стиль і культура... — С. 160.

²⁰¹ Хаджаров М. Х. Стиль научного мышления в биологическом познании [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?subaction=showfull&id=1108503792&archive=0211&start_from=&ucat=1&

²⁰² Анкерсмит Ф. История и тропология: Взлет и падение метафоры / Пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец и др. — М., 2003. — С. 36–37.

чити історію ідей як певний стиль аналізу чи встановлення відповідної перспективи висвітлення²⁰³. Таке розуміння стилю у певному сенсі наближає його до засадної авторської дефініції — дискурсу. Та й сучасні дослідники також відзначають наближеність чи схожість понять «дискурс» і «стиль мислення»²⁰⁴, а також «епістема» та «стиль мислення»²⁰⁵.

Ще більший вплив на циркуляцію й змістовне наповнення поняття «стиль» мала відома теорія Г. Вайта. Водночас сам автор був вельми скептично налаштований щодо вживання дефініції «стиль» у своїй студії, позаяк уважав її досить неточною, суперечливою і навіть не вповні «теоретичною»²⁰⁶.

Втім, він так і не зміг відмовитися від застосування цього терміна, проте спробував наповнити його новим смислом. У теорії Г. Вайта поняття «історіографічний стиль» розглядається у світлі певних комбінацій трьох дослідницьких стратегій / модусів: аргументації (формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм), ідеологічного підтексту (анархізм, консерватизм, радикалізм, лібералізм) та побудови сюжету (роман, комедія, трагедія, сатира)²⁰⁷, але на досить обмеженому фактографічному матеріалі.

На його думку, конкретне сполучення зазначених модусів і становить історіографічний стиль певного історика або філософа історії²⁰⁸. Причому автор пов'язує чотири типи стратегій пояснення з чотирма основними тропами (метафора, метонімія, синекдоха, іронія) поетичної чи фігуративної мови²⁰⁹. Власне, Г. Вайт пропонує розглядати історичний твір як «вербальний артефакт у формі наративних прозаїчних дискурсів»²¹⁰.

За влучною заувагою його опонента Г. Іггерса, такий історіографічний підхід мінімізує різницю між історичним знанням, спекулятивною філософією історії та художньою літературою²¹¹. Більше того, Ф. Анкерсміт висловлює думку, що в теорії Г. Вайта епістемологію взагалі заступає філософія мови²¹².

Загалом теорію Г. Вайта та інші «лінгвістичні» візії історіописання трактують у сенсі пошуку відповідності між певним фрагментом минувшини й тією частиною мови, яка найкраще її представляє²¹³. Однак, попри полярні підходи істориків щодо цієї теорії, на сьогодні навіть опоненти Г. Вайта тримаються думки про різні епістемологічні статуси тексту та вважають за можливе об-

²⁰³ Фуко М. Археология знания. — СПб., 2004. — С. 256–257.

²⁰⁴ Галушко К. Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-наративу // УІЖ. — 2013. — № 1. — С. 8.

²⁰⁵ Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история. — Т. 2. — С. 228.

²⁰⁶ Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитоновой. — Екатеринбург, 2002. — С. 7.

²⁰⁷ Там же. — С. 49–50.

²⁰⁸ Там же. — С. 18.

²⁰⁹ Там же. — С. 52.

²¹⁰ Уайт Х. Ответ Иггерсу / Пер. с англ. И. В. Дубровского, М. Ю. Парамоновой // Одиссей. Человек в истории. 2001. Русская культура как исследовательская проблема. — М., 2001. — С. 155.

²¹¹ Иггерс Г. Г. История между наукой и литературой: размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта / Пер. с англ. И. В. Дубровского // Одиссей. Человек в истории. 2001. — С. 143.

²¹² Анкерсмит Ф. История и тропология... — С. 163.

²¹³ Кукарцева М. А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные причины // ВФ. — 2006. — № 4. — С. 50.

говорювати питання, принаймні щодо ступеня часткової автономії мови наукового дискурсу²¹⁴.

Видається, що у сучасних суспільних і гуманістичних науках акцентується увага не стільки на художньо-мистецькому, метатеоретичному, соціокультурному чи культурологічному розумінні стилю, скільки на стилістиці самого дискурсу. Така «лінгвістична орієнтація» стає загальним евристичним гаслом нашої доби.

Зрештою, нині відбувається змістовна трансформація як самого поняття «стиль», так і похідної дефініції «стиль мислення». Це перетворення продукує нові смисли, а відтак і новітні інструментальні можливості, які постають у світлі застосування інтердисциплінарних дослідницьких практик.

Протягом 1990-х–2000-х років на ниві соціогуманітаристики споглядаємо спроби представити синтетичні й універсальні побудови з обсягу різноманітних стильових підходів. Такою, приміром, є загальна теорія стилю російського культуролога О. Устюгової. Вона пропонує розглядати стиль із перспективи самоідентифікації суб'єкта культури, зокрема окреслює три глобальні парадигми: 1) «прихованої суб'єктивності», пов'язаної з домінуванням надіндивідуального Абсолюту (від античності до Нового часу); 2) «відкритої суб'єктивності», яка вирізняється безпосередньою спрямованістю суб'єкта на самого себе (XIX-перша половина XX ст.); 3) *інтерсуб'єктивності*, котра спирається на заперечення як об'єктивної, так і суб'єктивної самодостатності (друга половина XX ст.)²¹⁵. Причому автор вважає, що остання парадигма найповніше репрезентована у культурних формах Постмодерну²¹⁶.

За великим рахунком, теорія О. Устюгової свідчить, що інструментальні компоненти постмодернізму посіли помітне місце у сучасних дослідницьких практиках. Не випадково останню чверть XX ст. розглядають як добу формування постмодерністського стилю мислення²¹⁷.

Так чи інакше, постмодерністські виклики остаточно поховали інтелектуальні уявлення, пов'язані з епохами «великих стилів» (романський, готика, ренесанс, бароко, класицизм, романтизм, модерн та ін.). Крім того, вони спровокували інтелектуалів до афористичних пророцтв на кшталт «постмодернізм — кінець стилю»²¹⁸, які нагадують відомі есхатологічні настрої Ф. Фукуями про «кінець історії» й «останню історичну людину». Походження таких уявлень, мабуть, варто дошукуватися у постмодерністській естетиці, яка не тільки спирається на ідею полістильності, а й зорієнтована на стилізацію — своєрідну гру з багатоманітними стильовими формами, еkleктичну мішанину різноманітних культурних елементів, мовних протоколів, інтелектуальних складових тощо.

Отож розмаїті модифікації плаваючих смислів стилю та низки похідних термінів добре відображають сам дух креативності, котрий шириться у пострадянській соціогуманітаристиці загалом та в історичній науці зокрема.

²¹⁴ Греньє Ж.-И. Размышления о «критическом повороте» // Одиссей. Человек в истории. 2005. — М., 2005. — С. 147.

²¹⁵ Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 82–83.

²¹⁶ Там же. — С. 116–131.

²¹⁷ Колесник И. И. Историческая наука и историческое искусствознание в конце XX в.: методологический аспект // XIII. — Харків, 2000. — Вип. 4: Категоріальний апарат історичної науки. — С. 9.

²¹⁸ Парамонов Б. Конец стиля. Постмодернизм // Звезда. — 1994. — № 8. — С. 187.

Постмодерністські практики спричинилися й до суцільного розмивання існуючих меж предметного знання (науки, мистецтва, культури)²¹⁹. Наприклад, вони стали приводом для дискусії про фахові кордони наукової творчості вченого-гуманітарія на пострадянському просторі, зокрема наповнили новим сенсом відомий термін «територія історика», вжитий французьким інтелектуалом Е. Ле Руа Ладюрі²²⁰.

Крім того, нові інтелектуальні трансформації призвели до суттєвого розширення сфер ужитку стильових підходів. Адже вони застосовуються вже не тільки на всьому просторі культури (стиль культури), а й охоплюють практично весь терен життя людини (стиль життя), себто майже всю площину соціального буття²²¹. Варто згадати і про значення теорії стилів життя у вивченні культурної історії повсякденності²²².

Нині поняття «стиль мислення» розглядається як одна з традиційних стильових форм, яка акумулює як здобутки неklasичної соціогуманітаристики, так і постмодерністських віянь. Цей процес, звичайно, не позбавлений численних конфліктів та суперечностей, але відкриває новітні інструментальні можливості. Передусім, актуалізується проблема мовного представлення предметного світу як пояснювальної стратегії у наукових текстах.

Зокрема, впроваджується ідея полістильності, побутування різноманітних стильових сполучень у творчості як окремих інтелектуалів, мислителів, науковців, так і неформальних академічних спільнот (напрямів, шкіл, течій, гуртків, груп, творчих тандемів і т. п.). Кардинально розширюється сфера застосування стильових підходів, що дозволяє розглядати складні механізми соціалізації вчених, зокрема порушувати проблеми їхньої персональної екзистенції у контексті відповідних соціо- та етнокультурних передумов, політичних обставин, а також різних суспільних практик.

Врешті-решт, сучасна пізнавальна ситуація у царині пострадянської соціогуманітаристики є досить динамічною та мінливою. Вона містить як чимало прихованих і очевидних загроз, пов'язаних із глобальним розмиванням дисциплінарної конфігурації науки та дифузиею самих основ предметного знання, так і багатоманітних потенційних можливостей і перспектив. Нині невідомо чи спричиняться окреслені перспективи і конфлікти до вироблення новітньої конвенціональності, або, навпаки, ініціюють черговий науковий / культурний поворот, який зніме, трансформує чи перенесе до інших площин існуючі суперечності.

²¹⁹ Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 166.

²²⁰ Гуревич А. Я. «Территория историка» // Одиссей. Человек в истории. 1996. — С. 81–109; Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Там же. — С. 25–38; Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Там же. — С. 11–24.

²²¹ Устюгова Е. Н. Этические и эстетические смыслы стиля и стилизации // Этическое и эстетическое: 40 лет спустя: Материалы научн. конф. (26–27 сент. 2000 г.): Тезисы докл. и выступл. — СПб., 2000. — С. 158.

²²² Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» // Одиссей. Человек в истории. 2000. — С. 106–110.

1.4. Поняття «стиль мислення» та інші інструменти

Відомий філософ О. Лосев якось напівіронічно відзначив, що йому «*боязко пускатися в той океан, який представляє собою різноманітні розуміння стилю з усією їх плутаниною та безладом*»²²³. Російський психолог О. Лібін метафорично порівняв спроби осягнути сутність стилю зі славнозвісними пошуками розв'язання підступної загадки Сфінкса²²⁴.

Ці зауваги повною мірою можемо віднести й до поняття «стиль мислення». Тим паче, що надзвичайна строкатість предметних значень, розмаїття контекстів застосування цього терміна не тільки витворюють численні та багатоманітні смисли, а й створюють тотальний ефект всеохоплюваності. Ба більше, стиль та низка похідних дефініцій, як видається нині, виявляють здатність до майже необмеженого поширення на всі сфери соціального і культурного життя.

За спостереженням українського філософа В. Горського, поняття «стиль» застосовується у вельми широкому сенсі як «*вираз особливостей, які маркують будь-який тип людської діяльності*»²²⁵. Впадає в око й надзвичайна метафоричність цього терміна, який використовують щодо позначення предметів, явищ, процесів у відмінних, але перехресних, принаймні співмірних площинах соціального буття. Така нелінійна, полівимірна взаємодія з різними ступенями інтенсивності та мінливою просторово-часовою локалізацією породжує надзвичайно динамічну, інколи калейдоскопічну зміну контекстів розгляду.

Отже, виникають потреби в особливій пластичності мовних засобів, щоб адекватно передати складні соціокультурні, соціопсихологічні механізми та їх багатоманітні смисли. Вірогідно, саме пошук адекватного мовного представлення нових смислів з обсягу нинішнього швидкоплинного світу значною мірою і спричинився до введення цілої низки похідних понять. Тож утворився своєрідний метафоричний ряд схожих дефініцій, утворених від поняття «стиль», які досить популярні на теренах сучасної соціогуманітаристики: стиль висловлювань, стиль господарювання, стиль епохи, стиль життя, стиль керівництва, стиль культури, стиль лідерства, стиль людини, стиль маркетингу, стиль поведінки, стиль політики, стиль пояснень, стиль праці, стиль реклами, стиль спостережень, стиль теоретизування, стиль урядування, стиль часу та низка ін.²²⁶

Визначальною рисою цих похідних термінів є збереження стійкого і, за разом, універсального смислового «ядра» поняття «стиль». Причому ця стильо-

²²³ Лосев А. Ф. Форма — Стиль — Выражение / Сост. А. А. Тахо-Годи. — М., 1995. — С. 150.

²²⁴ Либин А. Стиль — это человек? // Стиль человека. Психологический анализ. — С. 3.

²²⁵ Горский В. С. Историко-философское истолкование текста / Отв. ред. И. П. Головаха. — К., 1981. — С. 153.

²²⁶ Джери Дэвид, Джери Джулия. Большой толковый социологический словарь: В 2 т. — М., 1999. — Т. 2. — С. 297; Майерс Д. Социальная психология / Пер с англ. — С.-Петербург-Москва-Харьков-Минск, 1997. — С. 680; Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М., 1990. — С. 385; Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. — К., 1997. — С. 340; Новые направления в социологической теории / Пер. с англ. Л. Г. Ионина; вступ. ст. Л. Г. Ионина, Г. В. Осипова; общая ред. Г. В. Осипова. — М., 1978. — С. 158-159; Ионин Л. Г. Социология культуры: Учеб. пособие. — 4-е изд., пераб. и доп. — М., 2004. — С. 116-139, 171-175; Режабек Е. Я., Филатова А. А. Когнитивная культурология. — СПб., 2010. — С. 21; та ін.

ва єдність залишається, попри розмаїття інструментального застосування та функціонального призначення похідних дефініцій.

Зазвичай обстоюється думка про репрезентацію певної змістовної сутності (соціокультурної, ціннісної, гносеологічної, онтологічної, ідеологічної, культурної і навіть антропологічної), яка формується завдяки функціональній цілісності поняття «стиль» та інших похідних термінів. Уважають, що їх змістовні сегменти, як правило, різняться ступенем загальності стильових ознак, які залежать від певного способу представлення й адресної спрямованості, але все ж таки тяжіють до своєї первинної основи. Дехто з науковців навіть висловлює міркування про збереження інваріантності змісту цього поняття у різноманітних дисциплінарних модифікаціях²²⁷. Зокрема, американський культуролог і антрополог А. Л. Кребер не тільки вказує на певну стійкість стильових форм, а й наголошує на їхньому онтологічному взаємозв'язку, який виявляється у певних моделях та зразках²²⁸.

Відзначимо, що йдеться не стільки про статичні елементи, скільки про динамічні, композиційні моменти, які співвідносяться з іншими, відмінними прикметами культурного й інтелектуального світу. Це дозволяє визначити, приміром, стильову належність твору, культурну підоснову певного явища чи процесу, ціннісні норми відповідного типу знань, соціокультурні характеристики й інтелектуальні складові образу, когнітивні особливості тієї чи іншої наукової спільноти, засадні риси поглядів та світосприйняття у конкретного вченого, мислителя, митця тощо.

Отож зіставлення різноманітних стилетвірних чинників та ознак дозволяє віднайти й осягнути *Інше*. Вочевидь, у цьому і криється основа того величезного, майже фантастичного інструментального потенціалу, яким послуговуються чимало відомих учених щодо означення чи відкриття світу інобуття²²⁹. Недаремно О. Лосев ще 1927 р. визначив стиль як «співвіднесення художнього образу з тим, що не є ним самим, з тим, що є для нього інобуттям»²³⁰.

Саме орієнтація стилю на виявлення іншого, відмінного та незвичайного і породжує його особливий технологічний статус, ба навіть специфічне призначення різноманітних похідних понять, оскільки вони відображають багатоманітність способів осягнення світу культури, властивих певному соціуму²³¹. Відтак розмаїті модифікації стильових форм дозволяють досить вільно й активно оперувати предметним матеріалом, зокрема залучати його зі споріднених, суміжних площин соціального буття, а також гнучко змінювати рівень загальності відповідно до новітніх потреб.

З цієї перспективи поняття «стиль мислення» має досить давню традицію використання у наукознавстві, філософії та історії науки, культурології, соціології, психології і навіть історіографії! Зокрема, ще у 1971–1973 рр. цю дефініцію

²²⁷ Павловская О. Е., Пономаренко И. Н. Вариативность семантики термина «стиль» в пространстве гуманитарных наук // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2004. — № 49, т. 1. — С. 183.

²²⁸ Кребер А. Л. Избранное... — С. 805.

²²⁹ Мангейм К. Социология культуры: Избранное. — М.-СПб., 2000. — С. 329; Лосев А. Ф. Форма — Стиль — Выражение... — С. 151.

²³⁰ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. — С. 165.

²³¹ Горский В. С. Указ. соч. — С. 154.

пропонував широко застосовувати щодо аналізу теоретичних побудов в історичній науці російський учений О. Уваров²³².

Зрештою, інструментальні можливості стилю мислення значною мірою залежать від того чи іншого підходу, у межах якого вживають означене поняття. Останні з низкою застережень можемо звести до трьох основних, але досить умовних підходів — *соціокультурного, культурознавчого та постмодерністського*.

Звісно, така типізація підходів у жодному разі не є ідеальною, тим більше повністю герметичною, особливо за сучасних обставин, коли відбувається перехрещування, комбінування, а інколи й зрощування, сполучення відмінних дослідницьких практик на інтердисциплінарному рівні. Скажімо, культурознавчі складові тою чи іншою мірою репрезентовані у соціокультурних моделях і навпаки, а постмодерністські елементи нині дедалі частіше застосовуються у межах обох вищеназваних підходів.

Утім, між зазначеними підходами, попри інтелектуальні мутації, і до сьогодні зберігаються істотні відмінності. Крім того, інструментальний потенціал кожного з них вирізняється суттєвою специфікою вжитку, зокрема зорієнтованістю на різні пізнавальні стратегії.

Соціокультурний підхід скерований на відтворення функціонування науки, переважно, як своєрідного соціального інституту з відповідною методологією й технологією продукування конкретного виду знань.

Вважають, що таке розуміння стилю спирається на певний еталон наукової теорії, яка утворює відповідну парадигму (у розумінні Т. Куна)²³³. Вчений і академічна спільнота розглядаються у межах певної соціокультурної системи, яка формує нормативи, регулятиви, канони, ідеали, програми, принципи та інші чинники, що впливають на побутування науки, зокрема конкретної дисциплінарної підсистеми або дослідницького колективу. Тож для представлення цього соціокультурного механізму за «жорсткою» схемою часто-густо послуговуються термінами «детермінація» чи «зумовленість». Натомість у випадку більш гнучкої репрезентації впливу соціокультурного середовища здебільшого вживають дефініції «домінація», «мотивація», «інтенція» і т. п.

Наприклад, російський наукознавець Л. Мікешина тримається думки, що стиль мислення визначається більш пластично, порівняно з формалізованим методом²³⁴.

Загалом соціокультурний підхід спрямований на логіко-аналітичне та раціональне витлумачення світу науки. У методологічному сенсі така стратегія пояснення спирається на широке застосування системно-структурного, функціонального методів, семантичного аналізу, виявлення каузальності, генетичних зв'язків тощо. Термінологічна конструкція з обсягу соціокультурного підходу досить непогано вимальовується у численних наукознавчих студіях,

²³² Уваров А. И. К вопросу о стиле мышления в исторической науке // Вопросы методологии общественных и гуманитарных наук. — Калинин, 1972. — Вып. 2. — С. 50–58; *Его же*. Гносеологический анализ теории в исторической науке / Научн. ред. Л. А. Смирнов. — Калинин, 1973. — С. 82–86.

²³³ Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 45.

²³⁴ Микешина Л. А. Философия науки... — С. 347.

про які йшлося вище: соціокультурна система / стиль мислення / ідеал науковості / образи історії (світу, науки).

Зауважимо, що наведені понятійні сполучення не тільки демонструють багатство контекстів в інструментальному застосуванні стилю мислення, а фактично виявляють різні пласти когнітивної свідомості та їх змістовні маркери. Більше того, стиль мислення застосовують не тільки стосовно відтворення того чи іншого соціокультурного контексту когнітивної свідомості, а й щодо структуризації загального образу / образів світу науки.

Втім, стиль мислення вповні не вичерпується призначеною сферою вжитку, позаяк йдеться про самобутній баланс авторських пріоритетів та поворотів думки, які визначаються низкою сформульованих регулятивів і норм раціональності, покладених до основи відповідної парадигми чи дослідницької програми. Нові компоненти знання (теорії, концепції, гіпотези, інструментальні засоби) тою чи іншою мірою входять до інтелектуального простору соціуму, зокрема продукують зміни існуючої культурної системи²³⁵.

У широкому сенсі поняття «стиль мислення» виступає як специфічний і, zarazom, *універсальний гносеологічний маркер*, який означає баланс між соціокультурними вимогами та спрямованістю інтелектуальних трансформацій, показує зрушення, врешті-решт переформатування механізмів і засобів наукової концептуалізації у певній дисциплінарній підсистемі. Приміром, індустріальний поступ за часів «Великого буму» спричинився до поширення ідеалів т. зв. «точного знання» та концептів натуралістичного сцієнтизму у соціогуманітаристиці другої половини XIX ст.

Культурознавчий підхід спрямований на досягнення існування науки у культурному просторі певної історичної доби.

У світлі такого підходу вчений та його творчість розглядаються на межі приватного і публічного, професійного та буденного, одиничного й загального, свого і чужого, зовнішнього й внутрішнього, теорії та практики і т. п. Отож на перший план виступає пошук культурної та соціальної ідентичності особистості, що трансформується у ціннісні і світоглядні орієнтації науковця, зокрема у вигляді вибору стильових форм творчості²³⁶. Причому такий вибір російська дослідниця О. Устюгова навіть називає «стильовим портретом суб'єкта»²³⁷, а стильові практики розглядає як процес пошуку ідентичності (національної, історичної, індивідуальної)²³⁸. Відтак стиль постає як спосіб та форма ідентифікації суб'єкта культури²³⁹.

Врешті, у стильових рисах (універсальних, загальнонаціональних, регіональних, жанрових, групових, персональних та ін.) фіксується ставлення особистості (дослідника, письменника, митця), наукового колективу чи спільноти до навколишнього світу, зокрема способи його усвідомлення та розуміння.

Цей підхід окреслює, точніше відтіняє особливості та ступінь рецепції вченим / мислителем цілих історичних епох, напрямів думки, масштабних процесів

²³⁵ Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знание о прошлом. — Т. 1: Конструирование прошлого. — С. 186.

²³⁶ Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 177.

²³⁷ Там же. — С. 196.

²³⁸ Устюгова Е. Н. Стиль человека...

²³⁹ *Ее же*. Стиль и культура... — С. 78.

і явищ, знакових подій, визнаних авторитетів, виявляє відмінні культурні й інтелектуальні шари в його світосприйнятті та поглядах тощо. Власне, культурознавча візія часто-густо відкриває неповторну інваріантність ціннісних установок особистості та їх впливу на дослідницькі практики.

У випадку з В. Липинським постає складна рівновага лояльностей, зокрема ідеалістичний та ригористичний шляхетський кодекс честі, якому він намагався слідувати як у буденному житті, так і у політичній діяльності та науковій творчості. Натомість постать П. Куліша асоціюється зі світоглядним та культурним максималізмом, який відіграв визначальну роль у його інтелектуальних трансформаціях й асоціювався з відповідним образом інтелектуала — мудрого ментора / вчителя!

Зазначимо, що ціннісні складові є надзвичайно важливими не тільки для окреслення поглядів ученого, а й для висвітлення процесів, пов'язаних із виношуванням конкретних планів і задумів наукових праць та проектів. Зокрема, відомий український економіст К. Воблий влучно схарактеризував такі підготовчі процеси у творчості науковця, які докладно розглянув у своїх студіях та численних робочих матеріалах²⁴⁰, як «інкубаційний період»²⁴¹.

У світлі культурознавчого підходу помітне місце посідає і зворотна рецепція постаті інтелектуала та його доробку на полі культури чи у світлі певної історіографічної традиції. Прикладом такої рецепції є сприйняття особи «малоросійського історіографа» Д. Бантиша-Каменського з перспективи різних культурних середовищ, яку можемо представити у вигляді метафоричного означення — «свій серед чужих, чужий серед своїх» (детальніше про це йдеться у підрозділах 2.1 та 2.3).

Культурознавчий підхід скерований на виявлення й відтворення різноманітних трансформацій культурної свідомості, зокрема аксіологічних компонентів у поглядах науковців. Методологічний діапазон цієї дослідницької стратегії достатньо широкий (класифікаційне та дескриптивне моделювання, семіотичний аналіз та ін.), але найповніше відображений у різноманітних компаративних і типологічних інструментах, зокрема у типологіях творчих спільнот, учених тощо.

Понятійні конструкції у межах культурознавчих практик виглядають не такими усталеними чи канонічними, як з обсягу соціокультурного підходу, зокрема вирізняються більшою мінливістю та пластичністю відповідно до певних дослідницьких потреб. Однак, можемо все ж таки виокремити певні термінологічні орієнтири, які досить часто вживаються у працях з історії та теорії

²⁴⁰ Воблий К. Г. Виписки з різних книг про працю вчених, письменників та з інших питань. Записи про виконану наукову роботу [автограф; 1942–1944 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 38. — Спр. 201. — 28 арк.; *Его же*. Организация труда научного работника. План [автограф, другий варіант; м. Київ, 7 лип. 1939 р.] // Там само. — Спр. 71. — 6 арк.; *Его же*. Тетрадь с записями из разных книг о жизни, творчестве, труде писателей, ученых, художников [автограф; 1934–1935 рр.] // Там само. — Спр. 197. — 50 арк.; *Его же*. Тетрадь с записями из разных книг о жизни, творчестве, труде писателей, ученых, художников [автограф; 1936–1937 рр.] // Там само. — Спр. 198. — 104 арк.; *Его же*. Тетрадь с записями из разных книг о жизни, творчестве, труде писателей, ученых, художников [автограф; 1937–1938 рр.] // Там само. — Спр. 199. — 94 арк.

²⁴¹ *Його ж*. Организация работы научного работника (методика і техніка). — 3-є вид. — К., 1969. — С. 111.

культури: стиль мислення / стиль культури / культурна доба / історіографічна традиція / спільнота (спільноти) / ідентичність / тип ученого (мислителя, інтелектуала, митця, письменника).

На цьому місці варто зауважити, що наведені понятійні зв'язки у жодному разі не є аксіоматичними чи догматичними! Приміром, Л. Білас уживав для характеристики поглядів та свідомості низки українських істориків і публіцистів (М. Грушевський, Д. Донцов, В. Липинський) комбіновану термінологічну сув'язь, яка містила і культурознавчі, і соціокультурні ознаки: тип історичної людини / образ історії²⁴².

Відзначимо, що з культурознавчої перспективи стиль мислення дозволяє розглядати різноманітні аспекти діяльності і творчості суб'єкта (вченого) в аксіологічних координатах різних спільнот (професійної, політичної, соціальної, конфесійної, родинної і т. п.) та в межах відмінних суспільних середовищ. Зокрема, йдеться про специфіку світосприйняття та наукових поглядів ученого, його фахові устремління, авто- і гетеростереотипи, дослідницькі пріоритети й ціннісні орієнтації, персональну позицію та роль у неформальному колективі (напрямок, течія, школа, гурток, група, творчий тандем) та ін.

Не випадково російський історик науки В. Карцев уважав, що поняття «стиль мислення» є надзвичайно цінним для вивчення внутрішнього світу окремого вченого²⁴³, зокрема його неформальних зв'язків. Тим паче, що такий підхід дозволяє порушити низку важливих соціальних проблем наукової діяльності: передача стилю вчителя / майстра його учням, роль особистості у продукуванні механізму інтелектуальної наступності школи, персональні творчі устремління у контексті буття конкретного академічного колективу чи спільноти тощо²⁴⁴.

Суголосні роздуми віднаходимо у робочих нотатках українського історика Ф. Шевченка, котрий приділяв значну увагу проблемі творчої індивідуальності вченого. На його думку, «індивідуальність історика проявляється через його праці. В працях кожного історика є своя особливість, свій стиль. Їх коріння потрібно шукати не лише в світогляді та умовах формування вченого, але ... в сугубо людських рисах його характеру»²⁴⁵. В іншому місці він резюмує свої міркування у майже афористичному означенні: «Портрет вченого (підкреслення Ф. Шевченка. — Авт.) знаходить своє відображення в його творах»²⁴⁶.

З такої перспективи стиль віддзеркалює культурну-антропологічну цілісність людини в світі історії, зокрема вирізняє домінуючі смисли її неповторного буття²⁴⁷.

²⁴² Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. — Львів, 2002. — С. 26–29.

²⁴³ Карцев В. П. Социальная психология... — С. 243.

²⁴⁴ Там же. — С. 272.

²⁴⁵ Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про місце історіографії в історичній науці та про інші історичні дисципліни [чорновий автограф; 1960-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 793. — Арк. 14.

²⁴⁶ Його жс. Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1960-ті — поч. 1970-х років] // Там само. — Спр. 777. — Арк. 50.

²⁴⁷ Устюгова Е. Н. Культура и стили // Метафизические исследования. Альманах Лаборатории метафизических исследований при философском факультете С.-Петербургского гос. ун-та. — 1997. — Вып. 5: Культура. — С. 33.

Отже, на ниві культурознавчого підходу стиль мислення відіграє роль гнучкого *ціннісного маркера свідомості вченого* (поглядів, світосприйняття), який дозволяє простежити й осягнути його побутування на перехресті різних спільнот, середовищ, формальних і неформальних зв'язків, скласти неповторний візерунок співвідношення лояльностей як підмурку певної ідентичності. Ба більше, це поняття виявляє найважливіші ціннісні смисли в житті мислителя / інтелектуала, зокрема ставлення до навколишнього світу, професійної спільноти, фахового вибору, врешті-решт — до своєї творчості.

На перший погляд, *постмодерністський підхід* з обсягу теорії стилів і стильових практик на сьогодні є найменш відрефлексованим. Цей підхід виглядає досить розмитим, оскільки постає як низка багатоманітних, швидкоплинних, а інколи й вельми суперечливих інтелектуальних конфігурацій. Такий собі невловимий і багатоликий постмодерний Янус!

Американський історик П. Берк слушно схарактеризував постмодернізм як «парасольку», під якою переховується низка теоретиків, котрі заперечують детермінізм та все, що пов'язано з «соціальною реальністю»²⁴⁸. Власне, за цієї «парасолькою» постає справжнє буйство різноманітних дослідницьких стратегій, технік прочитання текстів та незвичайна мінливість методологічного інструментарію, котрі годі вкласти в якісь концептуальні схеми чи моделі!

У межах зазначеного підходу наука розглядається як низка епістем (різноманітних просторів знання з певним співвідношенням слів та речей за М. Фуко), дискурсивних практик (конкретних способів циркуляції, реалізації цих епістем) і вербально-нарративних стратегій їх репрезентації. Відтак у постмодерністських візіях учений постає як автор-транслятор тексту та, заразом, як його читач-інтерпретатор. На відміну від інших підходів, зорієнтованих на соціокультурне, онтологічне, гносеологічне або аксіологічне маркування свідомості вченого, академічної спільноти чи певного виду діяльності, провідний рефрен постмодерністських стратегій зазвичай пов'язаний із мовним представленням світу, зокрема минувшини.

Зазначимо, що саме «мовний протокол», точніше лінгвістичні й нарративні компоненти, у багатьох випадках виступають як визначальні, хоч, звичайно, і не єдині характеристики «технології творчості». Згадаємо, приміром, модуси аргументації й ідеологічного підтексту у теорії «історіографічного стилю» Г. Вайта, які все ж таки підпорядковані певним мовним тропам. Тому його історіографічну концептуалізацію навіть охрестили «естетичним історизмом»²⁴⁹.

Отож пошук прихованих, ба навіть зникаючих та вислизаючих смислів у тексті (виявлення бінарних опозицій, доповнюючих контекстів і т. п.), відомий як деконструкція (термін французького філософа Ж. Деріди), є неодмінним атрибутом методологічних сценаріїв у межах цього підходу. Термінологічну конструкцію одного з цих сценаріїв можемо уявити у такому вигляді: стиль мислення / суспільні (дослідницькі практики) / стратегії представлення / тексти / предметні значення / смисли.

²⁴⁸ Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. Т. та А. Портнових. — К., 2004. — С. 30.

²⁴⁹ Кукарцева М. А. Лингвистический поворот в историописании... — С. 48–49.

Проте наведена понятійна репрезентація в жодному разі не є усталеною, а тим більше канонічною. Натомість уживаються найрізноманітніші, інколи вельми несподівані понятійні сполучення, зокрема навіть деякі традиційні терміни набувають іншого сенсу. Скажімо, стиль життя тлумачиться М. Фуко як «самотехнологія, самовиробництво суб'єкта»²⁵⁰.

Зрештою, нині побутує полярність в оцінках пізнавального потенціалу та дослідницького інструментарію з обсягу постмодерністських стратегій, яка пов'язана з тотальною загрозою розмивання кордонів предметно-дисциплінарного знання, зокрема зі змішуванням знака й об'єкта²⁵¹.

Означені трансформації породжують скептично-негативні настрої багатьох учених-гуманітаріїв до постмодерністських технік прочитання і потрактування наукових текстів. Водночас вони продукують симпатії їх прихильників і адептів, які обстоюють думку про архаїчність класичних і навіть некласичних дослідницьких стратегій та методологічних сценаріїв. Утім, постають і компромісні візії щодо стратегій і «протоколів» мовного представлення. Наприклад, Ф. Анкерсміт, якого вважають представником пізньої фази наративістської філософії історії²⁵², пропонує встановлення певного співвідношення між різними рівнями «примусу досвідом» (емпіризм) та «примусу мовою» (лінгвістика)²⁵³.

Постмодерністські виклики спричинилися і до такої цікавої термінологічної інновації як гранд-нратив («великий текст»), яку зазвичай приписують французькому філософу Ж.-Ф. Ліотару²⁵⁴. Цим терміном (здебільшого ретроспективно!) називають «велику оповідь» («великий наратив»), яка ідеологічно й інтелектуально легітимізує низку суспільних, політичних, соціальних та інших практик у певному культурному просторі. Нині цим поняттям послуговується чимало вчених-гуманітаріїв (причому не тільки прихильники постмодернізму!) у найрізноманітніших контекстах, зокрема й на обширах українського історіописання.

Саме з акцентуванням уваги на складних і суперечливих зв'язках між суспільними практиками, стратегіями мовного й епістемологічного представлення та багатоманітними смислами, які продукуються у текстах учених, пов'язані найважливіші інструментальні новації, котрі привніс постмодерністський підхід до царини сучасної соціогуманітаристики. На ниві дослідницьких практик цей підхід упровадив *мовне / наративне маркування наукових текстів*, яке розглядається як одна з важливих ознак стилю мислення будь-якого вченого.

Таким чином, сполучення трьох окреслених підходів з обсягу стильових практик та теорії стилів репрезентує досить гнучкий набір різноманітних інструментів-маркерів щодо студювання творчості відомих українських істориків.

²⁵⁰ Устюгова Е. Н. Стиль человека...

²⁵¹ Медушевская О. М. Феноменология культуры: концепция А. С. Лаппо-Данилевского в гуманитарном познании новейшего времени // Изв. — М., 1999. — Вып. 2 (120): Памяти акад. И. Д. Ковальченко. — С. 127.

²⁵² Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика / Пер. з польськ. та англ. В. Склокіна; наук. ред. В. Склокіна, С. Троян. — К., 2012. — С. 47.

²⁵³ Анкерсмит Ф. История и тропология... — С. 156–158; Кукарцева М. А. Лингвистический поворот в историописании... — С. 51, 53.

²⁵⁴ Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н. А. Шматко. — М., 1998. — 160 с.

На перший погляд видається, що такий дослідницький інструментарій є вповні самодостатній, зокрема продукує солідні можливості стосовно вибору певних сюжетів та стратегій представлення українського історіописання у контексті побутування різних культурних епох і стилів мислення. Втім, історіографічне спрямування нашої монографії потребує деякої корекції чи адаптації низки термінологічних конструкцій і дослідницьких стратегій, розрахованих зазвичай на масштаб і проблематику наукознавчих чи культурологічних досліджень.

Передусім, певні пояснення, принаймні коментарі, варто подати стосовно співвідношення макро- та мікрорівнів у застосуванні стильових підходів. Йдеться про термінологічні сув'язі, які вживаються як стосовно маркування провідних напрямів суспільної і наукової думки, або т. зв. «великих стилів» (іноді їх ототожнюють із «культурними епохами») на ниві соціогуманітаристики (просвітництво, романтизм, позитивізм і т. п.), так і щодо окреслення стилю мислення конкретного вченого (позитивістський, неоромантичний і т. п.). Зазвичай поєднання таких інструментів продукує чимало питань, зокрема щодо їх субординації чи співмірності.

Приміром, постають проблеми переходу від однієї «культурної епохи» до іншої, стильових «стиків» та їх впливу на наукову творчість істориків та ін. Більше того, виникають питання щодо інтелектуального вибору вченого / мислителя у межах «великого стилю», механізмів (способів) його реалізації, взаємодії стилетвірних чинників і персональних мотивацій тощо. Власне, слід вести мову про рівень рефлексованості особистого вибору з огляду на соціокультурні реалії чи інтелектуальні домінації певної доби, належність до національної / регіональної / академічної / групової спільноти, інерції й стереотипи мислення у межах певного ідеалу науковості та світоглядних орієнтирів, вплив драматичних, часом трагічних, колізій творчої біографії тощо.

Іноді трансформації між макро- та мікрорівнями описують за допомогою тієї чи іншої ієрархії чи масштабування різноманітних стильових форм, які вводять як перехідні рівні чи дефініції. Зокрема, П. Малиновський пропонував розрізняти стилі мислення за рівнем їх загальності і навіть вибудовував низку ієрархічних моделей, з-поміж яких посередню ланку посідав стиль мислення наукового напрямку чи школи²⁵⁵. І. Колесник відводить роль такої проміжної дефініції між універсальним стилем та персональним стилем ученого поняттю корпоративний / професійно-груповий стиль, притаманний «науковій школі, “незримому коледжу”, напрямку, або ширше — національному середовищу»²⁵⁶.

Крім того, постають питання щодо передумов, які спричиняють заміну / зміну / трансформацію «культурних епох». Д. Лихачов уважав неодмінною умовою такого переходу стан деякої хаотичності та нетривкості у культурних межах «великих стилів», що призводить до динамізму, своєрідного сплеску індивідуальної творчості. Тож «персональні стилі» поступово розмивають, руйнують стильову єдність епохи²⁵⁷, кінець-кінцем утворюють нові культурні

²⁵⁵ Малиновский П. В. Проблема стиля научного мышления. — С. 15–16.

²⁵⁶ Колесник І. Стиль історіографічного мислення... — С. 46; *Її ж.* Українська історіографія: концептуальна історія. — С. 141.

²⁵⁷ Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. — СПб., 1996. — С. 86–88.

й ідейні сполучення²⁵⁸. Причому філософські засади, які спричиняються до таких стильових трансформацій, з'являються раніше, ніж конкретні твори, в котрих вони втілюються²⁵⁹.

Та уявімо, що нетривкість, хаотичність, про які згадує Д. Лихачов у контексті російського літературного процесу, на теренах українського історіописання, котре поступово виокремлювалося й формувалося у межах відмінних культурних просторів в імперіях Романових і Габсбургів, зберігалось протягом цілого століття! За таких передумов, «культурні епохи» чи «великі стилі» фактично накладаються у часі, що витворює феномен їх співбуття!

Власне, про релятивність поняття «культурна епоха», індивідуалізацію її змісту та мінливість сенсу, котрий вона продукує у залежності від певних контекстів висвітлення і представлення, доволі добре висловився Б. Крупницький. «Коли приглянемося ближче, то прийдемо до висновку, що треба індивідуалізувати кожну добу (тільки не робити з неї якогось організму!), шукати в ній того, що її особливо характеризує, відреставрувати, так би мовити, її стиль або її ритм, оскільки це можливо. Але знов ж поняття суцільности, цілостевости доби дуже релятивне», — наголошував Б. Крупницький²⁶⁰.

Чи не такий інтелектуальний феномен споглядаємо на обширах української історіографії ХІХ ст.?!

За відомим висловом Д. Чижевського, романтизм побутує в українській думці протягом усього ХІХ ст., зокрема навіть в «антиромантичні часи» європейської культури²⁶¹. У персональному вимірі романтизм представлений від М. Максимовича до Д. Яворницького, себто від 1820-х років до початку ХХ ст.

Та романтичні віяння не тільки циркулюють у добу «першого» та «критичного» позитивізму і навіть захоплюють часи неокантіанського повороту та переддень ери «масової історії», а й посідають поважне місце у тодішньому культурному просторі. З цієї перспективи доцільно ввести мову про тривале співіснування та взаємодію низки «великих стилів», зокрема самобутнє переломлення різноманітних інтелектуальних і культурних складових у поглядах українських істориків.

Заразом потребують перегляду й усталені уявлення про виразно окреслені часові терени циркуляції тих чи інших «великих стилів» в українській інтелектуальній історії ХІХ–ХХ ст., особливо, зважаючи на специфіку соціокультурних передумов та політичних обставин. У такому контексті слушним є припущення про полістильність мислення більшості визначних українських істориків чи науковців-гуманитаріїв ХІХ–ХХ ст. Недаремно культурологи вважають досить поширеною практику багатостильності у межах однієї творчої індивідуальності за часів модернізму²⁶².

²⁵⁸ Там же. — С. 93

²⁵⁹ Там же. — С. 91–92.

²⁶⁰ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 4. До теорії доби: II. Про категорію заперечення в історичному процесі // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 215–216.

²⁶¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори. — К., 2005. — Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. — С. 17.

²⁶² Устюгова Е. Н. Стиль и культура... — С. 104.

Врешті, слід висловити кілька зауваг і застережень щодо рівня загальності та змістовного наповнення деяких понять, що вживаються на сторінках нашої монографії. Приміром, традиційне означення терміна «ідеал науковості» пов'язується зі сталими уявленнями про логічну структуру науки, що передбачає його застосування як інструмента метатеоретичної схематизації пізнавального процесу²⁶³. Однак, у випадках висвітлення й аналізу дослідницьких практик історика, як правило, йдеться про більш конкретні і предметні уявлення, себто про істотно інший ступінь абстрактності.

З такої перспективи термін «ідеал науковості» вченого тлумачиться як: 1) пізнавальна орієнтація на конкретну дослідницьку стратегію, яка передбачає певний вид очікуваних результатів (скажімо, позитивістське відтворення / спростування каузального зв'язку чи детермінації, романтичне / неоромантичне осягнення призначення персонального / колективного героя і т. п.); 2) конкретна форма втілення й реалізації особистих задумів, тобто вид і жанр наукової студії (монографія, есе, багатотомна «синтетична історія», публіцистична стаття-лист, монографія-передмова (В. Антонович), рецензійна стаття, бібліографічна нотатка, своєрідні «описи» минувшини, які представляють щось посереднє між звичайним переказом подій та розширеним анованим оглядом джерел (О. Лазаревський) і т. п.); 3) авторські уявлення про ціннісну значимість наукових результатів для суспільства (просвітницьке моралізаторське повчання, романтична домінація слави, позитивістське прогностичне передбачення, апологія «масової людини» у річищі тієї чи іншої версії соціологізації історії і т. п.).

Іноді до ідеалу науковості вченого входять і його уявлення про суспільне, культурне та політичне призначення історика чи науковця-гуманітарія, а також власне розуміння морально-етичних і фахових приписів з обсягу функціонування професійної корпорації.

Зокрема, М. Драгоманов пов'язував ідеал науковості з зовнішньою та внутрішньою свободою дослідника в академічному житті, порівнював становище вченого в імперії Романових («імперська наука») і поза її межами, хоч загалом обстоював вимоги позитивістської об'єктивності і каузальності в історіописанні. Досить своєрідні настанови щодо існування фахової корпорації українських істориків за радянської доби, попри публічне декларування відомих ідеологічних постулатів, запропонував Ф. Шевченко у вигляді роздумів про «суд історії»²⁶⁴.

Зауважимо, що ідеал науковості досить часто виявляється у внутрішніх рефлексіях історика щодо своєї студії: декларування авторських мотивів і намірів, розуміння місця певної роботи на тодішньому культурному полі, пояснення стосовно методології, структури, способу викладу тощо.

Окремих уточнюючих коментарів потребує і такий відомий термін, як «архітектоніка» (грецьк. *ἀρχιτεχτονική* [τέχνη] — будівельне [мистецтво]). Німецький філософ І. Кант тлумачив поняття «архітектоніка» («архітектоніка розуму») як

²⁶³ Философия науки: общие проблемы познания... — С. 82; [Порус В. Н.] Стиль научного мышления [гл. 6] // Теория познания: В 4 т. / Под ред. В. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана. — М., 1993. — Т. 3: Познание как исторический процесс. — С. 230.

²⁶⁴ Шевченко Ф. П. Про суд історії // УІЖ. — 1967. — № 2. — С. 45–54.

мистецтво побудови системи, зокрема науки²⁶⁵. Д. Чижевський уживав зазначене поняття щодо творення філософської системи, зокрема у контексті означення характерології слов'ян²⁶⁶. Водночас російський мислитель М. Бахтін трактував архітекτονіку як своєрідний вираз художньо-естетичного бачення світу, який упорядковує не тільки просторово-часові моменти, а й смислові форми, зокрема композицію твору²⁶⁷. За свідченням С. Валка, цим терміном часто послуговувався російський історик О. Лаппо-Данилевський на семінарах, які він проводив із дипломатики²⁶⁸.

Зазвичай архітекτονіку вживають для позначення основних принципів та засад побудови тієї чи іншої студії²⁶⁹, зокрема змістовного наповнення, оформлення й рубрикації, себто ієрархічного розподілу тексту тощо. У вужчому значенні це поняття застосовують для означення співвідношень різних частин праці, зокрема стосовно встановлення належної пропорційності між викладеним фактографічним матеріалом, його поділом і оформленням в окремих розділах та інших структурних одиницях²⁷⁰.

Досить часто вважають, що термін «архітектоніка» рівнозначний дефініції «структура» і застосовують його у відповідному сенсі. Така практика, ймовірно, склалася через те, що обидва поняття вживаються для позначення композиційної будови студії. Внаслідок цього відбувається зміщення чи навіть підміна призначення й адресної спрямованості обох термінів.

Здебільшого *структуру* (лат. *structura* — будова, порядок, зв'язок) тлумачать як взаємозв'язок складових частин цілого, тобто сукупність елементів, зв'язок між якими, власне, створює певний предмет і його властивості. Проте структура тільки окреслює звичайний, базовий набір елементів і формат рубрикації — ієрархічного поділу тексту на розділи, підрозділи, глави, параграфи щодо студії з тією чи іншою фахово-дисциплінарною, видовою та жанровою належністю.

Отож поняття «структура» виконує нормативну функцію, тобто визначає видову або жанрову належність (цілісність) дослідницької роботи стосовно наявності чи відсутності певних елементів композиції.

Натомість термін «архітектоніка» відображає конкретні обриси цієї праці, зокрема реальне співвідношення між елементами роботи, спрямованість і динамізм викладу, завдяки яким текст набуває неповторних, індивідуальних ознак. Загалом архітектоніка демонструє логіку розгортання й представлення матеріалу у певній студії, втілення стильових настанов та дослідницьких устремлінь конкретного вченого, зокрема виявляє їх мінливість і відмінності щодо існуючих видових та жанрових канонів.

²⁶⁵ Кант І. Критика чистого розуму / Пер. с нем. Н. О. Лосского. — СПб., 1993. — С. 462–463.

²⁶⁶ Чижевський Д. До характерології слов'ян. Українці // Чижевський Д. Філософські твори. — Т. 2. — С. 38.

²⁶⁷ Бахтін М. М. Естетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. — М., 1979. — С. 121; Пешков И. В. М. М. Бахтин: от философии поступка к риторике поступка. — М., 1996. — С. 144–145.

²⁶⁸ Валк С. Н. Воспоминания ученика [про О. С. Лаппо-Данилевського] // РИЖ. — 1920. — Кн. 6. — С. 195.

²⁶⁹ Микешина Л. А. Философия науки... — С. 426.

²⁷⁰ Воблий К. Г. Організація роботи наукового працівника. — С. 137.

Скажімо, аналіз архітектоніки конкретної студії відкриває ступінь авторського розуміння й усвідомлення демаркаційної лінії між «своїм» та «чужим» (додатками, цитованими джерелами, парафразами і т. п.) текстом. Відтак це поняття є важливим інструментом для виявлення як креативності, так й інерційності у стилі мислення історика, його видових і жанрових уподобань тощо.

Варто наголосити, що в українському історіописанні склалася певна традиція щодо використання терміна «архітектоніка». Вірогідно, поява цього поняття в українському культурному просторі пов'язана з французькою інтелектуальною традицією. Тим паче, що більшість з означених українських учених тою чи іншою мірою орієнтувалася на французькі інтелектуальні та культурні взірці. Цю дефініцію зустрічаємо на сторінках студій харківського дослідника М. Петрова²⁷¹, а також у працях низки істориків ХХ ст. — В. Липинського²⁷², І. Борщак²⁷³, О. Оглоблина²⁷⁴, М. Слабченка²⁷⁵, С. Томашівського²⁷⁶ та ін. Причому в одній із рецензій О. Оглоблин подає власне визначення архітектоніки як «внутрішньої логіки роботи»²⁷⁷. Циркують і похідні дефініції. Приміром, С. Єгунова-Щербина — учениця В. Антоновича у своїх споминах уживає термін «архітектурність викладу» стосовно характеристики композиційної простоти його праць²⁷⁸.

Іншим важливим інструментом, який розкриває стильові виміри наукової творчості, є дефініція «тип ученого», а у контексті нашої монографії — «тип історика».

Це поняття побутує на теренах історіописання, щонайменше, від ХІХ ст. Первісно з типом історика асоціювалася самотутня манера певного вченого,

²⁷¹ Петров М. Новейшая национальная историография.... — С. 5.

²⁷² Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1995. — Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — С. XLIII, 347.

²⁷³ Борщак І. Рец. на кн.: *Krupnycky B. Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*. In Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Leipzig, 1942. — 260 s. // Україна (Париж). — 1950. — № 4. — С. 294; [Борщак І. К.] Рец. на кн.: *Рудницький Я. Слово й назва «Україна»*. — Вінніпег, 1951. — 131 с. // Там само. — 1952. — № 7. — С. 591.

²⁷⁴ Оглоблін О. П. Рец. на пр.: *Барабой А. О причинах присоединения Украины к России в 1654 г.* [автограф та 2 машинописи рецензій — стислої на 1 стор. 7 черв. 1939 р. та розгорнутої 27 жовт. 1939 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 34; *Його ж. Передмова редактора* [до «Нарисів української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної»] // *Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Гол. ред., упоряд., авт. вступ. ст. і ком.: В. В. Кравченко*. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 338; *Його ж. Кріпацька фабрика* (Харків-Київ, 1931) // *Idem. A History of Ukrainian industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931*. — München, 1971. — С. 3.

²⁷⁵ Слабченко М. До методології історії робітничого класу // ЧШ. — 1927. — № 5. — С. 85.

²⁷⁶ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі (Переклад стенограми відчиту уладженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12. IV. 1929). — Львів, 1929. — С. 4

²⁷⁷ Оглоблін О. П. Рец. на пр.: *Маркевич А. П. Нашествие Карла XII и розгром шведов под Полтавой* [автограф та машинопис; 28 верес. 1940 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 197. — Арк. 25.

²⁷⁸ Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича (Сторінка спогадів) // Україна. — 1928. — № 5. — С. 94–95.

передусім, яскраві прикмети його творчості, інколи навіть особисті якості, зокрема комунікативні, лекторські і т. п.²⁷⁹ Проте вже у другій половині XIX ст. культурні епохи романтизму та позитивізму спричинилися до формації і виразного розрізнення таких відомих типів як історик-художник та історик-критик (історик-аналітик). Заразом побутує думка, що доба романтизму породила ще один тип ученого-гуманітарія — історика-філолога²⁸⁰.

Більше того, такі означення асоціюються з засадними складовими чи навіть стилетвірними чинниками у представленні та рецепції образу / образів певного вченого. Наприклад, М. Максимович — дослідник-критик, М. Костомаров — історик-художник, В. Антонович — історик-аналітик і т. п., хоч вирізнення таких типів інколи є вкрай суб'єктивним і суперечливим.

Іноді типологію вчених-гуманітаріїв прагнуть пов'язати з відповідним соціокультурним контекстом, виплеканим певною епохою. Зокрема, у класичній історіографічній студії П. Мілюкова обстоюється думка про культурні та соціальні відмінності «професорського типу» доби Катерини II й Олександра I²⁸¹, себто фактично йдеться про їх соціокультурне маркування.

Згодом шириться диференціація, зокрема вирізнення інших типів істориків у світлі зростаючого розмаїття дослідницьких практик, які зазвичай пов'язують із стильовою формацією позитивізму²⁸². Російський історик М. Богословський розрізняв три типи істориків: історик-художник, історик-мыслитель (історик-філософ) та історик-дослідник (зорієнтований на евристичний пошук). Причому він обстоював думку, що вони нечасто побутують у «роздільному вигляді», а здебільшого представленні у різних комбінаціях²⁸³.

Свою типологію істориків представив і відомий російський історик-медієвіст О. Неусихін, який до низки відомих типів (історик-аналітик, історик-синтетик, історик-художник) додав ще історика-руйнівника («деструктора»)²⁸⁴.

Протягом XX ст. неklasичні дослідницькі практики спричиняють реконцептуалізацію уявлень щодо типів науковців-істориків. Відтак постає думка про співіснування, взаємопов'язаність і навіть взаємодоповнення різних типів учених. І. Шевченко метафорично означає два типи науковців (образи «метелика» та «гусені», інакше «живих» і «технічних» істориків) у руслі різноманітних варіацій історичного письма²⁸⁵.

Цікаві типологічні градації істориків у світлі біоісторіографічного дослідження запропонувала одеська дослідниця Т. Попова. У певному сенсі ця пропозиція нав'язує переосмислення неklasичних практик у вигляді низки типоло-

²⁷⁹ Полевой П. Три типа русских ученых (Куник, Срезневский и Григорович) // ИВ. — 1899. — Т. 76, № 4. — С. 123–143.

²⁸⁰ Савельева И. М., Полетаев А. В. История и интуиция наследие романтиков. Препринт WP6/2003/06. — М., 2003. — С. 31.

²⁸¹ Милуков П. Главные течения русской исторической мысли. — 3-е изд. — СПб., 1913. — С. 229.

²⁸² Богдашина О. М. Позитивизм в историчній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). — Харків, 2010. — С. 269–270.

²⁸³ Богословский М. М. Историография, мемуаристика, эпистолярная (Научное наследие) / Отв. ред. А. И. Клибанов. — М., 1987. — С. 98–99.

²⁸⁴ Неусыхин А. И. Дмитрий Моисеевич Петрушевский // СВк. — 1946. — Вып. 2. — С. 12.

²⁸⁵ Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing // History and Theory. — 1969. — Vol. 8, no. 3. — P. 332–345.

гічних опозицій: теоретик / практик-емпірик; учений-дослідник / учений-педагог; учений-філософ / учений-поет / учений-сцієнтист; генератор ідей / глосатор / транслятор / коментатор; критик / «догматик-конструктивіст» / догматик²⁸⁶. Останній типологічний ряд навіть продукує своєрідне метафоричне доповнення за рахунок нового типу, породженого культурною добою постмодернізму — критик-деконструктивіст або якесь подібне означення!

Зрештою, вирізнення типів учених / інтелектуалів, і до сьогодні відіграє помітну роль у представленні образів істориків у наукознавчих та історіографічних студіях, оскільки дозволяє у стислій і універсальній формі доволі виразно маркувати й узагальнювати дослідницькі практики.

Втім, не варто забувати про релятивність, інколи й очевидну суперечливість таких підходів, які часто-густо нав'язують надмірне спрощення та генералізацію наших уявлень. Зокрема, варто згадати про роздвоєння у рецепції постаті В. Антоновича (історик-аналітик чи історик-синтетик), котра фактично поділила інтерпретаторів та дослідників його творчості на два табори (докладніше про це йдеться у підрозділі 4.1). У широкому сенсі можемо говорити про своєрідну спокосу «упорядкувати» досить складні, розмаїтті, суперечливі практики істориків у вигляді показного й «гарного фасаду» типологічних означень.

Таким, у найголовніших рисах, постає дослідницький інструментарій з обсягу стильових підходів, який уживається у пропонованій монографії.

²⁸⁶Попова Т. Н. *Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета.* — Одесса, 2007. — С. 502.

РОЗДІЛ II

ПІЗНЬПРОСВІТНИЦЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ ТА ПОЧАТКИ РОМАНТИЗМУ (Д. БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ, М. МАРКЕВИЧ)

На зламі XVIII–XIX ст. європейський інтелектуал був учасником, або, принаймні, очевидцем масштабних метаморфоз, які спричинили Французька революція та початок епохи індустріальних перетворень чи промислової революції в Англії. Недаремно британський історик Е. Гобсбаум метафорично охрестив тогочасні соціокультурні зрушення як «*подвійний кратер* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.) великого діючого вулкана»¹. Ці тотальні трансформації й заклали найголовніші соціокультурні координати того простору Модерну чи «довгого XIX століття», в межах якого народи Європи прожили до Першої світової війни².

На думку німецького вченого Ф. Мейнеке, в той час, здавалося, що начебто сам Розум перебрав на себе управління державною владою³. Ба більше, французький революційний уряд кінця XVIII ст. прагнув «раціоналізувати» навіть християнську віру впровадивши, за висловом М. Драгоманова, «релігію Розуму»⁴.

Втім, новітні реалії доби революцій та наполеонівських війн швидко підважили початкове піднесення й ейфорію. Натомість ширилися повсюдна зневіра та всеохоплюючий скептицизм освічених верств суспільства до раціоналістичних, пізньпросвітницьких систем світобачення. Саме на них покладали провину за тогочасні військово-політичні катаклізми, руйнацію та величезні людські втрати в Європі. Відтак на початку XIX ст. історична та суспільно-політична думка перебувала у стані інтелектуальних і культурних трансформацій.

Така гостра, болюча конфронтація раціоналістично-просвітницьких уявлень із динамічною та нещадною післяреволюційною реальністю стає зрозумілою, коли взяти до уваги провідні концепти мислителів доби Просвітництва. Передусім, слід згадати про винятковий статус універсального Ratio та природного Права у просвітницькому світосприйнятті. Тим паче, що останнім відводи-

¹ Хобсбаум Е. Век революции. Европа 1789–1848 / Пер. с англ. Л. Д. Якуниной. — Ростов н/Д, 1999. — С. 9.

² Шпорлюк Р. Українське національне відродження // Україна. Наука і культура. — К., 1991. — Вип. 25. — С. 161.

³ Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В. А. Брун-Цеховой. — М., 2004. — С. 143.

⁴ Драгоманов М. Наука теологічна в західній Європі // З історії публічного виховання в сучасній Європі. — Львів, 1890. — С. 2.

лася роль найголовніших системних чинників у процесі переходу людства від однієї стадії розвитку чи деградації до іншої. Тож домінували уявлення, скеровані на досягнення «вічної» закономірності всіх речей і об'єктів в інтелектуальному дусі природно-правового мислення.

З цієї перспективи висувалися вимоги і до упорядкування світу історії, яку конструювали на засадах цілеспрямованого Розуму та людської Волі. Загалом ставлення до минувшини було амбівалентним. Незаперечне надбання раціоналістично-просвітницького мислення виявилось у секуляризації багатьох сфер життя, звільненні від релігійних і метафізичних елементів, зрештою в ідеї загальної, універсальної історії людства, яку розглядали у філософському плані⁵. Та і впровадженню терміна «філософія історії» завдячуємо Вольтеру як одному з найвідоміших мислителів культурної доби Просвітництва.

Водночас у минулому відшукувалися необхідні взірці — «корисні істини» для обґрунтування доцільності політичних і соціальних змін, аргументи, щоби ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними складовими тощо. Причому на роль універсального мірила вартості претендував всесильний просвітницький Розум, який перетворився на монументальну, позачасову цінність стосовно всієї людської минувшини.

Американський історик Гейден Вайт слушно зауважив, що для адептів просвітницького історіописання минуле «було (курсив Г. Вайта. — Авт.) нерозумним, сучасне — конфліктом розуму й нерозумності, і тільки майбуття було часом, який представлявся як тріумф розуму над нерозумністю, викінченої єдності, порятунку»⁶.

Архаїчні інститути, звичаї, обряди та інші традиційні елементи, які суперечили раціоналістичним поглядам щодо довершеної побудови світу, піддавалися нищівній критиці. Більше того, навіть окремі епізоди минувшини розглядалися, переважно, у контексті повчального дуалістичного (негативного чи позитивного!) значення в загальній канві людської історії, підпорядкованої моралізаторським та виховним цілям.

За влучним виразом німецького філософа-неокантіанця В. Віндельбанда, за доби Просвітництва увага освіченої публіки акцентувалася на проблемах життя окремої особистості чи на ідеальних завданнях усього людства. Тому неповторні явища та суперечливі постаті минулого здебільшого залишалися поза межами раціоналістичного світогляду з властивим для нього неісторичним способом мислення⁷.

Культивування ідеї позачасової самоцінності Розуму вело до емансипації поведінки людини стосовно історичних традицій, релігії, станової моральності, що супроводжувалося поширенням меркантилізму та повсюдного прагматизму. Зрештою, культурна доба просвітництва витворила раціональну модель людського буття з найвищим оптимізмом і вірою у царство Розуму.

⁵ Див., приміром: Шиллер И. Х. Ф. В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения // Шиллер И. Х. Ф. Исторические работы: В 8 т. / Под ред Ф. П. Шиллера. — М.-Л., 1937. — Т. 7. — С. 595–612; Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Философия истории: Антология / Под ред. Ю. А. Кимелева. — М., 1995. — С. 57–68.

⁶ Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитоновой. — Екатеринбург, 2002. — С. 84.

⁷ Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия // Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. — М., 1995. — С. 299.

Просвітницько-раціональний стиль мислення продукував прагматичне, моралізаторське та механістичне (з огляду та тогочасну наукову картину світу!), а часто-густо й оптимістичне ставлення до історії. Заразом ширилася генералізація уявлень про минувшину, своєрідна парадигма суцільного порядку та ієрархії, яка спиралася на нормативно-універсальний і природно-правовий ідеал науковості. Універсальність розглядалась як найважливіша і навіть єдина мета всіх історичних студій⁸. Означені духовні, інтелектуальні перетворення і соціокультурні зрушення в Європі породили зворотні ідеалістичні й ірраціональні реакції, які розгорталися під знаком романтичної опозиції стосовно раціоналізму.

Скептицизм щодо уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму визрівав ще у середовищі мислителів пізньопросвітницького раціоналізму. Зокрема, його споглядаємо у преромантичних мотивах творчості Й.-Г. Гердера⁹, Ж.-Ж. Руссо¹⁰ та ін. Згадаємо, приміром, відомий образ Й.-Г. Гердера, котрий уявляв людство як арфу, на якій кожний народ є окремою струною¹¹. «Ідеї» Гердера, можна, сказати послужили благовістом для слов'янських народів», — наголошував М. Грушевський¹².

Критичною точкою таких культурницьких та інтелектуальних устремлінь стала післянаполеонівська доба європейської історії. Саме в цей час відбувається перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму на своєрідність і множинність культурно-національних укладів життя, з апології незмінності, одноманітності побутування історичної людини — на акцентування конфлікту «природного стану» з цивілізацією. Заразом поширюються ліберальні ідеали автономії особистості та середовища її побутування тощо.

Таким чином, у перші десятиліття ХІХ ст. ще донедавна вельми популярні теорії просвітницького раціоналізму остаточно програють змагання з новітніми романтичними інтенціями. Впорядковані на засадах універсальності Розуму, раціональності та логічної єдності реконструкції історичної минувшини водночас перетворюються у хаос незчисленних і неповторних атомів-фактів.

Індивідуалізація, локальна предметизація та національна-регіональна фрагментарність світу історії в романтичних інтерпретаціях сягають апогею. У полі романтичних систем світобачення опиняється історична Людина з розмаїтими та унікальними проявами національного і соціального буття, самобутніми, індивідуальними реакціями, яка остаточно руйнує логічні й універсальні схеми, тотально заперечує просвітницький потяг до абстрактних розумувань і уявлень.

Цей романтичний бунт особистості супроти бездушного раціоналізму Розуму та впорядкованості людського буття, мабуть, найкраще простежуємо у відомій сентенції Михайла Максимовича: «Душа своїми почуттями проникає

⁸ *Средний-Камашев И.* Взгляд на Историю, как на науку // ВЕ. — 1827. — № 4. — С. 257.

⁹ *Вебер Б. Г.* Историографические проблемы. — М., 1974. — С. 12.

¹⁰ *Коллингвуд Р. Дж.* Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; авт. ст. М. А. Киссель. — М., 1980. — С. 84.

¹¹ *Гердер И.-Г.* Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова. — М., 1977. — С. 234.

¹² *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1917. — Ч. 4: [Європа в 1789-1848 рр.]. — С. 36.

в найнепрозоріші глибини буття, в таємниці життя неприступні для одного розуму; тому що в природі, як і в людській душі, завжди залишається дещо вище розшуків нашого розуму, вище законів, за якими він вирішує та перевіряє свої висліди (курсив М. Максимовича. — *Авт*). Для повного знання та переконання потрібне живе обіймання предмета через почуття, котре слугує то вісником, то провідником розуму, на його шляху до країни обітованої»¹³.

На часі постають дослідницькі зацікавлення унікальним і самобутнім фактографічним матеріалом, який розглядається у контексті різноманітних виявів народного / національного духу. За афористичним висловом Фрідріха фон Шеллінга, постійні метафізичні пошуки народного духу склали сутність тодішньої науки¹⁴. Мінливість, динамічність, суперечливість, конечність і нескінченність зробилися неодмінними характеристиками полівимірних історичних об'єктів, що функціонували в багатоплощинному середовищі, розглядалися з різних масштабів і ракурсів, зокрема з обсягу національної та регіонально-провінційної проблематики.

У широкому розумінні цілісний потік історичного буття диференціювався на локальні утворення, через які прагнули осягнути внутрішній сенс історичного руху, вловити відчуття часу тієї чи іншої доби. Вживання в епоху, в образи її яскравих і славетних репрезентантів, їхню психологію, свідомість і навіть емоційний стан сформували інтуїтивний, динамічний стиль мислення романтиків, що за великим рахунком призвело до тріумфу ідеї історизму у ХІХ ст.¹⁵

Отож на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. становлення академічних історіографій низки європейських країн розгорталося у контексті взаємодії, змагання двох «великих стилів» — пізньопросвітницького раціоналізму та романтизму. Саме особливості їхнього співіснування, співбуття значною мірою визначали обличчя того чи іншого національного історіописання, котре вирішувало завдання, сформульовані соціо- та етнокультурними запитами певного суспільства.

У перші десятиліття ХІХ ст. учений, який студіював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціокультурному, так і в інтелектуальному плані. Зазвичай цю епоху кваліфікують як академічну добу українського Відродження¹⁶, котра ще відома як фаза А (за схемою чеського історика М. Гроха)¹⁷, шляхетський період інтелектуальної історії ХІХ ст. (за періодизацією І. Лисяка-Рудницького)¹⁸, харківська стадія національного руху (за візією О. Прицака та Д. Решетара)¹⁹. Проте часто до такої чи подібної концептуалізації висловлю-

¹³ Максимович М. Письмо о философии. — М., 1833. — С. 2.

¹⁴ Шеллінг Ф. Из праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. — Ів.-Франківськ, 2003. — С. 354–355.

¹⁵ Кроче Б. Теория и история историографии. — М., 1998. — С. 163; Зашкільняк Л. О. Методологія історії: від давнини до сучасності. — Львів, 1999. — С. 111.

¹⁶ Скельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. — Мельбурн, 1994. — С. 37–38; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. — С. 221–224.

¹⁷ Хрох М. От национальных движений к полностью сформированной нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / Пер. с англ. и нем. — М., 2002. — С. 125.

¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — К., 1994. — Т. 1. — С. 199

¹⁹ Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // SR. — 1963. — Vol. 22, no. 2. — P. 249–250.

ють низку застережень, уточнень та пропонують певні модифікації (П.-Р. Магочий та ін.)²⁰.

У цей час фактично відбувалася зміна культурної та суспільної формації підросійської України, яку здебільшого тлумачать у межах конфлікту традиційного і модерного²¹. Відтак тогочасний історик був, щонайменше, свідком, а якоюсь мірою й учасником тих кардинальних інституціональних, соціальних та інтелектуальних змін.

Українські землі поступово трансформувалися у західні імперські провінції Росії — малоросійські губернії. Значна частина нащадків козацької старшини та шляхти досить успішно інтегрувалася до станової ієрархії імперії Романових як малоросійське дворянство. Чимало українських панів зробило успішну кар'єру на державній службі, хоч і залишалися носіями місцевого, територіального патріотизму з ностальгійними та культурницькими мотивами. Натомість найбідніші верстви здебільшого перетворилися на закріпачене селянство.

Втім, побутували автономістські традиції України-Гетьманщини, які ширилися в осередках старої культури — панських маєтках. Вони живили уяву та мотивували тодішніх українських інтелектуалів — нащадків козацької старшини віднайти своє унікальне місце й призначення за нових соціокультурних передумов і політичних обставин, але нав'язавши зв'язок із козацько-гетьманською минушиною. Тим більше, що на тодішніх інтелектуалів помітний вплив справляла й культурна доба українського бароко, котру в духовному сенсі вважають спорідненою з романтизмом²².

Саме у цьому середовищі української / малоросійської аристократії здійснювалася велика робота зі збирання та нагромадження культурно-історичної спадщини, в якій ще в другій половині XVIII — на початку XIX ст. важливу роль відігравали історики-аматори з антикварними практиками. Спершу ці практики побутували як своєрідні культурницькі саморефлексії групової спільноти, котру об'єднувало старе козацько-старшинське минуле. Зокрема, таке поширення антикварних устремлінь спостерігаємо на багатьох українських землях, особливо на територіях колишньої Гетьманщини та Слобожанщини²³.

Культурне поле, на якому з'явилися перші паростки українського преромантизму, тісно пов'язане з автономістсько-патріотичними настроями 1770-х–1790-х років, а за великим рахунком — з недавнім присмерком щойно похованої Гетьманщини. Низка обставин і передумов спричинилася до того, що своєрідним центром таких культурних й інтелектуальних змагань став Новгород-Сіверський. Власне, створення намісництва (1782) перетворило колишнє сотенне містечко Стародубського полку на важливий осередок українського громадського та культурного життя кінця XVIII ст. На новгород-сіверських обши-

²⁰ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *УЖ*. — 1991. — № 3. — С. 97–107.

²¹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 55.

²² Чижевський Д. Поза межами краси (До естетики барокової літератури) // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. — С. 96.

²³ Кравченко В. В. Вказ. праця. — С. 62–127; Колесник І. І. Українська історіографія XVIII — початок XX ст. — К., 2000. — С. 187–203.

рах зібралось чимало інтелектуалів-автономістів, які служили на різних посадах у місцевих установах, мешкали або були пов'язані між собою родинними і службовими зв'язками та приятельськими взаєминами. Декого з них об'єднувало навчання у Києво-Могилянській академії, інших — спільні культурні та соціальні зацікавлення, зокрема претензії на визнання дворянських прав за козацько-старшинськими й шляхетськими родами в імперії Романових.

Вірогідно, саме новгород-сіверські автономісти ініціювали відому Берлінську місію В. Капніста 1791 р. у пошуках потенційних союзників для боротьби супроти російського царату. Не випадково останні десятиліття XVIII ст. та початок XIX ст. позначені численними культурницькими, освітніми, церковними й адміністративними проектами, з якими пов'язують багатоманітні практики новгород-сіверського гуртка. Згадаємо, приміром, «Вергилиевых пастухов...» Опанаса Лобисевича, «Грамматику малороссийского наречия» Олексія Павловського, музичні твори Андрія Рачинського, словник «Изъяснение малороссийских речений в предшедших листах» Федора Туманського тощо.

Стара Сівера виявилася плідним підсонням для нових культурницьких експериментів. З такої перспективи преромантизм відіграв роль своєрідної предтечі модерного романтизму XIX ст., зокрема виступав одним із інтелектуальних ферментів у складних і суперечливих процесах, які розгорталися у царині українського історіописання. Більше того, початки преромантизму були самобутніми культурними симптомами, які відтіняли змагання традиційного й модерного, що розгорнулося на українських теренах наприкінці XVIII — початку XIX ст.

Згодом відбувається поступова трансформація антикварної практики, яка набуває ознак зовнішньої рефлексивності, скерованості на ззовні (видавничі проекти, топографічні описи, інтелектуальні контакти з європейськими діячами, різноманітні експерименти на ниві літератури, мовознавства, етнографії, музики, мистецтва, зорієнтовані на ширше читацьке коло та ін.). Та найяскравіше зовнішня рефлексивність виявилася у спробах представити власні візії української минувшини, зокрема у славнозвісній «Истории русов», імовірного автора якого досить часто пов'язують із новгород-сіверським культурним середовищем²⁴.

У стильовому плані українське історіописання на межі двох століть містило строкате, іноді еkleктичне сполучення барокових, провіденціальних, просвітницьких та преромантичних складових. Недаремно початки преромантизму деякі дослідники віднаходять саме в «Истории русов»²⁵.

Проте преромантичні компоненти простежуються не тільки в героїко-патріотичних, почасти ностальгійно-сентиментальних настроях, а і в спробах контраверсійного представлення славетного минулого та нових часів. Ця темпоральна репрезентація досить часто побутує в імпліцитному вигляді, наприклад у прихованій опозиції «золотої» чи «героїчної» доби козаччини до тодішньої сучасності, мотивах мучеництва, страждань, випробувань «обраного» народу тощо.

²⁴ Оглоблін О. До питання про автора «Истории русов» / Вступ. ст. В. А. Смоля, О. І. Пупро, І. В. Верби; упор. І. В. Верби, О. І. Пупро; ком. І. В. Верби, А. М. Федірко. — К., 1998. — С. 137–138.

²⁵ Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму // ЗНТШ (Львів). — 1991. — Т. 222. — С. 213.

Зрештою, циркуляція такого чи схожого протиставлення різних історичних епох, свідчить про суттєві зрушення в царині групової свідомості тодішніх інтелектуалів, передусім, про первісне осягнення конфлікту традиційного і модерного на українських обшарах.

Мабуть, не варто надто переоцінювати рівня усвідомленості тогочасних уявлень місцевих антикварів, але саме вони створювали підґрунтя для постанов майбутніх наративів XIX ст., виконаних за взірцями модерної концептуалізації з обґрунтуванням національно-культурних претензій. Проте на початку XIX ст. виникають і нові університетські центри, секуляризованої від схоластичних догматів науки та культури «німецького типу» у Харкові, а пізніше — у Києві й інших містах²⁶. Тоді ж помітно прискорюється процес входження української аристократії до російського імперського інтелектуального та культурного простору.

Наразі циркулюють і західні інтелектуальні впливи, зокрема романтизму. Вони проникають, як за російським посередництвом, так і безпосередньо завдяки знайомству з європейським життям, літературою, культурою, мистецтвом тощо. Таке ознайомлення відбувається на тлі зростаючого зацікавлення Україною з боку західноєвропейської просвітницької історіографії (Й.-Г. Гердер, Й.-Х. фон Енгель, К. Гаммердерфер, Ж.-Б. Шерер та ін.)²⁷ та суспільно-політичної думки. Відзначимо, приміром, знамените пророцтво Й.-Г. Гердера, що Україна стане новою Грецією²⁸.

Цей інтерес продукувався загальним контекстом тотальних геополітичних зрушень, що сталися у політичному устрої Східної та Центральної Європи другої половини XVIII ст., пов'язаних із піднесенням могутності Росії та зникненням ряду державних утворень (Кримського ханства, Польщі та ін.).

Хто ж був, власне, істориком України у перші десятиліття XIX ст.? Історик-чиновник чи урядовець-архівіст із досить прагматичним ставленням до минувшини, малоросійський поміщик-антиквар, який сполучав літературно-естетичні вправи й етнографічні розшуки з ностальгійно-патріотичними мотивами, університетський або гімназійний викладач з орієнтацією на культурні та інтелектуальні взірці західноєвропейської думки тощо.

Перехідний стан підросійської України творив мішанину типів учених зі строкатим розмаїттям дослідницьких практик (антикварної, початків архівної й етнографічної, літературної, мовознавчої), які своєрідним чином поєднували

²⁶ Прицак О. Гарвардський Центр українських студій і Школа Грушевського // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). — Кембридж-Нью-Йорк, 1973. — С. 93–94.

²⁷ Див., приміром: Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Україна (Париж). — 1953. — № 10. — С. 843–849; Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. — München, 1994. — S. 68–79; Ивонин Ю. Е. Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества. — Запорожье, 1992. — С. 12–21; Бойко А. В. Обзор французской историографии запорожского казачества XVIII столетия // Там же. — С. 36–41; Давлетов О. Р. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка «Й. Х. Енгель як історик України та козаччини» // ПУЗ. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 150–155; та ін.

²⁸ Гердер Й.-Г. Із праці «Мій подорожній журнал» // Мислителі німецького Романтизму. — С. 39.

архаїчні і модерні стильові елементи. Це змагання і, водночас, перехреснування різноманітних інтелектуальних складових відбувалося на культурних теренах російської історіографії, в межах яких історики прагнули вписати самобутні сторінки малоросійської минувшини в імперський гранд-наратив.

Отож конкуренція традиційних і модерних вартостей, дослідницьких практик та мотивів, складні обставини інтелектуальної діяльності вимагали від тогочасного автора не стільки рішучого вибору певної стильової альтернативи, скільки їхнього сполучення, узгодження, співіснування у суперечливій системі внутрішніх цінностей та лояльностей. Відтак конфлікт традиційного і модерного дедалі більше переноситься у культурну площину, набуває нових ознак, зазнає істотної мімікрії. Скажімо, це змагання побутує у вигляді полеміки «південців» та «північан», витоки якої сягають, принаймні, середини XVIII ст., хоч походження її назви, як правило, приписують відомій розвідці Ю. Гуци-Венеліна²⁹.

Так виглядає найзагальніший абрис того культурного й ідейного підґрунтя, на якому постали перші проекти написання систематичних версій історії України.

²⁹ Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчет их россизма // ЧОИДР. — М., 1847. — Кн. 4. — С. 1–16.

2.1. «Свій» серед «чужих».

Малоросійська візія Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя

Зазвичай перші академічні «синтези» української минувшини пов'язують з іменами Дмитра Бантиша-Каменського та Миколи Маркевича (Д. Багалій, О. Гермайзе, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та ін.)³⁰, хоч і розглядають їх як недо-сконалі навіть у контексті того часу³¹. П.-Р. Магочій називає ці праці «ранніми історіями України»³².

Проте дослідницькі устремління згаданих дослідників не були поодинокими, а репрезентували назрілі культурні й інтелектуальні потреби освічених верств українства. Зокрема, варто згадати своєрідні предтечі студій обох названих істориків — праці Якова Марковича³³, Максима Берлінського³⁴, Олекси Мартоса³⁵ та ін., які так і не були завершені або дійшли до нас у вигляді фрагментів.

«Науковий розгляд української історії започаткував росіянин Дмитро Бантиш-Каменський своєю чотиритомною працею “История Малой России”»³⁶. Це — звичайна заувага і, заразом, констатація-оцінка, висловлена принагідно між кількома сюжетними лініями викладу, у короткому нарисі історії України німецького вченого А. Каппелера. Проста і логічна формула, здавалося б, точно відображає цю знакову та досить суперечливу подію на теренах українського історіописання XIX ст.

Врешті, зазначена думка виглядає вповні слушною, принаймні коректною, з огляду на оцінки та тлумачення як цієї чотиритомної «Истории Малой России» (М., 1822), так і постаті Дмитра Бантиша-Каменського в українській історіографії. Якщо врахувати загальний, оглядовий масштаб та адресне призначення книги німецького історика, то такий погляд сприймається як безсторонній.

Утім, ця ж дефініція на ґрунті сучасного українського історіописання потребує переосмислення, щонайменше, перегляду чи корекції щодо ступеня її аде-

³⁰ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально- економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд. вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 221–222; Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // ЖР. — 1926. — № 10. — С. 93; Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Упоряд. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. — 3-є вид., репр. — К., 1996. — С. 75–80; Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — Львів, 1923. — С. 30.

³¹ Багалей Д. Новый историк Малороссии: (Рец. на кн.: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. — К., 1889. — Т. 1: Стародубский полк. — XVI, 470, XXX с.). — СПб., 1891. — С. 2; Его же. Русская историография. — Харьков, 1911. — С. 414.

³² Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / Авторизований переклад з англійської Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; відп. ред. В. Падяк. — Ужгород, 2012. — С. 345.

³³ Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. — СПб., 1798. — [Ч. 1.] — 98, [6] с.

³⁴ Несколько глав из сочинения Максима Берлинского «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» [главы 52–60] // Молодик на 1844 год. — СПб., 1844. — С. 163–196.

³⁵ Мартос А. Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // СО. — СПб., 1823. — Ч. 84, № 12. — С. 214–223; № 13. — С. 243–252; Его же. Отрывок из истории Малороссии. Т. 3. Гл. 5. 1652–1653 // СА. — 1823. — № 6. — С. 461–479.

³⁶ Каппелер А. Мала історія України / Пер. з нім. О. Блашук. — К., 2007. — С. 100.

кватності у контексті загальних інтелектуальних і культурних трансформацій першої половини XIX ст.

У дореволюційній Росії «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського видавалася чотири рази (1822, 1830, 1842 та 1903), а вп'яте — опублікована як пам'ятка історичної думки в сучасній Україні з передмовою О. Гуржія (1993). Вважають, що перероблене і доповнене видання цієї праці (1830) з присвятою російському імператору Миколі I (від 10 квітня того ж року), хоч і має істотні фактографічні доповнення, але в концептуальному плані зазнало незначних перетворень³⁷. Відтак друге видання найповніше репрезентує погляди історика. Натомість третє прижиттєве видання (1842) майже не відрізняється від другого.

Варто відзначити, що студія Д. Бантиша-Каменського зазнала і цензурних змін, які не були великими за обсягом вилученого матеріалу, але суттєво вплинули на висвітлення деяких «делікатних» (відома «промова» П. Полуботка перед Петром I та ін.), як тоді вважалося, проблем малоросійської історії³⁸. Тож навіть стислий перелік основних віх побутування «Истории Малой России» свідчить про значну та тривалу популярність цієї праці, зокрема примушує замислитися стосовно її ролі в українському історіописанні.

Недаремно М. Костомаров зазначає, що в студентські роки він оперував відомостями про малоросійську минувшину, почерпнутими здебільшого зі студії Д. Бантиша-Каменського³⁹, а В. Антонович включає цю працю до кола найважливіших джерел з української історії навіть на початку 1850-х років⁴⁰. З багатотомника Д. Бантиша-Каменського розпочали своє знайомство з українською історією й О. Лазаревський та М. Драгоманов⁴¹. Більше того, М. Слабченко навіть обстоював думку, що «для кількох поколінь будучих істориків труд Бантиша-Каменського став зразком, від котрого було тяжко відірватись»⁴².

Зауважимо, що у студіях українських і російських авторів XIX–XX ст. побутує широкий діапазон потрактувань «Истории Малой России» та загальних оцінок творчості Д. Бантиша-Каменського. Власне, розмаїття, а подекуди і контраверсійність, підходів та тлумачень, циркулює й на обширах сучасної української науки.

Одні дослідники відносять Д. Бантиша-Каменського до російської, інші — до української інтелектуальної традиції. Зокрема, автора «Истории Малой

³⁷ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992. — P. 159; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 226; Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський // ІДУ. — К., 2003. — Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. — С. 37–38.

³⁸ Кравченко В. В. Рукописна «История Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського [з Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в С.-Петербурзі] // КСт. — 1992. — № 5. — С. 65–67.

³⁹ Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. — К., 1992. — С. 103.

⁴⁰ Автобіографічні записки Володимира Антоновича // ЛНВ. — 1908. — Т. 43, № 9. — С. 406–407.

⁴¹ Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // КС. — 1902. — № 6. — С. 481; Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. — Львів, 1896. — С. 338.

⁴² Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — [Одеса], 1925. — Т. 1. — С. 107.

Росії» розглядають як «найвидатнішого українського історика 1820-х років», хоч і вважають його радше «слухняним учнем Карамзіна», ніж послідовником «Истории русов»⁴³. Принагідно висловлюються думки про потребу уточнити належність Д. Бантиша-Каменського до російського історіописання⁴⁴. Побутує навіть теза про роль своєрідного вододілу у переході від компілятивності до академічної розробки української минувшини, який відіграла «История Малой России» в російській історіографії⁴⁵.

Крім того, цю працю зараховують до студій із критичним спрямуванням⁴⁶, а також відзначають її значення у розширенні російського імперського нарративу з історії України⁴⁷. Дехто називає Д. Бантиша-Каменського «імперським істориком»⁴⁸. Інші дослідники, навпаки, розглядають його «Историю Малой России» як одну з предтеч «державної школи» в українській історіографії⁴⁹, а її автора вважають прихильником трактування історії України з «позицій автономізму»⁵⁰. Однак, такі або схожі констатації з перспективи формулювання проблеми видаються не зовсім вдалимими, позаяк звужують і спрощують область тлумачень, припущень, узагальнень до базової дихотомії — російський / український учений.

Вочевидь, більш адекватним є питання про ступінь впливу соціо- й етнокультурних вимог українства на авторські мотивації та дослідницькі устремління Д. Бантиша-Каменського. Тим паче, що саме трансляція таких запитів в «Истории Малой России» дозволяє вести мову про певне значення цієї багатотомної праці в українському історіописанні. У світлі цих настанов первісна проблема постає дещо в іншому вигляді: російський історик і його інтелектуальний продукт на культурному полі малоросійської / української історіографії та в імперському просторі.

Такий контекст нав'язує, хоч би побіжний огляд родинного походження Д. Бантиша-Каменського та його становлення як ученого, а також висвітлення загальної конструкції «Истории Малой России», рецепції цієї праці та її автора в українському і російському історіописанні.

⁴³ Козут З.-Є. Формування української національної історіографії // СЗ. — Харків, 2001. — Вип. 3. — С. 25–26.

⁴⁴ Атаманенко А. Є. Д. М. Бантиш-Каменський — історик України: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06 / НАНУ. ІУАДГ. — К., 1998. — С. 9.

⁴⁵ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідження / Гол. ред. П. С. Сохань. — К., 2003. — С. 612.

⁴⁶ Колесник І. І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // ХІЗ. — Харків, 1995. — Вип. 1: Історія і теорія історичної науки та освіти. — С. 29.

⁴⁷ Козут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Курила; наук. ред. Т. Курила за участі В. Горбця. — К., 2004. — С. 196–197.

⁴⁸ Яценко В. Б. Малоросійські козаки в другій половині XVIII ст. (інтеграція до загальноімперського стану) // АПВВ. — Харків, 2003. — Вип. 6. — С. 137.

⁴⁹ Пеленський Я. Українська державна школа // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — С. VII.

⁵⁰ Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський як історик України // Наук. зап. НаУОА: Іст. науки. — Острого, 2008. — Вип. 12. — С. 172.

Певні зв'язки з Україною мав ще батько вченого — історик Микола Миколайович Бантиш-Каменський (1737–1814), який походив із відомого роду молдавських бояр, нащадків князів Кантемирів. М. Бантиш-Каменський народився у місті Ніжині, навчався у місцевій Грецькій школі та Києво-Могилянській академії (1745–1754), а згодом — у Московській слов'яно-греко-латинській академії і Московському університеті. Пізніше він виступив як ініціатор заснування бурсацької бібліотеки Києво-Могилянської академії, якій подарував чимало книг⁵¹.

Прадід Д. Бантиша-Каменського — Степан Зертис-Каменський служив перекладачем у канцелярії гетьмана Івана Мазепи⁵². Зазначимо, що згадуючи цей факт Д. Бантиш-Каменський неодмінно наголошував на «непохитній вірності» свого прадіда Петру Великому⁵³.

Майбутній історик, через ранню смерть матері, виховувався в родині батьківського товариша — сенатора Олексія Григоровича Теплова у Москві⁵⁴, який свого часу був слобідськоукраїнським (1796–1798) та київським губернатором⁵⁵. У цьому середовищі блискучої московської аристократії Катерининської доби Д. Бантиш-Каменський здобув гарну домашню освіту, зокрема вивчив кілька іноземних мов.

Відзначимо, що батьком О. Теплова був славнозвісний російський політичний діяч Григорій Миколайович Теплов — дорадник гетьмана Кирила Розумовського. Вважають, що саме він написав відому записку «О не порядках которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии»⁵⁶, яка відіграла певну роль у ліквідації Гетьманщини 1764 р.

Більше того, Г. Теплов був ад'юнктом Академії наук та мистецтв у С.-Петербурзі, зокрема планував підготувати працю з малоросійської минувшини. Не випадково Д. Бантиш-Каменський зазначає у примітках до «Истории Малой России», що матеріали, зібрані Г. Тепловим, перейшли до Івана Єлагіна⁵⁷, до речі, приятеля М. Бантиша-Каменського.

Отже, тема української минувшини не була зовсім незнайомою для Д. Бантиша-Каменського до приїзду в Україну. Вона постійно циркулювала десь на периферії дитячого чи юнацького світосприйняття, зокрема у родинних пере-

⁵¹ Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Відп. ред. В. С. Брюховецький; наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк. — К., 2001. — С. 54–55.

⁵² Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — М., 1818. — С. 6–7; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 208.

⁵³ Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях Отечественной истории, сост. Д. Бантыш-Каменским и изданный А. Ширяевым: В 5 ч. — М., 1836. — Ч. 1: А–В. — С. 85.

⁵⁴ Б. Ф. [Федоров Б. М.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский // СП. — 1850, 11 авг. — № 179. — С. 716.

⁵⁵ Бантыш-Каменский Д. Словарь... — Ч. 5: С–Ф. — С. 137; Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. — 2-е изд., испр. и доп. — Харьков, 1997. — С. 35.

⁵⁶ Василенко М. Г. Н. Теплов і його «Записка о не порядках в Малороссии» // Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. — К., 2006. — Т. 1: Історичні праці. — С. 461–470.

⁵⁷ Бантыш-Каменский Д. Примечания к третьей части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. — С. 69–70 (прим. 241).

казах, розповідях близьких московських приятелів, або в тематиці деяких праць його батька. Скажімо, варто назвати відому студію М. Бантиша-Каменського «Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной, чрез два века, приключений...» (М., 1805).

Зрештою, ці впливи не варто надмірно переоцінювати. Проте доцільно підкреслити, що двадцятирічний юнак, який 1808 р. відвідав із першим дипломатичним дорученням Молдову, Валахію та Сербію, все ж таки мав достатньо відомостей і знань, щоб кваліфіковано занотувати особисті враження про етнічні й побутові відмінності мешканців українсько-російського прикордоння.

«Ця слобода, в якій нараховується понад тисячу осіб, і котра веде свою назву від криниці, що в ній знаходиться, відомої здавна під іменем Медвень колодязь, уся населена Малоросіянами, які, живучи, так би мовити, на рубежі, що відділяє Велику Росію від Малої, вельми вирізняються як від природних Малоросіян, так і від Руських, котрих деякі звичаї вони перейняли», — відзначає Д. Бантиш-Каменський⁵⁸.

У подорожніх нотатках молодий автор подав і цікаві відомості про Ніжин — малу Батьківщину М. Бантиша-Каменського⁵⁹.

Варто звернути увагу й на становлення Д. Бантиша-Каменського як ученого. Він розпочав свою кар'єру 1800 р. (у дванадцятирічному віці!) юнкером на імперській службі у Московському архіві Колегії закордонних справ під керівництвом батька⁶⁰. Смерть останнього змусила молодого історика покинути університетські студії у Москві та перейти на дипломатичну службу (1814–1816). Зокрема, він був у складі делегації, котру очолював російський міністр іноземних справ граф К. Нессельроде на Віденському конгресі (1814–1815).

Найбільшу роль у формуванні Д. Бантиша-Каменського як історика й особистості, мабуть, усе ж таки відіграла постать його батька. Тим більше, що до його пам'яті та спадщини син ставився з безмірною пошаною протягом усього життя.

Микола Бантиш-Каменський здобув визнання у російській науці, передусім, завдяки архівним студіям з історії зовнішньої політики Російської імперії. Його головна праця «Обзор внешних сношений России (по 1800 г.)» (М., 1894–1902. — Ч. 1–4) побачила світ тільки після його смерті.

«Протягом п'ятдесятидвохлітнього служіння його в Архіві, де він (М. Бантиш-Каменський. — Авт.) проводив не тільки вранішній, але й вечірній час у безперервних вправах; де став глухим від застуди, яку отримав у підвалах при розборі перемішаних паперів...», — згадував його син на сторінках свого біографічного словника⁶¹. Один із сучасників Д. Бантиша-Каменського влучно назвав його батька «рідкісним феноменом; людиною котра не знала іншого щастя в житті, крім улюбленого архіву, де він мешкав з ранку до вечора, і прожив п'ятдесят років»⁶².

⁵⁸ Д. Б.-К. [Бантыш-Каменский Д. Н.] Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. — М., 1810. — С. 30.

⁵⁹ Там же. — С. 182–188.

⁶⁰ Б. Ф. [Федоров Б. М.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. — С. 716.

⁶¹ Бантыш-Каменский Д. Словарь... — Ч. 1: А–В. — С. 86–87.

⁶² Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1836. — Ч. 1. — 388 с; Ч. 2. — 459 с; Ч. 3. — 389 с; Ч. 4. — 395 с; Ч. 5. — 395 с. // БЧ. — 1837. — Т. 20. — Отд. 6. — С. 61.

А відомий російський мемуарист П. Вігель, котрий служив під керівництвом М. Бантиша-Каменського в Московському архіві Колегії іноземних справ, афористично охрестив цю установу «похмурою храминою похмурого старця»⁶³. Натомість письменник Степан Жихарев згадував про незвичайне працелюбство та сидячий, усамітнений спосіб життя історика-архівіста⁶⁴.

Авторитет М. Бантиша-Каменського в російській історичній науці був надзвичайно високим протягом усього XIX і навіть XX ст. Приміром, історик та журналіст А.-В. Старчевський ще у 1845 р. зазначав, що «джерела зовнішньої російської політики приведені ним (М. Бантишем-Каменським. — *Авт.*) до ладу та вичерпані повністю»⁶⁵.

Сучасні російські дослідники тримаються думки, що М. Бантиш-Каменський був чудовим бібліографом та неперевершеним археографом свого часу⁶⁶, а його діяльність на посаді управителя вищезгаданого архіву оцінюють як «воістину безмірну»⁶⁷.

Водночас вважають, що суспільні погляди М. Бантиша-Каменського вирізнялися крайнім консерватизмом і хворобливою підозріливістю, особливо, щодо «якобінських» та революційних впливів. Вона поширювалася навіть стосовно членів Англійського клубу в Москві, що об'єднував спершу іноземців, а пізніше московських аристократів, зорієнтованих на європейські культурно-естетичні взірці. Відтак коло знайомств батька Д. Бантиша-Каменського, переважно, обмежувалося православними церковними ієрархами, російськими сановниками, дипломатами Катерининської доби та науковцями⁶⁸.

Така замальовка постаті М. Бантиша-Каменського дещо дисонує з його юнацькими зацікавленнями, вивченням іноземних мов та дипломатичної історії, перекладанням праць низки зарубіжних авторів тощо. Зокрема, у цей час він переклав першу частину відомої роботи Вольтера «История России при Петре Великом» (1761)⁶⁹.

Можливо, світоглядний злам стався під час споглядання М. Бантишем-Каменським страшних і кривавих сцен вересневого бунту 1771 р. у Москві. Тоді наляканий страшною чумою і, заразом, озвірілий місцевий простолюдин замордував на його очах рідного дядька — московського та калужського архієпископа Амвросія (Андрія Степановича Зертиса-Каменського), котрий, аби запобігти стрімкому поширенню пошесті, заборонив проведення хресних ходів, богослужінь і масових зібрань біля чудотворних ікон⁷⁰.

⁶³ *Вигель Ф. Ф.* Записки / Ред. и вступ. ст. *С. Я. Штрайха*: В 2 т. — М., 1928. — Т. 1. — С. 106.

⁶⁴ *Жихарев С. П.* Записки современника / Ред., ст. и ком. *Б. М. Эйхенбаума*. — М.-Л., 1955. — С. 337.

⁶⁵ *Старчевский А.* Очерк литературы русской истории до Карамзина. — СПб., 1845. — С. 216–217.

⁶⁶ *Кобленц И. Н.* Источники и деятели русской библиографии XV–XVIII в. / Отв. ред. *Я. Н. Шапов.* — М., 1991. — С. 103.

⁶⁷ *Фонкич Б. Л.* Введение // *Бантыш-Каменский Н. Н.* Реестры греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел (Российский государственный архив древних актов. Фонд 52. Опись 1) / Отв. ред. *Б. Л. Фонкич.* — М., 2001. — С. 7 (прим. 2).

⁶⁸ *Кобленц И. Н.* Указ. соч. — С. 110.

⁶⁹ *Бантыш-Каменский Д. Н.* Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — С. 9.

⁷⁰ *Его же.* Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771-м году. С портретом его. — М., 1813. — С. 59–60.

Сам історик дивом уцілів, хоч і зазнав серйозних ушкоджень. Зокрема, вже згадуваний П. Вігель уважав, що саме тоді, а не пізніше внаслідок хвороби, як стверджував його син, М. Бантиш-Каменський став глухим⁷¹. До того ж, він та його рідний брат Іван Бантиш-Каменський не тільки втратили впливового покровителя, у будинку якого мешкали, а також і підмосковний маєток архієпископа, що мав дістатися їм у спадщину, проте був дощенту сплюндрований черню⁷². Не слід забувати і про напружену психологічну атмосферу, яка панувала у вищих суспільних верствах за доби Пугачовщини (1773–1775) і, вірогідно, наклалася на описані травматичні враження.

Відзначимо, що докладне висвітлення цієї події, за батьківськими розповідями та документами, представлено у кількох працях Д. Бантиша-Каменського. Врешті, досить емоційний виклад зазначено епізоду, поданий сином, промовисто свідчить наскільки глибокий слід залишила московська трагедія 1771 р. у родинній історії.

Так чи інакше, світоглядні й інтелектуальні настанови батька, а певною мірою і його зв'язки справили значний вплив на сина. Тому у студіях Д. Бантиша-Каменського виявляємо помітне зацікавлення церковною й дипломатичною історією, а його подорожні записки 1808 р. містять довжелезний перелік православних ієрархів, відвіданих під час цієї дипломатичної місії.

Варто підкреслити, що до кола приятелів батька Д. Бантиша-Каменського належало чимало відомих учених, істориків та письменників, яким він надавав списки з архівних матеріалів, неодноразово наражаючись на нарікання колег-архівістів. Зокрема, слід згадати цілу низку відомих російських та українських істориків, яким він безпосередньо сприяв в архівній евристиці та передавав документи: Іван Болтін, Іван Голиков, митрополит Євгеній (Болховітінов), Микола Карамзін, Микола Новиков, Василь Рубан, Федір Туманський, князь М. Щербатов та ін.⁷³

Саме М. Бантиш-Каменський — чудовий архівіст і бібліограф, учень офіційного російського історіографа Г.-Ф. Міллера, його наступник на посаді управителя Московського архіву Колегії іноземних справ та приятель ще одного історіографа — Миколи Карамзіна, виплекав той незвичайний пієтет до джерел, який проявився у сина-історика.

Скажімо, 1832 р., за дорученням «Общества истории и древностей российских» у Москві, Д. Бантиш-Каменський досить своєрідно, хоч і добродушно, відгукнувся про рукопис історика-аматора, протоієрея Михайла Дієва, присвячений лютеранам у Польщі. «...Історія без доказів втрачає ціну, і тому, якщо б письменник доповнив свій твір посиланням на авторів, якими керувався та дещо виправив, то робота стала б окрасою праць Товариства», — так принагідно формулює своє дослідницьке кредо Д. Бантиш-Каменський⁷⁴.

⁷¹ Вігель Ф. Ф. Записки... — Т. 1. — С. 107.

⁷² Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — С. 14–19.

⁷³ Дружинин П. А. История написания и издания книги «Историческое собрание списков кавалерам четырех российских императорских орденов» // Бантыш-Каменский Н. Н. Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденового капицула / Изд. подготовил П. А. Дружинин. — М., 2005. — С. 8.

⁷⁴ Диев М. Я. Благодетели мои и моего рода [спогади] // РА. — 1891. — Кн. 2. — С. 87–88.

Зрештою, жертовна, майже релігійна самопосягата М. Бантиша-Каменського архівним розшукам та службовим практикам залишалася визначальним орієнтиром для його сина протягом усього життя. Микола Карамзін, після ознайомлення з першою частиною «Истории Малой России», зазначав у листі від 23 жовтня 1822 р. до її автора: «Ви йдете слідами Вашого незабутнього батька, який *уславив себе працею загальнокорисною*»⁷⁵.

Загалом інтелектуальні й світоглядні настанови М. Бантиша-Каменського прищепили сину не тільки певні фахові навички та підходи, а й самотутні уявлення про службу, у т. ч. на академічному терені, як довічний моральний обов'язок особистості перед імператором і суспільством.

Імовірно, приклад батька спричинився і до вибору життєвого сценарію Д. Бантишем-Каменським, який намагався поєднати сумлінну службу Імперії з науковими студіями, корисними громадськості. П. Вігель, який чомусь доволі недоброзичливо ставився до родини Бантишів-Каменських, уїдливо зауважив, що Дмитро, котрого він знав ще зі служби в архіві, побував «і літератором, і компілятором, і губернатором»⁷⁶.

Отож ідея сполучити службовий обов'язок та громадське благо з академічними інтересами залишалася головним світоглядним орієнтиром історика на різних, іноді досить складних і тернистих поворотах його біографії.

Такий шлях вельми нагадував поширений тип російського чиновника чи сановника-вченого часів Катерини II, котрий щиро сполучав просвітницькі погляди з вірністю догматам православ'я, непохитну лояльність імперському престолу — з дециєю лібералізму і самотутніми літературно-естетичними й академічними зацікавленнями. Заразом таке підґрунтя формувало досить складну ієрархію лояльностей Д. Бантиша-Каменського.

Зокрема, український історик В. Кравченко влучно характеризує погляди Д. Бантиша-Каменського як «поєднання просвіченого консерватизму з лібералізмом, загальноросійського патріотизму з українофільськими симпатіями, літературного сентименталізму з документальною об'єктивністю»⁷⁷. Більше того, основу такого світосприйняття складала низка моральних чеснот і неписаних канонів, своєрідний дворянський кодекс честі. «...Чини, стрічки не можуть покласти в душу людини, народженої в грязі, *благородних правил*», — зазначав Д. Бантиш-Каменський⁷⁸.

Ці якості історика-чиновника, часом, виявлялися за вельми дразливих обставин.

Наприклад, на посаді тобольського цивільного губернатора він зустрівся зі своїм приятелем, декабристом Матвієм Муравйовим-Апостолом, який свого часу був ад'ютантом малоросійського військового генерал-губернатора, князя М. Рєпніна-Волконського. Він слідував до Вілюйська на двадцятирічну каторгу, якою замінили смертну кару.

⁷⁵ Карамзин и Пушкин. Письма их к Д. Н. Бантышу-Каменскому (1818–1835) [сообщ. Н. Д. и Е. Д. Бантыш-Каменские] // РС. — 1871. — № 4. — С. 526.

⁷⁶ Вигель Ф. Ф. Записки... — Т. 1. — С. 108.

⁷⁷ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 237.

⁷⁸ Бантыш-Каменский Д. Н. Шемякин суд в XIX столетии: Записки // РС. — 1873. — Т. 7, № 6. — С. 749.

За спогадами М. Муравйова-Апостола, губернатор не тільки вельми дружньо прийняв «небезпечного державного злочинця», а навіть розпорядився, щоб якийсь місцевий художник написав із нього портрет, котрий пізніше привезли до Москви і передали сестрі декабриста⁷⁹. Прихильні відгуки про Д. Бантиша-Каменського як губернатора залишив і приятель О. Пушкіна — декабрист В. Раєвський⁸⁰.

Зауважимо, що ці моральні приписи поширювалися не тільки на службову діяльність, а й на академічну практику. Приміром, низку таких вимог Д. Бантиш-Каменський висував до наукової критики, яка, на його думку, має бути безсторонньою, повинна оперувати ясними доказами та приносити суттєву користь⁸¹. Він уважав негідною та несправедливою критику праць М. Карамзіна, позаяк вона ображала пам'ять історика, який уже не міг відповісти своїм опонентам.

Утім, дворянський кодекс честі в жодному разі не обмежував кар'єрні потуги Д. Бантиша-Каменського, до яких чимало зусиль доклав його батько як своїми зв'язками, так і напрацьованими матеріалами та навіть вже підготовленими працями! Зокрема, російський історик Петро Дружинін обґрунтовано довів, що авторство студії «Историческое собрание списков Кавалерам четырех российских императорских орденов: св. апостола Андрея Первозванного, св. великомученицы Екатерины, св. благоверного великого князя Александра Невского и св. Анны...» (М., 1814), опублікованої під іменем Д. Бантиша-Каменського, насправді належить його батькові. Останній скористався цікавістю до цих рукописних матеріалів з боку свого приятеля та покровителя — князя Олександра Борисовича Куракіна задля кар'єрного просування свого сина⁸². Відтак справа звелася до пошуку «замовника-покровителя» для реалізації цього проекту⁸³.

На авансцені російського історіописання Д. Бантиш-Каменський з'явився, передусім, як автор біографічного жанру. Тим паче, що протягом життя вчений написав чимало біографічних праць, у т. ч. багатотомних: «Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого» (М., 1812–1813. — Ч. 1–2), «Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771-м году» (М., 1813), «Жизнь Н. Н. Бантыша-Каменского» (М., 1818), «Словарь достопамятных людей Русской земли» (М., 1836. — Ч. 1–5 [502 біографії]; СПб., 1847. — Ч. 1–3 [129 біографій]), «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48-ю портретами» (СПб., 1840–1841. — Ч. 1–4) та ін.

Власне, історико-біографічні праці Д. Бантиша-Каменського зазвичай поєднували виклад життєвого шляху особистості з розлогими, досить часто невмотивованими екскурсами-відступами з дипломатичної, військово-політичної

⁷⁹ Мемуары декабристов: Южное общество / Собр. текстов и общ. ред. проф. И. В. Пороха и проф. В. А. Федорова. — М., 1982. — С. 201.

⁸⁰ Раевский В. Ф. Воспоминания / Публ. и вступ. ст. М. К. Азадовского // ЛН / Гл. ред. В. В. Виноградов. — М., 1956. — Т. 60, кн. 1: Декабристы-литераторы. — С. 108–110, 126 (прим. 70–71).

⁸¹ Бантыш-Каменский Д. Памяти Карамзина (Опровержение некоторых обвинений, взводимых на мнение Карамзина о Ляпунове) // ОЗ. — 1842. — Т. 24, № 10. — Отд. 2: Науки и Художества. — С. 41.

⁸² Дружинин П. А. История написания... — С. 21–22, 55.

⁸³ Его же. Неизвестные письма русских писателей князю Александру Борисовичу Куракину. — М., 2002. — С. 10.

та церковної минувшини тощо. Вони доповнювалися усними свідченнями сучасників, самотніми, інколи вельми великими витягами з джерел або їхніми переказами, пікантними подробицями, історичними анекдотами, замальовками, повчальними прикладами з відповідними сентиментальними оцінками й моралізаторськими пасажами і т. п.

Скажімо, біографія М. Карамзіна значною мірою була складена автором на підставі розповідей його близького приятеля, російського літератора Івана Дмитрієва⁸⁴. Мабуть, саме тому у другій половині XIX ст. Д. Бантиша-Каменського навіть відносили до анекдотичної, оповідальної школи російських істориків⁸⁵.

Про те, якої ваги надавав учений своїм біографічним працям, свідчить його листування з російським поетом Олександром Пушкіним. У листі від 14 червня 1834 р. він відхилив пропозицію віддати свої біографічні статті, які згодом склали авторський п'ятитомний словник, до «Энциклопедического лексикона» (СПб., 1835–1841. — Т. 1–17), котрий видавався Адольфом Плюшаром, оскільки вважав, що його багаторічна праця принесе славу видавцю⁸⁶.

І, справді, біографічні праці Д. Бантиша-Каменського спершу мали неабиякий успіх, принаймні у першій половині XIX ст. Зокрема, український історик О. Гуржій наводить досить цікаві відомості про передруки вищеназваних «Деяний знаменитых полководцев...», які протягом 1813–1851 рр. видавалися сім разів: чотири рази в Москві (двічі російською та двічі французькою мовами), двічі в Парижі та один раз у Лондоні⁸⁷.

Дехто з сучасних учених припускає, що «Деяния знаменитых полководцев...» та інші ранні праці Д. Бантиша-Каменського значною мірою написані на архівних матеріалах, зібраних його батьком. Такі припущення спираються на досить вагомні підстави. Зокрема, на межі XVIII–XIX ст. М. Бантиш-Каменський допомагав збирати документи та матеріали з часів Петра I російському історику Івану Голикову (бл. 1734–1801), який планував схожу студію про його сподвижників, але встиг опублікувати лише кілька біографій⁸⁸.

Окрім того, впродовж багаторічних архівних студій батько Д. Бантиша-Каменського нагромадив чимало робочих матеріалів, особливо з російської історії XVIII ст. Наприклад, обсяг його підготовчих «Записок к Истории Российской иерархии принадлежащие» складав 18 портфелів⁸⁹.

Отже, дослідницька практика з обсягу біографічного жанру в основному і сформувала ідеал науковості Д. Бантиша-Каменського. Цей ідеал уявлявся істориком у вигляді історико-біографічної праці, предметна область якої локалізувалася здебільшого у військовій, політичній, дипломатичній або церковній

⁸⁴ Б. Ф. [Федоров Б. М.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. — № 182. — С. 728.

⁸⁵ Окр-ц [Окрейц] С. С. Отживающие русские Вальтер-Скотты. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — 3-е изд. — СПб., 1870 // Дело. — 1870. — № 6. — С. 35.

⁸⁶ Литературные сношения Пушкина: письма к нему А. А. Шишкова, братьев Полевых, Д. Н. Бантыша-Каменского, Н. И. Греча, Булгарина, А. А. Фукса, В. В. Измайлова, И. И. Лажечникова, Ф. Н. Глинки, И. П. Мятлева, М. П. Розберга, М. П. Погодина, В. И. Даля // РА. — 1880. — Кн. 3. — С. 451.

⁸⁷ Гуржій А. И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — 5-е репр. изд. — К., 1993. — С. 7.

⁸⁸ Дружинин П. А. История написания... — С. 16 (прим. 30).

⁸⁹ Там же. — С. 9.

сферах. Минувшина вимальовувалася автором, переважно як лінійна послідовність подій, серед яких лише іноді виокремлювалися знакові явища.

Загалом виклад біографії неодмінно набував повчального, моралізаторського сенсу. Водночас Д. Бантиш-Каменський прагнув критично сприймати історичні джерела, принаймні постійно декларував тезу про доказовість та точність свідчень, які мають використовуватися в історіописанні. Цікавою ілюстрацією до його поглядів є епізод із пошуком і розкриттям могили фаворита Петра I та Катерини I — князя Олександра Меншикова у Березові під час перебування Д. Бантишем-Каменським на посаді тобольського цивільного губернатора.

Історик не тільки був особисто присутній на розкопці 6 січня 1827 р., а й пізнав та детально описав прекрасно вцілілі рештки князя О. Меншикова у вічній мерзлоті. Зокрема, він відзначив їх схожість із фамільним портретом і намагався якнайточніше подати у своїх записках опис його одягу, нагород, зовнішнього вигляду і т. п.⁹⁰ Причому з тіла князя, на прохання губернатора, був знятий нашійний хрест та зрізана його брова, яка тривалий час зберігалася в склянці зі спиртом⁹¹.

Така увага і досить дивна поведінка губернатора (навіть за часів Миколи I) щодо цього поховання пояснюється тим, що історичні погляди та світосприйняття Д. Бантиша-Каменського формувалися в загальному руслі природно-правових візирців пізньопросвітницького мислення. Недаремно розкриття могили князя О. Меншикова закидалося історикам під час сенаторської ревізії його діяльності як тобольського цивільного губернатора (1825–1828).

Втім, наскільки послідовно Д. Бантиш-Каменський дотримувався окресленого ідеалу науковості побачимо нижче, на прикладі деяких його праць, зокрема славнозвісної «Истории Малой России». Проте цілком можна вважати, що на момент написання останньої студії автор усе ж таки був досить кваліфікованим і навіть професійним, у тогочасному розумінні, дослідником, який сформувався у російському академічному середовищі. За висловом М. Грушевського, «почавши з Бантиша-Каменського ми маємо людей вихованих вже в російських культурних обставинах, в російській історіографічній школі»⁹².

Обставини, за яких Д. Бантиш-Каменський з'явився на теренах українського історіописання, достеменно нез'ясовані. Вірогідно, вирішальну роль у цьому персональному виборі відіграла спокуслива пропозиція малоросійського військового генерал-губернатора, князя М. Репніна-Волконського, яка давала змогу вдало поєднати імперську службу з улюбленими історичними студіями. До того ж, вона обіцяла кар'єрне просування та протекцію одного з впливових сановників, наближених до імператора Олександра I.

Мабуть, саме тому 1816 р. очевидець Віденського конгресу полишає, попри призначення до російської місії у Неаполі, багатообіцяючу дипломатичну службу і стає чиновником з особливих доручень у канцелярії князя М. Репніна-Волконського.

⁹⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. Шемякин суд... — С. 744–745.

⁹¹ Разрытие могилы кн. А. Д. Меншикова, спустя сто лет после его кончины // РС. — 1903. — № 1. — С. 67–72.

⁹² Грушевський М. Рец. на кн.: Милуков П. Главные течения русской исторической мысли. — М., 1897. — XI, 306 с. // ЗНТШ (Львів). — 1898. — Т. 25. — С. 30.

Видається, що у мотиваційному сенсі студія Д. Бантиша-Каменського спершу виникла як проект, замовлений згори за ініціативи та всебічного сприяння малоросійського військового генерал-губернатора⁹³. Англійський історик Девід Сондерс, з огляду на належність її автора до місцевої імперської адміністрації, визначає становище цієї праці як «майже офіційної історії»⁹⁴. Однак, це не було звичайне соціальне замовлення місцевої, але все ж таки імперської влади. Тим паче, що в «Истории Малой России» водночас сполучилися риси соціального замовлення й культурницького проекту малоросійської аристократії.

Проте М. Грушевський, який у своїй неопублікованій монографії «Историограф Малой России» докладно висвітлює й аналізує мотиви та обставини, котрі призвели до появи праці Д. Бантиша-Каменського, помітно підважує цю версію. Зокрема, він вважає, що «И[сторія] М[алой] Р[оссии]» була і *лишалась відокремленим фактом в серії його історичних праць* — не ув'язаним органічно з іншими темами, які його займали, будучи одною з тих науково-службових праць, які доводилось йому виконувати»⁹⁵.

Наведена констатація є одним із установчих концептів монографії М. Грушевського, котрий піддає сумніву стару і нині традиційну версію про малоросійського військового генерал-губернатора, князя М. Рєпніна-Волконського як однозначного ініціатора проекту написання малоросійської історії.

Водночас М. Грушевський згадує про опис малоросійських справ, підготовлений М. Бантишем-Каменським, який чомусь уперто не хотів видавати його син. Більше того, історик припускає, що цей опис, вірогідно, був одним із найважливіших джерел і орієнтиром для Д. Бантиша-Каменського та його первісного задуму написати історію Малоросії у вигляді переробки батьківського тексту⁹⁶. Відтак М. Грушевський розглядає опис малоросійських справ не стільки у контексті використання автором батьківських матеріалів, скільки з перспективи дещо інших питань: кому належав почин у написанні цієї історії. «*Був її ініціатором Бантиш-Каменський чи Рєпнін?*», — запитує вчений⁹⁷.

Схоже, що така постановка проблеми впливала зі специфіки дослідницьких та видавничих практик кінця XVIII — початку XIX ст., коли історик частогусто виступав як ініціатор публікації певних матеріалів чи конкретного тексту й шукав «замовника» в урядових і бюрократичних колах, який забезпечував просування та фінансування відповідного проекту.

Зрештою, М. Грушевський визнає, що достеменно невідомо хто став ініціатором проекту «Истории Малой России». Він навіть відзначає, що губернатор міг уважати своїм обов'язком представити «офіційну» історію Малоросійського краю. Тому зацікавлення сторін — автора й замовника негадано співпали й сплелися.

⁹³ Павловский И. Ф. Заботы кн. Н. Г. Рєпнина о составлении истории Малороссии // Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Рєпнина: (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным. — Полтава, 1905. — С. 9-15.

⁹⁴ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850. — Edmonton, 1985. — P. 183.

⁹⁵ Грушевський М. С. «Историограф Малой России» [Монографія] // Архив РАН. — Ф. 359: Институт истории Коммунистической Академии. — Оп. 2. — Д. 278. — Л. 4.

⁹⁶ Там само. — Л. 7.

⁹⁷ Там само. — Л. 11.

Таким чином, несподіваний поворот 1816 р. життєвого сценарію початкуючого дипломата, який стає чиновником із особливих доручень у канцелярії князя М. Репніна-Волконського, здобуває нове пояснення у вказаній монографії. М. Грушевський відзначає, що «Бантишеві легко могло впасти на думку зреалізувати батьківські матеріали в формі Губернаторської історії Малоросії — так, як він перед тим складав реєстри Кавалерів рос[ійських] орденів для кн[язя] Куракіна (попередника Лобанова на малор[осійському] Ген[ерал]-Губернаторстві)»⁹⁸.

Зазначимо, що у наведеній цитаті М. Грушевський мимохідь констатує «запозичення» сином матеріалів свого батька, які привернули увагу російських істориків лише на початку 2000-х років⁹⁹.

Заразом гостро постає питання про оточення «малоросійського історіографу», котре тою чи іншою мірою спричинилося до написання його студії. Український історик Д. Дорошенко слушно наголосив на колективному характері праці Д. Бантиша-Каменського, котра «була задумана й виконана при спільній участі цілого ряду осіб, які належали до гуртка українських патріотів...»¹⁰⁰. Ця думка несподівано перегукується з розумуваннями М. Слабченка, котрий пов'язував із постаттю М. Репніна-Волконського сепаратистські змагання¹⁰¹.

Зазначений гурток репрезентував частину місцевого дворянства, у середовищі якого побутували культурницькі й антикварні зацікавлення традиціями старої Гетьманщини. За спостереженням О. Прицака, в оточенні князя М. Репніна-Волконського існував «останній осередок української автономістичної думки старого типу»¹⁰². Сучасні дослідники, щоправда, більш стримані в оцінках, зокрема означають це утворення як «художньо-літературний салонний гурток», хоч і підкреслюють, що «часом він набував політичного спрямування»¹⁰³.

Врешті, варто врахувати загальну суспільну атмосферу в Росії після наполеонівських війн, яка сприяла поширенню ліберальних віянь у царювання Олександра I, зокрема на імперських окраїнах (польських, фінляндських та ін.). Саме в цьому контексті слід розглядати самотню постать князя М. Репніна-Волконського та культурницькі потуги малоросійської аристократії.

Не випадково у передмові до першого видання Д. Бантиш-Каменський не тільки зазначає, що виконав цю працю за дорученням М. Репніна-Волконського, а й наголошує на його безпосередній участі в її підготовці. Зокрема, історик підкреслює, що князь не тільки сприяв йому у пошуку джерел, а й сам написав опис Берестецької битви (1651 р.)¹⁰⁴. Крім того, М. Репнін-Волконський був авто-

⁹⁸ Там само. — Л. 18.

⁹⁹ Дружинин П. А. История написания... — С. 20–23, 55.

¹⁰⁰ Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России» / Публікація В. Андреева // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2006. — Вип. 2, ч. 2: (appendix). — С. 16.

¹⁰¹ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 66.

¹⁰² Прицак О. Шевченко-пророк. — К., 1993. — С. 27.

¹⁰³ Дремлюга С. П. З історії суспільно-політичної думки України першої половини XIX ст. (Гурток князя М. Г. Репніна-Волконського) // ДІАЗ. — Дн., 1997. — Вип. 1. — С. 395.

¹⁰⁴ Бантыш-Каменский Д. Предисловие // Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М., 1822. — Ч. 1. — С. V.

ром досить цікавої записки про малоросійських козаків¹⁰⁵. Перший біограф Д. Бантиша-Каменського — російський літератор Борис Федоров безпосередньо вказує на завдання, отримане вченим від губернатора, розпочати розробку малоросійської минувшини¹⁰⁶.

Імовірно, такі устремління місцевої аристократії певною мірою стимулювала поява у 1818 р. перших восьми томів відомої студії Миколи Карамзіна «История государства Российского» (на титулі: СПб., 1816. — Т. 1–3; 1817. — Т. 4–8). На цьому місці варто бодай у загальних рисах окреслити пізнавальну ситуацію, яка склалася в українській історіографії першої третини ХІХ ст.

Перші десятиліття нового віку минають під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу, як новітнього способу організації культурного простору Модерну, у середовищі малоросійського дворянства. Зокрема, найголовніші зрушення відбуваються у груповій свідомості українських аристократів та інтелектуалів (М. Берлинський, О. Мартос, М. Маркевич та ін.).

Прикметною у цьому сенсі є заувага Олексі Мартоса, висловлена у рецензії 1823 р. на студію Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, рецензент визнавав не стільки її солідну джерельну основу, скільки обстоював думку, що вона ще не складає всієї будови української історії¹⁰⁷. Недаремно Д. Бантиш-Каменський досить болісно відреагував на цю рецензію¹⁰⁸.

На перший погляд, закиди О. Мартоса видаються звичайною реакцією невдачливого конкурента, який змагався з Д. Бантишем-Каменським за право стати першим «малоросійським історіографом». Адже постать автора «Истории Малой России» постійно заступала йому шлях до омріяної публікації власної праці¹⁰⁹. Однак, у загальному руслі тогочасної ситуації, що склалася на ниві українського історіописання, подиву гідна рішучість О. Мартоса представити свою версію малоросійської минувшини добре вписується в групові інтенції місцевих інтелектуалів перших десятиліть ХІХ ст.

Приміром, свої наміри підготувати студію з історії Малоросії ще 1831 р. публічно задекларував і М. Маркевич¹¹⁰. Заразом протягом 1820-х–1830-х років помітної популярності у колах малоросійського дворянства набуває «История русов», невідомого автора якої М. Грушевський називає речником «української панської фронди»¹¹¹. Ці праці з обсягу українського історіописання свідчать, що місцева аристократія сприймала їх як своєрідну інтелектуальну «гру», ба навіть

¹⁰⁵ Дячук Л. «Записка про малоросійських козаків» Миколи Репніна-Волконського // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доп. та повід. / Упоряд. і ред. А. Катренко. — К., 1999. — С. 117–140.

¹⁰⁶ Б. Ф. [Федоров Б. М.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. — № 181. — С. 723.

¹⁰⁷ [Мартос А.] Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — М., 1822. — Ч. 1–4. // СО. — 1823. — Част. 83, № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134.

¹⁰⁸ Бантыш-Каменский Д. Письмо к издателю (8/II. 1823, Москва) // СО. — 1823. — Част. 83, № 7. — Отд. 2: Критика. — С. 313–321.

¹⁰⁹ Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олексі Мартоса // ЗСЛ. — Харків-Київ, 1930. — Кн. 6 — С. 7–14; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 110–115.

¹¹⁰ Маркевич Н. Предисловие // Украинские мелодии. — М., 1831. — С. XXVII–XXVIII.

¹¹¹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7. IV. 1885) // ЛНВ. — 1910. — Т. 50, № 5. — С. 215.

як спосіб культурницької легітимації (обстоювання права на «славетне й героїчне минуле») своїх станових претензій у межах імперської ієрархії.

Сплеск таких ностальгійно-патріотичних настроїв малоросійського дворянства, наприклад, споглядаємо у 1840-х роках у надзвичайно гострій реакції на критичні закиди російського публіциста польського походження Й.-Ю. Сенковського щодо студії М. Маркевича «История Малороссии» (М., 1842–1843. — Т. 1–5). Відмітимо, що Й.-Ю. Сенковський порівнював українське козацтво з «ордою відчайдушних головорізів та грабіжників за ремеслом», «єгипетськими мамлюками» і т. п.¹¹²

Та, найголовніше, він категорично спростовував саму ідею існування «славетної малоросійської минувшини». Відтак у гонитві за публіцистичними ефектами на російську публіку автор мимоволі зазіхнув на культурний шар свідомості малоросійської аристократії, яка сприйняла його писання як групову образу!

Обурені представники місцевого дворянства навіть звернулися до російських урядових органів із проханням захистити їх від «польської інтриги»¹¹³. Проте ці ностальгійно-патріотичні настрої достатньо мирно співіснували із загальноросійською лояльністю.

Зауважимо, що вони циркулювали часто-густо в аморфному, синкретичному вигляді, зокрема виявлялися у царині антикварної чи літературної практики. Власне, йшлося лише про претензії вищої верстви малоросійських губерній на статус регіональної самобутності та побутування своєрідного культурного компоненту у межах імперського поля.

Очевидно, що під час своєї служби чиновником з особливих доручень, а згодом управителем канцелярії князя М. Репніна-Волконського¹¹⁴, Д. Бантиш-Каменський докладно ознайомився з культурними й інтелектуальними й цікавленнями тамтешньої аристократії. Тож деякі дослідники (Д. Дорошенко, О. Оглоблін та ін.) акцентують увагу на українському / малоросійському векторі у процесі написання «Истории Малой России». «Під впливом інтересу до українського минулого, що тоді яскраво позначилися в лівобережних-українських шляхетських колах (Бантиш-Каменський був тоді в Полтаві), Бантиш-Каменський береться до студій над українською історією, вибирає історичні матеріали, надто ж архівні», — зазначає О. Оглоблін¹¹⁵.

Окрім того, Д. Бантиш-Каменський також відвідував історичні місця (Суботів, Чигирин та ін.), пов'язані з подіями української минувшини¹¹⁶. Втім, завдяки протекції малоросійського військового губернатора він не тільки збирав потрібні джерела для реалізації цього дослідницького проекту, зокрема за-

¹¹² [Сенковский О.-Ю.] Статья вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1–4 // БЧ. — 1843. — № 10. — Отд. 5: Критика. — С. 28.

¹¹³ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 320–321.

¹¹⁴ Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли: В 3 ч. — СПб., 1847. — Ч. 3: Р–Ф. — С. 53 (прим.)

¹¹⁵ Оглоблін О. П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. Відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 29.

¹¹⁶ Бантыш-Каменский Д. Примечания ко второй части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 2. — С. 16 (прим. 48).

мовив чимало документів із архіву Чернігівського губернського правління¹¹⁷, а й набув солідних зв'язків у місцевому середовищі. Скажімо, історик-чиновник спілкувався з А. Чепую¹¹⁸. Проте деякі дослідники вважають, що він зустрічався тільки з його дружиною¹¹⁹, а сам Д. Бантиш-Каменський наголошував на особистому знайомстві з А. Чепую¹²⁰. «Малоросійський історіограф» також мав контакти з сином О. Рігельмана — Аркадієм¹²¹.

Зрештою, і дружина А. Чепи, і А. Рігельман надали йому матеріали для наукової праці. Крім того, до проекту з написання малоросійської історії тою чи іншою мірою долучилося чимало місцевих аристократів, церковних ієрархів, антикварів та письменників.

Зокрема, Д. Дорошенко окреслює достатньо велике коло осіб, окрім вищезазначених, які у різний спосіб допомагали істориком: хорольський повітовий предводитель дворянства Степан Алексеев, історик Максим Берлінський, польський етнограф Зорян Доленга-Ходаковський, переяславський протоієрей Федір Домонтович, митрополит київський та галицький Євгеній (Болховітінов), могилевський архієпископ Іоасаф, російський історик Костянтин Калайдович, один із відомих «старих» українських автономістів кінця XVIII ст., поет Василь Капніст, громадський діяч та ініціатор заснування Харківського університету Василь Каразін, харківський повітовий предводитель дворянства і письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, письменник Іван Котляревський, полтавський губернський предводитель дворянства Семен Кочубей, малоросійський військовий генерал-губернатор (1808–1816), князь Яків Лобанов-Ростовський, справник К. Пільховський, сосницький підкоморій М. Ставицький, статський радник Тарнавський, Г. Шафонський, син Опанаса Шафонського, чернігівський губернський предводитель дворянства Степан Ширай¹²².

З незрозумілих для нас причин, Д. Дорошенко зараховує до цього кола також і протоієрея собору Св. Софії та відомого київського проповідника Івана Леванду¹²³, який листувався з М. Бантишем-Каменським, але помер ще 1814 р., тобто до початку написання «Истории Малой России»¹²⁴.

Однак, малоросійські культурні й інтелектуальні контакти Д. Бантиша-Каменського ледве чи вичерпуються переліком Д. Дорошенка з огляду на понад п'ятирічний термін написання цієї студії. Варто наголосити, що непогані стосунки з місцевою аристократією збереглися в автора «Истории Малой России» і після від'їзду з України.

¹¹⁷ *Граховецький Д.* Документи, якими користувався Бантиш-Каменський для своїх історичних праць [перелік 66-ти документів, замовлених з архіву Чернігівського губернського правління] // Україна. — 1930. — № 43: (верес.). — С. 55–57.

¹¹⁸ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 212–213.

¹¹⁹ *Павловский И. Ф.* Заботы кн. Н. Г. Репнина... — С. 9–10.

¹²⁰ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. VII.

¹²¹ *Мезько-Оглоблин О.* Олександр Рігельман // *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці / Ред. Л. Р. Винар. — Острог-Нью-Йорк, 2000. — С. 204.

¹²² *Дорошенко Д.* Дмитро М. Бантиш-Каменський... — С. 34–35.

¹²³ Там само. — С. 34.

¹²⁴ Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст... — С. 312–313.

Приміром, історик підтримував епістолярний зв'язок із письменником І. Котляревським, просив його «позичити» деякі відомості. Відтак останній повідомив йому чимало цікавих подробиць про українські звичаї, обряди, мову¹²⁵, що ввійшли до другого видання «Истории Малой России» (1830).

Про ставлення Д. Бантиша-Каменського до творчого доробку В. Капніста, з яким він листувався за життя поета¹²⁶, свідчить пояснення автора, надані цензору стосовно його «Словаря достопамятных людей русской земли» (СПб., 1847. — Ч. 1-3). У цьому виданні представлено нарис про В. Капніста та його творчість¹²⁷.

«Про оду Капніста: На уничтожение в России слова рабство — не міг я промовчати, — відзначає Д. Бантиш-Каменський, — але змовчав про вільні поезії його стосовно поневолення Малоросії, хоч ця ода та поезії Капніста, в яких вона вміщена, були схвалені імператором Олександром, прикрашені його іменем»¹²⁸. Цей коментар ученого, надісланий цензору, є показовим — він демонструє як його лояльність щодо російського престолу, так і інтелектуальні симпатії стосовно творчості В. Капніста. У словниковій статті про цю постать Д. Бантиш-Каменський не тільки наголошує на особистому знайомстві з поетом, а й описує його манеру творчої праці, називає «сином Малоросії»¹²⁹. Історик також згадує про передчасно померлого (1844) сина поета — Семена Васильовича Капніста¹³⁰.

Відзначимо, що у вищеназваній праці Д. Бантиш-Каменський досить прихильно відгукнувся і про діяльність князя М. Репніна-Волконського в Малоросії. Зокрема, він позитивно оцінює проект створення козацьких полків 1831 р.¹³¹, відзначає доброзичливе ставлення до особи малоросійського військового генерал-губернатора, незвичайні прояви пошани та скорботи під час його похорону з боку місцевого люду тощо¹³².

Врешті, за вельми несприятливих кар'єрних обставин, увільнений із посади тобольського цивільного губернатора, перебуваючи під слідством, Д. Бантиш-Каменський у листі від 26 лютого 1830 р. звертається до князя М. Репніна-Волконського з проханням посприяти поширенню другого видання «Истории Малой России» й отримує підтримку! Зазначимо, що князь навіть доручає полтавському та чернігівському цивільним губернаторам організувати підпис-

¹²⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. — Котляревский И. П. [копія листа від 29 жовт. 1829 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 106. — Спр. 10. — Арк. 1-2; Котляревский И. П. — Бантыш-Каменский Д. Н. [автограф; уривок із чернетки-відповіді на лист від 29 жовт. 1829 р.] // ВР ІЛШ. — Ф. 52. — Спр. 1. — Арк. 1зв. Див. також: Ротач П. Іван Котляревський у листуванні. — Опішне, 1994. — С. 55-56, 127-129.

¹²⁶ Из бумаг Д. Н. Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // РС. — 1904. — № 9. — С. 646-647.

¹²⁷ Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли: В 3 ч. — СПб., 1847. — Ч. 2: Е-П. — С. 53-89.

¹²⁸ Д. Н. Бантыш-Каменский цензору его «Словаря» (сообщила А. Д. Бантыш-Каменская) // РС. — 1888. — № 11. — С. 525-526.

¹²⁹ Бантыш-Каменский Д. Словарь... — Ч. 2. — С. 88.

¹³⁰ Там же. — С. 90.

¹³¹ Бантыш-Каменский Д. Словарь... — Ч. 3: Р-Ф. — С. 57.

¹³² Там же. — С. 63.

ку на цю книгу, зокрема через місцевих предводителів дворянства, про яку й повідомив авторові¹³³.

Варто підкреслити, що ностальгійно-патріотичні настрої лівобережної української аристократії першої третини ХІХ ст. зазвичай не виходили поза межі лояльності до імперії Романових. Тому спроби Д. Дорошенка та деяких інших істориків представити на цьому ґрунті автономістські чи сепаратистські прагнення малоросійського дворянства у політичній площині видаються очевидним перебільшенням¹³⁴, оскільки вони переважно були зорієнтовані на культурну сферу та входження до імперської станової ієрархії.

Втім, якщо Д. Дорошенко наголошує на колективному характері праці Д. Бантиша-Каменського¹³⁵, то М. Грушевський, навпаки, пише про втрачені, змарновані можливості, що відкривалися перед «малоросійським історіографом». Зокрема, він відмічає, що «ніхто з істориків не був в таких сприятливих обставинах з цього погляду, не тільки тоді, але і в пізніших часах. Але Б[антиш]-К[аменський] використав ці можливості в дуже невеличких розмірах і, не змінюючи в основнім свого першого начерка, тільки поверхово прикрасив його деякими доповненнями: більш маркував місцевий матеріал, ніж використовував його: таке вражіння дають його цитати на нові джерела»¹³⁶.

Так чи інакше, строкате сполучення російської імперської традиції з культурницькими інтенціями малоросійського панства значною мірою позначилося на студії Д. Бантиша-Каменського, в якій побутують різні інтелектуальні нашірування. Вони помітні навіть у внутрішніх рефлексіях історика, зокрема щодо окреслення авторських мотивацій у першому (1822) та другому (1830) виданнях «Истории Малой России».

Наприклад, у передмові до першого видання (датованій 29 липня 1817 р.) автор акцентує увагу на «славному Козацькому вождеві», який приєднав Малоросію до імперії Романових. «Ім'я Богдана Хмельницького повинно навіки прикрашати Малоросійські Літописи. Воно і в наших заслуговує на місце поряд з іменами великих мужів, якими вічно буде пишатися Росія», зазначає Д. Бантиш-Каменський¹³⁷.

Більше того, ідея «славетності» декларується як пріоритетна у першому виданні. Причому історик навіть мотивує стисле висвітлення «первісного стану цього краю» тісним поєднанням «початкової Малоросійської Історії з Російською та Польською» до доби Хмельниччини¹³⁸, себто обмеженістю «славетних» подій. Не випадково Д. Бантиш-Каменський уже на перших сторінках праці згадує про «поле (рос. *поприще*) слави», на яке вступив Б. Хмельницький¹³⁹. Аналогічні авторські пасажі споглядаємо і щодо інших історичних осіб: «услав-

¹³³ Павловский И. Ф. Заботы кн. Н. Г. Репнина... — С. 10–12

¹³⁴ Андреев В. М. Південна Україна в працях Д. І. Дорошенка (робота «Дмитро М. Бантиш-Каменський і його "Історія Малої Росії"») // ПУЗ. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 6. — С. 282–283.

¹³⁵ Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії». — С. 16.

¹³⁶ Грушевський М. С. «Історіограф Малої Росії». — Л. 40–41.

¹³⁷ Бантыш-Каменский Д. Предисловие // Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 4 ч. — М., 1822. — Ч. 1. — С. V.

¹³⁸ Там же. — С. V.

¹³⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1-е изд. — Ч. 1. — С. 12

лення своєї зброї» (Д. Вишневецький)¹⁴⁰, «славне життя» (П. Конашевич-Сагайдачний)¹⁴¹ і т. п.

Натомість у другому виданні мотиваційні устремління, задекларовані Д. Бантишем-Каменським щодо написання «Истории Малой России», подано інакше з наголосом на абстрактних, раціонально-просвітницьких складових. Вони формулюються у кількох пунктах: 1) багатство подій на теренах Малоросії (рос. «*страна обильная происшествиями*»); 2) побожність її мешканців; 3) достойні сини, віддані російським самодержцям, які прикрасили «вік Петра та Катерини»¹⁴². Відтак тема слави («славні подвиги» козацьких керманічів)¹⁴³ губиться серед інших розумувань, маси фактографічних подробиць і, врешті, відсувається на другий план.

Окреслені аспекти репрезентують достатні, як тоді вважалося, підстави для осмислення історії цього краю. Крім засвідчення лояльності імператорському престолу вони виказують авторські зацікавлення малоросійською історією не з особистих чи групових, а з загальних, раціональних міркувань. Тож останні зверненні до читача з допитливим розумом, зокрема ненав'язливо наголошують на тому, що пропонують йому корисний та «правильний» (схвалений государем) матеріал для інтелектуальної поживи.

Вочевидь, настанови Д. Бантиша-Каменського у різних виданнях «Истории Малой России» відчутно контрастують між собою. У першому виданні вчений апелює до «славетної» минувшини Малоросії, а в другому — до абстрактних просвітницьких міркувань. Відзначимо, що до загальних раціональних мотивів вивчення минувшини України зверталися і попередники автора «Истории Малой России». Зокрема, Я. Маркович обстоював думку, що історія пояснює «ступінь освіченості та промисловості» будь-якого народу¹⁴⁴.

Отже, пріоритети, проголошені Д. Бантишем-Каменським у першому виданні, бодай частково виявляють групові, ностальгійні настрої малоросійського дворянства. Останні найповніше представлені у думках про уславлену минувшину Малоросії, військову звитягу та вірну службу імперії багатьох відомих малоросіян, їхні моральні чесноти тощо.

Таким чином, «История Малой России» була написана спеціально запрошеним фахівцем, точніше істориком-чиновником, який своєрідно сполучав дослідницькі та службові практики і, водночас, не належав безпосередньо до середовища місцевого дворянства. Проте Д. Бантиш-Каменський був добре обізнаний із його культурницькими й інтелектуальними симпатіями. Заразом він фактично виконував дослідницький проект, замовлений «згори» князем М. Репніним-Волконським, який репрезентував устремління малоросійської аристократії.

Малоросійському військовому губернатору належала не тільки ініціатива у «соціальному замовленні» цієї праці, зокрема неабияка допомога автору в евристичних пошуках, а й активна протекція історіку. Тим паче, що завдяки

¹⁴⁰ Там же. — Ч. 1. — С. XVI–XVII.

¹⁴¹ Там же. — С. XXIV.

¹⁴² *Бантыш-Каменский Д.* Предисловие // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: В 3 ч. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1: От водворения Славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому Государству Царем Алексеем Михайловичем. — С. VI.

¹⁴³ Там же. — С. VI.

¹⁴⁴ *Маркович Я. М.* Указ. соч. — С. 1–2.

рекомедаціям князя та службовій практиці Д. Бантиш-Каменський установив сталі і досить розгалужені контакти серед місцевого дворянства. Власне, роль і значення українського вектора у цьому проекті істотно підвищується, якщо взяти до уваги те, що вченому-чиновнику бракувало фахового досвіду для написання масштабної синтетичної історії Малоросії. Зауважимо, що до 1816 р. він (майже без винятків) виступав як автор біографічного жанру, зокрема інтенсивно використовував підготовчі й чернеткові матеріали свого батька.

Певною мірою на ступінь усвідомлення Д. Бантишем-Каменським дослідницьких завдань кидає світло вищезгадана полеміка з О. Мартосом. Зокрема, автор «Истории Малой России» намагається навіть з'ясувати мету своєї студії порівняно з творами попередників. Скажімо, він зазначає, що прагнув тільки подати «події в більшому зв'язку та подробицях, ніж вони викладені в коротких записах Генеральних Писарів»¹⁴⁵. Ця заувага виявляє інерцію авторського мислення, особливо щодо концептуального осягнення минувшини. Адже вчений фактично визнає свою орієнтацію на відомі взірці історіописання XVIII — початку XIX ст. (причому не тільки українські чи російські, а й іноземні!) з обсягу малоросійської минувшини.

Врешті, розуміння Д. Бантишем-Каменським функцій історіописання досить обмежене, зокрема скероване переважно на повноту відтворення фактографічної канви подій. Низка зауваг автора щодо джерел у тексті «Истории Малой России» виявляють його ставлення до традиції історіописання на теренах Малоросії. Зокрема, він згадує про спробу написання малоросійської історії Яковом Марковичем, яку так і не вдалося завершити. Д. Бантиш-Каменський також відзначає, що матеріали, надані Адріаном Чепюю Я. Марковичу, були втрачені після передчасної смерті (самогубства) останнього¹⁴⁶.

Варто наголосити, що для Д. Бантиша-Каменського приналежність до історіографічної традиції визначається в інтелектуальній, а не у національній царині! Зокрема, з перспективи його дослідницького проекту цією інтелектуальною складовою є певний предмет дослідження — історія Малоросії. Проте він зараховує до цієї традиції як російських авторів та українських літописців, так і іноземців (Й.-Х. Енгеля, Ж.-Б. Шерера та ін.).

Видається, що навколо «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського склалася дивна, майже парадоксальна ситуація. Історик, який репрезентував давню інтелектуальну традицію російського історіописання від Г.-Ф. Міллера до М. Карамзіна, під впливом обставин та місцевого середовища мимоволі перетворився на своєрідний рупор культурних устремлінь малоросійської аристократії. Тим більше, що від прихильності «замовника» залежали й кар'єрні перспективи історика-чиновника.

Водночас неофіційне становище Д. Бантиша-Каменського як «малоросійського історіографа», щонайменше, викликало симпатії та помітне зацікавлення його особою з боку місцевого дворянства. Якщо метафорично означити ситуацію, котра склалася, то можемо вважати, що автор «Истории Малой России» не-

¹⁴⁵ Бантыш-Каменский Д. Письмо к издателю (8/II. 1823, Москва) // СО. — 1823. — Ч. 83, № 7. — Отд. 2: Критика. — С. 318.

¹⁴⁶ Его же. Источники малороссийской истории // Его же. История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. VIII.

сподівано став «своїм» серед «чужих», які прагнули представити «славетну» та «героїчну» козацьку минувшину на імперських теренах.

Отож зазначений проект історіописання постав на перехресті кількох культурних й інтелектуальних векторів, що дозволяє розглядати його як своєрідну, хоч і паліативну спробу, культурницької легітимації української минувшини у межах великого російського наративу. Звичайно, суперечливі соціокультурні умови, складні обставини тогочасного інтелектуального та культурного життя підросійської України зокрема й імперії Романових загалом, особистість Д. Бантиша-Каменського і його творчі інтенції наклали неповторний відбиток на цю працю, яка заслуговує на пильну увагу та прочитання.

2.2. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського та її конструкція

Читаць, хоч трохи знайомий із постаттю Д. Бантиша-Каменського, зазвичай очікує від його «Истории Малой России» пильного й критичного ставлення до джерел та їхнього інформаційного потенціалу. Ці очікування спираються як на згадані авторські вислови про доказовість історичного письма, так і на основні віхи його становлення як ученого.

І, дійсно, засадна настанова щодо конструкції його праці пов'язана з диференційованим, але досить суперечливим ставленням до джерельної основи студії. Вже в переліку джерел, у примітках та, власне, у тексті праці історик наводить інформацію про деяких авторів або певним чином коментує ту чи іншу роботу. Причому значна частина таких зауваг подана у виданні 1830 р., позаяк у первісній публікації цієї студії Д. Бантиш-Каменський обмежується поодинокими нотатками.

Приміром, він відзначає, що праця Г.-Л. де Боплана містить чимало грубих помилок¹⁴⁷, а твір П. Шевальє має багато небилиць¹⁴⁸. Французькому історику Ж.-Б. Шереру автор закидає відсутність посилань на київські літописи, з яких він зробив запозичення¹⁴⁹, а тритомник ченця-василянина Г. Стебельського вважає пристрасним у деяких місцях. Зокрема, Д. Бантиш-Каменський підкреслює, що автор тритомника — уніат¹⁵⁰ і т. п.

Ці зауваги, здавалося б, незаперечно виказують критичність авторських настанов. Однак, єдині пояснення, які інколи наводяться на підтвердження таких оцінок — це виявлені істориком логічні суперечності у тих чи інших роботах. Здебільшого Д. Бантиш-Каменський навіть не вважає за потрібне обґрунтовувати свою думку. Наприклад, праця «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken» («Історія України та українських козаків». — Halle, 1796), написана німецьким ученим австро-угорського походження Й.-Х. Енгелем, одержала вельми високу оцінку.

Та найцікавішим видається коментар Д. Бантиша-Каменського стосовно цього історика, який пояснює його ставлення: «...Праці п. Енгеля, на якого покликається в багатьох місцях поважний наш Історіограф (М. Карамзін. — *Авт.*), заслуговують на увагу будь-якого розсудливого читача, позаяк Енгель сказав більше про Малоросію, ніж *Літописи, видані Туманським та Рубаном* (курсив Д. Бантиша-Каменського. — *Авт.*)»¹⁵¹.

Більш прихильно Д. Бантиш-Каменський відгукується тільки про «Историю государства Российского» Миколи Карамзіна, яку називає «безсмертним твором»¹⁵². До того ж, і список джерел та їх коментування в «Истории Малой России» вельми нагадують відповідний перелік в «Истории государства Российско-

¹⁴⁷ *Его же*. Источники малороссийской истории // *Его же*. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. XIV.

¹⁴⁸ Там же. — С. XV.

¹⁴⁹ Там же. — С. XVI.

¹⁵⁰ Там же. — С. XVIII.

¹⁵¹ Там же. — С. XVI (прим.*)

¹⁵² Там же. — С. XVIII.

го»¹⁵³. Ці коментарі виявляють однобічність і вибірковість раціонального критицизму Д. Бантиша-Каменського. Адже автор підходить до оцінки джерел, зокрема відомостей, що у них містяться, суто з позицій здорового глузду.

Передусім, він звертає увагу на відсутність логічних суперечностей, наближеність автора того чи іншого твору до описуваних подій, його політичну і конфесійну належність, наявність чітких посилань на джерела тощо. Все, що суперечить поглядам, світосприйняттю й особистому досвіду вченого, апріорно відкидається.

Зразком такого потрактування є думка автора про кількість козаків, які входили до пограничної сторожі за часів Стефана Баторія. «Я тримаюсь свідчення Г. Полетики щодо поділу та кількості Козаків, оскільки неправдоподібно, щоб погранична сторожа за Баторія, Самодержця войовничого, досягала (за словами п. Енгеля, стор. 77) двох тисяч осіб, коли при створенні цієї сторожі її кількість досягала 2000. П. Енгель наголошує на мирному часі: але мир з Татарами ніколи не був міцним, тому інші виборні Козаки 4000 чоловік, не могли займатися господарством у своїх поселеннях, як стверджує п. Енгель. Папроцький, згідно з Полетикою, повідомляє, що кількість Запорозжців сягала, в 1579 році, до 5000 осіб (Енгель, стор. 83). З Кримцями війни тоді не було», — зазначає історик¹⁵⁴.

Цей приклад показує виключне домінування логічності та раціональності в авторських тлумаченнях щодо відмінних свідчень джерел. Зокрема, думка Й.-Х. фон Енгеля відкидається тільки тому, що Д. Бантиш-Каменський вважає її неправдоподібною, позаяк вона суперечить його припущенням. Натомість інші повідомлення джерел часто-густо визнаються достовірними без будь-яких попередніх роздумів, а праці певних учених, передусім М. Карамзіна — такими, що беззастережно заслуговують на довіру.

Врешті, в «Истории Малой России», як відзначають дослідники, немає витриманої ієрархії джерел із погляду їхньої достовірності¹⁵⁵, і, насамперед, їх критики при виборі певних відомостей¹⁵⁶. Єдина градація джерел, яку вводить автор, це — поділ останніх на рукописні та друковані. Відтак зв'язок між авторськими положеннями та тлумаченнями джерел є досить амбівалентний, а декларована теза про доказовість й аргументованість історичного викладу виглядає достатньо ефемерною.

Таким чином, на сторінках «Истории Малой России» спостерігаємо своєрідний конфлікт між окресленим ідеалом науковості та спробами застосувати його щодо конкретного фактографічного матеріалу. Недаремно М. Грушевський у своїй монографії, присвяченій Д. Бантишу-Каменському, розпочинає огляд першого видання «Истории Малой России» (1822) із зауваг щодо «монументального враження» від розкішності й оздобленості книги, яке переводить на

¹⁵³ Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. — М., 1989. — Т. 1. — С. 23–28.

¹⁵⁴ Бантыш-Каменский Д. Примечания к первой части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 18–19 (прим. 95).

¹⁵⁵ Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654–30-е мая 1672 года. — М., 1870. — С. 11–12; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 218.

¹⁵⁶ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В. А. Мякотина «Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русск. Богатстве», 1894 г. № 2, 3 и 4) // Василенко М. П. Вибрані твори. — Т. 1. — С. 249.

механічний та сухо-нуднуватий і навіть монотонний характер викладу, котрий порівнює з невдалим конспектом чи «репетиторієм (реєстром. — Авт.) фактів»¹⁵⁷. Звідси цілком логічно постає й інша теза М. Грушевського про те, що опис М. Бантиша-Каменського та студії Г.-Ф. Міллера «дали готовий шаблон, скелет його історії» і, врешті-решт, відбилися на стилізації тексту Д. Бантиша-Каменського¹⁵⁸. У іншому місці історик згадує про «Карамзинський стиль, імітований Б[антишем]-К[аменським]», крізь який проступають впливи «документального матеріалу»¹⁵⁹.

Ба більше, М. Грушевський вважає, що джерелознавчі пріоритети сина були закладені М. Бантишем-Каменським — досвідченим архівістом із півстолітнім досвідом й учнем Г.-Ф. Міллера. На його думку, «настановленне на Міллера і через нього на “Короткий Опис” — се настановленне батьківське, прийняте і дотримане сином так твердо і вірно, що не вважаючи на всі доповнення — на весь актовий матеріал, притягнений в таких широких розмірах від 1650-х рр., через усе прозирала структура козацьких літописців, принятих Міллером»¹⁶⁰.

З такої перспективи стає очевидною однобічність багатьох тверджень і оцінок Д. Бантиша-Каменського щодо тих чи інших подій, явищ та історичних осіб, особливо стосовно доби Хмельниччини. Причому автор здебільшого не аргументує свої оціночні судження, позаяк їх логічність і раціональність є самодостатньою. Скажімо, поділ давньої Русі на уділи між синами Володимира Святославовича історик однозначно засуджує, позаяк вважає його фатальною помилкою. Він підкреслює, що сам князь потерпав від «шкідливих наслідків» цього рішення¹⁶¹.

Схожу категоричність оцінок спостерігаємо і у тих небагатьох випадках, коли вчений прагне якось обґрунтувати власну думку. Зокрема, теза про світську приналежність автора «Слова о полку Ігоревім» спирається тільки на міркування Д. Бантиша-Каменського, що духовна людина «не насмілилася б язичницькими вигадками прикрашати» цей твір¹⁶².

Зрештою, у наведених прикладах оціночними мірлами виступають авторська логіка й особистий життєвий досвід!

Зазначимо, що М. Грушевський як критик й інтерпретатор тексту Д. Бантиша-Каменського докладно зупиняється на джерельних прогалинах його багатомної праці, перераховує приступні джерела, відзначає практично повну відсутність їхньої критики, а також пише про авторську нехоть чи навіть «нездібність до яких-небудь узагальнень»¹⁶³. Більше того, він вважає, що Д. Бантишу-Каменському малоросійська історія видавалася доволі нецікавою та малозначущою сферою наукових студій, яка розглядалася, переважно, у контексті кар'єрного просування. «Війни Х[мельницько]го — сей головний нерв малоросійської історіографії XVIII в., цілком ясно, не викликають у нього (Д. Бантиша-Каменського. — Авт.) ніякого зацікавлення», — підкреслює М. Грушевський¹⁶⁴.

¹⁵⁷ Грушевський М. С. «Историограф Малой России». — Л. 23.

¹⁵⁸ Там само. — Л. 30.

¹⁵⁹ Там само. — Л. 36.

¹⁶⁰ Там само. — Л. 31.

¹⁶¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 8.

¹⁶² Там же. — С. 18.

¹⁶³ Грушевський М. С. «Историограф Малой России». — Л. 46.

¹⁶⁴ Там само. — Л. 48.

М. Грушевський відводить поважне місце й вищезгаданому епізоду про Берестецьку битву (1651 р.) у першому виданні студії Д. Бантиша-Каменського, котрий був написаний князем М. Рєпніним-Волконським. Але він розглядає не тільки його джерельну основу, а й прагне з'ясувати мотиви, котрі змусили «малоросійського історіографа» вилучити не тільки цей невеличкий фрагмент, зокрема саму згадку про свого начальника та покровителя у другому виданні (1830). «Се цікаво з становища історії її. *Сталось се з умислу чи випадково, з ініціативи Рєпніна чи Бантиша?»*, — риторично запитує М. Грушевський¹⁶⁵.

Видається, що пояснення, яке пропонує український історик переводить його міркування у гіпотетичну площину стосунків між Д. Бантишем-Каменським та князем М. Рєпніним-Волконським, себто взаємин між автором і «замовником» праці. Відтак М. Грушевський обстоює думку, що «його (М. Рєпніна-Волконського. — *Авт.*) рукоприкладство — як я його тому назвав — з огляду на літературну малоцінність було *своєрідною реклямою* її («Истории Малой России». — *Авт.*), так само як і підчеркненне, тою ж передмовою, що книга була написана з доручення його; може, се мало на меті *й імунізованне її від яких-небудь політичних підозрінь сепаратистичних, сказати б пізнішим виразом*»¹⁶⁶.

Такий підхід М. Грушевського, хоч і висловлений доволі обережно із низкою застережень та відповідних вказівок на брак достовірних свідчень, нав'язує прагматично-утилітарну стратегію висвітлення цього проекту написання малоросійської історії. З цього ракурсу «История Малой России» репрезентується переважно як «офіційна» чи «губернаторська» візія малоросійської / української минувшини, на відміну від патріотичної апології Д. Дорошенка.

Та повернемося до тексту «Истории Малой России». Варто відзначити і певні позитиви у критичних, хоч і дещо прямолінійних, трактуваннях Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, вчений, у деяких випадках, наводить різні точки зору щодо тлумачення певних подій чи фактів. Наприклад, він зіставляє думки М. Стрийковського та М. Карамзіна стосовно часу приєднання Києва до Литви, хоч, урешті-решт, поділяє погляд російського історіографа¹⁶⁷.

Заразом критичне ставлення автора до низки джерел дозволяє йому досить часто робити влучні спостереження. Приміром, «Историю русов» Д. Бантиш-Каменський слушно характеризує як «мутне джерело»¹⁶⁸. Проте він часто покликається на нього у другому виданні «Истории Малой России». Відзначимо, що вчений прагне відрізнити повідомлення джерел від суджень літописця, але робить це епізодично. Заразом він зазначає, що коли літописи мовчать, то «історіку залишається *керуватися самими міркуваннями*»¹⁶⁹.

У виданні 1830 р. Д. Бантиш-Каменський також виправляє деякі помилки, котрих він припустився у первісній версії «Истории Малой России»¹⁷⁰. Своєрідні уявлення автора, які ілюструють його ідеал науковості, представлені у великому й розгалуженому апараті цієї праці, що вибудовується як додаткова збірка

¹⁶⁵ Там само. — Л. 52.

¹⁶⁶ Там само. — Л. 53.

¹⁶⁷ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 26.

¹⁶⁸ Там же. — С. 153.

¹⁶⁹ Там же. — С. 28.

¹⁷⁰ *Бантыш-Каменский Д.* Примечания к третьей части Истории Малой России // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 3. — С. 12 (прим. 37); та ін.

фактів. Цей науковий апарат поділяється на стислі бібліографічні посилання на берегах праці (назви книг, заголовки джерел і т. п.), а також на розгорнуті прикінцеві покликання. Зокрема, тільки в першій частині «Истории Малой России» видання 1830 р. подано 324 прикінцеві посилання (84 стор.).

Загальна ж кількість таких покликань в усіх трьох частинах складає 841 (242 стор.), тобто майже 1/4 всього обсягу «Истории Малой России»! Натомість у виданні 1822 р. всі примітки є посторінковими, хоч також займають чимало місця. Доцільно відзначити, що в прикінцевих посиланнях у другому виданні автор наводить не стільки бібліографічні відомості, скільки витяги з актів, самі документи, а інколи подає власні коментарі. Зокрема, у першій частині праці видруковано договірні березневі статті 1654 р.¹⁷¹, у другій — список із листа Б. Хмельницького до шведського короля Карла X Густава від 18 січня 1657 р.¹⁷² та низку інших документів і матеріалів.

Однак, поряд із документами вчений вміщує й анекдоти про відомих історичних осіб, які ледь не прирівнюються до документів. Зокрема, майже п'ять сторінок приміток відведено переказові різноманітних небилиць про гетьмана Кирила Розумовського¹⁷³. Іноді не зовсім зрозуміло чому важливі відомості або думки певних авторів щодо тих чи інших подій Д. Бантиш-Каменський виносить за межі основного тексту студії до приміток. До таких випадків слід віднести його коментарі про походження назви «Мала Росія»¹⁷⁴, різні точки зору (Я. Потоцького та М. Карамзіна) щодо виникнення козацтва¹⁷⁵ тощо. М. Слабченко відзначав, що науковий апарат багатотомника Д. Бантиша-Каменського «робить вражіння двох праць, що йдуть рівнобіжно, доповнюючи одна одну»¹⁷⁶.

Врешті, прикінцеві примітки до «Истории Малой России» можемо розділити на три групи: 1) інформативні, в яких наводиться додатковий фактографічний матеріал, а також цитати з окремих творів; 2) пояснювальні, котрі тлумачать і уточнюють певні події, явища і т. п.; 3) документальні, які містять витяги з різних актів або навіть цілі документи.

Зауважимо, що з-поміж перерахованих категорій покликань незаперечно переважають інформативні та документальні. Варто нагадати, що у першому виданні «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменський опублікував низку документів і матеріалів у додатках — 103 назви, хоч під деякими заголовками вміщується декілька документів¹⁷⁷. У низці випадків автор навів інформацію

¹⁷¹ *Его же*. Примечания к первой части Истории Малой России // *Его же*. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 77–84 (прим. 323).

¹⁷² *Его же*. Примечания ко второй части Истории Малой России // *Его же*. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 2. — С. 3–5 (прим. 5)

¹⁷³ *Его же*. Примечания к третьей части Истории Малой России. — С. 74–79 (прим. 263).

¹⁷⁴ *Его же*. Примечания к первой части Истории Малой России. — С. 3 (прим. 1).

¹⁷⁵ Там же. — С. 13–14 (прим. 70).

¹⁷⁶ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 106.

¹⁷⁷ Бантыш-Каменский Д. Приложения к первой части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России... — 1-е изд. — М., 1822. — Ч. 1. — С. 91–153 (10 назв); *Его же*. Приложения ко второй части Истории Малой России... — Ч. 2. — С. 185–324 (23 назви); *Его же*. Приложения к третьей части Истории Малой России... — Ч. 3. — С. 141–243 (30 назв); *Его же*. Приложения к четвертой части Истории Малой России... — Ч. 4. — С. 141–303 (40 назв).

про місце зберігання, рік, номер справи, а також іноді подав відомості про пошкодження документа чи його тексту, зовнішні атрибути та ін.

Сучасні дослідники трактують ці авторські описи як елементи джерелознавчого та палеографічного аналізу¹⁷⁸ і навіть обстоюють думку, що вчений був одним із засновників української археографії¹⁷⁹. Причому в авторському ставленні до джерел вгадується своєрідна нормативність, яка зумовлена як пієтетом архівіста щодо документів, так і раннім знайомством із практикою дослідницької праці.

Ця нормативність мислення, точніше її початки, виявляються у найпростіших дослідницьких процедурах, які свідчать про усвідомлення вченим певних вимог до написання історичного дослідження. До них можемо віднести найпростішу спробу систематизації джерел (на рукописні і друковані), на основі яких підготовлено «Историю Малой России», критичне та раціональне, хоч і вибіркоче, ставлення до відомостей, поданих різними авторами, укладання великого й розгалуженого наукового апарату, елементи аналізу джерел, і, врешті-решт, прагнення спиратися на документальну основу при викладі фактографічного матеріалу.

Загалом науковий апарат праці Д. Бантиша-Каменського скерований на те, щоб подати якомога більше фактографічних відомостей та сформувані певні канони у викладі історичного матеріалу. Здавалося б, що такий великий і достатньо складний апарат незаперечно вказує на усвідомлення вченим відмінностей між «своїм» (авторським) та «чужим» (джерела, витяги з праць інших учених, усні свідчення і т. п.) текстом. Утім, численні компілятивні запозичення з інших праць, постійні перекази документів та включення навіть окремих фрагментів з історичних джерел до сюжетної канви викладу свідчать, що межа між авторським та «чужим» письмом є вкрай нечіткою. Більше того, у низці глав «Истории Малой России» її взагалі складно провести.

Скажімо, Д. Дорошенко вважав, що автор багатотомника запозичив з «Истории русов» не тільки «окремі звістки, але й цілі сцени, промови, описи, в які дуже багатий цей твір»¹⁸⁰. Ця компілятивність Д. Бантиша-Каменського помітно відчувається у першій частині видання 1830 р., в якій подається чимало запозичень з «Истории государства Российского» М. Карамзіна та інших праць без авторських тлумачень і коментарів.

М. Слабченко навіть зауважив, що Д. Бантиш-Каменський дивився на свою працю як на «доповнення до російської історії»¹⁸¹. М. Марченко тримався думки, що певні глави «Истории Малой России», особливо першої частини, написані немовби у тіні російського історіографа¹⁸². Дехто з сучасних науковців навіть називає всю працю Д. Бантиша-Каменського до певної міри «карамзінівською», себто зорієнтованою на цінності держави¹⁸³.

Отже, Д. Бантиш-Каменський так і не зміг позбутися компілятивного способу укладання тексту, що однозначно виказує інерційність його стилю мислення. Автор, звичайно, намагався внести певні корективи до своєї праці. У дру-

¹⁷⁸ Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський... — С. 46.

¹⁷⁹ Її ж. Д. М. Бантиш-Каменський — історик України... — С. 14.

¹⁸⁰ Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський... — С. 56.

¹⁸¹ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 106.

¹⁸² Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. — К., 1959. — С. 142.

¹⁸³ Яковенко Н. Вступ до історії / Ред. А. Мокроусов. — К., 2007. — С. 131.

гому виданні «Истории Малой России» він переніс частину відомостей до прикінцевих посилань. Мабуть, історик відчував гостру потребу винести частину багатого документального матеріалу, його надлишок, який значно ускладнював виклад, до приміток, а також подати певні пояснення та коментарі.

Проте останніх якраз і бракує праці Д. Бантиша-Каменського. Імовірно, вчений прагнув наблизити «Историю Малой России» до потреб звичайної читачької публіки. Проте досягти цієї мети вдалося тільки частково. Тож навіть у дещо полегшеному й переробленому виданні 1830 р. студія досить складно сприймалася пересічним читачем з огляду на домінування нескінченної, монотонної канви військово-політичних, дипломатичних та церковних подій.

На цьому місці варто зупинитися й на архітектоніці студії Д. Бантиша-Каменського. Зазначимо, що у першому виданні вся малоросійська історія до Хмельниччини висвітлюється автором у вступі (45 стор.)¹⁸⁴. М. Грушевський наголошував, що цей вступ був скомпільований із творів XVIII ст.¹⁸⁵ Митрополит київський та галицький Євгеній у листі до Д. Бантиша-Каменського від 19 листопада 1822 р. зауважив з цього приводу, що введення до історії Малоросії є вельми стислим і висловив йому побажання більш докладно висвітлити питання походження козаків¹⁸⁶. Схожої думки дотримувався і рецензент Ф. Булгарін, який уважав короткий вступ до малоросійської історії, котра передувала добі Хмельниччини, «найбільшим недоліком праці»¹⁸⁷.

Очевидно, Д. Бантиш-Каменський зважив на ці поради й істотно доповнив видання 1830 р. Проте конструкція і другого, переробленого, видання є вкрай диспропорційною, на що вже звертали увагу дослідники¹⁸⁸.

Давньоруський період окреслено схематично в дусі М. Карамзіна. До того ж, йому присвячено всього три глави першої частини. Дещо більше уваги приділено литовській та польській добі до XVII ст. Водночас XVII–XVIII ст. висвітлені якнайповніше. Цьому відрізку часу відведено близько 80 % усього обсягу «Истории Малой России». Досить довільно і часом невмотивовано виглядає поділ і рубрикація окремих глав. Зокрема, автор поділяє князювання Володимира, хрестителя Русі між першим та другим розділом, хоча в останньому приділяє йому лише один абзац¹⁸⁹. Подібним чином оформлений матеріал і у низці інших глав.

У рецепції Д. Бантиша-Каменського українська історія постає як величезне нагромадження подій та фактичних подробиць, які часто-густо навіть не вкладаються у певні хронологічні сегменти. М. Максимович у приватному листуванні наголошував, що студія Д. Бантиша-Каменського містить суцільну мішанину

¹⁸⁴ Бантыш-Каменский Д. Вступление // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1-е изд. — Ч. 1. — С. IX–LIV.

¹⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — С. 565.

¹⁸⁶ Из бумаг Д. Н. Бантыш-Каменского... — С. 648.

¹⁸⁷ Булгарин Ф. История. Краткое обозрение Русской литературы 1822 года: 9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822. — Ч. 1–4. // СА. — 1823. — № 5. — С. 389.

¹⁸⁸ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 221.

¹⁸⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 5–8.

імен та фактів¹⁹⁰. Ще категоричніше висловився Іван Крип'якевич, який слушно зауважив, що подробиці заступали автору цілісність української історії¹⁹¹.

У подібному дусі трактує цю працю й М. Грушевський, який уважає, що Д. Бантиш-Каменський уникає висвітлення дражливих чи контраверсійних епізодів української історії, як-от взаємини з Москвою за доби Хмельниччини. На його думку, «він (Д. Бантиш-Каменський. — Авт.) всяко вигладжує сю історію, обминає моменти напружень і розходжень політики Х[мельницько]го і його оточення з політикою царською»¹⁹².

Водночас критик тексту «малоросійського історіографа» повсюдно наголошує на поверховості й одноманітності авторського викладу, які домінують у представленні подій по смерті Б. Хмельницького. М. Грушевський зауважує, що «друга частина праці 27 років від Чуднівської кампанії (1660. — Авт.) до гетьманства Мазепи (1687. — Авт.) — незвичайно механічна, непереглядна літопись, де сливе не вирізняються якісь ефектні події, не підчеркуються поворотні моменти — хоч би в українсько-московських відносинах, що головню займають автора»¹⁹³. Більше того, він зазначає: «Події йдуть самотьоком, не лишаючи ніякого іншого вражіння, крім повної безпорадності Українського суспільства і безплановості його московських правителів»¹⁹⁴.

Зрештою, поза увагою «малоросійського історіографа» залишаються не тільки низка подій та явищ, а навіть окремі історичні епохи! Д. Бантиш-Каменський визнає лише дві найголовніші віхи в історії Малоросії: приєднання до Росії та ліквідацію Гетьманщини. Відтак татарська навала, литовська доба виглядають не як самостійні історичні періоди, а як звичайні епізоди з хронологічної канви подій! До того ж, окремі епохи минувшини сприймаються автором у контексті побутування визначних історичних постатей.

«Неможливо не дивуватися тим багатьом переминам, які настали в Малій Росії від часів кончини Богдана Хмельницького. З ним надовго припинилося благоденство мешканців цього краю, зникли найприємніші їхні надії», — підкреслює Д. Бантиш-Каменський у першому виданні студії¹⁹⁵. Водночас автор наголошує на винятковій і славетній ролі козацтва в українській минувшині. Він навіть відзначає у виданні 1822 р., що козаки поступово посідають «перше місце в Історії Малоросійській»¹⁹⁶. Причому історик спершу обстоює думку про місцеве походження козаків¹⁹⁷. Але у другому виданні відкидає цю тезу та пристає до погляду М. Карамзіна¹⁹⁸ про кавказьке походження козацтва¹⁹⁹. Дехто з дослідників припускає, що така зміна поглядів відбулася під впливом праць російського історика І. Болтіна²⁰⁰.

¹⁹⁰ Максимович М. Листи / Упоряд. та авт. вступ. ст. В. Короткий. — К., 2004. — С. 155.

¹⁹¹ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — С. 28.

¹⁹² Грушевський М. С. «Историкограф Малой России». — Л. 54.

¹⁹³ Там само. — Л. 58.

¹⁹⁴ Там само. — Л. 59.

¹⁹⁵ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. — 1-е изд. — Ч. 1. — С. 87–88.

¹⁹⁶ Его же. Вступление // Его же. История Малой России... — 1-е изд. — Ч. 1. — С. XIX.

¹⁹⁷ Там же. — С. XII–XIII.

¹⁹⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. / Отв. ред. А. Н. Сахаров. — М., 1993. — Т. 5. — С. 215–216.

¹⁹⁹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 109–110.

²⁰⁰ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 228.

Проте така цікавість до козацтва вмотивується Д. Бантишем-Каменським подальшим перебігом малоросійської історії, зокрема з перспективи приєднання до Росії. Крім того, він не тільки відрізняє, а й протиставляє запорозьке та «малоросійське» (реєстрове, городове) козацтво. Визначальним в авторському розрізненні є морально-етичні виміри їхнього буття, а саме — орієнтація запорожців на «грабунок і вбивства», а «малоросійських козаків» — на захист Руської землі від «іновірного народу»²⁰¹.

Таким чином, Д. Бантиш-Каменський здебільшого сприймає історію у світлі важливості тих чи інших подій для тогочасної сучасності (початку XIX ст.). Певна річ, наведені спостереження свідчать про досить шаблонний спосіб конструкції цієї праці, який виказує однобічний історизм її автора, себто вибіркоче й обмежене усвідомлення мінливості історичних епох.

Варто звернути увагу й на авторську манеру письма, яка фактично презентує читачеві задум історика, своєрідну логіку розгортання світу минувшини. З цієї перспективи виклад Д. Бантиша-Каменського не вирізняється особливою оригінальністю. Вчений зосереджується переважно на військово-політичній історії, передусім, на зовнішньополітичних зв'язках і дипломатичних зносинах.

Такі пріоритети у викладі матеріалу зумовлені давніми дипломатичними зацікавленнями історика. Тому він докладно зупиняється на взаєминах сторін, часто-густо наводить силу-силенну подробиць щодо побутування посольств, обставин переговорного процесу тощо. Помітне місце займають події церковної історії, яку автор, головним чином, висвітлює наприкінці низки глав.

Іноді православний, церковний чинник розглядається істориком не стільки як причина певних подій, а як їхнє ритуальне обрамлення. У цьому сенсі виклад подій, часом подається майже як обрядове дійство. Зокрема, у такому вигляді постає епізод після привселюдного читання цареві грамоти у Переяславі у січні 1654 р.²⁰² Це враження підсилюється згадками про бажання «трьох государів» (турецького султана, польського короля та кримського хана) володіти Україною, про утиски та переслідування православних малоросіян із боку поляків-католиків, про пропозицію послам присягнути від імені царя, церковні церемонії тощо.

Схоже виглядає й фрагмент із урочистим обранням на гетьманство Кирила Розумовського²⁰³.

Певну увагу автор приділяє науці, мистецтву й освіті. Чимало у праці біографічних подробиць, життєписних характеристик і замальовок, що супроводжуються моралізаторськими трактуваннями та заувагами, в яких убачають впливи літературного сентименталізму²⁰⁴. Та вчений прагне висвітлювати як негативні, так і позитивні риси історичних особистостей, у т. ч. і тих, яким він симпатизує.

²⁰¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России... — 1-е изд. — Ч. 2. — С. 8-9.

²⁰² Его же. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 352.

²⁰³ Там же. — Ч. 3. — С. 196-199.

²⁰⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 221.

Зокрема, Д. Бантиш-Каменський характеризує Б. Хмельницького як «відмінного ратоборця та великого Політика»²⁰⁵. Він наголошує, що гетьман зробив чимало добра малоросіянам та стільки ж зла полякам²⁰⁶. Заразом автор підкреслює, що від його похибок під Берестечком (1651 р.) загинуло ціле козацьке військо²⁰⁷.

Помітну роль він відводить й іншим постатям, зокрема гетьманові І. Мазепі, якого представляє в негативному світлі. Однак, навіть особа «гетьмана-зрадника» удостоюється деяких позитивних рис. Наприклад, автор зазначає, що він був «вправним міністром» та вмів давати корисні поради стосовно державного управління²⁰⁸.

Кілька глав про І. Мазепу з третьої частини другого видання «Истории Малой России» були видані істориком 1834 р. у дещо скороченому та переробленому вигляді як історико-біографічна студія «Жизнь Мазепы»²⁰⁹, а наступного року перевидані у німецькомовному перекладі²¹⁰. Ці публікації не залишилися непоміченими російською громадськістю, яка виявляла помітне зацікавлення долею «гетьмана-відступника»²¹¹.

Зауважимо, що М. Грушевський наголошує на своєрідності поглядів щодо І. Мазепи, які побутували у родини Репніних, що розглядала його як особистість, котра прагнула здобути свободу для свого народу²¹². Натомість розумування Д. Бантиша-Каменського стосовно «гетьмана-зрадника» здебільшого представлені у душі проурядової лояльності.

Відзначимо, що в «Истории Малой России» дуже небагато авторських відступів, нотаток, коментарів, або спроб, принаймні, підвести читача до тлумачення подій, явищ, процесів і т. п. Д. Бантиш-Каменський постійно прагне триматися документальності у своєму викладі²¹³. Саме документальним свідченням він здебільшого віддає перевагу перед нарративними джерелами, хоч і не цурається останніх²¹⁴. Відтак Д. Бантиш-Каменський порівнює факти, подані у тих чи інших джерелах, а не їх вірогідність загалом. Відомості, представлені у документах, більше відповідають критеріям раціональної логічності, що й пояснює пріоритети вченого.

Отже, домінація «зовнішньої сторони» минулого, зокрема військово-політичних подій, дипломатичної історії, почасти церковного життя та численних фрагментів із життєписів визначних осіб, які сполучаються з орієнтацією на свідчення документів, становлять засадні ознаки авторського викладу. Зазна-

²⁰⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России... — 1-е изд. — Ч. 1. — С. 12.

²⁰⁶ Там же. — С. 51.

²⁰⁷ Там же. — С. 12.

²⁰⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 3. — С. 49.

²⁰⁹ Его же. Жизнь Мазепы. С портретом и снимком подписи. — М., 1834. — 92 с.

²¹⁰ Иконников В. С. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2, кн. 2. — С. 1653.

²¹¹ М-ский М. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. — М.: Тип. Августа Семена, 1834. — 92 с. // СП. — 1835, 26 июня. — № 141. — С. 561.

²¹² Грушевский М. С. «Историограф Малой России». — Л. 59 (прим. 1).

²¹³ Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. І. Вибрані праці... — Т. 2. — С. 396.

²¹⁴ Атаманенко А. Наративні джерела та історична література в творчості Д. Бантиша-Каменського // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. — Острог-Нью-Йорк, 1999. — С. 130.

чені елементи й утворюють своєрідний нормативний канон авторського письма, який споглядаємо в «Истории Малой России».

Втім, у другому виданні студії Д. Бантиша-Каменського спостерігаємо і досить великі вкраплення із «внутрішньої історії» до загальної архітектоніки роботи. Приміром, дев'ятнадцята глава першої частини, присвячена кримським і буджацьким татарами, їхній військовій організації й тактиці²¹⁵. Щоправда, вона майже повністю запозичена з опису Г.-Л. де Боплана.

До вказаних включень із «внутрішньої історії» доцільно віднести і двадцять п'яту главу про устрій Січі, побут та звичаї запорожців²¹⁶, написану на матеріалах російського історика Г.-Ф. Міллера. Зазначимо, що Д. Багалій уважав цю главу найцікавішою з усієї праці²¹⁷. Аналогічні вкраплення є і у тридцять першій главі, в якій автор подає огляд становища та внутрішнього устрою Малоросії за Богдана Хмельницького і його наступників, хоч трохи висвітлює і церковну історію²¹⁸.

Врешті-решт, слід згадати і про останню — сорок шосту главу, в якій представлено відомості про господарство, звичаї, обряди, риси характеру та побуту малоросіян, чини й стани в Малоросії, походження мови, а також інформацію про визначних літописців і Києво-Могилянську академію²¹⁹.

У цій главі Д. Бантиш-Каменський подає своєрідне означення характерології малоросійського народного типу. «Малоросіянин *млявий, безтурботний — спритний, невтомний*, коли сподівається досягнути цим передбачуваної цілі. Добродушність і простота, певно, відмітні риси його характеру; але вони часто бувають наслідком хитрощів, відбитком розуму. *Гордість, що приховується спершу ласкавим, послужливим поведженням, виявляється на повну силу з отриманням бажаного*», — відзначає історик²²⁰.

Утім, автор не забуває і про мотиви військової славетності. Водночас він згадує про ревність та вправність малоросіян на імперській службі — військовій і цивільній. «На полі брані син України показний, мужній, не щадить себе, борючись за Царя та вітчизну. *Хоробрість пращурів його головний спадок. Він примушує його забути про млявість, веде до слави*. Скромний у хатині, корисний на службі цивільній, Малоросіянин не зронить себе й на кафедрі проповідника, і в колі вчених, всюди керуючись уродженим честолюбством», — наголошує Д. Бантиш-Каменський²²¹. Ці розумування виказують культурницькі вподобання і настрої малоросійської аристократії, впливів якої незаперечно зазнав автор.

Деякі сучасні дослідники вважають, що у сорок шостій главі представлена цікава етнографічна замальовка українців²²², а Д. Дорошенко навіть кваліфікує її як «один із перших нарисів української етнографії»²²³. Введення таких фраг-

²¹⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 336–348.

²¹⁶ Там же. — С. 61–68.

²¹⁷ Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феудалізму... — С. 392.

²¹⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 2. — С. 202–223.

²¹⁹ Там же. — Ч. 3. — С. 211–264.

²²⁰ Там же. — С. 213.

²²¹ Там же. — С. 213.

²²² Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. — К., 1988. — С. 136.

²²³ Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський... — С. 52.

ментів до другого видання «Истории Малой России», мабуть, пов'язано з новітніми фольклористичними й етнографічними впливами, які поширюються на імперських обширах з другої половини 1820-х років. Зокрема, варто згадати про публікацію збірки М. Максимовича «Малороссийские песни» (М., 1827) та ін.

Проте у сприйнятті Д. Бантиша-Каменського матеріал «внутрішньої історії» здебільшого є добіркою цікавих спостережень, часто-густо напівкурйозного характеру, своєрідним додатком до свідчень документів. На відміну від романтиків, які повністю занурювалися у «внутрішню історію», прагнули саме в ній відшукати, відчути сутнісні риси того світу, осягнути самотутній дух минувшини, автор «Истории Малой России» тримається безстороннього, скептично-розсудливого погляду щодо етнографії, вірувань, матеріальної та духовної культури і т. п.

«У звичаях та обрядах поселян бачимо залишки старовини та забобон, що збереглися у більш чи менш видозміненому вигляді...», — підкреслює Д. Бантиш-Каменський²²⁴. Ця заувага досить добре ілюструє авторські пріоритети, зокрема свідчить, що наведений матеріал він розглядає як архаїзм («забобони», «залишки старовини» та ін.), який у кращому разі становить деякий інтерес для раціонального, просвіченого Розуму.

Власне, йдеться про скептичну, помірковану рецепцію тогочасних романтичних новацій щодо «внутрішнього» побутування малоросіян, їхніх звичаїв, обрядів, традицій, зрештою всього укладу народного буття. Останні елементи репрезентовані у праці Д. Бантиша-Каменського у вигляді самотутніх додатків цікавих курйозів, кумедних, іноді майже анекдотичних прикладів і т. п.

Таким чином, сюжетна лінія авторського викладу розчиняється у масі фактографічного матеріалу, численних парафразах, прихованих цитуваннях і безпосередніх покликаннях, вкрапленнях великих фрагментів із документів та інших джерел на загальному тлі політичної, дипломатичної, військової й церковної історії. Натомість узагальнення, інтерпретації, висновки майже відсутні.

«История Малой России» Д. Бантиша-Каменського представляє досить специфічний ідеал нормативності як щодо дослідницької праці, так і української минувшини. Вчений прагне до відтворення достовірного образу історії, але створює його досить обмеженими засобами: демонстративна домінація документальних джерел, раціональна логічність, основу котрої складає особистий досвід, що є визначальним у верифікації тих чи інших відомостей, амбівалентне ставлення до свідчень різних авторів, частині з яких він довіряє беззастережно (наприклад, М. Карамзін, меншою мірою Й.-Х. Енгель) тощо. Водночас Д. Бантиш-Каменський намагається подати великий та різноманітний масив фактографічного матеріалу, що суттєво ускладнює сприйняття викладу і почасти навіть конфліктує з його ідеалом науковості.

Та канони викладу у його студії унормовані досить жорстко, переважно у дусі просвітницького раціоналізму (військово-політична площина минувшини, повчальні життєписи видатних історичних постатей, показова увага до освіти та науки), хоч і враховують певні авторські зацікавлення (дипломатична історія, церковне життя). Відтак сюжетна варіативність історії у рецепції Д. Бантиша-Каменського є вкрай обмеженою.

²²⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 3. — С. 214.

Така нормативність свідчить про синкретичність, зародковість уявлень історика про дослідницький інструментарій. Заразом вона виявляє орієнтацію автора на взірці природно-правого мислення, які постулюють однорідність представлення минувшини й однобічність розуміння руху, мінливості світу історії.

Характерною ознакою «Истории Малой России» є систематичне зіставлення давніх, архаїчних явищ із просвітницькими уявленнями про організацію суспільного життя, що побутували в історичній думці кінця XVIII — початку XIX ст. Більше того, на сторінках зазначеної студії спостерігаємо своєрідну трансформацію авторського ідеалу нормативності у контраверсію: архаїка / сучасність, яка є пріоритетною у представленні української історії.

Її споглядаємо вже на перших сторінках «Истории Малой России». Про це свідчить заувага автора про дикі звичаї радимичів, древлян, яким протиставляється побутування інших давньослов'янських племен. «Вони *дикістю уподібнювалися звірям* і не знали шлюбних союзів», — пише історик²²⁵. Натомість про «київських слов'ян» він відгукується із симпатією, зокрема підкреслює їх освіченість та схвально оцінює родинні відносини. Причому споглядаємо своєрідне почуття вищості автора щодо самого предмета історіописання, зокрема його протиставлення до тодішньої сучасності. Ці сентенції Д. Бантиша-Каменського дуже нагадують аналогічні тези російського історика М. Карамзіна²²⁶.

Проте опозиції архаїка / сучасність, варварство / цивілізація спостерігаємо на сторінках «Истории Малой России» і щодо цілих історичних епох. Приміром, у першому виданні вказаної студії доба до Хмельниччини розглядається як «первісний стан» («первобытное состояние»). Цей термін навіть фігурує у назві першого видання — «История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края».

Отож критерієм оцінки Д. Бантиша-Каменського виступають авторські уявлення про певний рівень суспільства, а, відтак, і родинного життя. Вони переносяться на інші історичні епохи з позицій сучасної для вченого доби. Схожі мотиви простежуємо і в багатьох інших оцінках. Зокрема, татарську навалу хана Батия вчений засуджує тому, що вона «зупинила успіхи *просвітництва* в Росії»²²⁷. Водночас діяльність київського митрополита Кипріяна тлумачиться тільки у позитивному плані, позаяк він «був першим, хто відновив занепале *просвітництво* в Росії»²²⁸.

У такому ж сенсі оцінюється і постать князя Костянтина Острозького, який уславив себе «любов'ю до *просвітництва*»²²⁹. Аналогічно трактується і заснування Києво-Могилянської академії, зі створенням якої історик пов'язує «виникнення в Малоросії давно забутого *просвітництва*»²³⁰. За цим принципом автор поділяє навіть держави і державні утворення. Зокрема, Польща як «державна

²²⁵ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 2.

²²⁶ Карамзин Н. М. История государства Российского. — Т. 1. — С. 66.

²²⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 22.

²²⁸ Там же. — С. 48.

²²⁹ Там же. — С. 195.

²³⁰ Там же. — С. 225.

просвітницька, сильна» протиставляється Кримському ханству²³¹. Натомість традиційні, архаїчні чи первісні культурні складові розглядаються як такі, що у жодному разі не заслуговують довіри. Тому історик беззастережно обстоює думку про легендарність «всіх давніх усних переказів», зокрема вважає сумнівними літописні відомості про заснування Києва²³².

В оцінках Д. Бантиша-Каменського простежується стильова домінація просвітницько-раціональних поглядів на історію та суспільство. Поняття «просвітництва» є ключовим у його історичному письмі, хоч часто представлене у латентному вигляді. Ця дефініція виступає як антитеза до архаїчних елементів (дикість, варварство, невігластво, язичницькі вірування, забобони, легенди, перекази, середньовічна схоластика, обскурантизм), що суперечать раціональному Розуму. Та й сам термін «просвітництво» часто-густо вживається автором у розумінні сучасності.

Звідси, імовірно, й походить апріорний та вибірковий критицизм Д. Бантиша-Каменського щодо свідчень джерел, а також неодмінні нотки моралізаторства, які віднаходимо у його скупих коментарях. Скажімо, відомості про підкуп татарських мурз посланцем польського короля Казимира IV для нападу на Російську державу доповнюються авторською сентенцією, що це — «засоби, ганебні для вінценосця»²³³.

Згадуючи про участь П. Конашевича-Сагайдачного у польському поході 1618 р. на Москву він підкреслює, що гетьман «здобув довіру Уряду Польського і справедливий докір від нащадків»²³⁴. Подібним чином автор повідомляє і про передачу Іваном Виговським дипломатичного листування Богдана Хмельницького з іншими державами російському двору. «Золото було йому ідолом, йому єдиному він був вірним до смерті своєї», — зазначає історик²³⁵.

Натомість смерть Дмитра Вишневецького у турецькому полоні (1563 р.) Д. Бантиш-Каменський змальовує як взірцеву, зокрема підкреслює, що «страждальник славив Бога та кляв Магомета»²³⁶. У схожому дусі автор описує й мужню поведінку дружини Василя Кочубея — Любові, засуджену на ув'язнення після доносу її чоловіка на гетьмана І. Мазепу. Зокрема, історик пише про її «зразкову безстрашність»²³⁷.

Зауважимо, що М. Грушевський відзначає те непропорційне місце, котре посідає трагедія генерального судді В. Кочубея та полтавського полковника І. Іскри у викладі Д. Бантиша-Каменського. На його думку, жодна «подія української історії — включно з самим прилученням України до Московщини — не розглянена так докладно і не удокоментована такою масою додатків: сама зрада Мазепи не описана так детально, як страждання сих двох донощиків»²³⁸.

²³¹ Там же. — С. 119.

²³² Бантыш-Каменский Д. Примечания к первой части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 4 (прим. 7).

²³³ Его же. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 88.

²³⁴ Там же. — С. 185.

²³⁵ Там же. — С. 316.

²³⁶ Там же. — С. 130.

²³⁷ Там же. — Ч. 3. — С. 87.

²³⁸ Грушевский М. С. «Историограф Малой России». — Л. 61.

Водночас М. Грушевський обстоює думку, що автор «Истории Малой России», попри таку увагу до справи В. Кочубея й І. Іскри, полишив поза викладом чимало цікавих сюжетів, зокрема листування доньки генерального судді та І. Мазепи. За саркастичним висловом історика, цей епізод Д. Бантиш-Каменський сприймав як «*архівний служба, що зашивав до нової обгортки сю архівну справу*»²³⁹.

Аналогічні оцінки Д. Бантиша-Каменського побутують і у першому виданні «Истории Малой России». Наприклад, польського магната та воєначальника Ярему Вишневецького вчений називає «кровожерливим»²⁴⁰.

Варто відзначити, що персональні характеристики Д. Бантиша-Каменського вирізняються вживанням численних епітетів, які спорідненні з його моралізаторськими заувагами. Вони посідають неабияке місце у мовному представленні, зокрема відображають позитивну / негативну роль подій, учинків, явищ і т. п. Зокрема, епітети-оцінки «ганебний» («ганебний відступ», «ганебний мир», «ганебна втеча», «ганебний вчинок», «ганебна пиха» і т. п.) і «благочестивий» («благочестива віра», «благочестивий світ», «благочестиве життя» і т. п.) та чимало ін. Д. Дорошенко навіть відзначав, що в цьому розумінні історик наслідував творчу манеру М. Карамзіна²⁴¹.

Видається, що Д. Бантиш-Каменський розглядає історію не тільки як своєрідну збірку певних фактичних відомостей, а й моралістичних прикладів для сучасників. Такий моралізаторський прагматизм автора відображає специфічну рису його стилю мислення та пояснювальної стратегії, яка виявляється у представленні і витлумаченні минувшини в контексті діянь відомих історичних постатей із відповідними оцінювальним акцентуванням. Не випадково у передмові до свого біографічного словника 1847 р. автор зазначав: «*мета моя, зберегти для потомства подвиги, гідні наслідування, і висміяти слабкості, описуючи злочини, піднести ціну добродетності*»²⁴².

Та моралізаторське потрактування історії характерне не тільки для Д. Бантиша-Каменського, а й для багатьох представників пізньопросвітницького історіописання. Моралізаторські сентенції М. Берлінського щодо гетьмана І. Мазепи вельми нагадують повчальні мотиви розумувань Д. Бантиша-Каменського²⁴³.

Однак, автор «Истории Малой России» не завжди послідовний у застосуванні дихотомічної зв'язки архаїка / просвітництво, зокрема щодо оцінки військово-політичних подій другої половини XVII ст. Почасти це пояснюється тим, що динамічність, суперечливість тогочасної історичної ситуації, постійні військово-політичні зміни, зокрема союзників Москви, надзвичайно ускладнювали застосування подібних критеріїв.

Відзначимо, що обсяг різноманітного фактографічного матеріалу з української історії другої половини XVII–XVIII ст. істотно зростає в авторському викладі. Зокрема, історик подає безліч повідомлень про криваві битви, плундрування бага-

²³⁹ Там само. — Л. 62.

²⁴⁰ *Бантыш-Каменский Д.* Вступление // *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 1-е изд. — Ч. 1. — С. XXXVII.

²⁴¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності / Ред. В. Омельченко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 646.

²⁴² *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли: В 3 ч. — СПб., 1847. — Ч. 1: А–Д. — С. V–VI.

²⁴³ Несколько глав из сочинения Максима Берлинского... — С. 178.

тьох міст і земель, занепад культури й освіти, себто про процеси та події, котрі складно сприймалися у межах просвітницького історизму, зорієнтованого на конструктивні, поступальні чинники. Та й сам Д. Бантиш-Каменський досить промовисто означає своє ставлення до таких подій: «*Історик Малої Росії трепетно описує смутні часи міжусобних воєн, навал Поляків, Турків та Татар*»²⁴⁴.

Не варто забувати й те, що у першій частині «Истории Малой России» видання 1830 р. він значною мірою слідував за підходами та конструкцією відомої праці М. Карамзіна. Натомість друга та третя частини праці не мали такого «беззастережного взірця» для наслідування. Більше того, у другій частині студії зростає опір емпіричного матеріалу, який стає складно звести до звичного, апріорного поділу. Останній фактично розмиває усталені авторські підходи. Тим більше, що у цій частині роботи суттєво підвищується питома вага матеріалів, запозичених з українського історіописання XVIII ст.²⁴⁵

Зокрема, історик дедалі частіше посилається на «Краткую летопись Малья России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов...» (СПб., 1777), видану В. Рубаном, та рукопис «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще», підготовлений О. Рігельманом.

Отже, починаючи з другої частини студії в оцінці історичних осіб Д. Бантиш-Каменський здебільшого дотримується принципу лояльності останніх стосовно російського престолу, хоч і вказує на їхні «темні та світлі» сторони. Тільки діяльність українського духовенства здобуває беззастережну позитивну оцінку історика. Відтак автор протиставляє діяння церковних ієрархів кривавим військовим подіям того часу. «Серед безперервних битв в Україні, розбрату міжусобного, навал чужоплемінників, Духівництво Малоросійське зі скромних келій продовжувало сприяти *просвітництву*», — пише історик²⁴⁶.

Врешті, Д. Бантиш-Каменський у третій частині праці (1830) поступово повертається до традиційної антитези архаїка / просвітництво, яка формує нормативне представлення канви історичних подій. Але зазначену опозицію відтепер репрезентовано у більш прихованому вигляді. Автор, звичайно, має симпатії щодо предмета своїх студій — історії Малоросії, але загальноросійська лояльність усе ж таки переважає в його поглядах. Зокрема, Петра I історик розглядає як самодержця, який надав Росії «нове буття»²⁴⁷.

Та найприкметнішою виглядає авторська оцінка Гетьманщини XVIII ст. Адже вона висвітлюється вченим не стільки як занепадаючий соціально-політичний інститут, скільки як джерело постійних бунтів та «зрад» щодо російського престолу. Д. Бантиш-Каменський навіть перекладає провину у порушенні договору Москви з Б. Хмельницьким на «безперервні зради гетьманів», які змусили російського імператора дарувати Малоросії нове управління. Автор лише трохи засуджує Петра Великого за «жорстоке поводження» з малоросія-

²⁴⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому Государству до избрания в Гетманы Мазепы. — С. 202.

²⁴⁵ Дзира І. Джерельна основа «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського // ПІУ. — К., 2005. — Вип. 10. — С. 281–282.

²⁴⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 2. — С. 212.

²⁴⁷ Там же. — Ч. 3. — С. 164.

нами та козаками²⁴⁸. Тому у його рецепції інститут гетьманства дедалі більше набуває архаїчних рис, що суперечать модерним перетворенням у Російській імперії.

Недаремно після опису «зради» І. Мазепи та обрання на гетьманство І. Скоропадського Д. Бантиш-Каменський зазначає, що коли б Петро І «міг вільно діяти, то *ще тоді знищив би Гетьманство*»²⁴⁹. Ця сентенція фактично вносить історичний присуд Гетьманщині з боку автора ще за півстоліття до її ліквідації. Вповні логічно у цьому сенсі видається і наступна думка історика, що відтоді «*історія цього краю помітно слабшає на події, стає нецікавою*»²⁵⁰. Наведена заувага фактично передує фінальній сцені малоросійської історії — скасуванню Гетьманщини. Заразом вона відображає просвітницьку мотивацію вченого щодо призначення історіописання. Тим паче, що «багатство подій» є одним із найголовніших раціональних мірил вартості минувшини.

Загалом малоросійська історія конструювалася автором у контексті однорідного представлення щодо російського минулого. Тож у сприйнятті Д. Бантиша-Каменського ліквідація Гетьманщини є логічним і послідовним актом, попри його симпатії щодо славного минулого козацької України. Приміром, споглядаємо неабияку авторську прихильність щодо постаті наказного гетьмана П. Полуботка. Вчений називає його «славою, окрасою батьківщини»²⁵¹, запозвятим, відважним та твердим у «своїх правилах Вождем Малоросіян»²⁵². Він зображує його оборонцем «прав та привілеїв Українців»²⁵³ і навіть уважає, що П. Полуботок міг стати гетьманом ще 1708 р., якби б його не відсторонив російський імператор²⁵⁴.

Ця заувага Д. Бантиша-Каменського виглядає майже як завуальований докір Петру І! Втім, автор виправдовує такий захід недовірливістю, яку збудила «зрада» І. Мазепи²⁵⁵. Історик навіть наводить «відому промову» П. Полуботка, виголошену перед Петром Великим, зокрема посилається на працю Ж.-Б. Шерера та «Історію русов»²⁵⁶. Зазначимо, що за мотивами цього сюжету, поданому в праці Д. Бантиша-Каменського, український художник В. Волков написав картину «Петро І відвідує у тюрмі наказного гетьмана Павла Полуботка в 1724 р.»²⁵⁷.

Схожі симпатії автора простежуємо і щодо постаті гетьмана Данила Апостола. Причому він не тільки акцентує увагу на його військовій славі²⁵⁸, а й підкреслює здобутки його гетьманства. Зокрема, Д. Бантиш-Каменський відзначає, що Д. Апостол «повернув їм (українцям. — Авт.) давні права, Скоропадським

²⁴⁸ Там же. — Ч. 3. — С. 165.

²⁴⁹ Там же. — Ч. 3. — С. 108.

²⁵⁰ Там же. — Ч. 3. — С. 140.

²⁵¹ Там же. — Ч. 3. — С. 14.

²⁵² Там же. — Ч. 3. — С. 162.

²⁵³ Там же. — Ч. 3. — С. 155.

²⁵⁴ Там же. — Ч. 3. — С. 154.

²⁵⁵ Там же. — Ч. 3. — С. 154.

²⁵⁶ Там же. — Ч. 3. — С. 161, 60–61 (прим. 207).

²⁵⁷ [Лазаревский А. М.] Полуботок в «оковах» [про картину художника В. Волкова «Петро І відвідує у тюрмі наказного гетьмана Павла Полуботка в 1724 р.»] // КС. — 1902. — № 4. — С. 11–13.

²⁵⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 3. — С. 37.

утрачені; встановив спокій у довірній йому країні; неодноразово клопотався про зменшення податків і військового постою; випросив у Монархині прощення винним запорожцям та справами своїми зумів заслужити загальну любов і повагу»²⁵⁹.

Схвальну оцінку на сторінках «Истории Малой России» отримав і гетьман Кирило Розумовський, який щиро опікувався добробутом мешканців Малоросії²⁶⁰. На думку Д. Бантиша-Каменського, він мав низку незаперечних моральних якостей, потрібних кожному сановникові та державному діячеві: «рідкісна справедливість, велич душі, природний розум, доброта серця, небувала щедрість, правдолюбність та весела вдача...»²⁶¹.

Представлені характеристики історичних постатей незаперечно вказують на персоналістичний контекст в авторському сприйнятті малоросійської минавшини.

М. Грушевський у монографії про «малоросійського історіографа» слушно звертає увагу й на певні впливи «українського оточення» Д. Бантиша-Каменського, котрі простежуються у його праці: легкі докори на адресу Петра I, зокрема його надмірної жорстокості щодо козаків, думки про охорону старих прав й автономію Гетьманщини, що «обережно і малопомітно» розкидані по всьому тексту і т. п.²⁶²

Отож зібравши та проаналізувавши різноманітні зауваги й коментарі Д. Бантиша-Каменського М. Грушевський наголошує, що такі «реверанси в бік малоросійського патріотизму», хоч і сполучалися з суцільними деклараціями у лояльності до імперії, кінець-кінцем усе ж таки творили «меланхолійний настрій» та «спочутливий відгомін» для певного адресату — тогочасної української інтелігенції²⁶³. Ця позиція М. Грушевського помітно відрізняється від поглядів Д. Дорошенка, котрий тримався думки про «формальну лояльність» автора «Истории Малой России» до російського престолу²⁶⁴.

Проте М. Грушевський не обмежується лише констатаціями про місцеве середовище та його настрої, а й розмірковує як саме патріотично-ностальгійні настрої полтавського панства відобразилися на цьому проекті. Зокрема, він уважає, що місцева аристократія прагнула вкласти до «Истории Малой России» ті устремління, котрі не наважувалася сформулювати й висловити самостійно. Відтак постав компромісний і досить безбарвний варіант тексту, створений істориком-чиновником, який керувався переважно кар'єрними міркуваннями й побоювався перетнути звичні межі урядової лояльності. Чи варто дивуватися, що в «Истории Малой России» більше вгадувалися, ніж дійсно проголошувалися означені настрої?

Та й сам виклад Д. Бантиша-Каменського нав'язував низку сюжетів із минавшини Гетьманщини, які значною мірою імпонували старому українському панству, котре походило з заможних козацько-старшинських родів. М. Грушев-

²⁵⁹ Там же. — Ч. 3. — С. 180.

²⁶⁰ Там же. — Ч. 3. — С. 203.

²⁶¹ Там же. — Ч. 3. — С. 210.

²⁶² Грушевський М. С. «Историограф Малой России». — Л. 64.

²⁶³ Там само. — Л. 69–70.

²⁶⁴ Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський // ПУВПД: Наук. зб. / Під загальною ред. В. Сімовича. — Прага, 1929. — Т. 1. — С. 108.

ський уважав, що цей проект постав на соціокультурному підґрунті Лівобережжя, насамперед Полтавщини, і навіть писав про певну солідарність Д. Бантиша-Каменського з тамошньою панською верствою²⁶⁵.

«В Полтаві б'ється серце історичної України для ініціаторів чи інспіраторів сього діла! Се історія лівобережної старшини й її гетьманів. Запоріжжє цілком на другім пляні, представлене в рисах негативних, в контрасті до панів-патріотів. Епоха Мазепи — центральне місце. Засудження його "измены" — головне завдання. Історія Кочубея описана так детально як ніщо інше, а її нерв — се короткозоре, невдячне, несправедливе, віроломне трактування рос[ійським] урядом найвірніших своїх прихильників», — стверджує історик²⁶⁶.

Так чи інакше, М. Грушевський був переконаний, що Д. Бантиш-Каменський керувався кар'єрними замірами щодо проекту написання малоросійської / української історії. Зауважимо, що такі міркування видаються досить слушними, позаяк до кар'єрних потуг Д. Бантиша-Каменського чимало зусиль доклав ще його батько як своїми зв'язками, так і напрацьованими матеріалами та навіть вже підготовленими, але неопублікованими працями, котрими пізніше щедро послуговувався його син!

Натомість Д. Дорошенко висловлював іншу гадку, що *«самий вибір Дм. Бантиша-Каменського для ролі укладача тої історії, був дуже щасливий: рідко хто з його сучасників мав таке добре підготування до архівних студій, як Бантиш; він знав добре мови й виявив літературні інтереси й хист»*²⁶⁷. Це розумування доволі добре демонструє різницю підходів М. Грушевського та Д. Дорошенка стосовно «Истории Малой России» й її автора.

Зрештою, на відміну від Д. Дорошенка, котрий уважав «Историю Малой России» вислідом діяльності патріотичного гуртка лівобережної аристократії під покровительством М. Репніна-Волконського, М. Грушевський тримався думки про принагідне сполучення зацікавлень, ба навіть вередливу гру долі, що звела на одній дорозі історика-чиновника, замовника-адміністратора та старе панство козацько-старшинського походження з ностальгійно-меланхолійними й культурницькими устремліннями.

Втім, попри ці, здавалося б, доволі специфічні інтелектуальні обставини й соціокультурні передумови, «Истории Малой России» судилася дивовижна доля та незвичайний успіх. На думку М. Грушевського, це — була єдина «*“наша історія”* в новім стилі, і після появи молодшої історії Марковича (Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842–1843. — Т. 1–5. — Авт.) заховала своє першенство. *Рідке щастє — особливо для такої випадкової, цілком зовнішніми причинами викликаної книги»*²⁶⁸.

Відзначимо, що М. Грушевський подає досить цікаве пояснення цього успіху у контексті тієї пізнавальної ситуації, котра склалася в українському історіописанні першої половини ХІХ ст. На його думку, певну роль відіграло своєрідне «доповнення» чи «мішанина» двох видань, які побутували у тодішніх культурних верствах, що помітно розширило її потенційну читацьку аудиторію. *«Помогло це мішанне першої і другої редакції “И[стори] М[алой] Р[оссии]”*: деякі плюси

²⁶⁵ Грушевський М. С. «Историограф Малой России». — Л. 72.

²⁶⁶ Там само. — Л. 71.

²⁶⁷ Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России». — С. 28.

²⁶⁸ Грушевський М. С. «Историограф Малой России». — Л. 72.

мала перша редакція (в ній апокрифічного елементу було мало, і були перші актові додатки), деякі — друга (вона обіймала “цілу” історію козаччини, говорила не тільки про гетьманів і полковників, але й про городи й друкарні, про мову і обрядовість)», — наголошує історик²⁶⁹.

За спостереженням М. Грушевського, суттєву роль у переробці первісної версії «Истории Малой России» відіграла рецензія О. Мартоса²⁷⁰ — невдачливого конкурента Д. Бантиша-Каменського, котрий прагнув опублікувати власну багатотомну історію Малоросії. Ба більше, він навіть зауважив: «можна сказати, що *Б[антиш]-К[аменський]* переробив “*И[сторію] М[алой] Р[оссії]*” за вказівками Мартоса»²⁷¹.

Таким чином, М. Грушевський констатував, що «характер видання ґрунтовно змінився: текст першого видання можна було трактувати як певного роду суммарій малого документального корпусу укр[аїнської] історії, вперше опублікованого тут, або коментарій до нього — тепер коментарій лишився без самого корпусу. *Текст, що в 1 вид[анні] можна було вважати при охоті річчю другорядною — як се й зробив Мартос, — в 2 вид[анні] мав відповідати за все!*»²⁷².

У широкому сенсі видання 1830 р. позиціонувалося автором вже як загальна та повна історія Малоросійського краю. За висловом М. Грушевського, «*Б[антиш]-К[аменський]* мав переконання, що *сим разом дає вже повну історію України*, тому назвав просто “Историей Малой России”, уже без яких-небудь обмежень»²⁷³.

Варто наголосити, що М. Грушевський у своїй монографії про «малоросійського історіографа» розглядає й соціокультурні передумови та інтелектуальні настрої, в яких постала оновлена, себто друга версія його праці. Передусім він зауважує, що Д. Бантиш-Каменський здійснював переробку свого тексту за часів опали, коли домагався реабілітації після втрати посади губернатора.

Звичайно, така морально-психологічна атмосфера не сприяла вдумливому та пильному опрацюванню фактографічного матеріалу. Тим паче, що автор мандруючи до С.-Петербургу у пошуках протекції в урядових та чиновницьких колах, щоб поліпшити своє становище, не міг суттєво збагатити джерельну основу «Истории Малой России», а тому переважно спирався на джерела, здобуті за часів своєї служби у князя М. Рєпніна-Волконського.

Та найголовніше те, що Д. Бантиш-Каменський залишився осторонь тих могутніх інтелектуальних і культурних перетворень, які розгорталися у річищі європейського романтизму. «*Весь західноєвропейський історіографічний рух — що так сильно зазначився саме в 1820-х роках, — відзначає М. Грушевський, — праці Гізо, Тьєрі, Баранта, що захоплювали тодішніх молодших адептів історії, очевидно, ні трохи не цікавили нашого автора. “Історіограф Малоросії” зівстався далі в ролі скромного ученика російського історіографа Карамзіна*»²⁷⁴.

М. Грушевський у вищезгаданій монографії досить об’єктивно висвітлює й оцінює джерелознавчий рівень праці «малоросійського історіографа». Ска-

²⁶⁹ Там само. — Л. 133.

²⁷⁰ [Мартос А.] Рец. на кн.: Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России. — С. 130–138.

²⁷¹ Грушевский М. С. «Историкограф Малой России». — Л. 138.

²⁷² Там само. — Л. 83.

²⁷³ Там само. — Л. 85.

²⁷⁴ Там само. — Л. 88.

жімо, він наголошує, що «*Антонович в своїй першій праці про Козаччину (Антонович В. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год // Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. I–СХХ. — Авт.) пішов в дечім назад проти сеї праці Б[антиша]-К[аменського]* («Истории Малой России». — Авт.) — при всім своїм критицизмі!»²⁷⁵. Причому М. Грушевський зазначав, що у тексті Д. Бантиша-Каменського достовірні фактичні відомості сполучаються з очевидними вигадками й перекрученнями. Наприклад, саме у такому вигляді постає біографія гетьмана Б. Хмельницького — «цікава комбінація критицизму і безпідставного довір'я до “И[сторіи] Р[усовъ]”»²⁷⁶.

Загалом М. Грушевський тримався думки, що стильові перетворення в оновленій версії 1830 р. є мінімальними. Відтак він лише зрідка віднаходив «квітки красномовности» у дусі М. Карамзіна²⁷⁷, проте незаперечно кваліфікував роботу «малоросійського історіографа» як «ялову (безплідну, безбарвну. — Авт.) працю»²⁷⁸.

З такої перспективи конструкція «Истории Малой России» часом підпадала під вплив рукописів «військових канцеляристів», то відбивала дух офіційних панегіриків чи урядових реляцій, то відображала авторські спроби наслідувати М. Карамзіна та Г.-Ф. Міллера тощо.

Проте М. Грушевський віднаходить у другому виданні «Истории Малой России» й певні позитиви. Приміром, він наголошує, що у виданні 1830 р. було кинуте світло на реальний характер російсько-українських взаємин другої половини XVII–XVIII ст., зокрема стосовно скасування автономії України-Гетьманщини. «*Договорні відносини України і Московщини, послідовне обмеження української автономії, неблаганний натиск московського уряду на укр[аїнські] права вперше представлено тут, з'ясовано друкованим словом. Обережні замітки, в 1 вид[анні] роскидані при ріжних подіях XVIII в., були перекинені на XVII і освітили по новому укр[аїнську] історію, долю укр[аїнської] державности, і укр[аїнсько]-моск[овські] відносини спеціально. Се треба мати на увазі», — відзначає М. Грушевський²⁷⁹.*

На відміну від пізніших дослідників (М. Марченко та ін.), які вважали, що перше видання повніше відображає ностальгійні чи патріотичні настрої малоросійського дворянства²⁸⁰, М. Грушевський відводив цю роль виданню 1830 р. Він навіть тримається думки, що друге видання більшою мірою відображає становище й устремління старого панства на культурній ниві, хоч і не був упевнений щодо мотивів такої еволюції автора: впливи місцевого середовища чи рекламні хитрощі для кращого збуту праці²⁸¹.

²⁷⁵ Там само. — Л. 92.

²⁷⁶ Там само. — Л. 94.

²⁷⁷ Там само. — Л. 82.

²⁷⁸ Там само. — Л. 99.

²⁷⁹ Там само. — Л. 98.

²⁸⁰ Див., наприклад: *Марченко М. І. Українська історіографія...* — К., 1959. — С. 141; *Його ж. Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст. Посібник для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів* (К., 1971. Рукопис з Родинного архіву Марченків) / Примітки *І. Войцехівської* // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Бібліотека Ейдосу* / Гол. ред. *В. Смолій*, відп. ред. *І. Колесник*. — К., 2009. — Вип. 3, ч. 2. — С. 246–247.

²⁸¹ *Грушевський М. С. «Историкограф Малой России».* — Л. 110–111.

Та, попри окреслену різницю між першим та другим виданням «Истории Малой России», стиль мислення Д. Бантиша-Каменського досить складно формалізувати в єдиній, стислій формулі, позаяк його інтелектуальні уявлення часто-густо представленні у синкретичному вигляді.

Передусім, слід звернути увагу на методологічні та світоглядні орієнтири автора «Истории Малой России». Д. Бантиш-Каменський прагнув писати достовірну історію, але її ідеал у нього був дещо однобічним, сформованим у душі пізньопросвітницького раціоналізму. Він асоціювався з масовим використанням документальних джерел та повчально-моралістичними функціями історії, які репрезентували важливий для сучасника досвід минувшини.

Саме зі ставленням автора до джерел пов'язані початки його критицизму, які побутують на рівні вибіркового, часто апіорного порівняння різноманітних свідчень. Заразом Д. Бантиш-Каменський орієнтувався на поступальний, лінійний рух світу історії, який розглядається та оцінюється з універсалістської перспективи сучасності у сенсі природно-правового мислення.

Такі дослідницькі настанови зумовлюють домінування у конструкції його студії одноманітного, хронологічно послідовного викладу військово-політичної та дипломатичної канви подій із невеликими вкрапленнями з «внутрішньої історії», який пригнічує читача величезною масою фактичних подробиць і деталей.

Натомість середня ланка в архітектоніці «Истории Малой России» (проміжні узагальнення, ретроспективні відступи, гіпотетичні припущення, лінії позитивної чи негативної аргументації, авторські пояснення, коментарі і т. п.) ледве вибудована й розчиняється поміж конкретних відомостей. Тож оціночні висновки та моралізаторські трактування вченого подаються в основному у контексті досить жорсткої й унормованої пояснювальної стратегії, яка найповніше відображена в дихотомії — архаїка / просвітництво.

Зазначимо, що у ряді випадків такі тлумачення виглядають як судження, відірвані від хронологічно-описової логіки викладу, але вписані в означений нормативний канон. Загальний образ малоросійської історії конструюється Д. Бантишем-Каменським переважно описовим способом у контексті сучасної йому перспективи. Ця конструкція вибудована з різних сфер історичного буття (військова, політична історія, дипломатія та зовнішні взаємини, церква, культура, наука та ін.), які досить хаотично і суперечливо пов'язані між собою.

Отож спостерігаємо своєрідну парадоксальність стилю мислення Д. Бантиша-Каменського та його наслідків.

Тотальна раціональна логічність дала історикові змогу запропонувати чимало влучних і точних тлумачень на фактографічному рівні. Однак, упровадження цього пріоритету щодо подій і явищ високого ступеня загальності призвело до того, що поза рецепцією автора залишилися переломні процеси у формації української історії (монголо-татарська навала, Литовсько-Руська держава та ін.).

У цьому сенсі друге видання «Истории Малой России» (1830) різуче контрастує, наприклад, із працею М. Полевого «История русского народа» (М., 1829–1833. — Т. 1–6), в якій татарська доба представлена як одна із найважливіших концептуальних віх російської минувшини. За великим рахунком, «История Малой России» відображає прагматично-раціональний стиль мислення

автора, виплеканий у середовищі старих інтелектуалів доби Катерини II та карамзінівських часів, і досить далекий від філософських рефлексій.

Натомість Д. Бантишу-Каменському властиве фактографічне осягнення минувшини, яке він демонструє у своїх дослідницьких практиках — початках археографічної та літературної з істотним переважанням біографічних елементів і наголосом на моралізаторстві та прагматизмі. Вочевидь, такий персональний стиль мислення та нормативний ідеал науковості Д. Бантиша-Каменського суттєво ускладнювали й обмежували сприйняття нової предметної області історичних студій — малоросійської минувшини. Звідси і вибіркова рецепція істориком прагнень малоросійського дворянства щодо легітимації у культурному просторі Російської імперії. Цей підхід, на думку українського історика В. Замлинського, здебільшого задовольняв і офіційну владу, і місцеве дворянство²⁸².

Таким чином, місцеві культурницькі інтенції представлені в урізаному, паліативному вигляді. Тим більше, що Д. Бантиш-Каменський включає історію Малоросії до російського гранд-наративу на засадах однорідності й універсальності як одну з багатьох імперських провінцій. Він тільки частки відображає мотиви колишньої слави нащадків козацько-старшинських родів, місцевої неповторності та патріотизму, до яких ставився хоч і з помітною симпатією, але з показною безсторонністю спостерігача.

²⁸² Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські: Сторінки біографій // КСт. — 1994. — № 1. — С. 81.

2.3. «Чужий» серед «своїх».

Д. Бантиш-Каменський в українській та російській історіографічній рецепції

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років Д. Дорошенко дорікав українським історикам, особливо журналу «Киевская старина», за брак інтересу до «Истории Малой России» та постаті її автора у світлі публікацій російських часописів²⁸³.

Утім, ці закиди виглядають не вповні об'єктивними, позаяк на сторінках російських видань ім'я Д. Бантиша-Каменського згадувалося, переважно у контексті М. Карамзіна, М. Бантиша-Каменського чи оточення О. Пушкіна тощо. До того ж, російські розвідки зазвичай обмежувалися невеликими біографічними нарисами, мемуарними публікаціями або словниковими статтями, поза межами яких, як правило, залишався аналітичний огляд наукових праць Д. Бантиша-Каменського.

Варто взяти до уваги й те, що інституціональна мережа російського історіописання в імперії Романових, себто потенційні можливості щодо підготовки та просування інтелектуальної продукції, були, мабуть, на порядок вищими, ніж в українській історіографії другої половини XIX — початку XX ст. Водночас, попри брак спеціальних студій, в українському історіописанні XIX–XX ст. побувала ціла низка тлумачень і оцінок творчості Д. Бантиша-Каменського та його «Истории Малой России», хоча й поданих, принагідно, з перспективи іншої дослідницької проблематики.

Серед українських істориків XIX — початку XX ст. «История Малой России» майже відразу здобула репутацію студії, написаної на великому джерельному матеріалі. Відзначимо, що починаючи зі згаданої рецензії О. Мартоса (1823), саме введення нових джерел до наукового обігу вважалося найбільшою заслугою Д. Бантиша-Каменського.

Зокрема, Осип Бодянский у передмові до видання колекції джерел, зібраних істориком, зазначав, що «вони складають йому надгробний пам'ятник, мабуть міцніший, ніж його "История Малой России"»²⁸⁴. М. Максимович сприймав «Историю Малой России» у контексті вимог романтичного історіописання, зокрема називав її «мертво-холодною» студією²⁸⁵. Він навіть обстоював тезу, що в цій праці «*немає правильного зображення історичних осіб, немає того живого духу, яким просякнута История Русов*»²⁸⁶. Заразом М. Максимович вирізняв багатство її джерельної основи з-поміж інших наукових праць першої половини XIX ст.

В. Антонович стверджував, що ця студія цікава лише «*набором архівного матеріалу, який Бантиш-Каменський вніс у свою історію*»²⁸⁷. М. Драгоманов уважав, що студії Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича не можна навіть по-

²⁸³ Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський... — С. 15–16.

²⁸⁴ Бодянский О. Предисловие // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. 1: 1649–1687. — С. IV.

²⁸⁵ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України / Упоряд. і вступн. ст. В. Короткого. — К., 2003. — С. 192.

²⁸⁶ Его же. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Собрание сочинений М. А. Максимовича: В 3 т. — К., 1876. — Т. 1: Отдел исторический. — С. 342.

²⁸⁷ Антонович В. Н. И. Костомаров как историк // КС. — 1885. — № 5. — С. XXXI.

рівнювати з «сучасними їм працями з історії північної Русі», тобто розглядав їх як методологічно застарілі вже на час першої публікації²⁸⁸. Схожі міркування висловлювали й інші українські історики (М. Василенко, М. Грушевський, І. Крип'якевич та ін.)²⁸⁹.

Скажімо, М. Кордуба вважав, що «видана в 1822 р. чотиротомова “История Малой России” Дмитра Бантиш-Каменського, котра ані змальовувала цілої минувшини українського народу, ані не обхоплювала цілої території заселеної Українцями, будучи властиво історією одної тільки Гетьманщини, а й то лишень від її злуки з Росією до скасування гетьманства»²⁹⁰.

Натомість О. Лазаревський, хоч і тримався думки, що «письменницької майстерності у М-са (О. Мартоса. — Авт.) було набагато більше, ніж у автора “Истории Малой России”», але все ж таки першість в академічному сенсі віддавав праці Д. Бантиша-Каменського²⁹¹. На думку О. Оглоблина, саме «документальний характер студії Бантиш-Каменського надає особливої ваги “Истории Малой России”, що через те мала чималий вплив на дальшу українську історіографію»²⁹². Крім того, О. Оглоблин вказує на «звичайність», себто типовість, загальної схеми історичного процесу в його студії. Водночас він уважає, що «История Малой России» посідає дещо «відокремлене місце в українській історіографії тої доби» через «якнайбільшу лояльність» до російського уряду²⁹³.

Врешті, незважаючи на цю досить скептичну, розважливу, ба навіть негативну тональність оцінок, «История Малой России» неодмінно розглядалася як «перша поважніша проба зложити історію України» (В. Герасимчук)²⁹⁴, або як важлива віха, точніше «вихідна точка» (М. Василенко)²⁹⁵ для багатьох праць з обсягу українського історіописання академічної доби. Звісно, таке розуміння ролі студії Д. Бантиша-Каменського супроводжувалося низкою застережень коментарів та обмовок!

Та, попри складність і суперечливість української рецепції «Истории Малой России», зумовленою, насамперед, впливом на цю працю російської інтелектуальної традиції, певні зрушення спостерігаємо у першій третині ХХ ст. Приміром, М. Грушевський в одній зі своїх розвідок виявляє спільні риси у творчій спадщині Д. Бантиша-Каменського та М. Костомарова. «...Костомаров, мабуть, для себе самого несподівано, в деяких пунктах зістався досить близьким своєму попередникові — не вважаючи на глибокі різниці, які ділили ідеологію Бантиша

²⁸⁸ Драгоманов М. Малороссия в ее словесности. Рец. на кн.: Прыжов И. Г. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век. — Воронеж, 1869 // Драгоманов М. П. Выбранные. — К., 1991. — С. 25–26.

²⁸⁹ Василенко Н. К истории малорусской историографии... — С. 248–249; Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). — С. 212; Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — С. 4 (29).

²⁹⁰ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (3 нагоди ювілею) // ЛНВ. — 1926. — Т. 91, № 12. — С. 347.

²⁹¹ Лазаревський А. М. Прежние изыскатели малорусской старины: П. Алексей Иванович Мартос // КС. — 1895. — № 2. — С. 182–183.

²⁹² Оглоблин О. П. «Історія України»... — Арк. 29.

²⁹³ Там само. — Арк. 29–30.

²⁹⁴ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ (Львів). — 1922. — Т. 133. — С. 4.

²⁹⁵ Василенко Н. К истории малорусской историографии... — С. 249.

від його, *Костомаров, як і Бантиш, взяв за вихідну точку Хмельниччину; попередню історію козаччини він ніколи не проробив докладніше...* через те еволюція козаччини і її політики не могла представляти йому досить ясно. *В розробленні джерел до історії України Костомаров, як і Бантиш, обмежився виключно московським актовим матеріалом*, — відзначає М. Грушевський²⁹⁶.

Більше того, він навіть порівнює «безцеремонного фантаста», творця «Истории русов», із лояльним «до дна душі» Д. Бантишем-Каменським, зокрема вказує на типові умови «історіографічної роботи» на початку XIX ст.²⁹⁷ Ще далі під впливом неоромантичних концепцій світу історії, головню В. Липинського, заходить Д. Дорошенко. Останній не тільки виявляє і пов'язує групові культурницькі («автономістські») устремління тодішнього малоросійського дворянства зі студією Д. Бантиша-Каменського, а й прагне перенести їх до політичної площини²⁹⁸.

Зрештою, у неопублікованій монографії про «малоросійського історіографа» М. Грушевський вказує на специфічне місце Д. Бантиша-Каменського на українському культурному полі. «Не вважаючи себе самого українцем, він (Д. Бантиш-Каменський. — Авт.), очевидно, хотів ще виразніш, ніж перед тим, стати на українське становище — себто на становище сучасного українського панства в освітленню укр[аїнської] минушини», — відзначає історик²⁹⁹.

Врешті-решт, резюмуючи свої спостереження й узагальнення М. Грушевський репрезентує проект Д. Бантиша-Каменського як реалізацію довголітніх архівних практик та напрацювань його батька³⁰⁰ і, разом, уважає, що в ньому сполучилися як «чиновнича лояльність автора», так і «малконтентські (від. фр. *malcontent*, себто невдоволені. — Авт.) настрої полтавської аристократії»³⁰¹.

Та, незважаючи на таку констатацію, М. Грушевський розглядає працю Д. Бантиша-Каменського як першу історію «модернішого вигляду»³⁰² та самобутню культурну «скарбницю», що забезпечувала первісні зацікавлення українською тематикою³⁰³, котрі тільки-но вимальовувалися у руслі раннього романтизму. У цьому аспекті візія М. Грушевського досить близько наближається до поглядів Д. Дорошенка, який називав Д. Бантиша-Каменського першим новочасним істориком України³⁰⁴.

Зазначимо, що у монографії М. Грушевського про «малоросійського історіографа» немає згадок про статтю «Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський», опубліковану Д. Дорошенком, хоч ця праця була відома Д. Багалію на початку 1930-х років³⁰⁵.

²⁹⁶ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров... — С. 224.

²⁹⁷ Там само. — С. 215.

²⁹⁸ Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський. — С. 90–108; Його ж. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России». — С. 15–73.

²⁹⁹ Грушевський М.С. «Историограф Малой России». — Л. 110–111.

³⁰⁰ Там само. — Л. 135.

³⁰¹ Там само. — Л. 136.

³⁰² Там само. — Л. 135.

³⁰³ Там само. — Л. 137.

³⁰⁴ Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.: У 2 т. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 7.

³⁰⁵ Багалій Д. І. [Самокритичний огляд наукової продукції з передмовами співробітників Інституту історії української культури та упорядника О. Багалій; машинопис] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 45332. — Арк. 31.

Отож у першій половині 1930-х років українські історики запропонували два відмінних (але неконтраверсійних!) прочитання та представлення праці Д. Бантиша-Каменського на полі національного історіописання: прагматично-утилітарну візію М. Грушевського й патріотично-державницьку апологію Д. Дорошенка. Обидва тексти, за винятком невеликої статті Д. Дорошенка 1929 р., внаслідок комбінації тяжких і навіть трагічних обставин та передумов залишилися поза науковим обігом до початку 2000-х років.

Ці історіографічні студії і нині становлять неабиякий дослідницький інтерес, оскільки більш-менш повноцінне вивчення спадщини й біографії Д. Бантиша-Каменського розпочалося в українській соціогуманітаристиці лише на зламі 1980-х–1990-х років. Ба більше, монографія М. Грушевського й до сьогодні репрезентує найкращий та найповніший джерелознавчий аналіз студії Д. Бантиша-Каменського. Певна річ, багаторічна втрата цих текстів помітно загальмувала та збіднила пізнавальний процес осягнення витоків українського історіописання академічної доби.

Після розвідок Д. Дорошенка зацікавлення цією працею на теренах української зарубіжної історіографії поступово згасає. Проте досить несподівано деякі його ідеї стосовно «Истории Малой России» споглядаємо в історіографічній візії Михайла Марченка на культурних обширах української радянської науки. Наприклад, М. Марченко обстоює тезу про Д. Бантиш-Каменського як «*виразника дворянсько-автономістичної тенденції в українській історіографії першої половини XIX ст.*», хоч і відносить її виключно до першого видання «Истории Малой России»³⁰⁶. На його думку, із метою «*оживлення спогадів про минуле і активізації сепаратистських прагнень нащадків шляхти і старшини* взявся Д. Бантиш-Каменський, слідом за своїм покійним батьком, до праці над історією України»³⁰⁷.

Проте М. Марченко істотно обмежує побутування зазначених «сепаратистських» устремлінь. Зокрема, він наголошує, що «ці тенденції базувалися на хиткому ґрунті, і *політичні події*, що наступили незабаром після виходу у світ першого видання “Исторії Малої Росії”, *вщент розвіяли цей автономізм* і кинули автора в обійми з великоросійським абсолютизмом»³⁰⁸. Зауважимо, що означені пасажі перейшли й до авторського списку другої редакції історіографічного огляду М. Марченка³⁰⁹, котрий мав побачити світ 1971 р., але був опублікований лише 2009 р.

Так чи інакше, але поява таких тлумачень «Истории Малой России» на радянських теренах, хоч і за часів «хрущовської відлиги», є досить показовою.

Цікаві міркування стосовно висвітлення постаті Б. Хмельницького на сторінках праці Д. Бантиша-Каменського висловив й український історик Володимир Голобуцький. Він підкреслив, що автор «Истории Малой России» зобразив «*Хмельницького нестійким політиком, який хитався в залежності від обставин, між Польщею, Росією та Туреччиною. Лише невдачі у війні з Польщею та безвихідність становища примусили Хмельницького рішуче “змінити хід думок” та про-*

³⁰⁶ Марченко М. І. Українська історіографія... — М., 1959. — С. 141.

³⁰⁷ Там само. — С. 140–141.

³⁰⁸ Там само. — С. 141.

³⁰⁹ Марченко М. І. Українська історіографія... — К., 2009. — Вип. 3, ч. 2. — С. 246–247.

сити царя “прийняти у підданство козаків запорозьких”³¹⁰. Заразом історик уважав, що Д. Бантиш-Каменський здійснив спробу цілісної реконструкції минушини України в «українській дворянській історіографії»³¹¹.

Звичайно, в українському радянському історіописанні побувало й чимало стереотипних, ідеологічно заангажованих оцінок-кліше щодо Д. Бантиша-Каменського, в яких єдиною «науковою» проблемою було визначення «соціальної природи» його «націоналізму» — «дворянської», «поміщицької» чи «буржуазної»³¹². Та навіть за таких нав’язаних інтелектуальних вимог та соціокультурних передумов буття академічної спільноти на обширах Радянської України «История Малой России» сприймалася низкою учених як складова української історіографії, принаймні розглядалася в її контексті.

Варто наголосити, що російська рецепція «Истории Малой России» та взагалі творчого доробку Д. Бантиша-Каменського виявляє ще більш цікаві риси.

Первісна реакція на видання 1822 р. здебільшого репрезентована позитивними відгуками, хоч і не позбавлена певних зауваг³¹³. Натомість резонанс, спричинений другим виданням (1830), потребує більшої уваги. Передусім, маємо на увазі кілька відгуків російського історика, редактора часопису «Московский телеграф», палкого прихильника західноєвропейського романтизму Миколи Полевого, які набули неабиякого розголосу.

Його перше враження про роботу Д. Бантиша-Каменського, подане у бібліографічному огляді на сторінках «Московского телеграфа», виглядає на диво стриманим. «Хоч ступінь достоїнства цієї книги ще й донині не з’ясовано докладним розбором та міркуваннями, але просвіченим читачам вже відома книга — цікава та важлива у багатьох аспектах. Додамо, що автор багато доповнив і переробив у другому виданні», — відзначає історик³¹⁴.

Утім, невдовзі від такої розважливості не залишилося й сліду. У великій рецензійній статті «Малороссия. Ее обитатели и история» М. Полевой уцент розкритикував працю Д. Бантиша-Каменського. «Не шукайте у ній (“Истории Малой России”. — Авт.) правильного поняття про виникнення та розвиток Козацтва; ні прагматичного викладу подій протягом 5-ти віків; ні Історичного погляду на різнорідні сторони багатоманітних подій, від навали Татар до підданства Рожинського Польщі, і від Сигізмунда III до Катерини. Особи, події постають, зникають; читання стомлююче, як читання сухого літопису», — наголошує рецензент³¹⁵.

³¹⁰ Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1962. — С. 12.

³¹¹ Там же. — С. 12.

³¹² Див., наприклад: Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. / Под ред. М. В. Нечкиной. — М., 1960. — Т. 2. — С. 129; Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И. С. Хмель. — К., 1986. — С. 99, 114, 124.

³¹³ Булгарин Ф. История. Краткое обозрение Русской литературы 1822 года: 9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822. — Ч. 1–3 // СА. — 1823. — № 5. — С. 389–390.

³¹⁴ Н. П. [Полевой Н.] Книги 1830 года: [Бантыш-Каменский Д. Н.] История Малой России. — 2-е изд. — М.: Тип. С. Селивановского, 1830. — Ч. 1. — XX, 360 с; Ч. 2. — 223, 62 с; Ч. 3. — 264, 96 с. // МТ. — 1830. — Ч. 23, № 12. — Отд.: Современная библиография. — С. 479.

³¹⁵ Н. П. [Полевой Н.] Малороссия. Ее обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1–3. // МТ. — 1830. — № 18. — С. 247.

Врешті, критик Д. Бантиша-Каменського звернув увагу на ефект «історичної одноманітності», що його справляла «История Малой России» на читача у 1830-х–1840-х роках. Причому, він іронічно зауважив, що на сторінках цієї праці Малоросія відрізняється від Московської губернії не більше, ніж Ярославська або Владимирська чи будь-яка інша губернія³¹⁶. Цю думку пізніше процитував і російський письменник Степан Бурачок у своєму огляді «Истории Малой России»³¹⁷, проте негативно прокоментував означену тезу М. Полевого та рішуче став на захист Д. Бантиша-Каменського.

Та, найголовніше, Микола Полевой із неприхованим подивом був змушений констатувати, що українська минушина це — не російська, а чужа історія! Зокрема, рецензент звернув увагу на протиставлення козаки / москалі, яке побутувало в Малоросії³¹⁸.

Схожі міркування споглядаємо у його «Истории русского народа». Приміром, він зазначає, що «мова, вдача, одяг південних Галичан та Волинців зробили їх більш схожими на Поляків, ніж на Руських, навіть за Данила та Льва. Пізніше, Волинці та Галичани не впізнавали в північному Русичі свого родича. Натомість який сильний вплив Сходу у вільних ордах Донських та Уральських Козаків! Порівняйте їх з Малоросійськими (козаками. — Авт.), де переважали Захід та Польща»³¹⁹.

Рецензійна стаття М. Полевого відображала не тільки конфронтацію канонів пізньопросвітницького раціоналізму з новими романтичними інтенціями, а й досить цікавий процес входження «Истории Малой России» на імперське культурне поле.

Цікавими видаються спостереження М. Грушевського щодо рецепції студії Д. Бантиша-Каменського на полі російського історіописання. Зокрема, М. Грушевський обстоює тезу, що розгромна рецензійна стаття М. Полевого, присвячена другому виданню «Истории Малой России», була спрямована не стільки супроти Д. Бантиша-Каменського, скільки проти М. Карамзіна. На його думку, «Полевой критикуючи його, бив через його голову Карамзіна»³²⁰.

У широкому сенсі М. Грушевський розглядав цю полеміку крізь призму інтелектуального конфлікту між романтизмом та пізньопросвітницьким раціоналізмом, що розгортався у тодішній російській історіографії. «Полевой саме тоді виступив новатором на полі історіографії, бажаючи протиставити історичній манері Карамзіна і взагалі всій офіційній історіографії історіософію, оперту на новій натурфілософії Шелінга. Саме випустив він перший том своєї “Истории русского народа”, скритикував “Историю Госуд[арства] Россійскаго”, і вихід нового видання “И[сторіи] М[алой] Р[оссіи]” дав йому привід порахуватись не тільки з учениками і адептами Карамзіна (сюди він зараховує не тіль-

³¹⁶ Там же. — С. 248.

³¹⁷ Бурачек С. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 3-е изд. — М., 1842. — Ч. 1–3 // Маяк. — 1842. — Т. 5, № 9. — С. 36.

³¹⁸ Н. П. [Полевой Н.] Малороссия. Ее обитатели и история. — №17. — С. 77.

³¹⁹ Полевой Н. История русского народа: В 6 т. — М., 1833. — Т. 5: От утверждения Великого Княжества за княжеством Московским, или от кончины Князя Иоанна Калиты, до образования политической самобытности Русского Государства, или кончины Великого Князя Иоанна III-го (с 1341 — до 1505-го года): вторая половина владычества татар над Русью. — С. 18–19 (прим. 8).

³²⁰ Грушевский М. С. «Историограф Малой России». — Л. 118.

ки Б[антиша]-К[аменського], але і Мартоса — маючи на увазі головно гадки, висловлені в рец[ензії] “Сына Отеч[ества]” — вважаючи її ділом Мартоса) з їх патріотично-державницькими аспектами, але й висловити свою власну концепцію укр[аїнської] історії: якби то треба її писати!» — підкреслює історик³²¹. У цьому світлі вельми прикметною є полеміка, яка розгорнулася навколо згаданої рецензійної статті М. Полевого.

Невідомий автор дошкульної, сповненої іронії та сарказму статті «Ученые новости», видрукуваної у петербурзькій «Литературной газете», виступив на захист праці Д. Бантиша-Каменського. Він відзначив, що в рецензії М. Полевого представлено стільки «нових поглядів та незвичних думок, що вона не може залишитися без тривалих і важливих історичних суперечок»³²².

Опонент М. Полевого звинуватив його не тільки у нестримній історичній фантазії (більшій, ніж в Овідія!), а й закинув йому брак патріотизму. Приводом для такого звинувачення стало словосполучення «квасний патріотизм», яке М. Полевой неодноразово вживав у своїх журнальних статтях³²³. Припускають, що цим оборонцем Д. Бантиша-Каменського міг бути російський поет О. Пушкін³²⁴. Однак, не виключають можливого авторства й інших осіб (наприклад, Миколи Гоголя чи Ореста Сомова)³²⁵.

Варто відзначити, що з О. Пушкіним автора «Истории Малой России» пов'язували дружні стосунки, зокрема історик надавав поету матеріали й документи з доби Пугачовщини³²⁶. Крім того, Д. Бантиш-Каменський здобув й інших «захисників». Одним із них був історик Степан Руссов, який опублікував окрему брошуру «Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории» (СПб., 1831. — 19 с.)³²⁷. Він не тільки рішуче виступив супроти поглядів М. Полевого, а навіть назвав їх «якобінськими»³²⁸.

Зрештою, резонанс цієї дискусії був настільки великим, що у середовищі московської аристократії навіть поповзли чутки про «надмірні ліберальні думки» М. Полевого, які загрожували самому становищу редактора «Московского телеграфа»³²⁹.

До оборонців Д. Бантиша-Каменського збирався навіть приєднатися історик М. Маркевич, який уважав образливими зауваги М. Полевого про істотну

³²¹ Там само. — Л. 113.

³²² Ученые новости [про критичну статтю М. Полевого «Малороссия. Ее обитатели и история» (МТ. — 1830. — № 17–18)] // ЛГ. — 1831, 5 февр. — Т. 3, № 8. — С. 66.

³²³ Там же. — С. 67.

³²⁴ Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. — М., 1961. — С. 475–481.

³²⁵ Там же. — С. 483; Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). — К., 1959. — С. 160–161.

³²⁶ А. С. Пушкин-критик / Сост. Е. Н. Лебедев, В. С. Лысенко; прим. В. С. Лысенко. — М., 1978. — С. 424; Черейский Л. А. Пушкин и его окружение. — 2-е изд., доп. и перераб. — Л., 1988. — С. 24–25.

³²⁷ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 235.

³²⁸ Волинський П. К. Теоретична боротьба... — С. 165.

³²⁹ Козмин Н. К. Очерки из истории русского романтизма: Н. А. Полевой, как выразитель литературных направлений современной ему эпохи. — СПб., 1903. — С. 498.

відмінність між росіянами й українцями³³⁰. Ця позиція М. Маркевича свідчить наскільки аморфним, хитким і суперечливим був той культурний шар «носта-льгійного патріотизму», що побутував у середовищі тодішньої малоросійської аристократії.

Проте полеміка щодо праці Д. Бантиша-Каменського на сторінках «Московського телеграфа» все-таки отримала продовження, хоча й урізане та вельми специфічне. М. Полевой, імовірно усвідомлюючи ті наслідки, які може мати продовження цієї дискусії для нього особисто, надав місце для публікації в одному з номерів журналу сторонній особі — провінційному вчителю училища з повітового міста Суджа Курської губернії, місцевому історико-краєзнавцю й археологу Олексію Дмитрюкову. Останній певний час був вільним слухачем математичного відділення Харківського університету³³¹. Відтак він виявив добру обізнаність та неабияку зацікавленість малоросійською минувиною, особливо з обсягу історії Слобожанщини.

Лева частина замітки О. Дмитрюкова містить низку фактографічних уточнень і закидів щодо викладу подій у студії Д. Бантиша-Каменського. Однак, наприкінці цієї публікації подано декілька вельми суттєвих зауваг. Скажімо, О. Дмитрюков, мабуть, перший серед критиків «Истории Малой России» звертає увагу на те, що зі студії Д. Бантиша-Каменського фактично випала минувшина Слобідської України! Причому він наголошує, що слобідські полки мали «однакові права з іншими, описаними в “Истории Малой России”, брали участь з ними в багатьох походах, зазнавали нападів татар, спустошень від зрадника Івана Брюховецького та сидіння в облозі, то, здається, незайвим було долучити Історичні відомості про них до “Истории Малой России”, чого, на жаль, не зроблено паном Издавцем, або скласти про них особливу Історію»³³².

О. Дмитрюков навіть висловлює думку, що Д. Бантишу-Каменському нескладно було б знайти помічників для такої справи. Заразом він зауважує, що автор не подає опису кордонів Малоросії. Зокрема, опонент Д. Бантиша-Каменського підкреслює, що в «Истории Малой России», здається, змішуються слова: *Малоросія та Україна, і точних меж не означено*; тільки з багатьох місць у згаданій «Истории» та інших актів видно, що Україну складали не землі Слобідсько-Української Губернії, а місця, які знаходяться поза Києвом за Дніпром»³³³.

Редакторів «Московского телеграфа», вочевидь, імпонували думки вчителя О. Дмитрюкова. Можливо, М. Полевой, як редактор, і підштовхнув автора до таких роздумів. Та, попри негативне ставлення до «Истории Малой России», М. Полевой використовував фактографічний матеріал з обсягу історії України. Зокрема, він неодноразово посилався на студію Д. Бантиша-Каменського у своїй шеститомній «Истории русского народа»³³⁴.

³³⁰ Маркевич Н. А. О Малороссии и об Украине [для книги «Про Малоросію»] // ІР НБУВ. — Ф. 14. — Спр. 4978. — Арк. 1-9.

³³¹ Щавелев С. П. Дмитрюков Алексей Иванович (Курская энциклопедия) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mke.su/>; *Его же*. Из истории курской археологии [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.old.kurskcity.ru/book/kraeved/kr89-2.html>

³³² Дмитрюков [А. И.], уч. [Несколько замечаний на «Историю Малой России», изд. Д. Н. Бантышем-Каменским] // МТ. — 1832. — Ч. 45, № 10. — С. 261.

³³³ Там же. — С. 261.

³³⁴ Полевой Н. История русского народа. — Т. 5. — С. 78 (прим. 69), 79 (прим. 70), 101 (прим. 93), 109 (прим. 103), 284 (прим. 217).

Втім, незважаючи на цю гостру полеміку, друге видання «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського здобуло й низку прихильників серед російської публіки. Зокрема, невідомий рецензент із «Вестника Европы», який перебував під криптонімом «Л. С.», уважав, що в царині малоросійської історії з автором може змагатися лише студія Й.-Х. Енгеля³³⁵.

Третє видання «Истории Малой России» (1842), передруковане Д. Бантишем-Каменським із попереднього практично без жодних змін, що закидали авторові рецензенти³³⁶, виявило очевидну архаїчність його стилю мислення як для 1840-х років.

Ці особливості світосприйняття історика помітили ще його сучасники. Наприклад, етнограф Федір Євещкий відзначав, що «...його погляд на історію належить ще до понять минулого століття; натомість на події він дивиться, як особа сучасного часу, не завдаючи собі клопоту перенестись в добу, яку він описує, від чого і його погляд на події, і його оцінки історичних постатей — незадовільні та хибні»³³⁷.

«Одначе як можна було залишити без уваги (якщо вже робити поділ) у першому періоді такі різкі рубежі, як Навала Монголів, що вперше розірвала тісний зв'язок півночі та півдня Росії, — або володарювання Литви, яке внесло стільки нових елементів до історичного життя Малоросії як позитивним, так і негативним чином, котрі мали такий величезний вплив на майбутню долю?», — з неприхованим подивом запитував невідомий рецензент з «Отечественных записок»³³⁸. Відтак останній обстоював думку, що «История Малой России» представляє лише деяку цікавість як збірка фактичного матеріалу³³⁹.

Схожі міркування висловив і анонімний автор бібліографічної замітки в «Библиотеке для чтения», який відзначав, що третє видання роботи Д. Бантиша-Каменського «складається з одних подій, зібраних добродушно без критики»³⁴⁰.

Вірогідно, Д. Бантиш-Каменський усвідомлював свою неспроможність кардинально оновити власну візію малоросійської історії, хоч і мав для цього чимало джерел³⁴¹. Зауважимо, що навіть на першу романтичну хвилю другої половини 1820-х — початку 1830-х років він відреагував у другому виданні виключно зі стильових канонів пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема додав

³³⁵ Л. С. Русские книги: 1. [Бантыш-Каменский Д. Н.] История Малой России. — [Ч. 1-4] // ВЕ. — 1830. — № 12. — Отд.: Смесь. — С. 299.

³³⁶ Бурачек С. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 46-47.

³³⁷ Евещкий Ф. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 3-е изд. — М., 1842. — Ч. 1-3; Скальковский А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского Извлечения из собственного Запорожского Архива А. Скальковским. — Одесса, 1841 // Денница (Варшава). — 1842. — № 17: (сентябрь). — С. 209-210.

³³⁸ Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 3-е изд. — М., 1842. — Ч. 1-3 // ОЗ. — 1842. — Т. 22, № 6. — Отд. 6: Библиографическая хроника. — С. 42.

³³⁹ Там же. — С. 41.

³⁴⁰ Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1842. — Ч. 1-3 // БЧ. — 1842. — Т. 51. — Отд. 6: Литературная летопись. — С. 70.

³⁴¹ Бантыш-Каменский Д. Н. — Бодянскому О. М. [автограф; 13 січ. 1848 р.] // ВР ІЛШ. — Ф. 99. — Спр. 99. — Арк. 197-197зв.; Бантыш-Каменский Д. Н. — Бодянскому О. М. [автограф; 16 квіт. 1849 р.] // Там само. — Арк. 196.

кілька фрагментів із «внутрішньої історії» Малоросії. Не випадково історик одразу вислав свою «колекцію» матеріалів з української минувшини на прохань О. Бодяньського, який опублікував частину джерел у 1858–1859 рр.³⁴²

Подібні тенденції споглядаємо і щодо рецепції інших праць Д. Бантиша-Каменського, зокрема його «Словаря достопамятних людей Русской земли». Первісно видання означеного п'ятитомного біографічного словника (1836) сприймалося більш-менш позитивно, хоч рецензенти висловили низку зауваг щодо добору персоналій³⁴³.

Зазначимо, що від Д. Бантиша-Каменського, як «малоросійського історіографа», навіть очікували введення до словника низки статей про видатних українських діячів. Приміром, один із харківських романтиків, фольклорист Іван Розковшенко, вказував на відсутність у словнику біографій багатьох відомих малоросіян, зокрема гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, П. Конашевича-Сагайдачного, І. Самойловича, Богдана та Юрія Хмельницьких та ін.³⁴⁴ Однак, автор проігнорував ці закиди. У трьох додаткових томах, виданих 1847 р., Д. Бантиш-Каменський не подав жодної біографії названих осіб.

Реакція російської критики на вказаний тритомник була нищівною. «У нього, не було ніякої системи укладання задуманої ним книги ... п. Бантиш-Каменський видав уже вісім товстих томів, і все ще не викінчив своєї праці, і ніколи її не завершить: причиною цього є його нерозбірливість у доборі біографій і повна відсутність будь-якого плану», — зазначалося у бібліографічній хроніці «Отечественных записок»³⁴⁵. Ці думки поділяв і рецензент із «Литературной газеты»³⁴⁶. Заразом критики вказували на безліч повторів, величезну кількість непотрібних цитувань і переказів анекдотів, документів та усних свідчень у словнику Д. Бантиша-Каменського.

Злий жарт зіграв з автором і компілятивний спосіб укладання біографій. Рецензент із часопису «Современник» ущипливо відзначив, що частина словникових статей витримана у дусі старої манери М. Карамзіна, а інша присвячена діячам «нашої доби», себто початку ХІХ ст., навпаки, нагадує «сучасні життєпи-

³⁴² Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодяньским. — М., 1858. — Ч. 1: 1649–1687. — IV, 339 с; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодяньским. — М., 1859. — Ч. 2: 1691–1722. — 340 с.

³⁴³ Р. М. [Булгарин Ф. В.] Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1836. — Ч. 1. — 388 с; Ч. 2. — 459 с; Ч. 3. — 389 с; Ч. 4. — 395 с; Ч. 5. — 395 с. // СП. — 1837, 15 февр. — № 36. — С. 141–144; Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1836. — Ч. 1. — 388 с; Ч. 2. — 459 с; Ч. 3. — 389 с; Ч. 4. — 395 с; Ч. 5. — 395 с. // БЧ. — 1837. — Т. 20. — Отд. 6. — С. 60–62.

³⁴⁴ Росковшенко И. Рец. на изд.: Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей русской земли. — М., 1836. — Ч. 1. — 388 с; Ч. 2. — 459 с; Ч. 3. — 389 с; Ч. 4. — 395 с; Ч. 5. — 395 с. // ЖМНП. — 1837. — Ч. 13, № 2. — Отд.: Новости и смесь. — С. 429.

³⁴⁵ Библиографическая хроника: 271) Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н. Бантыш-Каменским. — СПб., 1847. — Ч. 1. — VII, 570 с; Ч. 2. — 573, 105 с; Ч. 3. — 627 с. // ОЗ. — 1847. — № 8. — Отд. 6. — С. 96, 97.

³⁴⁶ Библиография: Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. [Д. Н.] Бантыш-Каменский. — СПб., 1847. — Ч. 1. VII, 570 с; Ч. 2. — 573, 105 с; Ч. 3. — 627 с. // ЛГ. — 1847, 14 авг. — № 33. — С. 525.

си»³⁴⁷. Цю суперечність критик Д. Бантиша-Каменського пояснює тим, що вчений «не сам опрацьовував свої біографії, а випишував їх з інших книг»³⁴⁸.

На захист Д. Бантиша-Каменського виступив лише російський історик Михайло Погодін, який прагнув «присоромити» полемічне завзяття тодішніх рецензентів із «Отечественных записок» та «Современника»³⁴⁹. Та ці потуги виявилися марними.

Архаїчна манера письма та пізньопросвітницький стиль мислення Д. Бантиша-Каменського сприймалися тогочасною російською публікою як курйозні інтелектуальні релікти. Тож учені другої половини XIX ст. розглядали його словник як «книгу далекого минулого»³⁵⁰.

Ще менше у цьому сенсі пощастило «Истории Малой России», яка сприймалася десь на маргінесі російського історіописання. Наприклад, Г. Карпов — російський історик, учень С. Соловйова, вважав, що Д. Бантиш-Каменський не був «самостійним працівником» на науковій ниві³⁵¹. Він навіть тримався думки, що автор «Истории Малой России» використав «розробки архівних документів» свого батька та не вивчав особисто ці джерела, хоч і написав більш-менш пристойну працю³⁵². Цю тезу Г. Карпова аргументовано спростував український історик В. Кравченко³⁵³.

Загалом російська інтелектуальна традиція, переважно ігнорувала малоросійську візію Д. Бантиша-Каменського. Водночас студії М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича і навіть М. Грушевського не залишилися поза увагою російської історіографії XIX — початку XX ст. Та у «Курсе русской истории» В. Ключевського немає жодної згадки про «Историю Малой России».

Врешті, ця праця виявилася «чужою» для імперського історіописання, попри незаперечну належність ученого до російської інтелектуальної традиції.

Варто наголосити, що автор із його ідеалістичними уявленнями й моральними чеснотами виявився «білою вороною» і на імперській службі. Схоже на те, що Д. Бантиш-Каменський поділяв наївні, за висловом відомого російського дослідника Юрія Лотмана, переконання М. Карамзіна про патріархальну природу управління в Росії³⁵⁴. Тому у його працях досить часто зустрічаємо згадки про

³⁴⁷ Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д. Н. Бантыш-Каменского. — СПб., 1847. — Т. 1-3. // Современник. — 1847. — Т. 5, № 9. — С. 7.

³⁴⁸ Там же. — С. 10.

³⁴⁹ Погодин М. Рец. на изд.: Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д. Н. Бантыш-Каменского. — СПб., 1847. — Т. 1-3. Статья [первая]-вторая // Москвитянин. — 1848. — Ч. 3, № 5. — Отд.: Критика. — С. 53-73; Ч. 5, № 10. — Отд.: Критика. — С. 46-79; Ч. 6, № 11. — Отд.: Критика. — С. 1-29.

³⁵⁰ Кауфман И. М. Русские биографические и библиографические словари. — М., 1955. — С. 13.

³⁵¹ Карпов Г. Ф. Критический обзор... — С. 12.

³⁵² Там же. — С. 28.

³⁵³ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 219.

³⁵⁴ Лотман Ю. М. «О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях» Карамзина — памятник русской публицистики начала XIX века // Лотман Ю. М. Карамзин. — СПб., 1997. — С. 594.

батьківське ставлення, піклування сановника або чиновника про підлеглих, співвітчизників і т. п.³⁵⁵

Ці ідилічні, сповнені сентименталізму настанови Д. Бантиш-Каменський прагнув реалізувати на посаді тобольського цивільного губернатора як стосовно корінних сибірських народностей, так і прийшлого російського населення. Проте вже 1828 р. він потрапив у жорна запеклої відомчої боротьби між генерал-губернатором Західного Сибіру Петром Михайловичем Капцевичем та відомим державним діячем Михайло Михайловичем Сперанським.

За результатами сенаторської ревізії він не тільки був увільнений із посади та звинувачений у зловживаннях, а й протягом п'яти років перебував під слідством. За іронією долі, одним із ревізорів був сенатор Борис Олексійович Куракін — рідний племінник князя О. Б. Куракіна, покровителя батька Д. Бантиша-Каменського.

Ці злочасні пригоди історик описав у своїх записках, які промовисто назвав — «Шемякин суд в XIX столетии»³⁵⁶. Тільки 6 березня 1833 р. справа Д. Бантиша-Каменського була вирішена імператором Миколою I, який звільнив історика від усіх обвинувачень і звелів зарахувати весь термін, проведений під слідством, як час перебування на службі³⁵⁷.

Та подальша кар'єра вченого-чиновника, так і не склалася. У травні 1836 р. він був призначений віленським цивільним губернатором, але вже 1838 р. подав у відставку. Згодом, Д. Бантиш-Каменський служив у Міністерстві внутрішніх справ та департаменті уділів.

Зрештою, історик Д. Бантиш-Каменський виявився «чужим» для бюрократичної імперської машини, яка не сприймала його ідеалістичного потягу до патріархального управління та впровадження морально-етичних принципів у чиновницьку практику. Він не здобув матеріального статку ні на імперській службі, ні на ниві наукової праці і залишив по собі борги на 10 тис. рублів, які після його смерті покрити імператор Микола I³⁵⁸. Мабуть, саме тому в останні роки життя Д. Бантиш-Каменський із теплими, ностальгійними нотками згадував про давні часи своєї служби у князя М. Репніна-Волконського, який «сторопився інтриг, ішов завжди прямою дорогою, керований честю»³⁵⁹.

Насамкінець зауважимо, що метафоричною формулою «свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх», звичайно, не вичерпуються складні, часом драматичні творчі і життєві колізії цього історика. Втім, вона змушує замислитися щодо того заплутаного, суперечного плетива різноманітних інтелектуальних традицій, соціокультурних умов, культурницьких настанов і випадкових обставин, які спричинилися до появи на теренах українського історіописання «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського.

³⁵⁵ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 2. — С. 202; *Его же.* Словарь достопамятных людей Русской земли. — М., 1836. — Ч. 1. — С. 126; То же. — СПб., 1847. — Ч. 3. — С. 242.

³⁵⁶ Популярний вислів у сатиричних повістях XVII–XVIII ст. щодо несправедливого, упередженого правосуддя. Походить від імені князя Дмитра Шем'яки

³⁵⁷ *Его же.* Шемякин суд... — С. 782.

³⁵⁸ *Штейн В.* Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич // РБС: В 25 т. — СПб., 1900. — Т. 2: Алексинский–Бестужев-Рюмин. — С. 468.

³⁵⁹ *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли. — СПб., 1847. — Ч. 3. — С. 64.

2.4. М. Маркевич як перехідний тип історика

«История Малороссии» Миколи Маркевича постала на романтичній хвилі українських культурницьких та ностальгійно-патріотичних інтенцій 1830-х–1840-х років. Ця студія з'явилася після двох видань «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського (1822, 1830) і майже збіглася з її третім виданням (1842) та публікацією «Истории русов» (1846).

Проте ще напередодні появи «Истории Малороссии» (М., 1842–1843. — Т. 1–5) у колах тодішньої освіченої громадськості склалася думка про її блискучий літературний стиль. Зокрема, вже рецензенти третього видання студії Д. Бантиша-Каменського називали очікувану працю М. Маркевича «красномовною»³⁶⁰, а опубліковані уривки у журналі «Маяк»³⁶¹ та «Русский вестник»³⁶² характеризували як чудові³⁶³. Скажімо, у редакційній примітці до фрагментів з «Истории Малороссии» в «Русском вестнике» патетично зазначалося: «Тут є душа, є життя»³⁶⁴.

Ці коментарі вказують на ті істотні інтелектуальні зрушення, які відбулися у вподобаннях як читацької публіки, так і вимогах академічного середовища. Відтепер від історика очікували не тільки представлення достовірного та повчального, а й яскравого і колоритного образу минувшини з довершеною стилістичною обробкою тексту. З означеної перспективи «История Малороссии» М. Маркевича була проміжною працею. Недаремно її розглядають як своєрідну межу між «дворянським і буржуазним періодами» в історичній думці (М. Марченко)³⁶⁵, місток, перекинутий «від історіографії епохи просвітництва через романтичну культуру до позитивістсько-народницької історичної думки» (В. Кравченко)³⁶⁶, перехідну працю між дворянською патріотичною історіографією початку ХІХ ст. та українським романтичним народництвом (З.-Є. Когут)³⁶⁷.

В історичній та громадській думці кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. «История Малороссии» оцінювалася здебільшого у скептично-негативному сенсі (М. Василенко, М. Грушевський, І. Крип'якевич, М. Макаров, О. Пипін,

³⁶⁰ Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — М., 1842. — Ч. 1–3. // СО. — 1842. — № 3. — С. 11.

³⁶¹ *Маркевич Н.* Первая любовь, подвиги и кончина Тимофея Хмельницкого. Эпизод из новой ненапечатанной Истории Малороссии // Маяк. — 1840. — Ч. 5. — С. 1–7; *Его же.* Мазепа. Статья первая–вторая [Отрывки из второй части «Истории Малороссии» Н. А. Маркевича] // Маяк. — 1841. — Ч. 23. — Гл. 3. — С. 33–54; Ч. 24. — Гл. 3. — С. 55–70; *Его же.* Мазепа. Статья третья [Отрывок из второй части «Истории Малороссии» Н. А. Маркевича] // Там же. — 1842. — Т. 1, кн. 1. — Гл. 3. — С. 1–15.

³⁶² *Его же.* Гетманство Барабаша [Отрывок из «Истории Малороссии», сочиненной Н. А. Маркевичем] // РВ. — 1841. — № 5. — С. 468–492.

³⁶³ *Бурачек С.* Рец. на кн.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — С. 47.

³⁶⁴ *Р. Р. В.* [Редакция «Русского вестника»] Примечание к соч. «Гетманство Барабаша» Н. А. Маркевича // РВ. — 1841. — № 5. — С. 468.

³⁶⁵ *Марченко М. І.* Українська історіографія... — К., 1959. — С. 150

³⁶⁶ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... — С. 325.

³⁶⁷ *Когут З.* Розвиток української національної історіографії в Російській імперії... — С. 198.

І. Франко та ін.)³⁶⁸. В українській радянській історіографії про М. Маркевича згадували епізодично, переважно з негативною тональністю. Наприклад, В. Голобуцький уважав, що «История Малороссии» була кроком назад, порівняно з «Историей Малой России» Д. Бантиша-Каменського³⁶⁹.

Більш адекватні та помірковані оцінки й тлумачення, які вписують зазначену працю М. Маркевича у загальний контекст української історіографії академічної доби, представлені у сучасних студіях, що спричинилися до певної реабілітації його як історика (В. Ульяновський, В. Кравченко)³⁷⁰. Однак, історичні погляди та стиль мислення М. Маркевича і донині тлумачаться по-різному. Передусім, це пов'язано з тим, що автор зазначеної праці належав до дослідників перехідного типу, які від етнографічних, музичних і поетичних зацікавлень еволюціонували до, власне, історичних та історико-статистичних студій.

Під офортом М. Маркевича, виконаним Львом Жемчужниковим 1861 р. й опублікованим у журналі «Основа», є власноручний, іронічний напис автора «Истории Малороссии», який досить точно відображає його інтелектуальну еволюцію: «Нині волосся моє сиве і скуйовджене, вуса обвисли, музику замінила історія, поезію — статистика»³⁷¹.

На відміну від Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевич не був безстороннім спостерігачем та літописцем малоросійської минувшини. Ще у молоді роки він уважав себе «добрим малоросіянином», про що зазначав у листі до К. Рилєєва від 25-го вересня 1825 р.³⁷² Таким історик залишився до кінця життя. Зокрема, Іван Головацький у листі від 6 грудня 1857 р. до свого брата Якова назвав М. Маркевича «істинно малоросійською людиною»³⁷³.

Світосприйняття та погляди М. Маркевича попервах формувалися у середовищі старих панських осередків української / малоросійської культури. Тим паче, що він належав до відомого козацько-старшинського роду єврейського (за припущенням одеського вченого О. Маркевича — сербського)³⁷⁴ походження Марковичів-Маркевичів, з якого вийшло чимало громадських діячів та декілька

³⁶⁸ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя... — С. 251; Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 19; Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — С. 7 (32); Макаров Н. Воспоминания о Н. А. Маркевиче // Основа. — 1861. — № 1. — С. 294; Пыпин А. Малорусская этнография... — 1886. — № 1. — С. 302; Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р. — Львів, 1910. — С. 101.

³⁶⁹ Голобуцький В. Дипломатическая история... — С. 13.

³⁷⁰ Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича // РКСУ. — К., 1994. — Вип. 2: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — С. 61, 62; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... — С. 301, 302.

³⁷¹ Жемчужников Л. М. Заметка к статье «Воспоминания о Н. А. Маркевиче» (с портретом) // Основа. — 1861. — № 2. — С. 185–187. Див. також: Перетц Л. З листування М. А. Маркевича // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17923. — Арк. 26.

³⁷² Якушкин В. К литературной и общественной истории 1820–1830 гг.: Н. А. Маркевич — К. Ф. Рылееву (Туровка, 1825 г., сентября 25-го) // РС. — 1888. — № 12. — С. 599.

³⁷³ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / Видав К. Студинський. — Львів, 1905. — С. 372.

³⁷⁴ Маркевич А. И. Марковичи. — К., 1890. — С. 55.

відомих істориків³⁷⁵. Зазначимо, що М. Маркевич успадкував велику фамільну бібліотеку³⁷⁶ та виявив неабияку цікавість до походження свого роду³⁷⁷.

Майбутній історик навчався у Приватному пансіоні П. Білецького-Носенка (1814–1817), якого дехто з дослідників вважає «типовим представником котляревщини»³⁷⁸. У 1817–1820 рр. М. Маркевич здобув освіту у благородному пансіоні для дворянських дітей при Головному педагогічному інституті в С.-Петербурзі³⁷⁹. Саме навчання в імперській столиці та подальша військова служба (1820–1824) дозволили йому спізнатися з поетами Є. Баратинським, А. Дельвігом, О. Пушкіним³⁸⁰, композитором М. Глинкою³⁸¹, декабристами В. Кюхельбекером³⁸² і К. Рилєєвим³⁸³ та багатьма ін. Вочевидь, ці зв'язки з плеядою найкращих російських поетів, митців та громадських діячів того часу спричинилися до перших поетичних спроб М. Маркевича, виконаних у дусі канонів класицизму XVIII — початку XIX ст.³⁸⁴. Тому С. Єфремов визначає його місце в літературному процесі у контексті впливів О. Пушкіна та К. Рилєєва³⁸⁵.

Заразом М. Маркевич підтримував взаємини з багатьма відомими українськими діячами, зокрема з О. Бодяньським, М. Гоголем, Є. Гребінкою, І. Котляревським, М. Максимовичем, Т. Шевченком та ін.³⁸⁶ Зауважимо, що питання про впливи «Истории Малороссии» та інших творів М. Маркевича на поезії Великого Кобзаря і до сьогодні належить до актуальних проблем шевченкознавства³⁸⁷. Поетичні експерименти й етнографічні захоплення малоросійською минувши-

³⁷⁵ Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07. 00. 06 / ДНУ. — Дн., 2003. — 20 с.

³⁷⁶ Маркевич Н. А. Отрывок из Большого исторического, мифологического, статистического, географического и литературного словаря Российского государства. — М., 1836. — С. I; Колесник Є. О. Бібліотека М. А. Маркевича // УІЖ. — 1973. — № 1. — С. 108.

³⁷⁷ Дорошенко П. Два письма историка Н. А. Маркевича [до Олександра Михайловича Марковича] о своем родоначальнике Марке Аврамовиче [1847–1848] // КС. — 1885. — № 12. — С. 690–698.

³⁷⁸ Бойко Ю. М. А. Маркевич і Т. Г. Шевченко // ЗНТШ. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1963. — Т. 177: 36. на пошану сімдесятиріччя народин Р. Смаль-Стоцького. — С. 123.

³⁷⁹ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804–1860. — Л., 1987. — С. 30–35.

³⁸⁰ Там же. — С. 6; Черейский Л. А. Пушкин и его окружение... — С. 254.

³⁸¹ Струговщиков А. Н. Михаил Иванович Глинка: Воспоминания, 1839–1841 // РС. — 1874. — № 4. — С. 700–701.

³⁸² Воспоминания Н. А. Маркевича о встречах с Кюхельбекером в 1817–1820 гг.: Извлечение // ЛН / Гл. ред. А. М. Еголин. — М., 1954. — Т. 59, ч. 1. — С. 507–512.

³⁸³ Якушкин В. К. Литературной и общественной истории... — С. 597–599; Письма [К. Ф.] Рылеева: Письма к Ф. Б. Булгарину, А. Ф. Воейкову, П. А. Вяземскому, Д. И. Завалишину, Н. А. Маркевичу, в Московский цензурный комитет, Ф. А. Рылееву // ЛН. — С. 137–154.

³⁸⁴ Данилов В. К. Биографии Н. А. Маркевича (Письма его к М. А. Максимовичу) // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 224.

³⁸⁵ Єфремов С. Історія українського письменства / Ред. і передм. М. К. Наєнка. — К., 1995. — С. 318–319.

³⁸⁶ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804–1860. — С. 6.

³⁸⁷ Студинський К. «Перебендя» Т. Шевченка і «Бандурист» Маркевича (Причинок до генезис поезій Т. Шевченка) // Зоря (Львів). — 1896, 15 (27) груд. — № 24. — С. 477–479; Марковський М. Шевченко і Микола Маркевич (Дещо до історії поетичної творчості Т. Г. Шевченка) // Україна. — 1925. — № 1/2. — С. 37–41; Гайдай Г. О. Т. Г. Шевченко і М. А. Маркевич // РЛ. — 1960. — № 3. — С. 61–67; Бойко Ю. М. А. Маркевич і Т. Г. Шевченко. — С. 120–140.

ною і підвели М. Маркевича до, власне, історичних зацікавлень. Вважають, що ці інтереси виявилися у юнака ще в 1820-х роках³⁸⁸.

Врешті, 1831 р. у передмові до збірки «Украинские мелодии» М. Маркевич публічно проголошує свої наміри на ниві історіописання: «Якщо вистачить на те сил моїх і часу, можливо, я наважусь принести моїм співвітчизникам та землі, яка вигодувала колись наших прабатьків, а нині зберігає їх рештки — докладний опис красот історичних, чарівність природи, звичаїв, обрядів, одягу, давнього правління Малоросійського. Приємно було б згадати, який був Батурич, якою була вдача, мова, приємно уявити собі вітчизну у дні її минулі. Певний, що недоліки мого твору будуть пробаченні за мету, котру я мав у своїх починаннях, тоді я з великою рішучістю представлю мою працю на суд просвічених письменників»³⁸⁹.

Ця цитата виявляє естетично-літературні й етнографічні устремління М. Маркевича щодо історії України на початку 1830-х років. Звичайно, вони зазнали певної еволюції впродовж десятиліття, що розділяє вказану сентенцію та написання «Истории Малороссии». Однак, ця еволюція, мабуть, не була істотною, на що вказують численні літературні пасажі у викладі історичного матеріалу на сторінках вищезгаданого п'ятитомника. Крім літературної й етнографічної практики, а також музичних вправ, чільне місце в творчості та житті М. Маркевича посідала антикварна діяльність. Загалом він одержував незрівнянну насолоду від самого процесу пошуку та збирання історичних пам'яток, документів і матеріалів, який часто-густо перетворювався для нього на самоціль. Причому ці захоплення споглядаємо навіть в історико-статистичних працях цього автора³⁹⁰.

В одній зі своїх розвідок М. Маркевич докладно розповів про історію формування власного архівного зібрання. Ще на початку 1850-х років він згадував про те, з якою пристрасстю та величезним емоційним запалом він збирав свій архів³⁹¹. Наприкінці життя тяжкохворий історик дуже переймався долею цієї величезної колекції³⁹². Зокрема, він планував продати право на її видання під назвою «Маркевичевский архив» на кшталт «Древней Российской Вивлиофики» (1773–1775) Миколи Новикова. Не випадково наприкінці XIX — на початку XX ст. про М. Маркевича досить часто згадували як про фундатора великої архівної колекції³⁹³. Приміром, О. Лазаревський писав, що близько 1860 р. у С.-Петербурзі за його колекцію просили 5 тисяч рублів³⁹⁴. Зрештою, колекція М. Маркевича привертала увагу багатьох дослідників протягом усього XX ст. Скажімо, на початку 1950-х років у процесі підготовки тритомника документів

³⁸⁸ Saunders D. The Ukrainian Impact... — P. 237.

³⁸⁹ Маркевич Н. Предисловие // Украинские мелодии. — С. XXVII–XXVIII.

³⁹⁰ Его же. Статистика прошлого [18] столетия. Народонаселение, хозяйство, торговля, быт и пр. // ІР НБУВ. — Ф. 14. — Спр. 4977. — 105 арк.

³⁹¹ [Архив Н. А. Маркевича] // ОЗ. — 1851. — Т. 74. — Отд. 8: Литературные и художественные Новости. — С. 328–335.

³⁹² Маркевичевский архив // Современник. — 1859. — № 4. — С. 355. Див. також про архів М. Маркевича: Павловский И. Н. А. Маркевич // РС. — 1874. — № 5. — С. 206; Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1870-1872 г., представленный директором музеев г. Министру народного просвещения. — М., 1873. — С. 32–35.

³⁹³ Козмин Н. К. Очерки из истории русского романтизма. — С. 43.

³⁹⁴ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1: полк Стародубский. — С. IV.

«Воссоединение Украины с Россией» постало навіть питання про повернення до України понад 6 тис. одиниць зберігання з цієї колекції, що переховувалась у Рукописному відділі Бібліотеки ім. В. І. Леніна у Москві³⁹⁵.

У передмові до історичних актів, опублікованих 1848 р., М. Маркевич досить промовисто висловив і своє ставлення до свідчень джерел: «...я вважаю священним обов'язком передавати всім моїм співвітчизникам будь-які нові відомості, отримані мною про минуле життя пращурів наших та всієї країни»³⁹⁶. Отже, самоцінність набутого джерельного матеріалу про українську минувшину видається історика найважливішою, а думка про критичне опрацювання відомостей побутує десь на маргінесі його уявлень.

В українському та російському історіописанні побутують різні погляди про М. Маркевича як ученого: «поет-історик» (М. Максимович)³⁹⁷, «зразок місцевого патріота та практичного етнографа-аматора», «етнограф-самоук» (О. Пипін)³⁹⁸, не стільки дослідник-історик, скільки письменник (О. Грушевський)³⁹⁹, «перший національний український історик» (С. Томашівський)⁴⁰⁰, «типовий романтик» (І. Айзеншток)⁴⁰¹, «пристрасний колекціонер» та «історик молодшого покоління», який не мів критично опрацювати джерела⁴⁰², «ідеолог лівобережного українського панства» й «палкий оборонець українського автономізму» (О. Оглоблін)⁴⁰³, «один з найкультурніших людей тогочасної України» (О. Оглоблін)⁴⁰⁴, «представник українсько-російського романтизму» (Д. Чижевський)⁴⁰⁵, «історик-самоучка» (М. Марченко)⁴⁰⁶, «ентузіаст-компілятор» (О. Прицак)⁴⁰⁷, поет-учений (С. Крижанівський)⁴⁰⁸ та ін. Дехто з сучасників уважав М. Маркевича

³⁹⁵ Екельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Авторизов. переклад з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. — К., 2008. — С. 180.

³⁹⁶ Акты, поясняющие Историю Малороссии и открытые Н. А. Маркевичем // ЧОИДР. — М., 1848. — Кн. 1. — С. 109

³⁹⁷ Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г. (Письмо к Г. П. Галагану) // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 т. — К., 1876. — Т. 1: Отдел исторический. — С. 524.

³⁹⁸ Пыпин А. Малорусская этнография за последние двадцать пять лет // ВЕ. — 1886. — № 1. — С. 301; Его же. История русской этнографии. — СПб., 1891. — Т. 3: Этнография малорусская. — С. 341.

³⁹⁹ Грушевский А. С. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // ЖМНП. — 1911. — №1. — С. 110.

⁴⁰⁰ Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею) // ЛНВ. — 1906. — Т. 33, № 1. — С. 42.

⁴⁰¹ Айзеншток І. До характеристики Мик. Маркевича // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: У 3 ч. — К., 1928. — Ч. 2: Історично-літературна. — С. 268.

⁴⁰² Паисов Н. Ф. Документы об истории Украины XVIII в. Собрание Н. А. Маркевича // Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. — М., 1939. — Вып. 5. — С. 51.

⁴⁰³ Оглоблін О. П. «Історія України»... — Арк. 31.

⁴⁰⁴ Оглоблін О. Проблема українських зв'язків Шевченка // Оглоблін О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. — Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. — С. 67.

⁴⁰⁵ Чижевський Д. Міцкевич і українська література // Чижевський Д. Філософські твори. — Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. — С. 146.

⁴⁰⁶ Марченко М. І. Українська історіографія... — К., 1959. — С. 151.

⁴⁰⁷ Прицак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? — С. 97.

⁴⁰⁸ Крижанівський С. «Українские мелодии» Миколи Маркевича в початках українського романтизму XIX ст. // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 147.

сибаритом. Наприклад, російський поет і перекладач О. Струговщиков, приятель М. Глинки, називав його «обдарованим ледарем»⁴⁰⁹. Проте цю оцінку наряд чи можна вважати адекватною, позаяк вона спиралася виключно на враження світського петербурзького життя кінця 1830-х — початку 1840-х років, яке продукувало відповідні стильові моделі поведінки.

Варто підкреслити, що М. Маркевич принципово поділяв дослідницьку працю історіографа й історика. Зокрема, він уважав, що перший пише тільки для вченої громадськості, останній — для всіх⁴¹⁰. Призначення історика автор «Истории Малороссии» вбачав, передусім, у літературній обробці фактографічного матеріалу. Та найкраще дослідницькі мотивації й інтенції простежуються у його полемічній реакції на велику рецензійну статтю М. Полевого, присвячену «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Адже М. Маркевича найбільше вразила заувага рецензента про відчуження росіян від «туземців» (малоросіян), зокрема його протиставлення Москалів та Козаків⁴¹¹, яке фактично констатувало співіснування різних народів в імперії Романових.

М. Маркевич навіть написав окрему розвідку «О Малороссии и об Украине», яка мала увійти до його майбутньої книги «О Малороссии»⁴¹². На його думку, «...починаючи з Олега та до Новгородців XIV віку всі нас уважали переважно Росіянами, та й наше Ім'я Малоросіяни це доводить»⁴¹³. Ця теза нагадує відомі пасажі знаменитої дискусії «південців» та «північан». Однак, М. Маркевич не обмежується вказаною констатацією. Він наголошує на славі та гідності, пов'язаних із козацтвом⁴¹⁴, на виключній ролі Києва як духовного і релігійного центру всієї Русі⁴¹⁵, обстоює думку про значення етноніму Україна як пограничної землі та відкидає тлумачення М. Карамзіна («прилегла до поля сторона») ⁴¹⁶.

Такі зауваги виказують загальноросійську лояльність, яка заразом сполучається з героїко-патріотичними устремліннями історика, зокрема з його орієнтацією на своєрідні, унікальні характеристики української минувшини. Відтак історик прагне означити особливе і навіть унікальне місце Малоросії на загальноросійському культурному полі. Російський учений Г. Карпов охрестив такі пріоритети М. Маркевича «дріб'язковим Малоросійським патріотизмом»⁴¹⁷.

Водночас М. Маркевич намагався опонувати М. Полевому як одному з провідників «скептичної школи» у російській історіографії, зокрема підготував розвідку «О народах Обитавших в Стране, где Господствует Язык Малороссийский»⁴¹⁸. Ця стаття, як і праця історика «О Малороссии и об Украине», була підготовлена, очевидно, у 1830-х роках і розглядалася самим автором як частина майбутньої книги «О Малороссии». Насамперед, М. Маркевич скеровує свої

⁴⁰⁹ Струговщиков А. Н. Михаил Иванович Глинка... — С. 700.

⁴¹⁰ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804–1860. — С. 107.

⁴¹¹ Н. П. [Полевой Н.] Малороссия... — С. 77.

⁴¹² Маркевич Н. А. О Малороссии и об Украине [для книги «Про Малоросію»] // ІР НБУВ. — Ф. 14. — Спр. 4978. — 9 арк.

⁴¹³ Там же. — Арк. 3.

⁴¹⁴ Там же. — Арк. 4зв.

⁴¹⁵ Там же. — Арк. 8.

⁴¹⁶ Там же. — Арк. 8зв.–9.

⁴¹⁷ Карпов Г. Ф. Критический обзор... — С. 40.

⁴¹⁸ Маркевич Н. А. О народах Обитавших в Стране, где Господствует Язык Малороссийский [для книги «Про Малоросію»] // ІР НБУВ. — Ф. 14. — Спр. 4978. — Арк. 10–26.

інвективи супроти захоплень російського вченого студіями німецького історика Б. Нібура, якого вважають фундатором критичного чи історико-філологічного методу. Тим більше, що М. Полевой називав його «першим Істориком нашого століття»⁴¹⁹. Тому спроби систематичного застосування критичного методу в «Истории русского народа» М. Полевого (М., 1829–1833. — Т. 1–6), які продукували цікаві інтелектуальні новації, хоч, часом призводили до необґрунтованих тлумачень та абсолютизованих висновків, М. Маркевич оцінював украй негативно.

«Європа позбулася навіженства доводити та спростовувати то чого ні довести, ні спростувати неможливо. Останній, запізнілий Гонитель Ромула і Рема Нібур помер, постав Новий напрям Історії. Доки в Росії ми не почули про цей Новий напрям, ми Нібурили скільки сил було в нас та можливостей. Але коли дізналися, що за морем є якась поступова система Промислу народів, то і ми почали Промисляти Народами...», — саркастично зауважує М. Маркевич⁴²⁰.

Заразом він відкидає провідну методологічну настанову М. Полевого стосовно історії народу як основного предмета наукових студій та її протиставлення щодо історії держави. Натомість М. Маркевич обстоює тезу про неможливість відокремити минувшину народів від історії їх володарів⁴²¹. Схожу думку історик висловлює і у листі від 26 січня 1836 р. до російського поета В. Жуковського, в якому повторює відомий вислів М. Карамзіна: «Історія народу належить царю»⁴²². Зауважимо, що опонент М. Полевого вважає шкідливою навіть саму спробу такого поділу. Він наголошує, що «Історія є наукою вельми Корисною для Царів і Полководців»⁴²³.

Зрештою, М. Маркевич демонструє скептичне та негативне сприйняття студій М. Полевого з перспективи пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема наголошує на повчальній функції історії. Однак, цей негативізм не є тотальним. Зокрема, український історик практично погоджується з тезою М. Полевого, коли розглядає малоросійську минувшину як частину загальної історії Росії⁴²⁴.

Отож мотивації М. Маркевича як дослідника є досить складними та суперечливими. Це — домінація літературно-естетичних складових та культурницьке представлення малоросійського патріотизму, які сполучаються з щирою загальноімперською лояльністю і пізньопросвітницьким розумінням призначення історіописання. Такий інтелектуальний підмурак спричиняв досить своєрідну і вибірккову рецепцію тогочасних романтичних новацій, до якої автора «Истории Малороссии» підштовхували його дослідницькі практики (літературна, етнографічна й антикварна).

Втім, для реалізації амбітного проекту з написання нової версії історії України в 1830-х–1840-х роках та її введення до імперського гранд-нарративу фахові

⁴¹⁹ Полевой Н. История русского народа. — М., 1830. — Т. 1: От древнейших времен до разделения России на уделы (до 1055-го года). — С. V.

⁴²⁰ Маркевич Н. А. О народах Обитавших в Стране... — Арк. 14зв.

⁴²¹ Там же. — Арк. 14зв.-15.

⁴²² Перетц Л. Н. Два украинских корреспондента В. А. Жуковского [М. Максимович та М. Маркевич] // Сб. ст. к сорокалетию ученой деятельности академика А. С. Орлова / Ред. В. Н. Перетц. — Л., 1934. — С. 100.

⁴²³ Маркевич Н. А. О народах Обитавших в Стране... — Арк. 15.

⁴²⁴ Там же. — Арк. 11.

можливості і підготовка Миколи Маркевича видаються, щонайменше, недостатніми, особливо, якщо взяти до уваги стислий термін підготовки його п'яти-томника (літо 1838 р. — початок 1840 р.)⁴²⁵. Дехто з сучасників навіть називав його «Историю Малороссии» продуктом «сільської діяльності», яку автор написав між господарськими справами у маєтку⁴²⁶. Таке досить дивне поєднання поміщика-культурника й антиквара-збирача історичних пам'яток і реліквій з літератором-митцем та етнографом-практиком в одній особі створювало незвичайний, перехідний тип історика-аматора зі своєрідним стилем мислення.

⁴²⁵ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... — С. 307.

⁴²⁶ [Бодянский П. И.] Биографический словарь уроженцев Полтавской губернии или умерших в ней, известных своею служебною или литературною деятельностью // Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. — Полтава, 1865. — С. 448.

2.5. Архітектоніка «Истории Малороссии»

М. Маркевича

Вже перші рядки в «Истории Малороссии» виявляють самотні авторські устремління, зокрема прагнення продемонструвати неповторний характер українського «простору землі». М. Маркевич навіть зазначає, що «знаменитий Ліней припускав, що вона (українська земля — *Авт.*) була колискою народів після потопу»⁴²⁷. Відтак україноцентричність авторського викладу домінує на сторінках цієї праці, на відміну від «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського, в якій малоросійська минувшина, переважно подається у загально-російському контексті.

М. Маркевич відразу постулює власні принципи щодо композиції «Истории Малороссии», до основи якої покладено шестичленну періодизацію української історії, або, як він висловлюється, 6 відмінних «історичних картин»: 1) від найдавніших часів до Лянцкоронського, 1500 р. (глава 1); 2) від Лянцкоронського до унії, 1500–1592 (глава 2–4); 3) від початку унії до Богдана Хмельницького, 1592–1646 (глава 5–10); 4) від поголовного повстання до смерті Хмельницького, 1646–1657 (глава 11–22); 5) від смерті Хмельницького до падіння Мазепи, 1657–1709 (глава 23–48); 6) від падіння Мазепи до останніх днів Малоросії, 1709–1793 (глава 49–56)⁴²⁸.

Така періодизація, незважаючи на змістовну неоднорідність, відображає авторське розуміння безперервності та поділу української історії попри численні масштабні метаморфози. Певна річ, М. Маркевич досить уважно ознайомився з критикою М. Полевого щодо студії Д. Бантиша-Каменського, особливо стосовно одноманітності висвітлення різних історичних епох⁴²⁹. Не випадково періодизація автора «Истории Малороссии» побудована за принципом контрастності — періоди слави та піднесення чергуються з епохами занепаду і катастрофічної руйнації.

Отже, мінливість і швидкоплинність світу історії сприймається істориком набагато повніше, ніж його попередником Д. Бантишем-Каменським, який схильний відтворювати малоросійську минувшину у вигляді поступового і лінійного руху. Наприклад, М. Маркевич наголошує на тому, що татарська навала та литовське завоювання розділило Русь: на Русь південну та її «молодшу сестру» — Русь північну⁴³⁰. Проте історик не розвиває цієї теми, обмежившись самою лише стислою згадкою про поділ Русі. Та у подальшому викладі автора неодноразово віднаходимо ідею «двох Росій», зокрема щодо доби Хмельниччини⁴³¹. Тож мотиви відомої дискусії «південців» і «північан» достатньо помітні на сторінках п'ятитомника.

Однак, попри нібито чітке окреслення принципів побудови та оформлення фактографічного матеріалу, композиція «Истории Малороссии» є вкрай нерівномірною. Причому сам автор досить часто порушує власні принципи.

⁴²⁷ Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. — М., 1842. — Т. 1. — С. 4.

⁴²⁸ Там же. — С. 4, 5.

⁴²⁹ Н. П. [Полевой Н.] Малороссия... — С. 147–148.

⁴³⁰ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 9.

⁴³¹ Там же. — Т. 1. — С. 348, 354; та ін.

Зокрема, М. Маркевич практично не узагальнює матеріал як з обсягу окремих глав, так і навіть окреслених періодів, які об'єднують низку структурних одиниць його багатотомника.

Історію докозацької доби (до 1500 р.) він висвітлює лише в одній-єдиній главі⁴³². Натомість перебіг подій другої половини XVII — початку XVIII ст., себто п'ятий і шостий періоди за його поділом, подаються істориком дуже докладно (34 глави)! Прагнучи компенсувати таку очевидну диспропорційність у викладі фактографічного матеріалу М. Маркевич відразу розставляє низку оціночних коментарів.

Приміром, він відзначає, що приєднання Малоросії до Литви було добровільним⁴³³, а також наголошує на рівноправному тлумаченні державного об'єднання з Польщею, в яке ввійшли «рівні з рівними і вільні з вільними»⁴³⁴. Ці зауваги М. Маркевича дуже нагадують схожі вислови в «Истории русов»⁴³⁵, зокрема спираються на вигадані привілеї.

В аналогічному плані він тлумачить і приєднання до Москви, зокрема наголошує, що тільки «злиття Малоросіян із Москвою могло зміцнити загальний добробут Росії»⁴³⁶ та зробити її «першорядною державою»⁴³⁷. У такому ж дусі історик коментує й інші події та явища. Зокрема, розкриваючи загальний зміст литовської доби малоросійської історії, автор відзначає, що «безперервно необхідні були для нас (українців. — Авт.) підтвердження пакт і привілеїв, і безперервно вони порушувалися, незважаючи на королівське веління»⁴³⁸.

За слухним спостереженням Івана Крип'якевича, теза про рівноправність України у державних об'єднаннях із Литвою, Польщею та Московщиною, запозичена з «Истории русов», є основою ідеєю в «Истории Малороссии»⁴³⁹.

Врешті, М. Маркевич тримається персоналізованого принципу викладу матеріалу. Зокрема, козацьку минувшину XVI ст. він висвітлює майже виключно з перспективи славетних діянь гетьманів. Персоналістичний канон домінує і щодо відтворення української історії XVII–XVIII ст., адже низка розділів названі іменами відповідних гетьманів. Зауважимо, що історичні часи, коли не було володарів гетьманської булави, суттєво ускладнюють авторський виклад, оскільки примушують історика робити певні відступи. Зокрема, 26 розділ своєї праці М. Маркевич називає «Междо-Гетманство. Наказный гетман Яким Сомко» і розпочинає його з висвітлення загального становища, яке склалося на українських землях⁴⁴⁰.

Варто підкреслити, що персоналістичні домінації становлять характерну ознаку авторського письма. Власне, крізь замальовки історичних осіб М. Маркевич створює образ тієї чи іншої епохи. Заразом історик властиве не тільки акцентування на домінації козацької слави, а й своєрідне протиставлення її

⁴³² Там же. — С. 3–23.

⁴³³ Там же. — С. 11.

⁴³⁴ Там же. — С. 13.

⁴³⁵ Кониский Г. История Русов или Малой России. — репринт моск. изд. 1846. — К., 1991. — С. 6.

⁴³⁶ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 258.

⁴³⁷ Там же. — С. 347.

⁴³⁸ Там же. — С. 23.

⁴³⁹ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — С. 6 (31).

⁴⁴⁰ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 2. — С. 65–73.

трагічним подіям, чергування світлих і темних періодів минувшини. Окремі деталі персональних характеристик екстраполюються автором до сутнісних рис історичного руху, що істотно відрізняє «Историю Малороссии» від праці Д. Бантиша-Каменського.

Скажімо, про польського короля Сигізмунда III М. Маркевич пише: «це той щасливець, який кілька разів міг об'єднати з Польщею, Литвою та Малоросією Росію та Швецію, і котрий заклав підвалини загибелі Польщі»⁴⁴¹. Смерть К. Косинського він характеризує як набат, переддень «загальної брані» між поляками та малоросіянами⁴⁴². Подібним чином історик оцінює і загибель С. Наливайка, яка стає кульмінацією гонінь на православну віру, що поклала початок «нечуваних бід Малоросії»⁴⁴³. Відзначимо, що М. Маркевич, як і автор «Истории русов», називає Косинського Федором, а Наливайка — Павлом⁴⁴⁴.

Так чи інакше, наведені замальовки історичних осіб фактично є елементами соціопсихологічної характеристики суспільства, які виявляють романтичні елементи стилю мислення М. Маркевича. У плинності людського буття, а надто видатних особистостей на сторінках п'ятитомника проступає романтичне розуміння мінливості світу історії, зокрема естетично-літературний спосіб її сприйняття, самобутній дуалізм у зображенні тріумфу козацької слави та трагізму, катастрофічності й духовного напруження давнього українського життя. Зокрема, автор характеризує добу напередодні Хмельниччини як «навислу грозу» над Річчю Посполитою⁴⁴⁵.

Зазначимо, що М. Маркевич, як і Д. Бантиш-Каменський, приділяє пріоритетну увагу зовнішній канві історичних подій, насамперед у військово-політичній площині. «Внутрішній історії» Малоросії він відводить лише окремі текстові фрагменти, які представленні у вигляді супутніх авторських роздумів та відступів від сюжетної лінії.

Один із рецензентів його студії з цього приводу відзначив, що її точніше було б назвати «Историей войн Казаков Малороссийских», аніж «Историей Малороссии»⁴⁴⁶. Зазначені пріоритети у викладі М. Маркевича виглядають доволі дивно, коли взяти до уваги зібраний ним величезний етнографічний матеріал, а також його непідробну, майже фанатичну зацікавленість українською старовиною. Почасти вказані особливості пояснюються тим, що автор значну частину матеріалу з «внутрішньої історії» переніс у додатки до п'ятого тому, в якому вміщені відомості про кількість військ та населення за різними джерелами, список полків, устрій і управління, розпис правителів Малоросії, таблиця гетьманів, списки генеральної старшини, церковних ієрархів, хронологія битв та пригод тощо.

Зрештою, стильові риси автора «Истории Малороссии» виявляються і у його ставленні до джерел, які він сприймає не стільки як історик, скільки як антиквар-колекціонер, що одержує естетичну насолоду від самого процесу

⁴⁴¹ Там же. — Т. 1. — С. 69.

⁴⁴² Там же. — Т. 1. — С. 81.

⁴⁴³ Там же. — Т. 1. — С. 92.

⁴⁴⁴ Там же. — Т. 1. — С. 75, 85; Кониский Г. История Русов или Малой России. — С. 32, 35.

⁴⁴⁵ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 144, 145.

⁴⁴⁶ Савельев Н. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1-4 // ЖМНП. — 1843. — № 8. — Отд. 6: Обзорение книг и журналов. — С. 181.

збирання й упорядкування пам'яток. М. Маркевич із незвичайним піететом згадував побажання російського поета Василя Жуковського, висловлені в листі до нього від 24 лютого 1834 р., збирати та «розробляти народні перекази»⁴⁴⁷. Цю пораду він розглядав як провідний дороговказ у своїй практичній діяльності, зокрема у процесі підготовки «Истории Малороссии».

На думку Д. Багалія, навіть у самому п'ятитомнику «...сировина або напівсировина займає у М. Маркевича більше місця, ніж оброблена історія. Характерна ця напівсировина, бо вона яскраво малює нам М. Маркевича, як історика, доводить, чому саме він надавав великого значіння в своїх, так би мовити історичних екскурсах»⁴⁴⁸.

Недаремно з п'яти томів «Истории Малороссии» три складаються з публікації джерел, посилань та різноманітних додатків. Та навіть за такого розподілу матеріалу М. Маркевич висловлює жаль в останній примітці до своєї студії, що не зміг у повному обсязі подати витяги з багатьох джерел⁴⁴⁹. Така нотка автора свідчить, що літературно-естетична обробка матеріалу у його викладі постійно конфліктує з антикварними мотивами збирача старожитностей. Це спостереження справедливе і стосовно всієї творчої спадщини М. Маркевича, в якій є чимало нереалізованих задумів та незавершених праць на тлі значної кількості нагромадженого фактографічного матеріалу⁴⁵⁰.

Найважливішим джерелом для М. Маркевича є «История русов». Цю працю він розглядає як «літопис Гетьманський», а Г. Кониського, якого вважає його автором, шанобливо іменує «гідний поваги учений муж, зразковий громадянин та Архіпастир благочестивий»⁴⁵¹, «правдивіший з наших істориків»⁴⁵² і т. п. З цього твору М. Маркевич запозичує не тільки фактографічні відомості та вигадані сюжети і документи, а й автономістсько-патріотичні настрої, які трансформує відповідно до власного інтелектуального смаку та нагальних потреб історіописання. Відтак М. Драгоманов відзначав, що «История русов» лягла до основи праці М. Маркевича⁴⁵³.

Ба більше, мотиви козацької героїки та слави, представленні в «Истории русов», чудово сприймаються М. Маркевичем. У переробленому вигляді він подає навіть деякі афористичні розумування автора «Истории русов». Водночас у його багатотомнику практично відсутні елементарні критичні тлумачення тих чи інших джерел, хоч він і прагне продемонструвати читачу власну думку щодо позиції певного історика чи його студії. Зокрема, про польських літописців М. Маркевич зазначає, що вони описують лише подвиги та перемоги співвітчизників і ніколи не повідомляють про звитягу своїх ворогів⁴⁵⁴. Польського історика Веспасіана Коховського автор іронічно називає Цицероном⁴⁵⁵.

⁴⁴⁷ Письма В. А. Жуковского, А. Ф. Воейкова и И. И. Дмитриева к Николаю Андреевичу Маркевичу // Москвитянин. — 1853. — № 12. — Отд. 4: Исторические материалы. — С. 11.

⁴⁴⁸ Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феодалізму... — С. 406.

⁴⁴⁹ Маркевич Н. Примечания // Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1843. — Т. 5. — С. 85.

⁴⁵⁰ Див., приміром: Ульяновський В. І. Вказ. праця. — С. 42–62.

⁴⁵¹ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 230, 231.

⁴⁵² Там же. — Т. 2. — С. 308.

⁴⁵³ М. Драгоманів про «Історію русів» / Публ. О. Крук // ПС. — 1996. — № 2. — С. 51.

⁴⁵⁴ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 293.

⁴⁵⁵ Там же. — Т. 2. — С. 101.

Проте критичні пояснення фактів, подій та явищ побутують у «Истории Малороссии» лише в окремих випадках. Російський історик Г. Карпов відзначав, що при перевірці посилань М. Маркевича на малоросійські справи в архіві Міністерства іноземних справ виявився їхній збіг із номерами справ, які навів в «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменський⁴⁵⁶. Тому Г. Карпов уважав, що автор п'ятитомника не вивчав ці документи та матеріали.

Доцільно звернути увагу і на науковий апарат «Истории Малороссии», який укладений під впливом студії Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, наслідуючи свого попередника, М. Маркевич здійснив публікацію документів і матеріалів як додатків у третьому та четвертому томі. Втім, порівняно з працею Д. Бантиша-Каменського, науковий апарат п'ятитомника М. Маркевича має більш формальний, точніше демонстративний характер для підкреслення її фахової належності.

Приміток в останній роботі набагато менше (85 стор.)⁴⁵⁷, ніж у другому виданні «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського (841 посилання на 242 стор.). Причому в «Истории Малороссии» вони настільки непевні, що часто-густо містять покликання на одну працю чи рукопис без вказівок сторінок, аркушів і т. п. До того ж, усі посилання позначені не порядковими номерами, а сторінками до яких вони адресовані. Дехто з рецензентів зазначав, що М. Маркевичу доводиться вірити більше на слово, позаяк у більшості випадків надзвичайно складно перевірити достовірність викладу за посиланнями⁴⁵⁸.

Єдиною вирашною новацією М. Маркевича, порівняно з науковим апаратом студії Д. Бантиша-Каменського, слід уважати укладання єдиного, зведеного алфавітного покажчика імен, місцевостей та предметів до всього п'ятитомника (95 стор.)⁴⁵⁹. Мабуть, зазначені недоліки наукового апарату значною мірою пояснюються схильністю автора до тотальної компіляції як з «Истории русов», так і з інших праць, передусім, з «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Скажімо, М. Маркевич наводить т. зв. лист гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича та відповідь на нього, котрі запозичені з «Истории русов»⁴⁶⁰.

Слід зазначити, що істориком були відомі критичні відгуки, в яких піддавалася сумніву достовірність цього епістолярію. Це впливає з його власного коментаря щодо вживання слова «Гетьманушка» у царському листі. «Він пестив хороброго главу народу дружелюбним іменем Гетьманушка, котре приємно було отримати від такого великого Царя, від Царя єдиноплемінного та єдиновірного. Дехто спростовує достеменність відповіді, говорить, що Цар не міг писати до Гетьмана слова шанобливого, але сам розум доводить нам, що Архієпископ Георгій (Кониський. — *Авт.*) неспроможний був зробити підробку. Згадаємо, що Гетьман тоді ще не був Царським підданим, це був непереможний воєначальник ста тисяч воїнів, хитрий проводир цілого народу і мав усі

⁴⁵⁶ Карпов Г. Ф. Критический обзор... — С. 32.

⁴⁵⁷ Маркевич Н. Примечания // Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 5. — С. 1–85.

⁴⁵⁸ Савельев Н. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. — С. 183.

⁴⁵⁹ Маркевич Н. Алфавитный указатель // Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 5. — С. 250–345.

⁴⁶⁰ Его же. История Малороссии. — Т. 1. — С. 327–331; Кониский Г. История Русов или Малой России. — С. 115–117.

можливості приєднатися до Криму або до Туреччини. Як же інакше було писати (до Б. Хмельницького. — *Авт.*) як не шанобливо?», — риторично запитує М. Маркевич⁴⁶¹.

Інакше поставився до цих відомостей з «Истории русов» Д. Бантиш-Каменський, який уважав їх сумнівними. «Грамоти цієї в Архівних справах немає. Вміщена в «Истории Русов» не заслуговує довіри. У ній стиль зовсім інший: замість Царського милостивого слова, написано *шанобливе слово*; в одному місці Гетьмана іменують *предостойним Гетьманом*, в іншому — *Гетьманушком* (курсив Д. Бантиша-Каменського. — *Авт.*) і т. п.», — зазначає вчений⁴⁶².

Таким чином, різне ставлення двох істориків до повідомлення одного і того ж джерела вирізняє два відмінні ідеали науковості: нормативно-універсальний із початками критичного ставлення до тлумачення певних відомостей (Д. Бантиш-Каменський) та розмитий, літературно-естетичний з вкрапленнями низки антикварних й етнографічних елементів (М. Маркевич). Останній відображає амбівалентні мотиви у творчості М. Маркевича: орієнтацію на літературно-мистецьку обробку, перетворення інформації заради загальної цілісності у сприйнятті минувшини і, водночас, демонструє антикварне ставлення, зокрема пієтет автора до зібраних фактографічних відомостей.

Текстовий фрагмент про царський лист до Б. Хмельницького зі студії М. Маркевича є досить показовим щодо його способу викладу. В. Маслов уважав, що він відображає «стару ще романтично-літературну манеру розробки історичних тем»⁴⁶³. Та подібних фактографічних запозичень з інших праць в «Истории Малороссии» чимало. Зокрема, епізод про нараду Б. Хмельницького з «чиновниками» та «найзнатнішими Козаками» в Чигирині, царське запрошення з'єднатися з Московською державою є трохи переробленим фрагментом з «Истории русов»⁴⁶⁴.

Значні запозичення зроблені М. Маркевичем і з твору Д. Бантиша-Каменського. Приміром, порівняння викладів Д. Бантиша-Каменського й М. Маркевича про приїзд московського посольства до Переяслава та про перебіг подальших подій дозволяє стверджувати, що останній є переробленим варіантом першого⁴⁶⁵. Відзначимо, що численні запозичення М. Маркевича з «Истории русов» та студії Д. Бантиша-Каменського помітила ціла низка дослідників⁴⁶⁶.

⁴⁶¹ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 331.

⁴⁶² Бантыш-Каменский Д. Примечания к первой части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 72 (прим. 317).

⁴⁶³ Маслов В. І. М. А. Маркевич. — Прилука, 1929. — С. 14.

⁴⁶⁴ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 331-334; Кониский Г. История Русов или Малой России. — С. 117-119.

⁴⁶⁵ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 334-336; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 349-352.

⁴⁶⁶ Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 1. — С. 398; Антонович В. Б. Источники Западно-Русской истории // ИР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8094. — Арк. 19зв.-20; Иконников В. С. Опыт русской историографии. — Т. 2, кн. 2. — С. 1612; Грушевский А. С. Н. А. Маркевич... — С. 119; Марченко М. І. Українська історіографія... — К., 1959. — С. 152; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804-1860. — С. 111, 112, 135, 147, 148; Нерод В. О. Україна в працях істориків Я. М. Марковича і М. А. Маркевича // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. — К., 1995. — С. 86, 93 (прим. 107); Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 310, 311; та ін.

Відомий український етнограф Василь Горленко афористично висловився, що в «Истории Малороссии», опублікованій за чотири роки до появи «Истории Русов» Маркевич цілковито обібрав це джерело»⁴⁶⁷.

«Н. Маркевич не писав по-нашому, а його історія-нікчемність, годна сміху. Историк-брехун: от його характеристика», — відзначив нестримний на негативні оцінки П. Куліш у листі від 9/21 травня 1869 р. до О. Барвінського⁴⁶⁸. Д. Яворницький зауважив, що М. Маркевич послуговувався студією Д. Бантиша-Каменського «так щиро і так доладно, що навіть передрукував і всі его друковані помилки і прогріхи»⁴⁶⁹.

Проте М. Маркевич використовував і інші джерела, зокрема літопис Г. Граб'янки, праці митрополита Євгенія Болховітінова, М. Берлінського, М. Карамзіна, М. Полевого, а також роботи Г.-Л. Боплана, П. Шевальє, Ж.-Б. Шерера та ін. Зрештою, компілятивні включення фактографічного матеріалу він приховує під великою кількістю літературних прикрас, різноманітних сентенцій та психологічних відступів.

Варто підкреслити, що дослідники висловлюють різні думки стосовно інтелектуальних впливів на автора «Истории Малороссии». Одні вважають, що його студія постала у руслі романтизму та «Гердерівського розуміння нації»⁴⁷⁰. Натомість інші обстоюють думку, що М. Маркевичу за взірць слугувала «История государства Российского» М. Карамзіна⁴⁷¹.

Видається, що у творчості М. Маркевича побутували відмінні інтелектуальні й культурні настанови, котрі створювали різні нашарування з доволі суперечливою конфігурацією. Відтак характеризуючи творчу манеру автора О. Грушевський відзначав, що «більш картинно, ніж вдумливо, змальовуючи пережитую епоху письменник не замислювався над з'ясуванням основних причин та їхньою взаємодією»⁴⁷².

Ще категоричніше щодо способу викладу М. Маркевича висловився популярний у ті часи літературний критик та орієнталіст Й.-Ю. Сенковський. «Якщо б у цій книзі, названій «История Малороссии», не бракувало б критики фактів та мистецтва їх відтворення, то літературна критика могла б розмовляти з нею. Але як розмірковувати з історією (курсив Й.-Ю. Сенковського. — Авт.), яка сипле епітетами як градом, не знає сили вживаних слів і сама не надає ніякого певного значення своїм виразам», — зазначає рецензент⁴⁷³.

⁴⁶⁷ Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // КС. — 1893. — № 1. — С. 63.

⁴⁶⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. — Нью-Йорк-Київ, 2004. — С. 142.

⁴⁶⁹ Яворницький Д. Українсько-руське козацтво перед судом історії. Читано в Катеринославському Університеті 20. IX. 1918. — Катеринослав, 1919. — С. 3.

⁴⁷⁰ Козут З.-Є. Формування української національної історіографії. — С. 26.

⁴⁷¹ Курьянов С. О. Литературная деятельность Н. А. Маркевича в контексте русско-украинских литературных связей 1820–1830-х годов: Автореф. дис. ... к. филол. н.: 10. 01. 01 / Днепропетров. Ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. — Дн., 1991. — С. 6.

⁴⁷² Грушевський А. С. Н. А. Маркевич... — С. 105.

⁴⁷³ [Сенковський О.-Ю.] Стаття вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1–4 // БЧ. — 1843. — № 10. — Отд. 5: Критика. — С. 46.

Та найголовнішу роль, імовірно, відіграли літературно-естетичні й антикварні мотиви у стилі мислення М. Маркевича, які часто-густо висували на перший план не особу історика, а митця та колекціонера-збирача. Вочевидь, автор прагнув поєднати художньо-естетичне відтворення українського минулого з викладом величезної кількості фактів. Однак, чимало зібраних М. Маркевичем відомостей та матеріалів не вкладалося у канву викладу, який здебільшого концентрувався навколо визначних особистостей і перебігу військово-політичних подій. Тож значна частина фактографічних матеріалів переноситься М. Маркевичем, як і Д. Бантишем-Каменським, до численних додатків та наукового апарату праці.

Зазначимо, що такі проблеми в межах романтичного історіописання зазвичай вирішувалися за рахунок уведення до конструкції минувшини масового, колективного героя — народу / нації. Проте обмежене і вибіркоче сприйняття романтизму завадило історику вдатися до цього способу. Народна маса представлена в «Истории Малороссии», переважно на другому, а то й на третьому плані.

Отож у ставленні до фактологічної основи та композиції п'ятитомника М. Маркевич виглядає більше як колекціонер-антиквар, якому шкода вилучити чи відкинути хоч би частину віднайденого матеріалу, аніж учений.

2.6. Раціоналізм versus романтизм. Два конфлікти у творчості М. Маркевича

Загалом авторська манера письма поєднувала різні стильові настанови, які досить часто сполучалися, змагалися чи створювали химерні контури у репрезентації української минувшини. Тому спосіб мислення М. Маркевича на сторінках «Истории Малороссии» постає у вигляді строкатої палітри з різних інтелектуальних вимог та культурницьких елементів.

Наприклад, романтичні устремління історика споглядаємо у спробах продемонструвати загальний психологічний стан суспільства у ті чи інші історичні часи, попри домінування персоніфікованої канви викладу. Зокрема, М. Маркевич розглядає Запорозьку Січ не тільки як безпечний притулок для православних та осередок опору, а як своєрідну психологічну протипагу щодо унійних змагань. «...*Страх перед козаками вгамовував фанатизм Унії*», — пише історик⁴⁷⁴.

Більше того, для авторського стилю характерне поєднання експресії та художньо-естетичних замальовок із психологічними екскурсами, морально-етичними роздумами, в яких М. Маркевич постає як літератор-митець. Щоправда, в «Истории Малороссии» вкраплюються й окремі елементи пізньопросвітницької критики та приклади з обсягу моралізаторських повчань.

Скажімо, загальна оцінка церковної унії досить суперечлива, особливо її мотиваційна частина. Зокрема, історик тлумачить Брестську унію 1596 р. як вияв «*напівдикого варварства середніх віків*, з усім безумством, всією кровожерливістю Іспанської інквізиції, вона впала на Польщу і на Малоросію, роздробила на частини державу і нарешті безповоротно погубила і магнатів, і Короля»⁴⁷⁵. Отже, М. Маркевич фактично оцінює унію з перспективи просвітницької критики обскурантизму та середньовічної схоластики.

Натомість перебіг боротьби між католицьким і православним духовенством на Брестському соборі він відтворює як боротьбу супроти релігійних утисків, прав і свобод малоросіян у Речі Посполитій, себто у дусі «Истории русов»⁴⁷⁶. Ба більше, православна віра розглядається ним як самоцінна складова і навіть як духовна основа українського суспільства. Відтак вістря авторської критики повертається до іншого боку, а просвітницька ідея «середньовічного варварства» зникає взагалі.

Схожі критичні нотки і далі простежуються в авторському викладі щодо інших подій української історії. Зокрема, М. Маркевич досить своєрідно розглядає і оцінює вступ на гетьманство Юрія Хмельницького. Він наголошує, що тоді йому було тільки шістнадцять років. «*У виборному правлінні люди такого віку ніколи не обираються на чолі народу; на то була відданість Малоросіян до свого старого вождя, до Великого Богдана Хмельницького*», — підкреслює історик⁴⁷⁷.

⁴⁷⁴ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 120.

⁴⁷⁵ Там же. — С. 76.

⁴⁷⁶ Кониский Г. История Русов или Малой России. — С. 32, 33; Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 78–84.

⁴⁷⁷ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 2. — С. 6.

Відзначимо, що автор відтворює обставини, за яких Ю. Хмельницький відмовився від гетьманства 1657 р. наслідуючи не стільки «Историю русов», скільки студію Д. Бантиша-Каменського⁴⁷⁸. Водночас М. Маркевич не є послідовним у своїх критичних інтенціях щодо Ю. Хмельницького і згодом тлумачить побутування цієї постаті у контексті катастрофічності, трагічності історичного буття козаччини. Це спричиняє нашарування, конфлікт різнорідних інтелектуальних впливів на розгортання історичного дійства у його тексті.

Проте поряд із психологічними характеристиками в «Истории Малороссии» споглядаємо й оціночні елементи, подані зазвичай із морально-етичної, духовної перспективи. Зауважимо, що у студії М. Маркевича побутує і звичайне утилітарне моралізаторство, до якого постійно вдавався Д. Бантиш-Каменський.

Такою, приміром, є заувага, в якій автор п'яти томника характеризує моральні чесноти гетьмана Богдана Хмельницького⁴⁷⁹. Інколи М. Маркевич навіть запозичує моралізаторські приклади з інших праць. Зокрема, варто згадати сентенцію про Івана Виговського, для якого «золото було ідолом, і котрий нікому не був вірний до смерті, як тільки золоту, і ніколи, ні душею, ні за народженням, не був нашим співвітчизником»⁴⁸⁰. Остання є переробленим варіантом моралізаторської критики І. Виговського з «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського⁴⁸¹.

Ба більше, український історик Д. Кравцов навіть відзначав, що М. Маркевич посідає «місце між Бантиш-Каменським та "Історією Русов", вагаючись часом між обома письменниками»⁴⁸².

У рецепції М. Маркевича духовний чинник часто-густо іманентно пов'язаний із самим рухом історії, її станом у ту чи іншу добу. Таким є апокрифічний сюжет з «Истории русов» про гетьманство Федора Богдана. Автор називає цей час «золотим віком» Малоросії, який вирізняється «духом єдності та братської одностайності» між поляками і малоросами⁴⁸³.

Водночас появу самозванців у Росії на початку XVII ст. М. Маркевич характеризує як боротьбу фальші з правотою, що справила сильний вплив на Малоросію⁴⁸⁴. Щодо участі козаків у поході царевича-самозванця Дмитрія на Москву історик наголошує, що «на то була воля Королівська, і справа видавалася їм справедливою»⁴⁸⁵, тобто відшукує для них моральне виправдання. Тож у викладі української історії, принаймні до кінця Хмельниччини, М. Маркевич здебільшого послуговується літературно-естетичним способом її відтворення, зокрема приділяє значну увагу морально-етичним складовим, які виказують романтичні впливи.

На цьому місці постає питання: наскільки усвідомленим є сприйняття минувшини в «Истории Малороссии» М. Маркевича?

⁴⁷⁸ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 2. — С. 23–25.

⁴⁷⁹ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 152.

⁴⁸⁰ Там же. — Т. 1. — С. 300.

⁴⁸¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 2-е изд. — Ч. 1. — С. 316.

⁴⁸² Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // ЗІФВ. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 237.

⁴⁸³ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 61.

⁴⁸⁴ Там же. — С. 98.

⁴⁸⁵ Там же. — С. 99.

Передусім, складається враження, що автор прагне перенести, трансформувати старі сюжети козацько-старшинського історіописання в інтелектуальний простір сучасної йому доби. Причому він застосовує для реалізації своїх задумів фактографічні запозичення з творів, які мають відмінну інтелектуальну орієнтацію («История русов», «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського та ін.).

Зазвичай появу дослідників-антикварів із домінуючою орієнтацією на збирання та збереження матеріальних решток історії, вивчення й передачу духовної спадщини минувшини пов'язують із добою Відродження, власне, з тодішніми зацікавленнями класичною давниною. Саме антиквари й породили спосіб мислення, який зорієнтований на усвідомлення самоцінності та унікальності будь-яких реліквій минулого⁴⁸⁶.

Втім, «антикварну» історію тлумачать і у контексті раціоналістичних та атеїстичних впливів XVIII ст., зокрема як один із засобів у подоланні страху перед плинністю земного буття⁴⁸⁷. Щодо самих антикварів, то останніх зазвичай розглядають як збирачів, знавців і критиків давніх текстів та інших реліквів минувшини, своєрідних попередників репрезентантів академічної історіографії. Однак, постать М. Маркевича цікава не стільки його схожістю з попередниками — аматорами-антикварами, скільки незвичним поєднанням архаїчних та модерних елементів у його дослідницьких практиках.

Адже автор не лише відтворює старі сюжети та традиційні мотиви, що побутували в «Истории русов», а й прагне розширити останні, вкласти у них новий, романтичний зміст, вловити через залишки старовини неповторний дух тієї чи іншої епохи. Зокрема, шанобливе ставлення до духовних та матеріальних пам'яток минулого підноситься істориком до масштабу самоцінності всієї української історії, буття якої набуває самостійного, внутрішнього сенсу. Заразом М. Маркевич розглядає малоросійську минувшину як невід'ємну частину загальної української історії.

Відмітимо, що автор відтворює історію Малоросії не тільки шляхом апології слави, а й застосовує морально-етичне та трагіко-катастрофічне обрамлення минулого. Зокрема, він уводить легендарні сюжети до українського минулого.

Такою, наприклад, є теза М. Маркевича про виникнення козацтва. Ось як описує цей процес автор: «...простий народ залишався під ярмом завойовників (татар. — Авт.), і тільки *жменька блукачів*, які не піддалися Ханській владі, віддалилася з попелищ своєї батьківщини на Дніпровські острови, захищені непролазним очеретом і ніким ненаселені, і в землю Древлянську, яку нині називають Поліссям. Там без дружин і дітей, харчуючись звіриною та рибальством, *турбуючи своїми набігами ворогів віри та батьківщини, вони прийняли ім'я зниклого, але знаменитого війська Козаків і Черкас*»⁴⁸⁸.

Зрештою, походження назви козацтва М. Маркевич пов'язує з кіннотою київських князів, яка складалася з прийшлих кочівників — чорних клобуків. Більш докладно свої погляди з цього питання історик викладає у спеціальній

⁴⁸⁶ Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. — М., 2000. — С. 75.

⁴⁸⁷ Румянцева М. Ф. Теория истории: Учебное пособие. — М., 2002. — С. 166.

⁴⁸⁸ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 1. — С. 8.

розвідці, виданій 1858 р., але написаній ще 1848 р.⁴⁸⁹ У цій статті він наголошує на необхідності розрізняти походження власне козаків та їхнього імені⁴⁹⁰.

Отож достовірність окремих подробиць і деталей має для М. Маркевича часто-густо другорядне чи навіть третьорядне значення. Натомість він зосереджує свої зусилля на тому, щоб завдяки літературній переробці матеріалу створити загальний образ («картину») певної епохи. Більше того, каузальний зв'язок майже не простежується у зазначеній студії.

Проте автор із повагою ставиться й до фактографічного матеріалу, що не вкладається в літературно-естетичну канву викладу і переносить його до численних додатків. Відтак історична минувшина сприймається М. Маркевичем здебільшого з погляду письменника-митця і, водночас, антиквара-колекціонера.

Чільне місце у творі М. Маркевича посідає художньо-естетична цілісність, романтична апологія у відтворенні не тільки тієї чи іншої епохи, а всієї української історії. Заразом він підкреслює фахові ознаки своєї праці у душі пізньопросвітницького раціоналізму.

«Історія, як присяжний медик, котрий розкриває трупи отруєних людей, повинна викривати такі таємниці, до яких має непереборну відразу», — зазначає М. Маркевич⁴⁹¹. У іншому місці він обстоює думку, що *«обов'язок Історика вимагає бачити своїми очима всі давні папери, для того, щоб не брати інакше, як із самого джерела»*⁴⁹².

Такі зауваги виглядають як певний дисонанс у світлі літературно-естетичних пріоритетів М. Маркевича та його дослідницьких практик. Але ці розумування здебільшого відображають різноманітні інтелектуальні впливи на автора «Истории Малороссии» і становлять більше зовнішній антураж, який демонстративно декларує історик, аніж сутнісні риси його праці.

Крім того, ці настанови показують розмитість ідеалу науковості М. Маркевича, який коливається між початками романтизму і канонами пізньопросвітницького раціоналізму, етнографізмом та антикварним пієтетом, апологією малоросійської слави і лояльністю імператорському престолу. Не випадково в «Истории Малороссии» споглядаємо численні суперечності, котрі не узгоджуються з первісними авторськими конструкціями.

Приміром, постійне прагнення автора акцентувати увагу на рівноправному характері державного об'єднання Малоросії з Московією, зокрема його теза про Б. Хмельницького як «незалежного володаря»⁴⁹³, згодом поступається думці про корисність урізання прав і привілеїв Гетьманщини протягом наступних десятиріч. *«Так Малоросія мало-помалу звикала до перемін, не помічаючи того, що вона власним потягом включається до життя спільного, спокійного, захищеного від цих внутрішніх шквалів і від ворогів зовнішніх волею одного володаря»,* — підкреслює історик⁴⁹⁴.

⁴⁸⁹ Тодийчук О. В. Україна XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 106.

⁴⁹⁰ Маркевич Н. О козаках // ЧОИДР. — М., 1858. — Кн. 4. — С. 18.

⁴⁹¹ Его же. История Малороссии. — Т. 2. — С. 413.

⁴⁹² Его же. Примечания // Его же. История Малороссии. — Т. 5. — С. 49.

⁴⁹³ Его же. История Малороссии. — Т. 1. — С. 377.

⁴⁹⁴ Там же. — Т. 2. — С. 204.

Врешті, характеризуючи становище на українських землях на початку 1680-х років, М. Маркевич стверджує, що «...Малоросія була підготовлена до здійсненого злиття з братами своїми, Великоросами, і до життя спокійного під Державою Царів»⁴⁹⁵.

Зауважимо, що перехід І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII автор характеризує як акт, що дав «привід і право Петру знищити умови Хмельницького та злити в єдину масу *дві стихії Імперії, два народи єдиновірні й єдиноплемінні*»⁴⁹⁶. Ця авторська сентенція вельми нагадує розумування Д. Бантиша-Каменського. Тож романтична апологія славетної та героїчної української історії раптово трансформується у міркування раціональної доцільності, яке вимагає ліквідації Гетьманщини для «злиття» Малоросії з Російською імперією.

Ба більше, Петра І М. Маркевич змальовує як «генія», «велетня», великого реформатора, який обороняє загальноросійські інтереси. «Петро все вів до однієї мети — до *просвітництва Росії, а з просвітництвом пов'язано благоденство*», — стверджує історик⁴⁹⁷. Автор настільки захопився постаттю російського імператора, що навіть збирався написати про нього спеціальну працю, хоч і не виконав цього задуму⁴⁹⁸.

Згодом М. Маркевич висловлюється ще категоричніше: «*бажаючи блага Росії, яку він (Петро І. — Авт.) любив більше, ніж себе, наважився, будь-що-будь, стерти з лиця землі Гетьманщину*; твердо обстоював необхідність того, щоб урівняти права України з правами Москви. Він знехтував звинуваченнями сучасників і наріканнями народу, який не знав до чого його ведуть, — відкинув їх для блага у майбутньому і для слави у віках...»⁴⁹⁹. Причому історик, здавалося б настільки переконаний в архаїчності старої Гетьманщини, що навіть засуджує її відновлення у 1727 р. «*Цей захід суперечив інтересам Імперії, він зовсім нерозважливий*», — зазначає автор⁵⁰⁰.

Отже, М. Маркевич фактично відмовляється від обстоювання ідеї рівноправності державних об'єднань, якої досі тримався у викладі матеріалу.

Відзначимо, що автор «Истории Малороссии» був свідомий того конфлікту, який виник між героїко-патріотичним висвітленням і витлумаченням матеріалу до доби Хмельниччини включно та пізньопросвітницьким, раціоналістичним трактуванням наступних історичних епох.

Скажімо, М. Маркевич докладно зупиняється на обґрунтуванні необхідності входження України до складу Російської імперії. «*Є багато важливих причин, за якими Малоросія повинна була звійти до складу Імперії Всеросійської. Свобода почуттів, свобода вірувань найперша з них*», — наголошує автор⁵⁰¹. Відтак історик обстоює думку, що перед тодішніми малоросіянами постала дилема: або вести пастишаче і розбійницьке життя, або вступити під скіпетр імперії Романових⁵⁰².

⁴⁹⁵ Там же. — Т. 2. — С. 272.

⁴⁹⁶ Там же. — Т. 2. — С. 444.

⁴⁹⁷ Там же. — Т. 2. — С. 448.

⁴⁹⁸ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804–1860. — С. 103–104.

⁴⁹⁹ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 2. — С. 510.

⁵⁰⁰ Там же. — Т. 2. — С. 593.

⁵⁰¹ Там же. — Т. 2. — С. 582.

⁵⁰² Там же. — Т. 2. — С. 583, 584.

Конфлікт різних підходів у його викладі простежується і на персональному рівні. Найповніше це змагання виявляється в опозиції двох історичних постатей на сторінках «Истории Малороссии», до яких М. Маркевич (подібно Д. Бантишу-Каменському) виявляє беззастережну симпатію: імператор Петро I і наказний гетьман Павло Полуботок. Зокрема, у передмові 1848 р. до публікації актів з історії Малоросії він характеризує П. Полуботка як «безстрашну та бездоганну» постать⁵⁰³. Тож цей конфлікт історичних особистостей є досить показовим для розуміння авторських поглядів.

«Великим був Петро в своїх замислах, великим був і в засобах досягнення мети своєї! — пише М. Маркевич. — Але ще один тяжкий подвиг мав здійснити благодущний цар: Йому необхідно було, для блага вітчизни та для спільного заспокоєння двох народів, замкнути правдиві вуста знаменитого Українця — перед Ним стояв Полуботок»⁵⁰⁴. Та й це протистояння автор вирішує на користь російського царя, хоч і спирається на вигадану промову П. Полуботка, запозичену з «Истории русов»⁵⁰⁵.

Такий конфлікт романтичної апології з пізньопросвітницьким раціоналізмом у творі М. Маркевича зумовлювався різними причинами.

Зокрема, починаючи з доби Хмельниччини автор дедалі більше запозичує матеріал із «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Останнього він все частіше і частіше іменує «правдолюбивий», «вчений і працелюбивий» Д. Бантиш-Каменський⁵⁰⁶, що свідчить про зміну його ставлення до цього історика, якому він здебільшого опонував, хоч і у прихованому вигляді, у першому томі.

Певна річ, це призводило до поширення просвітницьких розумувань, які раніше побутували у вигляді окремих включень, що істотно не впливали на романтичну домінацію у висвітленні української історії. Варто підкреслити, що М. Маркевич, як і Д. Бантиш-Каменський, не уникнув цензурних утисків. Про це свідчать записи в його щоденнику⁵⁰⁷.

Критик і, заразом, цензор О. Никитенко в записі від 9 травня 1840 р. у своєму діаріуші відзначав, що малоросійська історія М. Маркевича незабаром вийде в світ⁵⁰⁸. Утім, від того часу до її публікації минуло більше двох років. Заразом автор прагнув тою чи іншою мірою узгодити свій малоросійський патріотизм із загальноросійською лояльністю. З цієї перспективи пізньопросвітницький раціоналізм видавався звичним і найприйнятнішим способом досягнення зазначеної мети.

Не варто забувати і того, що М. Маркевич здобув освіту в часи, коли впливи раціоналізму та класицизму ще залишалися панівними у російському інтелектуальному й культурному середовищі. Звісно, ці авторські спроби призводили до логічних суперечностей у трактуванні фактографічної канви подій малоросійської історії різних епох, особливо за часів Петра I. Наразі сучасні науковці вказують на подвійну етнокультурну лояльність М. Маркевича. Зокрема, її

⁵⁰³ Акты, поясняющие Историю Малороссии... — С. 110.

⁵⁰⁴ Там же. — Т. 2. — С. 566.

⁵⁰⁵ Кониский Г. История Русов или Малой России. — С. 229–230.

⁵⁰⁶ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 2. — С. 546, 548.

⁵⁰⁷ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич... — С. 107–108.

⁵⁰⁸ Никитенко А. В. Записки и дневник. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 406.

визначають як взаємодоповнюючу (В. Кравченко)⁵⁰⁹, а також звертають увагу на синтез автономістських та лоялістських інтерпретацій в «Истории Малороссии» (С. Величенко)⁵¹⁰.

Втім, із перспективи п'ятитомної студії, очевидно слід вести мову про співіснування відмінних інтелектуальних пластів, точніше мозаїчного сполучення різнорідних елементів. Тим паче, що і у другому томі, в якому питома вага просвітницької критики найбільша, автор і далі тримається літературно-естетичної манери викладу. Він навіть намагається віднайти морально-етичні підстави своєї конструкції малоросійської історії.

Зокрема, розглядаючи т. зв. «зраду» І. Мазепи, М. Маркевич зауважує: «Якщо б ця зрада була зроблена на користь народу, на благо хоч би помилково зрозуміле. Повторюємо: *зрада була з особистих вигод, з жадоби власної незалежності, з пристрасті до корони Великокнязівської*, за котру думав він заплатити Полякам Україною»⁵¹¹.

Цей коментар виявляє спробу історика сперти своє трактування подій на моральні, духовні засади. Ще більш промовистою є інша сентенція М. Маркевича щодо оцінки гетьманства І. Мазепи, особливо стосовно мірила вартості історичних постатей: «Народ всюди народ; його висновки вірні та чіткі; він краще всіх характеристичних описів представляє людей, їх вдачу та розум; і часто швидким обрисом, двома словами, одним прислів'ям. Про Мазепу він сказав: *від Богдана до Івана не було Гетьмана* (курсив М. Маркевича. — Авт.)»⁵¹².

Якщо б автор цього виразу не був нам достеменно відомий, то його можна було б із певністю приписати М. Костомарову, якому притаманна оцінка історичних постатей та явищ в означеному контексті. Подібні зауваги М. Маркевича віднаходимо і у його пізніших працях. Зокрема, в одній з останніх прижиттєвих публікацій він досить промовисто відгукується про роль колективного, масового героя в історії. «*Держави дряхліють, народ завжди молодий; держави вмирають, народ ніколи*. Він співає і працює, працює і співає. На його вустах проза вбирається в поезію, істина у вигадку, небувалі обставини долучаються до справи під час розповіді про щось», — наголошує вчений⁵¹³.

Так чи інакше, М. Маркевич прагнув віднайти нові, художньо-естетичні засади висвітлення української минувшини, що наближало його до adeptів романтизму зі славнозвісним культом народності.

Нарешті, слід згадати про останню — п'ятдесят шосту главу його студії, в якій історик висвітлив гайдамацький рух на Правобережжі, переважно на основі рукопису М. Максимовича «Сказание о Колиивщине» (1839)⁵¹⁴. Зазначимо, що авторизований список «Сказания о Колиивщине» і до сьогодні зберігається у колекції М. Маркевича⁵¹⁵. Свою оповідь автор п'ятитомника завершує

⁵⁰⁹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії... — С. 317.

⁵¹⁰ Veluchenko S. National History as Cultural Process... — Р. 167.

⁵¹¹ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 2. — С. 496.

⁵¹² Там же. — Т. 2. — С. 565.

⁵¹³ Маркевич Н. Горкуша, украинский разбойник // РСв. — 1859. — № 9. — С. 139.

⁵¹⁴ Его же. Примечания // Его же. История Малороссии. — Т. 5. — С. 84; Максимович М. Письма о Кіеве и воспоминания о Тавриде. — СПб., 1871. — С. 90; Его же. Сказание о Колиивщине // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 т. — К., 1876. — Т. 1. — С. 623 (прим. 1).

⁵¹⁵ Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание / Сост. Я. Н. Щапов; под ред. И. М. Кудрявцева. — М., 1959. — С. 37.

останнім поділом Польщі (1793). Натомість більшість його попередників доводять її лише до ліквідації Гетьманщини (1764) чи знищення Запорозької Січі (1775).

«История Малороссии» М. Маркевича була сприйнята вкрай суперечливо. Низка рецензентів відзначала живу мову⁵¹⁶ та своєрідну легкість викладу, хоч і висловлювала думку, що від автора не варто очікувати «критичних дослідів»⁵¹⁷. Проте в цілому працю оцінили досить прихильно. В аналогічному дусі відгукнувся про «Историю Малороссии» і М. Максимович, який, щоправда, відзначив суттєві фактографічні прогалини цієї студії⁵¹⁸.

Серед малоросійської аристократії «История Малороссии», за висловом М. Грушевського, мала «визначний успіх»⁵¹⁹. «Живий художній виклад та патріотичне одушевлення козацькими подвигами припали до смаку українській публіці, й “История Малороссии” читалася залюбки», — відзначав Д. Дорошенко⁵²⁰. На думку М. Слабченка, «“История Малороссии” серед українських громадських вершків була далеко більш улюбленою, ніж твір Бантиша-Каменського»⁵²¹.

Натомість найдошкульнішої критики робота М. Маркевича зазнала у великих рецензійних статтях гегельянця В. Белінського⁵²² та приятеля Й. Лелевеля, консервативного космополіта Й.-Ю. Сенковського⁵²³. Обидва рецензенти вважали, що «История Малороссии» не відповідає елементарним науковим вимогам. Та, найголовніше, вони надзвичайно гостро засудили провінційний патріотизм автора, зокрема висловили думку, що Малоросія взагалі не мала власної політичної історії⁵²⁴. Відтак підважувалася сама ідея малоросійського / українського історіописання як складової частини великого російського наративу на ниві імперського культурного простору.

Зазначені негативні відгуки, особливо російського критика польського походження Й.-Ю. Сенковського, викликали хвилю невдоволення малоросійського дворянства, про яку вже йшлося вище. У такому ж дусі, як «наклеп Сенковського», сприймав його рецензію і сам М. Маркевич⁵²⁵. Останній навіть написав сім статей та вісім епіграм, в яких дошкульно висміював творчість Й.-Ю. Сен-

⁵¹⁶ Савельев Н. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1-4 // СО. — 1843. — № 4. — С. 1.

⁵¹⁷ В. М. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1-4 // Москвитянин. — 1842. — № 12. — С. 448, 449.

⁵¹⁸ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. — С. 192.

⁵¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 214.

⁵²⁰ Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942. — С. 100.

⁵²¹ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 107.

⁵²² [Белинский В. Г.] История Малороссии. Николая Маркевича. — М., 1842. — Четыре тома // ОЗ. — 1843. — Т. 28. — Отд. 5: Критика. — С. 1-18.

⁵²³ [Сенковский О.-Ю.] Статья первая-вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1-4 // БЧ. — 1843. — № 9. — Отд. 5: Критика. — С. 1-6; № 10. — Отд. 5: Критика. — С. 27-46.

⁵²⁴ Полтава Л. В. Белінський про історію України [про критику «Истории Малороссии» М. Маркевича (М., 1842-1843. — Т. 1-5)] // ВШ. — 1954. — № 8. — С. 109-110.

⁵²⁵ Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому (Из истории русско-украинских научных и культурных контактов) // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История: Сб. ст. к IX Международному съезду славистов. — Л., 1983. — С. 229.

ковського. Проте вони лишилися неопублікованими. Тому подальшого розголосу ця «справа» так і не отримала⁵²⁶.

З полемічною статтею-відповіддю Й.-Ю. Сенковському виступив молодий Пантелеймон Куліш. Утім, він усе ж таки ухилився від конкретної оцінки праці М. Маркевича, хоч і обстоював його героїко-патріотичне висвітлення української історії⁵²⁷.

В інтелектуальному плані «Историю Малороссии» можемо розглядати як своєрідну предтечу творчих експериментів представників романтичного народництва на ниві українського історіописання, котрі ввели на авансцену минувшини колективного героя — народ / націю. Сильові риси творчості М. Маркевича проступають у напіваматорському характері його студії та її літературно-естетичних мотивах.

Передусім, варто звернути увагу на своєрідну апологію козацької героїки, контрастне протиставлення слави і трагедії, легендарності та катастрофічності, пошук морально-етичних і духовних канонів мінливості історичного буття, піднесення старих патріотичних мотивів до ідеї безперервності й самоцінності всієї історії Малоросії, персоніфіковане акцентування викладу, введення позанаукових елементів, зокрема апокрифічних сюжетів і героїв та ін.

Останні, звісно, дисонують із декларуванням вимог до дослідницької праці у дусі пізньопросвітницького раціоналізму, які суперечать практикам М. Маркевича, що розгорталися, головним чином, у літературно-естетичній та етнографічній площинах. Ця суперечність виявляється у вільному тлумаченні й обробці джерел, які проводилися істориком у руслі власних естетичних смаків і потреб практично без будь-якого критичного відбору. Варто звернути увагу й на роль пізньопросвітницької критики, яка в авторському представленні узгоджує героїчне і славетне висвітлення малоросійської історії з імперською лояльністю.

Таким чином, «История Малороссии» відображає два різні конфлікти у світосприйнятті та поглядах її автора. Провідним із них є змагання між застарілими канонами пізньопросвітницького раціоналізму і класицизму та новітніми романтичними впливами.

Інший конфлікт походить із царини своєрідної рецепції романтизму самим М. Маркевичем, який прагнув трансформувати сюжети доби середньовіччя та ранньомодерних часів у патріотичному дусі на кшталт «Истории русов», але спирався як на нові вимоги романтизму, так і на архаїчну культурно-історичну традицію України-Гетьманщини. Таке калейдоскопічне, розмаїте сприйняття української минувшини іманентно вело до різноманітних інтелектуальних нашарувань та численних суперечностей, які помічаємо у його тексті.

За великим рахунком, у поглядах та світосприйнятті М. Маркевича змагалися літератор-митець із колекціонером-антикваром і етнографом. Ця конфронтація створювала досить химерний і суперечливий стиль мислення історика, в якому хаотично вкраплені елементи пізньопросвітницького раціоналізму

⁵²⁶ Курьянов С. О. Неопубликованные статьи Н. А. Маркевича против О. И. Сенковского («Шалости и фарсы лорда Меркуейча») // Вопросы русской литературы. — Львов, 1989. — Вып. 2. — С. 128–133.

⁵²⁷ [Кулиш П.] Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича (Киев. 1843, 16 марта) // Москвитянин. — 1843. — № 5. — Отд.: Критика. — С. 161–177.

і класицизму, етнографічного та естетичного романтизму й незвичайної пошани до автономістської традиції минулого, апології козацької слави, місцевого патріотизму і загальноімперської лояльності.

Врешті, розмитість ідеалу науковості М. Маркевича не дозволяла йому генералізувати розмаїті уявлення, погляди та настанови. Тож спроби цілісної репрезентації минувшини в «Истории Малороссии» часто-густо містять довільне нашарування відмінних інтелектуальних і культурних пластів.

Здавалося б, що устремління М. Маркевича та інших дослідників призведуть до появи низки або, принаймні, кількох великих «синтетичних» робіт з української історії впродовж першої половини XIX ст. Тим більше, що культурні запити та претензії вищих станів Малоросії визначили загальний вектор цього руху, а інтелектуальне підґрунтя просвітницького історіописання продукувало чимало візріців для конструювання великих наративів.

Але цього так і не сталося! «Синтези» української історії залишилися у вигляді проектів, незавершених чи неопублікованих рукописів тощо. Що ж стало тим нездоланим бар'єром для тогочасних устремлінь українських інтелектуалів? Чому так і не з'явилися інші визначні малоросійські наративи 1820-х–1840-х років?

Існуючі відповіді та тлумачення (домінація російського культурного простору, цензурні обмеження, недостатній фаховий рівень малоросійських авторів, зростання компонентів імперської лояльності в самосвідомості місцевої аристократії, зміна її етнокультурної орієнтації) задовольняють лише почасти. Менш помітні, але більш суттєві причини, на нашу думку, варто шукати у трансформації засадних вимірів російського культурного поля, які пов'язані зі становленням нового публічного простору іншої культурної доби — романтизму.

РОЗДІЛ III

СВІТ РОМАНТИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ (М. МАКСИМОВИЧ, М. КОСТОМАРОВ ТА П. КУЛІШ)

Романтичне історіописання породжує яскраві та контрастні, часом несподівані і суперечливі інтерпретації, позаяк апелює до уяви й інтуїції історика. Відтак романтизм продукує різноманітні відчуття та рефлексії вчених як щодо своєї стильової природи, так і творчих експериментів науковців, зорієнтованих на інтуїтивні й ірраціональні зразки мислення. Недаремно із цим стилем пов'язана ціла низка відомих афоризмів інтелектуалів та мислителів.

Отож романтизм визначають як своєрідну інтелектуальну «хворобу», порівняно з «класикою», що є «здоров'ям» (Гете)¹, «нове царство наукової роботи», з якого постав ряд соціогуманітарних дисциплін XIX ст. (В. Віндельбанд)², суцільний «колерит місця та часу» на сцені минувшини (В. Бузескул)³, «життєво зумовлену реакцію супроти просвітницької думки» (К. Мангайм)⁴, врешті-решт як ідею тотальної диверсифікації, котра об'єднує досить різноманітні напрями і стильові течії (А. Лавджой)⁵.

Утім, британський історик Е. Гобсбаум навіть висловив думку, що романтизм узагалі не піддається жодній класифікації⁶. Проте не бракує й різноманітних міркувань про потребу інтердисциплінарного вивчення й осягнення феномена романтизму, зокрема у сучасній соціогуманітаристиці⁷. Така багатоліка, мінлива та калейдоскопічна рецепція витворює враження невловимості й оманливості і, заразом, синкретичної неподільності романтизму, яку споглядаємо під час спроб осягнути його у межах формалізованих схем та концепцій. Зрештою, іманентний ефект руху і суцільної домінації індивідуальності, властиві романтичному історіописанню, висувають на перший план ідею історизму.

¹ Рудницький Л. Феномен німецького романтизму: контури й орієнтири // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. — Ів.-Франківськ, 2003. — С. 13.

² Віндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни // Віндельбанд В. Избранное. Дух и история / Пер. с нем. — М., 1995. — С. 313.

³ Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 ч. — Л., 1929. — Ч. 1. — С. 50.

⁴ Мангейм К. Социология культуры: Избранное. — М.-СПб., 2000. — С. 350.

⁵ Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи / Пер. В. Софронов-Антомони. — М., 2001. — С. 301.

⁶ Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 / Пер. с англ. Л. Д. Якуниной. — Ростов н/Д., 1999. — С. 353.

⁷ Степанова Н. Н. Романтизм как культурно-исторический тип: опыт междисциплинарного исследования [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/texts/stepanova/symp12_51.html

Саме ця ідея, попри різноманітні морально-етичні, релігійно-містичні, національно-регіональні та інші мотиви, набула тотального поширення і фактично визначила інтелектуальну спрямованість європейської романтичної історіографії. Романтичні тлумачення історичного руху вибудовувалися під знаком моральності і добра, краси й естетизму, фольклористичних, етнографічних та літературно-художніх захоплень народним / національним буттям тощо.

На відміну від просвітницько-раціональної історіографії, що віддавала перевагу класичним взірцям античності, романтики зосередилися на своєрідній медієвізації минувшини. Відтепер романтичного ідеалу на теренах історії здебільшого дошукувалися саме в часи середньовіччя, зокрема прагнули декодувати його залишки — народні думи, балади і пісні. «*Суверенности королів була протиставлена суверенність народу* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.). Історію почали викладати не як історію держави й особи державця, в цілковитій їх ототоженості, а як безособову історію народу й народовладства», — відзначав В. Петров⁸.

Із романтичними інтерпретаціями до історичної науки ввійшов масовий, колективний герой — народ / нація з множинністю, ірраціональністю і містичністю способів дії та несяжним розмаїттям форм її виявів⁹. За висловом М. Грушевського, «старі герої козаччини бліднуть і тьмяніють перед *новим колективним і безіменним героєм*»¹⁰.

Вважалося, що саме у минулому народ сповна виявив свою духовну силу¹¹. З його появою єдиний, всеохоплюючий і логічно впорядкований Космос минулого, представлений у просвітницько-раціональному світобаченні, водночас поступився місцем романтичному Хаосу з безліччю епізодів і фрагментів. Ба більше, поява народу / нації на сцені минувшини призвела до того, що історична подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Ширяться уявлення про дискретність, мозаїчність та фрагментарність світу історії.

Кардинальні метаморфози європейського устрою перших десятиліть XIX ст. продемонстрували інтелектуалам-романтикам швидкоплинний зв'язок між минулим і сучасним, який реалізовувався за життя однієї генерації. Цей досвід переживання, споглядання катастрофічних революційних, військово-політичних зрушень і масштабних соціокультурних трансформацій істотно підважив раціоналістичні уявлення про універсальність та лінійність змін на історичних підмостках, сенс яких зазвичай виводився з перспективи сучасності.

Натомість постулюються новітні романтичні уявлення про історичний час як органічний потік, який може набувати різної подоби: бурхливого водоспаду, стрімкої та могутньої течії, кількох самостійних річищ, спокійної заводі, що

⁸ Бер В. [Петров В.] Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. V. 1946) // РСЛ (Мюнхен). — 1946. — № 8. — С. 32.

⁹ Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // Україна. — 1927. — № 6. — С. 2.

¹⁰ Его же. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Его же. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — СПб., 1907. — С. 45.

¹¹ Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. — 1914. — № 1. — С. 75.

майже завмерла у своєму плині тощо. Рух цього потоку у романтичній історіографії визначався ірраціональними засадами: волею божественного Провидіння чи народним Духом.

Помітно змінюється й призначення історика, котрий відтепер не прагне осягнути минуле у душі всесильного Ratio, а відіграє роль специфічного посередника між Минулим та Сучасним, сакральним і буденним. За афористичним означенням Ф. Шлегеля, «історик є *пророком, зверненим назад*»¹², який намагається осягнути минувшину інтуїтивним шляхом. Відтак до інтуїції апелюють не тільки як до методу, а, за великим рахунком, як до кінцевої мети пізнання¹³.

Водночас розмаїття світу історії, представлене у романтичних версіях, вимагало від історика більш різноманітного інструментарію, ніж за часів просвітницького раціоналізму. Тож дослідницькі канони вчених-романтиків збагатилися за рахунок творчої уяви й споглядання, інтуїтивного прозирання та чуттєвого переживання, здатності до індивідуалізації історичної дійсності і сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, спроможності до численних трансформацій різноманітних форм виразу ідей, колективних, масових образів із виключною увагою до просторових і часових характеристик. Означені новації пронизують майже всі сюжетні лінії романтичного історіописання.

Динамічні, багатомірні реконструкції різноманітних виявів «народного духу» потребували й істотного розширення джерельної бази досліджень. На часі поставали проблеми встановлення ступеня вірогідності значних масивів фактів, себто критики й інтерпретації різноманітних видів історичних джерел. Визначні зрушення в опрацюванні джерел сталися з впровадженням критичного або історико-філологічного методу. Його фундаторами вважаються німецькі вчені Б. Нібур та А.-Г. Геерен. Саме перший із них сформулював відомий девіз «критика та прозирання (проникнення в суть чого-небудь, осягнення його розумом. — *Авт.*)», який у XIX ст. став провідним дороговказом для більшості європейських істориків¹⁴.

У культурну добу романтизму розпочинається диференціація критики й герменевтики¹⁵, себто намічається виразна демаркація між встановленням достовірності джерела та його інтерпретаціями і потрактуваннями. Дослідницькі і культурні практики романтиків широко продукували нові вимоги до історіописання. Передусім, передбачалося не тільки художнє, а й достовірне написання історії. Тому стильова формація романтизму постала під гаслом поєднання історії з філологією, ідеї з фактом, яке задовго до появи романтиків сформулював італійський філософ Дж. Віко¹⁶.

¹² Шлегель Ф. Із праці «Атенийські фрагменти» // Мислителі німецького Романтизму. — С. 193.

¹³ Вайнштейн О. Л. Историография средних веков. В связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. Допущено ВКВШ при СНК СССР в качестве учебника для высшей школы. — М.-Л., 1940. — С. 152.

¹⁴ Нібур Б. Г. Дрібні історичні й філософські статті: Вступ до лекцій з римської історії (1811) // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г. Рохкіна. — [Харків], 1929. — С. 48.

¹⁵ Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму / Відп. ред. П. С. Сохань. — К., 2011. — С. 6.

¹⁶ Кроче Б. Теория и история историографии / Пер. с итал. И. М. Заславской. — М., 1998. — С. 167.

Втім, сполучення зазначених вимог у романтичному світобаченні здебільшого реалізувалося в ірраціональному, амбівалентному вигляді на основі чуттєвого проникнення до сутності речей та явищ, зокрема через фольклорні й етнографічні джерела. Вважалося, що якраз вони і представляють духовну підоснову народу / нації, яку прагнули досягнути у межах «мовної програми» романтизму.

Проте романтики досить успішно засвоювали та переосмислювали й спадщину просвітницької доби, зокрема універсалістські підходи до історії. Щоправда, останні тлумачилися не стільки як наднаціональна інтерпретація минулого в єдиному концептуальному сенсі, скільки як загальна настанова щодо студювання багатоманітних народних / національних культур. «Доба романтики — це поворот і до віри, і до середньовіччя, і до ідеалізму, але знову поворот, в якому є й *деяка синтеза з раціоналістичним XVIII ст.*», — наголошував Б. Крупницький¹⁷.

Зазвичай поширення романтизму на українських теренах розглядають у контексті західних інтелектуальних впливів, іноді за російського, східноєвропейського чи південнослов'янського посередництва. Проте романтична хвиля на національному ґрунті мала й специфічні, унікальні характеристики. На українських землях, де в народній пам'яті побутовали численні перекази про добу Гетьманщини, козацької звитяги та вільного життя, що час від часу потрапляли на сторінки друкованих видань початку XIX ст., романтизм віднайшов плідючий ґрунт. Адже тодішня сучасність із тяжкою кріпацькою працею селянства, усталеним, розміреним побутом малоросійського панства, різке контрастувала з оспіваною славетною минувшиною і спогадами про героїчні часи козацтва.

Зауважимо, що романтизм поширився на українських обширах із помітним часовим запізненням наприкінці 1820-х–1840-х роках. За висловом Дмитра Чижевського, романтичні віяння на Заході в той час уже майже завмирили, а у слов'ян — ще тривалий час лишалися живими й актуальними¹⁸.

«Народ», а з ним і національний характер освіти, літератури, під впливом романтичної школи та політичного лібералізму, підсилені ідеями слов'янського відродження стояли на черзі дня, зробивши *основним настроєм цілого століття народництво*», — зазначав Іван Теліга¹⁹. Відтак в українському контексті романтичні новації, хоч і впроваджувалися на кшталт західних аналогів²⁰, але помітно відрізнялися від них.

Та й інтелектуальний простір імперської Росії суттєво різнився від середовища побутування романтизму в Німеччині чи Франції. Панські маєтки, в яких ще жеврів відгомін старих автономістських традицій, малоросійські земляцтва

¹⁷ Крупницький Б. Три культурні доби Європи // Похід (Гайденав). — 1946. — № 1. — С. 13.

¹⁸ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. — С. 105.

¹⁹ Теліга І. Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) [машинопис статті, Київ, 1920-ті роки]. // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 18233. — Арк. 2; Його ж Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) // Україна. — 1929. — Кн. 35: (лип.-серп.). — С. 88.

²⁰ Грушевський М. Сто літ українського народництва // ПГ. 1927 / За ред. К. Грушевської. — К., 1928. — Вип. 1/3. — С. 4.

великих, особливо столичних, міст, літературні салони та студентські гуртки, групи поетів, митців, критиків та інших дописувачів навколо т. зв. «товстих», універсальних журналів складала неповторні осередки романтизму.

Заразом постали і нові інституціональні структури — наукові товариства й асоціації, які суттєво розширили можливості академічної комунікації. Вони творили новий публічний простір модерної доби, який з'явився спершу як доповнення до офіційних форм громадського життя. З часом ці модерні осередки публічності набувають дедалі більшої ваги, зокрема певною мірою впливають і на урядову сферу. Завдяки їхній появі ширяться неформальні, часто-густо непов'язані безпосередньо зі службовою, урядовою або викладацькою діяльністю, культурні і дослідницькі практики.

Зрештою, соціокультурні контексти поширення романтизму на українських землях в імперії Романових включають досить специфічне поєднання як елементів нової публічності, так і кон'юнктурних урядових настанов. Йдеться про офіційну політику у культурно-освітній сфері щодо Південно-Західного краю у 1830-х–1840-х роках, яка, за виразом М. Драгоманова, мала «надати краю *руський вигляд*»²¹. На той час у державних колах соціогуманітарні дисципліни, передусім російська словесність, розглядалися як засіб насадження універсальної загальноімперської комунікації та русифікації у регіоні, в якому доволі впливовими залишалися польські освітні і культурні традиції²².

З огляду на ці обставини й передумови інтенції українських науковців 1830-х–1840-х років досить несподівано сполучилися з тогочасними міністерськими розпорядженнями для установ і навчальних закладів Південно-Західного краю щодо вивчення місцевих старожитностей в антипольському чи допольському сенсі, які поширилися після Польського повстання 1830–1831 рр.²³

«Збити польські домагання, як безпідставні, вияснення того старого основного шару українського, це було завданням наукових чергових дослідів, поставлених з гори офіційно місцевим вченим», — підкреслює О. Грушевський²⁴. Такі урядові настанови розгорнули своєрідний горизонт можливостей для багатьох учених-гуманітаріїв, які проводили академічні студії з перспективи вивчення «народного духу» й одночасно зберігали / декларували лояльність до імперської влади.

Однак, уже у 40-і роки XIX ст. ситуація помітно змінюється, особливо з погромом кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. Відтоді малоросійська минувшина розглядається російською бюрократією як неблагонадійна царина наукових дослідів та освітніх, культурних практик, яка містить потенційні, а іноді й реальні загрози ідеологічним і навіть державно-політичним засадам імперії Романових.

Це строкате і калейдоскопічне нашарування різноманітних передумов та кон'юнктурних впливів висуває питання про своєрідність і, власне, сутність українського романтизму.

²¹ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края // ВЕ. — 1875. — № 7. — С. 155.

²² Біленький С. Російська словесність в університеті Св. Володимира: між наукою і політикою // ПС. — 1999. — № 4. — С. 96.

²³ Максимович М. Письма о Кіеве и Воспоминания о Тавриде. — СПб., 1871. — С. 39, 86.

²⁴ Грушевський О. З кївської історіографії 1840-х рр. [машинопис статті] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17182. — Арк. 7.

Вважають, що, попри різноманітні чинники та специфічне соціокультурне підґрунтя, український романтизм протягом першої половини XIX ст. став органічним явищем національного духовного, культурного та наукового життя²⁵. Причини такого феноменального успіху та тривалої популярності романтизму як одного з «великих стилів» (від другої половини 20-х до 70-80-х років XIX ст.), очевидно, слід шукати у його динамічній і багатовимірній інтелектуальній основі.

Вона не тільки дозволяла інтегрувати суспільні запити та культурно-освітні вимоги тогочасного українства до національного Відродження, а й формувати світоглядні і ціннісні орієнтири в умовах соціальних, культурних та духовних трансформацій. Більше того, романтизм став тим ферментом, який привніс європейські інтелектуальні та світоглядні впливи в Україну і спричинився до початку нового етапу українського Відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Наддніпрянщині й Руською трійкою в Галичині.

Не випадково тодішній український рух досить часто називають «молодим» або «новим»²⁶ і порівнюють з «Молодою Європою» (1834), заснованою Дж. Мадзіні. У цьому ж річищі «Книгу буття українського народу», автором якої вважають М. Костомарова, зіставляють із «Книгами польського народу і польського паломництва» (1832) А. Міцкевича та «Книгою народу» (1838) Ф. де Ламенне²⁷.

Загалом український романтизм мав поліфункціональне призначення: 1) як каталізатор національної міфотворчості; 2) як інструмент для оформлення та висунення суспільно-політичних і культурницьких програм; 3) як месіанський репрезентант української ідеї на теренах слов'янства та Європи; 4) як спосіб актуалізації історичних традицій, що формували національну свідомість; 5) як інтелектуальне підґрунтя для творчості багатьох українських учених та одна зі стильових моделей функціонування тогочасної історіографії.

Врешті-решт, романтизм спричинився до перших спроб самоусвідомлення українства та, власне, запустив модерний проект «винайдення» України!

Ця функціональна синкретичність зумовила побутування романтизму на українських теренах від 1820-х років до початку XX ст. Заразом специфічність умов і контекстів поширення українського романтизму породжувала багатство мотивацій, а також розмаїті, інколи незвичні інтелектуальні сполучення у поглядах тодішніх науковців. Відтак романтичне світосприйняття досить часто гармонійно поєднувало як ірраціональні та ідеалістичні засади, так і елементи пізньопросвітницького раціоналізму, класицизму й позитивізму.

²⁵ *Легеза С. В.* Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07. 00. 06 / ДДУ. — Дн., 1998. — С. 1–2.

²⁶ *Драгоманов М.* Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток / Зладив М. *Грушевський*. — Wien, 1922. — С. 165.

²⁷ *Верзилов А. В.* Антонович і Костомаров. З споминів А. В. Верзилова // Україна. — 1928. — № 6. — С. 83; *Sydoruk J. P.* Ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. — Winnipeg—Chicago, 1954. — P. 39; *Козак С.* Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. — Ів.-Франківськ, 2004. — С. 7.

На відміну від перших десятиліть XIX ст., український інтелектуал 1830-х–1850-х років зазвичай був дослідником із солідною професійною підготовкою, хоч і не завжди фаховим істориком (наприклад, М. Максимович). Але на теренах українського історіописання представлені і талановиті аматори, серед яких чільне місце посідає самотутня постать Пантелеймона Куліша.

Стильові домінації романтизму істотно розширили дослідницький інструментарій українських істориків та вчених-гуманітаріїв, у середовищі яких циркулювали — мовознавча, літературна, етнографічна, а, згодом, архівна, археографічна, археологічна та інші практики. Останні досить часто побутували не стільки як домінуючі напрями діяльності, скільки як своєрідне поєднання різних складових в історичному письмі.

Таке сполучення продукувало новітні дослідницькі інтенції, які не віднайшли належного місця в імперському проекті російського гранд-нарративу, або побутували у його межах як периферійні явища. У студіях українських романтиків на перше місце висувалися проблеми індивідуального, національного, регіонально-провінційного, мистецько-естетичного, особливого, специфічного і навіть екзотичного та містичного вимірів української минувшини, які здебільшого нівелювалися, ігнорувалися чи вважалися маргінальними на полі імперського історіописання.

На часі поставали питання про співвіднесення ритму культурного й суспільного буття певного історичного часу не тільки з почуваннями масового, колективного героя, а і з життям окремої особистості, її складним внутрішнім світом. Тому розуміння неповторності і мінливості українського минулого вносило нові масштаби та критерії вартості щодо її трактування й репрезентації.

3.1. М. Максимович — природник на полі соціогуманітаристики

Одним із найвідоміших репрезентантів української романтичної історіографії був природник та гуманітарій Михайло Максимович. Його світосприйняття та погляди, переважно тлумачать у руслі інтелектуальних впливів тогочасної німецької думки, передусім натурфілософії Фрідріха фон Шеллінга²⁸. Зокрема, російський історик Павло Мілюков навіть обстоює думку, що М. Максимович став шеллінгіанцем²⁹.

У світлі такої філософської візії людський світ сприймався як продукт художньої творчості Божого Провидіння, а будь-який витвір мистецтва — як його мікрокосм. Адже шеллінгіанська натурфілософія спиралася на ідею єдності світу та його мистецько-художнього осягнення. Людина розглядалася як вища мета Природи, а метафізичні пошуки народного духу на шляху до свободи тлумачилися як сутність тодішньої науки³⁰.

Вважають, що з ідеями німецького філософа М. Максимович ознайомився за посередництвом московського професора фізики та агробіолога Михайла Павлова і плеяди його послідовників³¹. Та, незважаючи на майже повну однастайність різних дослідників щодо витоків інтелектуальних впливів, питання про сполучення тих чи інших складових у світосприйнятті М. Максимовича, його роль в українському історіописанні і досі залишаються дискусійними.

Скажімо, щодо поглядів ученого циркулюють розмаїті, часом суперечливі тлумачення: гармонійне сполучення «ідеалістичного народолюбства», раннього слов'янофільства 1830-х років та «визнання великої ваги всебічної європейської освіти» (Г. Житецький)³², історик-реаліст і, водночас, соціальний традиціоналіст-консерватор стосовно «тисячолітнього будівництва народу» (М. Грушевський)³³ та ін.

²⁸ Письмо М. П. Погодина (28 августа 1871) // Юбилей М. А. Максимовича (1821–1871). — 2-е изд. — СПб., 1872. — С. 52; *Житецький І. Життя М. О. Максимовича* // Україна. — 1927. — № 6. — С. 15; *Острянин Д. Світогляд М. О. Максимовича*. — К., 1960. — С. 37, 138; *Белодед В. Д., Буслинський В. А., Бычко А. К.* и др. *Философская мысль в Киеве: (историко-философский очерк)*. — К., 1982. — С. 191; *Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича*. — К., 1986. — С. 12–14, 39; *Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. — Київ–Кембридж, 1991. — С. 6; *Томенко М. В. «Ширий малоросіянин» — видатний вчений (Михайло Максимович)* // Українська ідея. Перші речники. — К., 1994. — С. 81–82; *Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича*. — К., 1997. — С. 29; *Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст.* — К., 2002. — С. 273.

²⁹ *Мілюков П. Главные течения русской исторической мысли*. — 3-е изд. — СПб., 1913. — С. 262.

³⁰ *Шеллинг Ф.* Из праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму. — С. 354–355.

³¹ *Бобров Е. А. Философия в России: Материалы, исследования и заметки*. — Казань, 1900. — С. 600–601; *Барсуков Н. Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к князю П. А. Вяземскому: Предисловие* // *Старина и новизна: Историч. сб., издаваемый при обществе Ревнителей русского исторического просвещения в память императора Александра III*. — СПб., 1901. — Кн. 4. — С. 15; *Николай Полевой: Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов* / Ред. и вступ. ст. *В. Орлова*. — Л., 1934. — С. 177.

³² *Житецький І.* Вказ. праця. — С. 16.

³³ *Грушевський М.* «Малороссийские песни» Максимовича... — С. 5, 10–11.

Окрім того, М. Максимовича розглядають як «поміркованого українофіла», але не в пізньому значенні цього терміна (О. Пипін)³⁴, «теоретика-етнограф» (І. Стешенко)³⁵, «історика-аналітика» (П. Клепацький)³⁶, філолога-критика історичних праць (І. Крип'якевич)³⁷, «героїчного наукового анахорета (самітника. — Авт.)» (О. Гермайзе)³⁸, «українського слов'янофіла» (М. Слабченко)³⁹, «старого українофіла» і «філологічного апологета української окремішності» (М. Яворський)⁴⁰, «основоположника народницького напрямку» (Н. Полонська-Василенко)⁴¹ і навіть як «хрещеного батька» українського Відродження (І. Лисяк-Рудницький)⁴². Сучасні дослідники обстоюють думку, що наукова та педагогічна діяльність М. Максимовича вписувалася не тільки у контекст формування української гуманістики, а й у проект національного відродження⁴³.

Це розмаїття громадських і академічних ролей М. Максимовича безперечно продукує чимало питань. Очевидно, що відповідей на них варто дошукуватися у його численних текстах та різноманітних культурних, освітніх і дослідницьких практиках. Ключовим моментом у світоглядній еволюції М. Максимовича є його несподіване перетворення з московського природника у київського, а пізніше — наддніпрянського гуманітарія-історика, яке ще й дотепер нез'ясоване повною мірою. Вочевидь, саме ця метаморфоза стала тим інтелектуальним сплавом, завдяки якому сформувалися самобутні погляди цього вченого.

Перший прижиттєвий біограф М. Максимовича — відомий бібліограф та літературознавець Степан Пономарьов стверджував, що у цій трансформації «травника» (як називали юнака тогочасні приятелі!) в філолога й історика важливу роль відіграли його публічні виступи «Об участии Московского университета в просвещении России» (1830) та «Речь о русском просвещении» (1832)⁴⁴. Вони якраз і виявили його широкі дослідницькі устремління на ниві соціогуманітаристики.

³⁴ Пытин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. — СПб., 1891. — Т. 3: Этнография малорусская. — С. 320.

³⁵ Стешенко И. Михаил Александрович Максимович (К столетию годовщины его рождения) // КС. — 1904. — № 9. — С. 354.

³⁶ Клепацький П. М. О. Максимович як історик // Україна. — 1927. — № 6. — С. 84.

³⁷ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — Львів, 1923. — С. 34–35.

³⁸ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. — 1928. — № 5. — С. 18.

³⁹ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. — [Одеса], 1925. — Т. 1. — С. 173.

⁴⁰ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — [Харків], 1927. — Т. 1. — С. 257.

⁴¹ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія / На правах рукопису; вступ. ст. В. Янева. — Мюнхен, 1971. — С. 67.

⁴² Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — К., 1994. — Т. 1. — С. 31.

⁴³ Біленький С. Г. Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834–1845): Автореф. дис. ... к. і. н.: 09.00.12 / КНУ. — К., 2001. — С. 17.

⁴⁴ Пономарев С. Михаил Александрович Максимович: (Биографический и историко-литературный очерк). — СПб., 1872. — С. 11.

Проте зацікавлення цієї проблематикою споглядаємо в майбутнього вченого ще в юнацькі часи. Тим паче, що М. Максимович як представник дрібного малоросійського дворянства, яке походило з козацької старшини нижчого та середнього рангу, перебував під благодатною опікою родичів-українців — дядьків Тимківських. Останні зробили успішні кар'єри на російській урядовій службі та в академічному світі⁴⁵.

Зокрема, слід згадати: Іллю Федоровича, доктора права і філософії, професора Харківського університету і одного із засновників Новгород-Сіверської гімназії, в якій навчався М. Максимович; Романа Федоровича, професора грецької і римської словесності Московського університету; Єгора Федоровича, знаного російського дипломата й автора тритомних записок про подорож до Китаю; Василя Федоровича, письменника та губернатора Бессарабії⁴⁶.

Отже, сфера гуманістичних та суспільних наук не була для юнака terra incognita, як і кар'єрні перспективи імперського чиновника чи урядовця. Зокрема, в червні 1819 р. на публічному іспиті в Новгород-Сіверській гімназії він виступив із промовою «Об истинном просвещении»⁴⁷. Та й перші два роки М. Максимович навчався на словесному відділенні Московського університету, яке обрав, як припускають, за наполяганням свого дядька Р. Тимківського⁴⁸.

Зауважимо, що останній був відомим дослідником «Слова о полку Ігоревім». Ці зацікавлення він прищепив і своєму племіннику⁴⁹. У рецензії 1833 р. М. Максимович згадував, що студії та матеріали Р. Тимківського, присвячені цій давньоруській пам'ятці, були втрачені після його смерті⁵⁰.

Проте юнацькі мрії стати ботаніком взяли гору і 1821 р. М. Максимович перейшов на фізико-математичне відділення Московського університету⁵¹. Здавалося б, що первісні гуманітарні устремління залишилися на маргінесі інтересів початкуючого студента, який швидко став відомим московським природознавцем.

Але культурні та дослідницькі практики М. Максимовича повертають його погляди до садів Мінерви, зокрема на ниву словесності. Сучасні дослідники пояснюють таке швидкоплинне перетворення науковця-природника у гума-

⁴⁵ Марченко М. І. Українська історіографія: (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — С. 196.

⁴⁶ М. М. [Максимович М.] Воспоминание о Тимковских // КС. — 1898. — №11. — С. 260-272.

⁴⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Московского университета за истекающее столетие, со дня учреждения января 12-го 1755 года, по день столетнего юбилея января 12-го 1855 года, сост. трудами проф. и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 г. и расположенный по азбучному порядку. — М., 1855. — Ч. 2. — С. 3.

⁴⁸ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. — 1927. — № 6. — С. 37-38; Короткий В. «Старий українець» Михайло Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибр. українознавчі твори / Упоряд. та вступ. ст. В. Короткого. — К., 2003. — С. 10.

⁴⁹ Данилов В. В. М. А. Максимович в работе над «Словом о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. под ред. чл.-кор. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. — М.-Л., 1950. — С. 284.

⁵⁰ Максимович М. Рец. на кн.: Песнь Ополчению Игоря Святославича, Князя Новгород-Северского. Переведенная с древнего русского языка XIII столетия Александром Вельтманом. — М.: В тип. Селивановского, 1833. — 50 с. // Фризман Л. Г., Лахно С. Н. М. А. Максимович — литератор. — Харьков, 2003. — С. 373.

⁵¹ Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. — С. 18-19.

нітарія поєднанням різних спонукальних мотивів, зокрема ірраціональним, ідеалістичним потягом до українських коренів та кар'єризмом академічного вченого⁵².

Втім, цей процес не був миттєвим актом дії і відбувався поступово у руслі різних чинників та передумов.

Мистецько-естетичні та літературно-художні захоплення молодого М. Максимовича виявилися ще у його працях ученого-натураліста, в яких спостерігаємо відлуння шеллінгівських уявлень про природу як творчу роботу Духу. Зокрема, в одній зі своїх природознавчих студій він схарактеризував природу як «храм, повний незлічених виразів думок Художника Всевишнього»⁵³.

Таке художнє відтворення природничого матеріалу не залишилося поза увагою як сучасників, так і дослідників його творчості. Приміром, російський драматург Микола Чаєв назвав працю М. Максимовича «Размышления о природе» (М., 1833) «поемою про природу»⁵⁴.

Слід згадати й про активну участь М. Максимовича у неформальному просторі тогочасного публічного життя Москви — літературно-філософських салонах, наукових товариствах та часописах. Вже у травні 1820 р. студент першого року навчання М. Максимович був запрошений як перекладач творів Горация на званий обід до письменника Володимира Філімонова, на якому познайомився з Миколою Полевим — майбутньою зіркою російського історіописання. Щоправда, до цього запрошення спричинилася письмова рекомендація його дядька Р. Тимківського⁵⁵.

Однак, незабаром молодий провінціал здобуває незаперечний успіх завдяки своїм природознавчим публікаціям. Він бере участь у літературно-філософських вечорах любомудрів князя В. Одоєвського, який разом із шеллінгівцем В. Кюхельбекером видавав відомий альманах «Мнемозина» (1824–1825, 4 книги)⁵⁶, з'являється на літературних четвергах поета Семена Раїча та відвідує знаменитий салон Євдокії Єлагіної⁵⁷. Так, протягом 1820-х років відбувається різька метаморфоза «молодого хохлика», як охарактеризував М. Максимовича при першій зустрічі М. Погодін⁵⁸, у знаного науковця та літературного діяча.

У Москві М. Максимович виявляє себе як вправний рецензент та полеміст. Він пише не тільки на природничі теми, а й численні тексти з обсягу літератури, етнографії, фольклористики, історії та філософії. Скажімо, молодий адепт природознавства прорецензував книгу Івана Кульжинського «Малороссийская деревня» (М., 1827), в якій гостро засудив ідилічні мотиви у висвітленні тогочасної України. Водночас рецензент висловив досить цікаве спостереження про

⁵² Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. — К., 1999. — С. 124.

⁵³ Максимович М. Размышления о природе. — 2-е изд., поправ. и доп. — К., 1847. — С. 2.

⁵⁴ Чаев Н. Михаил Александрович Максимович (Прочтено в публичном Заседании Общества Любителей Российской Словесности 23-го Марта 1874 года, посвященном памяти Максимовича) // РА. — 1874. — Кн. 2. — Стб. 1062.

⁵⁵ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1889. — Кн. 2. — С. 95–96.

⁵⁶ Чаев Н. Указ. соч. — Стб. 1058; Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. — С. 11.

⁵⁷ Савченко Ф. Вказ. праця. — С. 42. Аронсон М., Рейсер С. Литературные кружки и салоны / Ред. и предисл. Б. М. Эйхенбаума. — Л., 1929. — С. 123, 159; Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. — С. 24–25.

⁵⁸ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1888. — Кн. 1. — С. 62–63.

поєднання у психічному характері українців трьох видів «первісного життя»: наїзницького, пастушачого та землеробського⁵⁹.

У 1829 р. М. Максимович виступає на захист поеми О. Пушкіна «Полтава». Він спростовує закиди Фадея Булгаріна та інших критиків, які звинувачували поета у неправдоподібності зображення історичних постатей, зокрема І. Мазепи. Коментарі М. Максимовича, хоч і виказують дещо однобічну, полемічну спрямованість цієї розвідки, але й демонструють його тогочасні роздуми щодо української історії та її дійових осіб.

Зокрема, автор досить своєрідно трактує «зраду» гетьмана І. Мазепи. «Даремно припускати, щоб такі злочинні дії хилилися до визволення Малоросії для її добра: він не мав того на увазі та хотів зробити незалежною для себе, свою незалежність хотів ствердити він, оволодівши Малоросією», — зазначає М. Максимович⁶⁰. В іншому місці він досить критично відгукується про І. Іскру та В. Кочубея, зокрема наголошує, що їх варто віднести до «страждальців», а не героїв малоросійської історії⁶¹.

Та найбільшу популярність принесла М. Максимовичу збірка «Малороссийские песни» (М., 1827), завдяки якій він спізнався з М. Гоголем, В. Жуковським, О. Пушкіним та багатьма іншими письменниками, поетами й інтелектуалами⁶². Причому думки автора-укладача про відображення в піснях «народного духу», висловлені в передмові до цього видання, були досить прихильно сприйняті російською освіченою публікою, зокрема відомим критиком Степаном Шевицьким⁶³.

Дехто з дослідників вважає, що ані «Украинские народные песни» (М., 1834), ані «Сборник украинских песен» (К., 1849), видані М. Максимовичем, так і не змогли зрівнятися з тим феноменальним успіхом, який мала збірка 1827 р.⁶⁴ Історик Федір Савченко — учень та особистий секретар М. Грушевського вважав, що саме «Малороссийские песни» спокусили М. Максимовича перетворитися із «професора-ботаніка на ректора-словесника»⁶⁵.

Однак, побутують і інші погляди. Наприклад, літературознавець В. Данилов більш високо оцінював видання 1834 р. Зокрема, він тримався думки, що це була перша збірка пісень, в якій систематично відображено культурно-історичне життя України за сорок років до публікації В. Антоновичем та М. Драгомановим «Исторических песен малорусского народа» (К., 1874–1875. — Т. 1–2)⁶⁶.

Пізніше науковці віднайшли чимало огріхів в етнографічних збірках М. Максимовича. Це визнавав і їхній укладач. За свідченням М. Костомарова,

⁵⁹ *Пец-Галуховский Н.* [Максимович М.] Рец. на кн.: *Кулжинский И.* Малороссийская деревня. — М., 1827. — IX, 136 с. // МТ. — 1827. — Ч. 13, № 3. — С. 231.

⁶⁰ *Максимович М.* О поэме Пушкина «Полтава» в историческом отношении [передрук із журналу «Атеней». — 1829. — Ч. 2, № 6. — С. 501–515] // КС. — 1899. — № 5. — С. 254.

⁶¹ Там же. — С. 256.

⁶² *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович та освітні практики... — С. 113.

⁶³ *С. Ш.* [Шевырев С.] Рец. на кн.: Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. — М.: Тип. Августа Семена, 1827. — XXXVI, 234 с. // МВк. — 1827. — Ч. 6, № 22. — Отд.: Критика. — С. 311.

⁶⁴ *Фризман Л. Г., Лахно С. Н.* Указ. соч. — С. 99.

⁶⁵ *Савченко Ф.* Вказ. праця. — С. 25

⁶⁶ *Данилов В.* Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича з 1834 року // Україна. — 1929. — № 37: (жовт.-листоп.). — С. 22.

навесні 1872 р. під час зустрічі у С.-Петербурзі «поважний старець» сам зізнався в тому, що у московську добу (1819–1834) він був недостатньо знайомий із «духом народної малоруської поезії» та припустився низки помилок⁶⁷.

Втім, як у долі М. Максимовича, так і всього українства збірка 1827 р. мала величезне значення. Адже вона стала каталізатором тієї хвилі етнографічних дослідів, з якою, власне, пов'язують початок ери українського романтичного народництва XIX ст.⁶⁸ Врешті, видання 1827 та 1834 рр., мабуть, варто радше розглядати не як єдиний визначальний чинник в означеній метаморфозі молодого вченого, а у загальному контексті його побутування у Москві.

Зауважимо, що М. Максимович виступав не тільки у ролі академічного вченого-природника, популяризатора, етнографа, критика та полеміста, а навіть як видавець-редактор. За висловом М. Драгоманова, літературна діяльність М. Максимовича розпочалася саме за доби романтизму⁶⁹.

Протягом 1830–1834 рр. М. Максимович видавав літературний альманах «Денница» (3 випуски). На сторінках цього видання віднаходимо чимало славетних імен, переважно письменників, поетів та критиків пушкінської плеяди: С. Аксаков, Є. Баратинський, О. Вельтман, П. В'яземський, Ф. Глінка, А. Дельвіг, І. Кіреєвський, М. Погодін, О. Пушкін, Ф. Тютчев, О. Хом'яков, С. Шевирьов, М. Язиков та ін.⁷⁰

В альманасі також представлено низку цікавих спостережень М. Максимовича як літературного критика. Зокрема, в огляді російської словесності за 1830 р. він розглядає появу перших двох томів «Истории русского народа» (М., 1829–1830), автором яких був М. Полевой. Останній рецензент слушно характеризує як першу спробу написання «філософської історії Росії»⁷¹.

Власне, досвід видання «Денници» пізніше добре прислужився М. Максимовичу як редактору-видавцю альманахів «Киевлянин» (3 випуски 1840, 1841 та 1850) та «Украинец» (2 випуски 1859 та 1864).

Така активність та неабиякі успіхи не тільки на академічних теренах, а й у новому публічному просторі старої російської столиці виявляють незвичайну комунікативність М. Максимовича. Зокрема, він плідно спілкувався як з університетськими колегами та блискучими московськими інтелектуалами з численних літературно-філософських салонів і гуртків, так із постатями, котрі уособлювали та репрезентували крайні суспільні полюси тогочасної Росії.

Скажімо, М. Максимович здобув прихильність консервативного президента тодішньої Імператорської Академії наук, майбутнього міністра народної освіти С. Уварова і, заразом, молодих російських радикалів О. Герцена та М. Огарьова⁷².

⁶⁷ Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн.: Исторические песни малорусского народа, с объяснением В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // ВЕ. — 1874. — № 12. — С. 628 (прим. 1).

⁶⁸ Грушевський М. Сто літ українського народництва... — С. 4; Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні // JUS. — 1984. — Vol. 9, no. 1. — Р. 3–32.

⁶⁹ Драгоманов М. Промова про М. А. Максимовича // Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 53.

⁷⁰ Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича... — С. 37–38; Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. — С. 28, 69.

⁷¹ Максимович М. Обзорение русской словесности за 1830 год // Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. — С. 363.

⁷² Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... — С. 116; Фризман Л. Г., Лахно С. Н. Указ. соч. — С. 189.

Він цікавився й творчістю родоначальника польського романтизму А. Міцкевича, з яким, мабуть зустрічався у Москві. Зокрема, М. Максимович присвятив йому спеціальну розвідку. Вважають, що автор подарував її С. Раїчу⁷³. Відзначимо, що протягом січня–лютого 1894 р. Агатангел Кримський на прохання Івана Франка розшукував статтю М. Максимовича «Воспоминания о пребывании в Москве Мицкевича» у місцевих антикварів та книгопродавців⁷⁴.

Воднораз московську публіку заінтригували літературні здібності та вправність М. Максимовича як оратора, котрі виявилися і у його публічних промовах, і на лекційних викладах⁷⁵. Недаремно сучасники вважали, що він має виняткові здібності до професури, зокрема володіє даром слова⁷⁶.

За автобіографічним свідченням ученого, його університетські виклади відзначив сам С. Уваров⁷⁷. Відтак у листі від 14 березня 1834 р. до С. Уварова, вже як міністра, ботанік М. Максимович із достатньою певністю відзначає: «словесність не була для мене чужим предметом, що я іноді брав у ній деяку участь, про це відомо вашому превосходительству»⁷⁸.

Отож у світлі таких розмаїтих дослідницьких, культурних та освітніх практик позірна швидкоплинна метаморфоза природника у гуманітарія не видається зовсім несподіваною, а виглядає як досить умотивований, хоч і поступовий вибір. Це перетворення пов'язане з успішним входженням М. Максимовича у московський неформальний публічний простір, який відкрив молодому науковцю інші можливості та перспективи, ніж кар'єра університетського професора ботаніки.

Загалом наукові інтереси М. Максимовича формувалися на перехресті кількох мотиваційних потоків: західні впливи і публічне середовище московських інтелектуалів та літераторів 1820-х — початку 1830-х років, ідеалістичний потяг до малоросійських коренів і щира загальноросійська лояльність, блискуча кар'єра університетського професора у Москві та Києві, яка різуче контрастувала з майбутнім становищем приватного вченого-відлюдника на Михайловій горі, сполучення різноманітних практик природника, гуманітарія, популяризатора та редактора-видавця в одній особі тощо.

За влучним означенням М. Драгоманова, вчений належав до діячів «Жуковсько-Пушкінської доби», хоч і мав багато «живих зацікавлень, які пов'язували його з інтересами наступних поколінь»⁷⁹.

Образ М. Максимовича як науковця зазвичай пов'язувався з універсалізмом⁸⁰, який за радянських часів плавно трансформувався у тезу про вченого-

⁷³ Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. — С. 10.

⁷⁴ Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах / Гол. редколегії І. К. Білодід; ред. тому С. Д. Зубков. — К., 1973. — Т. 5, кн. 1: Листи (1890–1917). — С. 136, 142.

⁷⁵ Житецкий И. Первый ректор Киевского университета М. А. Максимович // РШ. — 1904. — № 10/11. — С. 47.

⁷⁶ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1893. — Кн. 7. — С. 268.

⁷⁷ Максимович М. Автобиография // Максимович М. Киев явился градом великим...: Вибр. українознавчі твори / Упоряд. В. Замлинський; авт. прим. І. Бутич; передне слово В. В. Скопенка. — К., 1994. — С. 398.

⁷⁸ Данилов В. М. О. Максимович на київській кафедрі [лист до С. С. Уварова від 14 березня 1834 р. та інші матеріали] // Україна. — 1929. — № 34: (трав.-черв.). — С. 93.

⁷⁹ Драгоманов М. Михаил Александрович Максимович (некролог) // ВЕ. — 1874. — № 3. — С. 453.

енциклопедиста. Почасти до виникнення таких уявлень спричинився й сам М. Максимович, оскільки він обстоював думку у душі шеллінгіанства, що вчений має поширювати єдиний та універсальний погляд на весь об'єкт дослідження. Зокрема, автор визначав науку як «виклад наших знань про який-небудь предмет, представлений систематично, у послідовному порядку»⁸¹.

Знання розглядалися М. Максимовичем як необхідний продукт Розуму, закладений і організований природою у Людині. З цими уявленнями, очевидно, і пов'язана його спроба поширити універсалістські підходи щодо навколишнього світу, що впливає з шеллінгіанського принципу полярності у розумінні природи, як продукту, так і суб'єкта дії.

Водночас така універсальність не заважала сприймати вченому навколишній світ у специфічних, особливих та індивідуальних образах. Зокрема, вважають, що саме М. Максимович увів до природничої літератури термін «особень» (рос. *особь*). Ця дефініція заступила цілу низку інших понять: «неподільне», «індивідуум» та навіть російське *индивидуу*⁸², які до того часу побутували у багатьох текстах.

Наслідуючи та розвиваючи філософську систему Ф.-В. фон Шеллінга і Ф.-К. фон Баадера М. Максимович особливе місце відводить історії, зокрема підкреслює, що «у наш час найголовніші її (філософії. — Авт.) питання пов'язані з наукою історії. Від того філософія була схоластичною, формалістичною, матеріалістичною, критичною, містичною і т. п.; і нарешті вона одержує характер історичний»⁸³.

Він відзначає історичність, а деякою мірою й ірраціональність самого процесу пізнання, хоч і вказує на його обмеженість. «Розум наш тепер уже вимагає знання не логічно-негативного, а історично-позитивного, — наголошує автор, — воліє судити не за законами можливості й необхідності свого часткового, обмеженого розуміння, але за подіями дійсними, які часто незрозумілі, дивні для нашого розуму й перевищують його, бо походять від Розуму Всевишнього...»⁸⁴.

Таке акцентування М. Максимовича на ролі історії привертає увагу і сучасних науковців⁸⁵. Одні дослідники слушно наголошують на діалектичності мислення М. Максимовича⁸⁶, інші навіть вважають його прибічником діалектичного історизму⁸⁷.

⁸⁰ *Єфремов С.* Максимович в історії української самосвідомості // *Єфремов С. О.* Літературно-критичні статті / Упоряд., передм. і прим. *Е. С. Соловей*. — К., 1993. — С. 319–320.

⁸¹ *Максимович М. А.* Записки из Естественной Истории, составленные М. М. [автограф; верес. 1826 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 381. — Арк. 2.

⁸² *Данилов В. В.* М. А. Максимович в работе над «Словом о полку Игореве»... — С. 291.

⁸³ *Максимович М.* Письмо о философии. — М., 1833. — С. 9.

⁸⁴ *Його ж.* Про значення та походження слова // ФСД. — 1994. — № 1/2. — С. 199–200.

⁸⁵ *Бойко Н. І.* Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07. 00. 01 / ЧНУ. — Чернівці, 2002. — С. 5, 12–13.

⁸⁶ *Жмир В. М.* О. Максимович — патріарх новітньої української науки // ФСД. — 1994. — № 1/2. — С. 191.

⁸⁷ *Біленький С.* Інституційна генеза та історичні об'єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834–1850 роками // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки й культури. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 247–248.

Зауважимо, що побутують навіть думки про стильовий перехід ученого від «розквітлого романтизму» до позитивізму⁸⁸. Причому аргументація цієї тези спирається на міркування В. Антоновича⁸⁹, подані у робочих матеріалах про впровадження М. Максимовичем «позитивного методу» та «створення нової течії у вивченні місцевої історії»⁹⁰.

Натомість варто вести мову про самотутнє сполучення у творчості М. Максимовича романтизму з пізньопросвітницьким раціоналізмом. Адже останній у типологічному плані подібний до першої хвилі позитивізму. Відтак німецький філософ та історик Ернст Трельч стверджував, що позитивізм виник на ґрунті ідей англо-французького Просвітництва⁹¹.

Вочевидь, риси інтелектуальної спорідненості просвітницького раціоналізму та позитивізму і спричинилися до такого витлумачення поглядів М. Максимовича. Зрештою, світ історії у представленні українського вченого виглядає надзвичайно динамічним, розмаїтим та суперечливим. На його думку, найважливішими чинниками історичного процесу є наука і культура, а за великим рахунком — просвітництво.

Цей термін М. Максимович інтерпретує досить своєрідно: «*Просвітництво* є найкраще надбання в цьому житті для душі людської, рівно як *буття* (курсив М. Максимовича. — Авт.) є найкоштовніший дар для кожної істоти»⁹².

Зазначимо, що таке розуміння «просвітництва» як абсолютної цінності відразу корегується самим автором. Зокрема, він протиставляє «просвітництво» іншій засадній складовій — «Руському духу». Проте ця опозиція не є тотальною, а стосується тих європейських «хворобливих шквалів пристрастей і помилок», від яких зміг оборонити та захистити себе «Руський дух» наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Однак, навіть така неповна контраверсія дає М. Максимовичу підстави стверджувати, що «Росія, до цього вихованка та наслідувачка Європи, нині здається починає *переходити до внутрішнього життя свого духу, щоб зробитися самостійною*»⁹³. Автор поглиблює цю опозицію й протиставляє «Руський дух» ідеї космополітизму («всесвітнього громадянства»), що була вельми популярною серед багатьох мислителів-просвітників⁹⁴.

Але М. Максимович уточнює і подає власне тлумачення поняття «просвітництва», в якому віднаходимо відголос неоплатонізму та етично-релігійної

⁸⁸ Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. — К., 2004. — С. 163.

⁸⁹ Антонович В. Б. Значение исторических трудов М. А. Максимовича [автограф доповіді] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7920. — Арк. 1–13в.

⁹⁰ Короткий В. Взаємини М. Максимовича та В. Антоновича (До питання тягlosti української історіографічної традиції) // ІДУ. — К., 2005. — Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). — С. 120–121.

⁹¹ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории: Пер. с нем / Отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. — М., 1994. — С. 309–310.

⁹² Максимович М. Речь о русском просвещении, говоренная Адъюнктom Михаилом Максимовичем на Собрании имп. Московского университета, 1832 года 12 января. — М., 1832. — С. 6.

⁹³ Там же. — С. 11.

⁹⁴ Там же. — С. 13–14.

традиції. «...Істинне просвітництво складається не в одному зверненні та розвитку розуму пізнанням, — це тільки *вченість*; (курсив М. Максимовича. — *Авт.*) воно потребує ще релігійно-морального виховання серця й волі. Таким чином, істинне просвітництво полягає в повному та гармонійному вдосконаленні людини, в погодженні знання та дії», — стверджує вчений⁹⁵.

Впливи неоплатонізму, які досить часто називають «філософією серця», спостерігаємо і у його міркуваннях щодо людських почуттів. Приміром, М. Максимович обстоює думку, що «почуття взагалі представляють цілість нашої духовної діяльності. Серце (підкреслення М. Максимовича. — *Авт.*) Серце є орган почувань як зовнішніх явищ світу, так і внутрішніх подій»⁹⁶. Заразом він відводить особливу роль естетичному почуттю, яке вирізняє з-поміж інших, зокрема навіть від релігійного почуття⁹⁷.

У іншій праці М. Максимович конкретизує уявлення про просвітництво, зокрема наголошує на його масовому, народному вимірі. «*Міру просвітництва* будь-якої країни складає не кількість учених голів, у кабінетах і фоліантах яких науки вдосконалюються та живуть, як відлюдники у своїх келіях. Тоді науки складають просвітництво, коли вони поширюються, рухаються, зростають у розумі всього народу та його поліпшують», — наголошує автор⁹⁸.

Видається, що варто ввести мову про суттєву трансформацію самої дефініції «просвітництво» у його рецепції. Адже вчений тлумачить її у царині Духу, як надіндивідуальний творчий акт. Наприклад, в одній зі студій він розглядає Київ як центр «духовного просвітництва руського»⁹⁹, а в іншій — відзначає, що навіть початки просвітництва мали духовний характер¹⁰⁰. Тож в авторському розумінні просвітництва помічаємо сполучення як колективних, так і індивідуальних мотивів, а також моральних та релігійних чинників. Саме вони не тільки складають основу його трактування просвітництва, а й формують романтичне підґрунтя світосприйняття й поглядів М. Максимовича.

Про те наскільки впливовими є означені світоглядні й інтелектуальні засади свідчить, зокрема, чотирьохчленна періодизація історії російської словесності, висунута М. Максимовичем: перший період (стародавній) — 60-ті роки IX — третя чверть XIII ст.; другий (середній) — остання чверть XIII ст. — XVII ст.; третій (новий) — XVIII ст. — перша чверть XIX ст.; четвертий (новітній або сучасний), який розпочався з царювання Миколи I¹⁰¹.

Власне, засади цієї періодизації спираються на метафізичну ідею побутування «Руського духу». Останній з другої половини IX ст. зазнає внутрішнього

⁹⁵ Там же. — С. 17.

⁹⁶ Максимович М. А. О чувстве вообще. Об эстетическом чувстве. Глава 2. [автограф; робочі матеріали 1840-і роки] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 406. — Арк. 1.

⁹⁷ Там же. — Арк. 2.

⁹⁸ Максимович М. Об участии Московского университета в просвещении России. Речь, говоренная Адъюнктом М. Максимовичем в Университетском Собрании 1830 г. 12 января // Русский зритель, журнал истории, археологии, словесности и сравнительных костюмов (М.). — 1830. — Ч. 6, № 21/22. — С. 8–9.

⁹⁹ Его же. Об участии и значении Киева в общей жизни России // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 т. — К., 1877. — Т. 2: Отдель: историко-топографический, археологический и этнографический. — С. 20.

¹⁰⁰ Его же. Об участии Московского университета... — С. 4.

¹⁰¹ Его же. История древней русской словесности. — К., 1839. — Кн. 1. — С. 6–7.

перетворення (давньоруська держава, введення християнства) і створює особливий, Руський світ, що поширюється з Києва на всю Русь та організовує її внутрішню, духовну єдність¹⁰².

Проте окремі періоди вирізняються автором за зрушеннями, що сталися не тільки у суспільно-політичній та державній сфері, а і у просвітництві. Зокрема, другий період М. Максимович виділяє не тільки за його удільним устроєм, а й за впливами греко-римського та латино-західного просвітництва¹⁰³.

Початок третього періоду вчений відносить до доби єдності Росії та перетворень Петра I та Катерини II за новоєвропейським зразком¹⁰⁴. Натомість четвертий період М. Максимович пов'язує з «відродженням і зростанням устремління до *самобутнього* та *своєрідного* розкриття *Руського духу* (курсив М. Максимовича. — Авт.) у всіх галузях життя»¹⁰⁵.

Насамкінець, автор навіть тлумачить представлену періодизацію у контексті побутування просвітництва. Зокрема, він характеризує: перший період як греко-східне, другий — греко-латино-слов'янське, третій — новоєвропейське, а четвертий — самобутньо-руське просвітництво¹⁰⁶. Відтак ці чотири історичні етапи є своєрідними стадіями побутування Руського духу, який торує шлях до духовного звільнення й самоусвідомлення.

В аналогічному сенсі М. Максимович трактує і призначення *всесвітньої* та *вітчизняної* історії. «*Історія всесвітня*, оповідаючи про події людські, розкриває нам *позитивну* духовну вдачу людини та долі людства. *Історія вітчизняна* (курсив М. Максимовича. — Авт.) повинна розкрити у всій повноті минуле життя Росії та пояснити нам істинні властивості *Руського духу*», — зазначає автор¹⁰⁷.

Зрештою, у поглядах ученого щодо визначальних чинників історичного процесу спостерігаємо самобутній, стильовий сплав раціоналізму та романтизму. Ці інтелектуальні складові представлені у вигляді двох засадних понять «просвітництва» та «Руського духу», які не тільки гармонійно співіснують, а й доповнюють один одного і творять своєрідну цілісність.

Варто підкреслити, що саме ідея суцільного Просвітництва й метафізична думка про Руський дух формують той самобутній каркас ідеалу науковості М. Максимовича, який сполучає раціоналістичну універсальність і, zarazom, романтичну індивідуальність в осягненні людського буття, зокрема світу історії.

Таке поєднання дозволяло вченому інтегрувати різноманітні інтелектуальні впливи, раціональні й ірраціональні елементи, які органічно узгоджувалися у складній системі цінностей та внутрішніх лояльностей вченого-природника і гуманітарія. Тому різноманітні мотиви у науковій творчості М. Максимовича співвідносяться з тверезим практицизмом природознавця, неабияким критичним хистом інтерпретатора джерел та мистецько-художніми рефлексіями літератора.

¹⁰² Там же. — С. 7, 9.

¹⁰³ Там же. — С. 11.

¹⁰⁴ Там же. — С. 11–12.

¹⁰⁵ Там же. — С. 9.

¹⁰⁶ Там же. — С. 14.

¹⁰⁷ Максимович М. Речь о русском просвещении. — С. 20.

3.2. Фрагмент як форма мислення. Стильові та жанрові виміри студій М. Максимовича

У київську добу свого життя (1834–1845, з перервами) М. Максимович виступає на науково-освітній ниві як представник загальноросійських культурних і академічних практик. Вони, звичайно, були скеровані на змагання з польськими соціальними і культурними традиціями на обширах Південно-Західного краю імперії Романових, зокрема спиралися на ідею осягнення Руського народного духу у місцевому, малоросійському контексті.

Такої орієнтації М. Максимович тримався і як ректор-адміністратор (липень 1834 — грудень 1835), і, пізніше, як професор університету Св. Володимира.

«Професор, викладач «истории русской словесности» за тих часів, коли поставлено в основу науки та навчання «самодержавие, православие и народность», — зазначає О. Грушевський, — Максимович згідно з вимогами служби мусив звернути особливу увагу на вивчення “народного духа”, піддержувати якого в цій країні треба було, щоб мати успіх в боротьбі з полонізацією»¹⁰⁸.

Водночас «російська словесність» як сфера діяльності перетиналася або включала багато інших соціогуманітарних дисциплін із зародковою на той час інституціоналізацією (філологія, мовознавство, фольклористика, етнографія та ін.). Відтак ця освітня, культурна та дослідницька царина містила чимало потенційних можливостей.

Скажімо, терен словесності дозволяв М. Максимовичу реалізувати своєрідну «мовну концепцію» романтизму, зокрема виявити та продемонструвати мистецько-естетичні, духовно-етичні, комунікативні, етносоціальні й інші властивості та функції мови. З цієї перспективи численні сентенції доволі добре репрезентують світоглядні настанови М. Максимовича, котрі простежуємо в його історичному письмі.

«Слово є третій, щонайповніший і, можна сказати, щонайпритаманніший і щонайближчий душі спосіб її вираження, в якому немає односторонності ні образу, ні звуку, але в якому і той, і той злиті у довершену, первородну єдність і цілісність (курсив М. Максимовича. — Авт.)», — відзначає вчений¹⁰⁹.

У робочих записах до першої лекції 1843 р. в університеті Св. Володимира автор так характеризує дисципліну, яку викладає: «Словесність (підкреслення М. Максимовича. — Авт.) є сукупність пам'яток, в яких виявляється душа та життя народу, за допомогою мови — усно або письмово»¹¹⁰. В іншій лекції він наголошує, що в мові виявляється «особистість (підкреслення М. Максимовича. — Авт.) народу»¹¹¹.

Показовими є думки М. Максимовича щодо самовираження українського народу, висловлені в «Полемическом Обозрении Малороссийской Словесности». «Малоросійський народ здавна виражає своєю мовою свою душу, своє домашнє та суспільне життя, і залишив у спадок нинішньому століттю, як зразок і в науку

¹⁰⁸ Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. — Арк. 5.

¹⁰⁹ Максимович М. Про значення та походження слова... — С. 194.

¹¹⁰ Его же. З первых лекций 1834 г. [автограф; записи до лекцій з російської словесності 1834, 1843 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 389. — Арк. 26.

¹¹¹ Там само. — Арк. 83в.

новій словесності багатий запас своїх переказів, прислів'їв, казок та пісень», — зауважує М. Максимович¹¹².

Причому автор звертає увагу на історичні виміри побутування «слова» (мови), які вважає визначальними щодо витлумачення української мінувшини. «Така вже історична доля Малоросії, що її своєнародній мові не довелося стати письмовою мовою її, — що головним органом її письмового та книжного висловлення були по черзі Церковнослов'янська, Західноруська і, нарешті, нинішня Російська мова», — стверджує М. Максимович¹¹³.

Отже, мова («слово», «словесність») тлумачаться українським мислителем із позицій шеллінгіанства, зокрема як спосіб виявлення самотнього народно-го / національного духу.

Мовні (літературні, фольклорні, етнографічні) компоненти посідають чільне місце у романтичному світогляді. Тим більше, що за уявленнями романтиків «словесна» (пісенна, етнографічна) традиція сягає віддалених часів. Вона виступає як вагомий доказ стародавнього родоvodu народу / нації, зокрема відображає його етногенетичні, ба навіть архетипічні риси, релігійно-культурне, дохристиянське буття.

Ці спостереження повною мірою справедливі й стосовно М. Максимовича, який залишив значний науковий спадок саме у царині словесності — етнографії, фольклористики, літературознавства. Наприклад, ученому належить низка студій, присвячених давньоруській пам'ятці «Слово о полку Ігоревім», вивченням якої він захопився у 1830-ті роки¹¹⁴. Зокрема, автор підготував її переклад українською мовою, опублікований 1857 та 1859 рр.¹¹⁵ У передмові датованій 14 листопада 1854 р. до українського перекладу вчений зазначає: «Буду радий, якщо мені вдалося, на живому наріччі моєї батьківщини, передати, хоча б приближно, *лебедину пісню давньої Русі...*»¹¹⁶.

Зауважимо, що у полеміці з істориком Олексієм Гатцуком М. Максимович акцентує увагу на численних переробках, яких зазнав його український переклад¹¹⁷. Автор прагне показати близькість цієї пам'ятки до українського фольклору, зокрема відображення у ній народного світосприйняття¹¹⁸. Водночас він відкидає закиди опонентів (М. Катков, Й.-Ю. Сенковський та ін.), які висловлювали сумніви щодо давньоруського походження «Слова о полку Ігоревім»¹¹⁹.

¹¹² Максимович М. А. Полемическое Обозрение Малороссийской Словесности [автограф статті; 1860 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 558/1474. — Арк. 2зв.

¹¹³ Там само. — Арк. 5зв.

¹¹⁴ Максимович М. Песнь о полку Игореве (Из лекций о Русской словесности, читанных 1833 года в Университете св. Владимира): Статья первая. Статья вторая: Песнь Игорю, относительно ее духа. Статья третья, окончательная // ЖМНП. — 1836. — № 4. — Отд. 2. — С. 1-22; № 6. — С. 439-470; 1837. — № 1. — С. 29-58.

¹¹⁵ Фрицман Л. Г., Ляхно С. Н. Указ. соч. — С. 156.

¹¹⁶ Максимович М. А. Предисловие [автограф; матеріали до перекладу «Слова о полку Ігореве»; Михайлова гора, 14 листоп. 1854 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 570/1463. — Арк. 2.

¹¹⁷ Его же. Объяснение г-ну Гатцуку о моем «Украинце» // МВ. — 1859, 5 мая. — № 105. — С. 786.

¹¹⁸ Чернявський М. Максимович як наш перший перекладач Слова про похід Ігоря // Україна. — 1929. — № 38: (груд.). — С. 4-5; Фрицман Л. Г., Ляхно С. Н. Указ. соч. — С. 146.

¹¹⁹ [Сенковский О.-Ю.] Рец. на кн.: Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем Русском языке. Издана, с переводом на нынешний Русский язык, профессором Русской словесности М. Максимовичем для своих слушателей. — К.: Тип. Университета Св. Вла-

Зрештою, реалізація «мовної програми» романтизму й етнографічні студії протягом 1820-х–1830-х років поступово розкривають перед ученим інші виміри народного духу, зокрема пласт незнаної малоросійської минувшини. Афористично говорячи завдяки «словесним» практикам М. Максимович відкрив історію народу як духовної субстанції.

Це відкриття історичної площини буття народу примусило вченого замислитися як щодо способів та форм її представлення у тогочасному академічному світі, так і стосовно інтеграції до єдиної картини природи та суспільства. Тим паче, що світосприйняття і погляди М. Максимовича, порівняно з Д. Бантишем-Каменським чи М. Маркевичем, спиралися на досить добре розроблену шеллінгівську натурфілософію.

Загальноімперська спрямованість російського гранд-нарративу істотно звужувала можливості введення українського матеріалу, зокрема представлення його на ниві культури. Втім, у неформальному публічному просторі 1820-х–1840-х років побутувала своєрідна, щоправда, дещо поверхова мода щодо малоросійської тематики, особливо стосовно етнографічних та фольклорних матеріалів¹²⁰.

Однак, російська рецепція української минувшини була досить складною й амбівалентною. Зокрема, малоросійська проблематика сприймалася то як периферійна екзотика однієї з провінцій імперії, то як важливий бік і навіть неодмінна складова слов'янського духу, а відтак необхідне доповнення до Великої Росії (А. Краєвський)¹²¹.

Але навіть за сприятливих обставин контексти введення малоросійських матеріалів до великого російського нарративу були достатньо обмеженими, позаяк українська проблематика дедалі частіше розглядалася імперською владою як прихована загроза. Приміром, закриття 1839/40 р. університету Св. Володимира через викриття «польської змови» поміж київськими студентами спричинилося до неабияких цензурних утисків. «Мені й нині сумно згадувати, під яким цензурним тягарем, і з якими збитками в статтях, друкувались ті дві книжки [1840, 1841] мого Києвлянина», — згадував М. Максимович¹²².

Зокрема, цензурою була вилучена розвідка самого редактора-видавця «Сказание о Колиивщине», яку він уважав найцікавішою статтею в першому випуску зазначеного альманаху¹²³. Згодом М. Марченко навіть назвав М. Максимовича «першим істориком Коліївщини»¹²⁴.

димира, 1837. — 49 с. // БЧ. — 1837. — Т. 24, № 2. — Отд. 6: Литературная летопись. — С. 35–37; [Катков М.] Рец. на кн.: Максимович М. История Древней Русской словесности. — К., 1839. — Кн. 1. // ОЗ. — 1840. — № 4. — Отд. 5: Критика. — С. 71.

¹²⁰ Курьянов С. О. Литературная деятельности Н. А. Маркевича в контексте русско-украинских литературных связей 1820–1830-х годов: Автореф. дис. ... к. филол. н.: 10. 01. 01 / Днепропетров. Орден Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. — Дн., 1991. — С. 15.

¹²¹ Данилів В. До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М. А. Максимовича, А. Л. Метлинського та П. А. Лукашевича) // ЗУНТК. — К., 1909. — Кн.4. — С. 46.

¹²² Максимович М. Письма о Киеве... — С. 15.

¹²³ Там же. — С. 89.

¹²⁴ Марченко М. І. Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст. Посібник для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів (К., 1971. Рукопис з Родинного архіву Марченків) / Примітки І. Войцехівської // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Бібліотека Ейдосу / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. І. Колесник. — К., 2009. — Вип. 3, ч. 2. — С. 366.

З погромом кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. ця ситуація істотно погіршилася. Що робити?

Відповідь підказали численні культурні, освітні й дослідницькі практики М. Максимовича, набуті ним у московську добу (1819–1834).

Передусім, обирався такий ракурс висвітлення, в якому малоросійська самобутність сприймалася не тільки лояльно, й а достатньо прихильно. Один із способів полягав у такому включенні давньоруських / малоросійських елементів до загальноросійської конструкції минувшини, що вони перетворювалися в сутнісні атрибути Руського духу. Ба більше, вони виявляли і підкреслювали своєрідні, особливі риси української минувшини у межах російського гранд-нарративу.

Зокрема, у студії «Об участии и значении Киева в общей жизни России» М. Максимович стверджує, що Київ, Москва та С.-Петербург репрезентують три основи, з яких склалося єдине Руське життя. Причому Київ представлений у цьому тексті як своєрідна цитадель та пам'ятка руського православ'я, охоронець нашого минулого¹²⁵.

Недаремно англійський історик Д. Сондерс звертає увагу на дослідницькі устремління М. Максимовича, скеровані на відтворення культурного зв'язку між Київською Руссю та сучасною Росією¹²⁶. Якщо взяти до уваги визначальну роль, яку відігравали релігійні атрибути у тогочасній імперській ідеологічній доктрині (славнозвісна уварівська тріада 1832/34 — православ'я, самодержавство, народність), то стає зрозумілим і відповідне акцентування М. Максимовича на місці Києва у загальноросійській історії.

Водночас об'єктом історіописання М. Максимовича стає не стільки малоросійська минувшина, скільки її синкретичне поєднання з широким полем соціо-гуманітаристики (етнографія, мовознавство, фольклористика, література, історична топографія, топоніміка та ін.), яка вводиться до російської історії.

Проте, якщо в «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського малоросійська історія подається у загальноросійському контексті (Російська держава, її володарі — царі та територія), то в розвідках М. Максимовича цей ракурс висвітлення часто простежується на другому, а, інколи, навіть на третьому плані. Загалом у конструкції вченого предметна область наукових студій репрезентована у вигляді провідної духовної субстанції — Народу, яка гармонійно співіснує з іншим важливим, але також ідеалізованим рушієм історії — Просвітництвом. Ця побудова, здавалося б, іманентно тяжіє до цілісного, всеохоплюючого представлення минувшини.

Та це враження оманливе, принаймні щодо творчості М. Максимовича. Відтак історія України у його репрезентації немовби розсипається на безліч дрібних фрагментів — мікроісторичних сюжетів: малоросійські місцевості та населені пункти, культурно-релігійні пам'ятки і стародавні писемні твори, окремі події й біографічні матеріали з обсягу життя відомих осіб та родин, київська топографія і українська топоніміка тощо.

Схожу фрагментацію, децентралізацію світу минувшини у працях ученого спостерігаємо й щодо суб'єктів руху історії, з-поміж яких можна вирізнити,

¹²⁵ Максимович М. Об участии и значении Киева... — С. 5–6.

¹²⁶ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. — Edmonton, 1985. — P. 154.

принаймні, кілька центрів тяжіння: православна віра й церква, масовий, колективний герой — російський та малоросійський народ, Російська держава й її володарі, історична особа — видатна і пересічна.

Видається, що фрагментарне представлення малоросійського минулого стає наріжним каменем історичного письма М. Максимовича. З цієї перспективи вчений і формулює завдання романтичного історіописання — відтворення достовірної і, zarazom, образної, художньої історії з акцентуванням уваги на фактах та дрібних деталях.

«Ми хочемо й вимагаємо від історії, щоб у ній давно минуле життя з'являлося *живцем* перед очима нашими; а для цього необхідно, щоб кожна історична подія й особа була пізнана та представлена вірно, в її справжньому вигляді і на своєму місці, як *було* (курсив М. Максимовича. — *Авт.*) воно насправді», — наголошує історик¹²⁷.

Аналогічну скерованість та дивовижну співзвучність з цією тезою М. Максимовича віднаходимо і в сентенції з відомої статті Миколи Костомарова 1846 р.: «...необхідно *відкрити подробиці, поставити кожна на справжнє місце і потім привести їх в струнку тіло художнім пензлем*; тільки тоді ми можемо мати свою історію, тільки тоді вона відкриє плодоносне поле для роздумів політика та філософа»¹²⁸.

Така орієнтація на подробиці, деталі, а, за великим рахунком, на індивідуальне й особливе, спричинилася і до специфічної репрезентації результатів наукових студій у вигляді окремих фрагментів — невеличких розвідок, заміток, рецензій тощо. Відзначимо, що вона властива не тільки творчості М. Максимовича, а й представлена у практиках інших українських романтиків 1830-х–1850-х років. Однак, найповніше фрагментарне представлення історії побутує саме у студіях ученого-відлюдника з Михайлової гори.

Ця констатація нав'язує певні аналогії з німецькою романтикою, зокрема з відомими «Фрагментами» Новаліса чи «Атенийськими фрагментами» Фрідріха Шлегеля тощо. Наведене порівняння не є відповідним щодо форми праць, які у випадку німецьких романтиків репрезентовані у вигляді низки афористичних висловлювань чи дрібних заміток-есе.

Проте таке співставлення є достатньо адекватним стосовно функціонального призначення. Тим паче, що фрагмент є незавершеним, синкретичним і, водночас, аморфним за своєю жанровою природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою продукує багатоголосся і різні смислові шари.

На вибір фрагментарної форми представлення малоросійської минувшини суттєвий вплив справила і зміна статусу М. Максимовича з академічного вченого на приватного дослідника-інтелектуала, що сталася після остаточного завершення його університетської кар'єри у 1845 р.¹²⁹

Зазначимо, що йдеться не про становище якогось науковця-аматора, який у вільний час від господарських справ проводить свої досліді, а про побутування колишнього московського професора, недавнього ректора одного з імпера-

¹²⁷ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. — С. 195.

¹²⁸ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // БЧ. — 1846. — Т. 78, № 9. — С. 21.

¹²⁹ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... — С. 205.

торських університетів. Давній московський приятель ученого, князь П. В'яземський був надзвичайно вражений такою метаморфозою. У листі від 1 січня 1867 р. до відлюдника з Михайлової гори він зазначає: «Ви, як вільний козак, не приписані ні до якої класифікації Божого та канцелярського порядку і творіння»¹³⁰.

У листі від 22 серпня 1868 р. П. В'яземський характеризує становище М. Максимовича у тогочасній ієрархічній системі майже у метафоричному виразі, що містить неприхований подив: «Невже Ви ніде не значитеся, ні до чого не прикріплені і т. п. та ін.? Та Ви, виходить, *єдине виключення, парія в нашій розграфленій, департаментській, комітетській, прикомандированій і т. п., мундирній Росії*. Це чого-небудь та вартує»¹³¹.

За свідченням історика права О. Романовича-Славатинського, університет св. Володимира немовби забув про свого першого ректора¹³². На думку М. Костомарова, М. Максимович настільки захопився романтичною «роллю» самітника з Михайлової гори, що навіть вигадав цілу легенду про походження її назви¹³³. Отож значна кількість полемічних студій, зокрема ряд оригінальних «Листів» написані М. Максимовичем, переважно, як приватним ученим.

Заразом фрагментарна форма відповідала й устремлінням М. Максимовича як дослідника минувшини. Свою генеральну інтенцію щодо творчих пріоритетів історик сформулював у полеміці з Пантелеймоном Кулішем: «...піддати *історичній критиці* всі важливі малоросійські літописи і новітні твори з історії Малоросії. Незалежно від особистих взаємин та самолюбства, відокремлюючи від них *істину історичну* і ставлячи її предметом моїх *критичних зауважень* (курсив М. Максимовича. — *Авт.*)»¹³⁴. За висловом В. Іконникова, М. Максимович не залишив поза своєю увагою майже жодного «пам'ятника південноруської минувшини»¹³⁵.

В іншій студії М. Максимович так схарактеризував свої дослідницькі домінації: «На полі, вижатому нашвидку істориками Малоросії *я збираю пропущені та загублені ними колосся і по трохи передаю їх у загальну відомість*»¹³⁶.

Отже, критика й інтерпретація джерел складають два основні напрями у творчості М. Максимовича як історика, крім його фольклористичних і етнографічних студій¹³⁷. Саме вони, головним чином, і сформували дослідницький інструментарій ученого.

¹³⁰ Пономарев С. И. Памяти князя П. А. Вяземского. Письма кн. П. А. Вяземского к М. А. Максимовичу // СОРЯС. — СПб., 1880. — Т. 20, № 5. — С. 168.

¹³¹ Там же. — С. 171.

¹³² Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг.: Воспоминания и заметки // ВЕ. — 1903. — № 1. — С. 199.

¹³³ [Воспоминания Н. И. Костомарова об М. А. Максимовиче для «Северного вестника» в изложении «Киевлянина»] // Киевлянин. — 1877, 2 июня. — № 65. — С. 2.

¹³⁴ Максимович М. А. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г. (Письмо к Г. П. Галагану) // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 т. — К., 1876. — Т. 1: Отдел исторический. — С. 527.

¹³⁵ Иконников В. С. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2, кн. 2. — С. 1593

¹³⁶ Максимович М. О десяти городах и некоторых селах древней Украины (Письмо М. П. Погодину) // Максимович М. Киев явился градом великим... — С. 269.

¹³⁷ Клепацький П. М. О Максимович... — С. 81.

Слід наголосити, що специфіка авторського світосприйняття, схильність до критично-аналітичного стилю мислення, обставини особистого життя (важкі, хронічні хвороби, постійна матеріально-фінансова скрута, відірваність від головних науково-освітніх центрів, зокрема обмеженість доступу до історичних джерел та наукової інформації, своєрідна напівізоляція, внаслідок усамітнення на Михайловій горі, яка ускладнювала академічну комунікацію та ін.) значною мірою визначили вибір провідної проблематики, форми й архітекτονіки наукових розвідок М. Максимовича.

Останні представлені критичними працями, дрібними замітками фактографічного та біографічного спрямування, бібліографічними нотатками, рецензійними статтями. Власне, мозаїчність репрезентації історичного матеріалу є засадною ознакою ідеалу науковості М. Максимовича. З огляду на це слушним є спостереження Івана Крип'якевича про наукову спадщину вченого, в якій «мало є праць синтетичних, що характеризували б якесь питання в цілості»¹³⁸.

В українській історіографії образ М. Максимовича як дослідника-критика і донині є домінуючим. Зокрема, на ці риси звертають увагу й сучасні науковці¹³⁹.

Зрештою, критичні мотиви посідають чільне місце у науковій творчості М. Максимовича. Недаремно серед його студій багато як дрібних рецензійних заміток, так і великих критично-аналітичних статей із локальними, інколи незавершеними сюжетами. Останніх розвідок, написаних у вигляді «Листів», дехто з дослідників нараховує близько тридцяти¹⁴⁰. Та насправді їх значно більше. Іноді ці статті складають цілі цикли, об'єднані певною проблематикою. В. Антонович навіть називає їх «короткими монографіями»¹⁴¹.

Варто відзначити, що розвідки, адресовані певній особистості і, водночас, звернені до широкої громадськості, були досить популярні у тодішній російській публіцистиці. Проте у працях М. Максимовича цей жанр зазнає помітної метаморфози.

Насамперед зауважимо, що «Листи» мають усталену архітектоніку. Стаття розпочинається з інформації про видання чи певну публікацію, зокрема з пояснення того чому вона привернула його увагу, або з загальних авторських суджень і міркувань і т. п. Інколи кілька перших «Листів» виконують функцію впровадження до провідної проблематики. Зазвичай автор зачинає їх з абстрактних розумувань.

Наприклад, у першому та другому «Письмах о Богдане Хмельницком» М. Максимович подає свої враження про друге видання монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницкий» (1859). Зокрема, він висловлює думку, що незалежно від призначення твору для широкої чи вченої публіки «всюди рівно потрібна та передбачається історична жива істина; а для її досягнення необхідні точність і достовірність історичного факту (курсив М. Максимовича. — Авт.), позаяк це є основа, без якої не може міцно реалізуватися ніяка справа історика»¹⁴².

¹³⁸ Крип'якевич І. Вказ. праця. — С. 34.

¹³⁹ Фризман Л. Г., Ляхно С. Н. Указ. соч. — С. 226; Бойко Н. Михайло Максимович — навіки з рідним краєм. — Черкаси, 2004. — С. 111.

¹⁴⁰ Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича... — С. 77.

¹⁴¹ Антонович В. Б. Значение исторических трудов М. А. Максимовича... — Арк. 1

¹⁴² Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. У пошуках омріяної України. — С. 195.

Зауважимо, що вказана сентенція певною мірою ілюструє авторське розуміння співвідношення художності та достовірності в історичному творі.

Потім М. Максимович переходить, власне, до аналітичної частини розвідки, зокрема відзначає суперечність певних положень, фактографічні неточності і т. п. Здебільшого вчений зосереджується на розгляді окремих аспектів проблеми, конкретних фактів, коментує й інтерпретує джерельні свідчення та висвітлює історичні події тощо.

Приміром, у розвідці «Исторические письма о козаках приднепровских» автор скеровує вістря критики супроти тези В. Антоновича про управління козаками до Люблінської унії (1569) князями з дому Гедиміновичів¹⁴³. Натомість М. Максимович вважає, що у дійсності козацькими гетьманами були окремі представники цього княжого роду у різні часи. Втім, така констатація у жодному разі не засвідчує істинність вищенаведеного положення В. Антоновича, а, навпаки, підважує його тезу.

Причому встановлення достовірності певного факту у текстах М. Максимовича, як правило, пов'язано з інтерпретацією та критикою того чи іншого джерела. Зокрема, щоб з'ясувати питання про походження князів Острозьких, учений використовує старі пом'яники київських церков, в яких записаний цей рід¹⁴⁴.

М. Максимовичу властивий докладний і послідовний виклад авторських міркувань, припущень та узагальнень. Учений просто і логічно, без надмірних стилістичних прикрас, уводить читача до власної дослідницької лабораторії, показує логіку розгортання своїх думок, щедро ілюструє останні витягами з джерел та нав'язує їхню інтерпретацію.

Врешті, М. Максимович як історик здебільшого вирізняється відкритим прочитанням джерел із демонстрацією значної частини підготовчої та попередньої роботи, проведеної дослідником, широкій публіці. Ймовірно, витоки такої стильової своєрідності варто шукати у його практиці літературного критика кінця 1820-х — початку 1830-х років.

Коло джерел, яке використовує М. Максимович, зазвичай відзначається значним розмаїттям, але помітні і певні уподобання. Автор часто спирається на дрібні джерела: пом'яники, записи на берегах або вкладних аркушах старих видань, написи на могилах і культових спорудах та ін., які викликають у ньому яскраві, неповторні асоціації.

«Я назву Вам до 20-ти українських полковників, про яких і згадки немає у всіх раніше виданих літописах і документах, про яких я дізнався зі старих пом'яників, вкладних написів на церковних книгах, домашніх актів і т. п.», — пише М. Максимович у листі від 18 червня 1856 р. до Пантелеймона Куліша¹⁴⁵.

Інколи уточнюючи окремі аспекти питання, окреслюючи ті чи інші нюанси фактографічної канви вчений застосовує прийом риторичних запитань, які надають діалогічності авторському викладу. Він неначе веде уявну бесіду зі своїм опонентом та читацькою аудиторією, наводить аргументи, аналізує емпіричний

¹⁴³ *Его же*. Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу): Письмо первое // Там само. — С. 115.

¹⁴⁴ *Его же*. Письма о князях Острожских (К графине А. Д. Блудовой): Письмо первое // Там само. — С. 87.

¹⁴⁵ *Його ж*. Листи / Упоряд. та вступ. ст. В. Короткого. — К., 2004. — С. 142.

матеріал, представляє нові відомості, інтерпретує джерельні свідчення, пропонує коментарі тощо. За виразом О. Грушевського, вчений «дорожить кожним відгомонам далекого минулого, кожним спомином, кожною пам'яткою»¹⁴⁶.

Гострий, вишколений погляд М. Максимовича-філолога звертає увагу на написання імен та прізвищ, плутанину зі встановленням ролі тієї чи іншої історичної особистості, невірне прочитання документа, хибне висвітлення певних подій, топоніміку окремих місцевостей і поселень тощо. Досить часто такі помилки та прогалини спонукають ученого до написання конкретної розвідки.

Скажімо, темою одного з «листів» — «Писем о Кieve» є помилкове приписування статистику Д. Журавському авторства «Обозрения Кieва в отношении к древностям» (К., 1847), виданого Іваном Фундуклеєм. Цей огріх М. Максимович віднайшов у праці М. Закревського «Описание Кieва» (М., 1868. — Т. 1–2)¹⁴⁷.

Низку схожих зауваг віднаходимо і в його циклі статей «Письма о Богдане Хмельницком». Сьомий лист із цього циклу навіть має підзаголовок: «Спор о малороссийских именах»¹⁴⁸. Дехто з дослідників закидає М. Максимовичу те, що його зауваги зазвичай стосуються окремих неточностей і перекручень, помічених у монографії М. Костомарова про Б. Хмельницького, а не на критиці цієї історичної студії у цілому¹⁴⁹.

Проте у приватному листуванні М. Максимович більш критично оцінив третє видання цієї монографії (1870). «Поспішно, поверхово, ефектно для мало-знаючого натовпу та незадовільно для солідного читача», — зазначає історик у листі до Осипа Бодяньського від 29 грудня 1870 р.¹⁵⁰ Однак, учений публічно визнавав і власні помилки. Зокрема, він навіть просив читача виправити їх на відповідних сторінках альманаху «Киевлянин»¹⁵¹.

У полеміці з відомим російським публіцистом Михайлом Катковим навколо «Истории древней русской словесности» (К., 1839. — Кн. 1) М. Максимович сформулював низку вимог до критика-рецензента, яких неухильно дотримувався у своїх розвідках. «...книгу, яку збираєшся критикувати, варто спершу прочитати з увагою всю, не пропускаючи нічого, ні передмови, ні приміток, ні навіть вказівки на друкарські помилки», — зазначає історик¹⁵².

М. Максимович досить негативно відгукувався про істориків «скептичної школи», зокрема щодо їхньої практики відкидати все те, що не вкладається у річище певних поглядів¹⁵³. Тому у багатьох історичних розвідках автор переважно концентрує свій виклад навколо критики окремих фактів, джерель-

¹⁴⁶ Грушевський О. З українського культурного і наукового життя в середині XIX в. // ЗНТШ (Львів). — 1906. — Т. 74. — С. 74.

¹⁴⁷ Максимович М. Письма о Кieve... — С. 5–6.

¹⁴⁸ Его же. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо седьмое: Спор о малороссийских именах... — С. 217–221.

¹⁴⁹ Коваленко Л. А. Исторические взгляды М. А. Максимовича (из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30–50-х годов XIX в.) // ИИ. 1972. — М., 1973. — С. 254.

¹⁵⁰ Максимович М. Листи... — С. 73.

¹⁵¹ Его же. Объяснительные параграфы о Кieve // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 2. — С. 50–52.

¹⁵² Его же. Отзыв на критику Истории древней русской словесности, М. Максимовича, помещенную в «Отечественных Записках» // СП. — 1840, 6-го июня. — № 125. — С. 499.

¹⁵³ Там же. — С. 498.

них свідчень, упуцень і помилок, а не на загальних концептах чи установчих положеннях!

М. Максимович уявляв світ історії у вигляді складної й динамічної палітри фактів, які залишилися у багатьох рештках минувшини. Зокрема, у листі до П. Куліша, написаному у січні 1854 р., він метафорично характеризує «Сказание о Межигорском монастыре» як студію, складену з атомів, що зібрані у сотні місць¹⁵⁴. Ідея фрагменту і пов'язаного з ним мікроісторичного сюжету панує в його працях. Водночас розвідки М. Максимовича досить часто виглядають незавершеними, позаяк апелюють до уяви й асоціацій читача, тобто залишають простір для діалогічності.

Та мозаїчне представлення минувшини не заважає історику висловлювати і щодо проблем більш високого рівня загальності. Проте автор розглядаючи масштабні сюжети зазвичай спирається на досить конкретні спостереження.

Зауважимо, що в «Исторических письмах о козаках приднепровских» М. Максимович, на підставі зіставлення й інтерпретації кількох джерельних свідчень, спершу відкидає припущення про гетьманство князя Дмитра Вишневецького в першій чверті XVI ст.¹⁵⁵, а згодом спростовує аналогічне твердження щодо князя Євстафія Ружинського¹⁵⁶ та його реформи полкового устрою (створення 20 полків)¹⁵⁷, висловлює ряд інших думок і спостережень. І тільки узагальнивши різні критичні зауваги й джерельні інтерпретації вчений формулює загальний висновок про необхідність виключити з історичної минувшини Придніпровської Русі князів Гедиміновичів до середини XVI ст.¹⁵⁸

Подібним чином М. Максимович розглядає і роман П. Куліша «Черная рада», зокрема відзначає низку помилок і переключень. Насамкінець він підсумовує, що ця персоналізована історія часто перетворюється у маскаррад¹⁵⁹.

Загалом «Листи» М. Максимовича є досить простими за своєю архітектонікою і включають: 1) вступні зауваги; 2) критично-аналітичну частину, яка інколи поділяється на ряд окремих, але пов'язаних між собою сюжетів; 3) кінцеві узагальнення. Проте автор часто уникає підсумкових висновків та обмежується проміжними міркуваннями щодо опрацьованого матеріалу, як, наприклад, у «Письмах о Богдане Хмельницком». Недаремно молодий історик О. Гатцука звернув увагу на їх незавершеність та наголосив на домінуванні дрібних тем у розвідках М. Максимовича¹⁶⁰.

Архітектоніка інших статей М. Максимовича є ще більш простішою, а точніше — фрагментарною. Тим більше, що значна кількість цих праць висвітлює окремі, часто-густо дрібні аспекти певної проблеми, подає інтерпретацію фактів, тих чи інших відомостей про події, постаті, старожитності тощо.

¹⁵⁴ Каманин И. Письмо М. А. Максимовича к П. А. Кулишу [30 січ. 1854 р.] // ЧИОНЛ / Под ред. А. М. Лободы. — К., 1905. — Кн. 18, вып. 3/4. — С. 128.

¹⁵⁵ Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу) // Максимович М. У пошуках омріяної України. — С. 121.

¹⁵⁶ Там само. — С. 134–139.

¹⁵⁷ Там само. — С. 141–142.

¹⁵⁸ Там само. — С. 148.

¹⁵⁹ Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада»... — С. 522.

¹⁶⁰ Гатцук Ол. Новости малороссийской литературы // МВ. — 1859, 26 апр. — № 98. — С. 735.

Низка дослідників звертає увагу на ефект мозаїчності у творчості М. Максимовича. Приміром, учень В. Антоновича — історик Петро Голубовський був надзвичайно вражений розмаїттям наукової проблематики, порушеної у працях першого ректора університету Св. Володимира. Відтак він наголошував, що навіть при уважному перегляді бібліографії студій М. Максимовича «ми не знайдемо, ніякого ні зовнішнього, ні внутрішнього, органічного зв'язку між ними»¹⁶¹.

Однак, у текстах самітника з Михайлової гори помічаємо й певні елементи схожості, зокрема у побудові сюжету, способі викладу, системі аргументації тощо. Здебільшого у працях М. Максимовича домінує критично-аналітична спрямованість. Інколи на перший план виступає послідовний та зв'язаний виклад історичних подій, себто оповідальні компоненти. Заразом автор прагне зберегти простий та логічний виклад матеріалу, докладно розглядає і зважає аргументи pro et contra, коментує джерела тощо.

Та у низці дрібних розвідок М. Максимовича споглядаємо панування оповіді, а критичні моменти відсуваються на другий план. У таких студіях учений, переважно викладає перебіг подій, пов'язаних із визначними особистостями, місцевостями, пам'ятками та старожитностями української історії. Останні поєднуються з критичними нотатками, заувагами та коментарями. Зокрема, у відомій студії історика «Обозрение старого Киева» переважає оповідальний виклад, а поодинокі критичні зауваги уточнюють окремі фактичні аспекти, подають інтерпретацію літописних відомостей тощо.

Варто відзначити, що чимало розвідок ученого мають ознаки рецензійної статті, себто використання жанру рецензії не стільки для висвітлення й аналізу конкретної студії, скільки як упровадження до розгляду певної проблематики. Наприклад, такі риси споглядаємо у «Письмах о Богдане Хмельницком» М. Максимовича.

Водночас означені розвідки містять й інші складові (публіцистичні пасажі, мемуарні згадки, автобіографічні ремарки про певних осіб, елементи приватного епістолярію та ін.), що свідчить про їхню жанрову синкретичність. Не випадково І. Житецький наголошував на своєрідних способах «вितворення його (М. Максимовича. — Авт.) наукових розвідок: ці писання були іноді дуже коротенькі, іноді це були досить довгі листи з наукових питань на адресу близьких приятелів або авторів того чи іншого наукового дослідження, зо всіма ознаками особистого, приватного листування, з ліричними побічними замітками в зв'язку з різними спогадами, а бувало і з жартовливими чи гумористичними випадками, — цей жанр писання невеликих розміром, але важливих і цінних змістом наукових праць був улюблений його жанр, — спосіб надзвичайно характерний і нібито особливо пристосований до характеру, вдачі і особистого духовного обличчя нашого українського вченого»¹⁶².

Схожу думку висловив і історик літератури І. Хрущов, який уважав, що в працях М. Максимовича побутувала «хмелинка поезії»¹⁶³. Таке сполучення виказує риси фрагментарності текстів М. Максимовича, які часто переховують-

¹⁶¹ Голубовский П. Исторические труды М. А. Максимовича // ЧИОНЛ. — К., 1905. — Кн. 18, вып. 3/4. — С. 118.

¹⁶² Житецький І. Вказ. праця. — С. 21.

¹⁶³ Юбилей М. А. Максимовича (1821-1871). — 2-е изд. — СПб., 1872. — С. 16.

ся у вигляді публіцистичних заміток та рецензійних статей. Жанр рецензій був уповні природним для цього українського вченого.

У листі до редактора «Журнала Министерства народного просвещения» Костянтина Сербіновича від 5 червня 1834 р. він пише про давню звичку до рецензій¹⁶⁴. Мабуть, йшлося про московські практики М. Максимовича протягом 1820-х — на початку 1830-х років — публіцистичну, редакторську, видавничу, коли молодий адепт шеллінгіанства виявив себе не тільки як вправний рецензент багатьох академічних студій, а й як талановитий літературний критик і полеміст.

Чимало невеликих статей М. Максимовича мають історико-біографічний характер. Адже біографічний жанр із його виключною увагою до дрібних деталей і подробиць відповідав основним пріоритетам наукової творчості вченого¹⁶⁵, який приділяв першочергову увагу фактографічній достовірності своїх праць. Історична постать, як визначна, так і маловідома, у його студіях виступає як необхідна складова масового, колективного героя, самотнього частка народного духу. Однак, вона зберігає неповторний образ та відіграє індивідуальну, властиву тільки їй, роль в історії!

Таким чином, історичний потік у рецепції вченого постає не тільки у вигляді широкого річища своєрідних, унікальних фактів-мозаїк, а й як рух різних поколінь людей, що посідають у ньому самостійне і виняткове становище.

За влучною заувагою відомого літературознавця Миколи Петрова, «*стилі розповіді Максимовича про стародавніх людей схожі на спомини онука про маститого дідуся, ще живо пам'ятного та міцно-міцно любимого*»¹⁶⁶. Та й назви багатьох розвідок вченого розпочинаються з сентиментально-ностальгійних визначень: «Воспоминания...», «Сказание...» і т. п.

У працях М. Максимовича помітні і православні, антиуніатські устремління щодо зображення та витлумачення подій, зокрема стосовно їхнього розгортання і представлення на сцені минувшини. Зазначені інтенції історика, особливо відчутні у його полемічних творах, зокрема у відомій студії «О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому)». М. Максимович тримається думки, що саме «образа православ'я» була найголовнішою причиною українсько-польської ворожнечі¹⁶⁷.

Та навіть у полемічних розвідках автор виявляє неабияке знання джерел і незвичайну майстерність інтерпретатора, які використовує у численних дискусіях.

Втім, у деяких працях, наприклад у «Бубновской сотне», він виступає і як історик-художник, який із неприхованим естетизмом і мистецьким смаком відтворює мальовничу природу Канівщини¹⁶⁸. Заразом природно-географічне середовище у працях М. Максимовича несподівано перетворюється у своєрідний антропологічний ландшафт, самотні підмости побутування історичної людини. Відтак антропологічні виміри історії водночас сполучаються з геогра-

¹⁶⁴ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики... — С. 235.

¹⁶⁵ Клепацький П. М. О. Максимович... — С. 82.

¹⁶⁶ Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — К., 1884. — С. 179.

¹⁶⁷ Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (Письмо к М. А. Грабовскому) // Максимович М. У пошуках омріяної України. — С. 187.

¹⁶⁸ Его же. Бубновская сотня // Там само. — С. 268.

фічними й етнічними теренами проживання українського народу. Більше того, вони стають сутнісними атрибутами духовного існування народу / нації.

Схильність до художнього відображення минушини спостерігаємо і в «Топографических заметках Киевлянина»¹⁶⁹ та інших публікаціях М. Максимовича. У цих студіях історик-критик часто поступається місцем літературо-романтику, який із захопленням малює картини минулого.

Літературний хист помічаємо у багатьох розвідках М. Максимовича. Тим паче, що художньо-естетичні та морально-етичні елементи віднаходимо в низці його історичних статей, зокрема навіть у тих, в яких домінує критично-аналітичний чи оповідальний виклад. Вони досить добре простежуються в образних історіографічних оцінках М. Максимовича.

Приміром, «История Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського була схарактеризована автором як позбавлена «живого духу»¹⁷⁰. В аналогічному сенсі М. Максимович розглядає і наукову діяльність Августа Шлецера, яку порівнює з «морозом у нашій історії»¹⁷¹. Причому самого А. Шлецера український учений характеризує у поетичному дусі, хоч і досить суперечливо, як «славного, грізного паладина (лицаря. — *Авт.*) Руських літописів, зразок терпіння в праці та нетерпіння в думці»¹⁷².

Своєрідну оцінку М. Максимовича отримала і студія Аполлона Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину. 1733–1768» (Одесса, 1845). Останню він порівнює з «годинником, в якому хвилинка (стрілка. — *Авт.*) різниться з годинниковою, а репетиція (дзвін годинника. — *Авт.*) видзвонює зовсім не те, що показують стрілки»¹⁷³.

Натомість «Историю русов» автор вважає «надзвичайною з художнього боку»¹⁷⁴, «вельми незвичайною в художньому відношенні»¹⁷⁵, називає її «чарівною “Историею”»¹⁷⁶, а також відзначає «надлишок будівничої сили розуму» в її творця¹⁷⁷ тощо.

Образні характеристики, художньо-естетичні та морально-етичні дефініції віднаходимо і в науковій полеміці М. Максимовича. Зокрема, дискутуючи з П. Кулішем учений зазначає, що автор в «Записках о Южной Руси» (СПб., 1856–

¹⁶⁹ *Его же*. Топографические заметки Киевлянина: 1. О месте села Предславина на Лыбеди; 2. О месте Туровой Божницы; 3. О месте Витичева холма; 4. Копырев конец; Латынские стихи Феофана Прокоповича на местоположение Киева // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 2. — С. 39–49.

¹⁷⁰ *Его же*. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 1. — С. 342.

¹⁷¹ *Его же*. Откуда идет Русская земля, по сказанию Нестеровой повести и по другим писаниям русским // Там же. — Т. 1. — С. 87.

¹⁷² Там же. — С. 65.

¹⁷³ *Максимович М.* Известие о гайдамаках (Замечания на книгу г. Скальковского «Наезды Гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии»), изданную в Одессе, 1845 г. 230 с. // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 1. — С. 573.

¹⁷⁴ *Его же*. Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу): Письмо третье // *Його ж.* У пошуках омріяної України. — С. 137.

¹⁷⁵ *Его же*. Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства // *Его же*. Киев явился градом великим... — С. 126 (прим.*).

¹⁷⁶ *Его же*. Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу): Письмо четвертое. — С. 140.

¹⁷⁷ *Его же*. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада»... — С. 524.

1857. — Т. 1–2) зображує «всю Малоросійську старшину та шляхту з перебільшеним відтворенням їхньої темної сторони»¹⁷⁸, тобто звертає увагу на гіперболізацію контрастів історичної минувшини.

Варто відзначити, що критик П. Куліша застосовує дихотомічні естетичні («громадянська краса», «громадянська потворність») та морально-етичні («правда», «добро») категорії щодо означення поглядів свого опонента. «...як Малоросію, оновлену в гетьманство Богдана, Ви уявляєте собі в перебільшеній громадянській красі; так і Малоросію, що була в гетьманство Розумовського, Ви уявляєте собі в перебільшеній громадянській потворності. — підкреслює М. Максимович. — Насправді, як Малоросія, що виникла при Богдані, не вмщувала одне тільки новонароджене добро та благоустрій народний, так і Малоросія XVIII віку, при всіх *зловживаннях і непорядках*, що були в ній на присмерку її гетьманства та старого козацтва і вільноперехідного поспільства, містила в собі ще багато *добра і правди у всіх станах* (курсив М. Максимовича. — Авт.) народу свого, і послуговувалася ними з честю та славою як сама для себе, так і для всього Руського світу»¹⁷⁹.

Знаний дослідник творчості та наукового спадку М. Максимовича О. Грушевський зазначав, що у полеміці цей учений «не виходячи за межі наукової дискусії, не зловживаючи тенденційністю і не випускаючи з виду головної мети *виявляє дуже багато індивідуальності в своїх гострих і живих полемічних статтях*»¹⁸⁰.

Ці стильові особливості М. Максимовича, зокрема уточнюючі нотатки, іронічні, добродушні і, заразом, гострі, образні коментарі, персональні, майже приватні звернення, в яких добре відчувається психологічний стан, емоційна налаштованість та інтелектуальні вподобання опонента, представлені в його історичному письмі.

Повною мірою вони виявляються у полеміці українського вченого зі своїм давнім московським приятелем М. Погодіним щодо походження Русі та давньоруської мови, імовірного переселення великорусів на північ у зв'язку з вторгненням монгольських полчищ, гаданої колонізації Середнього Придніпров'я у XVI—XVII ст. вихідцями з Галичини та Волині тощо.

Зауважимо, що М. Максимович був одним із перших учених, який в академічну добу розпочав російсько-український діалог про «києво-руську спадщину» (рос. «*борьба за русское первородство*»), який у певному сенсі триває і донині. Опонент М. Погодіна не тільки аргументовано спростовує його тези, а й висловлює дошкульні коментарі.

«Доводити, що до навали Татарської на Київ не було Малоросійського народу на Русі Київській, — для мене все одно, якщо б доводити те, що до навали Польської на Москву не було Великоросійського народу на Русі Московській», — зазначає український учений¹⁸¹.

¹⁷⁸ *Его же*. О Григории Николаевиче Теплове и его записке «О непорядках в Малороссии» (Письмо к П. А. Кулишу) // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 1. — С. 561.

¹⁷⁹ Там же. — С. 564.

¹⁸⁰ *Грушевский А. С.* М. А. Максимович: Из украинской историографии XIX в. // ИОРЯС. — СПб., 1906. — Т. 11, кн. 1. — С. 395.

¹⁸¹ *Максимович М.* Филологические письма к М. П. Погодину: Письмо восьмое // Собр. соч. М. А. Максимовича: В 3 т. — К, 1880. — Т. 3: Языкознание. История словесности. — С. 230.

Утім, контексти та стиль висловлювань М. Максимовича, попри гострі полемічні пасажі, майже ніколи не були образливими. Недаремно М. Погодін любив повторювати: «Ми ж з одного покоління, хоч і *виводимо Русь із різних сторін* (курсив М. Барсукова. — *Авт.*)»¹⁸². Своєрідні риси М. Максимовича як полеміста спостерігаємо і у його дискусіях з М. Закревським щодо низки питань топографії давнього Києва¹⁸³.

Проте історіографічними оцінками та полемічними заувагами, не обмежується сфера вжитку художньо-естетичних понять у науковій творчості М. Максимовича. Відтак учений використовує такі означення, щоб представити зображення явищ і процесів із високим ступенем загальності, або з руйнівними, катастрофічними наслідками.

Скажімо, він порівнює початок історії Малоросії з кометою¹⁸⁴, що швидко промайнула на небосхилі, називає монголо-татарську навалу «грозою Батиевою»¹⁸⁵, висловлює думку щодо виникнення запорозького козацтва як «живого злиття» двох стихій — азіатсько-наїзницької та греко-християнської¹⁸⁶, зіставляє козаків із західноєвропейськими лицарями¹⁸⁷, іменує козацтво «народним лицарством»¹⁸⁸, розглядає Гайдамаччину як «вогнедишне виверження народної помсти та ворожості»¹⁸⁹ та ін.

Метафоричні елементи інколи присутні і в деяких оцінках визначних історичних особистостей, що представлені в працях М. Максимовича. Приміром, Богдана Хмельницького він називає «красою і славою козацтва»¹⁹⁰, «грізним месником за всі образи і біди»¹⁹¹, Петра Конашевича-Сагайдачного — «благочестивим гетьманом»¹⁹², а князя — Василя-Костянтина Острозького — «героєм Західної Русі»¹⁹³ і т. п.

¹⁸² Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1893. — Кн. 7. — С. 12.

¹⁸³ Закревский Н. Рец. на изд.: Максимович М. Письма о Киеве (первое, пятое и шестое). Помещены в журнале «Русский» на 1968 год., изд. М. Погодиным; Максимович М. Объяснительные параграфы о Киеве № 2, 3 и 4-й «Киевских Епархиальных Ведомостей» на 1869-й год // Древности. ТМАО. — М., 1871. — Т. 3. — С. 101–107; Максимович М. А. О Киевском урочище Копыреве-конце, по поводу статьи о нем г. Закревского // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 2. — С. 143–154.

¹⁸⁴ Максимович М. О малороссийских народных песнях // Максимович М. О. Киев явился градом великим... — С. 283.

¹⁸⁵ Его же. К истории малорусского языка (Филологические письма к М. П. Погодину): Письмо четвертое // Его же. Киев явился градом великим... — С. 364.

¹⁸⁶ Его же. Исторические заметки: Заметки о происхождении и значении козачества // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 1. — С. 838.

¹⁸⁷ Его же. Заметка о козацких гетманах (Письмо к С. М. Соловьеву) // Там же. — Т. 1. — С. 317.

¹⁸⁸ Его же. Об участии и значении Киева // Там же. — Т. 2. — С. 18.

¹⁸⁹ Его же. О сотнике Харьке и запорожце Чуприне (Письмо П. А. Кулишу) // Собр. соч. М. А. Максимовича. — Т. 1. — С. 601.

¹⁹⁰ Его же. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Його ж. У пошуках омріяної України. — С. 192.

¹⁹¹ Его же. Письма о князьях Острожских (К графине А. Д. Блудовой): Письмо седьмое // Там само. — С. 112.

¹⁹² Его же. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Его же. Киев явился градом великим... — С. 224.

¹⁹³ Его же. О надгробиях в Печерском монастыре // Там само. — С. 149.

У багатьох розвідках М. Максимовича споглядаємо його морально-етичні інтенції, насамперед сакральність історичних символів. Зокрема, Троїцькі ворота Києво-Печерської лаври історик співвідносить з образом «святої Русі»¹⁹⁴. Воднораз київські старожитності підносяться вченим до топосу священного міста («божого граду»), які стають складовими романтичної міфологеми про невмирущий народний дух та простір його побутування — благословенні землі Середнього Подніпров'я. Тому етично-релігійні мотиви спостерігаємо в багатьох авторських тезах і думках. Зокрема, заслугу українського козацтва історик убачає в тому, що воно «хрестовими походами» на захист православ'я здобуло собі безсмертя¹⁹⁵. До того ж, змагання супроти утисків православ'я М. Максимович практично ототожнює з боротьбою за рідну землю. «Захист віри обернувся в захист України...», — зазначає вчений у «Сказанні о Колиивщині»¹⁹⁶.

Отож у текстових фрагментах історика споглядаємо динамічність і художність викладу, які сполучаються з його афористичними висловлюваннями. Водночас вони виявляють і рефлексивність поглядів автора щодо предмета історіописання — української минувшини.

Загалом художньо-естетичні та морально-етичні мотиви у характеристиках і оцінках М. Максимовича демонструють його калейдоскопічну рецепцію історії. Тож фрагментарна репрезентація минулого є засадною рисою його стилю мислення, позаяк окрема людина¹⁹⁷, а зрештою подія чи факт сприймаються ученим, як своєрідний мікрокосм рухливого й неосяжного світу історії. Відтак мозаїчне представлення минулого задовольняло як критично-раціональні вимоги, які висував системно-універсальний світогляд науковця-природника, так і ідеалістичні, ірраціональні мотиви історика-романтика, зорієнтовані на пошук специфічного, особливого, неповторного.

Така репрезентація минувшини дозволяла М. Максимовичу сполучати різноманітні мотиваційні потоки, які не тільки гармонійно співіснують, а й досить чітко розділені у світобаченні вченого. Відзначимо, що проблема співвідношення раціонального та емоційно-художнього (ірраціонального) в історіописанні сягає своїми витокami ще доакадемічної доби, в якій протягом тривалого часу відбувалося змагання між цими тенденціями¹⁹⁸. Варто зважати й на індивідуальне та своєрідне сприйняття минувшини в романтичному світогляді¹⁹⁹.

У випадку з М. Максимовичем помітна й очевидна диференціація у його рецепції різних історичних явищ, об'єктів і фактів. Зокрема, розглядаючи конкретний матеріал учений міцно тримається критичних і раціональних засад, хоч досить часто підносить окремі подробиці, характеристики чи авторські враження до загальних асоціацій, пов'язаних із відповідною історичною добою. Наприклад, надгробки в Києво-Печерській лаврі нав'язують історика спомини

¹⁹⁴ *Его же*. Святыя врата Печерской лавры // Там само. — С. 137.

¹⁹⁵ *Его же*. О надгробиях в Печерском монастыре // Там само. — С. 159.

¹⁹⁶ *Его же*. Сказание о Колиивщині // Там само. — С. 248.

¹⁹⁷ *Его же*. З первых лекций 1834 г. ... — Арк. 32.

¹⁹⁸ *Смоленский Н. И.* Рациональное и эмоциональное в языке историка // ИЗ. — М., 1999. — Вып. 2/120. — С. 137—148.

¹⁹⁹ *Комаринець Т. І.* Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). — Львів, 1983. — С. 79.

про часи, коли дві частини Руського світу існували окремо, а іноді ворогували між собою. М. Максимович трактує цю ворожнечу як завершення «давньої удільної боротьби»²⁰⁰.

У той же час знакові явища українського минулого (монголо-татарська навала, козаччина, гайдамаччина) породжують у М. Максимовича низку яскравих образів-символів, які репрезентують переломні, масові вияви народного духу. Причому в авторському сприйнятті народ виступає не тільки як духовна субстанція, яка продукує перетворення, а й як своєрідна міфологема, що живить творчу уяву сучасника, себто витворює часову вісь минувшина — тодішня сучасність.

Водночас у поглядах ученого поважне місце посідають поняття «зла», «добра», «правди». Це — позачасові, фундаментальні цінності, які виступають як найважливіші духовно-етичні мірила вартості щодо діяльності тих чи інших видатних особистостей, визначних подій і явищ.

Однак, у викладі фактографічної канви подій М. Максимович залишається, передусім, прискіпливим критиком та інтерпретатором джерел. Саме тому у своїх наукових студіях він послідовно застосовує історико-філологічний або критичний метод до розробки багатьох проблем з обсягу української минувшини.

З цієї перспективи М. Максимовича, хоч і з певними застереженнями, можна порівняти з постаттю німецького історика Бартольда Нібура, який справив значний вплив на російську історіографію, зокрема на відомого вченого М. Полевого²⁰¹. Варто наголосити, що такі дослідницькі устремління досить точно характеризують і М. Максимовича як історика. Тим паче, що за ученим в українській історіографії міцно закріпився образ дослідника-критика та науковця-аналітика²⁰². Це однозначно вказує на критично-аналітичний стиль мислення вченого.

Щоправда, на відміну від Б. Г. Нібура, М. Максимович не мав такої довершеної підготовки у царині класичної філології і зосереджувався на розгляді окремих проблем української історії. Натомість предметом наукових студій цього німецького дослідника була вся давньоримська епічна традиція.

Проте в працях М. Максимовича споглядаємо і певні спроби подати загальний погляд на українську минувшину. Зокрема, полемізуючи з польським

²⁰⁰ Максимович М. О надгробиях в Печерском монастыре // Максимович М. Киев явился градом великим... — С. 150.

²⁰¹ Иконников В. Скептическая школа в русской историографии и ее противники: П. Н. А. Полевой // УИ. — К., 1871. — № 10. — С. 29; Вернадский Г. В. Русская историография / Сост. В. Н. Козляков. — М., 1998. — С. 83.

²⁰² Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. — 3-є вид., репринт. — К., 1996. — С. 84; Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 222; Крип'якевич І. Михайло Максимович — історик (В століття видання «Малороссийских песен» 1827 р.) // ЗНТШ (Львів). — 1927. — Т. 147. — С. 166–167; Калакура Я. Михайло Максимович як фундатор документалізму української історіографії // ІДУ. — К., 2005. — Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). — С. 165–178.

письменником Міхалом Грабовським учений пропонує власну періодизацію української історії: 1) «доба *Татарської* влади над всією Україною» (1240–1320); 2) «доба *Литовської* влади» (1320–1569); 3) «доба *Польської* влади» (1569–1654); 4) «доба *роздвоєного* буття України: *східної* — постійно під владою *Руською*; *західної* — спершу в коливаннях між Росією та Польщею, протягом *57 років* (курсив М. Максимовича. — *Авт.*); пізніше (після договору Прутського 1711 року), у постійній належності Польщі до падіння її королівства (1795)»²⁰³.

Зазначимо, що термін «роздвоєння» є специфічним інструментом романтичного стилю мислення. Зокрема, ця дефініція досить часто вживалася М. Костомаровим щодо різних епох української та російської історії. На думку М. Марченка, М. Максимович поклав до основи цієї періодизації два провідні чинники — державний та культурний²⁰⁴.

Втім, М. Максимович усе ж таки більше переймався дрібними деталями і подробицями, ніж побудовою синтетичних конструкцій та загальних образів минувшини. Представлення зачарованого, мозаїчного, сповненого суперечностей світу фактів видавалося йому одним із найголовніших пріоритетів дослідницької діяльності, позаяк історико-філологічна критика значною мірою дозволяла пізнати і осягнути індивідуальне й особливе.

У застосуванні історико-філологічного методу стосовно вивчення історії Малоросії, зокрема в опрацюванні різноманітних джерел, М. Максимович, мабуть, був найпоспідовнішим дослідником серед тодішніх українських романтиків. Адже українська минувшина на той час істотно поступалася за рівнем розробки не тільки історії Росії, а й класичної давнини. Більше того, на часі поставали проблеми, пов'язані з введенням до наукового обігу великих обсягів достовірного фактографічного матеріалу.

Зрештою, попри критично-аналітичну спрямованість, морально-етичні та художньо-естетичні елементи посідають важливе місце в історичному письмі М. Максимовича. Вони представлені, переважно у вигляді невеликих оціночних або образно-символічних вкрапель, які показують авторське ставлення до переломних подій, визначних особистостей, відомих історичних праць чи пам'яток тощо.

У широкому сенсі, очевидно, слід вести мову про самобутнє поєднання критично-раціональних засад та ідеалістичних, ірраціональних елементів у дослідницьких практиках М. Максимовича. Останні не тільки досить мирно співіснують, а й гармонійно доповнюють один одного в авторських текстах.

Та, найголовніше, незавершений і синкретичний у стильовому, жанровому та видовому відношенні окремих фрагмент («уламок минувшини»), репрезентований у текстах М. Максимовича, прагне до відтворення цілісності, точніше до її конструювання. Зауважимо, що мікроісторичний сюжет у працях ученого виглядає не тільки як імпліцитне устремління до цілісного осягнення історії, а як чужорідне включення до російського гранд-нарративу, що потенційно містить у собі програму його руйнації.

²⁰³ Максимович М. О причинах взаємного ожесточення... — С. 167–168.

²⁰⁴ Марченко М. І. Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст. // Ейдос. Бібліотека Ейдосу. — Вип. 3, ч. 2. — С. 327.

Цю інтенцію вченого до комплексного осмислення минувшини споглядаємо у його робочих записах про психологічні риси та історичне побутування великорусів і українців. Зокрема, у зазначених нотатках постають цілісні і, заразом, відмінні образи росіян та українців, які містять цікавий матеріал для осягнення стилю мислення М. Максимовича. «У великоросіян живість, сприйняття душі розвивалась під пануванням думки (підкреслення М. Максимовича. — *Авт.*) і була повернута переважно на зовнішній бік своєї дійсності», — наголошує вчений²⁰⁵.

Така орієнтація на зовнішнє та «силу думки», вважає М. Максимович, не тільки позначилася на психологічних обрисах великорусів, а й на їхньому історичному житті. «Щаслива удача, яка супроводжувала пізніше державне життя Великої Росії... прив'язала її народ великою любов'ю та повагою до його дійсності, ствердила у ньому дух задоволення (підкреслення М. Максимовича. — *Авт.*) своєю долею, дух покірності своїй долі та довіри до неї, як до свого щастя», — зазначає автор²⁰⁶. Відтак він акцентує увагу на підкоренні волі розуму, яке, власне й складає основу психологічного типу великоруса.

Натомість психологічний тип українця є не тільки відмінним, а майже протилежним у замальовці вченого. «Українець, більш непорушний для зовнішньої діяльності житейської, — підкреслює М. Максимович, — менш заповзятливий, — безпечність та недбалість про зовнішнє — особисте благо житейське... Його зовнішня діяльність була повернута на подвиг слави і війни, на подвиг суспільний: в цьому подвигу виявилась його особистість (підкреслення М. Максимовича. — *Авт.*)»²⁰⁷.

Але М. Максимович не обмежується констатацією психологічних відмінностей. Він навіть поглиблює останні завдяки історичним аналогіям. Автор протиставляє історичне призначення східних (донських) козаків, які увійшли до системи Російської держави та сприяли її розширенню, і західних (дніпровських) козаків, котрі спричинилися до становлення українського народного духу.

«Козацтво Дніпровське (підкреслення М. Максимовича. — *Авт.*) навпаки розливаючись з XVI віку по Південній Русі зробило у ній оновлення цілого народного життя, розлило по ній козацький дух свій. — відзначає історик. — Тоді воно ввійшло в систему Західної Русі, польського володарювання при Баторії, — тоді козацтво само стало зерном народної української самобутності. Козацьке життя все більше розросталося в Україні, діяло разом з нею, проникло до її родинного побуту, і її суспільні цілі та вигоди, відносилися до її віри та самобутності народної; воно (охороняло — *Авт.*) свою козацьку волю, свою честь і славу...»²⁰⁸.

Ця мимовільна констатація психологічної та історичної самобутності у рецепції М. Максимовича ледь-ледь не перетворюється в апологію чужорідності України щодо Великої Росії! Причому навіть коментар історика стосовно

²⁰⁵ Максимович М. Психологическое воззрение. Историческая жизнь [автограф; робочі записи 1830-х–1840-х років про психологічні відмінності та історичне побутування росіян і українців] // ІР НБУВ. — Ф. 32. — Спр. 393. — Арк. 2.

²⁰⁶ Там же. — Арк. 4.

²⁰⁷ Там же. — Арк. 5.

²⁰⁸ Там же. — Арк. 8зв.

«сполучення» українських земель із Москвою разюче дисонує з його генеральною тезою про єдиний Руський світ.

«Таким чином, обставини зупинили самобутній розвиток України на всьому ходу... і вступила (вона — *Авт.*) в загальне Життя Росії...Безвідрадне невдоволення та досада, глибока Журба — сильна на свою долю (підкреслення М. Максимовича. — *Авт.*) щербату, закарбувалася всією силою... глибокого почуття серця», — зазначає автор²⁰⁹.

Психологічні риси українців та великорусів у сприйнятті вченого подаються у вигляді опозиції «зовнішнє» — «внутрішнє», «думка» — «дійсність». Ці порівняння не доводяться М. Максимовичем до контраверсійної межі. Він навіть прагне узгодити, примирити чи навіть проігнорувати останні, зокрема вкотре згадує про монолітний Руський світ. Однак, ностальгійні почуття автора щодо колишньої козацької слави та народної самобутності України у цих робочих записах, здається, затьмарюють навіть його щире загальноросійську лояльність. Відтак М. Максимович впритул наближається до думки про цілісність і відмінність українського історичного буття, порівняно з російською минувиною.

Схоже акцентування на своєрідності українського народного типу згодом споглядаємо в працях М. Костомарова «Две русские народности» (1861), В. Антоновича «Три національні типи народні» (1888) та інших учених.

Але М. Максимович так і не генералізує свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають відомі формули: «дві народності» чи «три національні типи». Тому дві частини Руського світу з різною історичною долею у його історичному письмі все ж таки сполучаються в образі святої Русі, яка є основою їхньої внутрішньої єдності. Її творить метафізичний Руський дух, який, здавалося б, усуває чи нівелює історичну самобутність українців та великоросів!

Іноді вона все ж таки проривається в авторській рецепції української історії, хоч учений розглядає її як сентиментальний відголос далекої і сивої минуви-ни, яка не є суттєвою в контексті тодішньої сучасності.

Отже, незважаючи на психологічні відмінності українців та великоросів, внутрішня, духовна єдність Русі / Росії є визначальною у поглядах М. Максимовича. Його розуміння народних / національних типів є досить далеким від костомаровської дефініції, зорієнтованої не тільки на демонстрацію відмінності, а фактично на апологію самоцінності історичного буття «двох руських народностей».

Відзначимо, що навіть поміркована українофільська платформа «Основи» видавалася М. Максимовичу занадто радикальною. Наприклад, у листі до О. Бодянського від 1 січня 1865 р. він засуджував крайнощі мовної програми зазначеного журналу²¹⁰. У цьому відношенні М. Максимович залишався діячем старої Миколаївської доби з традиційними вподобаннями, які М. Грушевський слушно тлумачив як «соціальний консерватизм».

Зрештою, тексти М. Максимовича безперечно торували шлях до національного самоусвідомлення іншим генераціям українських інтелектуалів, зокрема щодо самобутності та цілісності історії України. Тому у рецепції наступних

²⁰⁹ Там же. — Арк. 9зв.

²¹⁰ Данилов В. М. Максимович і журнал «Основа» (Листи В. Білозерського до М. Максимовича) // ЗНТШ (Львів). — 1930. — Т. 100, ч. 2: Ювілейний зб. на пошану акад. К. Студинського. — С. 325.

покоління самітник із Михайлової гори поставав як один із перших будівничих академічного образу нашої минувшини.

Приміром, В. Горленко тримався думки, що маленькі розвідки М. Максимовича стали «першими каменями» у розбудові малоросійської історії²¹¹. Д. Багалій порівнював їх з добре обробленими цеглинами²¹². О. Пріцак називав ці замітки мініатюрами, де «в дуже стислій гармонії ідеї та документації творилися підвалини під майбутню будову української національної історіографії»²¹³.

У компаративному плані стиль мислення М. Максимовича посідає виняткове місце в українській романтичній історіографії. Тим паче, що у його історичному письмі простежуються кілька пластів: 1) фактографічний, оброблений у критично-аналітичному розумінні; 2) оповідальний, який є зв'язаним, логічним і послідовним викладом подій та фактів без їхньої інтерпретації і тлумачення; 3) ірраціональні, ідеалістичні вкраплення з морально-етичною чи естетичною мотивацією, метафоричними оцінками та афористичними порівняннями, символічними співставленнями, поетичними асоціаціями, художніми замальовками природного середовища й географічної арени історичних подій, автобіографічними елементами, мемуарними згадками, полемічними пасажами тощо.

Наявність різних шарів у текстах М. Максимовича відображає не тільки співіснування відмінних стильових та світоглядних компонентів у його творчості, а й розмаїття дослідницьких, культурних, освітніх практик та інструментарію. У широкому сенсі йдеться про своєрідний сплав раціоналізму та романтизму в ідеалі науковості М. Максимовича, втіленням якого є розвідка на перехресні кількох жанрів із локальним, мозаїчним представленням минувшини.

Ці стильові особливості вченого виявляються у сполученні дослідницьких стратегій природника й гуманітарія з елементами історіософського осмислення (пізньопросвітницький універсалізм і метафізичний «Руський дух», сегментація об'єкта на мікроісторичні сюжети й децентралізація суб'єктів історичного руху, багатство академічних контекстів з обсягу соціогуманітаристики — мовознавство, філологія, етнографія, фольклористика та ін.), синкретичному поєднанні жанрових і видових особливостей наукових праць вченого (славнозвісні «Листи»). Означені складові й сформували критично-аналітичний та фрагментарний стиль мислення М. Максимовича як гуманітарія.

²¹¹ Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // КС. — 1893. — № 1. — С. 65.

²¹² Багалей Д. И. Русская историография. — Харьков, 1911. — С. 425.

²¹³ Пріцак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). — Кембридж-Нью-Йорк, 1973. — С. 97.

3.3. Конструкція історичного часу у текстах М. Костомарова

Микола Костомаров з'явився на арені української історіографії у перехідну добу, коли залишки архаїчних канонів пізньопросвітницького раціоналізму та класицизму зазнають тиску з боку нової, потужної романтичної хвилі. Цей конфлікт супроводжувався кардинальною зміною інтелектуальних уявлень, які спричинилися до стильових перетворень у царині тодішнього історіописання.

Передусім, відбувається докорінна переорієнтація в пошуках сенсу минувшини. Традиційна просвітницька опозиція — сучасне / минуле водночас поступається місцем новітній контраверсії — минуле / сучасне. Відтак історичний сенс віднаходять не у тогочасному сьогоденні, а у давньому минулому, насамперед у середніх віках. Більше того, тодішні суспільні трансформації прагнуть витлумачити спираючись на історичні ретроспекції, тобто в контексті минувшини, яка відтепер стає своєрідним культурним взірцем²¹⁴.

Утім, ідеалістичний та ірраціональний поворот в історіописанні висунув перед його репрезентантами-романтиками низку вимог і проблем. З-поміж них чільне місце посіло питання: як виміряти, а, за великим рахунком, як упорядкувати й осягнути історичний час, представлений у вигляді органічного потоку? Адже пізньопросвітницькі, раціоналістичні конструкції, зорієнтовані, переважно на лінарне і послідовне відтворення темпоральних змін, були непридатними для інтерпретації незчисленних реакцій, загальних та індивідуальних виявів дій масового героя, які створювали вкрай суперечливу й динамічну палітру минувшини.

Цю проблему науковці-романтики зазвичай намагалися вирішити шляхом ірраціональних та ідеалістичних включень до часових конструкцій. У цьому ж інтелектуальному річищі прагнув осягнути історичний час і М. Костомаров, хоч його погляди та стиль мислення вирізняються неабиякою самобутністю.

Зауважимо, що навіть походження вченого (незаконнонароджений син дворянина і його кріпосної селянки) та драматичні сторінки його творчої біографії (знищення першої магістерської дисертації «О причинах и характере унии в Западной России» (1841/42), участь у заснуванні Кирило-Мефодіївського братства 1846–1847 рр., арешт і ув'язнення в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці 1847–1848 рр., саратовське заслання 1848–1855 рр., українофільство 1860-х–1870-х років) певною мірою відображають важливі соціокультурні й інтелектуальні віхи у становищі підросійського українства. Водночас постать М. Костомарова традиційно розглядають у т. зв. «трикутнику» українсько-російсько-польських відносин²¹⁵.

Сучасник М. Костомарова — О. Пипін слушно називав його «найкращим виразником південноруської історичної свідомості»²¹⁶ і навіть тримався думки, що студії вченого стали «основою нового українства» та початком «україн-

²¹⁴ Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. — СПб., 2003. — Т. 1: Конструирование прошлого. — С. 567.

²¹⁵ Прымак Т. Mykola Kostomarov: A Biography. — Toronto-Buffalo-London, 1996. — С. XI-XII.

²¹⁶ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур: В 2 т. — СПб., 1879. — Т. 1. — С. 373.

ського панславізму»²¹⁷. Врешті, С. Томашівський розглядав М. Костомарова як «першого українського історика» у «новочаснім розумінні того слова»²¹⁸, а О. Гермайзе нарід його «першим істориком-професіоналом»²¹⁹. Нині М. Костомарова вважають першим представником народницької романтичної (популістської) історіографії (Б. Клід)²²⁰.

Сам М. Костомаров досить цікаво схарактеризував пізнавальну ситуацію, яка склалася на початку 1840-х років, у своїй другій магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» (Харьков, 1843), яку захистив 1844 р. Зокрема, привертають увагу його тлумачення тогочасних дослідницьких устремлінь щодо студіювання народної історії. «Я вважаю, що на те є три причини. — наголошує вчений. — Перша є літературна — *наслідок занепаду класицизму; ворогуючі сторони класицизму та романтизму примирилися на ідеї народності. Друга — політична, виникла зі ставлення урядів до народів. Третя — історико-сцієнтистська...*»²²¹.

Якщо перша з трьох причин, названих істориком, не потребує коментарів, то на інших доцільно спинитися докладніше.

У розпливчатому формулюванні М. Костомарова про ставлення урядів до народів, імовірно йшлося про міністерські настанови щодо вивчення малоросійських старожитностей в антипольському чи допольському сенсі, а у ширшому розумінні — відому уварівську формулу, про яку згадувалося вище. Щодо третьої — «історико-сцієнтистської» причини, то вона трактувалася як поєднання прагматизму в історичному дослідженні з довершеною обробкою викладу. «Ці два способи не тільки не містять у собі суперечності, але є *єдино можливими один при іншому*», — стверджує історик²²².

Зазначимо, що у вступній частині цієї дисертації автор обґрунтовує зацікавлення історією народів посилаючись на приклад «безсмертного Гердера»²²³. Причому його вислів про мистецьку обробку оповіді в історичній студії вельми нагадує думки Й.-Г. Гердера про необхідність запозичення історіографами художніх прийомів, які нададуть «тіньовому зображенню історії кольорів, повноти, життя, омани», у результаті чого вона предстане «наполовину романом»²²⁴.

Таким чином, уже на зорі своєї академічної кар'єри М. Костомаров як історик декларував романтичні пріоритети своєї творчості, хоч і не цурався елементів класицизму та раціоналізму. Окреслені складові співіснували у його поглядах із романтичними інтенціями. К. Грушевська слушно зауважила, що у цій праці автор ще мало цікавився соціальною підосною «народної поезії»,

²¹⁷ Там же. — С. 396.

²¹⁸ *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею) // ЛНВ. — 1906. — Т. 33, № 1. — С. 43.

²¹⁹ *Гермайзе О. В. Б.* Антонович в українській історіографії. — С. 18.

²²⁰ *Klid B.* The Origins of Ukrainian Statist Historiography in the Context of Political, Ideological, Cultural, and Generational Change // JUS. — 2004. — Vol. 29, no. 1/2. — P. 266–267.

²²¹ *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. — С. 7.

²²² Там же. — С. 7.

²²³ Там же. — С. 6.

²²⁴ *Гердер Й. Г.* Із праці «Про два типи німецького мистецтва» // Мислителі німецького Романтизму. — С. 65.

порівняно з його пізнішими історичними студіями²²⁵. Втім, ідеї, проголошені молодим дослідником, спершу були зустрінуті скептично-негативно, про що свідчать відгуки у тодішній російській журнальній періодиці.

Приміром, невідомий рецензент із журналу «Библиотека для чтения» з приводу теми другої дисертації М. Костомарова саркастично зауважив: «...це все-рівно, що сказати — історичне значення зеленого вина і гарненьких дівчат у філософії ямщиків!»²²⁶. Схожі оцінки побутували і в інших бібліографічних замітках та оглядах²²⁷. Тільки І. Срезневський прихильно оцінив цю роботу М. Костомарова, яку розглядав як початок великої наукової праці. Щоправда, і він висловив низку суттєвих зауваг²²⁸.

Перші публікації вченого на початку 1840-х років привернули увагу і його майбутнього опонента М. Погодіна, який уважав, що «розповіді Костомарова про перші війни Малоросійських козаків та про Русько-Польських вельмож вельми цікаві та обіцяють у ньому письменника надзвичайного»²²⁹.

Загалом М. Костомаров, як і інші романтики, винятково чутливо схоплював мінливість та динамічність світу історії, зокрема акцентував увагу на якісних вимірах певного явища та процесу у той чи інший час. Він виходив із того, що будь-яке суспільство переживає періоди виникнення, розквіту та занепаду. Добу зародження історик характеризує як часи варварства та хаосу у суспільному устрої.

Скажімо, полемізуючи з П. Кулішем у другій половині 1870-х років М. Костомаров підкреслює, що «...будь-яке громадянське суспільство, перш ніж утворити струнку державне тіло, несе на собі, більше чи менше, відбиток хаосу, в якому легко відшукати риси, властиві, за нашими спостереженнями розбійникам, тобто людям, котрі шукають можливості впровадити в суспільстві хаос»²³⁰. Варто наголосити, що термін «хаос» належить до ключових понять романтичного мислення, зокрема відображає неповторність, суперечливість, багатоманітність та масштабність історичного руху.

Проте витоки таких темпоральних уявлень простежуємо ще на зорі наукової творчості М. Костомарова, позаяк хаос, жадобу до грабунку та війни, наплив авантюристів він кваліфікує як основні риси «героїчних віків народу» у своїй першій, забороненій магістерській дисертації²³¹. Принагідно відзначимо, що станом на 1938 р. дослідники віднайшли 5 уцілілих примірників цієї дисертації²³².

²²⁵ [Грушевська К.] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. — [К.], 1927. — Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. — С. XLIV.

²²⁶ Рец. на кн.: Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. // БЧ. — 1844. — Т. 66. — Отд. 6: Литературная летопись. — С. 12.

²²⁷ Рец. на кн.: Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. // ОЗ. — 1844. — Т. 33. — Отд. 6: Библиографическая хроника. — С. 11.

²²⁸ Срезневский И. Рец. на кн.: Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. — 216 с. // Москвитянин. — 1844. — Ч. 2, № 3. — С. 154.

²²⁹ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1893. — Кн. 7. — С. 209.

²³⁰ Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // РС. — 1878. — Т. 21, № 3. — С. 399.

²³¹ Его же. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. — [К.] 1928. — С. 28.

²³² Хлебников Л. М. Сожженная диссертация // ВИ. — 1965. — № 9. — С. 215.

Зрештою, судження М. Костомарова нагадують відомі погляди Т. Карлейля, котрий розглядав минувшину, особливо у революційні часи, як хаос буття, що досягнувши зрілості занепадає та зникає²³³. Подібно до англійського історика М. Костомаров сприймав кожну епоху досить рельєфно й амбівалентно. Він уважав, що стан суспільства у будь-яку історичну добу залежить від його духовних, моральних основ, а за великим рахунком — від змагання, конфронтації провідних ідей, які репрезентовані у побутуванні народу / нації.

Наприклад, свою першу магістерську дисертацію М. Костомаров розпочинає такою сентенцією: «Коли історія представляє нам боротьбу протилежних ідей, які рухають маси одного й того ж народу, важливість такої боротьби визначається тією мірою, якою весь народ братиме в ній участь, її ідея приведе в рух усі сили країни та стане народною ідеєю; але щоб визначити характер такої доби, ми незаперечно маємо вникнути в подію того часу, коли основи, що одухотворяли цю боротьбу, розвивалися та підготовляли її діячів»²³⁴.

Романтичну тріаду молодість / зрілість / старість споглядаємо і в «Книзі буття українського народу», зокрема щодо означення різних стадій існування людства²³⁵. У відомій студії «Две русские народности» автор безпосередньо пов'язує побутування народу / нації, його феноменологічні риси як певної духовної субстанції з темпоральними характеристиками. Не випадково цю працю називали то «євангелієм українського сепаратизму» (М. Грушевський)²³⁶, то «євангелієм українського націоналізму» (Д. Дорошенко)²³⁷, а характерологічні особливості «двох народностей» навіть уважали класичними (В. Заїкин)²³⁸.

«Народність може вироблятися за різні часи людського розвитку, тільки що виріб справлятиметься легше за дитинного часу, ніж у дозрілому віку духового життя людського. Переміну народности можуть викликати протилежні причини, як: потреба дальшої цивілізації, зубожіння й підупад попередньої, свіжа жива молодість народу і старезний його вік із його неміччю. З другого боку, розвиток цивілізації може зберігати народність, коли народ надбав собі доволі чого такого, що веде його до дальшої духової праці в тій самій сфері, або коли він має на запас доволі інтересів, щоб виробити з них нові прояви освіти, або коли він задовольняється заведеним у себе ладом і не посувається наперед», — підкреслює М. Костомаров²³⁹.

Відзначимо, що історик надає «мовній програмі» романтиків особливого значення, позаяк вона визначає засадні риси духовного стану масового, колективного героя. «Письменство є душа народного життя, — самосвідомість народности. Без письменства народність займає лишень пасивне становище...», — стверджує вчений²⁴⁰. Заразом М. Костомаров приділяє велику увагу моральним,

²³³ Карлейль Т. История Французской революции / Пер. с англ. — М., 1991. — С. 13–14.

²³⁴ Костомаров Н. О причинах и характере унии... — С. 1.

²³⁵ Козак С. Українська змова... — С. 172.

²³⁶ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // ЛНВ. — 1910. — Т. 50, № 5. — С. 223.

²³⁷ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — С. 100.

²³⁸ Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упорядн. Т. Осташко, Ю. Терещенко. — Київ–Житомир, 2007. — С. 238 (прим. 209).

²³⁹ Костомаров М. Дві руські народности / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. — Київ–Лейпциг, [1923]. — С. 13–14

²⁴⁰ Там само. — С. 14.

духовним засадам народного буття. Зокрема, розглядаючи літературний процес на теренах Малоросії у 1820-х–1840-х роках він тримається думки, що останній розгортається «в юному народі, але проясненому релігією, який перебуває на певному ступені морального розвитку»²⁴¹.

Таке акцентування на духовних чинниках неодноразово споглядаємо у студіях М. Костомарова. Приміром, княжа доба, на його думку, визначається «дурним станом моралі»²⁴². Ба більше, М. Костомаров навіть обстоює тезу, що сутнісні риси народу мають духовний і фактично позачасовий характер. «Говорячи про українську народність у давнину, ми розуміємо її в тому вигляді, який був прообразом сучасного її вигляду й містив у собі головні риси, що становлять незмінні ознаки, суть народнього типу, спільного для довших часів, здатного опертися й оборонити себе проти всіх ворожо-руйнівничих нападів. Ми не говоримо про ті відміни, які український тип то переймав із часом і перероблював їх на свій лад, відповідно до головних своїх основ, то переймав випадково на час і кидав як щось чуже, що не пристало його природі», — зауважує автор²⁴³.

Цю сентенцію М. Костомарова добре доповнює вираз із його іншої студії, в якому він упроваджує поділ на внутрішні / зовнішні чинники (складові) історії. «Не станемо говорити про наші суспільні, державні, економічні форми: ці предмети мають увійти до області наукових досліджень. Але всі загалом форми складають зовнішній світ, котрий може приймати той чи інший образ, залежно від духу, що надав йому життя та рух. Залишимо поки що цей зовнішній світ життєвих явищ, і поглянемо на свої внутрішні, моральні сили, на спосіб їх застосування, на прийоми, з якими ми справляємося з нашими загальними устремліннями, переконаннями та бажаннями», — підкреслює автор²⁴⁴.

Варто наголосити, що дихотомію зовнішнє / внутрішнє М. Костомаров застосовує досить широко, зокрема навіть щодо критики тогочасної періодизації російської минувшини. «Руську історію зазвичай ділять на періоди; але не зовсім виражають цим те, що хочуть. Для виокремлення одного періоду від іншого залучають зовнішні події, які хоч і мали важливий вплив на долю народу, але не знищували відразу старого порядку та не вводили одразу нового. Поступово занепадало старе, поступово зростало нове... Поділ на прийняті періоди придатний для шкільного вивчення подій билинної історії; історія побутова, історія народного життя потребує таких граней, які б визначали корінні відмінності, котрих набували країна та мешканці, і містила в собі головні уклади політичного, суспільного та духовного життя народу», — зазначає історик²⁴⁵.

Бінарну зв'язку зовнішнє / внутрішнє віднаходимо і в авторських характеристиках спольщеного українського дворянства (шляхти) доби унійних змагань. Зокрема, вчений підкреслює, що «...дворянство, яке володіло зовнішньою силою, без внутрішньої сили та однастайності, не тільки нічого не зробило для

²⁴¹ Костомаров Н. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Научно-публицистичні і полемічні писання... — С. 46.

²⁴² Его же. Черты народной южнорусской истории // Его же. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Замлинский. — К., 1989. — С. 24.

²⁴³ Його ж. Дві руські народності. — С. 19–20.

²⁴⁴ Его же. Тысячелетие // Научно-публицистичні і полемічні писання... — С. 126.

²⁴⁵ Его же. Бунт Стеньки Разина // Его же. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. — К., 1992. — С. 330.

православ'я, але сприяло його занепаду...»²⁴⁶. Отож дух народу / нації з розмаїтими і колоритними виявами життя на шкалі фундаментальних, позачасових цінностей М. Костомарова-романтика посідає провідне місце.

Про те наскільки домінуючою є наведена теза свідчить така сентенція історика: «Дослідження розвитку народного духовного життя — ось у чому полягає історія народу. Тут основа та пояснення будь-якої політичної події, *тут перевірка й суд будь-якої установи та закону*»²⁴⁷.

Врешті, друга магістерська дисертація демонструє сполучення різноманітних дослідницьких практик (етнографічної, літературної, мовознавчої) у творчості М. Костомарова, скерованих на осягнення народного духу, декодування його образів та символів, повсякденного середовища, героїчного й трагічного минулого, зафіксованого у «живих рештках» минувшини — етнографічному і фольклорному матеріалі.

Зауважимо, що вчений акцентує увагу на творчому характері народного / національного духу, який відображається у розмаїтих почуваннях і реакціях, зокрема у сприйнятті оточуючої природи. «Фізична природа просякнута творчою ідеєю, зігріта божою любов'ю, прибрана у довершенні форми. Кожне явище в ній не випадкове, але має *свій закон, відкритий духом*. У природі міститься для людини значення, стосовно його власного єства...», — зазначає М. Костомаров²⁴⁸.

Ця загострена романтична рецепція поступово підводила історика до цілісного, системного розуміння етнокультурного феномена народного життя. «*Народні символи, розміщені в системі, складають символіку народу, яка слугує нам важливим джерелом для розуміння його духовного життя*. У загальному сенсі, символіка природи є продовженням природної релігії. Творець розкривається в творінні; серце людини любить в явищах світу фізичного Всюдисущий Дух», — стверджує автор²⁴⁹.

Усвідомлення мінливості народного буття як певної морально-етичної та мистецько-естетичної системи, яка раптово постає то у вигляді хаосу незчисленних фрагментів-мозаїк, то стрункого, впорядкованого організму («тіла») громадського життя, підштовхувало вченого до пошуків позачасових фундаментальних вартостей світу історії у царині духовних перетворень.

Окрім того, історик приділяє значну увагу диференціації народних символів та образів. Зокрема, він поділяє народну символіку на природну, історичну та міфічну. Зазначимо, що сучасні науковці навіть обстоюють думку про М. Костомарова як фундатора міфологічної школи в українській і навіть російській фольклористиці²⁵⁰. Водночас М. Костомаров виокремлює основні типи малорусів, які побутують у громадському житті — козака та поселянина²⁵¹. Саме

²⁴⁶ *Его же*. О причинах и характере унии... — С. 26.

²⁴⁷ *Его же*. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. — СПб., 1861. — Ч. 1: Источники русской истории. — С. 11.

²⁴⁸ *Его же*. Об историческом значении русской народной поэзии. — С. 25.

²⁴⁹ Там же. — С. 26.

²⁵⁰ Підгорна Л. Микола Костомаров — репрезентант міфологічної школи // ВЛУ. Сер.: Філологія. — 2007. — Вип. 41. — С. 35

²⁵¹ *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. — С. 119.

з чергуванням цих типів та проміжних ланок між ними (чумак) учений пов'язує найважливіші темпоральні зрушення на ниві народної історії²⁵².

О. Пипін уважав, що у другій магістерській дисертації М. Костомаров уперше запропонував пояснення «народної поезії з точки зору символізму»²⁵³. Ба більше, М. Костомаров у своїй великій рецензійній статті «Историческая поэзия и новые ее материалы», присвяченій першому тому «Исторических песен малорусского народа» (К., 1874) В. Антоновича та М. Драгоманова, навіть подав власну періодизацію життя народу, укладену за пам'ятками «поетичної творчості» Малоросії. Відтак він поділяє народне буття на чотири доби: «1) первісна язичницька старовинна; 2) вік дружинний та княжий; 3) вік козацький; 4) вік селянський або мужицький: народність малоруська у цей останній період опустилася виключно до нижчого класу, класу поселян, інакше мужиків»²⁵⁴. Причому історик відносить «гайдамацький вік» до козацької доби, зокрема тлумачить його як «підрозділ» останнього²⁵⁵.

Цей поділ дещо відрізняється від візії В. Антоновича й М. Драгоманова: 1) пісні віку дружинного та княжого; 2) поезія козацького віку; 3) пісні віку гайдамацького; 4) пісні віку рекрутського та кріпацького²⁵⁶. Зокрема, М. Костомаров наголошує на важливому значенні доби «язичницької старовини» як первісної стадії формування «народного духу».

«Історія має справу з життям людини у суспільстві, подібних до себе, а життя виявляється рухом, наслідками руху бувають зміни життєвих ознак та умов. Як матеріал для історії, можуть називатися історичними всі пісні, в яких представлені будь-які зміни, що відображають собою плин життя; будь-яке явище народного побуту та життя, які не існують у наш час, проте існували раніше...», — підкреслює вчений²⁵⁷.

Отже, автор розглядає Народ в єдиній морально-естетичній системі, яку конструє його Дух за особливими мистецькими та духовними канонами. Сучасні дослідники обстоюють думку про есенціалістське тлумачення народного духу у його візії²⁵⁸. Власне, ця система й зумовлює та генералізує мотиваційні устремління М. Костомарова як історика, визначальним вектором яких є народна маса, себто історіописання від її основ — історія знизу. Тому народ / нація чи масовий, колективний герой у його рецепції виступає як єдине, недиференційоване органічне ціле («тіло»), а його творчість має надіндивідуальний характер²⁵⁹.

²⁵² Там же. — С. 145–146.

²⁵³ Пипин А. Н. История русской литературы. — СПб., 1899. — Т. 3: Судьбы народной поэзии. Эпоха преобразования Петра Великого. Установление новой литературы. Ломоносов. — С. 83.

²⁵⁴ Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн.: Исторические песни малорусского народа, с объяснением В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // ВЕ. — 1874. — № 12. — С. 577.

²⁵⁵ Там же. — С. 577.

²⁵⁶ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: Предисловие // Драгоманов М. П. Выбраное. — К., 1991. — С. 48–50.

²⁵⁷ Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы... — С. 575.

²⁵⁸ Артюх В. О. Історіософія Миколи Костомарова // СС. — 2011. — № 33/34. — С. 159.

²⁵⁹ Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму... — С. 109–110.

Таке уподібнення народу / нації до «організму» сучасні дослідники споглядають уже в «Книзі буття українського народу»²⁶⁰. Проте й у пізніших текстах М. Костомарова «органічне» представлення світу історії посідає чільне місце. Скажімо, утвердження єдиновладдя на теренах Московщини історик характеризує саме в означеному сенсі.

*«Москва, поневолюючи князів і підгортаючи їх під свою кормигу, тим самим обновляла ідею спільної батьківщини, тільки вже не в тій формі, як колись, не в федеративній, а в єдиновладній. Отак склалася московська монархія, отак із неї виросло згодом російське державне тіло. Громадською стихією Москви є загальність («общинність»), знищення особистости, навпаки тому як на Україні і в Новгороді, де принцип особистости раз-у-раз виявляв свою живучість», — констатує історик*²⁶¹.

Відзначимо, що з єдинодержавним укладом М. Костомаров пов'язував не тільки Московське царство на Сході, а й Велике князівство Литовське на Заході²⁶².

Поняття «тіла» («організму»), хоч і в іншому контексті, він застосовує і щодо характеристики України за часів Руїни. *«Відірвавшись від Польщі, Україна ще не з'єдналася з Московією в одне тіло і залишалася зі своєю окремішністю, слугувала предметом розбратів між сусідами, які хотіли нею заволодіти», — зазначає автор*²⁶³. Схожі думки М. Костомаров висловлює і у лекційному курсі з російської історії на початку 1860-х років. *«Якщо ми говоримо: історія російського народу, то вживаємо це слово у збірному сенсі, як маси народів, пов'язаних єдністю однієї цивілізації, які складають політичне тіло»*²⁶⁴.

Схильність М. Костомарова до «органічного» трактування історії помітили ще на початку 1860-х років деякі рецензенти його праць, зокрема у відгуках на монографію «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка»²⁶⁵.

Зауважимо, що уявлення М. Костомарова про «організм» («народне тіло»), як і багатьох інших романтиків, спиралися на давню ідею тотального одухотворення суспільства і природи, врешті-решт усього макрокосмічного порядку. У його представленні нація поставала як духовна спільнота, котру історик прагнув досягнути послугуючись не тільки дослідницькими, а й літературними практиками²⁶⁶. У цьому суттєва відмінність уявлень романтиків від конструкцій позитивістів, які часто-густо тлумачили суспільство як надорганізм за аналогією з будовою та функціями живого організму чи у сенсі еволюційних біологічних теорій.

Чи варто дивуватися, що М. Костомаров приділяв виключну увагу тим історичним епохам, в які «народний дух» виявлявся повною мірою з великим

²⁶⁰ Артюх В. «Книга буття українського народу» М. Костомарова: сакральні виміри національної самосвідомості // СЛ. — 2000. — № 5. — С. 133–134.

²⁶¹ Костомаров М. Дві руські народності. — С. 61.

²⁶² Костомаров Н. Лекции по русской истории... — С. 17.

²⁶³ Его же. Гетманство Выговского. — № 4. — С. 1.

²⁶⁴ Его же. Лекции по русской истории... — С. 14.

²⁶⁵ Григорьев А. Рец. на кн.: Костомаров Н. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. — СПб., 1863. — Т. 1–2 // Время (СПб). — 1863. — № 1. — С. 129–130.

²⁶⁶ Козачок Я. В. Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова: Автореф. дис. ... д. філол. н.: 10. 01. 01 / КНУ. — К., 2004. — 40 с.

творчим розмахом та енергією? Адже вони видавалися йому, за влучним виразом одеського історика Олексія Маркевича, «ідеальними часами»²⁶⁷. Зазначені погляди М. Костомарова, стверджує Дмитро Чижевський, спиралися на уявлення про те, що «життя народу виникає із внутрішньої глибини його духа, що повстала вже у найдавнішій минувшині, з утворенням самого плем'я»²⁶⁸.

Зрештою, про призначення духу народу / нації досить промовисто висловився сам історик: «Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й — заховані внутрішні причини народньої відрубності. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що належить до цього духового народнього складу, не показується поодинці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого підтримує, спільно одне другого, доповнює, й, таким побитом, усе заразом укупі становить єдиний гармонійний образ народності»²⁶⁹.

Загалом світосприйняття М. Костомарова значною мірою сформувалося під впливом німецьких романтиків, зокрема під час його університетських студій у Харкові. У 1830-х–1840-х роках це місто було інтелектуальним осередком шеллінгіанства²⁷⁰, впливів якого зазнав тоді ще початкуючий дослідник. М. Грушевський згадуючи про М. Гулака як свого гімназійного викладача у Тифлісі вважав, що він сформувався в ідеалістичній атмосфері німецького романтизму 1840-х років²⁷¹.

Недаремно Омелян Пріцак навіть називає харківських романтиків самотньою «гілкою німецького романтизму»²⁷². Зокрема, великий вплив справили на молодого М. Костомарова університетські виклади харківського професора, гегельянця М. Луніна²⁷³.

Втім, щодо первинних джерел романтизму у творчості М. Костомарова побутують різні думки: знаменита збірка українських пісень М. Максимовича 1827 р., ознайомлення з якою спонукало молодого дослідника до перших спроб на ниві етнографічної практики (П. Куліш)²⁷⁴, здобутки німецької історичної школи (О. Пипін)²⁷⁵, «красне письменство Заходу та українська народна творчість» (Д. Чижевський)²⁷⁶, впливи А. Б. Міцкевича (С. Козак)²⁷⁷ та ін. Імовірно, стильові орієнтири М. Костомарова були достатньо багатоманітними і розмаїтими.

²⁶⁷ Маркевич А. Костомаров Николай Иванович // РБС: В 25 т. — СПб., 1903. — [Т. 9:] Кнаппе-Кюхельбекер. — С. 314.

²⁶⁸ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — С. 115.

²⁶⁹ Костомаров М. Дві руські народності. — С. 15.

²⁷⁰ Чижевський Д. Вказ. праця. — С. 81; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX — початок XX століття / Відп. ред. А. Слюсаренко. — К., 2005. — С. 142–146.

²⁷¹ Грушевський М. Споми́ни / Публ. та прим. С. Білоко́ня; передмова Ф. Шевченка // Київ. — 1988. — № 11. — С. 128.

²⁷² Пріцак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1980, 29 лип. — № 165. — С. 2.

²⁷³ Грушевський А. С. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. — СПб., 1908. — С. 6.

²⁷⁴ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. — 1885. — Т. 4, № 13. — С. 63.

²⁷⁵ Пыпин А. Н. История русской этнографии... — Т. 3. — С. 156.

²⁷⁶ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — С. 106.

²⁷⁷ Козак С. Українська змова... — С. 210–211.

Цікавим видається питання про стильові маркери чи інструменти, якими послуговується М. Костомаров щодо виділення та відображення того чи іншого стану суспільства («народного духу»), особливо його суперечливості і мінливості. Останні споглядаємо, наприклад, у авторській думці про роздвоєність подій, явищ та цілих епох, яка узгоджується з його поділом на зовнішні / внутрішні складові світу історії. Тож ідеї роздвоєності, розпаду, змагання та злиття у текстах М. Костомарова відображають конфлікт між сутнісними рисами колективного героя і тимчасовими впливами на нього, які представлені як змагання кількох тенденцій.

Приміром, автор протиставляє тезу про роздвоєння Русі на Велику та Малу об'єднавчій ідеї, котру трактує як засадний вектор в історії східного слов'янства. На його думку, «етнографічна різниця та політичний поділ не знищили між ними обома (Великою та Малою Руссю. — Авт.) духовного зв'язку, то історія кожної з них, будучи відміною та самобутньою від іншої, являє одну загальну ідею: обопільне бажання обох розділених частин злитися в одне тіло»²⁷⁸.

На цьому місці варто відзначити, що ідея роздвоєності, роз'єднання щодо історичного буття німецького народу, зокрема у релігійному та територіальному розумінні, посідає помітне місце у творчості Фрідріха фон Шеллінга. Очевидно, вона мала певний вплив і на історичні погляди М. Костомарова.

У дусі роздвоєння, протиставлення історик розглядає й побутування козацтва. На його думку, «ссявом метеору виходять у формі козацтва ті староруські основи, що потроху розвинулися ще в XIII. ст. й довго ховалися в народі. Та тільки саме козацтво, як відродження старовини, поневолі носить уже в собі зарізд розпаду. Козацтво носить з тими ідеями, якими нічим було живитися в сучасній течії історичної долі. Козаччина XVI. й XVII. ст. й удільщина XII. і XIII. ст. скидаються одна на другу більш, аніж можна собі гадати. Правда, що прикмети назверхньої несхожості не дуже виразні, як прирівняти їх до прикмет назверхньої схожості, за те внутрішня схожість має велику силу. Козацтво, як і давні київські дружини, складалося з людей усякого типу, в ньому була перемішка туркського елементу, в ньому панує особисте самовільство. І козацтво так само простує до постановленої мети тим шляхом, на якому само себе знесило й нівечить»²⁷⁹.

В іншій студії про повстання Степана Разіна М. Костомаров відзначає, що козацтво «було не новим початком життя, а запізнілим, перецвілим; воно було страшним настільки, щоб удержати руський народ, збити його на час на стару дорогу, але безсильним та безглуздим, щоб запропонувати йому новий шлях. У ньому не було творчих початків, не було і духовних сил для пошуку вдалих способів дії»²⁸⁰. У подібному розумінні він висловлюється і щодо організації запорозького козацтва, зокрема наголошує, що із «суспільного устрою Запорожжя не міг виникнути новий стан речей»²⁸¹.

Прикметною рисою наведених цитат із текстів історика є побутування не тільки опозиції зовнішнє (поверхнєве, тимчасове) / внутрішнє (суттєве, докорінне), а й часового протиставлення, яке позначене за лінією: старе / нове.

²⁷⁸ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // БЧ. — 1846. — Т. 78, № 9. — С. 23.

²⁷⁹ Костомаров М. Дві руські народності. — С. 44–45.

²⁸⁰ Его же. Бунт Стеньки Разина... — С. 335.

²⁸¹ Его же. Гетманство Выговского // Основа. — 1861. — № 4. — С. 3.

Та це протиставлення не є всеохоплюючим, навпаки, елементи старого та нового не тільки змагаються між собою, а й співіснують, доповнюють один одного у працях М. Костомарова.

Врешті, автор вирізняє дві ідеї, які виправдовували існування козацтва як стану на українських землях: захист православ'я від турецько-татарської загрози та його оборона від зазіхань польського панства²⁸². За метафоричною формулою М. Костомарова, козацтво протистояло «подвійному деспотизму»: зовнішньому (турецько-татарському) та внутрішньому (польсько-католицькому)²⁸³.

В іншій студії він обстоює думку, що боротьба з мусульманською агресією спричинилася до втілення цієї ідеї в козацтві на Дніпрі та на Дону²⁸⁴. Більше того, саме домінація таких ідеалів, уважає історик, призвела до того, що «*козаки були винуватцями переродження Малоросії та рятівниками православ'я і на-родності*»²⁸⁵. Ця теза є одним із головних положень першої, забороненої магістерської дисертації М. Костомарова (1841/42).

З «поверненням» Малої Русі до Росії ці ідеї, які освячують буття козацтва, поступово згасають. Козацтво входить у період свого занепаду, себто «старіння», позаяк своїм способом життя дедалі глибше вступає в конфлікт із духовними (внутрішніми) основами народу. Відтак воно зникає з історичної авансцени.

«Мені здається, що після Хмельницького *історія Українського народу розпадається на дві половини*, — зазначає М. Костомаров у листі від 14 серпня 1872 р. до О. Лазаревського, — в першій до Брюховецького панує в народі стремління ввійти всім до козацтва, боротьба черні супроти значних, але з тих пір як Іван Мартинович підлим образом надув народ, і хоч прийняв від нього варту «скаженої собаки» смерть, але все-таки справу навіки зіпсував, — народ звертається до іншого способу; зрозумівши марність устремлінь до соціального зрівняння всередині своєї старої батьківщини — він утікає, позаяк з цього часу істотно посилюється колонізація і на сході і на півдні»²⁸⁶.

Таким чином, історія козацтва як феномена української історії конструюється М. Костомаровим у двох часових фазах: первісної, коли цей стан репрезентує сутнісні устремління «народного духу» (захист від національного та релігійного поневолення), та заключної, в яку він стає руйнівним елементом тогочасного суспільства. З такої перспективи остання фаза протиставляється першій. Відтак українське суспільство, в якому козацтво посідає виняткове становище, входить у добу Руїни.

Зазначимо, що М. Костомаров розглядає часи Руїни не тільки з перспективи суспільного занепаду козацької України, а і в контексті сутнісних перетворень, що відбуваються в духовній сфері. За його візією, Руїна є не стільки розпадом матеріального («фізичного»), скільки занепадом морального буття²⁸⁷.

²⁸² [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии... — С. 30.

²⁸³ [Костомаров Н.] Украина (Письмо к издателю «Колокола») // Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде» (Лондон). — 1860, 15 января. — Лист № 61. — С. 499.

²⁸⁴ *Его же*. Иван Свирговский, украинский гетман XVI века // Москвитянин. — 1855. — № 19/20. — С. 77.

²⁸⁵ *Его же*. О причинах и характере унии... — С. 38.

²⁸⁶ *Житецький І*. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. — 1927. — № 4. — С. 99.

²⁸⁷ *Костомаров Н.* Гетманство Выговского... — № 7. — С. 114; *Его же*. Руина. Историческая монография. 1663-1687 // ВЕ. — 1879. — № 4. — С. 610-612; № 6. — С. 496.

Варто наголосити, що важливою складовою у його поглядах є думка про скороминучість соціального буття козацтва як стану. Минучість буття — типова прикмета та своєрідний інструмент романтичного стилю мислення. Цей лейтмотив споглядаємо ще у ранніх працях М. Костомарова, зокрема у його козацькій характерології. Адже шість рис козацького характеру, виведені істориком у другій магістерській дисертації, незаперечно посвідчують амбівалентність становища цієї спільноти: 1) православна віра; 2) любов до Батьківщини; 3) родинність; 4) товарицькість; 5) войовничість; 6) слава²⁸⁸. Тому М. Костомаров акцентував увагу на двоїстості козацького характеру, спричинену змаганням між відданістю родині (мати, дружина, батьки) та ідеалом героїки (кінь, товариш, слава)²⁸⁹.

Врешті, цей конфлікт мав привести до зникнення одного з укладів (стихій, ідеалів) народного життя, а за великим рахунком — до виродження козацького буття.

Та найцікавішим аспектом у текстах М. Костомарова виступає проблема співвідношення особи, стану й явища з позачасовими мірлами вартості, котрі і визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття. Зауважимо, що для історика визначальним критерієм, абсолютною цінністю є ідея «правди», моральної зверхності козацтва як стану в обороні народу / нації й православ'я. Проте вона конфліктує з новими історичними реаліями буття козацької України. Отож постають дві відмінні історичні фази екзистенції козацтва як стану — до доби Хмельниччини та після неї.

Схожі мотиви віднаходимо і у костомаровських конструкціях історії давньої Русі, в яких він акцентує увагу на існуванні суперечливих тенденцій: устремління давньоруських земель до федерації й усвідомлення загальноруської єдності, що сполучалися з прагненнями зберегти свою самобутність та удільність²⁹⁰. На думку М. Грушевського, «Костомаров, підносячи впливи племінного, етнографічного підкладу на політичні відносини, представляв собою систему XI–XII в. як *рід федерації народностей*»²⁹¹.

Саме на цьому перехресті й постає ідея народоправства, яку автор визначає як «роздроблення цілого без його повного знищення, самобутнє життя частин без порушення взаємної схожості, перевага звичаю над настановою, імпульсу над законом, дії над установою, особистої свободи над становістю, почуття над обов'язком, родинності над державністю, слабкість влади, невизначеність форм...»²⁹². М. Грушевський трактував цей термін як своєрідне авторське «перехрещення» дефініції «республіка» з огляду на вимоги імперської цензури²⁹³.

Стан «народоправства» уявлявся М. Костомарову як своєрідна динамічна рівновага, під час якої будь-який із укладів (стихій) «народного життя» може

²⁸⁸ *Его же*. Об историческом значении русской народной поэзии. — С. 119, 120, 123, 130, 132, 137.

²⁸⁹ Там же. — С. 125.

²⁹⁰ *Костомаров Н.* Письмо к Редактору [газети «День»] // Науково-публіцистичні і полемічні писання... — С. 161.

²⁹¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1992. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. — С. 537.

²⁹² *Костомаров Н.* Лекции по русской истории... — С. 14.

²⁹³ *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров... — С. 221.

набути нової якості та перейти до іншого історичного буття. «Неможливо досягнути, що брало верх — східний елемент чи свобода; і те й інше було в зародку, як і удільність, так і єдинодержавність», — підкреслює вчений²⁹⁴.

Російський історик Володимир Іллерицький навіть висловив думку, що вся періодизація минувшини, вибудована М. Костомаровим, спирається на протиставленні федеративних, удільно-вічевих засад єдинодержавній основі, яка остаточно утвердилася в XVII ст.²⁹⁵ Цю думку поділяли й інші науковці²⁹⁶.

Інший російський учений О. Цамуталі вважав, що федеративна теорія вченого продовжувала давню дискусію, розпочату ще в середовищі декабристів між прибічниками централізації та федералізму²⁹⁷. Схожу думку обстоював і американський історик Д. Папазіян, який наголошував, що на федеративну візію М. Костомарова справили помітний вплив інтелектуальні пошуки декабристів²⁹⁸.

Один із найстаріших істориків-марксистів М. Покровський розглядав костомаровську студію «Начало единой державы в древней Руси» як найкращу працю у його науковій спадщині²⁹⁹. Відтак він обстоював тезу, що федералісти М. Костомаров та М. Грушевський відіграли виключну роль як руйнівники самого поняття «російський історичний процес»³⁰⁰. Заразом український опонент М. Покровського — М. Яворський висловив схожу думку, зокрема зауважив, що навіть дискусія М. Костомарова та М. Погодіна навколо норманської теорії походження Русі, за великим рахунком, була пошуком аргументів «окремішности української народности»³⁰¹.

Суголосну, хоч і стриманішу оцінку, висловив і М. Карєєв, який уважав, що теза М. Костомарова про «дві руські народности» здобула розвиток саме в «Історії України-Руси» М. Грушевського³⁰². Ці красномовні констатації марксиста М. Покровського та його опонента — соціологізуючого позитивіста М. Карєєва свідчать, що студії М. Костомарова вже у першій третині XX ст. сприймалися як уповні реальна загроза російському гранд-нарративу.

Втім, наведені рефлексії російських істориків показують, що федералістські ідеї М. Костомарова продукували своєрідні інтелектуальні реакції навіть у викривленому й ідеологічно заангажованому радянському культурному просторі. Проте ще більший резонанс вони мали за його життя!

²⁹⁴ Костомаров Н. Черты народной южнорусской истории... — С. 30.

²⁹⁵ Иллерицкий В. Е. Русская историография второй половины XIX века (Лекции для студентов Московского государственного историко-архивного института) / Ред. И. А. Кудрявцев. — М., 1957. — С. 41.

²⁹⁶ Рубач М. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст. / Под ред. М. Н. Покровского. — М., 1930. — Т. 2. — С. 35.

²⁹⁷ Цамутали А. Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века / Отв. ред. Б. В. Ананьич. — Л., 1977. — С. 132.

²⁹⁸ Papazian D. N. I. Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // RR. — 1970. — Vol. 29, no. 1. — P. 70–71.

²⁹⁹ Покровский М. Н. Борьба классов и русская историческая литература: Лекции, читанные в Коммунистическом университете имени тов. Зиновьева, 3–7 мая 1923 г. — 2-е испр. изд. — Л., 1927. — С. 95.

³⁰⁰ Там же. — С. 94.

³⁰¹ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 257.

³⁰² Карєєв Н. И. Отчет о русской исторической науке за 50 лет (1876–1926) / Публ. В. П. Золотарева // ОЗ. — 1994. — № 2. — С. 142.

Наприклад, О. Пипін тлумачив федеративну теорію М. Костомарова як представлення «потоків народного життя» в історії, який не завжди зливається з «потоків державного розвитку»³⁰³. На думку російського історика В. Семевського, народницькі кола запозичили ідею федералізму безпосередньо з історичної візії М. Костомарова³⁰⁴. О. Маркевич уважав, що панславистські та федералістські погляди М. Костомарова були не тільки зорієнтовані на збереження національних і релігійних особливостей, а й пов'язані з тогочасними уявленнями про месіанське призначення народів³⁰⁵. Причому О. Маркевич досить співчутливо ставився до костомаровської формули «дві руські народності», хоч і трактував її досить своєрідно³⁰⁶.

Відомий поет та слов'янофіл Іван Аксаков у листі до російської письменниці Кохановської (псевдонім Надії Степанівни Соханської) висловлював підозру, що за мріями «малоросійських патріотів» у С.-Петербурзі про федерацію переходять їхні прагнення до сепарації від Росії³⁰⁷. Відзначимо, що сучасні науковці висвітлюють відому полеміку І. Аксакова та М. Костомарова як змагання різних національних проектів — російського й українського³⁰⁸.

Доволі своєрідною була й українська рецепція ідей М. Костомарова. М. Драгоманов тримався думки, що М. Костомаров надав своєму слов'янофільству «федерального характеру»³⁰⁹. Заразом він уважав, що автор «Книги буття українського народу» виробив «наукову підставу для думок федеральних»³¹⁰.

Схожі ідеї побутують і у розвідці Є. Кирилюка, котрий підкреслював, що «ідея панславізму прищепилася в Україні зовсім не так, як у Москві. В Україні ця ідея відразу втілилася у світлу форму федеративної спілки слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості, за загальною особистою та суспільною свободи»³¹¹. Подібну думку висловлював і Ф. Шевченко, котрий убачав у поглядах кирило-мефодіївців відголос ідей «утопічного соціалізму»³¹², а також прагнення скласти проект перебудови суспільства на гуманістичних засадах³¹³.

³⁰³ Пыпин А. Н. Характеристики литературных мнений от двадцатых до пятидесятых годов: Исторические очерки. — 3-е изд. — СПб., 1906. — С. 229.

³⁰⁴ Зайцев П. Kostomaroviana // СтУ (Львів). — 1925. — № 5. — С. 96.

³⁰⁵ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение (Речь, читанная в собрании одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом А. И. Маркевичем). — Одесса, [1885]. — С. 10.

³⁰⁶ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. — Одесса, 2007. — С. 285–286.

³⁰⁷ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1904. — Кн. 18. — С. 141; Переписка Аксаковых с Н. С. Соханской (Кохановской) // РО. — 1897. — Т. 45, № 5. — С. 88.

³⁰⁸ Емельянов Е. П. Национальный вопрос в переписке И. С. Аксакова и Н. И. Костомарова // НД. — 2013. — № 6(18): История. Социология. Этнография. — С. 26.

³⁰⁹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — Коломия, 1894. — С. 149.

³¹⁰ Там само. — С. 46.

³¹¹ Кирилюк Є. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство // Вісті АН УРСР. — 1944. — № 3/4. — С. 41.

³¹² Шевченко Ф. Документи розповідають про Кирило-Мефодіївське товариство [Передмова в двох варіантах до трьохтомного документального збірника; машинопис із правками; м. Київ, 7 берез. 1972 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 333. — Арк. 13.

³¹³ Його ж. «Кирило-Мефодіївське товариство» і слов'янський світ першої половини XIX століття [Тези доповіді; три примірники; автограф та машинопис із правками — рос. та англ. мовами; м. Київ, 14 лют. 1972 р.] // Там само. — Спр. 288. — Арк. 2.

Зазвичай наголошують на цілій низці інтелектуальних впливів, у руслі яких постала «Книга буття українського народу»: французька революція кінця XVIII ст., польський месіанізм та чеський романтизм³¹⁴. Але вислідом таких розмаїтих впливів був усе ж таки оригінальний твір із апологією «почесної і месіянської ролі України»³¹⁵, котрий сполучив як романтичні, так і пізно-просвітницькі, раціоналістичні складові.

Зрештою, загальний діапазон інтелектуальних та культурних запозичень як у творчості М. Костомарова, так і інших кирило-мефодіївських братчиків був надзвичайно широким! «Ми бачимо тут, — пише М. Грушевський, — впливи західно-європейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку (ідеї народности й її історичного угруповання), слов'янофільство з його мріями про всеслов'янське брацтво, ідеалізацію слов'янського патріархального елементу і протиставлення слов'янської свободолюбности і демократизму германському аристократизмові, католицькій виключности і татарській деспотії, відгуки російського визвольного і федералістичного руху 1820-х років (“Соединенных Словян” і Декабристів), польського революційного романтизму (особливо Міцкевичевих “Книг паломництва польського народу”), західного християнського соціалізму з його покликом до повороту від офіційного християнства до первісної апостольської церкви з її демократизмом (проповіді Лямене й ін.) і соціальних доктрин французьких (проповідником котрих Костомаров називав Савича)»³¹⁶.

З такої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що спектр інтелектуальних реакцій на федеративні конструкції М. Костомарова був досить широким, різноманітним і суперечливим. Загалом у репрезентації минувшини історик обстоює тезу про змагання відмінних і навіть конфронтаційних ідей: федерація / єдинодержавність, удільне / загальнооруське, вічева вольниця / східна деспотія і т. п. Це суперництво ідей виглядає як взаємопроникнення елементів минулого, сучасного та майбуття.

Приміром, унійні змагання на теренах Південної Русі XVI ст. у його зображенні тлумачаться не стільки як конфлікт православ'я та католицизму, скільки зіткнення старого образу руського життя з новітніми вимогами доби реформації і релігійних перетворень³¹⁷. У контраверсійному дусі витримані і зауваги М. Костомарова про давньоруську культуру. «Ми бачимо, що вона (культура. — Авт.) була двоїста — з одного боку, візантійська, релігійна, — пише автор, — з іншого — туземна, світська, почасти язичницька, але все-таки збуджена до розвитку християнством, що піднесло руську людину на вищу ступінь розуміння, розсунуло її кругозір», — підкреслює вчений³¹⁸.

В аналогічному контексті М. Костомаров розглядає і давньоруську спадщину та роль її залишків у ранньомодерній історії. «Порядок, улаштований у IX ві-

³¹⁴ «Книги битія українського народу» в Сорбоні // Україна (Париж). — 1949. — № 2. — С. 131.

³¹⁵ Левинський В. Українське слов'янофільство. З нагоди століття роковин кирило-методіївського братства // Свобода (Джересі Сіті). — 1947, 23 трав. — № 119. — С. 3

³¹⁶ Грушевський М. В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи // УІ. — 1984. — № 1/4. — С. 221.

³¹⁷ Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография... — С. 125.

³¹⁸ Его же. Черты народной южнорусской истории... — С. 107.

ці, руйнувався у всіх трьох стихіях: замовкли віча, пали удільні князівства і, разом з тим, припинилась самостійність земель. Московські князі, творці нового порядку, знищили разом ці три стихії: віча та удільність князів мали зникнути, позаяк незабаром землі зібралися під владою Москви... Тільки уламки його (удільно-вічового порядку. — Авт.) залишалися тривалий час і серед нового порядку; одні доповнювали його, інші заважали його розвитку», — зазначає історик³¹⁹.

Варто наголосити, що конфронтація, взаємодія та співвідношення опозицій внутрішнє / зовнішнє, старе / нове, хоч і вживаються у працях М. Костомарова стосовно маркування певного стану народного духу, але зазвичай не мають виразної часової локалізації. Зокрема, сам автор в одній зі своїх монографій відзначає не тільки наявність двох укладів (удільно-вічового та єдинодержавного) у російській історії до Петра Великого, а й констатує: «Неможливо віднайти такий час, коли між ними пройшла роздільна лінія»³²⁰. Це визнання є показовим, оскільки чудово ілюструє неподільність, недиференційованість його поглядів на історичний час.

Процитовані вище вислови М. Костомарова конкретизують та нюансують його темпоральні уявлення про історичний рух як органічний потік, субстанціональною основою якого є існування народу / нації, зокрема морально-етичні й духовні виміри екзистенції масового героя. Тому плін історії не тільки набуває різної форми та інтенсивності, а й складається з елементів минувшини, сьогодення і майбуття, які взаємопроникають, співіснують, змагаються, кінець-кінцем творять неповторну історичну палітру.

За влучною заувагою Д. Сондерса, для «Костомарова час, здавалося, був цілісною матерією»³²¹. Відтак у рецепції українського вченого різні часові елементи представлені у вигляді ідей (укладів, стихій, ідеалів, основ і т. п.), які змагаються, щоби здобути домінацію над «народним тілом», скерувати його течію на історичній сцені.

Таким чином, народний дух є найважливішим ірраціональним, ідеалістичним включенням у конструкціях М. Костомарова, який визначає обриси минувшини та, власне, спрямованість метаморфоз у світі історії. Саме він є тотальним і фактично єдиним суб'єктом історичного руху, на відміну від децентралізованих уявлень М. Максимовича. Тому колективний / масовий герой представлений у працях М. Костомарова, переважно, у сумативному вигляді як єдиний сконструйований образ, цілісне полотно з безліччю хаотичних фрагментів, мозаїк-частинок, що пензлем автора організуються в єдине струнке «тіло».

За його візією, народ / нація повністю сприймає, тимчасово засвоює або, навпаки, відкидає певні ідеї, ідеали, цінності, морально-етичні норми тощо. Зокрема, сприйняття масовим / колективним героєм ідей, які суперечать його духу, призводить до того, що він іноді губить свої засадні риси, як наприклад, це трапалося в часи унійних змагань. «...Русь була тоді в такому становищі, що унія, витікаючи спершу з планів декількох осіб будучи справою, осоружною

³¹⁹ *Его же*. Тысячелетие... — С. 130.

³²⁰ *Его же*. Бунт Стеньки Разина... — С. 330.

³²¹ *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // КСт. — 2001. — № 5. — С. 28.

народному напрямку, була разом з тим народною вимогою; тому що *коли народ втратив свій характер, тоді все, що йому нав'язують, стає мимоволі його ідеєю, його вимогою*», — зазначає історик³²².

Показовою в цьому відношенні є авторська оцінка діяльності єзуїтів, яка є повністю ірраціональною. «*Дух нації був проти, коли вони вступили на польський та литовсько-руський ґрунт*», — зауважує М. Костомаров³²³. Причому ця теза виводиться не стільки у контексті певного фактографічного матеріалу, якого не бракує у студіях ученого, скільки з його апіорних переконань.

У подібному дусі М. Костомаров характеризує й Гадяцьку угоду (вересень 1658 р.), якою передбачалося повернення України-Гетьманщини до складу оновленої Речі Посполитої на правах її федеративної частини — Великого князівства Руського. На його думку, «Гадяцький договір — найкраще з погляду того, що Малоросія винесла зі своєї кривавої минулої історії, виявився не по мірці народу, що не дозрів до досягнення його духу...»³²⁴.

Незважаючи на домінуюче висвітлення колективного, масового героя, М. Костомаров значну роль відводить й герою індивідуальному. Варто згадати хоча б його «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1873–1876, 1888. — Вып. 1–7). Чільне місце посідають визначні постаті і в інших студіях М. Костомарова, зокрема у його монографіях «Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Руина...», наукових розвідках та публіцистичних замітках тощо.

Одночасно сполучення історії народу / нації та видатних особистостей у монографіях і біографічних нарисах М. Костомарова висуває конфлікт індивідуального й колективного героїв до найпоширеніших сюжетів його творчості. Недаремно його приятелі В. Беренштам та І. Палімпсестов уважали, що М. Костомаров здобув у російській історіографії репутацію вченого, який розвінчує авторитетів і кумирів минувшини³²⁵.

Відомий український педагог Христя Алчевська навіть висловила думку, що «Костомаров у останній половині своєї діяльності належав до напрямку скептиків»³²⁶. Д. Багалій наголошував, що саме творення «живого образу» історичної особи змушувало М. Костомарова давати героям минувшини такі різкі та виразні характеристики³²⁷. Пригадаємо, хоч би відому полеміку М. Костомарова з М. Погодіним щодо постаті князя Дмитрія Донського³²⁸ чи його критику історичних образів Івана Грозного, Івана Сусаніна та ін.³²⁹, які були майже канонізовані тодішньою російською історіографією.

³²² Костомаров Н. О причинах и характере унии... — С. 18.

³²³ *Его же*. Южная Русь... — С. 191.

³²⁴ *Его же*. Рец. на кн.: «Записки о Южной Руси», издал П. Кулиш. Том II-ой. 1857 // Етнографічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. — [К.], 1930. — С. 274.

³²⁵ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // КС. — 1885. — № 6. — С. 228; Палімпсестов И. У. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // РО. — 1895. — Т. 34, № 7. — С. 156.

³²⁶ Алчевська Х. Поети-вчені й наука (М. Костомаров і А. Кримський) [автограф статті] // ВР ІЛШ. — Ф. 36. — Спр. 38. — Арк. 18.

³²⁷ Багалей Д. И. Русская историография. — С. 409.

³²⁸ Костомаров Н. М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью «Куликовская битва» напечатанное в № 4 «Дня» // Науково-публіцистичні і полемічні писання... — С. 180–183.

³²⁹ *Его же*. Автобиография // *Его же*. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — С. 261–263, 294.

М. Драгоманов навіть порівнював становище М. Гоголя як критика поміщицького і чиновницького світу та М. Костомарова як викривача темних сторін Московської держави³³⁰. Зрештою, резонанс критичних зауваг М. Костомарова був настільки значним, що спричинив низку інвектив із боку відомих російських науковців і діячів.

Історик С. Соловйов засуджував дріб'язкову прискіпливість М. Костомарова до свідчень джерел про Івана Сусаніна на тлі надмірної довіри до українських літописів³³¹. Російський драматург Дмитро Аверкієв звинуватив ученого в «ідіо-синкразії до Москви», ба навіть у нерозумінні значення і ролі старої столиці в історії Руської землі³³².

Ще більше обурення відчувається у нотатках російського цензора О. Никитенка з нагоди публікації костомаровської статті «Черты сопротивления власти при Петре Великом». «Костомаров багатьох з наших історичних знаменитостей лишив слави, яку приписував їм народ. Залишався незайманим ще Петро; але ось він добрався і до нього. І все це в ім'я науки, в ім'я історичної істини!» — відзначає автор діаріуша у записі від 31 січня 1875 р.³³³

Суголосні пасажі споглядаємо і у статті невідомого критика М. Костомарова, що переховувався під криптонімом Z, уміщеної на сторінках «Русского вестника». Z називає українського вченого «історичним жанристом і навіть карикатуристом», який опошлює «найвизначніші моменти та найвидатніші постаті російської історії»³³⁴. Зазначимо, що відгомін таких настроїв споглядаємо навіть у нашому часі. Зокрема, один із сучасних російських істориків наголосив, що М. Костомаров сприймав Дмитрія Донського не ліпше, але і не гірше, ніж, наприклад, золотоординського темника Мамаєв³³⁵.

Ці полемічні фігури показують нам М. Костомарова як ученого, що часто густо підходив до тлумачення ролі визначних особистостей в історії з критичними та раціоналістичними мірками, зокрема прагнув установити їхню реальну роль на сцені минувшині. Водночас такі дослідницькі настанови досить дивно сполучалися з його ідеалістичними й ірраціональними мотивами. Тим більше, що історичні постаті співвідносилися зі станом народного / національного духу у ту чи іншу добу.

Тож визначальним, трансцендентним мірилом вартості М. Костомарова щодо минувшини є ідея правди, яку репрезентує «органічна спільнота» («тіло», «організм») — народна маса. Її устремління є домінуючими для формулювання того чи іншого вердикту історика щодо визначних особистостей минулого.

«Ось в історії з'являються люди, що перебувають за поняттями вище свого народу, люди, які, ймовірно, щиро бажають добра своїм співвітчизникам, люди,

³³⁰ Драгоманов М. П. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М. П. Политические сочинения / Под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. — М., 1908. — Т. 1: Центр и окраины. — С. 83–84.

³³¹ Соловьев С. М. О статье г. Костомарова «Иван Сусанин» // Соловьев С. М. Сочинение: В 18 кн. — М., 1990. — Кн. 5, т. 9/10: История России с древнейших времен / Отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. — С. 339–345.

³³² Аверкиев Д. г. Костомаров разбивает народные кумиры // Эпоха (СПб). — 1864. — № 3. — С. 23.

³³³ Никитенко А. В. Записки и дневник. — СПб., 1893. — Т. 3. — С. 378.

³³⁴ Z. Современное украинофильство // РВ. — 1875. — Т. 115, № 2. — С. 824.

³³⁵ Умбрашко К. Б. М. П. Погодин: Человек. Историк. Публицист. — М., 1999. — С. 178.

котрі обіцяють їм у майбутньому благополуччя, свободу, достаток, силу — люди, що готові віддати життя для служіння своєму народу — і цей народ топче їх, звинувачує в егоїзмі, вважає їх своїми ворогами, віддячує їм злом за добро, зневагою за повагу, загибеллю за бажання врятувати. Вникніть глибше, і ви зрозумієте, що *маса не так неправа як здається: маса відразу відчуває та розуміє, що ці незвані благодійники готують їй те, що вона не хоче, і що для неї згодом буде злом*», — підкреслює вчений³³⁶.

На думку польського історика С. Козака, М. Костомаров надавав виключне значення ідеї «моральної перебудови» чи суцільної народної «правди», позаяк уважав, що лише вона може «піднести цивілізацію на вищий ступінь та гарантувати волю»³³⁷. У світогляді М. Костомарова романтичне піднесення, емоційно-психологічна експресія, потяг до моральних, духовних, передусім, «вічних» вартостей, співіснують з етичними настановами в дусі пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема щодо людської рівності та свободи особистості. Останні були засвоєні майбутнім істориком ще у дитячі роки від батька — палкого прихильника французьких просвітників³³⁸.

Чимало егалітарних настанов, що сполучаються з ідеями християнської («братерської») екзистенції, споглядаємо на сторінках «Книги буття українського народу», на «квазібіблійний стиль» якої вказував І. Лисяк-Рудницький³³⁹. Скажімо, згадані приписи фігурують у текстових фрагментах про суспільну організацію слов'янства, а пізніше — козацтва. «Там усі були рівні, і старшини вибирались і повинен був слугувати всім і за всіх працювати. І жодної помпи, ні титула не було між козаками», — зазначає М. Костомаров³⁴⁰.

У його працях побутує чимало негативних оцінок аристократії. Більше того, історик уважав порочною навіть саму появу вищих станів. «Аристократичні початки, які були у слов'ян надзвичайно слабкі, розвинулись у нас від візантійських понять про протилежність шляхетного походження одних та нижчого звання інших», — наголошує М. Костомаров³⁴¹.

М. Драгоманов справедливо відзначав, що у його текстах «хиби держави і панства польського в XVII–XVIII століттях» підносяться до сутнісних ознак «національного духу» поляків³⁴². Утім, на авторські оцінки та замальовки визначних історичних постатей, потрактування конфліктів персональних і колективних героїв, впливали не тільки інтелектуальні вподобання вченого, а значною мірою і його темпоральні уявлення.

Приміром, упровадження християнства князем Володимиром Великим М. Костомаров характеризує наступним чином: «Ся одна черта вказує у Во-

³³⁶ Костомаров Н. О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» // Науково-публіцистичні і полемічні писання... — С. 62.

³³⁷ Козак С. Українська змова... — С. 171.

³³⁸ Костомаров Н. Автобіографія... — С. 79–81.

³³⁹ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Переднє слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — С. 355.

³⁴⁰ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; гол. ред. П. С. Сохань. — К., 1990. — Т. 1. — С. 257.

³⁴¹ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. — 1861. — № 1. — С. 157.

³⁴² Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. — Львів, 1901. — С. 21–22.

лодимирі справді великого чоловіка: він зовсім зрозумів вірну дорогу до *сильного введення засновків нового життя, котрі хотів заціпити в своїм полудикім народі*; і проводив свій намір, незважаючи ні на які труднощі»³⁴³. Відтак авторська оцінка князя Володимира фактично віддзеркалює змагання язичницького світу минулого та майбуття християнства, себто старого й нового.

Подібні мотиви споглядаємо й щодо тлумачення історичної ролі князя Володимира Мономаха. «Його спроби не привели руський світ до певних, точних і твердих форм політичного та суспільного життя, але, незаперечно, *доба, котру він утворив, залишала моральне враження, сприяла збереженню зв'язку та громадянства посеред внутрішніх і зовнішніх шквалів*, що стрясували землю руську. Це була людина-борець федеративного початку в минулій нашій історії. Але ці відчутні відбитки, залишені його діяльністю в нашій наступній історії, слабкі у порівнянні з тією благодунністю, котра приваблювала до нього сучасників, і князів і народ, та освіжала навколо нього людську атмосферу, — з тим *надлишком духовної сили, з якою він повелівав своєю добою*», — відзначає М. Костомаров³⁴⁴.

Варто підкреслити, що наведена заувага ілюструє опозицію минуле / сучасне в українській історії на персональному рівні у контексті не тільки їхнього конфлікту, а й співіснування різних темпоральних шарів. Проте зазначений конфлікт у тлумаченні М. Костомарова так і не набирає непримиренних форм, що показує схильність історика сприймати видатних особистостей у синкретичному поєднанні різних часових перспектив, зокрема ірраціональних (духовна сила) та раціональних (наслідки для майбуття) складових.

У такому ж дусі витримані й інші судження М. Костомарова стосовно Володимира Мономаха. Причому авторське представлення образу цього історичного діяча подано як змагання ідей загальноруськості й удільності, моральної правди (внутрішньої сили) та варварства (духовного безсилля). «...Він в історії матиме велике значення, що *живучи в суспільності*, котра ледве *що виходила з варварства*, повертаючися в такому товаристві, де всякий гонився за вузькими своєкористними цілями, ще майже не розуміючи права й договору, один *Мономах держав знамено спільної для всіх правди* і збирав для сеї суспільності сили руської землі», — наголошує історик³⁴⁵.

Щоправда, така темпоральна двоїстість не є визначальною в авторських замальовках інших історичних особистостей. Низка визначних постатей минувшини розглядаються істориком виключно у контексті своєї доби, але з вкрапленням ірраціональних, ідеалістичних мотивів.

Наприклад, про гетьмана Івана Брюховецького М. Костомаров пише, що він був *«належним явищем своєї доби, так вдало названою «руїною», розуміючи тут руїну не тільки матеріального, а й морального побуту в краї. Жадібний, жорсткий, підступний, не мав у житті ніякого ідеалу*, крім грубого особистого егоїзму, він не вирізнявся ні проникливістю, ні вмінням управляти обставинами, якими

³⁴³ Костомарів М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Переложив О. Барвінський. — Львів, 1918. — С. 7.

³⁴⁴ Его же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання... — С. 150.

³⁴⁵ Його ж. Історія України в життєписах... — С. 73.

користувався тільки хапаючись за них, коли вони уявлялись йому у даний час підходящими»³⁴⁶.

Децю складнішою виглядає авторська оцінка гетьмана П. Дорошенка, якого історик розглядав як особу щиро віддану «ідеї незалежності й самобутності своєї батьківщини», але вельми невибагливу у виборі засобів для досягнення цієї мети (турецька протекція, зганьблення християнських святинь, передача у неволю великої маси співвітчизників і т. п.)³⁴⁷.

Якщо порівняти оцінки М. Костомарова, подані вище, то не складно помітити, що провідним чинником у його негативних характеристиках тих чи інших персоналій (І. Брюховецький, П. Дорошенко та ін.) є наявність / відсутність моральних, духовних засад (ідеї, ідеалу і т. п.), що відображає їхнє внутрішнє безсилля. Як зазначав сам М. Костомаров: «Його (Б. Хмельницького. — Авт.) наступники не перебували на тому ступені історичного прозріння, як він»³⁴⁸.

Натомість історичним особистостям (Володимир Великий, Володимир Мономах, Б. Хмельницький), яких учений здебільшого оцінював позитивно, до того ж, із різних часових перспектив, притаманні відповідні морально-етичні чесноти (моральна сила, правда і т. п.).

Освячення останніх на шкалі позачасових вартостей М. Костомарова як романтика складає фундаментальну основу його характеристик персоналій, зокрема у контексті вищого ірраціонального, ідеалістичного мірила — народного / національного духу. Тому діяння цих визначних особистостей розглядаються з позиції часового синкретизму, себто неподільного значення як для своєї доби, так і для майбуття, а також на основі сполучення раціональних та ірраціональних мотивів.

Зрештою, темпоральний синкретизм М. Костомарова та багатьох інших романтиків іманентно вів до нової ірраціональної концепції часу. За висловом німецького дослідника Карла Мангайма, історичний час у сприйнятті романтиків неможливо виміряти, а тільки відчути й осягнути в якісному відношенні³⁴⁹.

Отож часові перспективи належать до однієї з основних ліній конфлікту між індивідуальним та масовим героєм в історіописанні М. Костомарова. Вони відображають темпоральні уявлення автора щодо руху світу історії та побутування у ньому визначних постатей, зокрема стосовно потрактування суперечностей і пріоритетів в їх діяльності тощо. Проте розв'язку конфронтації, змагання індивідуального та колективного історик, переважно, вирішує за рахунок уведення ідеалістичних, ірраціональних елементів до характеристик історичних особистостей.

Зауважимо, що дух народу / нації не є єдиним всеохоплюючим ірраціональним та ідеалістичним включенням у поглядах і світосприйнятті М. Костомарова. Передусім, варто наголосити, що він чудово розумів умовність дослідницьких висновків і узагальнень, зокрема їхню залежність від особи того чи іншого вченого, середовища й атмосфери його побутування, національної належності тощо. Відтак низку сентенцій щодо релятивності історичних знань неодноразо-

³⁴⁶ *Его же*. Руина... — 1879. — № 6. — С. 496.

³⁴⁷ Там же. — 1879. — № 8. — С. 416–417.

³⁴⁸ *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. — С. 153.

³⁴⁹ *Мангейм К.* Очерки социологии знания: Проблема поколений — состязательность — экономические амбиции / Отв. ред. Е. Я. Скворцов; пер с англ. Е. Я. Додин. — М., 2000. — С. 14.

во віднаходимо у його полемічних статтях та рецензіях. Зокрема, в одній із таких розвідок він зазначає: «З точки історичної ми не визнаємо абсолютної правди. Для кожного у свій вік була своя правда і неправда, в один і той же час для одного то було правдою, що для іншого неправдою, якщо тільки один і інший щиро трималися переконань, котрі керували їхньою думкою та серцем»³⁵⁰.

В іншій замітці, полемізуючи з російським істориком М. Погодіним, М. Костомаров висловився ще категоричніше: «Патріотизм у науці історії великий недолік»³⁵¹.

Наведені зауваги свідчать, що М. Костомаров як дослідник прагнув до фактографічної достовірності своїх студій, хоч одночасно намагався віднайти провідні ідеї історичного руху у контексті романтичного світосприйняття минувшини, зокрема у морально-етичній, духовно-естетичній та психологічній площині.

Втім, ці пошуки у розумінні М. Костомарова обмежуються волею божественно-Провидіння (Промислу), про що свідчить така думка вченого: «Вигадки і здогади не зробляться самі про себе правдою, коли їх не потвердять або очевидні факти, або певний логічний зв'язок проявів. Ми не сумніємося проти волі божої, віримо, що всім, що діється у світі, кермує божа воля, й відомим, і невідомим; але ж коли, міркуючи про що, та в усьому, здатися на волю божу, то тоді нічогосінько не лишиться задля міркування. Річ історії — розсліджувати не причину всіх причин, недоступну для людського розуму, а причину частинних проявів»³⁵².

Таким чином, божественне Провидіння виступає як тотальне ідеалістичне включення в історичне письмо М. Костомарова, що відображає поєднання в його світогляді — романтизму та християнства³⁵³. Адже для вченого Провидіння Боже є позасвідомою вищою силою, що створює і визначає історичне буття, врешті-решт долю народів / націй. Саме Божий Дух формує архетипічні засади існування народу, його феноменологію, рух у часі й просторі, а, за великим рахунком — локалізує межі історичного пізнання. Власне, побутування слов'янського світу, складовою частиною якого є українство, обертається навколо Божої волі і пов'язане з його історичною місією.

У цій сакральній моделі дух народу / нації тлумачиться як своєрідний баланс свідомого та несвідомого рівнів. Історична людина та її різноманітні дії час від часу порушують цю рівновагу, що викликає божу кару³⁵⁴, яка реалізується у нових випробуваннях народного / національного духу. Відновлення сталого балансу потребує від масового / колективного героя жертвовної спокути та героїчних дій.

Звідси й постулюється ідея месіанського призначення народу / нації на історичних теренах. Тому «народний дух» виступає як головне джерело історичного руху і, заразом, як фундаментальне позачасове мірило вартості, що формує романтичну систему цінностей та стильові риси М. Костомарова як історика.

³⁵⁰ Костомаров Н. Ответ г. Падалице // Науково-публіцистичні і полемічні писання... — С. 68–69.

³⁵¹ Его же. М. П. Погодину. Ответ на замечание... — С. 180.

³⁵² Костомаров М. Дві руські народності. — С. 29.

³⁵³ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — С. 113.

³⁵⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 156.

3.4. Між достовірним та уявним. М. Костомаров як історик-художник

Поширення романтизму на теренах соціогуманітаристики ХІХ ст. спричинилося до впровадження інтуїтивного проникнення до світу минувшини, яке кардинально трансформувало способи й засоби осягнення історичного часу. Тож у текстах адептів романтичного історіописання споглядаємо своєрідний сплав минувшини, сучасності та майбуття, себто синкретичне сполучення, ба навіть синхронізацію різних часових елементів.

У цьому інтелектуальному річищі постають тодішні захоплення суцільною стилізацією та просторово-часовим колоритом тієї чи іншої доби, її мистецько-естетичною репрезентацією, зокрема витворенням численних образів і замальовок, емпатією (співпереживаннями) автора з історичними героями — колективними і персональними, тотальною фрагментацією та регіоналізацією світу минулого і т. п. Така концептуалізація історичного часу докорінно змінила дослідницькі практики тодішніх учених та інтелектуалів. Ба більше, вона ввела нові стильові канони щодо представлення минулого, передусім, надзвичайну мінливість і розмитість межі між достовірним та уявним!

Означені темпоральні уявлення, властиві інтелектуалам-романтикам, значною мірою стосуються й М. Костомарова. Здавалося б, саме вони мали визначити його ставлення до історичних джерел і навіть до всієї фактографічної основи історичних студій. Утім, зв'язок між часовими конструкціями історика й емпіричним матеріалом видається неоднозначним, а в багатьох випадках — суперечливим.

Зазвичай М. Костомаров не обмежується розшуками провідних ідей історичних перетворень, що поєднують минуле, сучасне та майбуття народу в єдиному органічному потоці. Натомість він приділяє значну увагу пошуку їхніх фактографічних потверджень, себто прагне віднайти достатні підстави, щоб мотивувати своє представлення процесів, подій та осіб на авансцені минувшини. Відтак учений зорієнтований на відтворення *«історичних фактів із живими подробицями їхньої обстановки»*³⁵⁵.

Цю рису історика точно відмітив Дмитро Дорошенко: *«Костомаров почував потребу в живих образах. Він не міг обмежитися сухим історичним фактом, йому хотілося наглядно показати цей факт, уявити його в живій обстанові. В ньому викликало справжній ентузіазм талановите малювання старовини або історичних типів в мистецтві»*³⁵⁶. Недаремно Д. Дорошенко вважав, що його монографії скидаються на *«драматизовану хроніку»*³⁵⁷. Але Б. Крупницький відзначав, що *«він (М. Костомаров. — Авт.) не задовольнявся тільки художністю зображення подій. Живий був у нього і дослідницький хист, і разом з багатством і пластичністю думки діяла й пошана перед фактом»*³⁵⁸.

³⁵⁵ Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада, хроника 1663 года П. Кулиша. — СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное П. Кулиша. — СПб., 1857 // Современник. — 1858. — Т. 67, № 1. — С. 1.

³⁵⁶ Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. — К., 1920. — С. 88.

³⁵⁷ Його ж. Огляд української історіографії. — С. 104.

³⁵⁸ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): І. Микола Костомаров // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 88–89.

Отже, виняткова творча уява М. Костомарова часто-густо визначала його евристичну програму, зокрема джерельні пріоритети як дослідника. Останні вимальовуються досить виразно вже на зорі його наукової творчості.

Приміром, ще у другій магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» початкуючий історик високо і досить категорично оцінив рівень вірогідності козацько-старшинського літописання. «*Літописи наші вирізняються точністю, ми маємо незаперечні докази їхньої достовірності...*», — стверджує вчений³⁵⁹. Менш прихильно він ставиться до етнографічного матеріалу («історичні пісні»), але цінує його як «джерело для внутрішньої історії, за яким історик міг би судити про устрій суспільний, про родинний побут, вдачу, звичаї і т. п.»³⁶⁰.

За слухним спостереженням О. Грушевського, у харківський період (1833–1844) М. Костомаров ще «не дійшов до нещадної гостроти критичного відчуття і віз з собою до Києва і довіру до “Історії Русів”, і повагу до фальсифікатів “Запорожской Старини”»³⁶¹. Тим паче, що у системі романтичного світобачення ідея фальсифікату представлена у вигляді «ідеального» джерела, скроєного, точніше сконструйованого для того, щоб якнайкраще передати відчуття, духовний стан, просторово-часову ритміку певної епохи.

Варто звернути увагу й на особливе ставлення М. Костомарова до давньоруських літописів. Зокрема, він уважав, що вони писалися не задля задоволення звичайної цікавості, а заради «спеціальних практичних цілей: вони мали офіційний характер»³⁶². Заразом історик наголошував, що їхніми авторами виступали, як правило, сучасники й очевидці подій³⁶³.

Вочевидь, ці міркування, висловлені М. Костомаровим на початку 1860-х років, пояснюють евристичні настанови вченого до давньоруських літописів, які він часто розглядав майже як офіційні джерела. В. Антонович якось зауважив у своїх лекційних викладах, що М. Костомаров був першим із дослідників, хто правильно поставився до літопису як джерела³⁶⁴.

Згодом М. Костомаров набув значного досвіду, зокрема доцільно взяти до уваги майже 25-ти річну діяльність ученого в Археографічній комісії (1860–1885) у С.-Петербурзі, його редакторську працю над серійним виданням «Актов Южной и Западной России» (за редакцією історика видано 12 із 15 томів; СПб., 1861–1884. — Т. 1–9, 11–13) та ін.

На думку М. Драгоманова, саме студювання актового матеріалу спричинилося до того, що М. Костомаров «перевернув українську історіографію»³⁶⁵. Останню тезу поділяв й О. Гермайзе, котрий вважає, що «цей учений стає до писання своїх монографій на підставі виключно актового матеріалу»³⁶⁶.

³⁵⁹ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — С. 8.

³⁶⁰ Там же. — С. 10–11.

³⁶¹ Грушевский А. С. Из харьковских лет... — С. 65.

³⁶² Костомаров Н. Лекции по русской истории... — С. 21.

³⁶³ Там же. — С. 23.

³⁶⁴ Антонович В. Лекции по Русской истории [Літографія]. — [К., 1879?]. — С. 2.

³⁶⁵ Драгоманов М. Уваги впорядчика [до статті С-а «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя»] // Громада. Українська збірка / Впорядкована М. Драгомановим. — Женева, 1879. — № 4. — С. 97–98.

³⁶⁶ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // ЖР. — 1926. — № 10. — С. 94.

Отож на схилі життя М. Костомаров став одним із найкращих фахівців у царині джерелознавства історії України доби пізнього середньовіччя та ранньо-модерного часу³⁶⁷. Водночас його археографічна діяльність, на думку М. Грушевського, здебільшого концентрувалася навколо московського актового матеріалу³⁶⁸, проте у своїх працях історик використовував різноманітні джерела. Та джерельні пріоритети щодо козацько-старшинських літописів досить виразно простежуються й у текстах зрілого М. Костомарова, хоч до їхніх свідчень він ставиться вже досить обережно.

Скажімо, у студії «Гетманство Юрія Хмельницького» (1868) автор висловлює застереження стосовно відомостей, поданих у літописах С. Велички та Г. Граб'янки, проте прихильно відгукується про літопис Самовидця³⁶⁹. Зрештою, у своїй «Автобіографії» М. Костомаров наголошує, що звичка сліпо триматися відомостей, які подають літописи, побутувала у його дослідницьких практиках навіть ще впродовж першої половини 1860-х років³⁷⁰.

Такі авторські настанови щодо джерел не залишилися поза увагою низки інтерпретаторів текстів українського історика. Наприклад, Мирон Кордуба відзначає, що у монографії «Богдан Хмельницький» автор частково відтворив повідомлення С. Величка про клятвену обіцянку бояр за російського царя на Переяславській раді 1654 р.³⁷¹ Більше того, С. Томашівський обстоював думку, що М. Костомаров виписував із літопису С. Величка «цілі сторони, не піддаючи їх ніякій критиці»³⁷².

Почасти ставлення М. Костомарова до джерел можемо простежити за їх градацією, укладеною у монографії «Богдан Хмельницький». У первісному, журнальному варіанті цієї монографії (1857) автор диференціює власне ставлення до джерел. Зокрема, він поділяє їх (61 позицію) на три групи за ступенем вірогідності представлених відомостей: 1) двома зірочками виділені найдостовірніші; 2) однією — достовірні, але такі, що «потребують особливо суворої та обережної критики»; 3) без зірочки — ті, якими можна користуватися тільки у разі підтвердження з інших джерел³⁷³.

³⁶⁷ Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // ЗНТШ (Львів). — 1918. — Т. 126/127. — С. 105–140; Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. Ю. А. Пінчук. — Київ–Полтава, 2000. — 192 с.

³⁶⁸ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров... — С. 224–225.

³⁶⁹ Костомаров Н. Гетманство Юрія Хмельницького // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1872. — Т. 12. — С. 157.

³⁷⁰ Его же. Автобиография... — С. 269.

³⁷¹ Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševskýj M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv–L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččynu. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S. 605–1630.)) // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. — Berlin, 1932. — Band VI. — S. 221–222.

³⁷² Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ (Львів). — 1898. — Т. 23/24. — С. 3.

³⁷³ Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России: Источники // ОЗ. — 1857. — Т. 110, кн. 1. — С. 200–203.

Відзначимо, що до першої категорії джерел учений відніс літописи С. Величка та Самовидця, студії Євгенія Болховітінова «Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии» (К., 1825), Д. Зубрицького «Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690» (Lwów, 1844) та М. Маркевича «История Малороссии» (М., 1842–1843. — Т. 1–5), а також «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе» (К., 1845–1852. — Т. 1–3), низку збірок польських пам'яток, хроніку С. Грондського та ін. До цієї ж групи джерел також включені «Полное собрание законов Российской империи» (1830. — Т. 1) та «Собрание государственных грамот и договоров» (М., 1813–1822. — Т. 1–4).

Але згадка про ці офіційні видання, як першорядні джерела, видається дещо декларативною з огляду на традиційні авторські пріоритети.

Ще менше логіки споглядаємо в окресленні другої групи джерел, до якої потрапили твори В. Коховського, Й. Пасторія, С. Твардовського, щоденник Й. Єрлича, а також праці Д. Бантиша-Каменського «История Малой Руси» (1842. — Т. 1–3), М. Бантиша-Каменського «Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной, через два века приключений...» (М., 1805), Г.-Л. де Боплана «Описание Украины» (СПб., 1832), Г.-Ф. Міллера «Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах» (М., 1846), О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе и о козаках вообще...» (М., 1847) та ін.

До другої групи М. Костомаров також зарахував «Запорожскую старину» (1833–1838), що видавалася І. Срезневським, «Сборник украинских песен» (К., 1849), укладений М. Максимовичем, і «Народные Южнорусские Песни» (К., 1854), опубліковані А. Метлинським.

У третій (найменшій за кількістю!) групі джерел опинилися «История русов», праця С. Зарульського «Описание Малой России и Украины» (М., 1848) та деякі ін. Пізніше в одній зі своїх монографій М. Костомаров характеризує «Историю русов» як фальшиву пам'ятку³⁷⁴. Зауважимо, що в інших прижиттєвих виданнях «Богдана Хмельницького» цей принцип градації джерел майже не змінився, хоч загальний список у другому виданні (1859) збільшився до 72, у третьому виданні (1870) — до 80, а у четвертому (1884) — до 97 бібліографічних позицій.

У другому виданні зазначеної монографії перша група джерел розширилася за рахунок «Источников малороссийской истории, собранных Д. Н. Бантышем-Каменским и изданных О. Бодянским» (М., 1858. — Ч. 1), а також кількох праць іноземних авторів³⁷⁵.

У третьому виданні до першої групи джерел автор долучив «Акты Южной и Западной России» (СПб., 1863, 1865, 1861. — Т. 1–3), рукописи Імператорської публічної бібліотеки у С.-Петербурзі, «Архив Юго-Западной России» (К., 1863. — Ч. 3, т. 1), кілька видань польських пам'яток та ін.³⁷⁶ Причому

³⁷⁴ *Его же*. Мазепа. — М., 1882. — С. 439.

³⁷⁵ *Его же*. Богдан Хмельницкий: В 2 т. — 2-е изд., доп. — СПб., 1859. — Т. 1. — С. VII–XVI.

³⁷⁶ *Его же*. Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб., 1870. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 3-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — С. III–XIII.

М. Костомаров у виданні 1870 р. підкреслює, що відносить до першої групи джерел переважно акти³⁷⁷.

Певні доповнення внесені істориком і до другої категорії джерел у виданні 1870 р. Зокрема, до кола цих джерел була включена студія К. Шайнохи «Dwa lata dziejów naszych, 1646, 1648» (Lwów, 1865. — Т. 1), «Записки о Южной Руси» (СПб, 1856–1857. — Т. 1–2), зібрані П. Кулішем, та рукописна збірка «южнорусских песен» самого автора монографії³⁷⁸.

Деякі джерела М. Костомаров відніс до інших груп, порівняно з першим виданням монографії. Приміром, із кола найдостовірніших джерел був вилучений літопис С. Величка, який автор включив до другої групи. Проте літопис Самовидця і у третьому, і у четвертому виданнях «Богдана Хмельницького» кваліфікується вченим як першорядне джерело³⁷⁹. Одеський історик О. Маркевич слушно відзначив, що літопис Самовидця М. Костомаров, попри зауваги опонентів, розглядав як важливе джерело з української минувшини³⁸⁰.

Схожі доповнення споглядаємо і у бібліографічному списку четвертого видання цієї монографії³⁸¹. До джерел першої групи додані щоденник С. Освенціма, витяги з якого опублікував В. Антонович (1882), та звід законів «Volumina Legum» (СПб., 1860. — Т. 1–8). Друга категорія джерел поповнилася працями Й.-Х. Енгеля «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken» (Halle, 1796), Л. Кубалі «Szkice historyczne» (Lwów, 1880), К. Несецького «Herbarz Polski» (Lipsk, 1845. — Т. 10), С. Соловійова «История России с древнейших времен» (М., 1880. — Т. 12) та ін.

Третя група збагатилася творами П. Шевальє, Ж-Б. Шерера та монографією П. Буцинського «О Богдане Хмельницком» (Харьков, 1882). Варто зазначити, що кваліфікація останньої студії як недостовірної виглядає досить дивно, позаяк М. Костомаров відгукнувся на її появу позитивною рецензією³⁸².

Заразом із переліку джерел до третього й четвертого видання історик вилучив «Историю Малороссии» М. Маркевича. Певна річ, автор наприкінці життя чудово розумів компілятивний характер цього п'ятитомника, який у першому та другому виданнях своєї студії розглядав як важливе джерело. Проте у виданнях 1870 та 1884 рр. так і залишилася славнозвісна «Запорожская Старина», хоч і перенесена в останньому прижиттєвому виданні до кола недостовірних джерел.

Загалом диференціація джерел, представлена вченим у чотирьох, прижиттєвих виданнях монографії «Богдан Хмельницкий» (1857, 1859, 1870 та 1884), свідчить, що М. Костомаров в останні роки життя дедалі більше залучав «актові матеріали» і критичніше ставився до свідчень літописів. Проте ця еволюція відбувалася досить повільно, а відтак її не варто надмірно генералізувати! Тим

³⁷⁷ Там же. — С. XII.

³⁷⁸ Там же. — С. XI–XII.

³⁷⁹ Там же. — С. V; *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. — СПб., 1884. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография: В 20 т. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — С. IV.

³⁸⁰ *Маркевич А. И.* Н. И. Костомаров и его значение... — С. 16.

³⁸¹ *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — С. III–XII.

³⁸² *Его же.* Рец. на кн.: *Буцинский П. Н.* О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882 // ЮК (Харьков). — 1882, 28 дек. — № 693. — С. 1–2.

більше, що евристичні пріоритети історика, скеровані на відтворення просторово-часового колориту як терену побутування масового героя — народу / нації, були достатньо сталими впродовж усієї творчої біографії.

Деякі зауваги М. Костомарова щодо джерел, які він інтенсивно використовував в історичних монографіях, можемо віднайти у його передмовах редактора до «Актов Южной и Западной России». Однак, ці нотатки, переважно відображають особисті вподобання вченого, аніж аналіз, тлумачення чи оцінку інформативних можливостей певних актів. У передмові до шостого тому цього видання, на яке автор неодноразово покликається у своїй монографії «Руина...» (1879–1880), М. Костомаров відзначає, що з *«актів, котрі використовуються загалом як джерела побутової історії означеного часу, особливо цікаві: про перебування Брюховецького в Москві (№ 1); список статей, записаних дяком Євстратом Фроловим про стан справ у Малоросії та про ставлення Брюховецького до Мстиславського єпископа Мефодія (№41); про Переяславський бунт (№№ 48 та 50) та статейний список Тяпкіна, якого цар Олексій Михайлович відіслав до Дорошенка, котрий у той час хилився до Росії»*³⁸³.

Схожі зауваги споглядаємо і у передмовах до інших томів «Актов Южной и Западной России». *«Надзвичайні з надрукованих у III томі актів відносяться до різних билинних та побутових видів історичного життя Південної Русі означеного періоду часу»*, — зазначає М. Костомаров у передньому слові³⁸⁴.

У подібному сенсі історик аргументує і потребу публікації полемічних творів Іоанна Вишенського та києво-печерського ієродиякона Леонтія у другому томі «Актов Южной и Западной России». На його думку, ці тексти представляють *«живе і цікаве зображення понять, кругогляду, вірувань, церковного порядку, суспільних умов, вдачі, звичаїв та загалом усіх видів життя Південної Русі»*³⁸⁵.

Очевидно, що М. Костомаров оцінює інформативний потенціал історичного джерела не стільки за рівнем точності і вірогідності поданих відомостей, скільки за репрезентацією різноманітних побутових, духовних, морально-етичних, мистецько-естетичних та інших характеристик, які дозволяють йому повніше уявити і змалювати історичну епоху. *«У різних сумнівних питаннях, де інше освітлення дають жерела сучасні подіям, інше пізніші літописи. Костомарів перехиляється на сторону літопису — мовляв, традиція вірніше відчувала минуле»*, — наголошує І. Крип'якевич³⁸⁶.

Власне, М. Костомаров розглядає джерела у контексті їхньої придатності щодо конструювання первісного чи достовірного шару представлення минувшини, котрий неодмінно має бути доповнений уявним зрізом тієї ж епохи. Саме така інтуїтивна, ба навіть ірраціональна настанова посідає домінуюче місце

³⁸³ *Его же*. Предисловие // АЮЗР / Под ред. Н. Костомарова. — СПб, 1869. — Т. 6: 1665–1668. — С. III.

³⁸⁴ *Его же*. Предисловие // Там же. — СПб., 1861. — Т. 3: 1638–1657. Дополнения к третьему тому Актов для истории Южной и Западной России. — С. [I].

³⁸⁵ *Его же*. Предисловие // Там же. — СПб., 1865. — Т. 2: 1599–1637. Прибавления 1266–1301. — С. [II].

³⁸⁶ *Крип'якевич І.* Микола Костомарів (В 40 роковини смерті) // Свобода (Джерсі Сіті). — 1925, 9 лип. — № 157. — С. 2.

в евристичній програмі українського історика, хоч і не виключає критично-аналітичні вкраплення.

Зазначимо, що учень В. Антоновича, історик Іван Линниченко, котрий просив М. Костомарова допомогти у витлумаченні літописних відомостей, апелював не стільки до їхнього критичного прочитання, скільки до «історичного відчуття» вченого, яке «підкаже» чи є хиби, у запропонованій ним трактовці³⁸⁷.

Ряд дослідників (Г. Карпов, І. Крип'якевич та ін.) відзначають тенденційне ставлення М. Костомарова до джерел, пов'язаних із політичною історією, дипломатичними зносинами, законодавством і т. п. Натомість у його текстах споглядають інтенсивне використання літописів³⁸⁸. Не випадково в одній із перших монографій М. Костомаров характеризує акти, опубліковані у виданнях Археографічної комісії, як сирі, необроблені матеріали³⁸⁹.

Дехто з істориків акцентує увагу і на досить вільному уживанні джерел в історичному письмі М. Костомарова, зокрема наголошує на недостатній кількості покликань, поганому оформленні наукового апарату тощо³⁹⁰. Цю думку загалом поділяють і сучасні науковці, котрі вважають, що хоч протягом 1860-х–1870-х років джерельна база студій ученого кардинально розширилася, проте його упереджене ставлення до певних видів джерел частково збереглося³⁹¹.

Окреслені пріоритети М. Костомарова стосовно різних джерельних комплексів значною мірою вмотивовувалися його майже антикварною скерованістю на відтворення атмосфери минувшини, побутового інтер'єру, зрештою самого «духу» епохи. Недаремно М. Грушевський називав М. Костомарова «істориком-антикваром» чи «антикваром-побутовцем»³⁹².

Втім, на відміну від праць дослідників-антикварів минулих епох, «побутовий простір» у текстах М. Костомарова вживається не як своєрідний та статичний «інвентарний перелік», а як допоміжний матеріал, який забезпечує динамізм і контрастність в авторському представленні історичного дійства! Зауважимо, що така домінація просторово-часового колориту минувшини загалом властива романтичному історіописанню. Її споглядаємо і у текстах М. Костомарова, в яких, інколи, вбачають «увираження хронотипу і місця подій»³⁹³.

Та у випадку з М. Костомаровим суцільний динамізм, художня реконструкція й відтворення колориту епохи не є самоціллю. Видається, що вони слугують лише засобами, які дозволяють вченому заглибитися у внутрішній світ історичної людини, віднайти етнопсихологічні, етичні й мистецько-естетичні хара-

³⁸⁷ Линниченко И. А. — Костомаров Н. И. [автограф лист; б. д., м. Київ] // ІР НБУВ. — Ф. 22 — Спр. 175. — Арк. 1зв.

³⁸⁸ Карпов Г. г. Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871. — С. 28; Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова. — С. 126–127; та ін.

³⁸⁹ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях. — СПб., 1860. — С. 6.

³⁹⁰ Маркевич А. Костомаров Николай Иванович. — С. 317–318.

³⁹¹ Петренко С. Вказ. праця. — С. 156–159.

³⁹² Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і по-лемічні писання... — С. III–IV.

³⁹³ Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). — К., 2004. — С. 11.

ктеристики її буття в часі та просторі³⁹⁴. Більше того, на цьому місці простежуємо своєрідне роздвоєння ідеалу науковості у творчості М. Костомарова між художньою та достовірною репрезентацією минувшини.

На думку Д. Багалія, костомаровське прочитання спирається на тезу, що «головне в історії — це розуміння психології минулого; від індивідуальної психології він як народник-історик переходив до *народної, колективної* (курсив Д. Багалія. — *Авт.*)»³⁹⁵. Аналогічні міркування висловлював і М. Довнар-Запольський, який підкреслював, що буття народної маси М. Костомаров розглядав із «психологічної точки зору»³⁹⁶.

Схожі розумування побутують і у студіях інших науковців, наприклад, у відомому історіографічному огляді М. Рубінштейна. «За вражаючої зазвичай кількості документальних відомостей у Костомарова, широті й різноманітності використаного ним фактичного матеріалу *саме застосування матеріалу має суто літературно-психологічний, суб'єктивний характер*, за повної відсутності наукової критики», — категорично наголошує М. Рубінштейн³⁹⁷.

Врешті, уподібнення народу до органічної і, водночас, єдиної антропоморфної спільноти спостерігаємо у багатьох працях М. Костомарова. «Будь-який народ має в собі щось певне, що стосується більш або менш кожного з тих осіб, які належать до народу. *Це народний характер, за яким ціла маса може бути розглянута як одна людина*», — зазначає історик у другій магістерській дисертації³⁹⁸. Таке психологічне і морально-етичне співставлення персонального та колективного героїв відображає домінацію інтуїтивної стратегії представлення минулого, хоч, звісно, не виключає і побутування аналітичних елементів мислення.

Ці риси М. Костомарова як ученого виявляються у його психологічних замальовках, спробах відтворити особливості побутування масового / колективного героя, які іноді дозволяють йому робити цікаві спостереження і промовисті узагальнення. Приміром, у монографії «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях», з-поміж величезної кількості етнографічного матеріалу та побутових подробиць, несподівано натрапляємо на декілька цікавих думок щодо феноменології руського народу. Останні можемо розглядати як предтечу своєрідних типологічних характеристик М. Костомарова.

«У руському образі життя було поєднання крайнощів, суміш простоти та первісної свіжості незайманого народу з *азійською зніженістю та візантійською розслабленістю*», — відзначає історик³⁹⁹. У тексті цієї монографії віднаходимо і низку інших авторських зауваг, зокрема про сполучення візантійської

³⁹⁴ Див., наприклад: Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Матеріали упорядкував і підготував до друку д-р М. Шафовал. — Мюнхен, 1993. — С. 8–16; Балагутрак М. П. Українська етнопсихологія XIX ст.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07. 00. 05 / НАНУ. ІУК. Ін-т народознавства. — Львів, 2004. — С. 9–13.

³⁹⁵ Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 225.

³⁹⁶ Довнар-Запольский М. В. Исторический процесс русского народа в русской исторической науке. — М., 1906. — С. 27.

³⁹⁷ Рубинштейн Н. Л. Русская историография: Учеб. пособие. — М., 1941. — С. 431.

³⁹⁸ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — С. 9.

³⁹⁹ Его же. Очерк домашней жизни... — С. 99.

пихатості й татарської грубості у спілкуванні між росіянами⁴⁰⁰, зовнішній характер руського благочестя⁴⁰¹ і т. п.

Чи не з такої побутової й етнографічної мозаїки і постала знаменита формула М. Костомарова про «дві руські народності», а, кінець-кінцем, про змагання федерації з єдиновладдям у східнослов'янській історії? Скажімо, М. Грушевський уважав, що ця формула була сформульована у другій магістерській дисертації М. Костомарова та відображала загальні настрої харківських романтиків⁴⁰².

«Таким побитом, — відзначав М. Слабченко, — *костомарівська теорія пробувала політику двох душ поставити на практичний ґрунт, протиставити російській навалі бар'єр, вона являлася протестом проти нівелювання, на підвалинах історичних даних доводила права на самобутність і для виразників таких думок відвойовувала можливість вільної праці мимо всяких привілеїв походження й багатства, хоч воно й мусило явитися в наслідку начал індивідуалізму, на котрий спирався Костомарів*»⁴⁰³.

Отож М. Костомаров пов'язував з існуванням двох слов'янських народів відмінні, точніше контраверсійні ідеали суспільного і громадського устрою. «Корінний зачин руського державного устрою йшов двома шляхами: з одного боку, до з'єднання всієї Руської Землі в єдиноподданне тіло, а з іншого — до виникнення в ньому політичних суспільств, які, зберігаючи свою самобутність, не втрачали між собою зв'язку та єдності, що виражалися в їхній сукупності. Ця основа федерації не є в нашій історії чимось виключно властивим Слов'янському племені...», — зазначає вчений⁴⁰⁴.

Варто наголосити, що М. Костомаров, як і російський історик М. Полевой⁴⁰⁵, відводив виняткову роль монголо-татарській навалі у російській історії. На його думку, це завоювання визначило засадні риси формування Московської держави (єдиноподданність) та зруйнувало удільно-вічовий (федеративний) уклад.

Звідси, мабуть, і походить той засадний конфлікт в українській історії, який М. Костомаров представляє досить усвідомлено: «...Україна цілі віки берегла старосвітські погляди; вони перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, й Україна, зорганізувавши козацький устрій, — форму, що зародилася ще в далеку давнину, — шукала тої федерації у спілці з Московщиною, де вже давно зникли ці федеративні основи»⁴⁰⁶.

Ще більш гострі зауваги історика щодо сполучення з Москвою споглядаємо у його текстах, написаних за часів кирило-мефодіївських братчиків, зокрема в славнозвісній «Книзі буття українського народу». «Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар,

⁴⁰⁰ Там же. — С. 127.

⁴⁰¹ Там же. — С. 211.

⁴⁰² Грушевський М. Східнослов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin // ПГ. 1929 / За ред. К. Грушевської. — [К.] 1930. — Вип. 3. — С. 7.

⁴⁰³ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... — Т. 1. — С. 180.

⁴⁰⁴ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси. — С. 121.

⁴⁰⁵ Полевой Н. История русского народа: В 6 т. — М., 1829. — Т. 1: От древнейших времен до разделения России на уделы (до 1055-го года). — С. XLI-XLII.

⁴⁰⁶ Костомаров М. Дві руські народності. — С. 42.

а цар московський значе усе рівно, що ідол і мучитель», — стверджує М. Костомаров⁴⁰⁷.

Таким чином, два відмінні ідеали суспільного устрою — федерація / єдиновладдя часто-густо виглядають в авторських текстах не стільки як взаємодоповнюючі, а як конфронтаційні ідеї, які представляють індивідуальність і загальність історичного буття. Сучасні дослідники потрактувають такі ідеали як обґрунтування неідентичності українців із російським народом⁴⁰⁸.

Відзначимо, що федеративні прагнення українства не були зорієнтовані виключно на Москву. Зокрема, М. Костомаров наголошує, що федеративні устремління до спілки з Польщею побутували в козацькій верхівці і за часів Хмельниччини, і за доби Руїни. «...Під час своєї боротьби з Польщею, до приєднання до Московської держави, він (Б. Хмельницький. — Авт.) слідував цій ідеї федеративного союзу і всупереч народному бажанню повного розриву з Польщею тривалий час хотів полагодити справу без розриву. За життя Хмельницького більше за всіх цю ідею підтримував у ньому генеральний писар Іван Виговський, — і тепер він став на чолі федеративної партії», — зауважує історик⁴⁰⁹.

В іншій студії автор згадує про невдалу спробу І. Виговського «створити з України автономне політичне тіло під єдиною федеративною владою з Польщею...»⁴¹⁰. Зокрема, він тримається думки, що справжнім автором Гадяцької угоди (1658) був український шляхтич Юрій Немирич, який поклав за неї своє життя⁴¹¹. Більше того, у відомій публіцистичній розвідці «Україна (Письмо к издателю "Колокола")» М. Костомаров відзначає, що вислідом Гадяцького акту стала «федеративна Річ Посполита», до якої Велике князівство Руське ввійшло як «незалежна республіка»⁴¹².

На думку історика, «незалежність України у федеративному зв'язку з іншим політичним тілом залишилася лише ідеалом і Хмельницького, і після нього у долі всіх його співвітчизників, котрим дозволяв їх розумовий кругозір мислити про політичний устрій їхньої батьківщини. Хмельницький робив спроби влаштувати федеративний зв'язок, то з Туреччиною, то з Московською державою, то навіть з тією ж Польщею, якщо б тільки ця Польща, могла б скільки-небудь змінитися»⁴¹³.

Про те наскільки важливими є зазначенні ідеали у світосприйнятті М. Костомарова свідчить його типологія «двох руських народностей», яку він розкриває у вигляді кількох опозицій: особиста воля малороса та загальність, домінування колективу у великоросіянина⁴¹⁴, українська громада як «добро-

⁴⁰⁷ Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 257.

⁴⁰⁸ Сініцина А. В. Историко-философські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров): Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 05 / ЛНУ. — Львів, 2001. — С. 15–17.

⁴⁰⁹ Костомаров Н. Гетманство Выговского. — № 4. — С. 5.

⁴¹⁰ Его же. Мазепа. — М., 1882. — С. 186.

⁴¹¹ Его же. Мазепинцы // РМ. — 1884. — № 1. — С. 2

⁴¹² [Костомаров Н.] Украина (Письмо к издателю «Колокола») // Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде» (Лондон). — 1860, 15 января. — Лист № 61. — С. 500.

⁴¹³ Его же. Мазепинцы. — № 1. — С. 3.

⁴¹⁴ Його ж. Дві руські народності. — С. 77–78.

вільне товариство людей» і російський «мір» («община») як «абстрактний вислів загальної волі», що нав'язує «громадську й державну єдність»⁴¹⁵.

Варто підкреслити, що історик розглядає ці особливості як сутнісні риси, які визначають духовний склад «двох руських народностей». Але ідеал науковості М. Костомарова роздвоюється не тільки між академічним каноном достовірне / художнє, а й між відмінними соціокультурними вимогами у представленні розмаїтого світу «народної історії», які локалізуються у вигляді опозиції індивідуальне / загальне. Витоки такої репрезентації української та російської минувшини, вочевидь, є багатоманітними. Іван Крип'якевич уважав, що причина того, «чому Костомаров до народної традиції прикладає таке значення — це його основне історіографічне становище — д е м о к р а т и з м (розбив І. Крип'якевича. — *Авт.*)»⁴¹⁶.

Співзвучне судження віднаходимо і у текстах відомої громадської діячки Х. Алчевської. Зокрема, вона обстоювала тезу, що «ідеями федеративності, цією безмежно-широкою сферою, не обмежуються конклюдії (висновки. — *Авт.*) Костомарова, засновані на історичним досвіді, з того досвіду, як з вічно свіжого, цілющого джерела, *походить його демократична свідомість і певність в питаннях, яким шляхом іти далі кожній народності*»⁴¹⁷.

Натомість сучасні російські історики часто-густо тлумачать федералістські погляди М. Костомарова у контексті новітнього прочитання імперської історії Росії (т. зв. «нової імперської історії»). Наприклад, наголошують на начебто позитивному ставленні українського вченого до «державного єднання Великої Росії і Малоросії», яке складає важливий внесок у розробку федералістської концепції Росії⁴¹⁸. Втім, інші російські дослідники інакше інтерпретують погляди М. Костомарова, зокрема вважають, що його суспільний ідеал передбачав державну та культурну рівність усіх учасників федерації⁴¹⁹.

Зрештою, М. Костомаров був схильний розглядати не тільки цілі епохи, а й побутування як масового, так і персональних героїв на авансцені минувшини з морально-етичної та психологічної перспективи. Зазначимо, що дехто з сучасних науковців навіть пропонує розглядати «психологічні складові» у працях М. Костомарова як предтечу знаменитої французької історичної школи «Анналів»⁴²⁰.

Так чи інакше, психологічна та морально-етична рецепція минулого сполучаються в українського вченого з загостреним відчуттям часу, сприйняттям мінливості деталей та подробиць історичної обстановки, які репрезентують обставини життя визначних і маловідомих осіб. «*Не предмети повинен мати історик на першому плані, а живих людей, яким ці предмети належали в свій час.* У цьому вся таємниця сучасної історичної настанови», — наголошує М. Косто-

⁴¹⁵ Там само. — С. 94–95.

⁴¹⁶ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — С. 46.

⁴¹⁷ Алчевська Х. Поети-вчені й наука... — Арк. 14.

⁴¹⁸ Фокина Н. В. Принцип федерализма в историко-политическом творчестве Н. И. Костомарова (1817–1885): Автореф. дис. ... к. полит. н.: 23. 00. 01 / МГУ. — М., 2007. — С. 20, 24.

⁴¹⁹ Чалая Т. П. Н. И. Костомаров (1817–1885 гг.): Общественно-политические взгляды и деятельность: Автореф. дис. ... к. и. н.: 07. 00. 02 / ВГУ. — Воронеж, 2006. — С. 10.

⁴²⁰ Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити. — 1996. — Зощ. 4. — С. 251–258.

маров⁴²¹. Відтак у його текстах дивним чином поєднувалися вимоги до критичного та достовірного тлумачення минувшини з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей.

Звичайно, таке сполучення спричиняло певні конфлікти як у процесі опрацювання історичного матеріалу, так і у представленні минувшини на сторінках наукових праць. Проте вченому в цілому вдавалося досить гармонійно узгоджувати ці суперечності. Вірогідно, саме тому він уникав великих синтетичних узагальнень та висновків у більшості своїх монографій. Такі риси М. Костомарова як історика створювали неповторний візерунок наукової творчості. Не випадково його погляди повніше виявляються у полемічних розвідках, публіцистичних замітках, журнальних статтях чи рецензіях, аніж в історичних монографіях, в яких головна увага зосереджена на мистецько-естетичному відтворенні минувшини.

На ці особливості спадщини М. Костомарова неодноразово звертали увагу відомі вчені. «Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав в виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача. — зазначає М. Грушевський. — Тим часом в своїх статтях публіцистичних і полемічних він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанню: ясну і виразну, де не було-б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли-б відтягнути увагу і притемнити головне в контроверсії»⁴²².

Заразом побутує теза, що в монографічних студіях М. Костомарова цілковито домінує художній та етнографічний колорит, а критичне опрацювання матеріалу, його інтерпретація і пояснення майже відсутні. Скажімо, саме у такому інтелектуальному руслі характеризує його дослідницький інструментарій С. Томашівський. На думку останнього, в творчості М. Костомарова виявляється «рішуча перевага описування (дескриптивна метода), глядання т. ск. історичних ефектів, драматизоване оповідання, надмірне довіре до жерел і недостача їх аналізу, перецінювання індивідуальностей, багата фантазія в репродукції, поверхова історична обсервація і т. ін.»⁴²³. Аналогічне міркування споглядаємо і у М. Кордуби, який називав М. Костомарова та Л. Кубалю «безкритичними істориками»⁴²⁴.

Зауважимо, що такий аналітичний підхід М. Грушевського, С. Томашівського та інших дослідників до текстів М. Костомарова продукує суперечність. Адже пошук критичних процедур, формалізованих висновків та синтетичних узагальнень за принципом «подібне до подібного» стосовно творчого доробку історика-романтика, в якому домінують інтуїтивні мисленнєві сполучення,

⁴²¹ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии (Лекция, читанная в Географическом обществе 10-го марта 1863 г.) // Исторична спадщина у світі лі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смоля, Ю. А. Пінчука. — К., 1995. — С. 168.

⁴²² Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання... — С. V.

⁴²³ Томашівський С. Володимир Антонович. — Т. 33, № 3. — С. 482.

⁴²⁴ Великопольська У. Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби // СІД. — К., 2007. — Ч. 15. — С. 170.

апріорно передбачає отримання негативного результату. Натомість висвітлення спадщини М. Костомарова з урахуванням сутнісних особливостей романтичної історіографії дозволяє окреслити цікаві та багатообіцяючі перспективи у вивченні його творчості.

Передусім, ідеться про роль сюжету, значення історичного контексту у репрезентації минулого, інтуїтивно-чуттєве проникнення вченого до предмета вивчення, його вживання в образи історичних осіб, які притаманні романтичному історіописанню⁴²⁵. Цю особливість М. Костомарова як історика точно відмітив В. Антонович. «...Микола Іванович не міг братися за будь-які сюжети (курсив В. Антоновича. — Авт.), і якщо ми згадаємо його численні історичні роботи, то побачимо, що вибір сюжету для нього складав особливе завдання, досить нелегке. Він брався, переважно за сюжети, сповнені високого драматизму, в яких народний дух виявляється у всій повноті свого розвитку, або особистості, біографії яких були настільки типові та сповнені рельєфних рис, що історик міг відтворити їх у всій життєвій повноті», — зазначає В. Антонович⁴²⁶.

Суголосну думку висловив і М. Драгоманов, який наголошував на «драматичності сюжету» монографії про Б. Хмельницького⁴²⁷.

Втім, варто пильно придивитися і до постаті самого М. Костомарова, зокрема на вражаючі повороти його біографії та самобутні риси особистості: трагічну загибель (убивство грабіжниками) батька, коли майбутньому історика ледве виповнилося одинадцять років, складні життєві колізії незаконнонародженого, напівкріпосного хлопчика, драматичну історію кохання, пов'язану з Аліною Крагельською, в'язничні переживання і морально-психологічні випробування після арешту у справі кирило-мефодіївців, мінливе й динамічне співвідношення етнонаціональних лояльностей та ін.

Чимало сучасників сприймали М. Костомарова як вкрай складну і суперечливу, ба навіть екзальтовану особистість! «В один і той же час, він був раціоналістом, скептиком і містиком», — згадував його давній приятель із харківських часів Франц Неслуховський⁴²⁸. Поет-романтик Олександр Корсун, переповідаючи харківські виступи М. Костомарова, наголошував, що у полемічному екстазі він часто розривав зубами «ні в чому неповинний носовичок»⁴²⁹. Чиновник-митник українського походження Зосим Недоборовський відгукувався про М. Костомарова як «людину доброго серця», але з надзвичайно знервованою, капризною та запальною вдачею⁴³⁰. На думку Івана Палімпсестова, «історична наука для (М. Костомарова. — Авт.) нього була своєрідним божеством, якому він

⁴²⁵ Див., приміром: Реузов Б. Г. Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А. Л. Дымшиц. — Л., 1956. — С. 52; Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. — Львів, 1999. — С. 110–111; Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знання о прошлом: теория и история: В 2 т. — СПб., 2006. — Т. 2: Образы прошлого. — С. 506, 522; та ін.

⁴²⁶ Антонович В. Н. И. Костомаров как историк // КС. — 1885. — № 5. — С. XXIX.

⁴²⁷ Драгоманов М. П. Новые исследования в Южнорусской истории [автограф чернетки; 1860-ті роки] // ІР НБУВ. — Ф. 172. — Спр. 2. — Арк. 2зв.

⁴²⁸ Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // ИВ. — 1890. — Т. 40, № 4. — С. 148.

⁴²⁹ Корсун А. Н. И. Костомаров // РА. — 1890. — № 3. — С. 200.

⁴³⁰ Недоборовский З. Мои воспоминания [про М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка] // КС. — 1893. — № 2. — С. 196.

приносив у жертву всього себе, заради якої був готовий на своєрідне закляття найдорозжчих людей...»⁴³¹.

Ще більш контрастні оцінки постаті М. Костомарова віднаходимо у студіях низки науковців.

Приміром, М. Драгоманов уважав, що раціоналізм цього історика сполучався з містицизмом, «котрий опирався на *нервозність, що доходила в Костомарова до галюцинацій*»⁴³². Б. Крупницький обстоював думку, що це була особа «*химерної вдачі, вразлива і вередлива, неспокійна і негармонійна*. З живою фантазією мистця, забудькуватий і непрактичний в житті, а тому все під опікою жінок, він належав до тієї породи людей, що з думок роблять життя, а на життя дивляться як на якесь доповнення до думок»⁴³³. На думку В. Заїкина, історична інтуїція підштовхувала М. Костомарова у «нетрі фантазії»⁴³⁴.

Вельми специфічну характеристику вченого подав Віктор Петров у своєму романі «Аліна й Костомаров». «У характері Костомарова була та особливість, що він *усупереч з властивим йому суворо-критичним дослідом фактів, ніби навмисно захоплювався будь-якою звичайнісінькою ідеєю, яку хтів собі з'ясувати, і, довівши її в своїй уяві до останнього, покидав її, як безплідну...* Костомаров швидко захоплювався, легко запалювався, щоб згодом, іноді зовсім несподівано перейти до сумнівів і скептичних негачій. Піднесення він змінює на похмурість, ствердження на відмовлення, прийняття на заперечення. Йому бракувало почуття ритму й рівноваги. Він аморфний і аритмічний. Звідціля в нього такі раптові зміни настрою й поглядів, його скаженість, його галюцинаційні божевілля», — зазначає В. Петров⁴³⁵.

Та й зауваги самого М. Костомарова, часом потверджують наведені вище свідчення очевидців та інтерпретації дослідників. «... *Захопившись яким-небудь предметом, я повністю віддаюся йому, доки це не надокучить, як набридне, то я вже не в силах узятися за нього дуже довго, і тільки варто полишити його на два тижні, щоб не мати бажання братися за нього цілий рік*», — відзначає історик у листі до С. Шубинського від 27 травня 1879 р.⁴³⁶

Такі характеристики відображають своєрідні стильові риси М. Костомарова як інтелектуала й особистості: здатність швидко захоплюватися, «занурюватися» у минувшину, миттєво «схоплювати» сутнісні риси історичних перетворень і несподівано втрачати до цього інтерес, виняткову емоційну чутливість, складну і багатогранну систему цінностей, дивовижний розумовий потенціал та надзвичайно вразливу психологічну натуру.

Загалом романтичний стиль мислення М. Костомарова нагадує творчість деяких західноєвропейських істориків, передусім, студії французького вченого Огюста Т'єррі. Варто, наприклад, згадати знаменитий вислів О. Т'єррі «полиша-

⁴³¹ Палимпсестов И. У. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // РО. — 1895. — Т. 34, № 7. — С. 179.

⁴³² Драгоманов М. Костомаров і штунда на Україні // Народ (Львів). — 1891. — № 15/16. — С. 230.

⁴³³ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): І. Микола Костомаров // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 87–88.

⁴³⁴ Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик. — С. 239.

⁴³⁵ Петров В. Аліна й Костомаров. — [Харків], 1929. — С. 82.

⁴³⁶ Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским // КА. — 1939. — Т. 2. — С. 258–259.

ти кожному періодові його особну форму й барву»⁴³⁷, що перегукується з відомими сентенціями українського вченого. Недаремно ще за життя М. Костомаров здобув репутацію історика-художника. Зокрема, традиційним в українській та російській історіографії (В. Антонович, М. Грушевський, Б. Крупницький, О. Пипін, О. Пріцак, В. Семевський, О. Шапіро та ін.) є його порівняння з відомим французьким істориком Огюстом Т'єррі, який уславився художнім викладом минувшини⁴³⁸.

М. Яворський уважав, що конструкція української історії М. Костомарова подала як вислід сполучення ідей О. Т'єррі, Г.-В. Гегеля та месіанізму⁴³⁹. Натомість М. Рубач розглядав М. Костомарова як «історика-ідеаліста догегелівського періоду»⁴⁴⁰.

Дещо особної думки тримався О. Маркевич, якому праці М. Костомарова нагадували творчу манеру французького історика-романтика А.-Г. де Баранта⁴⁴¹. Натомість М. Драгоманов проводив аналогію між «Русской историей в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» М. Костомарова та «Історією Франції» Ф. Гізо⁴⁴². Зрештою, один із критиків М. Костомарова, відомий російський письменник Всеволод Крестовський, автор відомого роману «Петербургские трущобы», назвав його «вільним художником»⁴⁴³, І. Линниченко — «поетом-істориком Малоросії»⁴⁴⁴, а В. Заїкин — «істориком-поетом»⁴⁴⁵.

Таким чином, художність, «картинність», «талановите малювання старовини» вважаються неодмінними ознаками творчості М. Костомарова (С. Єфремов, Г. Житецький, П. Клепацький О. Маркевич, О. Пипін та ін.)⁴⁴⁶.

⁴³⁷ Т'єррі [О.] Десять років історичних студій: Історія моїх ідей і моїх історичних праць. Передмова // Класики історичної науки. — С. 101. Див. також: Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. — Харьков, 1861. — С. 270–273.

⁴³⁸ Антонович В. Н. И. Костомаров как историк. — С. XXVII; Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ (Львів). — 1902. — Т. 47. — С. 1; Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): І. Микола Костомаров // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 88; Пипін А. Н. И. Костомаров, 1817–1885 (некролог) // ВЕ. — 1885. — № 5. — С. 423; Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. — Київ-Кембридж, 1991. — С. 7; Семевський В. И. Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // РС. — 1886. — № 1. — С. 200; Шапіро А. Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1993. — С. 462; та низка ін.

⁴³⁹ Яворський М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28. XII. 1928 — 4. I. 1929). — 2-е изд. — М., 1930. — Т. 1. — С. 426; Його ж. Сучасні течії серед української історіографії // Його ж. На історичному фронті. Збірка статтів. — Б. м., 1929. — Т. 1. — С. 197.

⁴⁴⁰ Рубач М. Указ. соч. — С. 66.

⁴⁴¹ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение... — С. 18.

⁴⁴² Драгоманов М. До рецензії «Грудів» П. Чубинського й «Історії в жизнеописаниях» Костомарова // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. — Львів, 1906. — Т. 3. — С. 21.

⁴⁴³ Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского «Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского» // Основа. — 1861. — № 8. — С. 9.

⁴⁴⁴ Линниченко И. А. А. И. Маркевич. Биографические воспоминания и список трудов. — Одесса, 1904. — С. 3.

⁴⁴⁵ Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик. — С. 238.

⁴⁴⁶ Єфремов С. Історія українського письменства / Ред. і передм. М. К. Наєнка. — К., 1995. — С. 243; Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. — 1927. — № 4. — С. 98; Клепацький П. М. О. Максимович... — С. 81; Маркевич А. Костомаров Николай Иванович. — С. 317; Пипін А. Н. История русской этнографии: В 4 т. — СПб., 1891. — Т. 3: Этнография малорусская. — С. 159–160; та ін.

Ці уявлення відображають не тільки сутнісні атрибути творчої лабораторії М. Костомарова, а й специфічні компоненти рецепції науковцями та освіченою громадськістю тієї чи іншої доби. Власне, йдеться про своєрідний діалог ученого з читацьким загалом, який вибірково транслює, сприймає, засвоює чи відкидає певні ідеї, образи, зважає конкретні погляди та цінності тощо. Скажімо, монографія М. Костомарова «Бунт Стеньки Разина», за висловом М. Грушевського, репрезентувала не тільки «образ народної революційної потенції», а й стала «євангелієм революційного народництва» в очах покоління російських революціонерів 1860-х–1870-х років⁴⁴⁷.

З цієї перспективи постать М. Костомарова становить значний інтерес. Адже історичні студії вченого мали надзвичайну популярність у сучасників. Зокрема, Рада Київського університету Св. Володимира ще 1864 р. розглядала М. Костомарова як одного із «небагатьох знаменитих російських учених»⁴⁴⁸. М. Драгоманов відзначав, що М. Костомаров був першим істориком після М. Карамзіна, праці якого, крім учених, із неабиякою цікавістю читала широка публіка⁴⁴⁹.

Достатньо лише згадати про багатотомні видання та перевидання його праць у Російській імперії і поза її межами у другій половині XIX — на початку XX ст.: «Исторические монографии и исследования» (Видання Д. Кожанчикова. — СПб., 1863–1872. — Т. 1–12), «Исторические монографии и исследования» (Друге видання Д. Кожанчикова, продовжене М. Вольфом, а пізніше — М. Стасюлевичем. — М.–СПб., 1872–1889. — Т. 1–20), «Історичні монографії» (За ред. О. Барвінського; серія «Руська історична бібліотека» [Т. 2, 9–18]. — Львів–Тернопіль, 1886–1895. — Т. 1–11), «Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования» (Видання «Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым» («Литературного фонда»). — СПб., 1903–1905. — Кн. 1–8, т. 1–21) та ін. Відтак у класичному огляді Дж.-П. Гуча з історіографії XIX ст. відзначається величезна популярність студій М. Костомарова⁴⁵⁰.

Помітний резонанс справляли і публічні виклади М. Костомарова. За свідченням російського історика та правника М. Калачова, на його першій лекції 1859 р. у С.-Петербурзькому університеті зібралося понад тисяча осіб⁴⁵¹.

Зауважимо, що дивовижна популярність М. Костомарова у колах тодішньої освіченої громадськості стає зрозумілою, якщо взяти до уваги зміну культурних і інтелектуальних орієнтирів російського суспільства у контексті модернізації 1860-х–1870-х років. Епоха «блискучих» столичних салонів і знаних літературних гуртків першої половини XIX ст. добігала свого кінця. Натомість поставала різноманітна пореформена інтелігенція, яка прагнула конструювати нове середовище публічного і громадського буття, хоч і в умовах паліативної та запізнілої модернізації на обширах імперії Романових.

⁴⁴⁷ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 6

⁴⁴⁸ Марахов Г. І. Нові сторінки з біографії М. І. Костомарова // Вісник АН УРСР. — 1972. — № 1. — С. 103.

⁴⁴⁹ Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Вибрані праці: У 3 т., [у 4 кн.] — К., 2007. — Т. 2: Фольклористика. Літературознавство [Упор. та прим. В. Ф. Погребенника]. — С. 185.

⁴⁵⁰ Gooch G.-P. History and Historians in the Nineteenth Century. — London–New York–Bombay–Calcutta, 1913. — P. 451.

⁴⁵¹ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1902. — Кн. 16. — С. 497.

За висловом М. Грушевського, «з деяких поглядів *сей петербурзький час був може найсвітлішим епізодом в історії української ідеї в Росії минушого (XIX ст. — Авт.) століття*»⁴⁵². Зокрема, публічність М. Костомарова як ученого виразно виявилася в його відкритих лекціях, різноманітних громадських акціях, зрештою у відомих «вівторках», коли на його квартирі збиралися столичні інтелектуали, митці, письменники, а іноді й звичайні люди — вихідці з України тощо.

Зазначимо, що схожі публічні / комунікативні заходи проводили й українські «петербурзькі» діячі в 1850-х-1860-х роках. Згадаємо, наприклад, «понеделки» Василя Білозерського⁴⁵³, «п'ятниці» Пантелеймона Куліш⁴⁵⁴ і т. п.

За влучною заувагою російського вченого Павла Мілюкова, поява М. Костомарова, як жертви Миколаївської доби на громадській сцені у момент «найсильнішого суспільного зворушення та найбільшої чутливості», призвела до того, що публіка піднесла його так високо, як не підносила жодного історика від часів М. Карамзіна⁴⁵⁵. Це витворило особливі взаємини вченого з освіченою публікою. Передусім, давалася взнаки загальна орієнтація автора на велику читацьку аудиторію. Тим більше, що М. Костомаров як історик-художник намагався передати, донести зразки сконструйованої суб'єктивності минулого (історичні образи, колорит доби, морально-психологічні та мистецько-естетичні мотиви і т. п.) широкому загалу.

Така скерованість ученого на читацьку публіку дозволяє відкрити ще один ракурс історичного писемного М. Костомарова, котре постає як співмірність не тільки уявного / достовірного, а за великим рахунком — об'єктивного / суб'єктивного у представленні минушини. Ба більше, йдеться про специфічне співіснування — інтуїтивного й елементів аналітичного способу мислення у творчості історика-художника.

З падінням ідеологічних догматів на початку 1990-х років спостерігаємо справжній видавничий бум з обсягу творчої спадщини М. Костомарова, зокрема на теренах Російської Федерації. Дехто з сучасних дослідників потрактує цей феномен у контексті поширення своєрідного стилю «ретро» у наукових та видавничих практиках 1990-х-2000-х років⁴⁵⁶. Приміром, слід відзначити кілька найвідоміших перевидань творів М. Костомарова, зокрема «Исторические монографии и исследования» (Видавництва «Чарли» — «Смядын»). — Москва-Смоленск, 1994–1997. — [Т. 1–17]], «История Руси Великой» (ВАТ «Мир книги». — М., 2004. — Т. 1–12) та ін.

⁴⁵² Грушевський М. На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // ЛНВ. — 1901. — Т. 3, № 2. — С. 81.

⁴⁵³ Надежда Александрова Белозерская, урожденная Ген (Автобиография) // ИВ. — 1913. — № 6. — С. 92б; Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Вступ. ст. и общ. ред. А. Г. Верецагиной. — Л., 1971. — С. 340.

⁴⁵⁴ Нахлік Е. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К., 2007. — Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. — С. 87.

⁴⁵⁵ [Милюков П. Н.] Н. И. Костомаров (1817–1885) // Историческая записка о деятельности Императорского Московского археологического общества за первые двадцать пять лет существования. — М., 1890. — С. 99.

⁴⁵⁶ Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 70.

Варто підкреслити, що тільки славнозвісна праця М. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1873–1876. — Вып. 1–6; 1888. — Вып. 7) перевидавалася останнім часом повністю та частково (в окремих випусках), щонайменше, шістнадцять разів у 1990–1992, 1991, 1993, 1995, 2003, 2004, 2005⁴⁵⁷, 2006, 2007, 2009 та 2010–2011 рр. Зокрема, у 2006–2008 рр. ця збірка з'явилася на 8 оптичних дисках як аудіокнига у форматі mp3 та була перевидаана друкованим способом видавництвом «Астрель», у 2007 р. — видавництвами «Лениздат» й «Эксмо», а протягом 2009–2011 рр. — «АСТ», «Эксмо», «Астрель» та «Альфа-Книга». Передруки ж окремих біографічних нарисів із цього монументального зібрання історичних портретів годі підрахувати!

Мабуть, такому незвичайному успіху у вередливого, вимогливого, звичного до високих і різноманітних пропозицій інтелектуального споживання сучасного читача може позаздрити будь-який нинішній український чи російський історик! Окрім того, побутують спроби наукової популяризації біографії М. Костомарова з помітним художнім рефреном⁴⁵⁸.

Вочевидь, цей феномен М. Костомарова як ученого, схильного більше до інтуїтивних та ірраціональних, аніж до аналітичних чи прагматичних канонів мислення, або «таємниця» його художнього викладу, за виразом російської дослідниці Р. Киреевої⁴⁵⁹, заслуговує на пильну увагу та новітнє переосмислення.

⁴⁵⁷ Див. докладніше: *Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. *В. А. Смолія*. — К., 2005. — С. 407–408.

⁴⁵⁸ *Михеева В. В.* Очерки жизни и творчества Н. И. Костомарова. — Харьков, 2007. — Кн. 1: Н. И. Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. — 238 с.

⁴⁵⁹ *Киреева Р. А.* Не мог жить и не писать: Николай Иванович Костомаров // *Историки России XVIII — начало XX века / Отв. ред. А. Н. Сахаров*. — М., 1996. — С. 271–272.

3.5. Історія як сюжет. Представлення образу Б. Хмельницького в однойменній монографії М. Костомарова

Однією з найважливіших тем у творчості М. Костомарова, яка цікавила його впродовж усієї академічної кар'єри, є драматична епоха Б. Хмельницького.

Хмельниччина — це переломна точка, критичний стан української минувшини у романтичному історіописанні, з якого розпочалася зміна самої духовної формації існування (переродження) України. Молодий О. Лазаревський називав Хмельниччину «найяскравішою добою Українського козацтва»⁴⁶⁰. За висловом М. Костомарова, це — «*наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії*»⁴⁶¹. Водночас постать Б. Хмельницького та його історична «місія» з'єднати «дві Русі» дозволяла тодішнім українським діячам, за означенням М. Грушевського, «зручно сполучувати свій малоросійський патріотизм з російською лояльністю»⁴⁶².

З Великим гетьманом та його добою нерозривно пов'язане становлення М. Костомарова як історика, позаяк монографія «Богдан Хмельницький» (у первісній, журнальній версії 1857 р. «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России»⁴⁶³) принесла автору неабияку популярність та майже фантастичний успіх. Відтак лише за життя автора вона перевидавалася ще тричі (1859, 1870 та 1884).

За свідченням сучасника М. Костомарова — історика літератури П. Полевого, цю монографію «*читали із захопленням навіть і такі люди, які ніколи у своєму житті не розгорнули жодної книги з російської історії та про нашу історичну минувшину мали найтуманіше поняття*»⁴⁶⁴. За визнанням М. Грушевського, «*такий був чар його таланту, що при всіх своїх слабих сторонах його книга («Богдан Хмельницький». — Авт.) на довгі часи зісталася не тільки артистичним образом, але й головною науковою працею про сю добу*»⁴⁶⁵. Тим паче, що вплив цієї монографії М. Грушевський проніс крізь багато років. «Учора цілий день читав Богдана Хм[ельницького], надто велике він на мене чинить вражіння, іноді аж не можу читати, так тяжко», — занотував М. Грушевський у своєму щоденнику 22 січня 1891 р.⁴⁶⁶.

С. Томашівський у монографії 1914 р. зауважив, що «“Богдан Хмельницький” Костомарова, все ще для нас останній вислів науки про Хмельниччину як історич-

⁴⁶⁰ Лаз-ий Ал. [Лазаревский А. М.] Украинская литературная летопись за 1856 г. (Из Черниговских губернских ведомостей). — Чернигов, 1856. — С. 33.

⁴⁶¹ Костомаров Н. Рец. на изд.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1. // ОЗ. — 1857. — Т. 110, № 2. — С. 114.

⁴⁶² Грушевський М. В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи. — С. 222.

⁴⁶³ Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России // ОЗ. — 1857. — Т. 110, № 1. — С. 200–290; № 2. — С. 515–575; Т. 111, № 3. — С. 207–264; № 4. — С. 529–574; Т. 112, № 5. — С. 323–376; № 6. — С. 377–424; Т. 113, № 7. — С. 1–50; № 8. — С. 315–358.

⁴⁶⁴ Полевой П. Н. Историк-идеалист // ИВ. — 1891. — № 2. — С. 508.

⁴⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). — С. 216.

⁴⁶⁶ Його ж. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до друку, передне слово, упорядк., ком. і післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 88.

ну цілість»⁴⁶⁷. На думку Д. Багалія, ця студія стала своєрідною межею, яка розділила ранню творчість М. Костомарова та його пізніші праці⁴⁶⁸.

Сучасні дослідники В. Смолій та В. Степанков слушно наголошують, що вказана робота є першим фундаментальним дослідженням життя і діяльності Великого гетьмана в українській історіографії⁴⁶⁹. Ф. Сисин розглядає цю працю як одну з небагатьох робіт-синтез⁴⁷⁰, а С. Плохій називає її першою науковою монографією з історії України⁴⁷¹.

Ба більше, «Богдан Хмельницький» — найголовніша студія в спадщині М. Костомарова. Зокрема, вельми символічним є той факт, що саме цю працю поклали до узголів'я історика під час прощання з ним 11 квітня 1885 р. у С.-Петербурзі. Отож зазначена монографія заслуговує на пильну увагу і прочитання з багатьох ракурсів та міркувань. Про це свідчать і нинішні історіографічні розвідки (Ю. Пінчук, В. Степанков та ін.), присвячені костомаровським замальовкам постаті Б. Хмельницького та його доби⁴⁷².

Недаремно вже поміж сучасників М. Костомарова циркулювали розмаїті, зокрема критичні, а іноді й вельми негативні оцінки «Богдана Хмельницького»⁴⁷³. Наприклад, М. Максимович обстоював думку, що авторові студії вдалося «надати історії *привабливості роману*»⁴⁷⁴, хоч і закидав історикові численні прогалини та перекручення у викладі фактографічного матеріалу, зокрема його недостатнє критичне опрацювання.

Ще скептичніше щодо авторського стилю висловився відомий російський журналіст Григорій Єлисеєв. «Жадаючи бути популярним автор не вдається також у своєму творі до розв'язання хронологічної та іншої плутанини, на яку натрапляємо в історії Богдана Хмельницького. Коли трапляється суперечлива думка про що-небудь, *автор із різних суджень обирає єдине без будь-якого застереження чи зауваги*, котра пояснює чому ця думка є більш достовірнішою. Плутанина цим, звичайно не вирішується, а лишається такою, якою була, а інколи ще збільшується, позаяк автор інколи дотримується міркувань, що

⁴⁶⁷ *Томашівський С.* Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). — Львів, 1914. — С. 2.

⁴⁶⁸ *Багалій Д.* Історіографічний вступ... — С. 224.

⁴⁶⁹ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К., 2003. — С. 24.

⁴⁷⁰ *Сисин Ф.* «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів, 1999. — С. 6.

⁴⁷¹ *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. *М. Климчука*. — К., 2011. — С. 285.

⁴⁷² *Пінчук Ю.* Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова // *Пінчук Ю.* Вибрані студії з костомаровознавства. — К., 2012. — С. 118–127; *Степанков В.* Національна революція XVII ст. у висвітленні українських істориків другої половини XIX ст. (кілька штрихів до з'ясування проблеми) // *Осягнення історії: 36. наук. пр. на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя.* — Острог–Нью-Йорк, 1999. — С. 480–484; та ін.

⁴⁷³ *Коялович М. О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / Вступ. ст. *И. П.* — СПб., 1901. — С. 418.

⁴⁷⁴ *Максимович М.* Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // *Максимович М. У* пошуках омріяної України. — С. 192.

суперечать незаперечним джерелам», — підкреслює Г. Єлисеєв у великій рецензійній статті, вміщеній на сторінках «Современника»⁴⁷⁵.

М. Костомаров був змушений навіть виправдовуватись, зокрема спростовувати такі та схожі зауваги. «Якщо я не висловлюю своїх понять про те, як розуміло або зображувало такі-то події те чи інше джерело, то з цього не випливає те, що я користувався ними без критики. *Критика залишилася в моєму портфелі*, позаяк я не хотів видавати критичні дослідження», — зазначає вчений у листі до М. Максимовича від 2 серпня 1859 р.⁴⁷⁶

Автору доводилося відповідати і на інші закиди⁴⁷⁷, у т. ч. й на безапеляційні звинувачення у некритичному використанні польських джерел та малоросійських літописів. Скажімо, О. Гатцука закидав М. Костомарову надмірне захоплення польськими джерелами та обстоював думку, що історик так і не зміг звільнитися з їхнього полону⁴⁷⁸. Проте деякі історики (К. Бестужев-Рюмін) вважали, що ця студія виглядає привабливою саме завдяки «виточеному викладу» та вживанню польських джерел⁴⁷⁹.

На початку 1870-х років М. Костомаров полемізував щодо джерельної бази та фактологічної канви викладу в монографії «Богдан Хмельницький» з учнем С. Соловйова — Геннадієм Карповим⁴⁸⁰. Причому Г. Карпов у полемічному запалі навіть стверджував, що студія М. Костомарова написана на основі «трьохчотирьох малоросійських літописів»⁴⁸¹.

Зрештою, навколо третього видання «Богдана Хмельницького» (1870) у російській журнальній періодиці розгорнулася гостра дискусія, пов'язана з тогочасним поширенням позитивістських канонів в історичній науці. Зокрема, російський журналіст Станіслав Окрейц опублікував велику рецензійну статтю з красномовною назвою «Отживающие русские Вальтер-Скотты» на сторінках часопису «Дело», в якій докладно розглянув монографію М. Костомарова у світлі позитивізму⁴⁸². Мабуть, не варто дивуватися загальному вердикту рецензента: «Його (М. Костомарова. — Авт.) *«Богдан Хмельницький» є твір не історика,*

⁴⁷⁵ Грыцько [Елисеев Г. З.] Рец. на кн.: Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — 2-е изд., доп. — СПб., 1859. // Современник. — 1859. — Т. 78, № 12. — Отд. 3: Современное обозрение. — С. 209.

⁴⁷⁶ Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова: I. Письма Н. И. Костомарова к М. А. Максимовичу; II. Н. И. Костомаров и «Киевская Старина» // Україна. — 1907. — Т. 4, № 2/3. — С. 232.

⁴⁷⁷ Костомаров Н. Письмо в редакцию [З приводу звинувачення «Московского обозрения» в некритичному використанні польських джерел у монографії «Богдан Хмельницький»] // СВ. — 1859, 4 авг. — №167. — С. 726.

⁴⁷⁸ Гатцук Ол. Новости малороссийской литературы // МВ. — 1859, 26 апр. — № 98. — С. 735.

⁴⁷⁹ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1902. — Кн. 16. — С. 496.

⁴⁸⁰ Костомаров Н. Ответ г. Карпову. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1762. Сочинение Г. Карпова. — М., 1870 // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский. — М., 1996. — [Т. 16:] Русские инородцы. — С. 515-523; *Его же*. Заметка по поводу изданной в Москве книги: «Г. Костомаров как историк Малороссии», Соч. Геннадия Карпова // Там же. — С. 340-343. Див. докладніше про перебіг дискусії Г. Карпова з М. Костомаровим: Петренко С. Вказ. праця. — С. 106-124.

⁴⁸¹ Карпов Г. г. Костомаров как историк Малороссии. — М., 1871. — С. 28.

⁴⁸² Окр-ц [Окрейц] С. С. Отживающие русские Вальтер-Скотты. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — 3-е изд. — СПб., 1870 // Дело. — 1870. — № 6. — С. 35-54; № 7. — С. 45-63.

а романіста ...»⁴⁸³. Більше того, С. Окреїц назвав цю працю «quasi-вченою монографією»⁴⁸⁴.

Водночас невідомий автор, який переховувався під криптонімом Л. Н., виступив із рішучою обороною монографії М. Костомарова, позаяк уважав, що цьому рецензенту правили за взірць писання новомодного англійського історика-позитивіста Г.-Т. Бокля. Відтак у заувагах С. Окреїца він убачав запозичені й похапцем розбавлені розумування Г.-Т. Бокля⁴⁸⁵, які були вельми популярні посеред російської читацької публіки 1860-х років. Натомість інший рецензент третього видання згаданої монографії висловив думку, що життєпис Б. Хмельницького вирізняється «першокласними чеснотами»⁴⁸⁶.

Однак, попри численні закиди, зауваження та коментарі рецензентів й опонентів, монографія М. Костомарова так і не зазнала кардинальних переробок та доповнень. Утім, В. Антонович, який прорецензував четверте видання «Богдана Хмельницького», вважав, що до тексту були внесені «значні виправлення» та доповнення. Зокрема, він відзначав, що автор, порівняно з попереднім виданням (1870), доповнив вступ викладом подій про повстання К. Косинського та С. Наливайка, помітно розширив кілька розділів, в яких висвітлюються події 1651 р., пов'язані з Берестецькою битвою та Білоцерківською угодою, а також вмістив іменний і географічний покажчики, кілька додатків — збагатив зібрання народних пісень доби Хмельниччини, подав відомості із записок єврейського рабина Н. Ганновера та статті російського історика права І. Дитятина⁴⁸⁷.

Та навряд чи ці переробки можна визнати такими, що істотно трансформували монографію, позаяк її загальна композиція та спосіб викладу матеріалу загалом залишилися незмінними. Приміром, М. Грушевський наголошував, що і після низки авторських змін «Богдан Хмельницький» зоставався на «дорозі між півбелетристичним образом» та «чисто науковим твором»⁴⁸⁸. С. Томашівський та Д. Дорошенко вважали, що ця монографія є радше історичним романом, аніж науковою студією⁴⁸⁹. Аналогічну думку висловив і З.-Є. Когут, який відзначає, що робота М. Костомарова написана у «напівнауковому стилі під впливом літопису Самійла Величка й «Історії Русів»»⁴⁹⁰.

Така послідовна позиція М. Костомарова, всупереч низки критичних закидів сучасників, висуває питання про його дослідницькі устремління та мотива-

⁴⁸³ Там же. — С. 36.

⁴⁸⁴ Там же. — С. 38.

⁴⁸⁵ Л. Н. II. Что требуется от историка // РВ. — 1870. — № 9. — С. 359.

⁴⁸⁶ П. Щ. Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — 3-е изд. — СПб., 1870; *Его же*. Последние годы Речи Посполитой. — СПб., 1870 // РВ. — 1870. — № 5. — С. 354.

⁴⁸⁷ В. А. [Антонович В. Б.] Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Историческая монография. — 4-е изд., доп. и испр. — СПб., 1884. — Т. 1–3 // КС. — 1884. — № 6. — С. 315–320.

⁴⁸⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 215.

⁴⁸⁹ Томашівський С. Нова книжка — нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904 // ЛНВ. — 1905. — Т. 29, № 1. — С. 44; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942. — С. 101.

⁴⁹⁰ Когут З. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Курила; наук. ред. Т. Курила за участі В. Горобця. — К., 2004. — С. 268.

цію, зокрема потребує пояснення. І. Крип'якевич уважав, що автор писав вказану працю здебільшого за часів саратовського заслання (1848–1859) «*як початкуючий історик, без відповідного досвіду, без основних жерел легше було йому подати саму компіляцію подій, як вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував у собі енергії перероблювати цей великий твір романіста*»⁴⁹¹.

Але це тлумачення не виглядає переконливим. Після першого видання (1857) попереду у М. Костомарова було майже 28 років життя та десятки великих, зокрема монографічних студій, тобто достатньо можливостей та творчої енергії для суттєвої переробки «Богдана Хмельницького». Тим більше, що доба Хмельниччини привертала увагу історика протягом усієї творчості.

Мабуть, усе ж таки визначальними були пріоритети самого М. Костомарова як ученого, його авторський вибір!

У рецензії 1858 р. він досить точно сформулював та виклав свої вимоги до історичного роману: «*Все творіння мусить бути проникнуте головною ідеєю; єдність дії має з'єднувати окремі явища; фарби й тіні повинні бути накладені у властивому між собою співвідношенні, все має носити образ послідовності та завершеності, все має бути оживлене духом того споглядання, яке згладжує штучність та сліди роботи, і представляє цілу працю немовби витвір натхнення та раптової творчості*»⁴⁹².

У листі до вищезгаданого С. Шубинського від 2 жовтня 1882 р. історик досить цікаво змальовує власну манеру історіописання. «Я звик писати так, що назва у мене завжди була останньою справою, позаяк вона в одному чи двох словах повинна виражати смисл усього твору», — підкреслює історик⁴⁹³. Таких вимог щодо викладу матеріалу, архітектоніки та побудови сюжету М. Костомаров дотримується і в історичних монографіях, зокрема в «Богдане Хмельницьком».

Зауважимо, що вчений обстоював думку про найширшу адресну спрямованість своєї студії. Зокрема, у передмові до другого видання монографії (1859) він підкреслює, що ця праця написана «не у вигляді систематичної історії, а розповіді, не для вченого кола спеціалістів, а для публіки»⁴⁹⁴.

Недаремно виклад М. Костомарова захоплює читача вже у вступі до самої студії. Адже історик оповідає не тільки про звичний перебіг подій, а й наголошує на швидкоплинності, мінливості світу історії. Він яскраво і колоритно описує становище тогочасного південно-східного прикордоння, походження та повсякденне побутування козацтва, його устрій, морально-етичні і психологічні риси тощо. Причому навіть замальовки побуту, звичаїв, внутрішньої організації козаків, здебільшого статичні в працях інших істориків, виглядають не як спеціальні відступи, а як своєрідні стиснуті пружини, що мають у потрібний момент прискорити історичну дію.

Така надзвичайна динамічність, постійна зміна ракурсів висвітлення заворожує читацьку аудиторію, яка спостерігає як хаотичне поєднання мозаїки перетворюється в єдине, насичене фарбами історичне полотно, щоб знову роз-

⁴⁹¹ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — С. 48.

⁴⁹² Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада... — С. 2.

⁴⁹³ Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова... — С. 261.

⁴⁹⁴ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — 2-е изд., доп. — Т. 1. — С. VI.

пастися, розчинитися і скласти новий візерунок. Відтак М. Костомаров фактично створює ефект «внутрішнього занурення», своєрідної присутності читача на різних актах дії трагічної та драматичної минувшини.

На відміну від низки розвідок М. Максимовича, в яких історик докладно показує підготовчу роботу, зокрема напрям своїх роздумів та припущень, автор «Богдана Хмельницького» уникає подібної демонстрації. Його творча лабораторія майже повністю закрыта від стороннього ока. Тільки зрідка у тексті монографії з'являються стислі посилання на певні акти або відповідні свідчення літописця, які іноді супроводжуються вердиктом історика щодо їхньої достовірності⁴⁹⁵.

Одним із головних джерел динамічного викладу М. Костомарова є введення до сюжетної канви масового, колективного героя — народу. Останній виступає то як єдине органічне ціле, то як строката велетенська маса з багатьма прошарками і безліччю відтінків емоційних відчужень, переживань, морально-етичних та мистецько-естетичних якостей. Майстерне оперування цими розмаїтими характеристиками витворює іманентне враження руху, калейдоскопічності минулого. М. Костомаров немовби накладає явища та процеси світу історії на колективного героя, прагне показати його розмаїті реакції та почування.

Він розповідає про складне становище міщан, здириства євреїв-орендарів та управителів коронних маєтків, унійні змагання, ополячення й окатоличення руської шляхти тощо. Цю багатоманітність локальних сюжетів об'єднує велике духовне устремління — ідея оборони православної віри, котра спрямовує канву викладу.

Відзначимо, що автора цікавить не стільки загальний виклад перебігу подій, скільки питання — як це було?! Але цю проблему історик порушує та вирішує в емоційно-чуттєвому, морально-етичному, зрештою у психологічному плані. Скажімо, процес окатоличення М. Костомаров описує таким чином: «Молоде почуття піддається переконанням наставників: русин приймає римсько-католицьке сповідання, повертається на батьківщину — і все в ній здається йому варварським. Він затирає вуха, чуючи мову південноруську; на підданого свого дивиться не тільки як на нікчемного раба, а як на істоту, якої відчував Бог, позбавлену полегшення своєї гіркої долі й на тім світі»⁴⁹⁶.

Подаючи таку характеристику М. Костомаров намагається передати читачу психологічне відчуття тієї історичної ситуації, яка склалася в добу унійних змагань. За посередністю цього витвореного художньо-емоційного образу він транслює йому іншу, сконструйовану автором, суб'єктивність. Водночас історик висвітлює численні повстання супроти поляків, розповідає про походи козаків, їхню участь у тогочасних війнах тощо. На цьому барвистому історичному тлі козацтво поступово перетворюється у «цвіт і матеріальну силу руського народу»⁴⁹⁷, своєрідне уособлення, репрезентанта масового героя, який має захистити його від утисків Польської Корони.

Так, поступово виявляється один із найважливіших принципів викладу М. Костомарова — передача широкого та багатогранного історичного контек-

⁴⁹⁵ *Его же*. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. — Т. 1. — С. 221, 255–256; Т. 2. — С. 222; та ін.

⁴⁹⁶ Там же. — Т. 1. — С. 29.

⁴⁹⁷ Там же. — С. 40.

ту. Не випадково автор неодноразово переробляв і доповнював вступну частину у другому, третьому та четвертому виданнях цієї монографії⁴⁹⁸.

Зокрема, для розширення вступу вчений скористався матеріалами зі своєї відомої статті «Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого»⁴⁹⁹. У третьому та четвертому виданнях автор помістив як передмову до зазначеної монографії свою студію «Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого», підготовлену на основі першої магістерської дисертації й опубліковану в «Отечественных записках» (1870. — № 1–2).

Втім, у вступі до цієї монографії контекстуальне впровадження відіграє ще одну роль — воно готує читача до виходу на авансцену історії головного персонального героя — Богдана Хмельницького. Тим паче, що канони романтичного історіописання вимагають зображувати появу таких постатей у драматичні, переломні миттєвості їхньої долі, які найповніше дозволяють відтворити мінливість і суперечливість історичного буття.

На сторінках монографії постать Б. Хмельницького з'являється у часи морального занепаду Речі Посполитої, коли польська шляхта остаточно втрачає «дух молодечства, підприємливості, войовничості, пристрасть до діяльності, порив до подвигів, захоплення славою, а, отже, разом із тим *здатність до руху вперед, до перемін*»⁵⁰⁰. Варто наголосити, що для М. Костомарова як історика-романтика переміни в царині духу, морально-етичних канонів громадянства (суспільства) є вирішальними, позаяк саме вони визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття.

Отож поява Б. Хмельницького з перспективи авторського сюжету є досить символічною з натяком на його майбутнє призначення.

Зазначимо, що до часів «громадянської зіпсованості» Польщі у переддень Хмельниччини ця історична постать згадується на сторінках великого вступу (близько 1/6 від загального обсягу тритомної монографії видання 1884 р.) лише кілька разів⁵⁰¹. М. Костомаров майже відразу зображує Б. Хмельницького як особу, що задумала «скористатися королівськими привілеями для повернення співвітчизникам свободи»⁵⁰², тобто з наголосом на його духовні устремління.

Навіть особисту ворожнечу майбутнього гетьмана з чигиринським підстаростою Д. Чаплинським автор розглядає не як трагічний випадок чи сліпу гру долі, а як логічний наслідок тогочасних подій у контексті «морального знівечення польського громадянства». Тому на сторінках монографії це протистоян-

⁴⁹⁸ Костомаров Н. Введение // Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — 2-е изд., доп. — Т. 1. — С. 1–32; *Его же*. Введение // *Его же*. Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб., 1870. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 3-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — С. XIV–CLXXII; *Его же*. Введение. Козачество до Богдана Хмельницкого и его отношение к Речи Посполитой // *Его же*. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — С. 1–182.

⁴⁹⁹ *Его же*. Борьба украинских козаков с Польшею в первой половине XVII-го века, до Богдана Хмельницкого // ОЗ. — 1856. — Т. 108, № 9. — С. 195–254.

⁵⁰⁰ *Его же*. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — С. 194–195.

⁵⁰¹ Там же. — С. 70, 124, 181.

⁵⁰² Там же. — С. 232.

ня постає як конфлікт «шляхтича з козаком»⁵⁰³. Безсилля королівської влади примушує Б. Хмельницького апелювати до зброї, щоб захистити свою гідність, а зрештою щоб здобути духовну свободу для себе і своїх співвітчизників.

М. Костомаров досить відверто розмірковує над мотивами, які вирвали головного героя з полону повсякденного буття. «Хмельницький, можливо, розпочав війну тільки для того, щоб помститися за себе, повернути права козацтва, захистити церкву та полегшити долю народів. Але короткими напівзаходами люди не могли вдовольнитися», — підкреслює історик⁵⁰⁴. На цьому розмаїтому тлі Великий гетьман вступає у складні, багатогранні та суперечливі взаємини з масовим, колективним героєм.

Із детальнішим викладом подій Хмельниччини М. Костомаров змушений подавати дедалі більше колоритних подробиць і побутових деталей, які б заповнювали сюжетну канву монографії цікавими фактами та дозволяли втримати йому високий динамізм оповіді. Тим більше, що романтичне історіописання зазвичай відкидає ідею тотожності «предметного світу», котра є вислідом раціонально-просвітницької абстрагованості⁵⁰⁵.

За великим рахунком, перед істориком постала потреба «оживлювати» минуле, себто тотально представляти образи відомих історичних героїв. Звичайно, історичні джерела не могли повністю задовольнити автора, позаяк не містили такої величезної кількості матеріалу для художніх замальовок багатьох відомих особистостей минулого. Як бути?

М. Костомаров вирішує це питання доволі просто. Він вкладає у уста дійових осіб — монологи та діалоги, які б могли бути висловлені у той час, або, принаймні, не суперечили відомим історичним джерелам. Інакше кажучи таке представлення минувшини фактично постулювало принцип можливості як один із провідних канонів викладу М. Костомарова. Звісно, цей прийом історик іноді застосовував і у вступі до монографії.

Та безпосередньо з розвитком сюжетної лінії на сторінках «Богдана Хмельницького» його використання стає справді масовим. Відтак можливе у сприйнятті М. Костомарова часто-густо випереджає дійсне (те, що було в історії за свідченням достовірних, на думку автора, джерел), але не суперечить йому! Визнання можливого відкривало перед ученим певний простір для творчої уяви та стилізації минувшини. Адже можливе потрібно було представити у душі відповідної доби, адаптувати до вимог історичного контексту.

Згадуваний вище С. Окрейц досить цікаво характеризує авторську манеру викладу у світлі позитивістських настанов: «*п. Костомаров в цьому творі тримається свого звичного прийому — розповідати вельми дріб'язково та докладно про всілякі другорядні і навіть зовсім сторонні події. Особистість малоросійського гетьмана, навіть як політичного діяча, у нього заступається масою різних описів великих і малих битв, епізодів окремих сутичок, подробиць географічних і топографічних, облог, страт та перемовин із додатком справжніх промов, які начебто були виголошені на цих переговорах...*»⁵⁰⁶. Ця заувага виявляє повне нерозуміння творчості М. Костомарова, позаяк розглядає і потрак-

⁵⁰³ Там же. — С. 235.

⁵⁰⁴ Там же. — С. 303.

⁵⁰⁵ Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство... — С. 74.

⁵⁰⁶ Окрейц [Окрейц] С. С. Отживающие русские Вальтер-Скотты... — № 7. — С. 45.

товує інтуїтивні та ірраціональні компоненти романтичного мислення виключно в аналітичному сенсі.

Проте навіть стилізуючи історичний матеріал М. Костомаров прагне розрізнити очевидну вигадку й імовірну дію. Зокрема, він так коментує літописні повідомлення про полонення козаками великого коронного гетьмана М. Потоцького під Корсунем (травень 1648 р.): «...подейкують нібито Потоцького одягли в сірячину, і Хмельницький, для потіхи козацтву, посадив його верхи на гармату. Це, певно, вигадка»⁵⁰⁷.

У другому, третьому та четвертому перевиданнях монографії М. Костомаров намагався виправити помилки та вилучити численні апокрифи, які потрапили до «Богдана Хмельницького» з деяких джерел, зокрема із «Запорожской старины» І. Срезневського. «Мій Богдан Хмельницький очищався-очищався від цього гною, який потрапив туди завдяки довірю до д... та вченості Срезневського та все ж таки до цього часу після третього видання не повністю очистився», — зазначає автор у листі до О. Корсуна від 10 лютого 1880 р.⁵⁰⁸

Зауважимо, що елементи стилізації історик переносить й на географічно-природне середовище, зокрема в описи відомих битв, військових походів, дипломатичних перемовин тощо. Саме тому М. Костомаров прагнув особисто відвідувати історичні місця, пов'язані, зокрема з Хмельниччиною (Берестечко, Біла Церква, Корсунь, Переяслав, Суботів, Чигирин та ін.), про що є низка свідчень і в його працях⁵⁰⁹, «Автобіографії»⁵¹⁰ та спогадах сучасників⁵¹¹. Приміром, В. Горленко у листі до М. Костомарова від 27 жовтня 1884 р. згадував про «наш день, проведений у Переяславі»⁵¹².

Ще одним джерелом для стилізації минувшини в авторському викладі є етнографічний матеріал. Його вплив настільки помітний, що низка вчених (Г. Вернадський⁵¹³, В. Петров⁵¹⁴ та ін.) обстоює думку про особливу роль етнографічних складових у поглядах та світобаченні М. Костомарова. Зокрема, російський дослідник О. Шапіро навіть розглядає історика-романтика як видатного представника «етнографічного історизму»⁵¹⁵, а В. Антонович зараховує М. Костомарова до представників історико-етнографічної школи⁵¹⁶.

⁵⁰⁷ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — С. 299.

⁵⁰⁸ Корсун А. Н. И. Костомаров // РА. — 1890. — № 3. — С. 219.

⁵⁰⁹ Костомаров Н. Поездка в Белую Церковь // КС. — 1882. — № 5. — С. 241-256; *Его же*. Поездка в Переяслав // ИВ. — 1885. — № 12. — С. 489-508.

⁵¹⁰ *Его же*. Автобиография // *Его же*. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — С. 296, 299-300.

⁵¹¹ Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // КС. — 1886. — № 1. — С. 111-123; Недоборовский З. Мои воспоминания... — С. 206-207.

⁵¹² Горленко В. П. — Костомаров Н. И. [автограф; Ярошівка, 27 жовтн. 1884 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 22. — Спр. 109. — Арк. 3зв.

⁵¹³ Вернадский Г. В. Русская историография / Сост. В. Н. Козляков. — М., 1998. — С. 115.

⁵¹⁴ Петров В. Різдо р. 1846 (За Кулішевими матеріалами) // Шевченко. Річник перший. — [Харків], 1928. — С. 140.

⁵¹⁵ Марголис Ю. Д. Из материалов о А. Л. Шапиро // Памяти Ю. Д. Марголиса: Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н. О. Серебрякова, Т. Н. Жуковская. — СПб., 2000. — С. 510; Шапиро А. Л. Русская историография... — С. 465-466.

⁵¹⁶ Антонович В. Программа преподавания на кафедре Русской истории [автограф; 1870/71 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8086. — Арк. 1.

Проте слід наголосити, що етнографічна практика домінувала лише у харківський період творчості М. Костомарова (1833–1844). Натомість пізніше вона вживалася вченим для того, щоб краще представити мистецько-художній колорит української минувшини («внутрішньої історії») та повніше осягнути духовну сутність народного / національного буття.

Та повернімося, власне, до сюжету монографії М. Костомарова про Б. Хмельницького та його добу. Іноді його розгортання видається не зовсім послідовним. Наприклад, такою є спроба вченого витлумачити дії гетьмана після його славетної перемоги у травні 1648 р. під Корсунем у контексті майбуття.

Автор помітно забігає наперед, зокрема пропонує читачеві вельми промовисту характеристику козацького керманіча: «...Хмельницький водночас налаштовував народ проти поляків і шукав виправдання у польського уряду. Така обопільність стала відтоді визначальною рисою його дій політичних, була причиною багатьох успіхів і багатьох невдач. Руські літописи називають її розсудливістю, поляки — підступністю. Але такі вчинки Хмельницького впливали з того, що в Речі Посполитій збилися між собою поняття про уряд та аристократію. Хмельницький хотів бути ворогом панства, але не польської нації і не польського уряду, а вся польська нація управлялася панамі»⁵¹⁷.

Така сентенція для М. Костомарова як історика-художника, який волів, щоб виклад подій промовляв сам за себе, виглядає досить несподівано. Тим більше, що впроваджує вповні раціональні пояснення подальшого перебігу історичних подій, який конструюється вченим, переважно ірраціональним та інтуїтивним способом. Ця логічна заувага виглядає як своєрідна авторська підказка читачу як сприймати українську минувшину.

Яскравими фарбами М. Костомаров малює події після Корсунської перемоги Хмельницького. Він колоритно описує буйство народної помсти і, водночас, показує ставлення до цього головного персонального героя. «Усі свавільства народу були відомі Хмельницькому. — пише історик. — Користуючись безкоролів'ям, він бачив у народному повстанні зручну нагоду провчити панів надовго і виконати свій план: послабити польську олігархію»⁵¹⁸. Відтепер співвіднесення множинності реакцій і почувань масового героя з діями та планами Б. Хмельницького складає основу сюжетної канви монографії М. Костомарова.

Зрештою, автор досить суперечливо висвітлює наміри Б. Хмельницького після переможної битви під Пилявцями у вересні 1648 р. Зокрема, М. Костомаров зазначає, що Б. Хмельницький дає вільний вихід духу народної зненависті, але намагається утримати полум'я війни подалі від власне польських земель, прагне «встояти на законному ґрунті», коли у Польщі справа йде до обрання нового короля⁵¹⁹. У цей час, уважає історик, Б. Хмельницький покладав найбільші надії на замирення з Польською Короною на вигідних умовах. Але сподівання народної маси були іншими. «Народ гадав, що війна з поляками не повинна закінчитися чимось іншим, окрім цілковитого звільнення Русі від польського владарювання», — наголошує вчений⁵²⁰.

⁵¹⁷ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 1. — С. 307–308.

⁵¹⁸ Там же. — С. 347.

⁵¹⁹ Там же. — Т. 2. — С. 15.

⁵²⁰ Там же. — Т. 2. — С. 16.

Саме з цієї перспективи М. Костомаров висвітлює прихильне ставлення Б. Хмельницького до обрання польського короля Яна II Казимира, хоч і вважає його найзагадковішою обставиною тієї доби. «Дивовижно, що Богдан Хмельницький, який оголосив себе захисником південно-руського народу та сповідуваної ним православної релігії, стояв за обрання в королі колишнього єзуїта і кардинала: ніщо не давало Хмельницькому сподіванки, що такий король співчуватиме прагненням православного народу і його вождя», — зазначає автор⁵²¹.

Відзначимо, що М. Костомаров висловлює здогад про існування таємного зв'язку між майбутнім королем та гетьманом, який пояснює дивну позицію останнього. Він навіть обстоює думку, що ця подія викликала духовний злам в особистості Б. Хмельницького, який начебто зробив складний та небезспірний вибір. «А сам гетьман засумував; щось дивне з'явилося в його характері: то він постував і молився, довго лежав ницьма перед образами у храмі, то радився з ворожками, яких тримав при собі три, і, п'яний співав складені ним думи, то був ласкавий і стриманий у поведженні з усіма, то суворий і зверхній. Козацтво все прощало йому», — так описує М. Костомаров психологічний стан Б. Хмельницького після повідомлення про обрання нового короля Речі Посполитої⁵²².

Наведена цитата демонструє авторську емпатію (співпереживання), яка є спробою історика проникнути до внутрішнього світу Великого гетьмана. Цей спосіб є досить поширеним на ниві романтичного історіописання. Варто наголосити, що костомаровський опис цього стану Б. Хмельницького викликав здивування і навіть нерозуміння деяких рецензентів. «Куди цей новий Мойсей (Б. Хмельницький. — *Авт.*), як називали його панегіристи, повів свій народ?», — риторично запитував Г. Єлисеєв⁵²³.

Заразом подана замальовка цієї історичної постаті різко контрастує з тим духовним зломом, який відбувався в Україні, зокрема, у свідомості масового, колективного героя. «Протягом дев'яти місяців 1648 року Україна змінилася так, як не змінювалася упродовж віків: польський аристократичний порядок рухнув, стани перемішалися і злилися в понятті руського козака; зв'язки між Україною і Польщею, напевно, розірвалися», — резюмує вчений⁵²⁴.

Зауважимо, що авторські пошуки різноманітних форм вираження внутрішньої сутності народу призводять до надання йому антропоморфних рис, себто якостей притаманних окремій людині. Це дозволяє історичному порівнювати, зіставляти духовні почуття колективного та індивідуального героїв, які відтепер стають співмірними. Зокрема, М. Костомаров наголошує на кардинальних метаморфозах, що сталися у становищі Б. Хмельницького, який із вигнання перетворився у могутнього провідника «південноруського народу». Автор зображує Великого гетьмана на вершині тріумфу в колі послів «владних осіб», у момент усвідомлення своєї моральної сили⁵²⁵.

Такий швидкий перехід головного персонального героя від одного духовного стану до іншого є досить характерним для творчої манери М. Костомарова

⁵²¹ Там же. — Т. 2. — С. 51.

⁵²² Там же. — Т. 2. — С. 54.

⁵²³ Грыцько [Елисеєв Г. З.] Указ. соч. — С. 165.

⁵²⁴ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 2. — С. 57.

⁵²⁵ Там же. — Т. 2. — С. 64.

та його романтичного світобачення. Адже розвиток сюжетного дійства представляє не тільки апологію славетної минувшини, а й спосіб її осягнення. Саме морально-етичні, духовні характеристики героя у певний момент його буття і складають той пояснювальний ряд, який розкриває читачеві загальну перспективу руху, що відбувається на авансцені історії.

Логіка сюжету вимагала від М. Костомарова представлення героїв і з іншого, польського боку. Одним із таких супротивників Б. Хмельницького, на сторінках монографії, є польський магнат і воєначальник, князь Ярема-Михайло Вишневецький. Автор відтворює Я.-М. Вишневецького як особу з багатьма чеснотами, яка персоніфікує давній шляхетський дух. Він називає його «войовничим Яремою»⁵²⁶, підкреслює, що його «славетне ім'я збуджувало бадьорість»⁵²⁷ у польському війську за скрутних обставин і т. п.

М. Костомаров навіть порівнює тріумфальне повернення Б. Хмельницького до України після укладання Зборівського договору (серпень 1649 р.) з урочистою зустріччю Я.-М. Вишневецького у Варшаві⁵²⁸. Зокрема, історик наголошує на тому нечуваному моральному піднесенні, яке породжували дії, а іноді звичайна поява цих персональних героїв. Варто наголосити, що таке представлення образів Я.-М. Вишневецького та Б. Хмельницького, вкотре використовується М. Костомаровим, аби показати конфлікт шляхетського та козацького духу на рівні яскравих, сильних історичних особистостей.

Ще більш цікавим матеріалом для розуміння пояснювальної стратегії історика є відтворення подій після Зборівського миру, який Б. Хмельницький був змушений укласти під загрозою втратити кримського союзника у війні з поляками⁵²⁹. Передусім, автор зупиняється на тогочасному духовному стані масового героя, який характеризує як неповторну та яскраву миттєвість посеред трагічного й драматичного буття. «То був славний час, але короткий і єдиний в житті південно-руського народу, — час всезагального захоплення», — зазначає М. Костомаров⁵³⁰. Але з миром завершується і швидкоплинна «епоха слави та визволення», зникає дух тієї всестанової вільності, який панував на більшій частині українських земель, підкреслює автор. Усенародна відданість та любов до Великого гетьмана швидко змінилася відчуженням.

Простий люд споглядає безпросвітність повсякденного буття, картину суцільної руйнації та татарських грабунків. Водночас швидко постає «військовий клас» нових землевласників, яких наділяють ранговими маєтками. «Решта народонаселення під назвою посполитих мала знову повернутися до селянства», — зауважує М. Костомаров⁵³¹. На його думку, саме впровадження Б. Хмельницьким такого станового устрою стало підставою для майбутнього «введення поміщицького права в Малоросії»⁵³².

У рецензії 1858 р. М. Костомаров досить промовисто висловив своє ставлення до Зборівського миру, зокрема назвав його найбільшою помилкою

⁵²⁶ Там же. — Т. 2. — С. 122.

⁵²⁷ Там же. — Т. 2. — С. 98.

⁵²⁸ Там же. — Т. 2. — С. 198.

⁵²⁹ Там же. — Т. 2. — С. 166–167.

⁵³⁰ Там же. — Т. 2. — С. 198.

⁵³¹ Там же. — Т. 2. — С. 208.

⁵³² Там же. — Т. 2. — С. 209.

Великого гетьмана, яка визначила трагічний хід історії Південної Русі⁵³³. «За Зборівською угодою сорок тисяч осіб обрано до козацького стану: їх очікувала завидна доля послуговуватися з особливих прав; решта ж народу, яка стояла зі зброєю на полях збараських та зборовських, поверталася до стану посполитих та оберталася або в колишне підданство панам, або в нове — козацьким чиновникам. Що могло бути більш несправедливим, ніж такий вирок?», — риторично запитує історик⁵³⁴.

Проте у своїй першій магістерській дисертації М. Костомаров висловився ще категоричніше: «Цей Хмельницький великий був тільки на словах, малий на ділі. Щасливе закінчення зборівського миру згордило його, і відхилило від нього серця підлеглих»⁵³⁵. На цьому місці доцільно ще раз згадати про особисту драму у дитинстві майбутнього вченого, яка закарбувалася у його пам'яті на все життя. У дитячому віці майбутній історик втратив батька, якого вбили під час пограбування. Відтак незаконнонароджений від дворянина та його селянки «панський» хлопчик опинився у становищі напівкріпосного, яким володіли його родичі. Матері М. Костомарова — Тетяні Петрівні з величезними зусиллями вдалося викупити сина з неволі у 1832 р. на гроші, що залишилися від поділу майна⁵³⁶. Певна річ, цей незабутній, травматичний дитячий досвід прищепив автору монографії відразу до будь-яких виявів кріпосництва.

Більше того, спроби батька виховувати сина у дусі французьких просвітників XVIII ст., зокрема Вольтера, виплекали егалітарні устремління М. Костомарова як історика. На побутування цих мотивів у його працях звертають увагу і сучасні дослідники⁵³⁷. З цієї перспективи «новий устрій громадянства» руйнував чесноти Б. Хмельницького як провідного персонального героя на морально-етичній шкалі вартостей М. Костомарова-романтика, перетворював Великого гетьмана у досить суперечливу і складну історичну особистість.

Б. Крупницький відзначав, що «Б. Хмельницький як провідник нації у Костомарова виходить ніби з власних інтересів або заступає вузько-егоїстичну політику старшини. Взагалі його постать дуже слабо і неясно окреслена, і її по суті зовсім закривають стихійні народні рухи»⁵³⁸.

Але ж яким постає керманіч південноруського народу на сторінках монографії?

З під пера історика Б. Хмельницький виступає то величним, мудрим політиком та дипломатом, славетним гетьманом із неабиякою військовою кмітливістю і розважливістю, то нестримним у своєму гніві володарем, схильним до пияцтва та набожності, то простим, позбавленим аристократичних рис козаць-

⁵³³ Костомаров Н. Рец. на кн.: Чорна рада... — С. 5

⁵³⁴ Там же. — С. 6.

⁵³⁵ Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемічні писання... — С. 34.

⁵³⁶ Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова // КС. — 1898. — № 11. — С. 207–217.

⁵³⁷ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992. — P. 188.

⁵³⁸ Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: II. Богдан Хмельницький у світлі української історіографії XVIII–XX ст. // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 10.

ким ватажком, який близький до простолюду. Таке представлення образу Б. Хмельницького не тільки створює ефект калейдоскопічності, а й ореол загадковості, який чарує, приваблює читача. Причому авторське відтворення головного героя є настільки своєрідним, що російський історик В. Ключевський навіть називає такий образ «костомаровським Богданом Хмельницьким»⁵³⁹.

Заразом М. Костомаров у такий спосіб демонструє суперечності у постаті Великого гетьмана, зокрема намічає лінії його майбутнього конфлікту з народною масою. На думку автора, цей конфлікт закорінено в духовному стані тогочасного суспільства, який уже не міг опанувати ані Б. Хмельницький, ані хтось інший. «Від найпершого оголошення про повернення холопів у їхнє колишнє підданство він декілька разів видавав універсали про покору власникам, безперестанку карав неслухняних — все марно. — пише історик. — Винних було так багато, що влада Хмельницького не могла з ними впоратися»⁵⁴⁰.

Дипломатичні комбінації та міжнародні зносини гетьмана з Московщиною, Кримом, Туреччиною, Польщею, Швецією на цьому тлі виглядають радше як доповнення до, власне, тих внутрішніх чинників і причин, які невблаганно наближали козацьку Україну до новітнього військового протистояння з Річчю Посполитою. «Тодішнє внутрішнє, становище України неминуче спричинило нову війну», — підсумовує М. Костомаров⁵⁴¹. Проте початок війни історик обставляє як своєрідне ритуальне дійство, яке приводить у рух хвиля релігійного завзяття та піднесення з обох боків.

Війна отримує релігійне освячення як з католицького боку — папського нунція Джованні де Торреса у поляків, так і з православного — коринфського митрополита Йоасафа у козаків⁵⁴². Формальним приводом для війни виступає вимога гетьмана скасувати церковну унію⁵⁴³. Однак, незважаючи на благословення поважного православного ієрарха нова війна з Польською Короною розпочинається для Б. Хмельницького під знаком втрати тієї величезної «моральної сили, яка була в нього торік»⁵⁴⁴.

М. Костомаров відзначає, що гетьман навіть видав універсал, в якому закликав знищувати «залишки панські та католицькі», прагнучи «повернути до себе попередню довіру народу»⁵⁴⁵. Та все було даремно. Втрата «моральної сили» неминуче вела козацького керманіча до поразки. Її своєрідним провісником стала загибель брацлавського полковника Данила Нечая, яку історик зображує в контексті «вбивчого передчуття» народом майбутньої трагедії⁵⁴⁶.

Іншим «знаменням», своєрідним попередженням читача є авторське тлумачення родинної драми Б. Хмельницького, пов'язаної зі зрадою його другої дружини Мотрони Чаплинської. Вона начебто (за версією історика) зв'язалася з якимось годинником зі Львова. Обоє були страчені за наказом гетьмана

⁵³⁹ Ключевский В. О. Н. И. Костомаров // Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах. — М., 1989. — Т. 7: Специальные курсы. — С. 380.

⁵⁴⁰ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 2. — С. 264.

⁵⁴¹ Там же. — Т. 2. — С. 231.

⁵⁴² Там же. — Т. 2. — С. 301, 303.

⁵⁴³ Там же. — Т. 2. — С. 264, 273.

⁵⁴⁴ Там же. — Т. 2. — С. 306.

⁵⁴⁵ Там же. — Т. 2. — С. 286.

⁵⁴⁶ Там же. — Т. 2. — С. 285.

його старшим сином — Тимошем. М. Костомаров приділяє зазначеному епізоду неабияку увагу в четвертому виданні монографії, але тільки побіжно згадує у другому⁵⁴⁷. Це вказує на авторське переосмислення доби Хмельниччини та мотивацій її головного героя.

На думку автора, ця особиста драма належить до «таких подій, які самі по собі, серед гучних політичних перипетій, здаються для історії малозначними; насправді ж за впливом на серце героїв епохи набагато важливіші, ніж може здатися»⁵⁴⁸. У рецензії 1882 р. на монографію П. Буцинського історик відніс родинну трагедію Б. Хмельницького до тих випадків, які «іноді зовсім непомічені за їх зовнішньою малозначністю, насправді бувають *істинними причинами важливих суспільних переворотів*, саме за глибиною впливу, котрий справляють на душевний настрій історичних діячів, керуючих такими переворотами»⁵⁴⁹. За свідченням В. Горленка, М. Костомаров уважав цей епізод ключовим для розуміння долі Великого гетьмана та його доби, зокрема, того трагічного повороту, що стався в «духовному житті Богдана»⁵⁵⁰.

Так, крок за кроком історик розставляє сюжетні віхи, які торують шлях до майбутньої Берестецької катастрофи. Вони і складають його ірраціональну, ідеалістичну стратегію пояснення, котра представлена в авторському розгортанні сюжетного дійства.

З цієї перспективи стає зрозумілим і костомаровський опис Берестецької битви (червень 1651 р.) з наголосом, за висловом В. Антоновича, на «окремих ефектних епізодах», а не на «стратегічних рухах обох армій»⁵⁵¹. Адже її доля для М. Костомарова була вирішена ще раніше в царині «духу», а не на ниві військового протиборства. Берестецька поразка докорінно змінила і особисте становище Б. Хмельницького, і духовний стан колективного героя. Відтак в авторських замальовках тодішньої України домінує тема тотальної руйнації, масової трагедії та загального хаосу.

Її своєрідним символом є страшна київська пожежа (її автор датує 6/16 серпня 1651 р.), яку М. Костомаров порівнює зі знищенням біблійних міст Содом і Гоморра⁵⁵². Воднораз він яскраво описує суцільне розчарування, яке ширилося у різних прошарках української людності. Становище гетьмана в контексті цієї ситуації було вкрай складним. «Козаки звинувачували Хмельницького через, що він кинув військо під Берестечком. У різних місцях України влаштовувалися бунтівні сходки, на яких засуджували Хмельницького як зрадника», — зазначає вчений⁵⁵³.

За таких обставин, уважає М. Костомаров, принизливий для козацького керманіча Білоцерківський договір, підписаний у вересні 1651 р., виглядав як «власний порятунок» зі скрути, тимчасове перемир'я, яке можна буде «легко

⁵⁴⁷ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. — 2-е изд., доп. — Т. 2. — С. 206.

⁵⁴⁸ Его же. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 2. — С. 311.

⁵⁴⁹ Его же. Рец. на кн.: Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком... — С. 2.

⁵⁵⁰ Горленко В. Указ. соч. — С. 113.

⁵⁵¹ В. А. [Антонович В. Б.] Рец. на кн.: Костомаров Н. Богдан Хмельницкий... — С. 317.

⁵⁵² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 2. — С. 410.

⁵⁵³ Там же. — Т. 2. — С. 397-398.

перервати, коли буде потрібно»⁵⁵⁴. Ще гіршим цей мир був для звичайного люду. Адже «Білоцерківський трактат кинув Україну в те ж становище, в якому вона перебувала до 1648 року: чотирирічні старання, втрата народу, спустошення Русі не окупувалися нічим»⁵⁵⁵. Проте обставини для гетьмана не покращилися і після укладання мирної угоди з Польською Короною. Недаремно М. Костомаров зображує тогочасну ситуацію в контексті загального безладдя й хаосу на українських теренах.

Розпочалися масові переселення українців до порубіжних земель, передусім, до Московщини⁵⁵⁶. Панували руйнація, повсюдні грабунки та напружене очікування нової війни з поляками. Б. Хмельницький швидко втрачав навіть ті куці залишки моральної довіри, які ще залишалися після Берестецької поразки. Втім, і польська влада не могла опанувати східні креси. Адже розмах «громадянської зіпсованості» польської нації невпинно наближав Річ Посполиту до доби великих потрясінь. Тому на українських землях, за висловом М. Костомарова, «мешканці не думали про покірність панам, ні жовнірам, ні самому козацькому гетьманові»⁵⁵⁷.

Та й дії Б. Хмельницького, скеровані на утвердження становища козацької верхівки, дедалі більше суперечили настроям та устремлінням колективного героя. «*Козаки, користуючись своїми вольностями, мали утворити новий вільний стан нарівні зі шляхтою, а панські люди мусли знову служити панам. Панський стан збільшувався, бо до нього належали вже й козацькі чиновники, які мали рангові маєтки*», — підкреслює історик⁵⁵⁸. Таким чином, у сюжетному дійстві, розгорнутим за сценарієм М. Костомарова, козацтво швидко втрачало роль всенародного та всестанового репрезентанта, зокрема підважувалася його духовна сутність захисника й оборонця від релігійного та національного гноблення.

Така хитка ситуація вимагала від Великого гетьмана швидких і рішучих дій, зокрема пошуку нових союзників. Саме у цьому сенсі історик тлумачить його численні дипломатичні контакти (Туреччина, Крим, Московщина, Волощина, Молдова, Семигород, Швеція), які тільки пришвидшували поновлення війни. Тимчасові успіхи у війні супроти Польської Корони, зокрема перемога у Батозькій битві у травні 1652 р., вже не дозволяли, на думку М. Костомарова, вирватися козацькому керманичу із негативного ланцюга подій. Тож цей успіх викликав тільки нову хвилю повсюдного плюндрування і спустошення, під час якої «діставалося не лише винним, не шанувалися ні добродієство, ні сумирність»⁵⁵⁹.

Отож боротьба Б. Хмельницького з Річчю Посполитою перетворювалася у війну на взаємне знищення⁵⁶⁰. М. Костомаров навіть вкладає у уста короля Яна II Казимира її досить промовисте визначення — «погибельна війна»⁵⁶¹. Вона розгорталася на тлі загального духовного занепаду та зневіри. «Вже не

⁵⁵⁴ Там же. — Т. 2. — С. 432–433.

⁵⁵⁵ Там же. — Т. 3. — С. 1.

⁵⁵⁶ Там же. — Т. 3. — С. 6.

⁵⁵⁷ Там же. — Т. 3. — С. 10.

⁵⁵⁸ Там же. — Т. 3. — С. 37–38.

⁵⁵⁹ Там же. — Т. 3. — С. 36.

⁵⁶⁰ Там же. — Т. 3. — С. 57.

⁵⁶¹ Там же. — Т. 3. — С. 59.

було піднесення минулих років. Ненастанні спустошення набридли народові», — зазначає історик⁵⁶². Тому сподівання Б. Хмельницького на моральну підтримку, порозуміння з колективним героєм були марними.

Відтоді відбувається остаточний поворот у долі козацького провідника. Черговим сигналом, поданим М. Костомаровим читачу у викладі сюжетної канви, є загибель у вересні 1653 р. старшого сина гетьмана — Тимоша⁵⁶³. Водночас учений акцентує увагу на побоюваннях Б. Хмельницького, який уважав, що порозуміння Речі Посполитої та Кримського ханства може призвести до погибелі України⁵⁶⁴.

Більше того, автор згадує про спустошливі набіги татар на українські землі та виносить свій моральний присуд зовнішній політиці гетьмана. «Отак розраховувалась бідна Україна за шестирічне побратимство з невірними», — відзначає М. Костомаров⁵⁶⁵. Так поступове розгортання сюжету вибудовує пояснювальний ряд історика, що складається, переважно з ідеалістичних, ірраціональних складових: втрата «духовної сили» як головним персональним героєм, так і козацтвом узагалі, виникнення «військового класу», який стає символом «нового устрою», — несправедливого й ганебного у морально-етичному сенсі; суцільне розчарування та зневіра народу; смерть Т. Хмельницького; крах сподівань на коаліцію супроти Речі Посполитої з іншими державами тощо.

Власне, зазначені сюжетні елементи й утворюють той переломний стан, який передувє московському вибору Великого гетьмана. Зрештою, в контексті авторського зображення подій союз Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. виглядає не стільки як природна злука з єдиновірцями, скільки як спроба знайти вихід із вкрай скрутного становища. Не випадково російський історик Г. Карпов стверджував, що в монографії М. Костомарова «поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так немовби вони з неба впали»⁵⁶⁶. Ще більш послідовним є автор в оцінці негативних наслідків «Переяславської злуки», особливо у світлі дій та планів козацького керманіча. «...Загалом в Україні щось не ладилось після приєднання до Московської Держави», — наголошує М. Костомаров⁵⁶⁷.

Зокрема, він зосереджує увагу на непорозуміннях між козаками та російським військом під час облоги Львова восени 1655 р.⁵⁶⁸, згадує про тимчасові сподівання Б. Хмельницького укласти мир із поляками на основі визнання самостійності України⁵⁶⁹, його взаємини з Туреччиною⁵⁷⁰, пошуки нових союзників, спроби скласти широкий антипольський альянс та ін.

Зауважимо, що події 1654–1657 рр. учений відтворює значно стисліше, ніж 1648–1653 рр. Таке скорочене висвітлення цього періоду є вповні природним

⁵⁶² Там же. — Т. 3. — С. 88.

⁵⁶³ Там же. — Т. 3. — С. 98.

⁵⁶⁴ Там же. — Т. 3. — С. 120.

⁵⁶⁵ Там же. — Т. 3. — С. 122.

⁵⁶⁶ Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М., 1870. — С. 140.

⁵⁶⁷ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 3. — С. 182.

⁵⁶⁸ Там же. — Т. 3. — С. 208.

⁵⁶⁹ Там же. — Т. 3. — С. 220.

⁵⁷⁰ Там же. — Т. 3. — С. 229–230.

для М. Костомарова, адже за канонами сюжету Хмельниччина добігала свого останнього акту на сцені української історії. Критичною точкою у добі Великого гетьмана, за версією історика, стала Віленська угода у жовтні 1656 р. За висловом автора, вона паралізувала «плани козацького гетьмана»⁵⁷¹ та поховала його надії на розділ Польщі між Московською державою і Швецією.

Зазначимо, що у третьому виданні монографії ця подія розглядається як найтрагічніша сторінка в біографії Б. Хмельницького. «Йому було майже шістьдесят років; багато в житті у нього було ударів, але *віленський договір з усіма поєднаними з ним обставинами, був найзгубнішим ударом для Хмельницького*», — підкреслює М. Костомаров⁵⁷². Таке тлумачення впливу Віленського перемир'я на долю козацького керманіча викликало низку інвектив російського дослідника П. Буцинського, який уважав, що Б. Хмельницький керувався виключно особистими, егоїстичними мотивами⁵⁷³.

У четвертому виданні монографії цей договір трактується М. Костомаровим більш помірковано. Відтак автор висвітлює Віленську угоду у ширшій історичній перспективі, посеред низки інших подій та обставин, які унеможливили Великому гетьману виконати своє духовне призначення — знищити Польську державу, розділити її землі та звільнити Україну⁵⁷⁴. Насамкінець М. Костомаров фактично відкидає думку про можливе отруєння головного персонального героя. Натомість він приписує чи то Б. Хмельницькому, чи то народу авторство алегоричного поетичного образу про бідну чайку ображену двома птахами, з якими пов'язує гірку долю Південної Русі⁵⁷⁵.

Так, на сторінках монографії, Великий гетьман переходить з авансцени історії в світ інобуття.

Та, мабуть, найвідвертішу оцінку постаті та діяльності Б. Хмельницького історик представив усе ж таки не в своїй тритомній праці, а у вищезгаданій рецензії на студію П. Буцинського. З огляду на те, що нам не відомо про передруки цієї рецензії, наведемо досить розлогу цитату М. Костомарова: «Якщо Хмельницький зробив послуги Росії, то абсолютно супроти своєї волі. Він ніколи не думав щиро та навіки об'єднатися з московською державою; він тільки хитрував та обдурював царя, тимчасово потребуючи союзу з ним, щоб завдати удару своїм запеклим ворогам — полякам, з якими, однак, він схильний був ближче зійтися, аніж із Москвою, навіть за найбільшого прагнення розпалити супроти них всіляких ворогів між сусідами. В один і той же час український гетьман визнавав себе данником і московського царя, і турецького падишаха; запевняв московський уряд у своїй непохитній вірності та уклав дружні угоди зі Швецією, якій московський государ оголосив війну, показував прихильність королю польському Яну Казимиру поновити мир та союз з ним та з Річчю

⁵⁷¹ Там же. — Т. 3. — С. 234.

⁵⁷² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 3-е изд., доп. и испр. — Т. 3. — С. 254.

⁵⁷³ Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — С. 204–205. Див. про погляди П. Буцинського: *Basarab J. Pereislav 1654: A Historiographical Study / An Introduction by I. L. Rudnytsky.* — Edmonton, 1982. — P. 114–118.

⁵⁷⁴ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 3. — С. 237.

⁵⁷⁵ Там же. — Т. 3. — С. 239.

Посполитою і водночас допомагав Ракочі, який задумував скинути Яна Казимира з престолу. *З усіма однаково хитрував Хмельницький, всіх рівно обдурював, маючи на меті свою заповітну мрію — дати своїй Україні повну незалежність, хоча сам не міг зректися засвоєного з юності ідеалу шляхетського устрою, не нависного для українського народу»*⁵⁷⁶.

Ця авторська оцінка, оприлюднена наприкінці 1882 р., очевидно постала у процесі підготовки четвертого видання «Богдана Хмельницького». За свідченням приятеля М. Костомарова — В. Беренштама, саме тоді історик змінив свої погляди на устремління та мотиви Великого гетьмана⁵⁷⁷.

Отже, зазначена монографія, попри відсутність чітко сформульованих узагальнень та висновків, які інколи представлені в рецензіях та публіцистичних розвідках М. Костомарова, репрезентує достатньо цілісне відтворення доби Хмельниччини. Тим паче, що історик був одним із перших учених в українському історіописанні, який сконструював оригінальну структуру суб'єктивності. Вона включає автора, створені ним образи, сюжетне дійство з колективним та персональними героями, читацьку аудиторію, котрій адресуються і передаються ці елементи.

Саме продукування такої структури суб'єктивності стало запорукою феноменального успіху монографій М. Костомарова, зокрема його студії «Богдан Хмельницький», серед широких кіл громадськості. Більше того, історик-романтик започаткував монографічну розробку української історії, яка сприяла швидкому поширенню зазначеного виду і жанру наукової продукції⁵⁷⁸. М. Кордуба називає М. Костомарова «першим монографічним дослідником»⁵⁷⁹.

Відзначимо, що становлення монографії як виду наукових студій в європейській історіографії (від Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса⁵⁸⁰ до Р. Дж. Коллінгвуда⁵⁸¹) зазвичай пов'язують із позитивістським історіописанням.

Свій спосіб викладу М. Костомаров в одній із праць схарактеризував як «складання» (рос. «*составление*»)⁵⁸² монографій із певних джерел. Його виклад спирався на кілька базових принципів: контекстуальне висвітлення подій та явищ, визнання за автором права представляти можливе у статусі дійсного, що дозволило стилізувати минуле спираючись як на етнографічний та географічний матеріал, так і шляхом упровадження героїко-художніх елементів, зокрема уявних монологів та діалогів відомих історичних постатей.

«Ті, хто знав Костомарова добре пам'ятають, як він, натхнений розмовою про героїв своїх історій, непомітно для себе переходив у тон їхньої мови та цитував чи імпровізував цілі сторінки церковнослов'янською, польською, на-

⁵⁷⁶ Костомаров Н. Рец. на кн.: Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком... — С. 2.

⁵⁷⁷ Беренштам В. Воспоминания... — С. 224.

⁵⁷⁸ Біднов В. Що читати по історії України (коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. — Катеринослав, 1920. — С. 7.

⁵⁷⁹ Кордуба М. Володимир Антонович // ЛВ. — 1942, 11, квіт. — № 77. — С. 2

⁵⁸⁰ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Пер. с фр. — СПб., 1899. — С. 240–242.

⁵⁸¹ Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; авт. ст. М. А. Киссель. — М., 1980. — С. 123.

⁵⁸² Костомаров Н. Руина... — 1879. — № 4. — С. 610.

родною малоруською, літературною малоруською мовою XVII ст. і навіть латиною», — згадував О. Русов⁵⁸³.

Романтичне історіописання передбачало введення на авансцену минувши-ни масового, колективного героя — народу. Останній виступає як тотальне ідеалістичне, ірраціональне включення, яке є джерелом історичного руху і, водночас, вищим позачасовим мірилом вартості у романтичному світобаченні. Відтак для розкриття множинності дій, емоційних почувань та психологічних реакцій масового героя М. Костомаров застосовує розмаїтий дослідницький інструментарій.

Зокрема, він наділяє народ морально-етичними, мистецько-естетичними якостями та антропоморфними рисами, які дозволяють порівнювати його з визначними історичними особистостями, наприклад із Великим гетьманом, відтворювати конфлікт колективного і персонального героїв тощо. М. Костомаров використовує й емпатичне проникнення до внутрішнього світу видатних особистостей, зокрема демонструє їхній духовний стан та морально-етичну мотивацію дій і вчинків. Він показує мінливість та суперечливість духовних характеристик («моральна сила», «ідеал», «ідея», «справедливість» і т. п.) і персональних героїв, і цілих станів суспільства, приміром козацтва, які, власне, і визначають їхнє призначення в той чи інший момент історичної дії.

Минувшина конструюється М. Костомаровим на кшталт драми, що виявляє конечність та нескінченність історичного буття, пов'язує минуле, сучасне і майбуття, зокрема героїчне та трагічне, в єдине сюжетне дійство. Адже сюжет є центральним елементом викладу, який сполучає його дослідницькі практики (етнографічну, літературну та ін.). Водночас сюжетна лінія представляє його ідеалістичну, ірраціональну стратегію пояснення історії, в якій дивним чином поєднуються вимоги до критичного і достовірного тлумачення минувшини з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей.

Зауважимо, що художнє представлення української минувшини доведене М. Костомаровим до крайньої, практично граничної межі, яку дозволяли тодішні канони наукової праці. У цьому виявляється мистецько-художня абсолютизація стилю романтиків, яка, за висловом російського філософа Олексія Лосева, подавалася вище будь-якого буття⁵⁸⁴. Така стратегія пояснення відображає героїко-художній стиль мислення М. Костомарова як історика з морально-етичним та мистецько-естетичним ідеалом науковості.

Звичайно такий пояснювальний ряд майже не сприймався вченими, зорієнтованими на аналітичне витлумачення історії та сцієнтистський ідеал наукових знань, скажімо в контексті позитивістських взірців мислення. Однак, інтуїтивне конструювання минувшини, попри численні недоліки (апология героїко-легендарних мотивів, психологічний редукаціонізм, ідеалізація колективного героя, фактографічні перекручення, приховані апокрифи та низка ін.), впритул наближало М. Костомарова та інших істориків-романтиків до проблеми Іншої суб'єктивності, осягнення якої вже відбувалося на теренах дослідницьких практик XX ст.

⁵⁸³ Русов А. Костомаров в Харькове. По поводу автобиографии Н. И. Костомарова // Харьковский сб. — Харьков, 1891. — Вып. 5. — С. 3.

⁵⁸⁴ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. — К., 1994. — С. 46.

Але цим не вичерпуються здобутки автора монографії «Богдан Хмельницький». М. Костомаров уперше висунув, сформулював і спробував відповісти на питання: якою мірою Великий гетьман був співтворцем історії? Після М. Костомарова жоден історик, який писав про Хмельниччину, вже не міг уникнути тієї чи іншої відповіді на це питання.

3.6. Історія як міф. «Гетьман-відступник» у сприйнятті М. Костомарова

Монографія «Мазепа», опублікована на схилі життя М. Костомарова (1882), посідає виїмкове та незвичайне місце в його творчості. Здавалося б, що складні колізії біографії «гетьмана-відступника» на тлі драматичних і трагічних поворотів в історії України-Гетьманщини на зламі XVII–XVIII ст. містять усі потрібні складові, щоб вибудувати і розгорнути масштабне, динамічне сюжетне дійство, яке так полюбляв автор «Богдана Хмельницького». Тим більше, що доба І. Мазепи незаперечно продукувала аналогії зі славетними часами Хмельниччини, яскраво відтвореними у вищеназваній тритомній монографії (3-є вид. — СПб., 1870).

Втім, на тлі останньої студія М. Костомарова про І. Мазепу виглядає як разючий дисонанс, ба навіть як бліда тінь попередніх праць, своєрідний виняток-казус у творчості історика-художника. Таке враження складається у читача вже на перших сторінках цієї монографії. Передусім, майже зовсім зникають широкі, калейдоскопічні та мінливі контексти творення світу минушини, які властиві більшості великих робіт М. Костомарова. Відтак особа майбутнього гетьмана постає на історичній сцені у світлі різнорідних, досить суперечливих, іноді майже анекдотичних свідчень. Історик-романтик не подає навіть невеликого вступу, який би змалював появу І. Мазепи у сенсі супутніх подій та самобутніх передумов. Він лише обмежується стислою згадкою про те, що виклав інтриги майбутнього гетьмана за часів І. Самойловича у своїй монографії «Руїна...»⁵⁸⁵.

Це посилання виглядає досить дивно, позаяк на сторінках зазначеної праці побутування І. Мазепи розглянуто побіжно. Майбутньому гетьманові присвячено лише декілька текстових фрагментів. Зокрема, М. Костомаров висвітлює обставини невдалої дипломатичної місії І. Мазепи як посланця правобережного гетьмана П. Дорошенка до Кримського ханства та Туреччини, під час якої він потрапив у полон до запорожців (1674) і був переданий лівобережному гетьману І. Самойловичу⁵⁸⁶. Наведений епізод історик також згадує у своїй рецензії з нагоди появи перших чотирьох книжок «Киевской старины»⁵⁸⁷. Крім того, І. Мазепа декілька разів фігурує в «Руїне...» як речник І. Самойловича у Москві⁵⁸⁸. М. Костомаров пише також про хабар, який дав майбутній гетьман князю В. Голіцину за зміщення І. Самойловича⁵⁸⁹. Власне, цим і обмежується репрезентація образу І. Мазепи в студії «Руїна...».

Проте подальша канва подій в монографії «Мазепа», зокрема після обрання провідного персонального героя на гетьмана, представляє авторові чимало можливостей для загострення сюжетного дійства, надання йому звичного динамізму і повноти просторово-часового колориту: криваві і трагічні Кримські походи 1687 та 1689 рр., апогей боротьби Петра І з царівною Софією за москов-

⁵⁸⁵ Костомаров Н. И. Мазепа. — М., 1882. — С. 15

⁵⁸⁶ Его же. Руїна. Историческая монография. 1663–1687 // ВЕ. — 1880. — № 7. — С. 256–261.

⁵⁸⁷ Его же. Рец. на журн.: Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Киев, 1882. — Кн. I–IV, январь–апрель // НВ (СПб.). — 1882, 27 апр. — № 2212. — С. 2.

⁵⁸⁸ Его же. Руїна... — 1880. — № 9. — С. 20–24, 29–31, 66.

⁵⁸⁹ Там же. — С. 70.

ський трон і т. п. Однак, М. Костомаров не використовує ці сюжетні потенції. Натомість у його представленні гетьман І. Мазепа з'являється і виглядає як особа, що пасивно сприймає плін світу минувшини.

Приміром, він просто «очікує» опали після падіння свого покровителя князя Василя Голіцина. Причому М. Костомаров не подає психологічного обрис цього, вочевидь, напруженого і важкого стану, коли безпосередньо перетинаються шляхи Петра Великого та українського гетьмана, що помітно контрастує зі звичною авторською манерою викладу, зокрема у монографії «Богдан Хмельницький». У читача, знайомого з його попередніми працями, така стильова метаморфоза викликає неабияке здивування. Невідомий автор розлогої рецензійної статті «История гетманства Мазепы», який переховувався під криптонімом С. В., із подивом відзначає, що читацька публіка «не знайде в монографії про Мазепу живої літературної розповіді, художньо-психологічної обробки перспективної теми, з'ясування і замальовки такої видатної історичної особистості якою був Мазепа. Розповідь п. Костомарова недостатньо популярна в кращому значенні цього слова...»⁵⁹⁰.

Така заувага навіть складно сприймається щодо творчості М. Костомарова. Але історичне письмо, яке споглядаємо на сторінках цієї монографії, перекоонує, що невідомий рецензент усе ж таки мав рацію. Адже авторська репрезентація постаті І. Мазепи, переважно, зводиться до морально-етичних характеристик чи відповідного оцінювання його певних учинків. Скажімо, дізнаємося про виняткову здатність І. Мазепи здобути прихильність тієї чи іншої особи, зокрема вміння передбачити те, що від нього хоче отримати його покровитель і т. п.⁵⁹¹. Ця думка історика практично повторює його сентенції, викладені в монографії «Руїна...»⁵⁹². Крім того, М. Костомаров повідомляє про зловживання з військовою скарбницею, яка «витрачалася не тільки на утримання охотницького війська і на виплати козакам, але й на *приватні примхи гетьмана і його двору, а також на всілякі подарунки*»⁵⁹³. Проте він не забуває згадати про І. Мазепу як мецената й покровителя церкви та культури⁵⁹⁴.

Врешті, костомаровське представлення образу новоспеченого гетьмана виглядає досить однобічним і статичним. Якщо Б. Хмельницький в однойменній монографії поставав у світлі різних контекстів і ракурсів, зокрема у сенсі співвіднесення з побутуванням колективного / масового героя, то постать І. Мазепи вимальовується М. Костомаровим якось осібно. Зазвичай він подається на тлі невдоволення запорожців, тогочасних хитросплетінь російсько-українських взаємин, зокрема у коловороті незчисленних доносів, звинувачень і застережних виправдань, спроб очорнити в очах Москви очевидних та потенційних ворогів, постійних прагнень здобути прихильність Петра I й знаних російських сановників і урядовців і т. п.

⁵⁹⁰ С. В. История гетманства Мазепы. Рец. на кн.: Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. — М.: Типо-лит. И. Н. Кушнерева и К°, 1882. — VII, 446 с. // РВ. — 1883. — Т. 166, №7. — С. 330.

⁵⁹¹ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 16.

⁵⁹² Его же. Руїна... — 1880. — № 7. — С. 260.

⁵⁹³ Его же. Мазепа... — С. 20.

⁵⁹⁴ Там же. — С. 39, 40–41.

Український історик Теодор Мацьків уважав таку візію щодо постаті І. Мазепи дивною й незрозумілою, зокрема наголошував, що саме вона спричинилася до поширення негативного погляду на особу гетьмана у західній історичній думці⁵⁹⁵. Та найбільше вражало інтерпретатора цієї монографії те, що М. Костомаров добре усвідомлював однобічність і тенденційність московського актового матеріалу⁵⁹⁶.

І, справді, автор немовби виправдовується перед читачем, зокрема відзначає, що І. Мазепі була притаманна *«природна вкрадливість, та здатність всім подобатися з першого разу, здатність, яка живе з людиною і з нею вмирає, залишаючи мало слідів для нащадків, котрі прагнуть вивчити історичну особу. За одностайними свідченнями особисто знаючих цю людину, йому була дуже властива така здібність»*⁵⁹⁷.

Наведена сентенція не є випадковою. Вочевидь, М. Костомаров відчував обмеженість інформаційного потенціалу джерел із політичної та дипломатичної історії, які не могли підживити і розгорнути його творчу уяву про події далекої минувшини. *«...Повсякчас відчуваю загалом недостатність офіційних джерел там, де потрібно знати не факти й явища, але їхні причини, які виходять із духовного життя та його розвитку»*, — скаржитья історик у листі від 23 вересня 1877 р. до О. Лазаревського, в якому він розповідає про пошуки архівних матеріалів у Москві стосовно доби І. Самойловича та І. Мазепи⁵⁹⁸. Проте чи можна вважати ці складнощі й проблеми з обсягу архівної та загалом джерельної евристики визначальними, себто такими, що примусили М. Костомарова докорінно змінити авторську конструкцію однієї з найвідоміших історичних студій?

Передусім, варто згадати, що історик досить успішно вирішував подібні проблеми у багатьох працях, зокрема в «Богдане Хмельницьком», четверте переоблене видання якого вийшло 1884 р. До того ж, на той час він здобув величезний досвід у царині едиційної археографії та на ниві джерелознавства української історії. Можемо припустити, що помітний вплив на його творчість справляв загальний фізичний і психологічний стан, зокрема прогресуюче погіршення здоров'я та загроза повністю втратити зір.

Ця тема і пов'язані з нею особисті емоції, особливо ширяться після тяжкої зими 1875 р., коли М. Костомаров перехворів на тиф. Дехто з дослідників припускає, що саме тоді в нього трапився крововилив у мозок⁵⁹⁹. Відтак пов'язані з хворобами переживання досить репрезентативно подані у його листуванні, хоч історик навіть у молоді роки вирізнявся надзвичайною вразливістю й чутливістю щодо свого фізичного стану.

На початку 1880-х років ці почування спричинилися до певного суспільного резонансу, зокрема у тогочасній пресі. Вони викликали своєрідний коментар історика. *«Хтось із чогось надрукував у газетах, що я ослаб і згасаю. — писав*

⁵⁹⁵ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Передм. Л. Винара. — Мюнхен, 1988. — С. 39.

⁵⁹⁶ Його ж. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. — К., 1994. — С. 132.

⁵⁹⁷ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 37–38.

⁵⁹⁸ Лазаревский А. Письмо Н. И. Костомарова [м. Москва, 23 вересня 1877 р.] //КС. — 1891. — № 9. — С. 478

⁵⁹⁹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 348.

М. Костомаров до О. Гатцука у листі від 28 липня 1881 р. — В цьому є дешиця правди: мій зір сильно впав і це мене доводить до відчаю, більше того я відчуваю загальну слабкість і фізичне, і розумове знесилля. *Але я не страждаю ніякою гострою хворобою*»⁶⁰⁰.

Та, попри суттєві проблеми зі здоров'ям наприкінці 1870-х — початку 1880-х років, М. Костомаров достатньо інтенсивно працював, про що свідчить низка його нових праць.

Зрештою, вчений залишався у більш-менш робочому стані, принаймні до трагічного випадку, який стався з ним 25 січня 1884 р. Тоді історика, в якого істотно погіршився зір, збив кінний вантажний повіз на одній із вулиць С.-Петербурга⁶⁰¹. Схоже, що стильові метаморфози історичного письма М. Костомарова, котрі споглядаємо у монографії «Мазепа», варто все ж таки шукати у його дослідницьких мотиваціях та устремліннях, хоч не слід ігнорувати й обставини приватного життя. Тож повернемося до авторського викладу.

«Зачарований» і досить одноманітний перебіг сюжетної канви подій монографії почасти розривають зовнішньополітичні дії, які дещо оживлюють уявний простір української минушини, відтворений автором. Одним із таких епізодів є повстання Петрика (Петра Іваненка). М. Костомаров докладно представляє цю суперечливу й складну сторінку з історії України-Гетьманщини в четвертій і, частково, п'ятій главі. Вчений виявляє навіть певні симпатії до особи Петрика, наприклад зіставляє його з П. Дорошенком і навіть самим Б. Хмельницьким. Зокрема, історик підкреслює, що Петрик «копіював» діяння Великого гетьмана⁶⁰².

Так, завдяки зовнішньополітичним обставинам у монографії несподівано з'являється ще один персональний, хоч значною мірою й епізодичний герой. Утім, автор одразу підкреслює, що П. Іваненко постає на авансцені минушини в іншу добу, яка докорінно відрізняється, порівняно з Хмельниччиною чи Руїною. М. Костомаров подає досить своєрідну і, заразом, виразну характеристику цієї особистості. *«Петрик, очевидно, розігрував із себе Богдана Хмельницького; але часи, коли Богдан Хмельницький міг творити свої великі справи, пройшли не-поворотно. Скрізь і у всьому наслідування буває гіршим за оригінал, і події, штучно повторювані не своєчасно, являють собою щось комічне. Петрик у малоруській історії став таким типом, яким був Дон-Кіхот в історії людської поетичної творчості»,* — відзначає історик⁶⁰³.

Це образне порівняння «ханського гетьмана» з відомим літературним персонажем є показовим. Тим паче, що воно виявляє рецепцію різних темпоральних пластів української історії, яка зазвичай конструюється М. Костомаровим у вигляді морально-етичної та мистецько-естетичної системи, що задає певні координати сюжетного дійства. Варто підкреслити, що типаж Дон-Кіхота живив у своїх текстах і В. Липинський⁶⁰⁴.

⁶⁰⁰ Костомаров Н. И. — Гатцук А. А. [автограф; 28 липня 1881 р., Прилуки] // ІР НБУВ. — Ф. 22. — Спр. 26. — Арк. 1.

⁶⁰¹ Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров... — С. 349.

⁶⁰² Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 78–79.

⁶⁰³ Там же. — С. 80.

⁶⁰⁴ Правобережець В. [Липинський В.] Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта) // НУС. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — Р. 397–406.

Отож на деякий час Петрик виступає як супротивник, який змагається з І. Мазепою не тільки за гетьманську булаву, а й за вплив на масового, колективного героя — народ / націю. «Можна було побоюватися, що *бунтівник дійсно вгадав народне бажання*», — пише М. Костомаров⁶⁰⁵. Та справжньої, драматичної, захоплюючої дух та читацьку уяву боротьби, так і не вийшло. Тому представлення цього конфлікту лише трохи пожвавило бліде історичне тло цієї монографії. «Сіра копія» Б. Хмельницького та П. Дорошенка виявилася незрівнянно гіршою, ніж його великі попередники. Чи варто дивуватися, що за такого контексту висвітлення походи Петрика у спілці з татарськими союзниками завершилися нічим?

Прикметним виглядає і авторське потрактування подій, яке М. Костомаров пов'язує з народним / національним духом. «*Народ* ні на волосину не спокусився його відозвами, не показав бажання пожертвувати життям і статком заради звільнення від московської влади, *не вбачав у Петрику нового Хмельницького*, і Мазепа, здавалося, мав право запевняти московський уряд, що все зведене Петриком і подібними йому злобителями про утиски народу є брехнею, — в Малоросії всі, старші і менші, живуть щасливо, в багатстві і достатку, ніхто нікого не силує, ніхто ні від кого не потерпає», — зазначає автор⁶⁰⁶.

Така думка, як не дивно, виглядає як своєрідний присуд не тільки «ханському гетьману», а й самому І. Мазепі, якому історик, так і не віддає лаври цієї «перемоги». Відтак знищивши свого ворога, якого начебто вбили, спокусившись на винагороду у тисячу рублів, запропоновану гетьманом, І. Мазепа, як і Петрик, кінець-кінцем програє у царині духу, себто у змаганні за масового героя. Зауважимо, що О. Оглоблін піддавав сумніву версію М. Костомарова та інших істориків про смерть Петрика⁶⁰⁷.

Здавалося б, що М. Костомаров поступово повертається до звичних стильових канонів. Але наділяючи народ / націю антропоморфними рисами, себто сприймаючи цю спільноту майже як окрему людину, автор прагне досягнути її відчуття й психологічні реакції. Недаремно, на сторінках його монографії, споглядаємо численні вислови на кшталт: «народний голос», «народний погляд», «народне бажання», «народне устремління», «народне сум'яття», «народне благо», «народна любов», «народне обурення» та навіть «народна філософія».

Однак, М. Костомаров практично не робить жодних спроб порівняти колективного героя з провідною історичною особистістю, якій, власне, присвячена зазначена студія. Шляхи гетьмана лише зрідка перетинаються з багатоманітним і суперечливим буттям народу / нації. Це виглядає досить дивним, оскільки антропоморфне уподібнення народу в романтичному історіописанні традиційно вживається для конструювання своєрідного простору, в якому проводяться компаративні паралелі між масовим і персональними героями. Натомість постать І. Мазепи немовби вмонтовується у загальний плин подій, що проходять повз гетьмана, але лише побіжно зачіпають його становище: походи Петрика, війни з турками і татарами в 1695–1696 рр. і т. п.

⁶⁰⁵ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 81.

⁶⁰⁶ Там же. — С. 93.

⁶⁰⁷ Оглоблін О. Ще до історії Петрика // Студії з Криму. I–IX / Ред. А. Е. Кримський. — К., 1930. — С. 95–99.

Приміром, у восьмій главі історик зосереджує увагу на висвітленні козацького руху на Правобережній Україні, зокрема описує діяння С. Палія, С. Самуся та інших народних ватажків, скерованих супроти польських магнатів тощо. У схожому дусі М. Костомаров розглядає побутування гетьмана і у дев'ятій главі, в якій подається перебіг критичних, переломних подій у тодішній російській й українській минувшині — початок Північної війни. Проте навіть у цій главі І. Мазепа постає десь на маргінесі викладу у контексті повсякденної рутини військових дій, зовнішньополітичних комбінацій і планів, урешті-решт як особа, що виконує царські доручення та споглядає як шириться полум'я війни на східноєвропейських теренах.

Зазначимо, що монографія «Мазепа» вирізняється майже повною відсутністю авторської емпатії стосовно головного героя та невиразністю просторово-часових обрисів, якими уславився історик серед російської читаючої публіки. На відміну від інших праць М. Костомарова, у цій студії споглядаємо досить мало уявних / вигаданих діалогів та монологів, які дозволяли автору репрезентувати можливе в статусі дійсного і задавати ритміку й динаміку викладу.

На цьому місці цілком логічно постає питання: як історик представляє особу «гетьмана-відступника»? Адже традиційні стильові риси, властиві автору, проступають тільки епізодично. Більше того, вони суперечать відстороненій, дещо зверхній позиції М. Костомарова щодо головного персонального героя цієї студії. Почасті настанови історика стосовно конструкції монографії «Мазепа» проступають у його співвіднесенні постаті гетьмана з особою російського царя-реформатора.

Зауважимо, що на специфічне висвітлення цих взаємин у вказаній праці М. Костомарова звернув увагу український історик Дмитро Кравцов. Зокрема, Д. Кравцов уважав, що автор подає ці відносини досить епізодично і не підкреслює свого «загального вражіння»⁶⁰⁸.

Втім, якщо послідовно простежити й потрактувати ці епізоди чи фрагменти у загальному річищі викладу М. Костомарова, то побачимо певну стратегію пояснення історика-романтика. Звичайно, ірраціональну й інтуїтивну, часом суперечливу лінію тлумачення, яка складно сприймається у межах аналітичних процедур та вимог сцієнтизму.

Виглядає, що і М. Грушевський, який розглядає цю монографію в означеному сенсі, фактично виказує повне нерозуміння логіки М. Костомарова. «Автор потонув в фактичній оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного, читач не виносить властиво ніякого розуміння тодішніх відносин, політичних і соціальних змагань і напрямів, а щодо особи самого Мазепи автор став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і “воплощенная ложь”, сією цілком негативною характеристикою заступив дорогу до зрозуміння справдішнього Мазепи»⁶⁰⁹.

Проте М. Костомаров, вочевидь, виходив з іншої перспективи, про що свідчить досить специфічне представлення постатей українського гетьмана та

⁶⁰⁸ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // ЗІФВ. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 239–240.

⁶⁰⁹ Грушевський М. Рец. на кн.: Уманець Ф. М. Гетман Мазепа. Историческая монография. — СПб., 1897. — 1, 455, III с. // ЗНТШ (Львів). — 1898. — Т. 21. — С. 20.

російського царя. Вже перша зустріч І. Мазепи з Петром I завершується непередбачуваним успіхом українського гетьмана, промова якого вельми сподобалася новому російському володарю⁶¹⁰. Ця подія є достатньо прикметною, позаяк навіть оточення гетьмана очікувало репресивних заходів із боку Москви, щонайменше, опали після падіння його колишнього покровителя — князя В. Голіцина.

Натомість несподівані милості, отримані І. Мазепою від російського царя, швидко трансформуються у всемірне і беззастережне довір'я. Відтак нескінченні доноси й інтриги, спрямовані супроти нього, здавалося б, мали лише зворотній ефект! *«Московський уряд не тільки догоджав гетьману, демонструючи недовіру до всіх звинувачень, що так рясно сипалися проти нього, але надавав милості його рідним і всім, за кого він клопотався»*, — підкреслює М. Костомаров⁶¹¹.

Водночас історик наголошує на систематичному і послідовному піднесенні персональних взаємин українського гетьмана та російського царя, які вже не обмежувалися особистими симпатіями. Щорічні московські вояжі І. Мазепи, як правило, на початку календарного року, істотно зміцнили його становище. *«Так утверджувалися між царем і гетьманом такі відносини, що Мазепа послуговався не тільки пошаною, але любов'ю і повною довірою до себе царя Петра»*, — наголошує автор⁶¹².

Відзначимо, що навіть невдалі походи гетьмана та князя Я. Долгорукого супроти татар і турків у 1697–1698 рр., останній з яких М. Костомаров навіть називає «ганебним» і порівнює його з відомими кримськими поразками князя В. Голіцина 1687 та 1689 рр., не викликали невдоволення молодого, енергійного та запального царя⁶¹³. У 1700 р. І. Мазепа став кавалером (другим після генерал-фельдмаршала й управителя Посольського приказу Ф. Головіна) ордену св. Андрія Первозванного. На його честь був даний особливий царський банкет, на якому гетьмана славили 48 близьких осіб із козацької старшини⁶¹⁴.

Видається, що навіть складний перебіг російсько-шведської війни не зміг затьмарити обопільну прихильність цих історичних осіб. М. Костомаров наголошує на постійних пожалуваннях і подарунках (землі з кріпосними, коштовності, хутра, зброя і т. п.), які систематично отримував І. Мазепа від російського царя⁶¹⁵. Крім того, автор згадує про особливий знак довіри Петра I до гетьмана, який доручив йому стратити сотника М. Мандрику (1705), що «зухвало» висловлювався про І. Мазепу⁶¹⁶.

М. Костомаров акцентує увагу на обміні мисливськими й рибальськими трофеями, різноманітними делікатесами й дарами землі між цими двома особами, які тлумачить як своєрідний вияв їхньої духовної близькості й товариської приязні. *«Між гетьманом і царем відбувалися часті обміни подарунками, як між близькими друзями...»*, — резюмує вчений⁶¹⁷.

⁶¹⁰ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 37.

⁶¹¹ Там же. — С. 62.

⁶¹² Там же. — С. 112.

⁶¹³ Там же. — С. 125, 127.

⁶¹⁴ Там же. — С. 140.

⁶¹⁵ Там же. — С. 191, 193.

⁶¹⁶ Там же. — С. 206.

⁶¹⁷ Там же. — С. 205.

Урешті, на сторінках монографії проступає парадоксальна, але достатньо вмотивована думка історика про нерозривний зв'язок гетьмана з Москвою. Причому йдеться не про ту чи іншу зовнішньополітичну комбінацію, внутрішньополітичну інтригу, а про духовну сув'язь І. Мазепи з російськими можновладцями, ба навіть про їхню спільну морально-етичну порочність. Це авторське відкриття урівнює постаті Петра Великого та Івана Мазепи в царині духу, поза як на шкалі трансцендентних вартостей М. Костомарова як історика-романтика моральна потворність є найбільшим «гріхом»!

Не випадково, згадуючи про І. Мазепу як мецената та покровителя церкви⁶¹⁸ історик наголошує на показному характері його православної віри. «Так видиме всіма благочестя і ревнивість до православних храмів знищувало силу ворогів Мазепи, які виставляли його в своїх доносах поляком, який таємно співчуває польським заповітним намірам і лише вдає з себе російського православного», — зазначає вчений⁶¹⁹. Таке «показне благочестя» гетьмана вельми нагадує зовнішні, демонстративні ознаки російського православ'я, які М. Костомаров яскраво висвітлив у монографії «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях»⁶²⁰.

Та найбільше російського царя й українського гетьмана пов'язали їхні «звершення» в соціальній площині української минувшини. За візією М. Костомарова, в часи І. Мазепи ще не вкоренилися жорсткі станові відмінності між поспільством і козацтвом, що давало можливість певної міграції чи обміну між різними соціальними прошарками⁶²¹. Він навіть стверджує, що у Гетьманщині, іноді відбувалося «переміщення станів і місць мешкання», коли частина козацтва поверталася в поспільство, а інша — навпаки прагнула ввійти до козацтва⁶²².

Проте вже перші пожалування Петра I, на думку М. Костомарова, заклали «фундамент приватного землеволодіння в Малоросії та початок майбутнього малоросійського дворянства»⁶²³. Чимало зусиль на цій ниві доклав і сам гетьман, який наблизив віддану йому козацьку старшину до становища привілейованої спільноти приватних землевласників. Ще категоричніше історик висловився у своїй студії «Мазепинцы» (1884). «Ніхто з гетьманів не надав стільки універсалів на маєтності, які пізніше потверджувалися царськими грамотами, ніхто, як Мазепа, через це не наплотив в Україні стільки так званих панів, віддаючи їм у порядкування, живущих на їхніх землях посполитих», — підкреслює М. Костомаров⁶²⁴.

На цьому місці варто наголосити, що такі погляди щодо «гетьмана-відступника» були досить поширеними посеред колишніх кирило-мефодіївських братчиків. Скажімо, П. Куліш в «Обзоре украинской словесности», вміщеному на сторінках часопису «Основа», подав вельми промовисту характеристику тієї доби. «Гетьманство Мазепи було часами найбільшого розквіту козацьких панів, за рахунок нижчих класів українського населення. Жоден гетьман не

⁶¹⁸ Там же. — С. 39, 40–41, 64, 136.

⁶¹⁹ Там же. — С. 136.

⁶²⁰ Костомаров Н. Очерк домашней жизни... — С. 211.

⁶²¹ Его же. Мазепа... — С. 67.

⁶²² Там же. — С. 132.

⁶²³ Там же. — С. 39.

⁶²⁴ Костомаров Н. Мазепинцы. — № 1. — С. 5.

піднісся до такого самовладдя, як Мазепа, отож, жоден не міг дозволити собі таких великих зловживань. — зазначає автор. — Чим нижче схилив він голову перед царем Петром, тим зарозуміліше тримав її перед тодішньою Українською нацією, цієї простодушною юрбою, стільки разів уже проданою своїми провідниками з часів знаменитого повстання Хмельницького»⁶²⁵.

Втім, антипанський запал П. Куліша часів петербурзької «Основи» згодом зазнав докорінних трансформацій. Натомість М. Костомаров проніс пошану до егалітарних чи братерських ідеалів в організації суспільного буття практично до останніх днів життя. Відзначимо, що навіть саму «зраду» І. Мазепи історик розглядає як своєрідний каталізатор процесу соціальної диференціації, зокрема закріпачення посполитих. У такому контексті події 1708–1709 рр. стали одним із могутніх поштовхів, які розхитали, а зрештою остаточно підірвали, як уважав М. Костомаров, стару егалітарну основу буття козацтва.

«Побоювалися, щоб знищення порядку, до якого країна звикла вже століттями, не спричинило в ній смуту, і тому створили небувале в Малоросії дворянство, яке, як показує історія, завжди буває болячкою там, де не виробляється саме собою з історичного життя, а нав'язується за теорією. Поспільство закріпачується цим нововигаданим дворянством, і таким чином народ розламується на два стани, протилежні за своїми інтересами. Щоправда, зародки такого ладу існували вже раніше у відносинах між багатими землевласниками і бідняками, що поселилися у них. Але то були зловживання, повсякчас усвідомлювані як такі, а з нового порядку речей вони стали законними, і Малоросія, нарівні зі всією рештою Росії, піддалася надовго всій мерзоті кріпацтва, від якого полегшила тільки у недавній час», — підкреслює вчений⁶²⁶.

І. Крип'якевич тримався думки, що саме домінування таких «соціальних противенств» у монографії М. Костомарова і спричинилося до негативного відтворення образу І. Мазепи як аристократа, який йшов «проти народу і у народі не найшов розуміння...»⁶²⁷. Однак, авторські мотивації, вочевидь, є значно складнішими і достатньо суперечливими, позаяк їхні витоки слід шукати ще в дитячих, травматичних враженнях напівкріпосного хлопчика після трагічної загибелі батька М. Костомарова, а згодом у специфічних творчих рефлексіях історика.

Варто наголосити, що тема масових, колективних переживань народу / нації у контексті масштабних соціальних перетворень неодноразово порушувалася в багатьох його працях, зокрема у тритомній монографії «Богдан Хмельницький». Проте в ушлявлену і героїчну добу Хмельниччини емоційно-психологічні почування щодо соціальної нерівності лише почасти проривалися назовні й епізодично виводилися автором на перший план сюжетного дійства.

Натомість за часів І. Мазепи та Петра I йшлося вже не про нищення егалітарних засад козацтва, які історик пов'язував із давньоруськими традиціями вічевої вольниці. Ба більше, цар та гетьман започаткували соціальні трансформації, які вцент зруйнували саму сутність духовної екзистенції козацтва, а за великим рахунком — усього українського народу. Власне, доба І. Мазепи

⁶²⁵ Кулиш П. Обзор украинской словесности. II. Котляревский // Основа. — 1861. — № 1. — С. 237.

⁶²⁶ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 445.

⁶²⁷ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. — С. 49.

є апогеєм духовного переродження, морального знівечення козацтва в рецепції романтичного мислення, за якою насувалася похмура й страшна епоха кріпацтва або, за висловом М. Костомарова, темний «мужицький вік», себто докорінно інший, пригнічений та спотворений стан побутування народного / національного духу.

Зрештою, апелюючи до тогочасних колективних переживань історик мимоволі запозичує міфологічні компоненти народної свідомості. Тим паче, що міф зазвичай спирається на масове переживання чи колективний шок. Такий стрес, повсякчас відтворюваний в історичній свідомості, виступає як спосіб витлумачення минувшини за допомогою продукування образів, що ототожнюються з певними явищами, процесами та подіями. Відтак вони заступають, підмінюють логічні та раціональні стратегії пояснення, врешті-решт міф сакралізує історію, примушує сприймати її як безпосередню даність.

Натомість постає своєрідна міфореальність, у межах якої побутують історичні постаті. Тож історичний міф розглядають як спосіб громадської віри та загального травматичного переживання власного минулого. Зауважимо, що ідеалістичне, ірраціональне опредметнення масових почувань, настроїв і фобій часто-густо пов'язується з певними історичними особистостями, точніше з їхніми образами, які інколи несподівано сполучаються з цілеспрямованим, раціонально організованим і послідовним шельмуванням тієї чи іншої постаті.

Саме у світлі таких різних та, zarazom, суперечливих, почасти навіть навіяних, сторонніх контекстів постає образ І. Мазепи на сторінках однойменної монографії М. Костомарова. Визначальною складовою авторських уявлень є теза про гетьмана як «найпершого, головного пана» — ворога українського поспільства⁶²⁸. Причому історик вкотре прирівнює І. Мазепу як аристократа до російських можновладців, зокрема відзначає, що народ уважав його одночасно і «польським паном», і «угодником московської влади»⁶²⁹.

М. Костомаров навіть апелює до народної пам'яті, зокрема до переказів про побутування С. Палія в Сибіру, згадує його злощасні поневіряння й злигодні. «Очевидно, що тут доля Палія протиставляється долі Мазепи, що погубив його і продовжував жити в розкоші і достатку», — відзначає автор⁶³⁰. Тож постать С. Палія постає на сторінках монографії як одна з символічних жертв, представлених у споминах народу⁶³¹. Однак, найголовнішою жертвою «гетьмана-відступника» у репрезентації М. Костомарова є народний / національний дух «розламаний», понівечений та розіп'ятий становими межами, які так завзято й цілеспрямовано насаджав І. Мазепа у спілці з російським царем. Загалом тему жертвовності, точніше жертвовної спокути, досить часто споглядаємо у міфологічних конструкціях як специфічну ланку, що пов'язує уявне з реальним, зокрема надає історичним процесам, подіям і особам докорінно іншого, сакрального сенсу.

У костомаровській візії ідея масової, колективної жертвовності є наскрізь трагічною, позаяк розглядається як Божа кара, як тяжке випробування й масова спокута, послані Провидінням малоросійському / українському народу, який порушив гармонійні, християнські засади свого буття піддавшись матеріальним

⁶²⁸ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 218.

⁶²⁹ Там же. — С. 218.

⁶³⁰ Там же. — С. 204

⁶³¹ Там же. — С. 381.

спокусам та становим привілеєм. Заразом постать І. Мазепи постає як тодішне втілення, ба навіть як персоніфікація тої страшної й руйнівної суспільної напасті, тотального соціального «зла», яке врешті підірвало тонку та хитку рівновагу екзистенції народу / нації.

Отож тема духовної вбогості й ницості гетьмана-аристократа рефреном проходить крізь сюжет усїєї монографії. Цей морально-етичний імператив вихолощує і нівелює потенційне багатство сюжетних контекстів і ліній з обсягу минувшини, яке звичайно було найяскравішою візитівкою історичного письма М. Костомарова. Приміром, навіть особисту драму І. Мазепи — кохання до Мотрі Кочубеївни історик представляє як вияв моральної потворності майбутнього «зрадника» — «старого розпусника» з «найвувльгарнішими способами зваблення»⁶³².

Проте у М. Костомарова не викликає жодної симпатії й постать генерального судді Василя Кочубея. Автор урівнює його у моральному сенсі з І. Мазепою, позаяк вважає його співтворцем тогочасних злодіянь на теренах Гетьманщини. Ця замальовка різуче відрізняється, наприклад, від висвітлення родинної трагедії Б. Хмельницького — шлюбної зради його другої дружини Мотрони Чаплинської, яку історик розглядав як певне виправдання і навіть знакове пояснення того нещасливого повороту військової та політичної фортуни, що стався в житті Великого гетьмана⁶³³.

У негативному сенсі М. Костомаров трактує й внутрішньополітичні заходи І. Мазепи. Наприклад, створення «охотницьких» полків, кількість яких стрімко збільшилася у його гетьманство, як уважав учений, за рахунок усілякої наволочі. «Вони створювали народу справжній тягар і збуджували до себе неприхильність не тільки посполитих, але і козаків городових і навіть запорожців», — наголошує М. Костомаров⁶³⁴.

Та найповніше духовна ницість І. Мазепи постає у контексті авторського висвітлення подій Північної війни, зокрема т. зв. «зради». Зазначимо, що тему народних лихоліть за часів російсько-шведського протистояння М. Костомаров порушував і раніше, зокрема у невеликій, але досить відомій розвідці «Черты сопротивления власти при Петре Великом»⁶³⁵. На трагічному й драматичному тлі страждань і злигоднів масового, колективного героя історик відтворює домінацію особистих мотивацій й устремлень гетьмана, який поступово під впливом подій та обставин звертається до думки про українсько-шведський альянс.

Однак, у викладі М. Костомарова І. Мазепа шукає не виходу з вкрай складної ситуації, в якій опинилася Україна-Гетьманщина, а особистого порятунку, спертого на тверезий, прагматичний і цинічний розрахунок. Цей контраст, точніше конфлікт егоїстичного, персонального та загального, колективного, проступає як найголовніша ідея в авторській анатомії «зради» гетьмана посеред тодішньої руйнації й народних поневірянь. Проте вчений все частіше

⁶³² Там же. — С. 276.

⁶³³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. — 4-е изд., доп. и испр. — Т. 2. — С. 310–311.

⁶³⁴ Его же. Мазепа... — С. 133.

⁶³⁵ Его же. Черты сопротивления власти при Петре Великом // РС. — 1875. — № 2. — С. 381–383.

і частіше згадує про військові визиски, небувалі безчинства російських військовиків, які збуджували невдоволення і ставали «нестерпною ношею» у Малоросії та в інших «царських областях»⁶³⁶. Варто наголосити, що Б. Крупницький вказував на логічну суперечливість у тлумаченнях автора між недавніми антимосковськими настроями українців та позитивними відгуками на заклики російського царя до боротьби зі шведським військом і «зрадником Мазепою»⁶³⁷.

М. Костомаров вважає, що ці антиросійські настрої ще не несли політичних загроз. Натомість історик підкреслює, що саме в цьому світлі І. Мазепа намагався представити становище на теренах Гетьманщини в очах російського уряду, яке називав критичним, зокрема «огульно звинувачував весь малоросійський народ у легковажності та схильності до вагань»⁶³⁸. Врешті, поведінка гетьмана репрезентується вченим у звичному ракурсі: будь-що-будь виказати щиру вірність російському володарю й обілити себе від можливих підозр і звинувачень. Але зовнішня військово-політична канва подій поступово підважує особисті мотиви і зацікавлення І. Мазепи, змушує його переосмислити поточну ситуацію та намітити свої майбутні дії.

Автор подає самотню проекцію впливу зовнішніх чинників на внутрішній вибір гетьмана, себто сам процес «входження у зраду». Причому одинадцята, почасти дванадцята глава з монографії, в яких описуються ці «внутрішні» перетворення І. Мазепи, найбільше нагадують звичного М. Костомарова як історика-художника з властивими йому рисами — динамізмом і розмахом сюжетного дійства. Проте ця авторська експресія виглядає лише як локальний фрагмент в архітектоніці студії.

Спершу історик згадує про «спокусливі листи» княгині Анни Дольської, хоч і вважає, що на той момент «могутність Карла не досягла ще такої висоти, щоб вірність ворогу шведського короля ставала до крайності небезпечною, а царська могутність не впала до того, щоби не збудити в себе страх за майбуття»⁶³⁹. Властиво, міркування егоїстичної доцільності й осібної вигоди подаються вченим як засадні риси образу «гетьмана-відступника», які сполучаються з його шляхетською зарозумілістю. Саме останні, вважає М. Костомаров, спричинилися до особистої конфронтації І. Мазепи та одного з найближчих урядовців Петра I — О. Меншикова. «Шляхетська пиха людини, що в юності була „покойовим“ польського короля, здригалася від думки підпорядковуватися тому, хто в дитинстві торгував пирогами в Москві», — пише історик⁶⁴⁰.

Проте найбільше зачепив І. Мазепу, на думку автора, безпосередній наказ О. Меншикова, без узгодження з гетьманом, виступати у похід компанійському полковнику А. Танському⁶⁴¹. Це розпорядження не лише завдало дошкульної особистої образи, а й виглядало як зазіхання на його владу в Гетьманщині.

З цим випадком, вважає М. Костомаров, перед І. Мазепою замаячила вповні реальна перспектива втратити гетьманську булаву, позаяк «пристрасть царя

⁶³⁶ *Его же*. Мазепа... — С. 147.

⁶³⁷ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. К. Струкевича; вступ. ст. В. М. Горобця. — К., 2003. — С. 176.

⁶³⁸ *Костомаров Н. И.* Мазепа... — С. 147.

⁶³⁹ Там же. — С. 224.

⁶⁴⁰ Там же. — С. 225.

⁶⁴¹ Там же. — С. 238.

Петра до перетворень готова вже була торкнутися Гетьманщини, а бажання якомога тісніше злити цей край із рештою частин Російської держави дісталось йому у спадок від колишньої московської політики»⁶⁴².

Певна річ, перебіг військових подій змушував російського володаря та його урядовців удаватися до радикальних і навіть екстремальних заходів у внутрішній політиці, зокрема на теренах Гетьманщини. Близкучі перемоги шведського короля Карла XII в 1706 р. остаточно зруйнували антишведську коаліцію. Росія залишилася сам на сам із сильним та вправним супротивником. Тому російська дипломатія гарячково шукала нових союзників і навіть пропонувала європейським монархіям, за інформацією М. Костомарова, поділ Речі Посполитої, зокрема українських земель у вигляді Київського князівства⁶⁴³. Але військово-політичний поворот 1706 р. похитнув впевненість І. Мазепи у становищі Петра I і спонукував зазвичай вельми обережного й розважливого гетьмана до зближення з царськими ворогами⁶⁴⁴.

Так, крок за кроком автор змальовує як «зовнішні випробування» поступово підважують егоїстичний, морально спотворений внутрішній світ І. Мазепи, врешті-решт неблаганно навертають його до пошуку шляхів особистого порятунку з дуже складної ситуації. Ця зовнішня домінація над внутрішнім незаперечно виказує духовні вади І. Мазепи. *«Цей малоросійський гетьман був за своєю натурою егоїст; він був щиро відданий царю Петру до того часу, поки Петро був сильний, доки Петру не загрожував могутній ворог...»*, — зазначає М. Костомаров у своїй студії «Мазепинці»⁶⁴⁵. В іншому місці історик підкреслює, що *«Мазепа, як усі егоїсти, був боягузом, побоювався за власну шкуру, був вельми обережним і не повністю впевненим у здійсненні своєї мети, в дієвості обраних заходів»*⁶⁴⁶.

Така замальовка постаті гетьмана виглядає вкрай однобічною. Тим більше, що в попередніх працях М. Костомаров відтворював складних, багатограних історичних особистостей. Приміром, навіть Великий гетьман Б. Хмельницький з-під його пера поставав як складний та внутрішньо суперечливий, але позитивний персональний герой. Недаремно вже згадуваний рецензент із криптиномом «С. В.», попри його антиукраїнофільські симпатії, вважав, що в монографії М. Костомарова *«характер Мазепи не складається перед читачем в різко відокремлену особистість»*⁶⁴⁷.

Та навіть у переломний момент історичного вибору авторське відтворення образу «гетьмана-відступника» хвибує позірною одноманітністю. Зокрема, М. Костомаров тримається думки, що гетьман вичікував моменту, коли шальки терезів остаточно схляться на бік Карла XII і розглядав перехід під шведську протекцію тільки як крайній засіб⁶⁴⁸. Спираючись на свідчення шведських істориків автор вказує на існування різноманітних контактів і зв'язків І. Мазепи

⁶⁴² Там же. — С. 238.

⁶⁴³ Там же. — С. 235–236.

⁶⁴⁴ Там же. — С. 231.

⁶⁴⁵ Костомаров Н. Мазепинцы. — № 1. — С. 1

⁶⁴⁶ Там же. — С. 6.

⁶⁴⁷ С. В. История гетманства Мазепы... — С. 331.

⁶⁴⁸ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 251, 254.

зі Шведською та Польською Коронами⁶⁴⁹. Крім того, він акцентує увагу на «фальшивому становищі» І. Мазепи, який планував «зрадити» Петра І і, заразом, посилав військо супроти майбутніх союзників⁶⁵⁰.

Зауважимо, що М. Костомаров вкотре наголошує на чудових взаєминах російського царя й українського гетьмана навіть напередодні «зради», які не змогли похитнути нові доноси⁶⁵¹, зокрема відома справа В. Кочубея та І. Іскри⁶⁵². «Трудно було кому-небудь обурити царя проти любимого гетьмана», — резюмує автор свої спостереження⁶⁵³. За висловом М. Костомарова, І. Мазепа постійно намагався «кинути тінь» підозри щодо можливої «зради» на весь народ⁶⁵⁴, повсякчас скаржився на власну слабкість і немічність, щоб уникнути рішучих дій і т. п. Петро І навіть вислав медика, який опікувався його лікуванням⁶⁵⁵. Так чи інакше, гетьману вдалося ввести в оману як російського володаря, так і коло найближчих царських сановників.

Водночас М. Костомаров прагне відтворити сам механізм «зради», хоч і змальовує його досить схематично, як конфлікт особистих устремлінь із загальними інтересами народної маси. Зокрема, історик приписує визрівання й ініціативу шведського вибору егоїстичним мотивам, які кермували діями «найбільшого українського пана». Натомість козацькій старшині відводилась роль пасивних співучасників, які звикли підкорятися І. Мазепі, зокрема легко піддалися його привабливим планам. Попервах процес уведення старшини до змови М. Костомаров повністю відносить на карб гетьмана, зокрема тільки принагідно згадує про ті антимосковські настрої, які побутували в її середовищі.

«Мазепа протягом 20 років свого гетьманства вже привчив старшину до такої покори собі, що нині він тільки помалу відкривав перед нею завісу, яка приховувала його таємний задум. Він спокушав старшин примарою незалежності України, указував їм, що тепер представився випадок звільнитися від усяких податків і повинностей, вигаданих московською владою: адже сам Бог посилає короля шведського для їхнього порятунку. Зробивши їх учасниками задуму його головної ідеї, він не відкривав їм багатьох подробиць, але кожного разу питав у них поради. Як йому чинити, і робив вигляд, нібито цей задум розпочатий і ведеться не за його почином, а за їхнім загальним бажанням, і він серед них є не більше, як мудрий виконавець загальної волі», — підкреслює автор⁶⁵⁶.

Врешті, М. Костомаров повністю переводить змагання персонального з колективним у кризовій, критичній історичній ситуації на ниву порятунку — гетьмана як особистості й народу як єдиної антропоморфної спільноти. Відтак автор знову вступає у площину міфотворчості, позаяк тема порятунку є класичним сюжетом багатьох історичних міфів.

⁶⁴⁹ Там же. — С. 254–255.

⁶⁵⁰ Там же. — С. 260.

⁶⁵¹ Там же. — С. 258.

⁶⁵² Там же. — С. 300.

⁶⁵³ Костомарів М. Історія України в життєписах... — С. 466.

⁶⁵⁴ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 308.

⁶⁵⁵ Там же. — С. 257.

⁶⁵⁶ Там же. — С. 313–314.

На цьому місці варто підкреслити, що в студії «Мазепинцы» роль козацької старшини у подіях 1708–1709 рр. висвітлена дещо інакше, ніж у монографії «Мазепа», з наголосом на побутуванні федеративного ідеалу. Зокрема, М. Костомаров уважав, що серед «культурних малоросіян» того часу циркулювали вельми популярні «принципи знаменитого гадяцького договору з його нереалізованим руським князівством, з його самостійністю України, федеративно пов'язаною з Польщею»⁶⁵⁷. Він навіть обстоює думку, що цей ідеал був досить близьким І. Мазепі, який спокушував українську старшину «примарою незалежності»⁶⁵⁸.

Втім, російська політика цілковито відкидала навіть гіпотетичну можливість федеративного проекту і визнавала тільки таке приєднання Гетьманщини до Московщини, за якого «вільні козаки оберталися в царських холопів»⁶⁵⁹. Не сприймалася й ідея федеративної спілки з Польщею. Тим паче, що український народний / національний дух, стверджує М. Костомаров, потерпав від Польської Корони на протязі кількох століть.

Саме у такому світлі, як спробу видати особистий порятунок за колективний, розглядає автор, шведський вибір І. Мазепи. «Якщо в народі малоруському, як доносив постійно Мазепа, і була схильність до заколотів і переворотів, то аж ніяк не в дусі Мазепи... Але в жодному разі не повинен був сподіватися на народне співчуття гетьман, що спирався на іноземну шведську силу, що вступила в межі Гетьманщини, якої народ майже зовсім не знав, і на поляків, котрих народ із покоління в покоління звик ненавидіти», — твердить М. Костомаров⁶⁶⁰.

Отож гетьман, який прагнув «зворушити козацьке серце» та повести козацтво супроти «царя — гнобителя козацької вольності»⁶⁶¹, постає на історичній сцені як лицемірна й прагматична особа, котра керується виключно персональним розрахунком, до того ж, позбавлена будь-яких морально-етичних чеснот. Однак, у деяких публіцистичних розвідках М. Костомаров інакше оцінює постать І. Мазепи.

Наприклад, у статті «О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» він зазначає: «Дитя „uszlachetnienia“, вихованець польської освіченості, цей старець не міг інакше уявити себе в майбутньому благоденстві своєї вітчизни, як у формі, наближеній до гадяцької угоди. Проте стосовно Малоросії він діяв щиро, по своєму. Він хотів незалежності і свободи своєї батьківщини. Він винен у тому, що не розумів, що український народ узагалі не потребує ні незалежності, ні навіть свободи — рівноправності та правди шукає він, а не свободи, позаяк свобода в той час інакше не сприймалася і не могла бути прийнята, як у сенсі права одних користуватися тим, чого не можуть інші»⁶⁶².

Зазначимо, що у наведеному фрагменті М. Костомаров наголошує лише на «щирості намірів» гетьмана, але в жодному разі не відкидає його «провини» за спробу «ушляхетнити» український / малоросійський народ за польським

⁶⁵⁷ Костомаров Н. Мазепинцы. — № 1. — С. 2.

⁶⁵⁸ Там же. — С. 4–5.

⁶⁵⁹ Там же. — С. 3–4.

⁶⁶⁰ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 346.

⁶⁶¹ Там же. — С. 329.

⁶⁶² Костомаров Н. О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» // Научно-публицистичні і полемічні писання... — С. 64.

взірцем, себто повсюдно впровадити становий устрій! Порівняно з публіцистичними замітками, в монографії «Мазепа» однойменний герой представлений у більш однорідному вигляді, зокрема автор апіорно відкидає навіть звичайні моральні чесноти у замальовці цієї постаті. Тому «щирість» мотивів гетьмана рішуче заперечується. Натомість акцентується увага на персональних устремліннях, в яких домінують доцільність і розрахунок.

Події 1708 р. змусили І. Мазепу нарешті кинути жереб і перейти на бік Карла XII. «Власне кажучи, це останнє, себто віра в міць шведського короля і в слабкість московської держави перед всепереможним північним героєм і була справжньою і єдиною причиною зради: Мазепа звик все життя співвідносити свої вчинки з тим, що здавалося йому вигідно в ту хвилину, і в цьому залишився вірний самому собі», — відзначає історик⁶⁶³.

Історичне дійство після самої «зради» у репрезентації М. Костомарова набуває символічних, майже ритуальних рис. Зокрема, він описує «театральний спосіб» увільнення І. Мазепи від гетьманства, що сталося 5 листопада 1708 р. Того дня публічно повісили його опудало з андріївською стрічкою та розірвали патент на звання кавалера. Водночас церковні ієрархи проголосили анафему «гетьману-відступнику»⁶⁶⁴. Ці символічні дії чи акти, пізніше стали неодмінними складовими російського історичного міфу про «гетьмана-зрадника», який побутував упродовж тривалого часу і цілеспрямовано розгортався у межах імперського гранд-нарративу.

Неабияку увагу М. Костомаров приділяє висвітленню боротьби за вплив на масового, колективного героя — народ / націю, яка точилася після переходу І. Мазепи на шведський бік. «Так між двома воюючими сторонами виникла в деякому роді полеміка маніфестами, зверненими до малоруського народу. *І та, і інша сторона хотіла виправдати себе перед цим народом і звалити провину на супротивний бік.* Проте, за визнанням самих шведів, універсали Карла і Мазепи, зі всіма запевненнями щодо намірів відновити права і вольності народні, порушені московською владою, впливали на малоруський народ менше, аніж царські маніфести й універсали гетьмана Скоропадського, позаяк останні краще зуміли вплинути на дух народу, особливо завіривши народ, що в справах, віднайдених у Мазепи в палаці після здобуття Батурина, знайшовся договір колишнього гетьмана із Станіславом, за яким гетьман віддавав Україну Польщі...», — наголошує автор⁶⁶⁵.

Зауважимо, що у відтворенні цієї «війни маніфестів», М. Костомаров посідає осібну позицію стосовно обох ворогуючих сторін. Зрештою, історик намагається подивитися на цю боротьбу знизу, себто з перспективи побутування народу. «Не можна сказати, щоби в ті часи народ малоруський мав якусь прихильність до Російської держави і до з'єднання з “москалями”; навпаки, ми на кожному кроці натрапляємо, так би мовити, на факти взаємної неприязні і навіть ворожечі між двома руськими народностями. Не можна також сказати, щоби народ малоруський не усвідомлював своєї народної особистості і не бажав національної незалежності. Багато було умов, що робили можливим відпадиння малоросі-

⁶⁶³ *Его же.* Мазепа... — С. 354.

⁶⁶⁴ Там же. — С. 348, 350–351.

⁶⁶⁵ Там же. — С. 358.

ян від вірності російському царю. Та вийшло не так. Народ інстинктивно відчув брехню в тих примарах свободи, які йому виставляли. Він вже і раніше, краще за самого Петра і його міністрів, зрозумів свого гетьмана, вважав його ляхом, готовим зрадити царю з тим, щоб віддати Україну в рабство Польщі. Ніякі запевнення зрадника, ніякі брехливі звинувачення, зведені ним на московську владу, не змінили до нього народної антипатії. *Народ інстинктивно побачив, що його тягнуть на загибель, і не пішов туди. Народ залишився вірним царю навіть не з якої-небудь прихильності, не з благоговійного почуття до монарха, а тільки тому, що з двох лих потрібно було вибирати менше*», — зазначає історик⁶⁶⁶.

Такий підхід, з одного боку, підносить М. Костомарова до абсолютизації соціальної поверхні буття, яка у його романтичному героїко-художньому стилі мислення, відображається в апеляції до народної пам'яті, зрештою у запозиченні і розгортанні міфологічних компонентів історичної свідомості (жертвна спокута, освячення теми порятунку, колективні переживання часів закріпачення, моральна провина персональних героїв і т. п.).

З іншого боку, вчений тою чи іншою мірою був змушений співвідносити власну візію з буттям офіційного й канонізованого російського історичного міфу про І. Мазепу як «зрадника» царя Петра Великого в імперському просторі соціогуманітаристики. Проте М. Костомаров диференційовано сприймав різні складові цього міфу, зокрема намагався спростувати ті, що безпосередньо стосувалися історичної екзистенції українського / малоросійського народу. Відтак змальовуючи постать «гетьмана-відступника» автор уживав як міфологічні елементи з перспективи уявного становища масового героя, зокрема його жертвних випробувань, так і окремі компоненти, навіяного російського міфу. Саме звідси походить його ідея народного вибору т. зв. «меншого лиха».

Д. Дорошенко вважав, що зазначена студія М. Костомарова та його репрезентація образу гетьмана як «зрадника-егоїста» пояснюється авторською спробою «довести, що політичний сепаратизм був чужий українському народові, що діло Мазепи було лиш його індивідуальним вчинком, який не знайшов собі жодного ґрунту на Україні, як нема, мовляв, цього ґрунту для сепаратизму й в нинішні часи»⁶⁶⁷. Ці погляди поділяли Б. Крупницький⁶⁶⁸ та Б. Кентржинський⁶⁶⁹. Однак, таке тлумачення виглядає не вповні адекватним, оскільки безпосередньо пов'язує низку публіцистичних розвідок М. Костомарова на початку 1880-х років в обороні українофільства з його тогочасними науково-історичними студіями⁶⁷⁰.

Варто наголосити, що в «знятому», концентрованому вигляді головні віхи і навіть оціночні пасажі майбутньої конструкції монографії простежуються вже в нарисі про І. Мазепу, вміщеному у шостому випуску «Русской истории

⁶⁶⁶ Там же. — С. 443.

⁶⁶⁷ *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.: У 2 т. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 9.

⁶⁶⁸ *Крупницький Б.* Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: VI. Гетьман Мазепа в оцінці істориків народників і державників // *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми... — С. 45.

⁶⁶⁹ *Кентржинський Б.* Мазепа. — К., 2013. — С. 16.

⁶⁷⁰ *Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В.* Вказ. праця. — С. 492–494.

в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (СПб., 1876)⁶⁷¹, які написані набагато раніше, себто до початку згаданої українофільської кампанії історика. З цього життєписного начерку до монографії «перекочували» навіть окремі метафори М. Костомарова щодо означення особистості українського гетьмана (внутрішня брехливість, зовнішнє благочестя, панські замашки і т. п.).

Крім того, слід взяти до уваги визначальне місце, яке посідала ідея «історичної, внутрішньої правди» в світосприйнятті і поглядах М. Костомарова. Вона відгравала роль морально-етичного абсолюту в його наукових та суспільних практиках, хоч часто поставала у вигляді суперечливого, динамічного сполучення раціонального й ірраціонального, сакрального та буденного, уявного і реального і т. п. «Ціную понад усе правду, не потерплю ані ліберальничання, ані ладану. Таким буду і надалі, — підкреслював М. Костомаров у листі до редактора журналу «Исторический вестник» С. Шубинського від 17 лютого 1877 р.⁶⁷²

Сучасні науковці та публіцисти слушно вказують на особливу роль морально-етичних цінностей у дослідницьких практиках М. Костомарова⁶⁷³. Не випадково історик у своїй науковій, педагогічній та суспільній діяльності неодноразово виступав як супроти вимог тодішньої російської громадськості, так і урядових кіл. Наприклад, 8 березня 1862 р. М. Костомаров відмовився припинити читання публічних лекцій, попри заклики петербурзького студентства, яке протестувало супроти арешту професора П. Павлова. Ця подія набула неабиякого розголосу⁶⁷⁴. В іншому випадку вчений у листі від 23 липня 1863 р. до міністра внутрішніх справ П. Валуєва вимагав права публічно обороняти свої погляди на сторінках друкованих видань щодо доцільності видання книг українською мовою⁶⁷⁵.

У світлі викладених міркувань складно припустити, що М. Костомаров свідомо пішов на кардинальне спотворення однієї з найбільших монографій заради поточних суспільно-політичних потреб. Звичайно, історик доводилося йти на компроміси, іноді майже опортуністичні заходи у громадській діяльності, проте він зазвичай прагнув відмежовувати їх від академічної царини. Вочевидь, погляди М. Костомарова щодо особистості І. Мазепи формувалися не стільки у руслі вимог суспільно-політичної кон'юнктури початку 1880-х років, яку, звичайно, не варто ігнорувати, скільки у контексті метаморфоз романтичного мислення, зокрема чудернацької стильової «гри» авторської уяви на межі реального та ідеального.

Та повернімося до висвітлення подій 1708–1709 рр. на сторінках монографії М. Костомарова. У їхньому викладі вчений інтенсивно послугується відомостя-

⁶⁷¹ Костомаров Н. И. Иван Степанович Мазепа // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — репринт. изд. 1876. — М., 1992. — Кн. 3. — Вып. 6. — С. 787–822.

⁶⁷² Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским // КА. — 1939. — Т. 2. — С. 257.

⁶⁷³ Сюдюков І. Воскресіння Івана Мазепи. Гетьман України очима Миколи Костомарова (День. — 2000, 27 жовтн. — № 196) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/voskresinnya-ivana-mazepi>

⁶⁷⁴ Костомаров Н. Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта // Научно-публицистичні і полемічні писання... — С. 134–136.

⁶⁷⁵ Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // HUS. — 1993. — Vol. 17, no. 3/4. — P. 378–380.

ми шведських авторів. Зокрема, за інформацією шведського секретаря Карла XII він подає опис зовнішності І. Мазепи⁶⁷⁶. Причому частка іноземних джерел у цій частині студії настільки велика, що вже згадуваний Б. Крупницький обстоює тезу про взаємовплив старої шведської історіографії та М. Костомарова на негативну інтерпретацію доби І. Мазепи⁶⁷⁷. Заразом Б. Крупницький уважав, що автор монографії «послуговувався в ній методом одностороннього й поверхового психологізму»⁶⁷⁸.

Про захоплення М. Костомаровим деякими шведськими джерелами, зокрема твором духівника Карла XII — пастора Георга Нордберга, пише і російський історик Євген Тарле⁶⁷⁹. Вірогідно, саме ця шведська праця з низкою цікавих характеристик відомих історичних осіб продукувала уяву М. Костомарова як історика-художника. Проте ці імпульси все ж таки були недостатніми, щоби вивести авторський виклад із міфологічного полону! Тож навіть після переходу на шведський бік «гетьман-відступник» побутує не на першому плані, а десь на задвірках історичної сцени. С. Томашівський зауважив, що «се може найслабша з усіх історичних праць заслуженого історика України»⁶⁸⁰.

Отож роль «гетьмана-зрадника» обмежується до риторичних закликів, які практично не сприймає, не чує народна маса! Йому залишається лише з жахом сприймати драматичний поворот подій: страшну руйнацію «гетьманської столиці»⁶⁸¹, постійних хитань і вередувань прибічників-запорожців, які прийняли шведський бік⁶⁸² і т. п. Врешті-решт, Мазепинська доба добігає свого кінця. Її фіналом стає знаменита Полтавська битва (1709), напередодні і під час якої шведський король та російський цар уславили себе військовою звитягою⁶⁸³, котрій автор красномовно протиставляє духовні вади «гетьмана-егоїста».

Однак, знакове значення цієї події, яке М. Костомаров порівнює за наслідками з Куликовською битвою (1380) в російській історії, трактується не в сенсі перемоги Петра I, а як триумф духу малоросійського / українського народу! «І справді, щастя Російської держави було безмірне. Честь Російської держави була вирвана з майже неминучої безодні. Небезпека була надто великою. Якби, як на те сподівався Карл, малоруський народ спокусився зваблюваннями свого гетьмана і славою північного переможця, Петру ні за що не вдалося б впоратися зі своїм суперником. Якщо хтось і був істинним винуватцем порятунку Російської держави, то це — малоруський народ, хоч цей бік справи не висувався дотепер історією в справжньому світлі», — відзначає історик⁶⁸⁴.

⁶⁷⁶ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 332.

⁶⁷⁷ Крупницький Б. Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа. Зб.: У 2 т. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 84.

⁶⁷⁸ Його ж. Гетьман Мазепа в світлі психологічної та логічної методи // КВ. — 1944, 21 жовт. — № 238. — С. 3.

⁶⁷⁹ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 334 (прим. 2).

⁶⁸⁰ Томашівський С. Из записок Каролинців про 1708/9 р. // ЗНТШ (Львів). — 1909. — Т. 92. — С. 66.

⁶⁸¹ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 341.

⁶⁸² Там же. — С. 390.

⁶⁸³ Там же. — С. 413.

⁶⁸⁴ Там же. — С. 442–443.

Показовою і безславною є кончина І. Мазепи, його зникнення з історичної авансцени, котре автор пов'язує з нищівною Полтавською поразкою. Цей момент є актом духовної смерті «гетьмана-відступника», який вичерпав своє призначення у світі історії. «Нам тепер складно уявити собі ті жахливі хвилини, які пережив тоді український гетьман. Всі надії його розбилися, все рушилося, все пропало. *Життя його кінчалось. Ні до чого не придалися всі ті підступності й інтриги, якими був сповнений багатий пройдений ним шлях.* — пише М. Костомаров. — Вже скоро після своєї зради він передчував невдачу. Вже не раз жалкував він, що зайшов на слизьку дорогу, і пробував зійти з неї, але йому не вдалося. Туга і розкаяння мучили його вже не один день. І ось ударила переломна, страшна година»⁶⁸⁵.

Власне, фізична смерть гетьмана для романтичного світосприйняття є лише стверджуючою констатацією скороминучості і, заразом, нескінченості духовного буття. Відтак історик спростовує тезу про самоотруєння І. Мазепи, який начебто вдався до цього, щоби не потрапити до рук російського царя⁶⁸⁶. Та навіть із відходом гетьмана до світу інобуття його доба, а точніше, уявлення про неї, справляли неабиякий вплив на тодішню російську сучасність, очевидцем, свідком і дієвим учасником якої був М. Костомаров. «Проте *зрада Мазепи лишилася надовго, якщо не навіки, підозру у російській владі щодо малоруської народності*», — підкреслює автор⁶⁸⁷.

В іншому місці М. Костомаров означає й кваліфікує уявлення про «Мазепу-зрадника» як масові, закорінені у тодішній історичній свідомості, зокрема навіть на рівні повсякденних стереотипів. «Великоросіянин, розсердившись на малоросіянина, передусім вважає за потрібне згадати Мазепу, і вислів *“Хохол-Мазепа” лишається у всій силі до нашого часу*», — стверджує історик⁶⁸⁸. Ці пасажі свідчать, що доба І. Мазепи у рецепції М. Костомарова постає як особливий, ба навіть первинний історичний час щодо тодішньої сучасності — 1870-х-1880-х років.

Отже, часи «гетьмана-відступника» з його символічним актом «зради» сприймаються автором як позаісторична вічність — міфореальність, принаймні з малоросійської / української ретроспективи, яка здатна вдиратися в інші епохи і навіть до тогочасної реальності.

Зауважимо, що вчений був не поодиноким у такому розумінні доби І. Мазепи. Зокрема, невідомий автор бібліографічної замітки в журналі «Вестник Европы», присвяченій зазначеній монографії, відзначав, що ті давні події справляють неабияке враження на нинішню, тобто тодішню дійсність⁶⁸⁹. Врешті, ця рецепція М. Костомарова певною мірою відтворює міфологічну концепцію часу, зокрема існування первинного темпорального пласту як «першого» (сакрального) часу, в хронологічному шарі якого побутують творці історії, та «вторинного» пласту (профанного часу), в котрому живуть їх нащадки!

⁶⁸⁵ Там же. — С. 421.

⁶⁸⁶ Там же. — С. 438.

⁶⁸⁷ Там же. — С. 444.

⁶⁸⁸ Там же. — С. 445.

⁶⁸⁹ Библиографический листок: *Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. Исторические монографии.* — СПб., 1885. — 752 с. // ВЕ. — 1885. — № 2. — [С. 905].

В окресленому контексті стають зрозумілими й очевидними ті ракурси висвітлення, з яких історик відтворював гетьманство І. Мазепи. Адже він тлумачив дії «гетьмана-відступника» як своєрідну «родову пляму» на репутації українського народного / національного духу, яка побутувала й активно впливала на існування колективного героя за життя автора монографії! Зазначимо, що навіть у радянській історіографії низка істориків прихильно сприймала старий імперський міф про «зраду» та «гетьмана-лиходія»⁶⁹⁰.

Та прагнучи спростувати російські уявлення про «зрадників-українців», «мазепинців-хохлів» М. Костомаров мимоволі творив новий чи модифікував старий історичний міф, який мав обілити образ малоросійського народу у тодішній громадській думці, звільнити його від суспільного засудження, пов'язаного з постаттю «гетьмана-відступника». *«Зрада Мазепи в жодному разі не могла впасти на малоруський народ, який протягом двадцяти років настільки не злюбив цього гетьмана, що останній змушений був охороняти власну особу великоросійськими стрільцями і солдатами, що прислалися йому за царською милістю. Малоруський народ варто абсолютно відокремити від плями, покладеної на Мазепу: народ за Мазепою не пішов. Пам'ять про Мазепу не зникла повністю в народі, але залишилася у зовсім непривабливому вигляді. У народних піснях і переказах — це якась зла і ворожа істота, це навіть не людина, а якась лиха, проклята сила»,* — зазначає автор⁶⁹¹.

Варто наголосити, що міфологічна конструкція зорієнтована виключно на її іманентне розуміння й апріорне трактування, на відміну від історико-генетичного, компаративного або будь-якого іншого зовнішнього тлумачення. Тим-то, неодмінною властивістю міфу є його просторова-часова замкненість чи космос, себто неповторний ефект «всього у всьому». Вірогідно, саме тому М. Костомаров досить однобічно співвідносив колективного і персонального героїв у цій монографії, хоч цим засобом часто послуговувався на сторінках інших праць. Ця односторонність виразно проступає у контексті авторського відтворення конфлікту особистого та колективного за доби Північної війни.

Натомість історик представляє гетьмана дещо осібно, поза багатьма контекстами його побутування. Відтак у читача складається враження про маргінальність, периферійність цієї постаті у загальному плині світу української минувшини. У такому міфологічному світлі І. Мазепа у жодному разі не міг репрезентувати народну / національну ідею, позаяк персоніфікував собою абсолютне історичне й соціальне «зло» («прокляту силу», суцільну неправду) у романтичній системі цінностей. «Гетьман Мазепа, як історична особистість, не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст в повному сенсі цього слова. Поляк за вихованням та способом життя, він прийшов до Малоросії і там зробив собі кар'єру, прикидаючись, як ми бачили, до московської влади і в жодному разі не зупиняючись перед будь-якими аморальними шляхами. Найвірніше визначення цієї особистості, слід сказати, що це була втілена брехня», — пише історик⁶⁹².

⁶⁹⁰ Литвак Б. Г. «Гетман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа / Под ред. Б. Г. Литвака. — М., 1992. — С. 3–16.

⁶⁹¹ Костомаров Н. И. Мазепа... — С. 443–444.

⁶⁹² Там же. — С. 441.

Отож авторські розвінчання ореолу І. Мазепи як провідника народу / нації виглядають як цілком умотивовані з міфологічної перспективи. Тим більше, що руйнуючи міф про «Хохла-Мазепу» М. Костомаров створював власну проекцію / версію російського переказу про «гетьмана-відступника», позаяк його діяння спричинилися до страшної, кривавої і тривалої жертвовної спокути українського народу в «мужицькі, кріпосницькі часи». Так, на сторінках зазначеної монографії домінацію сюжетного дійства, яка повсюдно панувала в тритомній студії «Богдан Хмельницький» та багатьох інших працях М. Костомарова, підміняє самодостатність історичного міфу.

Її витвором є своєрідна історична міфореальність, в якій справжні колізії соціально-політичної минувшини України-Гетьманщини химерно сплітаються з ідеалістичними уявленнями вченого-романтика, що опинився в полоні вічних пошуків «правди» історичного буття. Саме вони визначили авторську конструкцію монографії «Мазепа» та специфічну, здебільшого відсторонену від загального тла минувшини, репрезентацію цієї історичної постаті.

3.7. Від романтичного козакофільства до раціоналістичного культурництва. П. Куліш у 1840-і — на початку 1860-х років

З-поміж українських істориків-романтиків, яким зазвичай властиві багатоманітні сполучення дослідницьких практик (етнографічна, мовна, літературна, археографічна, археологічна, антикварна та ін.), творчість Пантелеймона Куліша вражає своєю розмаїтістю і неподільним єднанням різних компонентів. Скажімо, дивує різноманітне і незвичайне поєднання його громадських, інтелектуальних та культурних ролей: письменник, публіцист, перекладач, просвітник-популяризатор, мислитель-інтелектуал та провідник національно-визвольного руху і, водночас, оригінальний дослідник-аматор, який залишив на полі академічної історіографії яскравий, неповторний слід. Недаремно знаний дослідник інтелектуальної біографії та спадщини цього українського мислителя Євген Нахлік обстоює думку про синкретичність його світогляду⁶⁹³.

Загалом П. Куліш посідає унікальне місце як в українському громадському житті XIX ст., так і в тодішньому романтичному історіописанні.

За висловом англійського історика Девіда Сондерса, він був однією з ключових фігур української минувшини середини XIX ст.⁶⁹⁴ Одеський учений Олексій Маркевич тримався думки про П. Куліша як «найсильнішого з південноруських романтиків»⁶⁹⁵. Заразом Д. Багалій відзначав, що П. Куліша не можна назвати «присяжним істориком», себто професійним науковцем⁶⁹⁶. Російський учений О. Пипін уважав, що «Куліш ніколи не був ні чистим етнографом, ні чистим істориком — в історію й етнографію він вносив поетичне збудження...»⁶⁹⁷.

Зрештою, контексти історичного письма П. Куліша як нефахового, точніше приватного, вченого мають самотутні, часто незвичайні виміри, які складно вкласти в існуючі стильові канони. Тож П. Куліш як історик привертає увагу специфічними інтелектуальними поворотами думки, дивовижною, як на ті часи, світоглядною еволюцією, цікавими мисленневими сполученнями, здатністю до інтуїтивного проникнення в сутність світу минувшини, егоцентричною вдачею, масштабною та розмаїтою творчою спадщиною тощо.

Історичне письмо П. Куліша цікаве, як мінімум, із кількох перспектив. З одного боку, воно репрезентує у його особі чільного представника романтичної історичної думки 1840-х-1850-х років. З другого боку, у текстах зрілого П. Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, зв'язаного з позитивістськими вкрапленнями та цивілізаційно-культурницькими мотивами, з козакофільською візією української історії раннього П. Куліша. Більше того, змагання таких різнорідних, строкатих інтелектуальних і культурницьких впливів сягнуло апогею у знаменитій авторській ревізії власних історичних

⁶⁹³ Нахлік Е. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К., 2007. — Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. — С. 28.

⁶⁹⁴ Saunders D. The Ukrainian Impact... — P. 247.

⁶⁹⁵ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение... — С. 18.

⁶⁹⁶ Багалей Д. И. Русская историография. — С. 447-448.

⁶⁹⁷ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур. — Т. 1. — С. 375.

поглядів упродовж 1870-х років, зокрема колишньої апології козацько-гетьманської минувшини.

Ця самобутня інтелектуальна і світоглядна метаморфоза П. Куліша й до сьогодні перебуває у сфері зацікавлень багатьох науковців, які продукують різноманітні тлумачення, пояснення й інтерпретації⁶⁹⁸. Вважають, що погляди та світосприйняття П. Куліша формувалися спершу у руслі традиційного романтичного козакофільства з виключною увагою до творчої та конструктивної ролі цієї спільноти в українській історії. Подібно до інших романтиків він акцентував увагу на розмаїтих виявах дії масового героя на історичній авансцені, на «пам'ятках духу народного», які розглядалися ним як найвища цінність у вивченні минувшини⁶⁹⁹.

П. Куліш, як і більшість українських діячів середини ХІХ ст., складає відповідну данину «мовній програмі» романтизму, зокрема збирає етнографічні й фольклорні джерела, вивчає літописи. Саме він дав назву одній із найвідоміших пам'яток українського літописання — літопису Самовидця⁷⁰⁰. Крім того, молодий дослідник виступає не тільки як збирач, а й як упорядник етнографічних матеріалів із широкими видавничими планами. Зокрема, частина цього набутку П. Куліша побачила світ у збірці «Украинские народные предания» (М., 1847. — Кн. 1), яку вилучили і конфіскували з огляду на арешт та заслання її укладача. Відтак вона була видана тільки 1893 р.⁷⁰¹

Щодо української історії, то остання попервах відтворювалася молодим П. Кулішем у міфологізованому вигляді з опертям на фольклорну й етнографічну основу, наслідуванням деяких сюжетів «Истории русов», а також із численними християнськими мотивами тощо. Наприклад, він запозичує одну з провідних тез цього історико-політичного трактату, а саме — думку про рівноправне входження українських земель до державного об'єднання з Польщею⁷⁰². «От-то где-то й ми пристали разом за Литвинами до Поляков, все таки як *ровние до ровних и вольний до вольных*», — відзначає автор на сторінках стилізованої під народні думи історичної поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» (1843)⁷⁰³.

Цю тезу П. Куліш майже дослівно відтворить і у рукописі своєї «Книги о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького»

⁶⁹⁸ Velychenko S. Op. cit. — P. 167–169, 191; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // ФСД. — 1994. — № 11/12. — С. 121–142; Колесников К. М. Українська козаччина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовт. 1997 р.). — Запоріжжя, 1997. — С. 170–175; Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // КСт. — 1999. — № 6. — С. 116–123; та низку ін.

⁶⁹⁹ Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк. — К., 1901. — С. 115.

⁷⁰⁰ Кулиш П. Предисловие // Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года. — М., 1846. — С. I; Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця // ЗІФВ. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 196.

⁷⁰¹ Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. — К., 1929. — С. 24, 56–57.

⁷⁰² Кониский Г. История Русов или Малой России. — репринт моск. изд. 1846. — К., 1991. — С. 6.

⁷⁰³ Куліш П. Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького. — К., 1843. — С. 12.

(1843)⁷⁰⁴. Первісним творчим орієнтиром молодому письменнику, як і М. Костомарову, слугували відомі видання М. Максимовича. Зокрема, збірка «Украинские народные песни», видана М. Максимовичем 1834 р., в автобіографічному творі «Жизнь Куліша» (1868) названа «первою над усіма іншими» книгами⁷⁰⁵.

Проте історичні погляди початкуючого письменника й етнографа вже на той час вирізнялися певною своєрідністю. Зокрема, О. Оглоблін обстоював тезу, що П. Куліш не був прихильником народоправства. Натомість він уважав, що цей історик-аматор був державником, хоч і «старого зразка», позаяк «над ним тяжіла ще стара схема українського історичного процесу, й Куліш невтомно шукає в українському минулому тих сил, що творили українську державність, або тих, що її руйнували»⁷⁰⁶. Наслідком таких студій, стверджував О. Оглоблін, стала ідеалізація чужої — польської та російської державності в Україні. «Іншим шляхом, ніж Костомаров, *Куліш дійшов до думки про недержавну українську націю...*», — зазначає вчений⁷⁰⁷.

На думку Є. Нахліка, у його «Повести об украинском народе» (1846) вперше, після «Истории русов», була представлена «нова політизована історія України» з прогностичним передбаченням майбуття — ліквідацією кріпацтва та відновленням української державності⁷⁰⁸. Водночас історична візія раннього П. Куліша була однозначно скерована на домінуючу репрезентацію козацької слави та героїки на теренах української минувшини у контексті її протиставлення до буття тодішньої Малоросії. «Проте незважаючи на те, що *слава наша ще недавно гриміла по всьому світу*, та вже лише небагато з нас знають, що значить Гетьманщина, що значить Україна, що значить козацтво», — пише автор у передмові до «Книги о ділах народу українського...»⁷⁰⁹.

Відзначимо, що саме ці патріотичні настрої та апологія козацької славетності закидалися письменнику російськими чиновниками під час слідства у справі кирило-мефодіївських братчиків. Пізніше П. Куліш із нотками самоіронії та скепсису прокоментує свої перші романтичні експерименти на ниві історіописання, зокрема вищезгадану «Повість об украинском народе». «*Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць без критики*, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Московією. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людодіями, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами», — зазначає історик у своєму

⁷⁰⁴ Його ж. «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (№ 46. 1843 р. червня 20. — липня 1.) // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; гол. ред. П. С. Сохань. — К., 1990. — Т. 2. — С. 69.

⁷⁰⁵ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша // Куліш П. Твори: У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. — К., 1994. — Т. 1. — С. 242.

⁷⁰⁶ Оглоблін О. П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 35–36.

⁷⁰⁷ Там само. — Арк. 36.

⁷⁰⁸ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 64.

⁷⁰⁹ Куліш П. О. «Книга о ділах народу українського...»... — С. 66.

автобіографічному творі 1882 р.⁷¹⁰ Зауважимо, що М. Яворський тримався думки про П. Куліша як «непримиренного націоналіста» у середовищі кирило-мефодіївських братчиків⁷¹¹.

Звісно, романтичні устремління панували у творчих пошуках раннього П. Куліша. Припускають, що у 1840-х роках його історичні праці загалом відображали настрої київських інтелектуалів, які утворили Кирило-Мефодіївське братство⁷¹². «Я дивився на Костомарова, як на майбутнього Тацита, він на мене — як на майбутнього Вальтера Скотта», — так згадував П. Куліш інтелектуальні устремління тієї доби⁷¹³. Саме преклоніння П. Куліша перед В. Скоттом, на думку російського дослідника Б. Неймана, варто розглядати як визначальний чинник у формації його творчості⁷¹⁴.

П. Куліш посідав особну позицію стосовно заснування товариства і своєї належності до кирило-мефодіївських братчиків. Зокрема, він наголошував, що не був серед його фундаторів і дізнався про братство пізніше. Відтак в автобіографічному «Історичному оповіданні» (1882) письменник стверджував, що «сю честь приписано мені не по правді»⁷¹⁵.

Втім, романтичні інтенції, хоч і домінували у працях раннього П. Куліша, проте склали лише один шар із тих багатоманітних інтелектуальних, культурних і психологічних пластів, що формували неповторний візерунок його стилю мислення. Зокрема, Є. Кирилюк уважав, що основа його світосприйняття — це «своєрідна романтична шеллінгіансько-русоістична натурфілософія, поєднана з християнським “евангелізмом”, позбавленим, проте, всякої церковності»⁷¹⁶.

Інколи у творчості П. Куліша добачають впливи етики та пантеїзму Бенедикта Спінози⁷¹⁷. Заразом у поглядах П. Куліша вирізняють й елементи традиції неоплатонізму, яку Д. Чижевський характеризує як «філософію серця»⁷¹⁸. Вірогідно, звідси походить думка про змагання між «внутрішнім» (серце) та «зовнішнім» (голова, розум), а також неоплатонічні ідеї про універсум, Боже Провидіння, духовність у світогляді П. Куліша.

Варто наголосити, що раціонально-просвітницький струмінь був досить помітним не тільки у тогочасній романтичній естетиці⁷¹⁹, а і в українському історіописанні загалом. Зокрема, пізньопросвітницькі складові посідають чільне місце у дослідницьких і культурних практиках М. Костомарова, М. Максимовича та інших українських романтиків. Тому питання про те, наскільки дієвими

⁷¹⁰ *Його ж.* Історичне оповідання. Із збірки «Хуторна поезія» // *Його ж.* Твори: У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. — К., 1994. — Т. 1. — С. 376.

⁷¹¹ *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби... — Т. 1. — С. 173.

⁷¹² *Грушевський О.* З сороковітніх років: «Повість об українському народі» Куліша // ЗНТШ (Львів). — 1908. — Т. 83. — С. 168; *Похила Л.* Ранні історичні твори Куліша «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького» // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — Львів-Нью-Йорк, 2000. — С. 102.

⁷¹³ *Куліш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове... — С. 62.

⁷¹⁴ *Нейман Б. В.* Кулиш и Вальтер Скотт [машинопис статті; 17 жовт. 1925 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17806. — Арк. 8.

⁷¹⁵ *Куліш П.* Історичне оповідання... — С. 378.

⁷¹⁶ *Кирилюк Є. П. О.* Куліш і його значення в історії української культури (До 125-річчя з дня народження) // Укр. література. — 1944. — № 9/10. — С. 153.

⁷¹⁷ *Щурат В.* Філософічна основа творчості Куліша. — Львів, 1922. — С. 39.

⁷¹⁸ *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — С. 118-124.

⁷¹⁹ *Дмитренко М.* Українська фольклористика... — С. 158.

були ці інгредієнти у творенні стильового профілю П. Куліша як приватного вченого, мабуть, є засадним із перспективи потрактування його історичного письма та світосприйняття. Власне, просвітницька проблематика пізніше проєціювалася самим письменником щодо окреслення свого життєвого шляху. Вона неодноразово розглядається навіть у прозових творах П. Куліша з автобіографічними мотивами та сюжетами.

Такими, приміром, є низка своєрідних автопроєкцій у художніх творах, в яких проглядаються відомі дихотомії просвітницького мислення архаїка / цивілізація, варварство / просвітництво і т. п.

У повісті «Ульяна Терентьевна» П. Куліш протиставляє хутірську глухомань, в якій народився хлопчик Микола (прообразом якого є сам автор), великим містам, мікросвіт яких представлений господарством та культурницьким укладом буття однойменної героїні твору (прототип поміщиці-сусідки Ульяни Мужилівської)⁷²⁰. Дехто з діаспорних дослідників навіть пов'язує з цією постаттю «атрибути цивілізованого життя», засвоєні П. Кулішем⁷²¹.

Цю поміщицю письменник означає як «панію великого коліна», а погляди, які прищепила йому У. Мужилівська, характеризує як аристократичні й ідеальні, котрі завдали пізніше чималої шкоди⁷²². Контраст між старосвітським життям та міським культурництвом постає і на сторінках творів пізнього П. Куліша, зокрема у його «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» (СПб., 1879), наклад якої (3 тис. примірників) повністю сконфіскувала російська цензура⁷²³.

«У моєму дитинстві я був очевидцем вельми старовинних сцен. — пише письменник. — Люди, серед яких я обертався, були відсталі напівдворяни, малоосвічені попи, шкільні дяки й так звані в народі салогуби, дрібні торговці»⁷²⁴. Яскрава постать пані-ідеалістки разуче вирізнялася на сірому тлі патріархального середовища занедбаної чернігівської провінції.

Таким чином, погляди молодого письменника формувалися не лише в контексті тогочасного романтичного історіюписання, а й впливів преромантичного просвітництва за версією Й.-Г. Гердера та Ж.-Ж. Руссо, зокрема з акцентуванням уваги на національній самобутності народів і їхніх культур, на тезі про «природний стан» людини тощо⁷²⁵. Думки про просвітницьке / вчительське / менторське призначення творчої особистості тою чи іншою мірою постійно побутують в текстах П. Куліша, зокрема досить часто проступають серед його авторських інтенцій. Відомий дослідник В. Петров характеризує ці устремління письменника як повчальні, зокрема стверджує, що П. Куліш прагнув відігравати роль

⁷²⁰ Кулиш П. Ульяна Терентьевна // Повести П. А. Кулиша: В 4 т. — СПб., 1860. — Т. 3: Воспоминания детства Николая М. — С. 243–244.

⁷²¹ Тарнавська М. Трагічні парадокси Пантелеймона Куліша // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1984, 12 квіт. — № 69. — С. 2.

⁷²² [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... — С. 237–238.

⁷²³ Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России 1825–1904. Архивно-библиографические разыскания. — М., 1962. — С. 137–138; Федорук О. Сконфіскована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 185.

⁷²⁴ Кулиш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. — СПб., 1879. — С. 25.

⁷²⁵ Нахлік Е. Проблема «Україна-Захід» в інтерпретації П. Куліша // Сучасність. — 1997. — № 6. — С. 123, 126.

ментора у взаєминах з іншими особами. «Він ніколи не сумнівався в бездоганності своїх порад і *завсіди намагався високо тримати свій престиж мудрого ментора*», — зазначає вчений⁷²⁶.

Вважають, що саме ці настанови спонукали П. Куліша до захоплення працями Ж.-Ж. Руссо, в яких він відшукував споріднені мотиви⁷²⁷. Не випадково письменник споминав про цього мислителя як «найкращого приятеля» часів вигнання⁷²⁸, себто тульського заслання (1847–1850). Відтак твори Ж.-Ж. Руссо неодноразово згадуються у його тодішньому листуванні⁷²⁹.

Український мовознавець Юрій Шевельов висловлює думку, що в поведінці й світогляді П. Куліша водночас поєднувалися ролі пророка і вчителя. «Він пропонує, він застерігає, він кличе, радить, наказує, вимагає, втручається, картає, загрожує. Як *ветхозавітний пророк, він один знає правду, путь спасіння й майбутнє. Але він також і вчитель, що дає своїм адресатам конкретні настанови, навіть конкретні завдання, що зробити, яку книгу прочитати і як її читати*», — підкреслює Ю. Шевельов⁷³⁰. Врешті, призначення романтичного Пророка, що виступає як посередник між вищим, сакральним та буденним, профанним, органічно сполучається з роллю просвітницького Вчителя-наставника у творчій особистості П. Куліша.

Вірогідно, саме з просвітницькими компонентами мислення й пов'язана його схильність до тотального моралізаторства, що побутувала у найрізноманітніших виявах. Її споглядаємо в психологічних відчуженнях, особистих взаєминах, суспільних практиках і навіть історичних візіях та світоглядному кредо. Низка дослідників згадують про моралізацію й ідеологізацію почуттів П. Куліша (Є. Нахлік)⁷³¹, його моралістичну вдачу (В. Петров)⁷³² і навіть «моралістичну теорію національної місії», яку вбачають у романтичних пошуках «вищої правди» (В. Петров)⁷³³.

Отож просвітницьке Моралізаторство сполучається в письменника й історика з романтичними прагненнями віднайти духовний, а у певному сенсі майже позачасовий Абсолют чи моральну Правду як універсальне мірило вартості і щодо світу минувшини, і стосовно тодішньої сучасності. Пошукування внутрішньої, моральної Правди сполучає П. Куліша, принаймні, в інтелектуальному сенсі з іншими українськими романтиками, зокрема з М. Костомаровим. Але площини, точніше контексти, таких пошуків суттєво різняться у цих, начебто близьких діячів, колишніх кирило-мефодіївських братчиків.

⁷²⁶ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяти роки. Життя. Ідеологія. Творчість — К., 1929. — Т. 1. — С. 73 (прим. 3).

⁷²⁷ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 94.

⁷²⁸ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 93.

⁷²⁹ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — К., 2005. — Т. 1: 1841–1850 / Упоряд., ком. О. Федорук; підготовка текстів О. Федорук, Н. Хохлова; відп. ред. С. Захаркін. — С. 194, 199, 201, 221, 228.

⁷³⁰ Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. — Нью-Йорк–Торонто, 1984. — С. 24–25.

⁷³¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 96.

⁷³² Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 238.

⁷³³ Там само. — С. 298.

Якщо М. Костомаров, як фаховий історик, воліє обстоювати правду певного народу / нації, стану / соціальної спільноти, врешті окремої особистості, себто досить чітко локалізує межі її побутування, то пошуки П. Куліша не мають окреслених меж чи певних масштабів. Власне, вони скеровані у безмежжя! Тим-то, Правда в його представленні виявляється в культурному / цивілізаційному поступі, просвітницькій / вчительській місії і навіть в осягненні якогось вищого релігійного, духовного призначення. Такий підхід П. Куліш прагнув застосувати як до конкретних випадків та явищ тодішньої сучасності, так і стосовно світу минувшини.

Натомість М. Костомаров уважав недосяжним ідеал такої, майже абсолютної Правди з перспективи дослідницьких практик на ниві історії, хоч і неодноразово апелював до волі Божого Провидіння у своїй творчості, зокрема в історичних працях. Водночас П. Куліш, попри свою поміркованість і раціоналізм, прагнув віднайти універсальне культурно-історичне й морально-етичне мірило вартості. Ця настанова є наскрізною у його творчості, зокрема в історичному письмі. На цьому місці постає питання: чи не варто шукати витоки (принаймні, інтелектуальні!) його контраверсійних історичних візій в означеному контексті?

Адже саме таке сполучення раціонально-просвітницьких і романтичних складових у стильовому профілі П. Куліша спричинилося до його доктринерства й різноманітних спроб формалізувати як дійсність, так і минувшину.

Приміром, В. Петров влучно називає його «людиною розрахунків і формул»⁷³⁴, резонером й ідеологом, «прихильником педантичної абстрактності»⁷³⁵. Та П. Куліш не тільки прагне до універсального, цілісного й різнобічного осягнення дійсності, на що вказують його багатоманітні дослідницькі практики, а й намагається стилізувати та представити власні уявлення про минувшину / сучасність / майбуття у вигляді певних формул, тез і настанов. Іншими складовими творчого феномена П. Куліша, на думку Є. Нахліка, є надзвичайна комунікативність та гетерогенність цієї особистості, яка формувалася в різних етнокультурних середовищах — українському, російському, польському та засвоювала досвід європейської, а у широкому сенсі — світової культури⁷³⁶. Відтак комунікативні здібності П. Куліша значною мірою нагадують успіхи молодого М. Максимовича, особливо в московську добу (1819–1834), зокрема його блискуче входження до тамтешніх літературно-мистецьких салонів і гуртків. Однак, контакти М. Максимовича переважно обмежувалися персональними взаєминами лише серед російської й української громадськості. Натомість польські впливи, часом розглядаються як визначальні в інтелектуальних і світоглядних трансформаціях П. Куліша, принаймні, на ниві українського історіописання.

Низка українських учених (Д. Дорошенко, М. Кордуба та ін.) стверджують, що причини перетворень його історичних візій варто шукати саме на польських теренах. Зокрема, йдеться як про персональні впливи відомих польських діячів (М. Грабовський, Е.-Л. Руліковський, К. Свідзінський та ін.), так і про весь

⁷³⁴ Там само. — С. 161.

⁷³⁵ Там само. — С. 258.

⁷³⁶ *Нахлік Є. К.* Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 59, 70.

варшавський період життя та діяльності П. Куліша (1864–1867)⁷³⁷. Скажімо, по-стать М. Грабовського, якого дослідниця О. Юровська означає як «польського культурника з панславистичними ідеями, романіста з життя українсько-польської доби»⁷³⁸, у певному розумінні виглядає як взірць для наслідування раннім П. Кулішем.

Зазначимо, що й сам письменник, уже на схилі свого віку, тепло відгукується про М. Грабовського і підкреслює, що їхня дружба продовжувалася до смерті останнього⁷³⁹. «Все вироблене польською інтелігенцією, все засвоєне нею від Європи шляхом культури зробилось моїм надбанням за посередництвом Михайла Грабовського», — так характеризує письменник роль цього діяча у своєму інтелектуальному становленні⁷⁴⁰.

Помітне місце П. Куліш відводить і польському бібліоману К. Свідзінському, якого називає Ultra-аристократом, зокрема підкреслює, що він збагатив його різноманітними відомостями⁷⁴¹. Однак, не меншу, а, можливо, навіть більш поважну роль, особливо у молоді роки П. Куліша, відігравали його зв'язки з низкою відомих російських літераторів, митців, учених, критиків тощо.

Наприклад, варто наголосити на тривалих взаєминах П. Куліша та російського критика, видавця журналу «Современник» Петра Плетньова⁷⁴². «Щаслива доля звела мене близько з найкращою, може, людиною, яка була тоді в російськiм Вавилоні, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим», — згадував письменник на сторінках автобіографічного «Історичного оповідання»⁷⁴³. В іншій автобіографічній праці він підкреслював надзвичайну щирість і відкритість їхніх взаємин: «Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились»⁷⁴⁴.

Та, попри розмаїття культурних та інтелектуальних елементів у світосприйнятті П. Куліша, вони інтегрувалися навколо українського романтичного ядра, хоч, звичайно, творили самобутню стильову палітру, іноді в крайніх, екстремальних сполученнях чи контраверсіях. Заразом надзвичайна відкритість П. Куліша до різноманітної комунікації досить дивно співіснувала з тим, що український літературознавець Михайло Могилянський влучно назвав «колючими рисами» його індивідуальності⁷⁴⁵.

Можливо, цей обрис його особистості постав як реакція на надзвичайний динамізм письменника, як в інтелектуальній сфері, так і на ниві повсякденного

⁷³⁷ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 106–107; Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надвального радника) // ЗНТШ. — Львів, 1930. — Т. 100: Ювілейний зб. на пошану акад. Кирила Студинського. — Ч. 2: Праці історичні. — С. 327–377.

⁷³⁸ Юровська О. Куліш і Грабовський [2 машинописні копії статті 1929 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 18533. — Арк. 10; Її ж. Куліш і Грабовський // Україна. — 1929. — № 36: (верес.). — С. 77.

⁷³⁹ Куліш П. Около полу столетия назад. Литературные воспоминания / Публ., упоряд. та прим. Е. Нахліка, О. Федорука // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 139; Куліш П. А. Хуторская философия... — С. 85.

⁷⁴⁰ Куліш П. А. Хуторская философия... — С. 90.

⁷⁴¹ Там же. — С. 93.

⁷⁴² Перетц Л. Листування П. А. Куліша с П. П. Плетньовим (1843–1861 рр.) [машинопис статті з архіву журналу «Україна»] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 17926/17927. — 49 арк.

⁷⁴³ Куліш П. Історичне оповідання... — С. 361.

⁷⁴⁴ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... — С. 250.

⁷⁴⁵ Могилянський М. М. Ідеологічна постать Куліша (спроба синтетичної характеристики) [автограф б. д. та без кінця] // ІР НБУВ. — Ф. 131. — Спр. 208. — Арк. 4.

життя (видавнича і службова діяльність, редакторська й перекладацька практики, господарські клопоти і т. п.). Вони вказують схильність П. Куліша до новацій, здатність швидко адсорбувати новітні суспільні та культурні взірці, залишати позаду колишні орієнтири й особисті взаємини і т. п. В. Петров відзначав несподіване сполучення у його вдачі максималізму і радикалізму і, водночас, «чисто-хуторянської поміркованості» й розважливості⁷⁴⁶.

Оригінальну інтерпретацію інтелектуальних, світоглядних і психологічних екстрем П. Куліша запропонував Є. Нахлік. На його думку, з дитячих років «майбутній письменник виніс безмежну любов до матері й “комплекс батька”, переборення якого становить істотну частину символічного змісту його творів. Уся Кулішева доля і його психологічні контрверзи зумовлені суперечностями та внутрішньою боротьбою у його психологічному типі двох успадкованих надто різних, навіть мало сумісних між собою первнів його батьків — отчого і матириного...»⁷⁴⁷.

Мабуть, саме цей комплекс (чи комплекси!) спричинилися до того, що дослідник означає як «парадигму зигзагів», ідеологічних крайнощів у громадській діяльності П. Куліша⁷⁴⁸. Зауважимо, що навіть його службову практику у Варшаві (1864–1867) Є. Нахлік трактує у контексті подолання письменником комплексу «авторитарного батька» з патріархальною владністю, який програмував життєвий сценарій сина у руслі «урядницької кар'єри». Цей алгоритм не міг бути реалізований П. Кулішем раніше, позаяк арешт у справі кирило-мефодіївців та тульське заслання перекрили йому традиційні шляхи до адміністративно-чиновницької й викладацької діяльності⁷⁴⁹.

Схожі думки висловлювали й деякі сучасники П. Куліша. Зокрема, О. Барвінський зазначає, що листування іноді демонструвало його «вдачу унаслідовану по своїм батькови»⁷⁵⁰. Та й сам письменник характеризував батька — Олександра Куліша як особу з «жорстокою вдачею»⁷⁵¹. Врешті, експерименти П. Куліша на ниві українського романтичного історіописання постають як складне, суперечливе мереживо, зіткане з різнорідних інтелектуальних впливів, соціо- та етнокультурних вимог, психологічних настанов і сплесків творчої експресії.

Взірцем історичного буття для нього була Київська Русь, існування якої визначається Божим Духом та ґрунтується на природному праві. Відома метафора пізнього П. Куліша про «староруцину» чи староруські часи є вельми показовою, позаяк вона містить то приховану, то очевидну опозицію до тодішньої сучасності. Однак, у різні періоди творчої біографії П. Куліша, зокрема навіть у добу козакофільства та культурництва, киево-руській спадщині відводилася важлива роль в українській минувшині. Приміром, у популярному історичному нарисі «Історія України од найдавніших часів» (1861) автор висвітлює ці часи як добу, коли «Грецька віра» надала Руському світу «людськості», себто культурницьких рис, та зв'язала між собою різні землі⁷⁵².

⁷⁴⁶ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 20.

⁷⁴⁷ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 15.

⁷⁴⁸ Там само. — С. 462.

⁷⁴⁹ Там само. — С. 222.

⁷⁵⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. — Нью-Йорк-Київ, 2004. — С. 110.

⁷⁵¹ [Куліш П. О.] Життя Куліша... — С. 235.

⁷⁵² Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Основа. — 1861. — № 9. — С. 93.

Власне, епоха Київської Русі в його представленні є культурною і духовною основою, ба навіть вихідною точкою історичного буття східного слов'янства. Водночас автор схильний до трансцендентного піднесення Провидіння Божого й людської духовності, які визначають канони існування українського народу / нації. Зокрема, його поема «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» розпочинається з появи українського народу з темряви небуття в сенсі пізнання Творця⁷⁵³. Дух Божий виступає у П. Куліша то у вигляді природної основи (пантеїзм), то як вища сила / істота, котра керує людським буттям (теїзм).

На цьому місці варто підкреслити, що релігійно-духовні складові посідали неабияке місце у світосприйнятті як кирило-мефодіївських братчиків узагалі, так і в ієрархії цінностей молодого П. Куліша зокрема. Недаремно в авторефлексіях, представлених у багатьох працях, споглядаємо згадки письменника про його щирю релігійність за часів Кирило-Мефодіївського братства. Відтак він навіть називає себе «ентузіастом біблійного слова»⁷⁵⁴. У відповідному сенсі П. Куліш характеризує й тогочасні духовні устремління кирило-мефодіївців. «Треба се знати, що *київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму*», — наголошує автор⁷⁵⁵.

Відзначимо, що в поемі «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» виявилися й специфічні риси стильової формації П. Куліша як романтика. Тим паче, що він не тільки сприймав історію українського народу як морально-естетичну систему, а й намагався представити її у вигляді синкретичної цілісності. Архітектоніка зазначеного твору є комбінацію оригінальних народних та стилізованих авторських історичних дум!

Властиво, таке сполучення виказує два шари в репрезентації української минувшини. Перший пласт становлять, власне, пам'ятки народного / національного духу. Натомість другий, доповнюючий шар складають авторські артефакти, що актуалізують, відтінюють та пояснюють засадні перетворення в царині історичного буття народу / нації.

Ця конструкція не тільки задає своєрідну логіку розгортання фактографічного матеріалу, а й витворює ефект неподільності, стильової синкретичності у сприйнятті читача, хоч письменник чітко розділяв народні й авторські думи. «А щоб усяк знав, що моє, а що чув од бандурників, кладу ознаку. Ото зараз з самого початку книжки до первой думи — моє; дума перва — моя; друга — моя; опріч вірш: 9–12; дума третя моя, опріч вірш: 146–149; четверта — моя, опріч вірш 1–4, 85–112; думу шосту чув од бандурників, опріч вірш: 1–9, 75–92; сьому чув од бандурників, опріч вірш 1–39; восьму чув од бандурників, опріч вірш: 1–10; думу дев'яту чув од бандурників, опріч вірш: 11–38, 107–134 да опріч пісень про Наливайка й про Лободу; дума десята моя; одинадцята — моя; дванадцятю чув од бандурників, опріч вірш: 121–201», — зазначає автор у спеціальній примітці⁷⁵⁶.

⁷⁵³ Його ж. Україна. Од початку України до Батька Хмельницького. — К., 1843. — С. 1.

⁷⁵⁴ Куліш П. А. Хуторская философия... — С. 87.

⁷⁵⁵ Куліш П. Історичне оповідання... — С. 359.

⁷⁵⁶ Його ж. Україна... — [с. III (прим.*)]

У певному сенсі другий, стилізований шар в архітектоніці «України...» П. Куліша нагадує представлення української історії в низці праць М. Костомарова, зокрема репрезентацію можливого в статусі дійсного (уявні діалоги, динамічні описи воєнних дій і т. п.) на сторінках його монографії «Богдан Хмельницький». Утім, уже протягом 1850-х років виявляються специфічні риси мислення П. Куліша, насамперед, нахил до крайніх оцінок і тлумачень. Причому вони побутують як у його взаєминах, так і в працях.

Іван Славницький — лікар та його приятель із тульських часів згадував, що відгукуючись про інших письменників «він ставився (до них. — *Авт.*) швидше суб'єктивно, ніж об'єктивно і нерідко перебільшував і похвалу, і засудження, в людях він цінував, передусім моральні чесноти»⁷⁵⁷. Схожі вподобання П. Куліша простежуються і на сторінках його праць. Тож історик загострює моральний, духовний чинник до максимально можливих меж у своєму тлумаченні причин війни поляків і українців у середині XVII ст. «...Малоросія та Польща являють собою ледь чи не єдиний приклад війни із-за *ображеного почуття людської гідності* (курсив П. Куліша. — *Авт.*), до якого домішалися інші кривди й образи, і вже як горючі матеріали кинуті в готове полум'я», — пише автор⁷⁵⁸.

У його розумінні ця війна подається як апогей духовного конфлікту між шляхетством поляків та антишляхетством українців. Тому антишляхетство українців у візії П. Куліша виступає як важлива прикмета соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, зокрема як доказ їхньої неспроможності до самостійного державного життя. Подібним чином видавець-укладач «Записок о Южной Руси» (СПб., 1856–1857. — Т. 1–2), які спершу планувалися в дванадцяти томах⁷⁵⁹, протиставляє духовний стан українського суспільства за доби Б. Хмельницького та епохи К. Розумовського. Він вказує на «відсутність ідеї добра та справедливості у вищому класі» за часів останнього⁷⁶⁰ й обстоює думку про «внутрішню зіпсованість адміністративних форм, відомих нам під іменем *Гетьманщини* (курсив П. Куліша. — *Авт.*)»⁷⁶¹.

Архітектоніка «Записок о Южной Руси» вирізнялася істотними новаціями. Зокрема, автор-укладач подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні і т. п.), а й супровідний текст. Останній постає не стільки як збірка коментарів і тлумачень, скільки як контекстуальне введення до цього матеріалу, зокрема щодо його походження, обставин і умов збирання, побутування серед народних «носіїв» і т. п.

За великим рахунком, етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача! Така архітектоніка нав'язує певні паралелі між стилізованою поемою «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» та «Записками о Южной Руси», зокрема щодо сполучення первинної основи зі сконструйованим, авторським шаром, який допов-

⁷⁵⁷ Славницький [И. П.] Воспоминания о П. А. Кулише // ИР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28699. — Арк. 3.

⁷⁵⁸ Кулиш П. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян в XVII веке (Замечания издателя) // Записки о Южной Руси: В 2 т. / Издал П. Кулиш. — СПб., 1857. — Т. 2. — С. 325.

⁷⁵⁹ Петров В. Пантелимон Кулиш у п'ядесяти роки... — С. 536; Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму... — С. 46–47.

⁷⁶⁰ Кулиш П. Предисловие издателя [к Записке члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова] // Записки о Южной Руси. — Т. 2. — С. 174.

⁷⁶¹ Там же. — Т. 2. — С. 171.

нює, розширює й задає контексти висвітлення. Приміром, О. Пипін уважав вищеназване видання матеріалів «чудовим за самими прийомами етнографічного дослідження»⁷⁶², хоч у ньому і виявилася «однобічна любов до своєї національності»⁷⁶³. В. Петров обстоював думку, що ця «книга мала бути етнографічною історією козащини (розбив В. Петрова. — *Авт.*)»⁷⁶⁴.

Ба більше, за спостереженням Є. Нахліка, в «Записках о Южной Руси» П. Куліш «продемонстрував власний спосіб народовивчення»⁷⁶⁵. Низка дослідників звертають увагу на особливу роль етнографічної практики у його творчості. І. Теліга обстоює тезу, що «принцип етнографічної точності», порівняння зі зразками народної словесності, є визначальним мірилом в оцінках П. Куліша як критика різних творів⁷⁶⁶.

Зрештою, плани письменника й історика щодо цілої серії «Записок о Южной Руси» виявляють універсально-просвітницькі настанови та орієнтири його мислення. Адже укладач-видавець прагнув представити народне / національне життя в неподільній цілісності, себто створити своєрідну українознавчу енциклопедію⁷⁶⁷. На думку В. Петрова, цей проект впритул наближав письменника до планів щодо видання часопису⁷⁶⁸.

Загалом творча натура П. Куліша вирізняється загостреним мистецьким відчуттям як навколишнього світу, так і минувшини. У його рукописах відносять чимало чудових малюнків до описаних історичних сцен та подій⁷⁶⁹. Відтак історія народу сприймалася дослідником як своєрідна морально-естетична система, в межах якої й склалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами.

Саме у координатах цієї системи він й намагався досягнути «причини політичної вбогості Малоросії і кожному розуму, що вагається, довести, не дисертацією, а художнім відтворенням забутої та викривленої в наших поняттях старовини моральну необхідність злиття в одну державу південноруського племені з північним»⁷⁷⁰. Цей відомий вислів П. Куліша з епілогу до «Чорної ради», яка з легкої руки Віктора Петрова вважається першим українським соціальним романом⁷⁷¹, є показовим щодо ілюстрації його тодішніх творчих зацікавлень.

На думку Л. Окіншевича, концепція цього роману була запозичена автором із літопису Г. Граб'янки⁷⁷². Тому вищезгаданий В. Петров назвав «Чорну раду» романом із багатьма істинами, «причому кожна істину він (П. Куліш. — *Авт.*)

⁷⁶² [Пытин А. Н.] Рец. на изд.: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — СПб., 1856. — Т. 1 // Современник. — 1857. — Т. 61, № 1/2. — С. 12.

⁷⁶³ П-н А. [Пытин А. Н.] Рец. на изд.: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — СПб., 1856–1857. — Т. 1–2 // Современник. — 1857. — Т. 63, № 5. — Отд.: Критика. — С. 4.

⁷⁶⁴ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 533.

⁷⁶⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 112.

⁷⁶⁶ Теліга І. Куліш-критик... — Арк. 6, 8; Його ж. Куліш-критик... — С. 102.

⁷⁶⁷ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 536.

⁷⁶⁸ Там само. — С. 545.

⁷⁶⁹ Грушевський О. Історичні студії П. О. Куліша // ЛНВ. — 1919. — Т. 75, кн. 7 / 9. — С. 81.

⁷⁷⁰ Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде) // Куліш П. Твори в двох томах / Упоряд. і прим. М. Л. Гончарука. — К., 1989. — Т. 2. — С. 476.

⁷⁷¹ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 436–448.

⁷⁷² Окіншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна Рада» П. Куліша // Куліш П. Твори / За ред. Ол. Дорошкевича. — Харків-Київ, 1931. — Т. 3: Чорна рада. Хроніка 1663 року. — С. 178.

переказує й подає з холодною *тверезістю історика, що хоче бути об'єктивним*»⁷⁷³.

Врешті, художньо-естетична рецепція історичної минувшини у творчості П. Куліша є винятково сильною та гіперболізованою, хоч даються взнаки його соціальні й культурні інтенції. Проте навіть наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. автор «Чорної ради» та «Записок о Южной Руси» ще є поміркованим апологетом козацької героїки і слави. Скажімо, в одній зі своїх популярних праць П. Куліш відводить козацтву почесну роль захисника християнства од невірних Татар і Турків⁷⁷⁴. В іншій студії він подає тлумачення змісту слова «козак» як тогочасне визначення вільної людини, яка підпорядковувалася лише тій владі, котру визнавала добровільно⁷⁷⁵.

Чільне місце в поглядах і світосприйнятті П. Куліша посідає тема культури та цивілізації, яка є наскрізною в його «хуторянській» візії початку 1860-х років. Видається, що сам автор вагається між спокусами міської цивілізації та вкоріненням потягом до архаїчної, традиційної ідилії хуторянського буття, благами комфортабельного життя і непорядкованістю поселенського побуту, городянською й селянською філософією.

У «Листах з хутора» (1861) П. Куліш доводить цей конфлікт майже до критичної, екстремальної межі, зокрема представляє його як змагання між цивілізаторською брехнею та хуторянською правдою, панською мовою і Словом Божим, урешті-решт між міським просвітницьким розумом та прагматикою селянського обскурантизму! Зазначимо, що автор навіть протиставляє різні образи української минувшини. Зокрема, він згадує про «завісу», намальовану на сторінках «Истории русов», яка заступила від нас «старосвітщину»⁷⁷⁶, і Т. Шевченка, котрий розірвав її та «явив високий історичний спосіб словесної живописі»⁷⁷⁷.

Водночас у рядках П. Куліша повсякчас відчуваються виховні мотиви, ба навіть та чи інша просвітницька максима! Не випадково в авторській публіцистиці подибуємо цікаві означення й оцінки засадних понять позитивістської хвилі, яка на той час досягла російських теренів, зокрема ідеї поступу. «А що прогресом, городяни, величається, то ми тому прогресу ціну знаємо», — іронізує «хуторянин» П. Куліш⁷⁷⁸.

Письменник не цурався цієї теми і в історичних розвідках, зокрема в статті «Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию» (1862). Наприклад, він розмірковував щодо умов, за яких є корисними цивілізаційні, культурницькі впливи та запозичення у взаєминах між донором і реципієнтом. Причому автор вирішував цю проблему на основі «моральної

⁷⁷³ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 431.

⁷⁷⁴ Куліш П. Хмельницина. Історичне оповідання. — Пб., 1861. — С. 28.

⁷⁷⁵ Куліш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии // ВЮЗЗР. — 1862. — Т. 1, № 1. — С. 30.

⁷⁷⁶ Хуторянин [Куліш П. О.] Листи с хутора: III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний; // Основа. — 1861. — № 3. — С. 28.

⁷⁷⁷ Там само. — С. 27.

⁷⁷⁸ Хуторянин [Куліш П. О.] Листи с хутора: Лист 2 // Основа. — 1861. — № 2. — С. 228.

рівності» народів / націй⁷⁷⁹, себто у романтичному сенсі, хоч і з суттєвим включенням просвітницького компоненту.

Побутувала у його текстах і проблема впливу цивілізації на різні стани суспільства. «Втім, по-перше, цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, а по-друге, *цивілізація одного стану за рахунок інших станів є свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації*», — наголошує П. Куліш⁷⁸⁰.

Та, незважаючи на ці застережні міркування, автор не відкидає ідеї поступу та цивілізації. Зокрема, він іронічно відгукується про негативне ставлення низки тогочасних російських інтелектуалів до західних новацій: «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *руський погляд* (курсив П. Куліша. — Авт.) на науки і мистецтва»⁷⁸¹. В іншій праці він висловлює надію на відновлення малоросійської народної творчості в «просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов'ю до нього та свідомо продовжує його *духовне життя у нових формах цивілізації*»⁷⁸². Більше того, основою цього оновлення у візії П. Куліша виступає «нова життєва сила», яка мала сполучити різні часи⁷⁸³.

У його історичному письмі споглядаємо традиційні романтичні опозиції старе / нове, внутрішнє / зовнішнє, моральна / матеріальна (фізична, механічна) сила і т. п. Зокрема, П. Куліш розглядає історичне дійство як сполучення моральних і матеріальних завоювань. «Будь-яка сила прагне посісти належне їй місце, рівновага ж між силами виступає загальним для всього світу законом», — пише історик⁷⁸⁴. Отже, стара-нова тема цивілізації з просвітницькою, можливо, деякою мірою навіть із позитивістською підкладкою (поступ, закон) сполучається з романтичними прагненнями автора вдихнути нове буття у народний дух (внутрішню, моральну силу) та віднайти його модерного репрезентанта.

Такі міркування П. Куліша почасти виглядають як реакція на відому польську тезу про цивілізаційну роль католицизму на східних кресах. Водночас вони є відголосом на тогочасні інтелектуальні новації, передусім на позитивізм з його ідеєю культурного поступу людства, який письменник сприймав за посередництвом праць низки європейських, зокрема британських авторів. Відтак сучасні дослідники обстоюють думку про засвоєння П. Кулішем художніх цінностей англійського письменства⁷⁸⁵. Приміром, на початку 1862 р. П. Куліш перекладав студії британського історика Т. Маколея⁷⁸⁶.

⁷⁷⁹ *Его же*. Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию // Основа. — 1862. — № 6. — С. 12.

⁷⁸⁰ *Его же*. Падение шляхетского господства... — 1862. — Т. 1, № 1. — С. 40.

⁷⁸¹ *Кулиш П.* Простонародность в украинской словесности // Основа. — 1862. — № 1. — С. 10.

⁷⁸² Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — Т. 1. — С. 181.

⁷⁸³ Там же. — С. 183.

⁷⁸⁴ *Кулиш П.* Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. — 1862. — № 2. — С. 72.

⁷⁸⁵ *Девдюк І. В.* Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння): Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10. 01. 05 / НАНУ. ІЛШ. — К., 1999. — С. 2.

⁷⁸⁶ [*Куліш П. О.*] Жизнь Куліша... — С. 262.

Варто наголосити, що Є. Нахлік формулює зазначену суперечність в іншому контексті, себто не як змагання романтизму з позитивізмом, а як конфлікт руссоїстського типу (за Ж.-Ж. Руссо), себто між цивілізацією та природним станом⁷⁸⁷. Проте з огляду на риси інтелектуальної подібності, почасти навіть наступності просвітницького раціоналізму та позитивізму, думка про полістильну природу поглядів П. Куліша виглядає достатньо вмотивованою.

Культурні, цивілізаційні чинники відігравали неабияку роль у світосприйнятті письменника-публіциста і, заразом, історика-аматора впродовж 1850-х–1860-х років та в його пізніших інтелектуальних і світоглядних зрушеннях. Д. Дорошенко вважав, що культура з часом стала його своєрідним кумиром⁷⁸⁸, а В. Петров характеризував погляди П. Куліша наприкінці 1850-х років як «культурницький радикалізм»⁷⁸⁹.

Він же відзначив двоїстість його ставлення до цивілізації, яке виводив із суперечливого соціокультурного становища П. Куліша, що залежно від обставин відчував себе і городянином, себто носієм міської культури, і хutorянином, тобто репрезентантом традиційного укладу українського життя. На думку В. Петрова, «Петербург і Україна, столиця й провінція, місто й хутір були для Куліша з того чи іншого погляду, за предмет найзначніших вагань... *І до самісінької смерти не з'ясував собі Куліш, чи то він stolичний журналіст чи дрібний хutorянин*»⁷⁹⁰. Такі вагання, переміни, особливо добре виявилися у подорожніх враженнях і рефлексіях П. Куліша, зокрема під час відвідування європейських країн 1858 р.⁷⁹¹

Та життя у хутірській глухомані того ж-таки 1858 р. хитнуло маятник настроїв письменника в інший бік. «*Тут я відчуваю себе зновні на своєму місці: тут не потрібно мені підійматися на диби, напружувати свої здібності та, так би мовити, ставити на карту все, чим наділила мене природа. На старість я зроблюсь відлюдкуватим пасічником та скотарем. Це світла риса на обрії мого темного та сумнівного майбуття*», — із захопленням зазначав письменник у листі до П. Плетньова від 30 вересня 1858 р.⁷⁹²

Схоже, що хutorянство П. Куліша було більше, ніж ідеалом його приватного буття, а одним із конкуруючих способів формації світосприйняття письменника й історика. Ганна Шамрай слушно зауважила, що хутірські плани виглядали «ясною зіркою» серед його складних і суперечливих обставин життя навіть у 1870-ті роки⁷⁹³. Не випадково 1879 р. вбілений сивиною П. Куліш так характеризує своє соціокультурне становище: «*Все ж таки я не зовсім хutorянин*»⁷⁹⁴.

Відмітимо, що він досить детально і точно відтворював власні світовідчущання, спричинені контрастністю свого соціального буття. «*Я переносуюсь з крайнощі у крайність, і поселяюся після столиці в хutorі*. — відзначає пись-

⁷⁸⁷ Нахлік Є. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П. Куліша // РЛ. — 1989. — № 8. — С. 37.

⁷⁸⁸ Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. — Київ–Лейпциг, [1923]. — С. 63.

⁷⁸⁹ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 289.

⁷⁹⁰ Там само. — С. 55.

⁷⁹¹ Там само. — С. 376–377.

⁷⁹² Перетц Л. Листування П. А. Куліша с П. П. Плетньовим... — Арк. 20.

⁷⁹³ Шамрай Г. Хutorні плани Куліша в 1870-х роках [машинопис статті; 1928–1929 рр.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 18401. — Арк. 12.

⁷⁹⁴ Кулиш П. А. Хutorская философия... — С. 4.

менник. — Хутірське життя після столичного — найкраще, але в ньому є одна біда: адже людина, яка набралася вищих ідей — іноді, як реп'ях, — залишається на поталу свого безсилля, як звичайно буває безсилою одинока особистість, розлучена з тими, кого вона представляє собою»⁷⁹⁵.

В. Петров уважав, що хуторянське світосприйняття П. Куліша доцільно розглядати як своєрідне романтичне осягнення теми втечі від цивілізації, пустелі, відмовлення від бажань і природи⁷⁹⁶. Відтак філософські орієнтири стоїцизму просвітника і, заразом, преромантика Г. Сковороди, попри певні критичні настанови щодо деяких площин його творчості, вочевидь, видавалися П. Кулішу своєрідним дороговказом у світоглядних пошуках⁷⁹⁷. Проте, на відміну від Г. Сковороди, П. Куліш реалізовував філософсько-містичний ідеал усамітнення не в аскетично-платонічному, а в іншому культурному та соціальному варіанті⁷⁹⁸.

Тим-то хуторянство П. Куліша, вважає В. Петров, є своєрідною рецепцією руссоїзму, зумовленою як його суперечливим соціальним і культурним становищем, так і загальним характером українського громадського життя 1850-х років⁷⁹⁹. Більше того, він навіть тлумачить «хуторянсько-народницьку концепцію» письменника у контексті аграрного соціалізму⁸⁰⁰. Інакше інтерпретував хутірську філософію П. Куліша відомий український письменник-неокласик Микола Зеров. На його думку, хутір для «Куліша не так його економічна база, як *далекій від людської метушні кабінет*»⁸⁰¹. Натомість сучасні дослідники розглядають хутір як своєрідний символ і навіть метафору суспільності у ментальності П. Куліша⁸⁰².

Власне, хуторянська тема привносила і своєрідні ракурси щодо висвітлення ролі масового, колективного героя на авансцені історії, які спостерігаємо у текстах П. Куліша. Насамперед, це виявляється у самотньому практицизмі його стилю мислення, яке автор прагне поширити і на побутування народу / нації, як головного суб'єкта на підмостках української історії у представленні романтичного історіописання.

Скажімо, письменник подає цікаві міркування у розвідці про завдання й призначення української критики. «*Народ нічого не створює без практичного, життєвого сенсу.* — пише П. Куліш. — Народ, у поетичних творах, свідомо й інстинктивно шукає задоволення своїх нагальних моральних потреб»⁸⁰³.

У листі до Михайла Юзефовича від 19 січня 1857 р. П. Куліш досить цікаво коментує психологічні риси українського народу, зокрема його схильність терпляче зносити московський гніт та визиски. «*Докоряє нам Шевченко "овечою натурою"*, отже, як поглянеш на всю історію, то *єсть у того сонму народ-*

⁷⁹⁵ Там же. — С. 9.

⁷⁹⁶ Петров В. Вступні уваги // Петров В. Романи Куліша. — К., 1930. — С. 6.

⁷⁹⁷ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 2. — С. 26.

⁷⁹⁸ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 40–41.

⁷⁹⁹ Там само. — С. 42–43.

⁸⁰⁰ Там само. — С. 375.

⁸⁰¹ Могилянський М. М. Ідеологічна постать Куліша... — Арк. 21.

⁸⁰² Тютюнник О. М. Особа і суспільство у філософії Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09.00.05 / НПУД. — К., 2009. — С. 14.

⁸⁰³ Кулиш П. Характер и задача украинской критики // Основа. — 1861. — № 2. — С. 160.

ного якийсь вищий розум, і не дармо сказано: “терпи, козак, — отаманом будеш”»⁸⁰⁴.

Наведені зауваги є досить промовистими, позаяк демонструють особливості його романтичного світосприйняття. Якщо М. Костомаров апелює, переважно, до емоційних почувань, переживань, урешті до самої розбурханої чи навіть ошаленілої стихії народної маси, то П. Куліш прагне відшукати її життєвий, усталений, майже прагматичний сенс буття. Більше того, він хоче віднайти колективний розум та логіку не тільки у потребах, а і в діях та зверненнях народу / нації і навіть намагається пояснити стан соціальної апатії спираючись на міркування доцільності! Варто наголосити, що «хуторянські» мотиви тою чи іншою мірою проступають і в історичних обсерваціях П. Куліша, який досить рельєфно сприймав соціо- та етнокультурне тло минувшини.

Ця авторська риса виразно виявляється в його статтях, опублікованих в «Основі» (1861–1862) та інших працях, зокрема в «Борьбе шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра» (1863–1864) та «Падении шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии» (1862–1863). Саме розмаїтий склад населення бувшої Руської землі (вільний козацький, підневільний мужицький та привілейований шляхетський стани) розглядається автором як вихідна точка майбутніх потрясінь⁸⁰⁵.

Зауважимо, що П. Куліш досить специфічно сприймав і романтичну контраверсію про шляхетство поляків / антишляхетство українців. У його рецепції ці засадні моральні виміри чи навіть риси народного / національного духу розглядаються і тлумачаться в соціокультурному контексті як вияв «панського необмеженого панування» й «козацької дикої свободи»⁸⁰⁶. З такої перспективи «козацьке варварство» видавалося культурнику П. Кулішу не виявом «героїчних» чи «молодецьких» віків народу, як його трактував, приміром М. Костомаров, а як реакція на шляхетську, панську сваволю.

*«Козацьке варварство, про яке з шляхетським обуренням оповідають пани в своїх писаннях, було навією іншим варварством, освяченим сеймовими постановами та єзуїтсько-релігійними поняттями. Якщо пани мали право плекати шляхетсько-католицьку державу за рахунок благоденства мільйонів та за рахунок свободи сповідання іновірців, то й козаки мали право постійно підривати цю державу», — зазначає П. Куліш*⁸⁰⁷.

На цьому місці варто підкреслити, що, попри романтичну ідеалізацію козацтва, він досить критично і скептично оцінював його історичну природу. *«Республіка козацько-українська, це незаконнонароджене чадо республіки шляхетсько-польської, що зберегло риси свого походження», — наголошує автор*⁸⁰⁸. Певна річ, такий скепсис спирався на просвітницько-раціональні компоненти мислення, які відігравали важливу роль у світосприйнятті П. Куліша. Заразом у його працях побутують і критичні, почасти навіть негативні оцінки козацтва та його історичної ролі. «Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво

⁸⁰⁴ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 93.

⁸⁰⁵ Кулиш П. Падение шляхетского господства... — 1862. — Т. 1, № 1. — С. 32–33.

⁸⁰⁶ Его же. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра. Глава V: (1637-й год) // БЧ. — 1863. — № 9. — С. 25.

⁸⁰⁷ Его же. Падение шляхетского господства... — 1862. — Т. 1, № 1. — С. 47–48.

⁸⁰⁸ Его же. Борьба шляхты с козаками... — 1863. — № 9. — С. 1.

споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. *Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим будяком серед нашого дикого степу»,* — підкреслює П. Куліш⁸⁰⁹.

Ба більше, в «Історії України од найдавніших часів» автор порушив досить дражливу й специфічну проблему про межі репрезентації української минувшини, яка в романтичному історіописанні вирішувалася зазвичай однобічно і вибірково — апологія козацької слави та героїки. За висловом Д. Багалія, «тут він (П. Куліш. — *Авт.*) є новатор, реформатор, бо каже, що в неї (історію. — *Авт.*) входило все те, що росло, цвіло й умирало, а не сама тільки козаччина, і влучно виступає проти тодішнього висовування на попереднє місце козаччини»⁸¹⁰.

Отож у сприйнятті П. Куліша як історика «*козаки були учнями жовнірів і не поступалися своїм взірцям ані в жорстокості, ані в хижацтві, особливо, коли їхні вчинки виправдовувалися помстою ворогам української республіки, угодникам її гнобителів та своїм особистим ворогам»*⁸¹¹.

Такі констатації свідчили, що П. Куліш значною мірою позбувся романтичного пієтету щодо козацтва саме на зламі 1850-х–1860-х років. Ці рефлексії впритул наближали автора до думок про дегероїзацію козацтва та його призначення / місії в українській минувшині і навіть торували шлях до демістифікації всієї національної історії! Наприклад, у листі до Олександра Кониського від 23 лютого 1863 р. П. Куліш подає досить цікавий коментар щодо історичних студій: «А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною або над московською старовиною, не тямлячи ні польської мови, ні польської історії. *Тажеж наша історія тільки епізод польської і даремне ми з нею носимось, мов той дурень з торбою»*⁸¹².

Проте на той час колишній кирило-мефодіївський братчик ще не був готовий до радикального повороту й тотальної переоцінки всієї української минувшини. Відтак у його історичному письмі простежуємо традиційні романтичні розумування про козацьку волю та братство⁸¹³, духовний вплив старшини на простонародну масу⁸¹⁴, моральне виправдання грубої й фізичної сили козацтва⁸¹⁵ і т. п. Заразом автор усвідомлював суттєву різницю між мотивами провідників повстань (К. Косинського, С. Наливайка та ін.) та звичайними козаками⁸¹⁶.

Показну рису авторського мислення споглядаємо в його спробах соціокультурної локалізації історичного простору в ту чи іншу добу. Приміром, П. Куліш уважав, що визнання шляхтичами за часів польського короля Сигізмунда II, «всіх вільних ратаїв від Любліна до Овруча», не тільки істотно збільшило кількість захисників Корони, а у майбутньому поклало крайню межу поширенню Хмельниччини. Власне, від тієї межі на Волині, на думку історика, починається Україна⁸¹⁷.

⁸⁰⁹ Його ж. Історія України... — С. 81.

⁸¹⁰ Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 228.

⁸¹¹ Куліш П. Падение шляхетского господства... — 1863. — Т. 3, № 1. — С. 3.

⁸¹² Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 179.

⁸¹³ Куліш П. Падение шляхетского господства... — 1862. — Т. 1, № 1. — С. 35.

⁸¹⁴ Там же. — 1862. — Т. 1, № 3. — С. 138.

⁸¹⁵ Там же. — 1862. — Т. 2, № 5. — С. 223.

⁸¹⁶ Там же. — 1862. — Т. 1, № 2. — С. 50–51.

⁸¹⁷ Там же. — 1862. — Т. 1, № 2. — С. 66–67.

Варто наголосити, що соціокультурне ототожнення Русі, Руської землі з територією, на якій панує вічеве право, споглядаємо і у його публікації 1866 р.⁸¹⁸ У соціокультурному плані автор часто трактує і відомі історичні діяння. Зокрема, добу І. Виговського чи «Виговщину» він розглядає як спробу «поставити на ноги старосвітську Україну»⁸¹⁹ та створити «козацьку шляхетську націю»⁸²⁰.

Виглядає, що соціокультурний вимір відігравав неабияку, можливо, навіть провідну роль у формації поглядів і світосприйняття П. Куліша. Зокрема, навіть його авторефлексія щодо потрактування знайомства та взаємин з Т. Шевченком подається у соціокультурному сенсі!

«Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком — кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козацини... Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що спредку-віку не знало панщини, що стояло колись на узграниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину», — пише письменник⁸²¹.

Окрім того, П. Куліш виявляє неабияке зацікавлення побутуванням різних соціальних верств. В авторському представленні світ минувшини постає як досить складний, гетерогенний та розмаїтий у соціокультурному розрізі, а не як поляризований, розламаний на кілька половин, що властиво для текстів адептів романтичного історіописання. Зокрема, у рукописі популярної праці «Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу», написаному, правдоподібно на початку 1860-х років, автор порушує питання про очікування різних соціальних верств за доби Хмельниччини, зокрема православного духовенства, міщан⁸²².

Зрештою, в історичному письмі П. Куліша на початку 1860-х років споглядаємо кілька відмінностей щодо загальних стильових канонів українських романтиків: 1) прагнення виявити прагматичний, раціональний струмінь, життєвий сенс у побутуванні колективного, масового героя; 2) відкрите зіставлення різних станів із української минувшини, що вело до критичної, іноді навіть скептичної рецепції козацтва як соціальної спільноти й історичного явища; 3) спроби переглянути романтичні уявлення про змістовну й просторово-хронологічну локалізацію, власне, українського минулого, зокрема розширити його за рахунок побутування різних соціальних верств та інших народів;

⁸¹⁸ [Куліш П. А.] Древняя Русь в Царстве Польском / Публ. і ком. Є. Нахліка // МН. — 2004. — № 1. — С. 50.

⁸¹⁹ Куліш П. Виговщина // Основа. — 1861. — № 11/12. — С. 10.

⁸²⁰ Там само. — С. 6.

⁸²¹ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... — С. 249.

⁸²² Куліш П. Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу. Зложив П. Куліш [автограф чернетки; поч. 1860-х років] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28476. — Арк. 19.

4) пошуки соціокультурних, вимірів людської історії, що виявилися у спробах віднайти рівновагу між архаїчними ідеалами старосвітського життя й культурницькими вимогами поступу цивілізації.

Таким чином, світосприйняття і погляди П. Куліша у 1850-х — на початку 1860-х років були дещо своєрідними, але все ж таки більш-менш вкладалися у межі тогочасної народницько-романтичної парадигми, хоч і з великими вкрапленнями просвітницько-раціональних складових (тотальна моралізація й резонерство, формалізація дійсності та минувшини, преромантичні дихотомії цивілізація / природний стан, культура / варварство і т. п.). Недаремно історик та письменник досить точно сформулював лейтмотив тогочасних творчих пошуків, які панували серед петербурзьких українців на початку 1860-х років: «Головна наша мета — пізнати самих себе, познайомитися один із одним, навчитися всього позитивного, всього життєвого один в одного, *ствердитися в основних поняттях про народ та його потреби*»⁸²³.

На перший погляд, тодішні рефлексії автора, здавалося б, репрезентують певну спрямованість інтелектуальних перетворень на ниві сприйняття й представлення української історії, зокрема позитивістські та просвітницькі включення, які вповні виявилися в ревізійністському повороті П. Куліша 1870-х років. Та їх складно назвати такими, що незаперечно спричинилися до кардинальних стильових метаморфоз. Адже протягом 1860-х років П. Куліш засвоював, акумулював та переосмислював різноманітний культурний, інтелектуальний і соціальний досвід з обсягу різноманітних практик — чиновницької, громадської, літературної, перекладацької, редакторської, популяризаторської, господарської та інших, що для історика-аматора мали неабияке значення!

Отож питання про інтелектуальні та світоглядні джерела, мотиваційне підґрунтя ревізії поглядів П. Куліша, що сталася в 1870-х роках, і досі залишається актуальним, оскільки продукує чимало припущень, аналогій та інтерпретацій.

⁸²³ Кулиш П. Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. — 1862. — № 2. — С. 70.

3.8. Ревізіоністський поворот 1870-х–1880-х років. Позитивізм у пізньоромантичній рецепції П. Куліша

1860-ті–1880-ті роки у біографії культурника П. Куліша виглядають як доба складних інтелектуальних, світоглядних та життєвих викликів і випробувань своїх сил на ниві багатоманітних соціальних практик, зокрема у досить незвичних ролях: чиновника-русифікатора на імперській службі у Царстві Польському, провідника національно-культурницького руху на Галичині, поборника українсько-польського порозуміння, перекладача й популяризатора Святого Письма тощо. «Куди його доля кидала, він брався за таку працю, яка була йому спідручна», — так схарактеризував ці повороти своєї долі письменник в одному з автобіографічних творів⁸²⁴.

Зростаючий динамізм соціального і політичного життя у добу модернізації Росії й Австро-Угорщини, нові явища на теренах українського національно-визвольного руху, інтелектуальні й культурні новації, які проникали у соціокультурні середовища імперії Романових та Габсбургів, спонукали тодішніх інтелектуалів до переосмислення колишніх ідеологічних віх і світоглядних орієнтирів.

Уважають, що 1868 р. П. Куліш остаточно усвідомив потенційні можливості українського національного руху на теренах Галичини, зокрема його майбутні перспективи⁸²⁵. Заразом руйнівні і криваві революційні рухи, війни, повстання, терористичні акти 1870-х–1880-х років викликали в українських романтиків, зорієнтованих на досягнення морально-етичних і мистецько-естетичних вимірів народного буття, неприйняття, ба навіть відразу чи заперечення. Згадаємо, приміром, сатиричну повість М. Костомарова «Скотской бунт. Письмо Малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю», написану, імовірно протягом 1879–1880 рр. Цю повість навіть називають політичною⁸²⁶ та розглядають як предтечу відомого твору «Скотоферма» англійського письменника Джорджа Орвелла⁸²⁷.

У негативному сенсі щодо революційного досвіду висловлювався й П. Куліш, хоч і трактував його досить своєрідно. «Ні в яку іншу революцію я не вірую, та й будь-яка інша революція у такому величезному пустищі, як наша Імперія, і немислима. Ні Англія, взірець революційної терплячості, ні Франція, зразок палких переворотів, не є нам прикладом. У цих тісно консолідованих націй покращення відбувалося знизу вверх; у нас воно поки що можливо тільки у зворотному русі», — підкреслював він у листі до В. Шенрока від 14 жовтня 1889 р.⁸²⁸

⁸²⁴ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша... — С. 240.

⁸²⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 256.

⁸²⁶ Багрій О. В. Політична повість М. І. Костомарова // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 147–151.

⁸²⁷Третьяков В. Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.orwell.ru/a_life/tretjakov/russian/r_gonk

⁸²⁸ Чубський П. П. [Могиланський М.] Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 163–164.

Водночас варто взяти до уваги й інтелектуальні канони позитивістської хвилі, яка домінувала в науковій та суспільній думці 1860-х–1870-х років на теренах імперії Романових, зокрема орієнтацію багатьох істориків на відомі культурні взірці. Видається, що ці соціокультурні імпульси й інтелектуальні новації справили помітний вплив і на загострену, гіперболічну, схильну до крайнощів рецепцію П. Куліша, зокрема стали каталізаторами його ревізійністського повороту 1870-х років. На російську громадськість докорінна переоцінка колишніх козакофільських поглядів П. Куліша, представлена у його «Истории воссоединения Руси», справила неабияке враження. Вона вважалася незвичайною, принаймні, за оцінками сучасників (М. Коялович, О. Пипін)⁸²⁹.

Публікація інших праць П. Куліша та його інтелектуальні й світоглядні пошуки загалом викликали меншу цікавість, хоч і спричинили низку інвектив з боку відомих російських учених. Зокрема, М. Коялович, після появи «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882), висловив думку, що такі трансформації поглядів автора свідчать про його божевілля⁸³⁰. У 1884 р. під час зустрічі з письменником М. Лободовським П. Куліш зауважив, що його вважають «рenegатом, зрадником, ледве не політичним злочинцем»⁸³¹.

Вельми гостро і болісно на ці метаморфози П. Куліша відреагували українські діячі, особливо, його недавні соратники та прихильники, зокрема М. Костомаров⁸³². М. Драгоманов дещо категорично зауважив, що «на наших очах вмер, на ногах стоячи, чоловік не послідній», який мусив стати вченим-славістом⁸³³. О. Єфименко вважала, що П. Куліш «надто нехтує деревами, шукаючи образ того фантастичного лісу, який створює йому упереджено налаштована фантазія»⁸³⁴. На думку В. Антоновича, з «його “Истории воссоединения Руси” складно зрозуміти, що автор помишляє і що він хоче довести»⁸³⁵.

Поява першого та другого томів «Истории воссоединения Руси» викликала й гостру полеміку в київській пресі 1875 р.⁸³⁶ Не бракує й академічних та неакадемічних інтерпретацій цих перетворень. Попервах означені зрушення

⁸²⁹ Пытин А. Н. История русской этнографии... — Т. 3. — С. 189–190; Коялович М. О. История русского самосознания... — С. 423; *Его же*. Поразительная изменчивость убеждений писателя [П. Кулиш] // ЦВ. — 1882, 1 мая. — № 18. — С. 6–7.

⁸³⁰ Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // ЦВ. — 1882, 5 июня. — № 23. — С. 6.

⁸³¹ Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // КС. — 1897. — № 4. — С. 165.

⁸³² Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша... — 1878. — Т. 21, № 3. — С. 385–402; *Его же*. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // КС. — 1883. — № 2. — С. 221–234; та ін.

⁸³³ Драгоманов М. Україна і центри (Замість фельетона і бібліографії) // Громада. Українська збірка / Впорядкована М. Драгомановим. — Женева, 1878. — № 2: Звістки про Україну 1876–1877. — С. 537.

⁸³⁴ Єфименко А. Литературные силы провинции. В. Б. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997. — Т. 1. — С. 18

⁸³⁵ Антонович В. Б. История Юго-Западной Руси. Лекции проф. Киевского императорского университета В. Б. Антоновича / Издал студент Историко-филологического факультета Г. Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8093. — Арк. 248зв.

⁸³⁶ Ива-нко П. [Иващенко П. С.] Шевченко, Максимович и Костомаров пред историческим (?) судом Кулиша // Киевлянин. — 1875, 8-го марта. — № 29. — С. 1–3; «Киевлянин» за Шевченка // КТ. — 1875, 14-го марта. — № 32. — С. 2.

досить часто пояснювали егоцентричною вдачею П. Куліша та його схильністю до масштабних й екстремальних творчих експериментів, зокрема неспроможністю віднайти оптимальну творчу синтезу (С. Єфремов)⁸³⁷.

Зазначимо, що О. Гермайзе порівнював постать П. Куліша з польським козакофілом Міхалом Чайковським, оскільки вважав, що «вони однакові в фантастичності своїх уявлень, в різких екстремностях поглядів і своєї громадської діяльності, і схожі вони своєю трагічною самотністю, своєю ізольованістю від ширших кол суспільства, особливо наприкінці життя»⁸³⁸. Водночас він наголошував, що «антипод Костомарова — Куліш зробив власне інтересну дуже спробу, внести дозу скептицизму до отой народницької ідеалізації українського минулого, розвінчати визнаних кумирів, але Кулішева спроба, окрім великої плутанини, нічого позитивного не дала, та й сам він заплутався і в своїх власних поглядах і у тих поглядах, що він їх запозичив у польської шляхетської історіографії»⁸³⁹.

Крім того, світоглядну трансформацію П. Куліша пояснювали й певними рисами його вдачі. Приміром, Г. Житецький наголошував, що «безмежна самовпевненість та безмірне самолюбство напрямляло його (П. Куліша. — Авт.) до широких просторів світу»⁸⁴⁰. Аналогічну думку висловив і М. Костомаров, давній товариш П. Куліша з часів кирило-мефодіївських братчиків. Зокрема, він відзначив у листі до Феофана Лебединцева від 18 квітня 1882 р., що П. Куліш — «людина з нестримним самолюбством; йому хочеться бути чим-то незвичайним, бути силою, духовною міццю, і його розбирає досада, що ні у своїх малорусів, ані у москалів (великорусів) він не отримував за собою такої влади, якої йому хочеться»⁸⁴¹.

Інколи домінуючим чинником, який спричинив кардинальну перемену історичних поглядів П. Куліша, визнають надзвичайно загострений і доведений до крайнощів сакральний символізм та романтичний естетизм (В. Шенрок)⁸⁴². Заразом прагнуть віднайти й соціокультурне підґрунтя світоглядного перевороту П. Куліша. Скажімо, М. Грушевський тримався думки, що вирішальну роль у цих інтелектуальних зрушеннях відіграла його соціальна належність до «городових кармазинників», хутірною міщанства, якому він віддавав свої симпатії та розглядав як творчий чинник в українській історії⁸⁴³. Тим паче, що про цю соціальну верству П. Куліш відгукувався надзвичайно прихильно. Він визнавав її представників «природними хранителями давніх святилиць», які плекали матеріальні й моральні зацікавлення в «релігійно-торгових корпораціях»⁸⁴⁴. У цьому ж дусі висловлювався і М. Драгоманов, який відзначав цінний внесок

⁸³⁷ Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // ЗІФВ. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 75.

⁸³⁸ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії. — С. 19.

⁸³⁹ Його ж. Ювілей української науки. — С. 94.

⁸⁴⁰ Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. — 1927. — Кн. 1/2. — С. 40.

⁸⁴¹ Данилов В. Матеріали для біографії Н. И. Костомарова... — С. 254.

⁸⁴² Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 247.

⁸⁴³ Грушевський М. В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — 1927. — № 1/2. — С. 10.

⁸⁴⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. — М., 1877. — Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. — С. 146–147.

П. Куліша у висвітлення соціальної ролі міщанства на ниві відродження південно-західної Русі XVI—XVII ст.⁸⁴⁵

Вважають, що саме з «середньою верствою» пов'язаний і соціальний ідеал цього українського письменника й історика (Є. Нахлік)⁸⁴⁶. Інтелектуальне переодження П. Куліша розглядають і у консервативно-релігійному плані, зокрема трактують його в постромантичному сенсі. Причому визначальний чинник його консервативної еволюції, пов'язують із позитивістською філософією зі збереженням неоплатонізму як світоглядного орієнтиру (М. Скринник)⁸⁴⁷.

Зазвичай переломну роль у творчому спадку П. Куліша відводять тритомній «Истории воссоединения Руси» (СПб., 1874. — Т. 1-2; М., 1877. — Т. 3), яка ознаменувала докорінну метаморфозу його поглядів. Ця студія високо цінувалася М. Грушевським, який наголошував, що, попри своєрідні інтелектуальні вподобання її автора, це — «все-таки твір дуже талановитий, і дуже цінний навіть з науково-історичного (курсив М. Грушевського. — Авт.), дослідницького становища»⁸⁴⁸. В «Історії України-Руси» М. Грушевський підкреслив, що «История воссоединения Руси» залишалася «надовго найвизначнішою працею по історії початків козаччини»⁸⁴⁹. Схоже оцінював «Историю воссоединения Руси» й Д. Багалій: «Ця праця була задумана широко, і якщо б вона була завершена, і з неї були б вилучені декілька надто різких та суб'єктивних висновків, то вона мала посісти дуже видатне місце»⁸⁵⁰.

Ймовірно, витоки авторських задумів з обсягу цього проекту сягають, щонайменше, початку 1867 р. Зокрема, у листі від 1 лютого того ж року до М. Костомарова П. Куліш повідомив про свій намір написати книжку з історії виникнення та поширення козацтва до часів Б. Хмельницького⁸⁵¹. Крім того, кілька праць П. Куліша з історії козацтва побачили світ ще на початку 1860-х років.

«Відтоді ця історична монографія стає своєрідною ідеєю фікс Куліша протягом решти життя: він оддається їй у 1874–1878 рр., повертається до неї час від часу у 80-х і першій половині 90-х, вважаючи її за одну з найважливіших праць своєї багатогранної літературної та наукової діяльності», — відзначає Є. Нахлік⁸⁵². Так чи інакше, цей проект П. Куліша варто розглядати як найбільшу та найголовнішу історичну студію у його інтелектуальній спадщині.

Вочевидь, інтелектуальною предтечею чи прототипом «Истории воссоединения Руси», за виразом М. Грушевського⁸⁵³, була стаття «Первий період козацтва од его початку до ворогування з ляхами», надрукована у львівській «Правді» 1868 р. Ця розвідка П. Куліша вже тоді вигідно вирізнялася, порівняно з іншими

⁸⁴⁵ [Драгоманов М. П.] Малорусское литературное движение // КТ. — 1875, 7-го февр. — № 17. — С. 2.

⁸⁴⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 2. — С. 52.

⁸⁴⁷ Скринник М. Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // Сучасність. — 2001. — № 5. — С. 89–90.

⁸⁴⁸ Грушевський М. В тридцять роковини Куліша... — С. 30.

⁸⁴⁹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — С. 567

⁸⁵⁰ Багалей Д. И. Русская историография. — С. 448.

⁸⁵¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 242.

⁸⁵² Там само. — С. 343.

⁸⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 566.

працями, відтворенням ранньої історії козацтва на широкому соціальному та культурному тлі. Наприклад, М. Драгоманов уважав зазначену працю однією з найкращих студій із української історії⁸⁵⁴. Більше того, за спостереженням Д. Багалія, в «Первому періоді...» П. Куліш дійшов до «негативного погляду на наслідки козацької боротьби», що призвела до занепаду Польської Корони⁸⁵⁵, себто безпосередньо наблизився до ревізії романтичного козакофільства. У переробленому вигляді цей текст увійшов до першого тому «Истории воссоединения Руси»⁸⁵⁶.

У «Первому періоді...» споглядаємо подальшу трансформацію зацікавлень П. Куліша, зокрема його звернення до соціокультурних вимірів світу минушини та соціальної поверхні історичного руху. Ця тенденція з'явилася у його текстах на межі 1850-х–1860-х років. На думку В. Шенрока, «История воссоединения Руси» була запланована як великий дев'ятитомний проект, який так і не був завершений⁸⁵⁷. Та й сам П. Куліш у листі до Михайла Павлика від 15 грудня 1892 р. повідомляв, що йому «хотілось би напечатати дев'ять томів, на шану дев'ятох сестер-гречанок (у давньогрецькій міфології дев'ять дочок Зевса та Мнемозини — музи, богині поезії, мистецтв і наук. — Авт.), що ласкаві до нас, ще поки що темної темноти»⁸⁵⁸.

Проте, вірогідно, авторські задуми визрівали поступово. Зокрема, в листі П. Куліша до О. Барвінського від 24 серпня 1874 р. йдеться про друкування двотомника під назвою «История украинского козачества до Богдана Хмельницького», хоч автор висловлює намір написати й загальну «Історію України і Галичини»⁸⁵⁹. Але вже у листі від 3 березня 1876 р. до тієї ж особи П. Куліш згадує про 3 та 4 томи цієї праці, хоч і визнає, що останній том він ще навіть не почав писати⁸⁶⁰.

Втім, із часом у первісні плани П. Куліша були внесені істотні корективи. «“Историю воссоединения Руси” не веду я далій, а перероблюю, скільки моєї моги серед хуторного безлюддя; ба й самий перероб я тільки програму собі мовчки. Програму перероб неповну ще скомпонував я під назвою “Отпадение Малороссии от Польши”...», — зазначав письменник у листі до О. Барвінського від 28 липня 1889 р.⁸⁶¹ Останню працю він спершу розглядав як «вироблений фундаментально конспект до писання IV-го і дальшого томів Истории воссоединения Руси», про що згадував у листі до Івана Пулюя 3 серпня 1878 р.⁸⁶²

Мабуть, у процесі роботи студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» істотно розширилася. Відтак автор вирішив видати її як самостійну працю, але на перспективу продовжував розглядати як частину свого багатотомно-

⁸⁵⁴ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 127.

⁸⁵⁵ Багалій Д. Історіографічний вступ... // Багалій Д. Вибрані праці... — Т. 2. — С. 228.

⁸⁵⁶ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 28; Похила Л. Історична праця П. Куліша «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» // МН. — 2004. — № 1. — С. 91–92.

⁸⁵⁷ Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 195, 231, 244 (прим. 1).

⁸⁵⁸ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 278.

⁸⁵⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя... — С. 173.

⁸⁶⁰ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 221.

⁸⁶¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 208.

⁸⁶² Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 228.

го проекту. Заразом давалися взнаки й громадські зацікавлення П. Куліша. Зокрема, висловлюють думку (В. Шенрок), що він хотів виданням зазначеної роботи перешкодити відкриттю пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві, яке відбулося 1888 р.⁸⁶³ Адже в «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» автор називає цього гетьмана «українсько-польським Батиєм»⁸⁶⁴.

Зауважимо, що студія «Отпадения Малороссии от Польши (1340–1654)» (М., 1888–1889. — Т. 1–3) була важливою інтелектуальною і світоглядною віхою в творчості П. Куліша. Причому її автор значною мірою переорієнтовується на іншу аудиторію, зокрема досить прихильно відгукується про культурницьку і господарську роль польської аристократії в колонізації українських обширів⁸⁶⁵.

Після публікації цієї тритомної студії П. Куліша з'явилися негативні оцінки й закиди Товариству історії та старожитностей російських, яке видало книжку в своїх «Чтениях» (М. Коялович та ін.)⁸⁶⁶. Та найбільше російських критиків непокоїли не стільки антикозацькі інвективи автора, зокрема щодо Б. Хмельницького, скільки полонофільські мотиви і настрої, які простежувалися у зазначеній монографії. Зокрема, член Товариства, російський історик Г. Карпов був змушений виступити зі спеціальними поясненнями стосовно публікації вищезгаданої праці П. Куліша, хоч і скритикував його погляди щодо постаті Великого гетьмана⁸⁶⁷.

П. Куліш навіть почав писати українську версію цієї студії — «Повість про Українську землю, як вона вибилась із-під Польщі і прийшла під Московську державу (1340–1654)», але згодом облишив цей задум⁸⁶⁸. На думку сучасних дослідників, «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» виглядає значно слабше в історіософському сенсі, порівняно з опублікованою версією «Истории воссоединения Руси»⁸⁶⁹.

Врешті, навіть після видання «Отпадения Малороссии от Польши (1340–1654)» П. Куліш трактував цю працю як «програму майбутньої своєї роботи»⁸⁷⁰, себто оновленої версії «Истории воссоединения Руси». На «чотири томи “Історії воссоединения Руси” і на три томи “Отпадения Малороссии от Польши” дивлюсь я з упованням, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а може й за границю) та й вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в повняві своєї гармонійне», — зазначав він у листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 р.⁸⁷¹

⁸⁶³ Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 212.

⁸⁶⁴ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 77.

⁸⁶⁵ Его же. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. — М., 1888. — Т. 1. — С. 40–42.

⁸⁶⁶ Карпов Г. Объяснение на сочинение П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // ЧОИДР. — М., 1888. — Кн. 4. — С. I–II; Тодийчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 110–111.

⁸⁶⁷ Его же. В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // ЧОИДР. — М., 1889. — Кн. 1. — С. 1–104.

⁸⁶⁸ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 391.

⁸⁶⁹ Федорук О. Сконфісована брошура... — С. 200.

⁸⁷⁰ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.] — Т. 1 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28460. — Арк. VIII.

⁸⁷¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 274.

Однак, не так сталося, як гадалося. Невпорядковане хутірське життя й господарські клопоти, новий-старий просвітницький проект із перекладу Біблії українською мовою, на якому повною мірою сконцентрувалися інтелектуальні й фізичні потуги письменника з 1893 р., кінець-кінцем, відсунули його наміри з кардинальної переробки другої, розширеної версії «Истории воссоединения Руси» на невизначений термін. Зазначена праця залишилася і дійшла до нашого часу у вигляді «накиду» — авторського списку, в якому лише намічене первісне групування матеріалу. Цей список до другого, доповненого, переробленого та неопублікованого видання «Истории воссоединения Руси» складається з семи томів⁸⁷². Останні томи складені, головним чином, із матеріалів іншої опублікованої студії «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)»⁸⁷³.

У процесі написання та підготовки «Истории воссоединения Руси» П. Куліш вносив і певні корективи до загальної конструкції багатотомника. Зокрема, у другому томі він повідомив про намір включити до багатотомника зібрання джерел — «Материалы для истории Воссоединения Руси» (вийшов тільки один том у 1877 р.) та бібліографічних, рецензійних матеріалів і розвідок, у т.ч. й інших авторів — «Критико-библиографические Работы для Истории Воссоединения Руси» (не вийшло жодного тому)⁸⁷⁴. Автор також підготував другий том «Материалов» до історії козацтва на початку XVII ст., однак, так і не зміг його опублікувати. За свідченням В. Романовського, 1919 р. цей том планувала видати Українська академія наук, але також не реалізувала даний проект⁸⁷⁵.

На цьому місці варто відзначити, що запланована архітектоніка зазначеної багатотомної студії вкотре виявляє стильовий синкретизм П. Куліша, який простежується ще в його працях «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» та «Записки о Южной Руси». Проте конструкція «Истории воссоединения Руси» має і суттєві відмінності, позаяк в цій праці йдеться вже не про стилізоване представлення минувшини у сенсі наслідування чи потрактування пам'яток народного / національного духу, а практично представлено повноцінне інформаційне забезпечення великого авторського тексту, себто його джерельний та критично-бібліографічний супровід!

В. Іконников із приводу авторських задумів П. Куліша справедливо зауважив, що при «такому розподілі роботи та способі викладу, природно очікувати, що *головна праця автора розтягнеться у нескінченість*»⁸⁷⁶. Так воно і сталося.

⁸⁷² Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.] — Т. 1. // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28460. — XIV, 312 арк.; Те саме — Т. 2. // Там само. — Спр. 28467. — 289 арк.; Те саме. — Т. 3. // Там само. — Спр. 28462. — 294 арк.; Те саме. — Т. 4. // Там само. — Спр. 28461. — 150 арк.; Те саме. — Т. 5. // Там само. — Спр. 28463. — 170 арк.; Те саме. — Т. 6. // Там само. — Спр. 28464. — 111 арк.; Те саме. — Т. 7. // Там само. — Спр. 28466. — 340 арк. Див. також: Федорук Я. Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси» // МН. — 2004. — № 1. — С. 93–98.

⁸⁷³ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. — М., 1888. — Т. 1. — 281 с.; Т. 2. — 399 с.; 1889. — Т. 3. — 415 с.

⁸⁷⁴ Его же. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. — С. VIII.

⁸⁷⁵ Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар. — 1919. — Ч. 27. — Стб. 1802.

⁸⁷⁶ Иконников В. С. Обзор литературы русской истории за 1874 год // УИ. — К., 1875. — № 8. — С. 235.

П. Куліш працював над другою, оновленою версією «Истории воссоединения Руси» майже до кінця життя.

Зазначимо, що після видання перших двох томів «Истории воссоединения Руси» (1874) погляди і світосприйняття П. Куліша зазнали суттєвої еволюції. Про її масштаби можемо судити зі вступної зауваги до першого тому «Материалов», в якій він наголосив, що вважав би *«істинним благополуччям дожити до другого видання цих двох томів, щоб багато чого в них переробити, і тим зупинити ту шкоду, котру вони чинять людям, недостатньо обізнаним у предметі моїх студій»*⁸⁷⁷.

Варто наголосити, що досить гостра передмова була написана П. Кулішем і до третього тому «Истории воссоединения Руси» (1877). Проте автор, зрештою дослухався до порад російського історика К. Бестужева-Рюміна, який скеровував його на академічний підхід, і все ж таки вилучив цю передмову зі свого тексту⁸⁷⁸.

Передусім, варто зупинитися на авторських мотиваціях, проголошених П. Кулішем у зазначеному тритомнику. Вони сформульовані дещо в абстрактному, ідеалістичному вигляді. Автор наголошує, що пропонує цю працю для ствердження «фабули історії південноруського світу» і навіть поступається своїм «досягненням ідеалу, виношуваного в думці»⁸⁷⁹. Тож спершу видається, що йдеться нібито про практичну, компромісну візію української історії!

Та це враження ефемерне. Натомість П. Куліш із властивою йому категоричністю стверджує: «Не жага “суєт славиці”, а жага духовної свободи змусила його представити свою роботу раніше можливої для неї довершеності»⁸⁸⁰. Ця сентенція акцентує увагу на критичному, самоцінному потенціалі студії, на проголошенні інтелектуальних новацій. Бо йдеться про духовну свободу історика й письменника, а, щонайменше, про його звільнення від світоглядних пут!

Це чудово усвідомлював і сам автор багатотомника, який в листі від 28 листопада 1874 р. до О. Барвінського протиставив свою працю відомим студіям М. Костомарова з української минувшини. «Ми написали історію про два народи-антиподи», — резюмує П. Куліш свої розлогі розумування⁸⁸¹. «История воссоединения Руси» розпочинається з формулювання установчих положень автора, які демонструють його мірила вартості стосовно світу історії, її рушіїв тощо.

Власне, квінтесенцію своїх поглядів він проголошує вже на першій сторінці твору: «Є щось виправдовуюче в тріумфі навіть і грубої сили над безсиллям її противників, якщо це торжество йде поступово та не змінює своєму характеру протягом цілого ряду сторіч. Видовище природи, в найвеличніших і найменших її розмірах, заспокоює наше почуття, що обурюється супроти цієї думки, котра на кожному кроці являється нам у живих прикладах. Таке виправдовуюче своєю

⁸⁷⁷ Куліш П. А. Предупреждение // Куліш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1: 1578–1630. — С. XI.

⁸⁷⁸ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 340–341.

⁸⁷⁹ Куліш П. А. Предупреждение // Куліш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — С. I.

⁸⁸⁰ Там же. — С. III.

⁸⁸¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 174.

послідовністю торжество становить Русь стосовно Польщі»⁸⁸². В іншому місці праці автор висловлюється ще категоричніше: «Сила — в історії єдине мірило значимості, позаяк вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, тобто — незаперечну правду»⁸⁸³. Наведені зауваги дозволяють констатувати натуралістично-позитивістські нотки у розумуваннях П. Куліша.

Протягом 1850-х–1860-х років «сила» розглядалася автором, переважно у морально-етичному розумінні, що відображало його романтичне світобачення. Кардинальні зрушення щодо інтерпретації вказаного поняття споглядаємо саме в «Истории воссоединения Руси». З одного боку, цей термін визначається через традиційні морально-етичні прикмети («правда»), властиві романтикам. З іншого боку, спостерігаємо натуралістичне тлумачення вказаної дефініції, зокрема наближення її до природничих категорій («життєвість»). Причому і сама «правда», як одна з позачасових цінностей чи мірил вартостей романтиків, визначається за посередництвом позитивістських термінів «життєвість» і «поступовість».

Більше того, П. Куліш навіть риторично запитує свого читача: «Чому регулятором вимог, котрі ми висуваємо до історії, не зробити нам закон явищ біологічних, приступних спостереженню кожного, помітних?»⁸⁸⁴. Ця сентенція нагадує відомі пасажі англійського вченого-позитивіста Г. Бокля⁸⁸⁵, студії якого були вельми популярними в Росії у 1860-х — на початку 1870-х років.

Досить цікавими виглядають й думки П. Куліша щодо дослідницького інструментарію історика, висловлені в цьому тритомнику. На його думку, «минуле наше вимагає від нас такого повного у всіх подробицях вивчення, яке за своєю методом природознавців; і що наше майбуття тільки тоді перестане бути для нашого розуму безпричинною грою, коли наука історії, мобілізував на допомогу повний контингент людських знань, поставить перед нами факти нашого минулого з такою певністю, з якою математика ставить свої теореми»⁸⁸⁶.

Отож наведені цитати незаперечно свідчать про своєрідні інтелектуальні впливи на творчість П. Куліша, а за великим рахунком — про суттєві вкраплення позитивізму у його пізньоромантичному світобаченні. Відтепер історія сприймалася ним не тільки як система з морально-естетичними нормами, а й з природничими та соціальними законами. Такі інтелектуальні перетворення звичайно не були швидкоплинними. Скажімо, ще в розвідці «Украинофилам», написаній 1862 р. і опублікованій Орестом Левицьким лише 1911 р., П. Куліш посилається на вищезгаданого Г. Бокля. Зокрема, він наводить його тезу про роль сили в житті класів⁸⁸⁷.

Окрім того, варто відзначити руссоїстські впливи на світосприйняття й історичні погляди П. Куліша ще на зорі його творчості, зокрема на загальну креативність його стилю мислення. Відтак його особистість з-поміж інших

⁸⁸² Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 1.

⁸⁸³ Там же. — Т. 2. — С. 371–372.

⁸⁸⁴ Там же. — Т. 2. — С. 259

⁸⁸⁵ Бокль Г. Влияние законов природы на устройство общества и характер отдельных лиц // ОЗ. — 1861. — Т. 135, № 3. — С. 208.

⁸⁸⁶ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 371.

⁸⁸⁷ Его же. Украинофилам / Публ. О. Левицького // ЗУНТК. — К., 1911. — Кн. 8. — С. 71.

українських романтиків виявилася, мабуть, найпридатнішою для засвоєння натуралістично-позитивістських канонів. П. Куліш вивчає твори засновників позитивізму, зокрема у його чернеткових записах віднаходимо виписки з праць англійського філософа і соціолога Герберта Спенсера⁸⁸⁸. У його записнику середини 1880-х років споглядаємо нотатки зі студій Г. Бокля, О. Конта, Г. Спенсера та американських позитивістів⁸⁸⁹.

Але не полишає він і свої давні просвітницькі вподобання, зокрема пов'язані з спадщиною Ж.-Ж. Руссо⁸⁹⁰. Зокрема, у руссоїстському сенсі він формулює опозицію між книжною / природною освіченістю на сторінках «Хуторской философии и удаленной от света поэзии»⁸⁹¹.

Та позитивістські впливи, зокрема їх переосмислення у творчості П. Куліша все-таки прориваються на перший план. Позитивістські компоненти в «Истории воссоединения Руси» помітили й деякі рецензенти. Приміром, якраз на позитивістських тлумаченнях акцентував увагу невідомий автор рецензійної замітки, присвяченій першому тому цієї студії, який переховувався під криптонімом Д. С...о-М. Він уважав, що історію народу в південній Росії П. Куліш представив як стихійний, сповнений інстинктів процес життя «зоологічного світу»⁸⁹².

На позитивістські мотиви в творчості П. Куліша вказують і сучасні дослідники⁸⁹³. Наразі постає питання: як узгоджуються позитивістські впливи з його пізньоромантичними стилем мислення? Певний матеріал для тлумачення цієї інтелектуальної взаємодії міститься в його сентенції про «суд історії». «На цьому суді історія робиться не за іншим почуттям, як за усвідомленням праведності життєвого начала порівняно з началом не таким життєвим, — звичайно в області духу, а не матерії, в області ідеї, а не форми», — підкреслює П. Куліш⁸⁹⁴.

Така констатація пріоритетності духу, ідеї, зрештою метафізичне апелювання до вічності дають вагомі підстави стверджувати, що автор «Истории воссоединения Руси» залишається істориком із романтичними ціннісними орієнтаціями, скерованими на морально-етичні канони, хоч останні вже не виглядають такими беззастережними, як раніше. Навпаки природничі закони слугують йому для того, щоб означити вироблення нових духовних засад, себто задати вектор новітніх творчих пошуків. Зазначена сентенція П. Куліша виявляє і його прагнення подолати козакофільську апологію в історіописанні за рахунок уведення нового позачасового мірила вартості — натуралістичної, матеріальної «сили», яка водночас є виразом морально-етичних норм, духу.

⁸⁸⁸ *Его же*. Записная книжка «Заметки по алфавиту» // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28500. — Арк. 75, 82, 192 та ін.

⁸⁸⁹ *Его же*. Записная книжка [выписки з праць Г. Бокля, О. Бісмарка, О. Конта, Г. Спенсера, американських позитивістів, періодичних видань та ін.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28442. — Арк. 12 зв., 51, 67 та ін.

⁸⁹⁰ *Его же*. Хуторская философия... — С. 13 (прим.1).

⁸⁹¹ Там же. — С. 5–6.

⁸⁹² *С...о-М. Д.* Рец. на кн.: *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 1 // СВ. — 1874, 14 (26) нояб. — № 314. — С. 1.

⁸⁹³ *Velychenko S.* Op. cit. — Р. 191; *Нахлік Є.* Позитивізм у рецепції... — С. 123–126, 133–134; *Жулинський М.* «Розуміти високе значення людини»: культурництво Пантелеймона Куліша як відповідь на виклик епохи // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 9–10.

⁸⁹⁴ *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 3.

Ці оціночні критерії звичайно є романтичними, хоч і не позбавлені певних домішок позитивізму. Це амбівалентне авторське тлумачення «суду історії» та української минувшини досить точно вловив і прокоментував М. Драгоманов: «...д. Куліш одступа од строго наукового методу, раз через те, що оберта історію в якусь судову палату, в котрій процеси історичні, майже цілком фатальні, розбираються по певному юридично-моральному кодексу, маючому абсолютну вагу на всі віки і народи, — а в друге через те, що д. Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів»⁸⁹⁵.

Схожі думки М. Драгоманов висловлює і в інших працях⁸⁹⁶. Відтак опонент П. Куліша вказує на обмеженість його дослідницького інструментарію, зокрема на брак компаративістики. Водночас він обстоює думку про інші критерії для оцінювання світу історії. «На все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну!», — наголошує М. Драгоманов⁸⁹⁷.

Пізніше ідея «суду історії» П. Куліша трансформується на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» в тезу про «суд культури»⁸⁹⁸. В одному з автобіографічних творів письменник навіть відзначив, що в «Англії не право і не декрет, культура знищила кріпацтво»⁸⁹⁹.

Зауважимо, що компаративні аспекти посідають важливе місце в історичному письмі П. Куліша, зокрема в «Истории воссоединения Руси». Проте авторські зіставлення обмежуються зазвичай історією України (порівняння становища та ролі соціальних спільнот, релігійних конфесій, господарських взаємин і т. п.), переважно у контексті українсько-польсько-російського трикутника, а не у загальноєвропейському масштабі та з перспективи історичного буття різних народів світу.

Врешті, незважаючи на перелицювання романтичної підкладки світосприйняття П. Куліша, воно так і не змогло позбутися первісної сутності, попри просвітницькі компоненти й позитивістські складові. Зasadною рисою «Истории воссоединения Руси» виступає й авторський розрив із тогочасною романтичною традицією українського історіописання, зумовлений, за висловом Є. Кирилюка, «генеральною переоцінкою» попередніх поглядів⁹⁰⁰. С. Томашівський влучно назвав П. Куліша «еретиком» щодо загального спрямування тодішньої української історичної думки⁹⁰¹. Таким чином, студія П. Куліша посідає становище інтелектуальної опозиції до праць колишніх наставників і друзів⁹⁰².

⁸⁹⁵ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ (Коломия). — 1895. — № 17. — С. 264.

⁸⁹⁶ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 490.

⁸⁹⁷ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію... — С. 265.

⁸⁹⁸ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я. — Львів, 1882. — С. 8.

⁸⁹⁹ Його ж. Історичне оповідання... — С. 363.

⁹⁰⁰ Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш / За ред. Я. Савченка. — Харків-Київ, 1929. — С. 32.

⁹⁰¹ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // ЛНВ. — 1901. — Т. 14, № 5. — С. 94.

⁹⁰² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 331.

Цю конфронтацію простежуємо у низці вельми образливих авторських інвектив супроти творчості Т. Шевченка, М. Максимовича та М. Костомарова⁹⁰³. Зазначимо, що негативні, часто кривдні оцінки відомих українських діячів споглядаємо у листуванні П. Куліша ще до його ревізійністського повороту. Зокрема, у листі до О. Барвінського від 9/21 травня 1869 р. він подає вкрай негативну характеристику М. Максимовича: «Се такий чоловік, що вештався попід віконню в знаменитостей і сам про себе всюди розмазував, пишучи листи печатні то до Костомарова, то до Погодина, то до знаного на Вкраїні багача (і скупердяки) Галагана, професором був нікчемним, бо не вміє читати жодною мовою, опріч російської...»⁹⁰⁴.

Подані оцінки автор майже дослівно повторив у своєму творі «Хуторская философия и удаленная от света поэзия»⁹⁰⁵. Варто підкреслити, що у першій половині 1850-х років П. Куліш ставився до М. Максимовича з підкресленою пошаною, зокрема називав його «незабутній мій наставник»⁹⁰⁶, «поважний мій наставник»⁹⁰⁷, «поважніший наставник моєї юності»⁹⁰⁸ і т. п. Гострі випадки супроти Т. Шевченка та інших українських діячів призвели до того, що П. Куліш опинився в своєрідній ізоляції. «Я був глибоко обурений та засмучений негідним учинком П. О. (Куліша. — *Авт.*), котрий наважився назвати Шевченка “п’яною музою”. Я був настільки обурений, що просив передати П. О., щоб він до мене не приїжджав, що я при зустрічі не подам йому руки і що між мною та ним повний розрив», — зазначав давній приятель П. Куліша художник Лев Жемчужников⁹⁰⁹.

Такі виступи супроти Великого Кобзаря, на думку Є. Нахліка, були пов’язані з «поборюванням Т. Шевченка», витоки якого вбачають у психологічній травмі, що виявилася у своєрідній «конкуренції» зі старшим, померлим братом, котрого сильніше любив батько, ніж живого П. Куліша. Припускають, що це змагання у приватному житті письменник позасвідомо переніс до сфери громадських взаємин, зокрема на Т. Шевченка. Заразом уважають, що інтелектуальні метаморфози пізнього П. Куліша тісно пов’язані з його комплексами авторитарного батька та молодшого сина⁹¹⁰.

Втім, досить складно оцінити рівень достовірності запропонованих інтерпретацій. Тим паче, що інвективи П. Куліша супроти Т. Шевченка й інших українських діячів доволі добре вписуються у стильові перетворення його історичного письма. Раціонально-просвітницький струмінь, помітний ще у текстах П. Куліша 1850-х–1860-х років, у 1870-ті роки сполучився з першою позитивістською хвилею, що принесла відповідні натуралістичні настрої і вподобання. Це мусило спричинити і викликало антиромантичну реакцію з її неодмінними атрибутами — дегероїзацією та деміфологізацією історії. До того ж, П. Куліш як

⁹⁰³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 24–25 (прим.1), 74, 149, 155, 172 (прим.1), 208–210, 273–274 (прим. 2); та ін.

⁹⁰⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя... — С. 142.

⁹⁰⁵ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 111.

⁹⁰⁶ Кулиш П. Повне зібрання творів. Листи. — К., 2009. — Т. 2: 1850–1856 / Упоряд., ком. О. Федорук; відп. ред. В. Дудко. — С. 39.

⁹⁰⁷ Там само. — С. 50.

⁹⁰⁸ Там само. — С. 240.

⁹⁰⁹ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. — С. 405 (прим. 6).

⁹¹⁰ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 1. — С. 321–323.

інтелектуал був схильний до демонстрації світоглядних крайнощів, ба навіть до їхнього декларування у публічному просторі. Власне, до цього підштовхувала прибрана письменником та істориком роль ментора / вчителя, який потребував широкого, майже безмежного терену для своїх уявних і реальних громадських практик.

Певна річ, ані літературна, ані наукова-історична практики не могли задовольнити такі амбітні устремління. Відтак інтелектуальний та світоглядний конфлікт часто-густо переносився у площину персональних поррахунків, що підштовхувало П. Куліша до публічної маніфестації своїх поглядів, іноді у вельми кривдній формі.

В «Истории воссоединения Руси» П. Куліш не оминає й «Истории русов», яку оцінює вкрай негативно. На його думку, вона зробила багато шкоди своїми «правдоподібними сказаннями про небувалі події та обставини, *цей витвір темного фанатизму* сповільнив розуміння міжнародних стосунків — не тільки Польщі та Південної Русі, але навіть цієї останньої та Русі Північної»⁹¹¹.

У вступному слові до «Истории воссоединения Руси» П. Куліш фактично вводить читача до предмета своєї студії й окреслює канву викладу матеріалу, зокрема змальовує процес польської колонізації та його основні риси. Саме з цієї перспективи автор і визначає об'єкт історіописання — історію південно-західної Русі, точніше тієї частини Руського світу в контексті польсько-татарсько-московського пограниччя. Причому він сприймає Руський світ не стільки як певну історико-географічну територію, скільки як соціокультурний простір, на якому панує вічеве право, що уособлює певний громадський ідеал⁹¹².

У списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш навіть подає спеціальну главу «Общий взгляд на воссоединение Руси», в якій постулює провідні положення такої концептуалізації минувшини. «Незалежність та велич “нової для Європи та Азії держави” ґрунтувалася на єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі, і котре довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-литовсько-польськими системами. Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття — і тому-то політичний розрив того зв'язку, який Русь Південну одвічно з'єднав з Руссю Північною повело їх шляхом життєвої необхідності до возз'єднання (підкреслення П. Куліша. — *Авт.*). Ось головна думка історії загальноруського життя. Вона слугує керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдю устремлінь, на які, по-моєму, варто дивитися як на вираз відцентрової сили в творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили», — зазначає автор⁹¹³.

Отже, боротьба Південної Русі з Польщею та подальше «возз'єднання» з Москвою у репрезентації П. Куліша це боротьба не стільки двох «фізичних сил», скільки змагання відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються на міцність «життєвою необхідністю». Проте у поданій авторській сентенції

⁹¹¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 149.

⁹¹² Там же. — Т. 1. — С. 8.

⁹¹³ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 1 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28460. — Арк. 10зв.-11.

вгадуються й відомі романтичні опозиції, хоч і з позитивістськими включеннями: народоправство / єдиновладдя, федерація / єдинодержавність. На цьому місці варто підкреслити, що навіть пізній П. Куліш сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне протистояння вважав лише відображенням, зворотною стороною ідейних змагань.

Процитований пасаж відображає й авторські уявлення про історичний рух і його суб'єкти — держави, народи, соціальні спільноти, зрештою — ідеї й ідеали. Саме останні перевіряються іспитом на «життєвість» судом історії, що є виразом права природного. «І справді ж бо, *народи живуть по закону Божому, по закону природи*, і вся управительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати, — скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись», — зазначає історик в одному зі своїх автобіографічних творів⁹¹⁴. Подібні розумування зустрічаємо і в його інших працях⁹¹⁵.

Сучасні дослідники вказують на релігійно-філософські шукання пізнього П. Куліша, який під впливом мислителів-позитивістів Дж.-В. Дрейпера, Ф.-М. Мюллера та інших засвоїв концепцію «природної релігії», зрештою ідею релігійної єдності людства⁹¹⁶. Заразом П. Куліш досить своєрідно сприймав минувшину, зокрема поділяв її на історію подій та історію думок. «Для історії подій найважливіше *достовірність* події. — зазначає автор. — Для історії думок, від яких залежить сам хід та характер подій, важливим є не тільки фактичний бік явища, скільки *те, як це явище вплинуло на виникнення відомих переконань*. Звідси багато з того, що не можна спростувати розумово, робиться незаперечним морально, і впливає на суспільство сильніше, ніж достовірне»⁹¹⁷.

Така специфікація вказує на надзвичайну проникливість П. Куліша як історика, який не тільки тонко відчував перетворення на ниві минувшини, а й усвідомлював особливості їхньої рецепції громадськістю. Отож інтелектуальні та світоглядні основи «Истории воссоединения Руси» є вельми своєрідними і визначаються поєднанням пізньоромантичних засад із раціонально-просвітницькими й позитивістськими вкрапленнями. Недаремно ряд дослідників відносять П. Куліша до пізніх романтиків (Г. Грабович, Є. Нахлік, Д. Чижевський)⁹¹⁸, у творчості яких побутують різноманітні впливи.

Врешті, Є. Нахлік у великій двотомній монографії висловлює думку про формування релігійно-позитивістського світосприйняття у пізнього П. Куліша⁹¹⁹ та вважає, що його філософські погляди включали раціоналізм, сцієнтизм та універсалізм⁹²⁰. З цієї перспективи історичні інтерпретації П. Куліша досить часто є несподіваними, оригінальними, а інколи й парадоксальними. Вони свідчать і про складність та суперечливість його ідеалу науковості, скерованого на

⁹¹⁴ Куліш П. Історичне оповідання... — С. 380.

⁹¹⁵ Куліш П. А. Хуторская философия... — С. 149.

⁹¹⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 2. — С. 16, 20–21.

⁹¹⁷ Куліш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 97.

⁹¹⁸ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. — К., 1989. — С. 27; Грабович Г. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // Грабович Г. До історії української літератури. — К., 1997. — С. 178; Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — С. 124.

⁹¹⁹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 2. — С. 22.

⁹²⁰ Там само. — С. 27.

полівимірне відтворення фрагментарного й дискретного світу української історії, що спирається як на натуралістично-позитивістські, раціонально-аналітичні, так і морально-етичні, ідеалістичні та ірраціональні канони. Про те наскільки впливовими є натуралістичні мотиви в історичному письмі П. Куліша свідчить порівняння значення К. Саковича та М. Смотрицького у світі минушини зі стрічковим агатом, який зазвичай підроблюють для того, щоби зробити приривним і красивим⁹²¹.

Якими ж є критерії добору фактографічного матеріалу у Пантелеймона Куліша як дослідника?

Насамперед, це — типова орієнтація романтиків на неповторні та унікальні явища у контексті загального руху історичного потоку. Проте П. Куліш також виявляє неабиякий інтерес до історії держав, щоправда, у досить специфічному розумінні. Його найбільше хвилюють переломні моменти їхньої історії з перспективи зародження, становлення, занепаду та вмирання державних утворень, зокрема зв'язок означених перетворень із духовним побутуванням і, властиво, з долею самих народів / націй.

За версією автора, критичні події у потоці минушини не є швидкоплинними діями, які визначають буття чи небуття певної спільноти, держави, суспільства, що притаманно романтичному історіописанню. Натомість він розглядає засадні явища і події в контексті минулих століть, зокрема на ниві духовних, соціальних, політичних та культурних сил, що спричинилися до появи відповідних тенденцій.

У викладі П. Куліша постає той контекст минушини, що найповніше відображає сутнісні риси того чи іншого суспільного стану, динамічні й суперечливі процеси у різних зрізах людського буття: війни, повстання, військовий побут, колонізація земель, релігійні змагання, духовні та культурні перетворення, державна організація суспільства тощо. Соціальна, економічна та культурна поверхня історичного руху і навіть глибинні процеси у політичній сфері подаються у текстах П. Куліша лише як тло, яке більш яскраво відбиває та показує те, що відбувається за присудом історії (суду історії чи культури, цивілізаційного поступу, Божого Провидіння) в царині ідеї, духу. В інтерпретаціях історика поєднуються натуралістичні мотиви, що химерно сполучаються з морально-етичними і релігійними нотками, повчаннями й екскурсами. Останні часто сприймаються як афористичні вислови. Приміром, його думка про історію як науку: «*Брехня — неминуча хвороба історії, ледве чи виліковна*»⁹²².

Загалом частка фактографічного матеріалу в авторському викладі відносно невелика, хоч П. Куліш і декларує необхідність повного та точного висвітлення минушини. Натомість непропорційно значне місце відводиться розумуванням, тлумаченням і коментарям історика, зокрема у його оповіді домінує висвітлення певних тенденцій, а не конкретних подій чи фактів. Здебільшого фактографічний матеріал лише ілюструє певні думки П. Куліша.

У схожому дусі історик розглядає і джерела. Звичайно, П. Куліш був обізнаний із тодішніми вимогами історичної науки до критики джерел. Зокрема, він

⁹²¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 94–95.

⁹²² Там же. — Т. 2. — С. 93–94.

висловлюється про необхідність критики й очищення українських літописів від вимислів⁹²³, але зазвичай не розглядає достовірність окремих джерел чи всієї джерельної бази. Приміром, П. Куліш зазначає, що відомості про польську колонізацію південно-західної Русі запозичив із роботи Кароля Шайнохи⁹²⁴. Очевидно, що на нього помітний вплив справила і відома теза цього історика про «здобич польського плуга» на південно-східних окраїнах Речі Посполитої.

Відзначимо, що П. Куліш використовує чимало польських джерел, зокрема з літописів Й. та М. Бельських, С. Грондського, Я. Длугоша, Б. Папроцького, М. Стрийковського та низки інших, а також свідчень іноземних авторів Г.-Л. Боплана, Е. Лясоти тощо. Польські джерела складають ліву частку джерельної бази тритомника, особливо перших двох томів. Студіями російських і українських дослідників П. Куліш послугується досить обережно. Інколи подає критичні коментарі, але й посилається, якщо хоче фактографічно обґрунтувати певну думку. Здебільшого автор просто обирає конкретні відомості, які його цікавлять на потвердження чергової тези, або для висвітлення минувшини з відповідної перспективи тощо.

За власним визнанням, він віддає перевагу «паперам другорядної важливості, аніж строго оформленим чи офіційно авторитетним свідченням і урочистим актам»⁹²⁵, що вказує його романтичні вподобання у доборі джерел. Відтак П. Куліш демонструє свою прихильність до свідчень польських літописців, сеймових постанов, актів місцевих судів, мемуарів, подорожніх записок, етнографічного матеріалу. Витяги з джерел автор вміщує в додатках до першого та другого тому.

Проте у третьому томі «Истории воссоединения Руси» істотно збільшується кількість російських джерел, а історик дедалі частіше покликається на російських учених, зокрема на С. Соловйова⁹²⁶. П. Куліш, очевидно розумів джерельні прогалини своєї роботи і тому розпочав публікацію «Материалов для истории Воссоединения Руси» (М., 1877. — Т. 1: 1578–1630). Він також планував їх докладно коментувати⁹²⁷. Зокрема, у цьому томі «Материалов» історик видав документи і матеріали, що зберігалися в Московському архіві іноземних справ та в бібліотеці Красинських у Варшаві⁹²⁸.

Мабуть, вимоги сцієнтизму, які привніс позитивізм, позначилися й на науково-довідковому апараті «Истории воссоединения Руси». Цей апарат є досить репрезентативним, складається з передмови та додатків до першого та другого томів, численних посилань, які можемо розділити на звичайні бібліографічні покликання, витяги з джерел, критичні та пояснювальні нотатки. Два останні різновиди посилань домінують і фактично використовуються автором як доповнення до основного тексту. Тому у багатьох покликаннях він забігає наперед, подає свої інвективи, коментує чи тлумачить певні відомості, показує діахронічний зріз історичного руху тощо.

⁹²³ Там же. — Т. 1. — С. 83 (прим. 1).

⁹²⁴ Там же. — Т. 1. — С. 21 (прим. 1).

⁹²⁵ Там же. — Т. 2. — С. III.

⁹²⁶ Там же. — Т. 3. — С. 199 (прим. 1).

⁹²⁷ Там же. — Т. 2. — С. III.

⁹²⁸ Кулиш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1: 1578–1630. — XVIII, 322, 1 с.

П. Куліш тримається асиметричного способу викладу матеріалу з переходом від однієї площини світу історії до іншої: від військово-політичної до господарської та культурної. Заразом його історичне письмо вирізняється поляризацією проміжних узагальнень, численними протиставленнями явищ, подій та фактів, ретроспективними екскурсами тощо. Він упроваджує і низку символічних образів із позачасовим значенням, а інколи з біблійними мотивам.

Наприклад, могили — символ смерті та слави⁹²⁹, Україна — земля обітована, що «тече молоком і медом», пограниччя як межа культур, терен протиборства держав і, водночас, простір, на якому сполучається фантастична плодючість⁹³⁰ із неймовірною руйнацією, фаталізм — із надзвичайною звитягою людського духу. П. Куліш не прагне рівномірно висвітлювати різні зрізи минулого. Натомість він акцентує увагу на тих аспектах буття, які вважає важливими для відтворення рушіїв світу минувшини, пояснення історичних перетворень та явищ тощо.

Така авторська манера є не стільки даниною романтичному історизму й естетизму, скільки самотнім способом виявлення певних чинників, які сформували те чи інше явище, зумовили перебіг конкретної події тощо. Саме з означеної перспективи П. Куліш висвітлює появу та побутування українського козацтва. Його виникнення він пов'язує з конфронтацією різних суспільно-політичних систем та ідей громадського буття у пограничному трикутнику між Польщею, Кримським ханством і Росією. Козацтво постає у його конструкції української історії і як соціальна спільнота, і як ідеал, зокрема як «протиборство руського духу татарському»⁹³¹. П. Куліш вважає, що у козаччині втілювався ідеал рівноправності, який у різні часи української минувшини репрезентували віче, копа (автор називає його «віче без князя»⁹³²), рух православних братств та ін.

Пізній П. Куліш сприймав козацтво як багатомірне явище з різних перспектив і масштабів. У його рецепції козацтво — це не тільки сила, що протидіяла «азіатському хижацтву»⁹³³, а й своєрідний спосіб життя — козакування. «Козакування було для них (козаків. — Авт.) не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного...», — пише автор⁹³⁴. Причому П. Куліш генералізує власні уявлення щодо козацького способу життя у лаконічних, афористичних формулах. «Козак і вбогість, козак та нужда — ці два поняття завжди мали близьку спорідненість», — відзначає історик⁹³⁵.

На його думку, складні умови виживання на прикордонні кількох держав, невідворотність плину буття та трагічно-катастрофічне сприйняття життя, різкий контраст між показною зовнішньою веселістю, розвагами й меланхолійністю внутрішніх відчужень, висока психологічна напруга сформували своє-

⁹²⁹ *Его же*. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 151.

⁹³⁰ Там же. — Т. 1. — С. 22–23; *Кулиш П.* Польская колонизация Юго-Западной Руси // *ВЕ*. — 1874. — № 3. — С. 8.

⁹³¹ *Кулиш П.* Польская колонизация... № 4. — С. 486.

⁹³² *Его же*. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 225.

⁹³³ Там же. — Т. 1. — С. 44.

⁹³⁴ Там же. — Т. 1. — С. 166.

⁹³⁵ Там же. — Т. 1. — С. 132.

рідне відчуження козацтва від навколишнього світу з його звичними зацікавленнями, втіхами і благами, що найкраще виявилось у суворому й аскетичному запорозькому побуті⁹³⁶.

Отож П. Куліш обстоює думку, що вічна боротьба козацтва за існування, подібно до тваринного світу, не тільки відокремила цей стан від цивілізованого суспільства, а й звела його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницько-грабіжницьких, серед яких майже не залишалось місця морально-етичним чеснотам, передусім, релігії⁹³⁷. Втім, за візією автора, козацтво — це не лише спосіб життя, а й «народний ідеал рівноправності в грубій формі»⁹³⁸, ідеал «вільного життя»⁹³⁹, відваги та молодецтва.

П. Куліш приділяє значну увагу не тільки психологічним та моральним характеристикам козащини, а й соціально-економічному становищу цієї спільноти, що виказує певні елементи як романтичних, так і позитивістських підходів. У функціональному плані він розглядає козацтво як породження польської культури, наріст у суспільному організмі Речі Посполитої на обширах «східних кресів». Тому існування козацтва як стану («військово-промислової корпорації») він зіставляє з побутуванням шляхти.

На його переконання, саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» значною мірою й визначило перебіг польської та української історії⁹⁴⁰. «Ці *дві сили*, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали й знову вставали паралельно. — пише історик. — Вони порівну поділили між собою право розбійничати та область експлуатації, але майже завжди випадало, що там, де перемагала одна, там втрачала інша. *Доля держави і майбутнє суспільства вповні залежали від того, яка сила залишиться більш життєвою*: та, котра, очевидно, працювала для цивілізації та будувала державу, чи та, яка нібито прагнула повернути державу назад, і готова була вчинити з державою, як сліпий Самсон із філістимською храминою»⁹⁴¹.

Врешті, автор кваліфікує «козацьку силу» як непримиренну стосовно будь-якої державності⁹⁴², в т. ч. навіть щодо ідеї власного, «самостійного царства»⁹⁴³. Більше того, він дійшов думки про ворожість козацтва щодо самого «староруського духу» часів дотатарської Русі, вільного від іноплемянних домішок. Відтак погляди П. Куліша поривають із романтичною візією, наприклад М. Костомарова, який уважав, що вікові й удільні основи давньоруського суспільства споріднені з козацькою вольницею.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш кваліфікує «козацьке збіговище», що зорганізувалося у республіку, як спільний продукт Азії й Європи⁹⁴⁴. Історію козацтва автор, подібно М. Костомарову,

⁹³⁶ Там же. — Т. 1. — С. 66.

⁹³⁷ Там же. — Т. 2. — С. 270.

⁹³⁸ Там же. — Т. 1. — С. 167.

⁹³⁹ Там же. — Т. 2. — С. 158.

⁹⁴⁰ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 160; *Его же*. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 3. — Арк. 40.

⁹⁴¹ *Его же*. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 2. — С. 178–179.

⁹⁴² Там же. — Т. 1. — С. 167.

⁹⁴³ Там же. — Т. 2. — С. 214.

⁹⁴⁴ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 2. — Арк. 161 зв.

рову, поділяє на кілька періодів. Проте, на відміну від останнього, внутрішніми засадами цього поділу є не залежність екзистенції козацтва від ідеї (ідеалу, стихії, укладу), а від стану взаємин між козаками та шляхтою, себто певний баланс соціальних сил.

«У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуюча супроти татар панська погранична сторожа, котру очолювали ті, чия була земля...», — підкреслює історик⁹⁴⁵. Автор розглядає козацтво цього «молодецького періоду» як інструмент польської колонізації українських пусток⁹⁴⁶. Однак, наприкінці XVI ст. розпочинається доба роздвоєння польської Русі на шляхетську та козацьку⁹⁴⁷. Відтоді він виводить початок другого періоду в історії козащини.

Цей період у першому виданні «Истории воссоединения Руси» окреслено досить невиразно. П. Куліш, мабуть, планував у наступних томах більш детально опрацювати вказану проблематику. Проте в авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» він фактично випустив цю проблему з поля зору, позаяк останні два томи скомпільовані з його тритомника «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)». Сучасні дослідники творчої спадщини П. Куліша вважають, що він поділяв історію козацтва на три періоди: 1) початковий період — кінець XV ст. — 90-ті роки XVI ст.; 2) період боротьби козацтва зі шляхтою — 90-ті роки XVI — кінець XVII ст.; 3) заключний період — XVIII ст.⁹⁴⁸

Третій том «Истории воссоединения Руси» (М., 1877), порівняно з двома іншими, в яких роль козацтва тлумачиться ще більш-менш позитивно, вирізняється й найгострішими антикозацькими інвективами. У цьому томі П. Куліш однозначно характеризує козацтво як «розбійницьку корпорацію», яку фактично прирівнює до ханської орди чи інших степових кочівників⁹⁴⁹. У такому ж дусі написана і його розвідка «Козаки по отношению к государству и обществу» (1877), в якій він виклав компендіум власних поглядів стосовно козацтва⁹⁵⁰.

Та найгостріші зауваги історика спрямовані супроти моральних засад існування козацтва як стану, які у романтизмі традиційно вважалися неодмінним атрибутом його духовного буття, значимості на авансцені минувшини. «Козак уподібнювався птаху, який клав яйця в чужі гнізда або заривав у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. За його бездомності та байдужості до родини, думка світу для нього не існувала... — відзначає П. Куліш. — Відкидаючи родинне начало, козак відкидав й начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі та для здобичі. *Здобич і слава* (курсив П. Куліша. — Авт.) в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні»⁹⁵¹.

Отже, автор знову вдається до акцентування, генералізації своїх спостережень про побутування козацтва в одному стислому виразі — здобич і слава.

⁹⁴⁵ *Его же*. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 168.

⁹⁴⁶ Там же. — Т. 1. — С. 31, 177.

⁹⁴⁷ Там же. — Т. 3. — С. 266.

⁹⁴⁸ *Похила Л. С.* Історичні погляди П. Куліша: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07. 00. 01 / ОДУ — К., 1998. — С. 13.

⁹⁴⁹ *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 184, 232–233.

⁹⁵⁰ *Его же*. Козаки по отношению к государству и обществу // РА. — 1877. — Кн. 1, тетр. 3. — С. 352–368; Кн. 2, тетр. 6. — С. 113–135.

⁹⁵¹ Там же. — Кн. 1, тетр. 3. — С. 353–354.

Проте у передмові до твору «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.», написаному проповідником Юрієм Крижаничем, П. Куліш обстоює думку як про моральну, так і соціально-політичну конечність буття козацтва, себто спирається як на міркування романтичної апології, так і позитивістської зумовленості.

«Записка Крижанича важлива і в тому відношенні, що вірно визначила політичне становище Малоруських козаків між Москвою та Польщею. З одного боку їм судилося життя, з іншого смерть, *смерть і як представників Руської народності, і як морально-людських істот*», — стверджує автор⁹⁵². Зауважимо, що історик відшукує все нові і нові аргументи для дегероїзації образу козацтва, передусім прагне продемонструвати його архаїчність щодо культурного поступу. Приміром він відзначає, що «якщо б у Таврійському Херсонесі продовжувала розвиватися грецька культура, замість завмерлої там татаризації напевно навіть слово *козак* (курсив П. Куліша. — *Авт.*) було б забуто в нинішніх містах і селах»⁹⁵³.

П. Куліш гостро критикує романтичну героїзацію козаччини в українській історіографії. «Театральні підмости, з яких нам показували українських героїв, не приваблюють нашої цікавості; за багато розписаними декораціями відтіняється нам артистична вбогість», — зазначає П. Куліш⁹⁵⁴. Відтак він піддає нищівній критиці народницьке історіописання, яке підтримує і ширить містифіковані уявлення про українську минувшину.

«*Сі письменники живуть не в XIX-му, а в XVIII-му столітті*. Тим-то й шкода з ними перекорюватись. Не врозумляють їх, як бачимо, навіть і такі доводи, як пофальшовані літописи і повидумуванні універсали. *Міцно сидять вони у тому шанці, що спорудила їм безкритична історіографія, і з фанатичною одвагою репетують на весь світ, що українська муза не сплямувала себе прославляючи гайдамаччину з її священними ножами, Золотою Грамотою і великодушними харцизяками*», — наголошує автор⁹⁵⁵.

Отож він не тільки розвінчує апологетичний образ козацтва, а фактично й переглядає її роль на авансцені української минувшини.

Ці критичні настанови П. Куліша щодо козацтва споглядаємо і в його листуванні. «*Шляхом козаччини і гайдамаччини нікуди йти. Усі шляхи перегороджені початками культури*. З нею ніхто не боротиметься так, як з лядським безладдям, а коли схоче боротись, то вдариться лобом у стіну», — зазначає історик у листі до І. Пулюя від 1 грудня 1875 р.⁹⁵⁶ Загалом козацтво в авторській візії виступало як «могутня руйницька», але «морально нікчемна» сила стосовно будь-якої суспільності та влади. «*Козак, відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним*. Для козаків не була святою навіть і та влада, котру самі вони ставили над собою, як заперечення будь-якої іншої: хоч вони були здатні скоритися найбрутальнішому деспотизму обрано-

⁹⁵² Куліш П. А. Предисловие к сочинению Юрия Крижанича «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.» // ІР НБУВ. — Ф. 338. — Спр. 4. — Арк. 5–53в.

⁹⁵³ *Его же*. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 391.

⁹⁵⁴ Там же. — Т. 2. — С. 156.

⁹⁵⁵ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам... — С. 33–34.

⁹⁵⁶ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 218.

го ним ватажка, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою», — пише історик⁹⁵⁷.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш зазначає: «Козаки не мали не тільки релігійної, але і політичної мети в своєму козацькому промислі»⁹⁵⁸. Це узагальнення нагадує відомі думки російських істориків-державників про запорозьке козацтво, передусім С. Соловйова⁹⁵⁹. Ба більше, воно виглядає як застереження автора від «руїницької сили» тодішніх соціальних низів, яке іноді тлумачать у релігійно-консервативному чи аристократичному розумінні. Висновок П. Куліша категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею і, врешті-решт, на загибель⁹⁶⁰. Саме це і сталося з Річчю Посполитою.

Та, незважаючи на таку характеристику козацтва, автор відводить цій соціальній спільноті поважну роль у «возз'єднанні» Південної та Північної Русі. Він убачає заслугу козацтва у важливій, хоч і тимчасовій функції оборони «руського народу матеріально» від турецько-татарської та польської сили⁹⁶¹. Водночас козацтво було фізичною опорою духовенства, яке прагнуло перейти під протекцію московського самодержця⁹⁶². Це спричинилося до постановня протиприродної спілки між названими соціальними спільнотами⁹⁶³. З такої перспективи П. Куліш розглядає козацтво як «республікоподібне», «зовнішньо дезорганізоване», «напівполітичне тіло», яке неусвідомлено переходило на службу «руського возз'єднання»⁹⁶⁴.

Таким чином, козацтво у рецепції історика виступає як знаряддя, «матеріальна сила», за допомогою якої й відбулося об'єднання Південної та Північної Русі.

Показовою у цьому сенсі є його оцінка ролі Б. Хмельницького. «Він не міг не приєднатися (курсив П. Куліша. — Авт.); його змусила до цього сила речей, що викувала українську націю, і сама українська нація, яка почала вже і тоді проклинати його, як пізніше кляла Мазепу», — зазначає П. Куліш⁹⁶⁵.

Варто наголосити, що сам процес «возз'єднання» автор трактував як «поетичний акт», духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного втілення в історії⁹⁶⁶. Щодо Переяславського вибору козацької верхівки, то у тритомнику

⁹⁵⁷ Куліш П. Козаки по отношению к государству... — Кн. 1., тетр. 3. — С. 355.

⁹⁵⁸ Его же. История Воссоединения Руси Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 3. — Арк. 239.

⁹⁵⁹ Соловьев С. Уния, козачество, раскол. 1) Коялович М. Литовская церковная уния; 2) Костомаров Н. Богдан Хмельницкий; 3) Шапов А. Русский раскол старообрядства // Атеней. — 1859. — Ч. 2. — С. 393–420.

⁹⁶⁰ Куліш П. Козаки по отношению к государству... — Кн. 1., тетр. 3. — С. 358.

⁹⁶¹ Его же. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 417, 421.

⁹⁶² Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 3. — Арк. 268.

⁹⁶³ Его же. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 33.

⁹⁶⁴ Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 3. — Арк. 48 зв.

⁹⁶⁵ Его же. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 143 (прим.1).

⁹⁶⁶ Там же. — Т. 2. — С. 326.

«Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» П. Куліш розглядає його як «одностайність розбійників, що рятувалися від кари»⁹⁶⁷.

Досить цікаву соціокультурну характеристику акту 1654 р. історик та письменник подав в одній зі своїх останніх праць. «Навіяний шар західної цивілізації був знесений геть кривавим потоком запорозького бунту, і сам потік, із руйнуванням перепон, утратив свою лють. Москва не змогла б зладити з суспільством, обробленим антируською культурою. В силу тяжіння європейських елементів на захід та азійських на схід, збулося, в 1654 році, приєднання Малоросії до Росії», — твердить П. Куліш⁹⁶⁸.

Критику романтичних, козакофільських версій української минувшини, передусім дегероїзацію самого «козацького духу», ідеалу його історичного буття спостерігаємо і в інших працях пізнього П. Куліша⁹⁶⁹. Зокрема, в одній із популярних праць 1890-х років історик розглядає козацтво як «антидержавну силу» щодо громадянського суспільства⁹⁷⁰. Причому навіть гетьман П. Конашевич-Сагайдачний отримує вкрай негативну характеристику як «геніальний пірат та наїзник»⁹⁷¹, а морські козацькі походи на Чорному морі прирівнюються до грабівницьких нападів варязьких ватаг⁹⁷². Проте ці антикозацькі інвективи П. Куліша вже не справляли такого враження на сучасників як поява «Истории воссоединения Руси» чи публікація відомої розвідки «Козаки по отношению к государству и обществу».

Скажімо, Б. Грінченко в одному з перших життєписів, написаних по смерті П. Куліша, відзначав, що його тритомна студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» та кілька статей у російських журналах залишилися практично непоміченими, позаяк значною мірою повторювали попередні авторські думки⁹⁷³. Прикметною у цьому сенсі є рецепція М. Драгоманова, який на схилі свого життя більш помірковано ставився до П. Куліша і навіть листувався з останнім. Утім, М. Драгоманов у листі від 17 березня 1893 р. до М. Павлика досить категорично зауважив: «Перечитую “Отпадение Малор. от Польши” і навіть і те, що правда, сказано так, що тільки сердить людей. Взагалі не е с т о р и ч н о (розбив М. Драгоманова. — Авт.)»⁹⁷⁴.

На думку Ю. Луцького, самотність «на хуторі довела його (П. Куліша. — Авт.) до деякого звуження світогляду, до певної провінційності, хоч він намагався численною кореспонденцією втримати зв'язки з людьми»⁹⁷⁵. Зазначимо, що свої погляди на козацтво пізній П. Куліш досить докладно виклав у листі від 7 липня 1892 р. до Марії Карачевської-Вовківни: «...в Тебе козачина — ко-

⁹⁶⁷ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). — Т. 3. — С. 403.

⁹⁶⁸ Его же. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // ЖРО / Под ред. П. П. Семенова. — СПб.-М., 1897. — Т. 5: Малороссия, Подолия и Вольнь, ч. 2: Полтавская, Черниговская, Волинская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. — С. 144.

⁹⁶⁹ Его же. Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // РО. — 1895. — № 5. — С. 190.

⁹⁷⁰ Его же. Судьбы Малороссии и Украины... — С. 137.

⁹⁷¹ Его же. Украинские казаки и пань... — № 1. — С. 303.

⁹⁷² Там же. — С. 319.

⁹⁷³ Гринченко Б. П. А. Кулиш: Биографический очерк. — Чернигов, 1899. — С. 42.

⁹⁷⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Козут. — Чернівці, 1911 — Т. 7: (1892–1893). — С. 189–190.

⁹⁷⁵ Ю. Л. [Луцький Ю.] Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 16.

рінь і цвіт нашої національності, а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західним сусідам допомогли рицарі, — дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги (міфічний народ карликів, нащадки короля Нібелунга у старовинному німецькому епосі. — *Авт.*). *Елемент ляхо-шляхецький вкупі з елементом татаро-хлопацьким, народив козащину нам на погибель, і не погибли ми з нашою старорущиною єдино через те, що братня наша Русь, праведна звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу власть, — не так як республіки шляхецька і її facsimile (англ. точна копія. — *Авт.*) — республіка козацька. Очуняли ми, отверезились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї, позиченої в німця науки»⁹⁷⁶.*

Проте дегероїзація та деміфілогізація козацько-гетьманської минувшини підштовхнула П. Куліша до пошуків нового-старого культурного взірця в українській історії. Таким культурницьким ідеалом стала давня Русь, яку історик називав Старою Руссю, а Московщину-Росію — Новою Руссю. Тож киево-руська спадщина в авторському представленні отримала похідну назву — «старорущини», а українська мова — староруської мови⁹⁷⁷.

Властиво, у цьому поділі, хоч і у знятому вигляді, вгадуються давні відголоски відомої полеміки «південців» та «північан» щодо «руського первородства». За візією П. Куліша Стара Русь — це не тільки ідеалістичний зразок, а й важливий приклад дієвості культури у просторі української історії. «У до-татарський період, у нас у Києві розпочиналося децю грандіозно-поетичне; у нас на незайманому ґрунті, відроджувався свого роду гуманізм в той час, коли західна Європа, з залишками римської культури, лежала прахом під гнітом ісидоровських декреталій (постанови римських пап у вигляді послань. — *Авт.*)», — зазначає автор у своїй «Хуторской философии и удаленной от света поэзии»⁹⁷⁸.

В іншій праці він навіть афористично зауважує, що в часи Володимира Великого доля Русі штовхала її до «цивілізаційних подвигів»⁹⁷⁹. Однак, ця доба, вважає П. Куліш, тривала лише до часів Володимира Мономаха. Саме за його князювання розпочався «тріумф власне руської церкви, церкви милосердя й правди, над отупілою, або ж лукавою візантійщиною, і разом з тим, початок високої, якщо можемо так висловитися, самостійної, за суттю успадкованої культури»⁹⁸⁰. Але монголо-татарська навала згубила ці культурні паростки. «Кажучи прозаїчно, — пише П. Куліш, — Русь перетворена татарами в татарщину. З нею сталося лихо, подібне до того, яке трапляється з багатим маєтком, котрий дістається у спадок дикунам-наслідникам»⁹⁸¹.

З такої перспективи авторський поділ на Стару / Нову Русь виглядає як спроба пошуку відповідних культурних мірил історичного руху, зокрема його

⁹⁷⁶ *Могиланський М. П.* О. Куліш у 90-х роках (листи й документи) // ЧШ. — 1925. — № 8. — С. 192.

⁹⁷⁷ *Славницький [И. П.]* Воспоминания о П. А. Кулише... — Арк. 6.

⁹⁷⁸ *Куліш П. А.* Хуторская философия... — С. 97.

⁹⁷⁹ *Его же.* Судьбы Киевского Великого княжества и удельных княжеств Киево-Днепровской Руси до татарского погрома // ЖРО / Под ред. П. П. Семенова. — СПб. — М., 1897. — Т. 5, ч. 2. — С. 97.

⁹⁸⁰ *Его же.* Хуторская философия... — С. 102.

⁹⁸¹ Там же. — С. 104–105.

знакових, доленосних перетворень. Врешті, настанови Божого Провидіння чи природничих законів у контексті дослідницьких практик потребували досить точних аксіологічних критеріїв щодо розрізнення складної, дискретної та суперечливої української минувшини.

Зауважимо, що «История воссоединения Руси» виявляє й іншу рису пізнього П. Куліша як дослідника — тонке розуміння гетерогенності суспільства. Тим паче, що на історичній арені, відтвореній автором, виступають не тільки козацтво, шляхта та панство, а й міщанство, селянство, православне й католицьке духовенство та інші соціальні верстви і прошарки, які відіграють самотні, часто-густо досить складні і суперечливі ролі. М. Яворський навіть відзначив, що П. Куліш «перший уяснив собі *класові категорії росту української нації*»⁹⁸².

Така замальовка соціальної площини світу історії істотно відрізняється від традиційних взірців романтичного історіописання, в яких різні спільноти подавалися як складова частина масового, колективного героя — народу / нації чи у вигляді дихотомії: вищі стани / низи, аристократія / чернь і т. п. Виключення робилося тільки для козацтва, котре вважалося загальнонародним репрезентантом та його антагоністом — шляхти.

Цікавим видається й термінологічний апарат в «Истории воссоединения Руси», в якому одночасно побутують як означення, властиві романтичному історіописанню — народ, козацький дух, шляхетський дух, ідеал, правда, мораль, сила, безсилля, так і їх позитивістські аналоги — громадянське суспільство, корпорація, клас, поступовість, поступ, життєвість, асоціація розумової та фізичної праці, закон тощо. Вочевидь, вертикальне та горизонтальне структурування соціальної і політичної поверхні історичного руху потребувало від історика певних термінологічних новацій, порівняно з відомими взірцями романтичної історіографії. Та навіть досить поширені на теренах романтичної концептуалізації поняття автор переосмислює і трактує у відмінному сенсі.

Приміром, поняття «народ», яке П. Куліш у 1840-і — на початку 1860-х років зазвичай уживає у розумінні етнічної, колективної й антропоморфної спільноти, в «Истории воссоединения Руси» здебільшого тлумачиться як організм у природному та соціально-історичному середовищі, хоч іноді розглядається і як духовна спільність. Принагідно відзначимо, що саме П. Куліш у цій студії впровадив до широкого обігу термін «возз'єднання» (рос. *воссоединение*), котрий до того часу вживався спорадично. За радянської доби, ця дефініція перетворилася в ідеологічний канон представлення української ранньомодерної історії, освячений сумнозвісними догматами відомих тез ЦК КПРС (1954). Зазначена ідея стала наріжним каменем концепції П. Куліша про двоєдну Русь — політичну єдність Старої і Нової Русі, себто — України та Росії.

Крім того, «История воссоединения Руси» демонструє амбівалентне ставлення П. Куліша до цивілізації, витоки якого простежуємо ще в його історичному письмі на зламі 1850-х–1860-х років. Культурні досягнення цивілізації асоціювалися у нього з поступом людства, який засвоюється «шляхом економічного та розумового розвитку маси»⁹⁸³. Це трактування цивілізації, здавалося б, наближається до позитивістського тлумачення, принаймні, в абстрактно-

⁹⁸² Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії. — Т. 1. — С. 197.

⁹⁸³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 165.

му сенсі. Водночас цивілізація сприймалася автором із перспективи реципієнта, споживача продуктів культури в українській минувшині та тодішній сучасності. З цього ракурсу вона розглядалася як каталізатор деградації суспільної моралі, занепаду віри тощо⁹⁸⁴.

Отже, зміна історичного масштабу у світосприйнятті П. Куліша істотно підважує, ба навіть зводить нанівець позитивістські уявлення про поступовість, яку він визнає тільки на високому рівні загальності (історії держав, народів / націй) у тривалій історичній перспективі. «Якщо серед світу закам'янілого та світу, що розвивається так поривчасто шляхом сумнівного для нас поступу, виник, протягом тисячоліття, світ самобутнього життя, який лише верхівками чи фракціями своїми уподібнюється і західному європеїзму, і східному китаїзму: то історія, котра визнає законність кожного політичного і суспільного явища, не може заперечувати необхідності, а відповідно й розумності, тієї очевидної недовіри до поступу Західної Європи, який характеризує великий руський світ із часів першого його організатора та характеризує його навіть у наш час», — відзначає історик⁹⁸⁵. Ця заувага є показовою для розуміння амбівалентності авторських поглядів щодо цивілізації та поступу в історії, в яких побутують як позитивістські, так і пізньопросвітницькі й романтичні складові.

Таким чином, реальна взаємодія цивілізації з реципієнтом у певну добу сприймається П. Кулішем у катастрофічному, руйнівчому сенсі. Причому архаїчність буття («природа руського племені», «старий ідеал християнства») трактується автором як захисна реакція від деструктивних цивілізаційних впливів⁹⁸⁶. Означена настанова історика нагадує руссоїстську опозицію природний стан / цивілізація. Недаремно носій, а точніше ідеал культури в історичному письмі П. Куліша постійно змінюється: польська й ополячена українська шляхта, міське та хутірне міщанство, російська освічена монархія, царі-культурники тощо.

В «Історії воссоединения Руси» простежуємо і переоцінку авторських поглядів щодо значення індивідуального героя — видатної особистості на авансцені історії. Тим більше, що в романтичному історіописанні постать — визначна та маловідома, незважаючи на домінацію колективного героя та його духу, посідає своєрідне і неповторне місце. Таке романтичне розуміння персональної ролі тої чи іншої особи відкидається П. Кулішем. «Кожний із нас усвідомлює у власній індивідуальності підпорядкованість незліченним впливам, і тому не варто дивитися на історію, як на збірку біографій. — стверджує автор. — За кожною фігурою, що з'явилася на передньому плані неодмінно переховуються цілі натовпи фігур, котрі зробили справу перш, ніж вона здійснила перед нами представництво своє»⁹⁸⁷. Це розумування нагадує відому позитивістську сентенцію про «історію без імен».

У робочих нотатках, розмірковуючи про «моральну генеалогію великих людей», історик висловлює думку про їхню спорідненість із попередніми та

⁹⁸⁴ Там же. — Т. 1. — С. 248.

⁹⁸⁵ Там же. — Т. 3. — С. 270–271.

⁹⁸⁶ Там же. — Т. 3. — С. 106, 268.

⁹⁸⁷ Там же. — Т. 1. — С. 253.

майбутніми генераціями⁹⁸⁸. Виглядає, що П. Куліш сприймає особистість у світі історії у контексті магістральних інтелектуальних та соціокультурних впливів певної доби. Це ще не позитивістська детермінованість, але очевидний крок до неї. Втім, автор не є послідовним і в цьому питанні. Зокрема, він обстоює думку, що визначні особистості (наприклад, великий гетьман коронний С. Жолкевський) наділені «дивовижним духом життєвості», який визначає їхню виключну роль в історії всупереч умовам та обставинам⁹⁸⁹.

П. Куліш конструює об'єкт історіописання — Руський світ у суперечливому сенсі як на пізньоромантичних, так і на позитивістських засадах із вкрапленнями раціонально-просвітницьких компонентів. Первинною основою цієї конструкції є ідеальні складові (вічеве право, руський дух, ідеал і т. п.), які співіснують із натуралістичними, природничими законами. Відтак рушії історії належать як до духовної, ідеальної сфери, так і до матеріально-фізичного світу, хоч визначальними вважаються перші. Саме у царині духу відбуваються головні перетворення, які, зрештою, реалізуються в матеріальному просторі. Скажімо, в одній із останніх історичних розвідок «Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» (1895) П. Куліш наголошує на змаганні «державно-господарського ідеалу» (шляхетського) з «ідеалом гультяйської свободи» (козацького)⁹⁹⁰.

Показовим у цьому сенсі є поняття «сили», яке репрезентує позитивістські «життєвість» та «поступовість» і одночасно виказує перемогу романтичного «духу» (ідеї, ідеалу). Відповідний баланс між «силою» і «безсиллям» визначають перехід суб'єктів (Річ Посполита, козацтво) з історичної арени в світ інобуття. Отож за П. Кулішем історія Руського світу — це боротьба різних ідей (основ) буття, а за великим рахунком — тріумф ідеї «возз'єднання» Русі Південної і Русі Північної. Та й цей тріумф в авторському розумінні є доволі суперечливим, зокрема виглядає як своєрідна комбінація певних історичних обставин, передумов та дій.

Зауважимо, що в листі до І. Пулюя від 3 серпня 1878 р. П. Куліш досить специфічно окреслив призначення імперії Романових у світлі розвою цивілізації. «Москва далеко гірша була од Польщі, та через одно те, що мала свою національну, а не чужу, політику, вибилась вона на широкий шлях цивілізації і з варварської зробилась навіть гуманною»⁹⁹¹. Врешті, поєднання пізньоромантичних, просвітницько-раціональних та позитивістських підходів у дослідницькому інструментарії П. Куліша виявляється у калейдоскопічному висвітленні то однієї, то іншої площини світу історії, в двоїстому тлумаченні ряду дефініцій («сила», «народ» та ін.), у суперечливому ставленні до ідеї поступу та цивілізаційних впливів, які трактуються у моральному сенсі чи у контексті зрушень на ниві культури, духу, у наближенні до детерміністського тлумачення подій, але з перспективи ідеалізованої цілі «возз'єднання», у перегляді ролі особистостей тощо.

Загалом стиль мислення П. Куліша складно схарактеризувати якоюсь абстрактною й універсальною формулою, особливо з перспективи авторської

⁹⁸⁸ Кулиш П. А. Задумы [автограф; підготовчі матеріали] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 28494. — Арк. 2.

⁹⁸⁹ Его же. История воссоединения Руси — Т. 3. — С. 315.

⁹⁹⁰ Его же. Украинские казаки и пань... — № 1. — С. 199.

⁹⁹¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 229.

стратегії пояснення минувшини. Схильний до тотальної формалізації історик та письменник, однак, ніяк не міг окреслити свій ідеал науковості, зокрема уявити і зафіксувати аксіологічні, ціннісні параметри продукованого ним епістемологічного взірця. Передусім, він орієнтувався на конструкцію монументальної, багатотомної праці, яка первісно виглядала як кількатомна монографія, хоч у подальших планах і переробках набувала певних ознак великого тексту — потенційного гранд-нарративу. Позаяк історичне письмо П. Куліша слугувало моралістичним, виховним цілям, то у його студіях надзвичайно гостро порушувалося питання про соціальні й культурні зразки для наслідування. Та й естетичні компоненти його світогляду нав'язують до специфічного розуміння Культури як вічної, нетлінної духовної основи⁹⁹².

Такі світоглядні настанови проступають уже у дослідницьких практиках раннього П. Куліша, зокрема ще за часів кирило-мефодіївських братчиків. На думку В. Петрова, ідеали П. Куліша 1840-х років — *«це ідеї початкового народництва»*. Подібно народниками, Куліш вірив, що не боротьба й не повстання, а культура й освіта визволять селянство. «Програмою нашого osvobodження крeпаків, — каже Куліш, — були слова: Истина освободит вас». Куліш вірив в «істину, що робить чоловіка свободним». Як *справжній народник, вихований на принципах романтичної доктрини*, він нехтував політику, боротьбу за політичні права, за конституцію й конституціоналізм. «Не право й не декрет, а культура знищить крeпaцтво». Шевченко здавався Кулішеві найкращим доказом того, що може дати народ український, коли він «пiде дорогою науки»⁹⁹³.

Зрештою, В. Петров обстоює думку, що саме романтичне походження візії П. Куліша стало визначальним чинником його інтелектуальних пошуків, зокрема спонукало письменника та історика до культурницького максималізму й екстремальних світоглядних перетворень. «В хитаннях, у киданні від однієї крайності до другої, у вигадуванні антитез і поверненні до покинутих і виклятих тез, за романтичною доктриною, й полягає заклад цільності й свідоцтво гармонії. Таким було романтичне поняття про гармонічну цільність. *Отой максималізм Кулішевої вдачі, оте незнання межі, недотримання середини, нахил до антитез, — це все робить з Куліша типового романтика. Трагедія Куліша не була його особистою трагедією, це — загальна трагедія романтичної культури. Джерела-ж цієї трагедії в розриві з соціальним оточенням», — твердить В. Петров*⁹⁹⁴.

Певна річ, в інтерпретаціях і тлумаченнях В. Петрова споглядаємо очевидні впливи соціологізації, котра побутувала на ниві української соціогуманітаристики 1920-х років. Та, попри ці інтенції, концептуальна пропозиція В. Петрова — шукати пояснення інтелектуальних і світоглядних трансформацій різноманітних практик П. Куліша у межах романтичного типу культури, видається доволі слушною. Проте цей підхід варто сприймати з певними застереженнями.

⁹⁹² Гаєвська Л. О. Літературно-естетична концепція М. Драгоманова в контексті культурософії XIX ст. // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Відп. ред. Р. С. Міщук. — К., 1991. — С. 49.

⁹⁹³ Петров В. Куліш і Шевченко (До історії їх взаємовідносин в 1843–1844 роках) // Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. В. Брюховецький. — К., 2013. — Т. 1. — С. 165–166.

⁹⁹⁴ Там само. — С. 177.

Передусім, варто взяти до уваги те, що стиль мислення П. Куліша, хоч і спирався на романтичну підоснову, але містив й інші вкраплення, що спричиняли помітні модифікації романтичних концептів.

Скажімо, проблема моралізаторства порушувалася автором не в урізаному чи практично-утилітарному розумінні, властивому просвітницькому історіописанню, а у глобальному масштабі, як своєрідна Надмета! П. Куліш прагнув подати моралістичну інтерпретацію цілих історичних епох, урешті-решт всієї української минувшини. Звідси пошуки абсолютної і тотальної Правди, що побутувала у його працях у вигляді «суду історії», «суду культури», поступу цивілізації, природних і божих законів і т. п. Так чи інакше, методологічна стратегія П. Куліша спиралася на інтегрування різних стильових елементів — просвітницького раціоналізму, романтизму, позитивізму, природної релігії тощо. Проте автору не вдалося означити вихідні засади своєї концептуалізації щодо різних пластів фактографічного матеріалу, розгорнутому на суперечливому, дискретному полі української минувшини.

Інакше кажучи його інструментарій був доволі дієвим для того, щоб успішно вирішувати масштабні дослідницькі завдання з обсягу перегляду тогочасних романтичних стереотипів чи представлення нових концептуальних пропозицій щодо висвітлення процесів, явищ та подій тощо. За іронією долі, пізній романтик П. Куліш виконав важливу, але невдячну роль демістифікатора романтичної апології козацтва. Та історик прагнув більшого! Адже він хотів досягти своєю працею нечуваного, глобального моралістичного і виховного ефекту!

Така Надмета у царині історії повсякчас руйнувала аксіологічні складові його епістемологічного взірця та всієї дослідницької стратегії, а за великим рахунком — весь ідеал науковості. П. Куліш раз у раз опинявся у зачарованому колі інтелектуальних крайнощів, світоглядних екстрем, часом образливих інвектив супроти українських, російських, польських діячів. Приміром, варто згадати його спробу замирення «двох найгарніших слов'янських народностей»⁹⁹⁵, репрезентовану на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року». Ще цікавіше виглядає його вражаючий поворот 1883–1884 рр. до морально-етичних і культурних вартостей ісламського світу, який виявився у поемі «Магомет і Хадиза» (1883) та інших творах. Нарешті, культурно-просвітницький проект із перекладу Біблії, що видавався П. Кулішу найважливішим на схилі життя.

Історик С. Томашівський уклав навіть своєрідний перелік т. зв. «культурних гріхів» П. Куліша, який йому закидала українська громадськість: а) русофільство; б) полонофільство; в) абсолютизація руйницької ролі козащини й гайдямаччини в національній історії; г) докори українським письменникам і вченим у плеканні ідеалізму та «руйницьких нахилів»⁹⁹⁶. Але світоглядними поворотами не обмежувалися життєві колізії П. Куліша.

Варто згадати і про вихід письменника з підданства Російської імперії 1883 р. Тоді він прагнув пов'язати своє майбуття з півдавстрійською Галичиною і планував отримати громадянство іншої держави. Та швидко розчарувався

⁹⁹⁵ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам... — С. 20.

⁹⁹⁶ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками. — Львів, 1929. — С. 97–98.

і протягом майже 8 років (з липня 1883 р. до лютого 1891 р.) залишався поза підданством будь-якій державі, хоч і мешкав у Російській імперії! Цей факт його біографії навіть розглядають як цікавий юридичний казус⁹⁹⁷.

Саме неспроможність зафіксувати, оформити свій ідеал науковості, який поставав як сполучення різнорідних ціннісних настанов — культури, природи, моралі й релігії, що змагалися у його світогляді між собою, вочевидь, становило головну проблему у стильовій формації П. Куліша як історика. В. Петров влучно схарактеризував цю проблему як розрив між замислом та його виконанням, який був способом «його літературного й соціального стилю»⁹⁹⁸. «В історії — ідеолог без синтези, у філософії — фантаст без ідеї, в суспільнім життю — народник без демократизму, в національнім — культурник без розуміння ходу культури, в політичнім — український патріот, що ненавидить Україну з любови до неї, а ненавидячи, — шкодить їй», — так схарактеризував П. Куліша вищезгаданий С. Томашівський⁹⁹⁹.

Імовірно, саме з цим, пов'язаний той інтелектуальний стан пізнього П. Куліша, який Є. Нахлік означає як «епістемологічну невпевненість»¹⁰⁰⁰. Властиво, йдеться про спосіб / способи узгодження інтуїтивних, ірраціональних (романтизм), аналітичних (позитивізм, раціоналізм) та прагматичних (культурництво) компонентів мислення у поглядах та світосприйнятті П. Куліша.

Так чи інакше, стиль мислення П. Куліша виявляє не тільки амбівалентні засади авторської конструкції української історії, а і його сильні та слабкі риси як дослідника. З одного боку, це — багатовимірне, часто-густо поляризоване зображення минулого у різних площинах (соціальна, економічна, політична, духовна, культурна, церковна) та ракурсах (польський, російський, почасти навіть татарсько-турецький), порівняльне висвітлення різних соціальних спільнот, дегероїзація козаччини, тотальна генералізація провідних ідей у моралістичному сенсі та ін. З іншого боку, гіперболізація руйнівної ролі козацтва і, як наслідок, — обстоювання русофільської чи полонофільської концептуалізації української історії.

Наприклад, автор фактично усуває з історичної авансцени масового, колективного героя — народ / націю, принаймні, у тому вигляді, в якому останній побутує у романтичному історіописанні. Відтак одна з головних ірраціональних складових історичного буття романтичної історіографії зазнає суттєвих перетворень. Натомість П. Куліш рельєфно відтворює соціальну гетерогенність суспільства, диференціює ролі окремих станів і прошарків, тобто впроваджує елементи елітарного підходу в історичну реконструкцію. Зокрема, Є. Нахлік називає його захисником «елітарних цінностей від руйнівницького бунту мас»¹⁰⁰¹ та вважає представником українського консерватизму¹⁰⁰².

⁹⁹⁷ Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії [автограф статті, Чернігів, серпень 1927]. // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 18440. — Арк. 16; Чубський П. П. [Могилянський М.] Вихід П. О. Куліша з російського підданства... — С. 152–166.

⁹⁹⁸ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ядесяти роки... — С. 19.

⁹⁹⁹ Томашівський С. Маруся Богуславка... — Т. 14, № 5. — С. 98.

¹⁰⁰⁰ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш... — Т. 2. — С. 24.

¹⁰⁰¹ Там же. — С. 78

¹⁰⁰² Там же. — С. 60.

Однак, П. Куліш все ж таки зберігає пізньоромантичну орієнтацію, хоч і з позитивістськими включеннями, зокрема прагне компенсувати таке вилучення введенням новітніх позачасових, ідеальних мірил вартості («суд історії», «суд культури») та провідних ідей історичного руху — «возз'єднання», польське «культурництво» і т. п. Тож окреслення П. Куліша як консерватора спонукає до виокремлення тієї традиції, того ціннісного ядра, яке гармонізує світогляд цього типу, себто врівноважує різні стильові шари. Та видається, що П. Куліш — романтик, культурник-консерватор і, заразом, просвітник-ментор перебував у пошуках цього «золотого співвідношення» інтелектуальних, культурних та аксіологічних компонентів світосприйняття до кінця свого життя.

Він щиро вірив у всесильність Культури та просвітницьке призначення людського Розуму в історичному житті. У листі до відомого діяча і мецената В. Тарновського-молодшого від 16 грудня 1896 р., себто менш, ніж за два місяці до смерті, письменник та історик просив його придбати кілька праць відомих європейських авторів. Це прохання П. Куліш аргументував такою настановою: *«Сі книжки згодяться Вашим наслідникам їх вік буде розумніший од XIX-го, і нам треба дбати про його»*¹⁰⁰³.

¹⁰⁰³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 310.

РОЗДІЛ IV

НА КУЛЬТУРНИХ ТЕРЕНАХ «ПЕРШОГО» ПОЗИТИВІЗМУ (В. АНТОНОВИЧ, М. ДРАГОМАНОВ)

У 1886 р. на сторінках «Вестника Европы» — одного з найпопулярніших російських універсальних, або т. зв. «товстих» журналів, невідомий рецензент умістив замітку, присвячену критичному огляду й перевірці наукових пророцтв з обсягу суспільних трансформацій. Ішлося про «діагностику й прогностику Росії» маловідомого автора трьох великих книг — «История и метод» (СПб., 1869), «Политика как наука» (СПб., 1872) та «История общественности» (СПб., 1885)¹. Це був учитель історії та соціолог-самоук О. Стронін — наставник М. Драгоманова у Полтавській гімназії упродовж 1850-х років.

Соціологічні й історіософські сюжети його студій, навіяні позитивістською хвилею 1850-х–1870-х років, вирізнялися неабиякою самобутністю й цікавими спостереженнями². Та найбільше тодішнього читача вражала величезна кількість передбачень, щедро розсипаних у текстах О. Строніна. «Його віра у можливість та законність наукових пророцтв настільки велика, що не вдовольняючись окресленням лише розпливчастих контурів віддаленого майбуття; вона не відступає перед відповідями більш точними, більш рішучими (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.), не уникає сфери, особливо небезпечної для пророка — області завтрашнього дня», — зазначав рецензент³.

Ця констатація незнаного опонента О. Строніна, висловлена з позицій інтелектуалів культурно-історичної школи, напрочуд добре схопила головні риси позитивістського світогляду. Тим паче, що прихильники цієї школи, хоч і сприймали позитивістські впливи, проте відводили помітне місце й ідеалістичним чинникам, зокрема народній психології, у контексті якої розглядалися та тлумачилися наукові тексти.

Передусім, це — прогностична скерованість позитивістського мислення. Власне, вона найповніше представлена у знаменитій формулі французького філософа та засновника позитивізму О. Конта — «*Savoir pour prévoir, prévoir pour prévenir*» (фр. «Знати, щоб передбачити, передбачити, щоб уникнути». — Авт.). Втім, не менш важливою є й інша складова позитивістського стилю мислення —

¹ Лейкина-Свирская В. Р. Три книги А. И. Стронина // ИЗ. — М., 1987. — Т. 115. — С. 242–267.

² Драгоманов М. П. Два учителя // Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. Р. С. Мішук; прим. Р. С. Мішук, В. С. Шандри. — К., 1991. — С. 602.

³ Из общественной хроники. Поверка предсказаний, сделанных г. Строниним в начале семидесятих годов. Акция и реакция, как их предопределяли тогда, и как их устроила действительность // ВЕ. — 1886. — № 2. — С. 938.

гносеологічний оптимізм і раціоналізм⁴, себто надзвичайна віра в силу знання й людського інтелекту, начебто спроможного осягнути всі таємниці природи та суспільного розвитку. Первісно адепти позитивізму прагнули «передбачити» минуле, щоб пізніше «перенести» на прийдешність раціонально осмисленні та відкриті закони руху і буття «соціальної природи».

На перехресті такої непорушної віри в інтелект та передбачення майбуття постала славнозвісна позитивістська ідея невпинного Поступу, яку іноді тлумачать як секуляризований заміник «вічного Бога»⁵. Загалом віра в Поступ у другій половині XIX ст. відображала той дух агностицизму й атеїзму, котрий перетворився на своєрідний світський заміник сакральних почувань⁶. Адже О. Конт, попри незмінну впевненість у кінцевому тріумфі людського Ratio, вважав, що суспільство може підтримувати власну зв'язаність і навіть моральну єдність лише спільними віруваннями.

Такі трактування видаються досить правдоподібними, позаяк контівська візія спричинилася до побутування своєрідного позитивістського культу людства, який сполучив раціональну доцільність із гуманістичними й антропологічними ідеями. Причому цей світський культ, який І. Лисяк-Рудницький влучно назвав «ерзац-релігією в стилі позитивізму»⁷, мав не тільки відповідні обряди, святкування, а й навіть своїх праведників, названих «благодійниками людства». Відтак новими «святими» стали Х. Колумб, М. Коперник, І. Ньютон та інші знамениті вчені й винахідники. Ці ідеї по-різному відображалися і переломлювалися у поглядах та візіях прихильників позитивізму, котрі здебільшого помірковано й вибірково приймали ті чи інші релігійні догмати. Приміром, В. Антонович убачав у Євангелії сліди анімізму⁸.

За контівською версією позитивізму, «догмат поступу» тлумачився як «безперервне поліпшення нашої (людської. — Авт.) природи, як головної мети поступального руху людства»⁹. Потужні індустріальні перетворення та величезні соціальні трансформації середини XIX ст., які англійський історик Е. Гобсбаум влучно охрестив «драмою поступу»¹⁰, немовби унаочнювали провідні позитивістські ідеї. Тому промисловий поступ був своєрідним соціокультурним підґрунтям, на якому сформувався й розквітнув самобутній ореол позитивізму.

Позитивістські ідеали були настільки впливовими в суспільній думці другої половини XIX ст., що у деяких країнах перетворилися на домінуючі світоглядні й культурні орієнтири. Скажімо, президент Бразилії Бенджамін Констан вклю-

⁴ Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. — 1917 г.): Монография. — Гродно, 2003. — С. 31.

⁵ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. — Львів, 2002. — С. 35.

⁶ Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 157.

⁷ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — К., 1994. — Т. 1. — С. 308.

⁸ Верзилов А. В. Антонович і Костомаров. З споминів А. В. Верзилова // Україна. — 1928. — № 6. — С. 83.

⁹ Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / Пер. с фр. И. А. Шапиро, предисл. М. Ковалевского. — СПб., 1910. — С. 46.

¹⁰ Хобсбаум Э. Век капитала. 1848–1875 / Пер. с англ. Т. Горяиновой, В. Белоножко; научн. ред. А. А. Егоров. — Ростов н/Д, 1999. — С. 10.

чив до програми суспільних шкіл вивчення «Енциклопедії позитивних наук», укладеної О. Контом. Більше того, відомий афоризм останнього «*Ordem e Progresso*» (португ. *Порядок і Поступ.* — Авт.) винесли як девіз на державний прапор Бразилії¹¹.

Ідея поступу циркулювала на теренах соціогуманітаристики у різноманітних варіаціях, зокрема у вигляді природно-географічної, культурної, духовної, соціальної, економічної, суспільної (чи іншої!) конечності історичного руху! У інтелектуальному сенсі такий спосіб думання тяжіє до просвітницького Розуму з його природно-правовими та механістичними канонами. Недаремно німецький соціолог Карл Мангайм уважав, що «раціоналізм позитивістів є *прямим продовженням класичного раціоналізму, бувшого доменом французького духу*»¹².

Саме взірці мислення, запозичені з природознавства, спричинилися до стильової формації позитивізму, крайнім виразом якого стала суцільна фетишизація науки. Ці настанови сформували інтелектуальні обриси другої половини XIX ст., яку філософ-неокантіанець В. Віндельбанд назвав «реалістичним та емпіричним віком»¹³. «Устремління *підняти історію до ступеня позитивної, точної науки* стало одним із домінуючих мотивів сучасного часу», — наголошував М. Драгоманов¹⁴.

Вислідом таких настроїв стала натуралістична програма пізнання на обширах соціогуманітаристики, в межах якої суспільство розглядалося як частина світу природи, а соціальне буття — як різновид природного життя. Метафізичні доктрини були відкинуті, принаймні, відсунуті на другий план. Тому в історіописанні 1860-х років, за виразом того ж таки М. Драгоманова, запанував «безфілософський» або «скептичний та обережний час» із властивим для нього «хаосом загальних понять» і «суцільним нагромадженням фактів»¹⁵.

Тогочасні прибічники позитивізму вважали, що пізнання законів природи, які наука вже відкрила чи виявить незабаром, стане універсальною відмичкою до таємниць та загадок суспільства. Зокрема, відомий англійський історик-позитивіст Г. Бокль стверджував, що між «людськими діями та законами фізичними має бути близька схожість»¹⁶. Деякі адепти позитивізму навіть ототожнювали суспільство з «соціальною природою».

Такі уявлення зумовили трансформацію провідних ідей історіописання, зокрема організму. На відміну від романтичного світобачення, схильного до метафізичного потрактування соціуму («тіло-ідеал»), в позитивістській концептуалізації впроваджувалися безпосередні біологічні аналогії з матеріальним організмом / тілом, які дозволяли тотально генералізувати фактографічний матеріал.

¹¹ Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Общая ред. и предисл. П. С. Гуревича. — М., 1993. — С. 142 (прим. 27).

¹² Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений — соэязательность — экономические амбиции / Отв. ред. Е. Я. Скворцов; пер с англ. Е. Я. Додин. — М., 2000. — С. 10.

¹³ Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни // Виндельбанд В. Избранное. Дух и история / Пер. с нем. — М., 1995. — С. 339.

¹⁴ Драгоманов М. П. Древний Восток. Лекции по древней истории [автограф; 1869 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44068. — Арк. 13в.

¹⁵ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К., 1869. — Ч. 1. — С. 387.

¹⁶ Бокль Г. Способы изучения истории // ОЗ. — 1861. — Т. 134, № 2. — С. 396.

Наприклад, англійський філософ Г. Спенсер, якого вважають фундатором соціал-органіцизму, уподібнював суспільство до «соціального тіла», схожого за будовою та функціями на живий організм. Відтак історичний процес тлумачився як органічна еволюція суспільства. «В своїх соціологічних студіях, — відзначав М. Грушевський, — він (Г. Спенсер. — *Авт.*) стояв під дуже сильним впливом перших реальних поступів біологічної науки в дослідях над органічною тканиною, над клітиною як живим атомом органічної будови рослин і звірят, і зв'язаною з тим системою “фізіологічного поділу праці” в живих організмах»¹⁷.

Зауважимо, що Г. Спенсер упроваджував органічні аналогії до дрібних, інколи навіть вульгаризованих деталей. Зокрема, він порівнював дроти телеграфного зв'язку з нервовою системою організму¹⁸. Харківський історик М. Петров відзначав, що вчений мусить «піднятися до тих поглядів на історію, де вона представляється живим організмом, закони якого має схопити дослідник»¹⁹.

Зрештою, позитивізм спричинився до культурного й інтелектуального оновлення народництва, зокрема до переходу послідовників народницького представлення минувшини від філологізму та етнографізму до натуралістичного історизму й «органічної» безперервності історичного процесу. Не випадково у писаннях тодішніх позитивістів ширилися натуралістичні уподібнення доведени до крайнощів: окремих індивідів або родин як соціальна клітина, торгівля — кровносна система, уряд — головний мозок і т. п.

«Перший» позитивізм став інтелектуальним і культурним підсонням, на якому розквітли численні расово-антропологічні та соціально-еволюційні теорії другої половини XIX ст., вибудовані у натуралістичному дусі. Водночас органіцизм позитивістського історіописання сполучався з механістичним світосприйняттям Нового часу, що породжувало своєрідні поєднання натуралістичних устремлінь із механістичними ідеями руху, сили, рівноваги, домінування кількісних показників у супереч якості і т. п.

Надмірність таких пропозицій позитивізму у царині соціогуманітаристики, мабуть, найкраще простежується в ідеї детермінізму. Ба більше, з детермінізмом пов'язувався «науковий» статус історії. На думку знаного французького вченого Габріеля Моно, «історія набере більше чи менше наукового характеру відповідно до того, як прояви людської діяльності будуть уважатися більше чи менше підлеглими законам детермінізму»²⁰.

Іншою наріжною ідеєю позитивістських стратегій стала теза про еволюційну репрезентацію минувшини, котра нав'язувала тотальне поширення історико-генетичного методу. Саме у річищі цієї концептуальної пропозиції постала ціла низка «еволюційних історичних панорам»²¹.

¹⁷ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — [Wien], 1921. — С. 19.

¹⁸ Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Пер. с англ. под. ред. Н. А. Рубакина. — Минск, 1998. — С. 305–306.

¹⁹ Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. — Харьков, 1861. — С. 19.

²⁰ Моно Г. Метод в історії / Пер. з фр. М. Залізняка. — Львів 1909. — С. 6

²¹ Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К, 2001. — С. 171.

Втім, практичне втілення ідей детермінізму й еволюціонізму потребувало створення відповідної системи координат, себто впровадження таких установчих концептів, які б задавали певний вектор руху у світі історії. Так народилася славнозвісна позитивістська теорія факторів, яка має величезну кількість варіацій на полі того чи іншого національного історіописання. Евристична спрямованість цих побудов зазвичай зводилася до пошуку певного кількісного сполучення провідних чинників, яке, кінець-кінцем, обумовлює чи спрямовує перебіг історичного буття. Приміром, вищезгаданий Г. Бокль обстоював думку, що історичне життя та долі народів визначаються чотирма головними чинниками: кліматом, землею (родючістю ґрунту!), їжею і ландшафтом²².

Згодом таке багатовекторне трактування історичного процесу, відоме як факторний аналіз, уже спиралося не стільки на географічні й природничі чинники, скільки на розмаїті комбінації політичних, соціальних економічних, релігійних, психологічних, антропологічних, расових, культурних та інших рушіїв. Завдяки такому суттєвому розширенню діапазону факторів ідея детермінізму поступово трансформувалася у більш чи менш жорстку каузальність світу історії, представлену у низці позитивістських візій.

Позитивістські претензії щодо науковості історії привнесли до дослідницьких практик ученого-гуманітарія сцієнтизм, себто повсюдну орієнтацію на точне, перевірене й апробоване знання. Дехто з науковців навіть обстоює думку про виникнення особливої чи «сцієнтизованої ментальності»²³. Видається, що саме сцієнтизм, опертий на природничо-натуралістичні засади, виявився тим орієнтиром і наріжним каменем, який тривалий час зберігав стильову природу як «першого», так і модернізованого — «критичного» позитивізму, незважаючи на численні мутації, інородні вклучення тощо. Метафорично кажучи сцієнтизм став тією «великою парасолькою», під якою тривалий час переховувалися досить різні вчені-гуманітарії, котрі вибірково поділяли / сприймали / засвоювали вимоги та фахові стандарти позитивізму.

В інструментарії історика сцієнтичні вимоги побутували як ідея об'єктивної чи «документальної» візії минувшини, що ґрунтувалася на міцній і довершеній фактографічній основі. Відтак у дослідницьких практиках чільне місце відводилося опрацюванню й систематизації розлогої джерельної бази, здобутої з «перших рук», тобто віднайденої у процесі архівної евристики. В ідеалі кожна авторська теза чи міркування мало спиратися на відповідне джерело. На відміну від інтелектуала-романтика, який повністю занурювався у неповторний колорит місця та часу, прагнув інтуїтивним способом проникнути до інформативного потенціалу джерел, дослідник-позитивіст займав щодо них показне й безстороннє становище спостерігача, котрий фіксує, аналізує та подає всі наявні свідчення.

«Історик-позитивіст, — зазначає російський медієвіст А. Гуревич, — слідує за джерелами, збирає, аналізує їх, від одиничного переходить до загального, сходить до висновків, кінець кінцем — до законів»²⁴.

²² Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. — СПб., 2003. — Т. 1: Конструирование прошлого. — С. 447.

²³ Білодід В. Д. Історіографія української етноментальності: В. Б. Антонович. Історіософські нариси / За ред. Н. П. Поліщук. — К., 2011. — С. 74.

²⁴ Гуревич А. Я. История историка. — М., 2004. — С. 109.

Ця дослідницька стратегія спричинила виразний поділ праці історика на два етапи: 1) встановлення власне емпіричних засад — фактів; 2) пошук і «відкриття» суспільних та історичних законів²⁵. Різниця між цими стадіями була настільки різною, що одна частина науковців спеціалізувалася (точніше самообмежувалася!) виключно на студіюванні джерел і відтворенні фактів, натомість інша — прагнула розробити й осягнути закони.

Досить часто «відкриття» законів узагалі покладали / перекладали на соціологію, себто виносили за межі фахової компетенції історика. Такі настрої побутували у тогочасних теоретиків позитивізму. «Я не люблю того, що називають історією та віддаю перевагу соціології, яка відноситься до неї, як простора будівля до купи каміння й брикету, зваленим біля його підмурку», — зазначав у своїй автобіографії Г. Спенсер²⁶. Та навіть звичайні узагальнення й формалізація здобутого фактографічного матеріалу в позитивістських візіях історії наштовхувалися на неабиякі перепони.

Певна річ, позитивістська генералізація наслідувала натуралістичні взірці і механістичні образи тодішнього світосприйняття й тяжіла до одноманітного представлення минувшини. За висловом Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньбоса — авторів відомого «Вступу до вивчення історії», який хтось іронічно назвав «позитивістською біблією», факти слід утиснути в «описові кількісні та якісні формули»²⁷.

Кінцевим продуктом такого «утискання» чи формалізації мали стати загальні поняття, які б максимально охоплювали та генералізували наявну фактографічну основу. Загалом позитивізм вимагав від історика не тільки достовірного і стилістично довершеного, а й аналітичного, пояснювального, прогностичного, почасти одноманітного та однорідного представлення історії. Тож ідеали «блискучого» романтичного хаосу заступили канони упорядкованості і каузальності, властиві добі космополітизму та Великого Буму, себто сцієнтизму як культу історичного Факту.

Домінація сцієнтизму докорінно змінила й історичне письмо, зокрема впровадила на наукову авансцену монографічний жанр. Позитивістські канони суттєво трансформували і рецензійний жанр, який відтоді був зорієнтований на інший мовний протокол: виразний поділ на дескриптивну й критично-аналітичну частини, натуралістично-органічні й механічні уподібнення, розгляд наукового апарату, фактографічного рівня, логічності, послідовності, диференційованості, а у певному сенсі навіть унормованості викладу.

Проте таке представлення минувшини приносило більш-менш плідні результати у царині реконструкції вибраних історичних епох, для висвітлення яких бракувало джерел з обсягу письмової традиції чи, навпаки, там, де домінували гомогенні масиви фактів, що легко вкладалися в прокрустове ложе натуралістичної концептуалізації. Як тут не згадати відому сентенцію О. Конта про «історію без імен»! Вочевидь, неповторні культурні та духовні явища, інтелектуальне буття складно вписувалися, ба навіть випадали з таких канонів репрезентації, порівняно з фактографічною канвою, вибудованою на соціаль-

²⁵ Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. *Методология истории: Учеб. пособие.* — М., 1997. — С. 10.

²⁶ Спенсер Г. *Автобиография: В 2 ч. / Пер. с англ. под ред. и вступ. ст. Л. Е. Владимирова.* — СПб., 1914. — Ч. 2. — С. 68.

²⁷ Ланглуа Ш., Сеньбос Ш. *Введение в изучение истории / Пер. с фр.* — СПб., 1899. — С. 209.

ному чи економічному зрізі світу історії. Тому К. Мангайм висловив слушну думку про «позитивістську сліпоту» щодо «живого життя культури»²⁸.

Отож спроби швидкої і широкої концептуалізації минувшини, зіперті на позитивістські засади, часто-густо хибували схематизмом та надмірною однорідністю представлення. Зокрема, історик-неогегельянець Р. Дж. Коллінгвуд уважав, що позитивістське історіописання вирізнялося сполученням «безпрецедентної майстерності у вирішенні маломасштабних проблем із *безпрецедентною безпорадністю у розв'язанні проблем великого масштабу*»²⁹.

Та, незважаючи на формалістичність дослідницьких стратегій з обсягу позитивізму, ця стильова течія згенерувала істотне розширення предметно-тематичних і фахових меж історичного письма. Власне, стався поворот, який переключив устремління інтелектуалів на такі площини світу минувшини, котрі перебували на маргінесі романтичного історіописання: інтереси й потреби соціальних спільнот, соціальна структура, виробництво, формування суспільного багатства і його розподіл, господарські уклади та форми тощо³⁰. Більше того, дослідницькі стандарти та процедури сцієнтизму стали неодмінним надбанням історіографії ХХ ст., без яких нині не можливо уявити повсякденну дослідницьку працю історика та функціонування відповідної наукової корпорації. Але ставлення до позитивістської спадщини і до сьогодні є досить складним і суперечливим.

Одні дослідники наголошують на виключній ролі позитивістського історіописання та його методологічних і світоглядних орієнтирів (сцієнтизм, об'єктивізм, дегероїзація, еволюціонізм, окциденталізм) у науковому процесі на теренах національної історіографії³¹. Натомість інші звертають увагу на квазібезсторонність позитивістських настанов щодо історичного письма³². Відзначимо, що навіть нині сцієнтизм у вигляді позитивістських шат, іноді видається ностальгійним прихистком від нещадних епістемологічних потрясінь сучасності.

Втім, за іронічним зауваженням І. Шевченка, вже в ХХ ст. споглядаємо зникнення «позитивістської невинності», себто оптимістичної впевненості у сцієнтичних засадах історіописання³³. Схоже, що такі полярні оцінки позитивізму значною мірою зумовлені амбівалентним характером вимог сцієнтизму, закладених натуралістичною програмою пізнання. Тим паче, що їх суцільне впровадження до дослідницьких практик суттєво вихолощувало й обмежувало фаховий інструментарій історика.

Передусім, йдеться про інтерпретацію самобутніх, одиничних фактів, витлумачення культурних явищ і процесів, врешті-решт нелінійну концептуалі-

²⁸ Мангейм К. Социология культуры: Избранное. — М.—СПб., 2000. — С. 272.

²⁹ Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; авт. ст. М. А. Киссель. — М., 1980. — С. 127.

³⁰ Кроче Б. Теория и история историографии / Пер. с итал. И. М. Заславской. — М., 1998. — С. 182.

³¹ Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.) — Львів, 1999. — С. 80.

³² Яковенко Н. Вступ до історії / Ред. А. Мокроусов. — К., 2007. — С. 283.

³³ Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing // History and Theory. — 1969. — Vol. 8, no. 3. — P. 339.

зацію минувшини поза межами детерміністських схем чи жорсткої каузальності. Відтак історики досить часто були змушені долати стильові крайнощі позитивізму як за рахунок самообмеження дослідницьких практик цариною фактографії, так і шляхом залучення інших культурних та інтелектуальних компонентів.

Зауважимо, що відомий російський філософ О. Лосев піддав сумніву навіть саму можливість існування «чистого та ні з чим не змішаного позитивізму»³⁴.

Зрештою, від кінця XIX ст. адепти та прибічники позитивізму були змушені реагувати на різноманітні інтелектуальні виклики, ціннісні настанови, суспільні і політичні пропозиції тощо. Таким чином, з'явилися сполучення позитивізму з іншими стильовими напрямками у досить незвичному вигляді, іноді як поєднання, здавалося б, несумісних ідей і концептів. Скажімо, сучасні дослідники згадують про еволюцію позитивістських концептів під впливом емпіріокритицизму, «культурної історії» К. Лампрехта, неокантіанства, неоромантизму, «мирне співіснування» з марксизмом і т. п.³⁵.

Видається, що до діапазону таких стильових комбінацій позитивізму, доцільно додати ще й віталізм та циклічні теорії культурно-історичних типів (цивілізацій) початку XX ст., які постали як своєрідні ідеалістичні ревізії натуралістичної програми пізнання на теренах соціогуманітаристики. З такої перспективи співіснування різних стильових канонів історіописання у тогочасному інтелектуальному просторі виглядає досить природно. До того ж, культурний ландшафт Російської імперії упродовж усього XIX ст. вирізнявся надзвичайною строкатістю, сегментацією та тривалим співжиттям «великих стилів»!

Приміром, теренів підросійської України перша хвиля позитивізму досягла у середині XIX ст., коли ще побутували потужні впливи романтиків. Адже 1860-ті роки — апогей тріумфу історичного письма М. Костомарова в очах читацького загалу. Проте поява студій істориків-позитивістів мала вповні сумірний резонанс!

За висловом одного з тодішніх публіцистів, славнозвісна «Історія цивілізації в Англії» Г. Бокля на російських обширах 1860-х років спричинила більший успіх її автора, ніж у самій Британії³⁶, а його ім'я постійно циркулювало на сторінках газет та журналів³⁷. У цьому ж дусі висловлювався і М. Драгоманов, який уважав, що «позитивна французько-англійська школа» впродовж 1870-х років була найпопулярнішою в Росії³⁸. Мабуть, саме у такому чи схожому співіснуванні варто дошукуватися витоків еkleктизму відомих або навіть великих істориків, про який згадують дослідники їхньої творчості. Та відповіді, точніше спроби відповідей на ці питання можуть виявитися простішими і, водночас, складнішими, ніж уявляється сьогодні.

Поширення «першого» позитивізму на обширах імперії Романових співпало з іншими важливими процесами — професіоналізацією й інституціоналізацією

³⁴ Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. — К., 1994. — С. 103.

³⁵ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). — Харків, 2010. — С. 179–211.

³⁶ Л. Н. П. Что требуется от историка // РВ. — 1870. — № 9. — С. 356.

³⁷ Шапиро А. Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1993. — С. 483.

³⁸ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). — Львів, 1889–1892. — Ч. 1/5. — С. 79.

історичної науки другої половини XIX ст., які супроводжувалися розбудовою університетських кафедр, налагодженням системи фахової підготовки учених, створенням мережі наукових товариств і часописів тощо³⁹. Звичайно, ці перетворення різною мірою впливали на українське історіописання, яке розгорталося в межах імперського культурного поля. Проте від 1860-х–1870-х років головною діючою особою в українській історіографії стає дослідник-професіонал — університетський професор-історик та громадсько-культурний діяч, який сполучає різноманітні суспільні практики і ролі у неповторній атмосфері пореформеної доби.

З-поміж них провідне місце посідали В. Антонович та М. Драгоманов, яких традиційно вважають адептами позитивізму.

³⁹ *Калакура Я. С.* Українська історіографія. Курс лекцій. — К., 2004. — С. 192–197; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX — початок XX століття / Відп. ред. *А. Слюсаренко*. — К., 2005. — С. 77–89; *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.): Монографія. — К., 2006. — С. 347–348.

4.1. «Культ» громади в історичному письмі В. Антоновича

У середині XIX ст. соціальна поверхня підросійської України вирізнялася поляризацією буття різних станів. Культурницькі уклади життя тогочасної аристократії — малоросійського дворянства на Лівобережжі та польського шляхетства на Правобережжі дивовижно контрастували з побутованням величезної селянської маси. Ця відмінність була особливо помітною на тлі потужної реструктуризації традиційного суспільства у Західній Європі, в якому руйнувалася спадкова вертикальна ієрархія та виникали різноманітні перехідні верстви і прошарки. Власне, станові держави старої Європи швидко перетворювалися у держави націй.

Утім, соціо- й етнокультурні трансформації ширилися і в підросійській Україні. Щоправда, вони помітно різнилися, порівняно з європейськими, як за динамікою, так і за масштабами, принаймні, до Великої реформи 1861 р. Відтак архаїчні сценарії буття вищого стану часто-густо поставали у закостенілих, інколи непривабливих, а то й вельми огидних виявах. Саме споглядання та переосмислення контрастів станового життя на західних околицях імперії Романових були первісними віхами, які торували шлях майбутнім інтелектуалам — вихідцям із аристократичних верств на межі дореформених та пореформених часів. До таких громадських діячів та учених належав і В. Антонович, за виразом О. Оглоблина, «органічно — кровно й духовно — зв'язаний з Правобережжям»⁴⁰.

Майбутній історик походив із національно мішаної родини. Його рідний батько Янош Джидай був сином угорського революціонера, мати — гувернантка Моніка Гурська належала до дрібної шляхти. На думку О. Прицака, засновник київської історичної школи не мав ані краплини української крові⁴¹. Виходець із середовища польської аристократичної культури, В. Антонович змалечку спізнав зовнішній блиск та внутрішню порожнечу життя дрібношляхетської верстви, яка по-холопськи прогиналася перед вищим панством і, разом, із неприхованим презирством споглядала за іншими станами.

«Шляхта лічилася станом установленим від Бога і самої природи; всі інші стани лічилися як від натури негідними рівнятися у чому-небудь з шляхтичачами», — згадував історик⁴². Ці соціальні уявлення польської аристократії першої половини XIX ст. на тлі загальноєвропейських перетворень мусили спричинити зворотній культурний протест.

Таким став показний, ба навіть естетичний бунт молодих шляхтичів супроти аристократизму, зарозумілості й французоманії, відомий як балагульство 1830-х–1840-х років. Польські балагули наслідували і відтворювали в карикатурному, часом навіть скандальному й потворному вигляді (пияцтво, брутальна лайка, задирилива зовнішня подоба, незугарний одяг, гарцювання на конях,

⁴⁰ Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар. — Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. — С. 201.

⁴¹ Прицак О. Володимир Антонович як історіософ // Третя академія пам'яті Володимира Антоновича (11–12 груд. 1995 р., м. Київ): Доповіді та матеріали: [У 2 ч.] — К., 1996. — [Ч. 1]. — С. 11.

⁴² Автобіографічні записки Володимира Антоновича // ЛНВ. — 1908. — Т. 43, № 8. — С. 201.

панібратство з хлопами і т. п.), поведінку українського селянства. Заразом помітного впливу набула й т. зв. «українська школа» в польському письменстві, яка спричинилася до постання романтичних замальовок козацької минувшини. Її представники привнесли зі своїми творами нові літературні типи козацтва, яке майже прирівнювалося до шляхти, або відіграло важливу роль у візіях польсько-української минувшини.

За визнанням В. Антоновича, саме примітивні, почасти ідеалізовані образи козаків, створені польськими романтиками-козакофілами, зокрема в творах Міхала Чайковського, заклали «першу підвалину українофільства»⁴³. Так чи інакше, балагульство та козакофільство були первісними етнокультурними віхами в інтелектуальній біографії В. Антоновича. Зокрема, В. Липинський уважав, що «Антонович був лиш дальшим кільцем в тому ланцюзі, що почався від польсько-українського етнографа Ходаковського, від польсько-українських козакофілів і “балагулів”, від Падур і Чайковських, а — його сповідь стала синтезом того руху, стала його зовсім ясною, виразною і викінченою національною програмою (курсив В. Липинського. — Авт.)»⁴⁴.

Напевно ті давні антишляхетські настрої залишилися у В. Антоновича на все життя. Недаремно у середовищі київської інтелігенції побутовали численні перекази про курйозні «пригоди» поважного професора-історика⁴⁵, якого за непоказний одяг та стриману, сором'язливу манеру поведінки, повсякчас сприймали за простолюдина. Та «балагульські» образи, хоч і закарбувалися в юнацьких враженнях В. Антоновича, все ж таки не стали визначальними. За студентських років майбутнього вченого вважали ідейним провідником пуристів — антагоністів балагулів, які не тільки прагнули до філософського та культурницького осягнення дійсності, а й обстоювали сувору простоту побуту і норм поведінки⁴⁶.

*«Демократизм у звичаях, в одезі й вигляді для старих “хлопоманів”, а тому і в очах мого батька, грав досить важливу роль... — згадував Дмитро Антонович. — У нас у родині батько дуже переслідував сестер, коли вони молодими дівчатами бувало хотіли по-модному одягатися, хоч це, правда було майже недосяжним через велику обмеженість коштів усієї нашої родини»*⁴⁷. Зрештою, ця аскетична повсякденність буття, демократична, невимушена манера поведінки, незвичайні самообмеження у побутових потребах та інтересах, стриманість у комунікації і професійній діяльності, інтенсивність і, заразом, закритість, конспіративність суспільних практик складали визначальні прикмети самого стилю життя В. Антоновича. У широкому сенсі ці риси відображали настано-

⁴³ Там само. — С. 204.

⁴⁴ *Правобережець В.* [Липинський В.] За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О. Л. [Ореста Левицького] «Світлій пам'яті Володимира Антоновича» в ч. 54 «Ради») // Рада (К.). — 1911, 27 берез. (9 квіт.). — № 70. — С. 2.

⁴⁵ *Слабченко М. Є.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. — [Одеса], 1927. — Т. 2. — С. 32.

⁴⁶ *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942. — С. 17.

⁴⁷ *Антонович Д.* Спогади // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997. — Т. 2. — С. 204.

ви його світосприйняття, кінець-кінцем викристалізовані в ідеалі старої Громади⁴⁸.

Проте інтелектуальні й духовні пошуки майбутнього вченого протягом 1850-х років і донині не є вповні зрозумілими.

Вочевидь, у неформальному середовищі польських студентських земляцтв у Київському університеті св. Володимира, відомих як гміни, випробовувалися громадські практики В. Антоновича, поставали його первісні світоглядні орієнтири. Однією з таких ідейних віх була досить популярна у ті часи концепція «гмінновладства» (самоуправління) Йоахима Лелевеля, почасти співзвучна пізнішим поглядам київського історика. Дехто з сучасних дослідників навіть уважає В. Антоновича «епігоном схильної до філософських спекуляцій лелевельської історичної школи»⁴⁹.

Помітний вплив на формування В. Антоновича як історика справили і його наставник та віце-голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторі Микола Іванишев. Останній тримався думки про виключну роль общини на теренах Південно-Західної Русі. Зокрема він наголошував, що «демократичне начало народних зборів» суперечило політиці великих князів, які прагнули встановити самодержавство⁵⁰. Схожа теза побутує і у текстах В. Антоновича, особливо в його історичних студіях 1860-х років.

Іноді висловлюють думку про прудонізм В. Антоновича, принаймні у молоді роки. Ці інтелектуальні впливи зазвичай пов'язують із відомим висловлюванням М. Драгоманова, наведене в листі до О. Кониського від 25 грудня 1888 р.⁵¹ Імовірно, місцем дотику, котрий спричинив зацікавлення В. Антоновича до цієї анархістської доктрини, стали уявлення П.-Ж. Прудона про договірні взаємовідносини окремих індивідуумів, асоціацій виробників та общин, які начебто мали заступити функції держави.

На думку М. Грушевського⁵², погляди В. Антоновича було б цікаво зіставити з низкою візій тогочасних слов'янофілів, зокрема К. Аксакова, котрий обстоював тезу про провідне значення общини в історичному житті Давньої Русі⁵³. Тим паче, що у своїх лекційних викладах київський історик прихильно відгукується і коментує погляди К. Аксакова про общинний уклад Давньої Русі⁵⁴.

Певна річ, можна віднайти й інші мисленнєві перетини та паралелі у дослідницьких практиках В. Антоновича з візіями низки східнослов'янських учених і діячів, оскільки рудименти соціального буття на околицях імперії Романових

⁴⁸ *Гирич І. Б.* Володимир Антонович — будівничий філософських засад нової України // *Гирич І. Б.* Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. — Тернопіль, 2012. — С. 14–15.

⁴⁹ *Кіян О.* Історіософія Володимира Антоновича // КСт. — 2006. — № 3. — С. 61.

⁵⁰ *Іванишев Н. Д.* О древних сельских общинах в юго-западной России // *Іванишев Н. Д.* Сочинения / Под ред. А. В. Романовича-Славятинского и К. А. Царевского. — К., 1876. — С. 251.

⁵¹ *Возняк М.* Драгоманов у відновленій «Правді». З додатком листів його до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього // ЗСЛ. — Харків-Київ, 1930. — Кн. 6 — С. 312

⁵² *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — 1928. — № 5. — С. 12 (прим. 1).

⁵³ *Аксаков К. С.* О древнем быте Славян вообще и Русских в особенности // Полное собрание сочинений К. С. Аксакова. — М., 1889. — Т. 1: Сочинения исторические. — С. 122–123.

⁵⁴ *Антонович В.* Лекции по Русской истории [Літографія]. — [К., 1879?]. — С. 138.

породжували численні концепції, пов'язані з потрактуванням історичного призначення общини.

Та почесне і у певному сенсі визначальне місце на мапі інтелектуальних та культурних вартостей В. Антоновича посідають просвітники-раціоналісти. За свідченням М. Грушевського, він навіть уважав «себе учеником французьких енциклопедистів»⁵⁵. Більше того, з оригіналами їхніх творів В. Антонович ознайомився за доби свого побутування в Одесі (1844–1850)⁵⁶ під впливом рідного батька.

Просвітницький струмінь у тому чи іншому вигляді заклав цілу низку ідей, які простежуються в історичному письмі В. Антоновича. Передусім, це своєрідне розуміння поступу в історії як невинного розвитку і поліпшення людського Розуму, себто нагромадження знань та виховання колективного інтелекту. Таке розуміння поступу нав'язує порівняння з відомими поглядами французького математика й економіста маркіза Ж. де Кондорсе⁵⁷. На цю прикмету світосприйняття В. Антоновича вказує низка вчених (О. Прицак, С. Томашівський та ін.)⁵⁸.

Поряд із цим побутувала й ідея географічного детермінізму французького філософа Ш.-Л. Монтеск'є, ревізію якої споглядаємо в працях європейських позитивістів «першої» хвилі. Зазначимо, що сприйняття В. Антоновичем географічно-природної конечності історичного руху неминуче продукувало низку питань щодо соціальної диференціації та етнонаціонального розмаїття, які постають, здавалося б, як нездоланна перешкода на шляху поступу Розуму.

Отож відома теза німецького просвітника та преромантика Й.-Г. Гердера про множинність та єдність культур, які у вигляді самобутного ланцюга сполучають нації на різних ступенях розвитку⁵⁹, мабуть, поділялася і В. Антоновичем. Утім, залишався розколотий соціальний світ, закріплений станом ієрархією й освячений нормами права. Як бути з такою разючою соціальною нерівністю?

Пізнопросвітницька спадщина містила якщо не відповідь, то, принаймні, цікаву пропозицію і щодо цієї проблеми! Народоправство, або панування загальної, колективної волі — одна з тих провідних ідей у творчості Ж.-Ж. Руссо, яку часто споглядаємо у текстах М. Костомарова, була добре знайома й В. Антоновичу. До того ж, руссоїстський етичний ідеал продукував ідею громадського подвигу, себто досягнення загальної рівності та особистої свободи. Відтак середньовічний Підданий мусив поступитися суспільній людині модерного часу — Громадянину!

Недаремно В. Антонович із неабияким завзяттям прагне віднайти громадсько-вічові засади у давньоруській минувшині, різноманітних соціальних і прав-

⁵⁵ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. — С. 6.

⁵⁶ Ляскоронский В. В. Б. Антонович (некролог) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997. — Т. 1. — С. 81.

⁵⁷ Кондорсе Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума // Философия истории: Антология / Сост., ред. и вступ.ст. Ю. А. Кимелева. — М., 1995. — С. 47–48.

⁵⁸ Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею) // ЛНВ. — 1906. — Т. 33, № 3. — С. 474; Прицак О. Володимир Антонович як історіософ. — С. 13; Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика // УІ. — 1991/1992. — № 3/4, 1/4. — С. 170.

⁵⁹ Гердер И.-Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова. — М., 1977. — С. 441.

ничих практиках общин за часів панування Великого князівства Литовського і Польської Корони, козацькому устрої та бутті, врешті-решт намагається сформулювати ідею Громадянства як світоглядний орієнтир українського національного руху!

Приміром, у своїх викладах із гідрографії Південної Русі історик згадує про артіль лоцманів на Дніпровських порогах, початки якої пов'язані ще з запорозькими часами, зокрема акцентує увагу на самоправних засадах її організації й виборному старості⁶⁰.

Зауважимо, що праці французьких раціоналістів XVIII ст. входили до звичного читацького репертуару багатьох польських, українських і російських культурно-громадських діячів першої половини XIX ст. Сповільненість і суперечливість модернізації на величезному євразійському просторі Російської імперії, чергування тривалих періодів урядової реакції зі стислими проміжками лібералізації царату, збереження архаїчних соціальних відносин перманентно актуалізували просвітницькі ідеали, до яких зверталось не одне покоління інтелектуалів XIX ст.

Скажімо, твори Вольтера напам'ять цитував М. Костомаров, а працями Ж.-Ж. Руссо захоплювалися П. Куліш. Проте у випадку з В. Антоновичем просвітницький раціоналізм став тією своєрідною складовою, яка перекинула йому місток до французького позитивізму у контівській версії (за О. Контом) з його гуманістичним й антропологічно зорієнтованим культом людства.

Натомість ставлення чи позиціонування В. Антоновича щодо романтичної спадщини виглядає досить амбівалентно. Зазвичай його відносять до прихильників романтичного народоправства, ідеалізації вікових засад староруського життя та федералізму і навіть наголошують на інтелектуальній сув'язі з ідеями кирило-мефодіївців (М. Грушевський, Д. Дорошенко та ін.)⁶¹. Ба більше, В. Антоновича традиційно пов'язують із М. Костомаровим, а відтак уважають обох діячів найважливішими ідеологами українського народництва (О. Пріцак)⁶².

Однак, сам В. Антонович відзначав, що ще на початку 1850-х років навіть не чув про існування братчиків⁶³. Тому його ознайомлення з їхніми ідеалами сталося дещо пізніше, тобто у більш зрілому віці, коли він уже мав певні світоглядні й інтелектуальні орієнтири. Мабуть, побутування низки просвітницьких ідей, хоч і з романтичною підкладкою (народоправство, федерація як вислід суспільного договору, свобода особистості), у середовищі кирило-мефодіївців було саме тим духовним стрижнем, який, урешті-решт, і сполучив інтелектуальні та світоглядні пошуки М. Костомарова й В. Антоновича.

Проте В. Антонович захоплювався й студіями французьких романтиків, насамперед, працями Огюстена Т'єррі⁶⁴, який приділяв неабияку увагу історії станів. Зокрема, він був одним із фундаторів ідеї класової боротьби, хоч його

⁶⁰ Антонович В. Б. Гидрография Южной Руси // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8091. — Арк. 33зв.

⁶¹ Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // ЗУНТК. — 1908. — Кн. 3. — С. 11–12; Дорошенко Д. Володимир Антонович. — С. 152.

⁶² Pritsak O. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 257.

⁶³ Автобіографічні записки Володимира Антоновича.. — Т. 43, № 9. — С. 395.

⁶⁴ Славінський М. Спогади // Син України. — Т. 2. — С. 215.

соціальні конструкції на ниві історії істотно відрізнялися від майбутньої матеріалістично-марксистської апологетики.

Такою постає загальна палітра інтелектуальних і культурних впливів, у суперечливих контекстах яких відбувалося становлення В. Антоновича як історика. Видається, що засадне питання, сформульоване М. Грушевським, про мисленнєві інгредієнти того світоглядного культу «громади», котрий склався у В. Антоновича, і досі залишається актуальним⁶⁵.

Передусім, варто взяти до уваги ту незабутню духовну та культурну атмосферу, яка панувала напередодні і під час аграрної реформи 1861 р. Властиво, очікування перетворень продукувало оживлення, піднесення просвітницьких настроїв серед освічених верств і навіть спонукало до соціальних та культурних експериментів.

У такому контексті самотутнє «ходіння у народ» В. Антоновича та його товаришів, відоме як хлопоманство, виглядає не тільки як акт самопізнання молодих інтелектуалів, а й як спроба перевірити на ділі культурно-просвітницькі чи майбутні громадівські ідеали. О. Мицюк уважав, що В. Антонович та хлопомани уособлювали тип «правдивого інтелігента»⁶⁶, себто наголошував на етичних і соціальних прикметах їхнього інтелектуального й культурного перетворення.

На думку В. Міяковського, сам термін «громада» як позначення всієї студентської корпорації чи спільної колективної праці походить із практики тодішніх гмін, в якій брали участь члени різних земляцтв⁶⁷. Та культурне поле, яке спричинило трансформацію первісного змісту цієї дефініції, звичайно, було ширше. Це — спадщина раціоналістів-просвітників, хлопоманська практика, історичні ретроспекції з обсягу української минувшини, культурницька програма тогочасного національного руху та ін. Але найголовнішу роль, імовірно, відіграли соціо- та етнокультурні передумови, насамперед стрімке розширення меж соціального світу у переддень та після Великої реформи, яке раптово відкрилося В. Антоновичу.

За його висловом, *«все сучасне наше життя розпочалося з 19 лютого 1861 року»*⁶⁸. Аграрна реформа та суспільна ситуація на Правобережній Україні напередодні Польського повстання 1863 р. не тільки надзвичайно загострили соціальний чинник, а й зробили його вирішальним на шальках терезів, що переважили етнокультурну та шляхетську лояльність В. Антоновича й низки хлопоманів до польської аристократії.

«Сповнені з ніг до голови демократичними соціальними переконаннями, деякі з “хлопоманів” повстали супроти всяких поступок; для них соціальне питання поглинало національне; для інших національні устремління перебували на першому плані», — так окреслював тогочасні настрої польського студентства сучасник і свідок тих подій Володимир Юзефович — син сумнозвісного

⁶⁵ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. — С. 8.

⁶⁶ Мицюк О. Українські хлопомани. — Чернівці, 1933. — С. 51-52.

⁶⁷ Міяковський В. Київська громада (з історії українського громадського руху 60-их років) // Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи XIX сторіччя. Новітня українська література / За ред. М. Антоновича. — Нью-Йорк, 1984. — Т. 1. — С. 266-267.

⁶⁸ Антонович В. Про українофілів та українофільство // Антонович В. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 138.

М. Юзефовича, котрий уславився своїми антиукраїнськими й антипольськими поглядами⁶⁹. Тому В. Антонович, яким, за свідченням його давнього товариша К. Михальчука, ще донедавна пишалися всі польські студенти, перетворюється в їхніх очах на «перевертня»⁷⁰.

Схоже, що соціальний вектор був визначальним не тільки у цьому етнокультурному виборі В. Антоновича, а й у формуванні його поглядів та світосприйняття. С. Томашівський — цікавий та своєрідний інтерпретатор творчості В. Антоновича якось зауважив, що останній до кінця життя залишався «репрезентантом українофіла 60-их років»⁷¹. Наприклад, навіть своєрідний історичний рахунок, який автор виставляє шляхетству у знаменитій сповіді, видрукуваній на сторінках «Основи», є переліком «соціальних гріхів» польського панства: релігійний фанатизм, становий егоїзм, уярмлення селян, самоправство у всіх галузях суспільного життя⁷².

Врешті, у своїх історичних працях та лекційних курсах В. Антонович висловлюється ще категоричніше, зокрема називає шляхту «станом паразитів»⁷³. Така соціальна специфікація зацікавлень на ниві громадських практик у 1860-х роках торувала шлях до позитивізму. Не випадково соціальна підоснова добре простежується в історичному письмі В. Антоновича, зокрема у виборі сюжетів наукових праць: генеза козацтва та його організація, відродження козащини на Правобережжі наприкінці XVII — початку XVIII ст., побутування міщанства на теренах українських міст, правове й економічне становище селян, походження шляхетських родів, колонізація земель, гайдамаччина, роль православної церкви у литовську і польську добу та ін.

Цю соціальну скерованість В. Антоновича споглядаємо навіть у його студії «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия» (1877–1878), в якій задекларована проблематика, здавалося б, неминуче нав'язує домінування зовнішніх та внутрішніх політичних контекстів. Натомість думка автора про етносоціальну зумовленість піднесення й занепаду середньовічної литовської держави рефреном пронизує весь текст цієї монографії, що стала його докторською дисертацією.

З цією працею пов'язане й певне визнання В. Антоновича як історика у російському академічному світі⁷⁴, хоч ученого досить часто сприймали як провінційного діяча⁷⁵. Та й вибір литовської доби для докторської студії не був

⁶⁹ Юзефович В. М. Тридцать лет тому назад. Очерк из студенческой жизни. — К., 1898. — С. 16.

⁷⁰ Михальчук К. П. Из украинского былого // УЖ. — 1914. — № 8/10. — С. 73.

⁷¹ Томашівський С. Нова книжка — нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904 // ЛНВ. — 1905. — Т. 29, № 1. — С. 45.

⁷² Антонович В. Моя исповедь (Ответ пану Падалице, по поводу статьи, в VII книжке «Основа»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке) // Основа. — 1862. — № 1. — С. 86.

⁷³ Його ж. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; прим. М. Кордуби; ком. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. — К., 1991. — С. 59.

⁷⁴ Бестужев-Рюмин К. Русская история. — СПб., 1885. — Т. 2, вып. 1. — С. 89 (прим. 135); Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / Вступ. ст. И. П. — СПб., 1901. — С. 425.

⁷⁵ Ефименко А. Литературные силы провинции. В. Б. Антонович // Син України. — Т. 1. — С. 13–14.

випадковим. Адже часи Великого князівства Литовського, за візією В. Антоновича, — це епоха, коли витворилися саме ті соціокультурні передумови, на яких постало українське козацтво, себто відбулася самобутня трансформація громадсько-вічевого ідеалу на новому ґрунті. Відтак військові общини, очолені воєводами на околицях Литовсько-Руської держави, розглядалися вченим як предтеча козащини⁷⁶.

За цікавим спостереженням С. Томашівського, «Антонович виминає індивідуальні й чисто-політичні теми, натомість увагу його притягають масові суспільні явища, де поодинокі одиниці або цілком никнуть, або стають у тінь масових змагань, інтересів, симпатій і т. ін.»⁷⁷. Подібні мотиви споглядаємо і в автобіографічній записці В. Антоновича, коли мемуарист прагне провести аналіз життєвого сценарію особистості в контексті соціальних та антропологічних чинників («інгредієнтів»), які тою чи іншою мірою визначають його реалізацію.

«Таким робом моральна діяльність всякого чоловіка складається з 3 інгредієнтів: 1) атавізму, себто дідизни отриманої від предків (в найкращому разі не більше 75 %); 2) виховання, себто формулювання принципів минулого часу (5–10 %) і 3) власної ініціативи (в найкращому разі до 15 %)», — наголошує історик⁷⁸. Цей авторський пасаж нагадує генеалогічні й соціальні екскурси в автобіографії одного з засновників позитивізму Г. Спенсера, який приділяв надзвичайну увагу виявленню комбінацій певних факторів, що спрямували його інтелектуальні зацікавлення.

Деякі з сучасних дослідників навіть висловлюють думку про «біографічну апологетику» київського вченого⁷⁹. Проте в епістолярії В. Антоновича споглядаємо схожі розумування і щодо окремих соціальних груп. Приміром, у листі до М. Драгоманова від 8 вересня 1885 р. він пише про «атавістичний спадок» російської інтелігенції, зумовлений соціальним походженням від попів, поміщиків і т. п., який перешкоджає її політичному мисленню⁸⁰.

Отож соціальний вектор посідає провідне місце на шкалі вартостей В. Антоновича як історика. Проте він складає й відповідну данину натуралістичній програмі пізнання, яка завдяки позитивізму поширилася на соціогуманітарні терени. Якщо взяти до уваги його подвійну освіту — медика й історика, яку В. Антонович здобув у Київському університеті св. Володимира (1855 та 1860), то такі дослідницькі устремління виглядають уповні природними.

Більше того, навіть походження патріотизму, як любові до певної землі, В. Антонович виводить зі світу природи. «Дивно було б убачати особливу чесноту чи особливу ваду в тому почутті, яким наділяє людину завжди та повсюди природа. Таким почуттям є без сумніву любов до місцевості, в якій народилася людина, до укладу, звичаїв, образу життя й оточення, в котрому вона зросла, до одягу, з яким вона зріднилася та уважає його красивим за своїм

⁷⁶ Антонович В. Б. История малорусского козачества. Лекции проф. В. Б. Антоновича [літографія; примірник В. Ляскоронського]. — К., 1882 // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8104. — Арк. 190–190 зв.

⁷⁷ Томашівський С. Володимир Антонович... — Т. 33, № 3. — С. 467.

⁷⁸ Автобіографічні записки Володимира Антоновича. — Т. 43, № 7. — С. 3–4.

⁷⁹ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». — К., 2005. — С. 9.

⁸⁰ Архів Михайла Драгоманова. — Варшава, 1937. — Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). — С. 28.

естетичним почуттям, до мови чи говірки, якою вона звикла слухати від коліски, котрою вона звикла висловлювати та сприймати свої перші враження»⁸¹.

Чільне місце історик відводив і географічно-природним чинникам у своїх лекціях. Зокрема, у викладах з історії Давньої Русі домонгольської доби автор зазначає: «Немає сумніву, що зовнішні діяння природи мають великий вплив на людину, а отже й на долю цілої країни»⁸².

Та, попри визнання вагомого впливу природничих і географічних факторів на побутування народу / нації, В. Антонович усе ж таки відкидає думку про невідворотний характер таких впливів, яка побутувала, приміром у російського історика С. Соловйова. На думку київського вченого, «клімат не може мати фатального значення для народу, який уже вийшов зі стану дикості та піднявся у розумовому розвитку, а отже може вжити заходів для того, щоб відгородитися від несприятливих кліматичних умов»⁸³. Ця сентенція виказує антропологічну складову у поглядах історика, ба навіть своєрідний пріоритет, перевагу поступу інтелекту над природничими та географічними викликами, кинутими цивілізації.

Таким чином, у рецепції В. Антоновича натуралістичні та природничі мотиви повсякчас набувають антропологічного забарвлення. Зазвичай у цьому контексті згадують його студії у французького антрополога Поля Топінара під час перебування у Парижі протягом липня–серпня 1880 р.⁸⁴

Зауважимо, що В. Антонович сприймав антропологію з кількох перспектив. На його думку, це — «предмет ще недостатньо розроблений, але такий, який розвивається швидко й може мати надзвичайно важливе значення, коли про-сунеться вперед. В антропології два боки: визначальний і майже не початий — студіювання раси й інший зовнішній уже доволі розроблений та частіше застосований до історії — етнографія»⁸⁵.

Видається, що антропологічний чинник у світосприйнятті В. Антоновича виконує роль своєрідного посередника і навіть сполучної ланки між природничим та соціальним шарами мислення. Водночас сучасні дослідники обстоюють думку, що етнічна антропологія посідала поважне місце у концептуалізації минувшини у його текстах⁸⁶.

Ця складова у поглядах В. Антоновича проступає настільки виразно, що історик навіть означає саме поняття «національність» як «сукупність антропологічних, етнографічних і духовних прикмет, якими вирізняється одна група людства щодо іншої; прикмети ці виробились самою природою під впливом вельми складних природних факторів: мішанина рас, клімату, праці, пережитої історичної долі і т. п.; як усе створене природою, ці прикмети відрізняються великою сталістю»⁸⁷.

⁸¹ Антонович В. Про українофілів та українофільство... — С. 136.

⁸² *Его же*. История Руси до монголов. Лекции проф. В. Б. Антоновича [літографія, при-мірник В. Ляскоронського] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8104. — Арк. 6.

⁸³ Там же. — Арк. 63в.

⁸⁴ Антонович В. Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р. // Антонович В. Твори. — С. 295–296.

⁸⁵ *Его же*. История Руси до монголов. — Арк. 7зв.

⁸⁶ Харченко В. Етнічна антропологія в науковій концепції В. Б. Антоновича // Третя ака-демія.... — [Ч. 2]. — С. 447.

⁸⁷ Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови // Антонович В. Тво-ри. — С. 282.

Проте антропологічний чинник не є поодиноким стрижнем, який пов'язує різноманітні складові його світогляду. Таку ж чи подібну роль відіграє й культурний вектор, точніше рушій світу історії. Тому у текстах В. Антоновича неодноразово споглядаємо згадки про культурне становище тієї чи іншої соціальної верстви та й усього народу / нації. Наприклад, історик наголошує, що литовська культура XIII–XIV ст. перебувала на низькому ступені розвитку⁸⁸. Зокрема, він тримається думки, що руська народність завдяки *«культурній виробці мусила безсумнівно посісти панівне місце в державі, яка продовжувала називатися великим князівством Литовським, але на ділі від кінця XIV ст. стала у всіх відношеннях великим князівством Західно-Руським»*⁸⁹.

У лекційних викладах із російської історії В. Антонович наводить свідчення «Руської Правди» про те, що винних у злочині карали не родичі потерпілого, а закон у особі князя. Заразом він вважає це доказом досить «розвинутого ступеня культурного життя». На його думку «кара закону виступає в сенсі відшкодування збитків постраждалому, а не як помста суспільства за злочини»⁹⁰. В іншій праці він згадує про культурний характер князювання Володимира Святославича, зокрема пояснює його тим, що володар Русі прагнув позбутися залежності від дружини й «опертися на правильний громадянський устрій»⁹¹.

Зазначимо, що й історію козацтва автор досить часто оцінював у культурному контексті. На його думку, *«козацтво було достатньо сильним для того, щоб відкинути ворогів, але воно не перебувало на тому ступені культурного розвитку, який був необхідний для правильного устрою нормального громадянського життя»*⁹². Щоправда, потрактування культури чи культурного рівня у візії В. Антоновича є своєрідним, оскільки досить часто пов'язувалося з певним етичним ідеалом, зокрема з настановами свідомості. «... Ми признаємо культурне значінє воєнних подвигов великого числа військових людей, від Епамінонда до Жижки і Вашингтона. Та сама по собі воєнна хоробрість без свідомости правоти справи і патріотичного обов'язку, не лиш становить признаку культури, але часто служить ворожим оружєм проти неї; як би не були сильні й войовничі особи, обдаровані нею», — стверджує історик⁹³. До того ж, він обстоює думку, що культурні здобутки одного народу можуть сприйматися іншим лише завдяки моральному впливу, а не через насилля⁹⁴.

У славнозвісній розвідці «Три національні типи народні» (1888), начебто записаній за його лекційними викладами, він підносить етичний чинник до

⁸⁸ Антонович В. История Литовской Руси: Лекции профессора Университета Св. Владимира В. Б. Антоновича 1881–1882. — К., 1882. — С. 43.

⁸⁹ Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти В. К. Ольгерда // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России В. Б. Антоновича. — К., 1885. — Т. 1. — С. 132.

⁹⁰ Его же. Лекции по Русской истории. — С. 153.

⁹¹ Его же. Киев в дохристианское время // Його ж. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. ст. та ком. В. Ульяновського; бібліогр. О. Тодійчук. — К., 1995. — С. 587.

⁹² Его же. Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украины) // Його ж. Моя сповідь. — С. 619.

⁹³ Його ж. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (З нагоди повісти Г. Сенкевича «Огнем і мечем»). — Львів, 1904. — С. 39–40.

⁹⁴ Его же. История Юго-Западной Руси. Лекции проф. Киевского императорского университета В. Б. Антоновича / Издал студент Историко-филологического факультета Г. Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8093. — Арк. 297зв.

масштабу національного ідеалу, хоч і своєрідного й унікального для кожного народу. «Етика — річ вселюдська, тільки етика у різних народів складається неоднаково, різно. — відзначає В. Антонович. — В заснованні етики в усіх народів покладено невиводне шукання того, як то по правді, як не по правді, що таке правда, а що кривда»⁹⁵.

За свідченням сучасників (М. Грушевський, Д. Дорошенко, К. Михальчук та ін.), В. Антонович відводив неабияку роль культурній праці у своїй різноманітній громадській діяльності, а відтак часто-густо сприймався саме як культурний діяч⁹⁶. Скажімо, він обстоює думку про два «роди прикмет» національності. На його думку, «одні природжені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії»⁹⁷.

Така комбінація різноманітних чинників (природничих, антропологічних, соціальних, культурних, етичних та ін.) у поглядах В. Антоновича нав'язує до тієї чи іншої варіації позитивістської теорії факторів, себто факторного аналізу минувшини. У передмові до другого тому «Исторических песен малорусского народа» (1875), укладених В. Антоновичем та М. Драгомановим, причини війни Б. Хмельницького з поляками подаються як сполучення низки рушіїв — «станово-козацьких, релігійних, національних та народно-економічних мотивів»⁹⁸.

Недаремно В. Антонович прагнув витлумачити Хмельниччину у контексті попередніх козацьких воєн. Зокрема, він уважав, що вже за часів повстання К. Косинського виробилася та загальна програма, яку реалізував Б. Хмельницький: «1) відокремити Україну від Речі Посполитої; 2) зробити її автономною; 3) спровадити дворянство; 4) привести все інше населення до присяги козацькому війську»⁹⁹. Схожі думки В. Антоновича споглядаємо і у його неофіційних лекційних викладах, зокрема у відомій праці «Про козацькі часи на Україні» (1897), в якій «провідна ідея народу», здавалося б, метафізична за суттю, виводиться як поєднання низки чинників: «антропологічних расових причин, почасти від різних умовин та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т. ін.»¹⁰⁰.

Зауважимо, що у світлі теорії факторів розглядали й потрактовували погляди В. Антоновича низка істориків (О. Гермайзе, М. Довнар-Запольський та ін.)¹⁰¹. Проте позитивістська конфігурація факторів у світогляді київського вченого істотно корелюється іншими стильовими включеннями (просвітниць-

⁹⁵ Його ж. Три національні типи народні // Його ж. Моя сповідь. — С. 101.

⁹⁶ Грушевський М. Володимир Антонович. — С. 11; Дорошенко Д. Володимир Антонович. — С. 28; Михальчук К. П. Вказ. праця. — С. 85.

⁹⁷ Антонович В. Три національні типи народні. — С. 90.

⁹⁸ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. 2, вып. 1: Песни о борьбе с Поляками при Богдане Хмельницком. — С. I–II.

⁹⁹ Антонович В. Б. История Юго-Западной Руси. — Арк. 263зв.

¹⁰⁰ Його ж. Про козацькі часи на Україні. — С. 17.

¹⁰¹ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. — 1928. — № 5. — С. 20–21; Довнар-Запольський М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21, вып. 1/3. — С. 25.

кого раціоналізму, пізнього романтизму), котрі творять незвичний, часом суперечливий візерунок творчості. Тому у його текстах, як правило, йдеться не про фактори, а про «стихії» чи «начала».

У такому контексті історичне письмо В. Антоновича складно сприймалося науковцями, як сучасниками, так і наступниками, хоч його незаперечно уважали «найвидатнішим українським істориком другої половини XIX століття» (О. Оглоблин)¹⁰². Та й закритість / прихованість його суспільних і культурних практик суттєво ускладнює рецепцію В. Антоновича як ученого і громадсько-культурного діяча. Зокрема, І. Крип'якевич називав його «монахом-істориком»¹⁰³. Дехто із сучасних дослідників тримається думки про «двоповерховість» В. Антоновича у ставленні до російства у Великій Україні, яка дивним чином сполучала конспіративну роль лідера українофільства та лояльного професора імператорського університету у Києві¹⁰⁴.

На перший погляд, в українському історіописанні сформувався досить одноцільний образ В. Антоновича як ученого-позитивіста, що склався ще за його життя й остаточно поширився по смерті впродовж першої третини XX ст. Відтак на сторінках наукових праць київський історик постає як неодмінний типаж позитивіста.

Численні оцінки-дефініції В. Антоновича як історика в тому чи іншому вигляді, іноді з певними застереженнями та коментарями, фіксували означену інтелектуальну домінанту: «вчений позитивіст, який підходив до історичних явищ із методом природознавця» (А. Верзилов)¹⁰⁵; «скептик і позитивіст, індиферентний до всякої трансцендентної метафізики, він заховав одну релігію — релігію людства» (М. Грушевський)¹⁰⁶; «Антоновича годі назвати типовим репрезентантом позитивізму в історичній науці, все таки прикмети сього наряду видно в його розвідках» (С. Томашівський)¹⁰⁷; «історіософічні теорії Антоновича розвивалися під сильним впливом... модного в третій чверті XIX ст. позитивізму Огюста Конта» (М. Кордуба)¹⁰⁸; «виразний позитивіст в дусі Огюста Конта»¹⁰⁹ та ін.

Та й сучасні дослідники зазвичай ідентифікують В. Антоновича у відповідному сенсі: «найортодоксальніший позитивіст» (І. Чорновол)¹¹⁰, історик, пере-

¹⁰² Оглоблин О. П. «Історія України» [Конспект за лекціями професора Оглоблина]. II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 39.

¹⁰³ І. К. [Крип'якевич І.] Володимир Антонович і «нова ера» // Діло (Львів). — 1929, 6 лют. — № 27. — С. 2.

¹⁰⁴ Круглашов А. Драма інтелектуала... — С. 363.

¹⁰⁵ Верзилов А. В. Памяти Владимира Бонифатиевича Антоновича // ТЧГАК. — Чернигов, 1908. — Вып. 7. — С. 147.

¹⁰⁶ Грушевський М. Володимир Антонович. — С. 10

¹⁰⁷ Томашівський С. Володимир Антонович... — № 3. — С. 467.

¹⁰⁸ Кордуба М. Володимир Антонович // ЛНВ. — 1928. — Т. 96, № 6. — С. 160.

¹⁰⁹ Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків XX ст. (народники й державники): II. Володимир Антонович // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 91.

¹¹⁰ Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // МН. — 2000. — № 3. — С. 137.

важно з позитивістською методологією (С. Михальченко)¹¹¹, учений, який свідомо орієнтувався на французький позитивізм (В. Короткий, В. Ульяновський)¹¹² та ін. Інколи висловлюють гадку про В. Антоновича як гуманітарія, проте із задатками природника¹¹³, що нав'язує порівняння зі славнозвісною постаттю М. Максимовича.

Втім, ширяться думки і про полістильну основу світосприйняття В. Антоновича. Зокрема, ще М. Драгоманов у листі до І. Франка від 16 лютого 1887 р. зауважив, що В. Антонович «зоставсь при старій “прагматичній” історії та при філософії національних духів (в українця дух демократичний, в ляха — панський, в кацапа — царський)»¹¹⁴. У сучасній історіографії В. Антоновича розглядають як «проміжну фігуру» (Б. Клід)¹¹⁵, людину «двох вір» — романтичної та позитивістської» (Н. Яковенко)¹¹⁶, історика, що сприймав минувшину «крізь призму польської романтики, і французького раціоналізму та раннього позитивізму»¹¹⁷, зрештою як «полупозитивіста»¹¹⁸ (О. Кіян) і т. п.

За свідченням М. Грушевського, до створення такого позитивістського образу спричинився й сам В. Антонович. «Пригадую, з яким вдовolenням він повторяв характеристику дану йому з приводу одного завваження як “найбільш послідовного позитивіста, якого коли-небудь доводилося стрінати”. Я думаю, що він хотів таким бути — власне в стилі французьких позитивістів 1860–1880-х років», — згадував його найвидатніший учень¹¹⁹. Відзначимо, що В. Антонович досить виразно декларував саме позитивістську складову своїх поглядів. Зокрема, у стислій автобіографічній замітці, написаній до ювілею Другої Одеської гімназії, в якій майбутній історик навчався протягом 1848–1850 рр., він зазначає: «Можу тільки ствердно сказати, що добре, чи погано виконав я свою місію, я завжди йшов шляхом сумління та поступу, наскільки вмів і міг»¹²⁰.

Однак, така начебто незаперечна цілісність образу В. Антоновича як позитивіста, схильного до об'єктивістського прочитання минувшин, помітно диференціюється, коли йдеться про засадні прикмети творчості цього історика. Тим більше, що особливості його історичного письма по-різному тлумачилися ще за його життя. Приміром, російський учений О. Пипін у рецензії на збірку студій В. Антоновича, видану 1885 р., подає досить самобутню характеристику автора. «Це — не історичний повістяр, яким був Костомаров, а, власне, історик-аналітик, котрий розкладає історичні події на їхні глибокі засади щодо народ-

¹¹¹ Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — Москва-Брянск, 1997. — С. 64.

¹¹² Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. — К., 1997. — С. 85–86.

¹¹³ Білодід В. Д. Вказ. праця. — С. 78.

¹¹⁴ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редколегія І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. — Львів, 2006. — С. 246.

¹¹⁵ Клід Б. Народництво Володимира Антоновича // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доп. та повід. / Упоряд. і ред. А. Катренко. — К., 1999. — С. 55.

¹¹⁶ Яковенко Н. Вказ. праця. — С. 144.

¹¹⁷ Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича. — С. 62.

¹¹⁸ Його ж. Володимир Антонович... — С. 136.

¹¹⁹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. — С. 6.

¹²⁰ Слабченко Т. До життєпису В. Антоновича // ЗІФВ. — К., 1927. — Кн. 15. — С. 212–213.

ного та суспільного життя та подає історичну формулу, пошук якої і є завдання історичної критики»¹²¹.

Натомість рецензент, який переховувався під псевдонімом И. Р., у розвідці 1870 р. наголошує на інших рисах В. Антоновича, зокрема вбачає у ньому дослідника, схильного до концептуального потрактування минувшини. «...Важливість питань, які пояснюються, а часто й висуваються в творах п. Антоновича, могли б надати матеріали для цілих великих монографій; але п. Антонович володіє умінням не обтяжувати студію масою подробиць, та навпаки зупиняється тільки на суттєвому, викладає справу лаконічно, досить сухо, інколи нібито тяжко, але з суворю логічною послідовністю», — відзначає рецензент¹²².

Схоже, що ці випадкові, ба навіть епізодичні думки щодо праць В. Антоновича відображають лише окремі деталі його загального стильового профілю. Проте в українській інтелектуальній традиції вододіл у рецепції цього вченого, а точніше його типологічної належності, проліг якраз у межах дихотомічної конструкції: аналітик-документаліст чи історик-синтетик і навіть філософ. Наприклад, до прибічників першого погляду, які ідентифікували В. Антоновича як ученого схильного до документально-фактографічного прочитання історії, належав М. Драгоманов — його колега та давній товариш від часів старої Громади. «Ніхто з наших істориків не вміє так точно возстановити факти переважно історії державно-політичної, коли який князь або гетьман став правити, коли взяв, яке місто й т. ін., але д. Антонович мов навмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією других народів і т. ін...», — наголошує цей політичний мислитель¹²³.

Таку оцінку поділяло й чимало інших істориків. Не випадково віднаходимо цілу низку суголосних пасажів: «Антонович взагалі унікав, по змозі, узагальнень і синтезу. Обережний дослідник, він усю увагу звертав на аналіз» (Д. Дорошенко)¹²⁴; «Антонович не спішився з тим, щоб дати синтезу своїх дослідів, хоч підштовхував його до того Драгоманів» (І. Крип'якевич)¹²⁵; «вдачею своєю аналітик і скептик, Антонович переймався тим, для чого було подостатком даних; він реаліст у науці й громадській діяльності... В методологічному відношенні його літературно-наукові праці позначені ясністю в постановці питання, мають аналітичний характер, оперті, звичайно, на першоджерельних даних, строго документовані, часом підтверджені статистичним матеріалом» (О. Мицюк)¹²⁶; «він, безперечно, радше аналітик, ніж синтетик, обережний у висновках і суворий почитатель факту. Його специфічною рисою було ховатися за своїм матеріалом, давати говорити самим фактам або подіям» (Б. Крупницький)¹²⁷ і т. п.

¹²¹ А. В. [Пытин А. Н.] Рец. на кн.: Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885. — Т. 1. // ВЕ. — 1885. — № 6. — С. 873.

¹²² И. Р. Рец. на кн.: Исследования о городах в юго-западной Руси, по актам 1432–1798 гг. Сост. В. Антонович. — К., 1870 // ВЕ. — 1870. — № 9. — С. 424.

¹²³ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. — С. 488

¹²⁴ Дорошенко Д. Володимир Антонович. — С. 126.

¹²⁵ І. К. [Крип'якевич І.] Світогляд Володимира Антоновича // КВ. — 1942, 1 листоп. — № 244. — С. 5.

¹²⁶ Мицюк О. Вказ. праця. — С. 57, 64.

¹²⁷ Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): П. Володимир Антонович // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 93.

Власне, ототожнення В. Антоновича з документалізмом, об'єктивізмом та безсторонністю з часом стало неодмінним компонентом у тлумаченнях його історичного письма. Зокрема, низку таких оцінок щодо постаті вченого висловлено ще за його життя¹²⁸. Звісно, у фахових оцінках В. Антоновича, зокрема в рецензіях із експертним висновком щодо кваліфікації тієї чи іншої роботи, оціночний рефрен скеровувався на джерела і матеріали, здобуті з «перших рук»¹²⁹. Вважають, що методологічну настанову щодо «документального» студювання української історії В. Антонович успадкував ще від М. Іванишева¹³⁰.

Проте В. Антонович досить розважливо ставився до об'єктивістського висвітлення минувшини. Скажімо, у вступній лекції в університеті св. Володимира він досить промовисто окреслив своє ставлення стосовно об'єктивності. «Вказуючи на всю важливість об'єктивності в науці, я все ж таки *суворо розрізняю неупередженість від безсторонності*. Вимагати від історика безбарвності, відсутності особистих переконань, індиферентності до своєї народності означало б приниження науки та разом із тим вимагати негідного та неможливого», — підкреслює вчений¹³¹. Вочевидь, ця сентенція з її етичними й ідеалістичними мотивами не відповідає канону позитивістської «безсторонності» щодо свідчень джерел!

Зауважимо, що інші українські історики трималися відмінного погляду стосовно сполучення стильових рис у творчості фундатора київської історичної школи, позаяк убачали в ньому не стільки документаліста-аналітика, скільки історика-концептуаліста. Передусім, М. Грушевський уважав, що в «Антоновичу маємо *конструктивний ум, з спеціальним нахилом до зведення історичних фактів до можливо простих схем*, з неохотою до наративної манери, так сильної у Костомарова з спеціальним замилюванням для відносин суспільних, головню в польсько-литовським періоді нашої історії»¹³².

В іншій праці він назвав В. Антоновича істориком-філософом із «великим, навіть *надмірним нахилом до синтезу і схематизації*»¹³³. Заразом М. Грушевський зауважив, що ще на початку 1890-х років В. Антонович уважав неможливим представити українську минувшину як певну цілість, оскільки вона мала надто багато прогалін¹³⁴. Подібної думки тримався й С. Томашівський, який

¹²⁸ *Линниченко І. В. Б. Антонович // ГГ (М.). — 1890, 22 апр. — № 15. — С. 257; Быков П. В. Б. Антонович [до двадцятип'ятиліття наук. діяльності] // Нива. — 1890 — № 21. — С. 555.*

¹²⁹ *Антонович В. Отзыв о диссертации магистранта М. С. Грушевского «Барское старство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории (17 мая 1894 г.) // УИ. — К., 1894. — № 7. — С. 7.*

¹³⁰ *Багалеї Д. І. Русская историография. — Харьков, 1911. — С. 435.*

¹³¹ *Вступна лекція В. Б. Антоновича у Київському університеті св. Володимира // Син України. — Т. 1. — С. 383.*

¹³² *Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ (Львів). — 1902. — Т. 47. — С. 1-2.*

¹³³ *Його жс. Володимир Антонович. — С. 6.*

¹³⁴ *Его же. Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // Его же. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — СПб., 1907. — С. 162 (прим.1). Натомість Д. Багалеї заперечував цю тезу М. Грушевського, зокрема згадував про конкурс, оголошений журналом «Киевская старина» у січні 1896 р. за активної участі В. Антоновича, на кращу студію із систематичної історії України. Цей конкурс передбачав обсяг систематичної праці у 25 др. арк., 2 роки для її підготовки, а також винагороду у 1 тис. рублів сріблом. Кращою була визнана робота О. Єфіменко «История украинского народа», котра була опублі-*

наголошував, що «найсильніша сторона таланту його показала при виконанні третього методичного завдання — розуміння й концепції (розбив С. Томашівського. — Авт.) даного історичного процесу або явища»¹³⁵.

Ба більше, С. Томашівський уважав, що «спеціальні синтетичні його здібності повинні були довести його до того, щоб охоплювати широкі історичні горизонти, щоб давати широкі огляди історичного процесу усього національного життя, щоб створити одноцільний образ історичної минувшини України, а тим часом він обертається безустанку в усяких обмеженнях і щодо часу, і щодо місця, аж у кінці стає археологом-систематиком...»¹³⁶.

Однак, сам В. Антонович, за свідченням М. Павлика, розглядав археологічну практику як «покривку для всяких живих зносин з людьми»¹³⁷. Погляди М. Грушевського та С. Томашівського в означеному сенсі поділяв і М. Ткаченко, який обстоював тезу, що В. Антонович був «більше синтетик, ніж аналітик»¹³⁸, а В. Герасимчук називав засновника Київської документальної школи «першим справді модерним істориком України»¹³⁹ та «систематиком»¹⁴⁰.

М. Василенко уважав, що В. Антонович у своїх університетських викладах дотримувався концепції, котру пізніше задекларував М. Грушевський у праці «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»¹⁴¹. Аналогічне, хоч і дещо відмінне, міркування висловив і О. Оглоблин. На його думку, «синтезу історичного розвитку Правобережної України XVI–XVIII століття Антонович шукав і — не одразу і нелегким шляхом — знайшов в українській козаччині»¹⁴².

Втім, особа В. Антоновича не зовсім вкладається і в класичний типаж європейського позитивіста-теоретика, який прагне віднайти суспільні закони й осягнути конечність історичного руху чи подати універсальну та всеохоплюючу візію національної минувшини! Така поляризація тлумачень щодо творчості київського вченого, попри майже одностайне визнання позитивістської сутності його поглядів та світосприйняття, логічно висуває низку питань: як узгоджуються розмаїтті стильові елементи у творчості В. Антоновича? Яких обрисів набуває таке сполучення: звичайної еkleктики, своєрідного симбіозу, змагання, еволюційного перетворення чи чогось іншого?!

кована у повному обсязі у С.-Петербурзі 1906 р. Див.: Объявление о конкурсе, назначаемом редакцией «Киевской старины» // КС. — 1896. — № 1. — С. [II]; Багалій Д. І. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // ЧШ. — 1927. — № 1. — С. 172.

¹³⁵ Томашівський С. Володимир Антонович... — № 3. — С. 471.

¹³⁶ Там само. — С. 472.

¹³⁷ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Козут. — Чернівці, 1910. — Т. 6: (1890–1891). — С. 106.

¹³⁸ Ткаченко М. Археографічні студії Володимира Антоновича // УАЗ. — К., 1930. — Т. 3. — С. 336.

¹³⁹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ (Львів). — 1922. — Т. 133. — С. 5.

¹⁴⁰ Там само. — С. 6.

¹⁴¹ Василенко Н. Новая книга по древней русской истории. Рец. на кн.: Грушевский М. Киевская Русь. — СПб., 1911. — Т. 1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства / Извлечено из 2-го укр. издания // ВЕ. — 1911. — № 3. — С. 296.

¹⁴² Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа. — С. 203.

Це примушує більш пильно поглянути на його тексти, зокрема архітектоніку праць, стиль викладу, термінологію, стратегії представлення української минувшини тощо. Якщо взяти до уваги те, що перші монографії В. Антоновича репрезентовані у вигляді розлогих передмов до серійного видання низки томів «Архива Юго-Западной России», себто призначені ввести читача до певного кола джерел, то ця суперечність між утилітарною функцією передмови та її реальним змістом і масштабом (100–200 стор.) одразу кидається в очі. Недаремно М. Костомаров справедливо зазначив, що кожний такий вступ до того чи іншого тому «сам по собі складає самостійне вчене дослідження, більш корисне для науки, чим якась дисертація, за яку надається вчений ступінь і навіть університетська кафедра»¹⁴³.

Здебільшого В. Антонович розпочинає свій виклад із установчих тез, які не тільки задають сюжетну канву, а й постулюють досить високий рівень генералізації матеріалу. Приміром, у передмові «Содержание Актов о козаках 1500–1648 год» (1863) він висловлює думку про побутування на історичній сцені «трьох сил» давньої Русі (община, дружина та князівська влада)¹⁴⁴. Цю тезу історик повторює і в пізніших працях, зокрема в монографії «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия»¹⁴⁵.

Зрештою, авторський сюжет вибудовується навколо соціальних взаємовідносин і соціокультурних передумов, що спричинилися до виникнення феномена козацтва саме у сфері тяжіння цих «сил». Схожу конструкцію споглядаємо і у його передмові-монографії до актів з історії «південно-руських міст» (1869), уміщених в «Архиве Юго-Западной России». У цьому вступі історик постулює тезу про трояке значення міста: 1) юридичної одиниці; 2) торгівельного та ремісничого центру; 3) осередку військової організації¹⁴⁶. Отож місто розглядається автором як терен змагання «общинного порядку» з «військово-феодалним устроєм» Литовської держави¹⁴⁷.

У такому ж сенсі сприймається і його теза про «два начала» — литовське й руське (литовсько-язичницьке та русько-християнське), подана в монографії з історії Великого князівства Литовського¹⁴⁸ і програмі викладів із російської історії¹⁴⁹.

Врешті, вихідні положення багатьох праць В. Антоновича, в яких йдеться про «стихії», «начала», «сили» й «ідеали» тяжіють до романтичної семантики¹⁵⁰, хоч іноді їх розглядають у контексті позитивістського факторного аналізу¹⁵¹.

¹⁴³ Костомаров Н. Рец. на кн.: Антонович В. Б. Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV века. — К., 1878. — Вып. 1. // ИВ. — 1880. — № 5. — С. 178.

¹⁴⁴ Антонович В. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год // Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3, т. 1: Акты о козаках (1500–1648 г.). — С. II.

¹⁴⁵ Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 18.

¹⁴⁶ Его же. Предисловие // Архив ЮЗР. — К., 1869. — Ч. 5, т. 1: «Акты о городах». — С. 1.

¹⁴⁷ Там же. — С. 6.

¹⁴⁸ Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 5.

¹⁴⁹ Его же. Программа преподавания на кафедре Русской истории [автограф; 1870/71 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8086. — Арк. 4.

¹⁵⁰ Кіян О. І. Володимир Антонович як історик й основоположник київської історичної школи в українській історіографії другої половини XIX — поч. XX ст.: Автореф. дис. ... д. і. н.: 07.00.06 / НАНУ. ІУ. — К., 2008. — С. 20–21.

¹⁵¹ Богдашина О. М. Вказ. праця. — С. 349–350.

Досить точно візію київського історика щодо теорії факторів окреслив М. Слабченко. На його думку, «він (В. Антонович. — Авт.) учив, що *історія визначається певними факторами; чинники її не однакові для різних народів і у відповідний спосіб впливають і на психіку, і на устрій*. Це значило, що в кожному народі діє та або інша ідея. Ідея українського народу полягала в широкому демократизмі й рівності прав кожної одиниці суспільства»¹⁵².

Ці апріорні положення більш виразно виявляють інтуїтивні, ніж аналітичні компоненти мислення В. Антоновича як історика, зокрема задають загальну схему викладу і розгортання фактографічного матеріалу. Проте у його текстах побутує й чимало принагідних ірраціональних пасажів та етично-ідеалістичних міркувань, властивих романтичному історіописанню. Зокрема, у передмові-монографії про походження козацтва цей стан виступає як представник «народної стихії»¹⁵³. Водночас історик згадує про особливе моральне значення козацтва¹⁵⁴, вважає його представників «передовими людьми всього народу»¹⁵⁵ і т. п. У програмі викладання з російської історії автор у суто романтичному дусі характеризує XVI ст. як «героїчну добу козацтва»¹⁵⁶.

Та особливе місце у поглядах та світосприйнятті В. Антоновича посідає теза про «общинне начало» чи громадський устрій давнього слов'янства. Ця ідея є не тільки однією з засадних у його конструкції українського минулого, а й сприймається як найважливіша ціннісна настанова вченого. Власне, зі студювання минувшини давніх слов'янських общин він виводить провідний дороговказ щодо осягнення сутності всієї історії України. На його думку, саме з общинного устрою постала суспільна організація слов'янства.

Такий рефрен споглядаємо у викладах В. Антоновича з російської історії. «Декілька общин, пов'язаних загальними інтересами, з'єднувалися у волость. Деякі слов'яни в жупи (волості); кожна жупа обирає собі, жупана, який повинен опікуватися інтересами свого народу на сеймах, захищати від ворогів, вести війни та інш.», — відзначає історик¹⁵⁷. Сутність общини / громади автор убачав у вічевому принципі організації суспільства та рівноправності всіх його членів. Причому доказом «повного розвитку общинного порядку» вчений уважав навіть політичну рівноправність чоловіків та жінок, яка побутувала на теренах слов'янства ще у дохристиянську добу¹⁵⁸.

Варто підкреслити, що В. Антонович розглядав «общинне начало» як типове явище всього раннього слов'янства. Однак, він констатував, що на обширах давньої Русі «громадсько-вічевий принцип», хоч і набував різної подоби, але так і не здобув правового оформлення. Наприклад, історик тримався думки, що в Києві «віче розвинулось не вповні, як унаслідок постійного суперництва та зміни князів, так і тому, що як і в інших областях віче не виробило форми свого існування...»¹⁵⁹. У схожому дусі вчений відгукувався й про громадянське життя

¹⁵² Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 2. — С. 153.

¹⁵³ Антонович В. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. II.

¹⁵⁴ Там же. — С. LXXXVIII.

¹⁵⁵ Там же. — С. LXXXVII.

¹⁵⁶ Антонович В. Программа преподавания... — Арк. 5зв.

¹⁵⁷ Его же. Лекции по русской истории. — С. 140.

¹⁵⁸ Там же. — С. 145.

¹⁵⁹ Антонович В. Б. История Руси до монголов. — Арк. 80зв.

і культуру в давньому Новгороді, позаяк місцеве віче на «протилежність західноєвропейським вирізнялось відсутністю точно визначених форм, мало якийсь хаотичний, невизначений характер»¹⁶⁰.

В іншій праці В. Антонович відзначає, що «форма віче визначалася звичаєм і ця непевність була причиною слабкості політичних та суспільних справ в історії Новгороду»¹⁶¹. До того ж, історик наголошує, що схильність до одностайних рішень була «загальною рисою всіх слов'янських зібрань»¹⁶². Вочевидь, ця традиція надзвичайно ускладнювала вироблення будь-яких ухвал. Проте, попри ці хиби громадсько-вічевої організації, В. Антонович відводив общинам провідну роль в історичному процесі. Ба більше, за його візією сполучення общин чи становлення «громадського начала» спричинилося до виникнення славнозвісної ідеї федерації.

«Таким чином, у стародавніх переказах слов'ян ми маємо справу з общинним порядком — вічем, а не родовим побутом. — стверджує вчений. — Слов'янські волості утворювали між собою федеративні союзи, причому один із начальників (князів чи жупанів) визнавався старшим. Така федерація волостей складала плем'я. В кожному племені місто, в якому мешкав князь, було укріпленим центром, де збиралися навколишні поселяни на віче та княжий суд»¹⁶³.

На думку В. Антоновича, зі своєрідного громадського / общинного «культу» й виросла ідея федерації. Ця ідея спиралася на пізньопросвітницькі ідеали рівноправності та особистої свободи у суспільному бутті, котрі зближували таких досить різних істориків, якими були В. Антонович і М. Костомаров. Недаремно перший покликуються на останнього в своїх лекціях саме для пояснення сутності «федеративного начала» в давній Русі. «Вказуючи на цю основну рису удільного періоду, Костомаров називає його федеративним часом. В чому ж виявляється федерація? По-перше, в єдності походження та мови; По-друге в єдності — княжого роду; по-третє — у спільності ієрархії та по-четверте в єдності культури. Федеративним началом називає наука такий устрій, за якого декілька окремих самостійних держав, силою угоди чи усвідомлення спільної історичної мети, об'єднуються за для її досягнення», — зазначає історик¹⁶⁴.

Водночас В. Антонович уважав, що «федерація — устрій дуже гарний, дуже прогресивний, та вимагає й великої освіти, самопізнання для того, щоб її завести. Такі федерації як Швейцарія, американські держави, добре поставлені через те, що народи, які складають ці федерації, стоять на високому ступені розвитку»¹⁶⁵. Варто наголосити, що й майбуття українства вчений пов'язував із «федеративно-автономістськими устремліннями», проте вважав за доцільне обстоювати потребу не російського, а південно-західного слов'янського федералізму. Ці думки він виклав у листі до М. Драгоманова від 8 вересня 1885 р.¹⁶⁶

Ймовірно, В. Антонович сприймав «федеративний устрій» як своєрідний показник культурного та суспільного поступу народу, його духовної й інтелекту-

¹⁶⁰ Там же. — Арк. 100зв.-101.

¹⁶¹ Антонович В. Лекции по русской истории. — С. 417-418.

¹⁶² Там же. — С. 419.

¹⁶³ Там же. — С. 144-145.

¹⁶⁴ Антонович В. История Руси до монголов. — Арк. 66-67зв.

¹⁶⁵ Його ж. Про козацькі часи на Україні. — С. 135.

¹⁶⁶ Архів Михайла Драгоманова. — Т. 1. — С. 29.

альної зрілості. Чимало подій в історії він тлумачить із означеної перспективи. Зауважимо, що навіть славнозвісне сказання про закладання міста Києм та його братами В. Антонович розглядає у контексті побутування «федеративного начала». «Переказ про заснування Києва трьома братами говорить, що вони поділили місто на три частини та керували разом. — *Все це вказує на розвиток общинного, федеративного порядку у Слов'ян. Всі слов'янські держави утворилися з общини: кожна волость мала виборного начальника, котрий для вирішення різних питань збирав народ на віче. Ще задовго до Християнської доби общинне начало у Слов'ян існувало у формі віча*», — підкреслює вчений¹⁶⁷.

За концепцією В. Антоновича, вирішальну роль у становленні «федеративного начала» відіграла зовнішня загроза. Саме вона примусила підпорядкувати «федерацію племен» верховній владі одного князя й утворити постійне військо, спершу для оборони, а пізніше — для нападу¹⁶⁸. Функції князя вчений обмежував сферою оборони, будівництва, збиранням і розподілом податків, судочинством¹⁶⁹. Але засадні зміни у становищі общин Давньої Русі він пов'язував з «удільною добою», в яку розквітли міжусобні змагання.

«Земства усіх областей — віча прагнуть здобути своєму князю незалежність від Києва і таким чином становляться самостійними», — наголошує В. Антонович¹⁷⁰. Відтак у його представленні вся минувшина Давньої Русі розпадається на низку локальних — обласних історій, в яких поважне місце посідає боротьба земства з князем, їх співжиття чи співіснування. «В удільний період значного розвитку набуває сила земства: *віче не бере до уваги ніякі княжі порахунки, а вибирає собі князя чи жене його у випадку невдоволення*», — відзначає історик¹⁷¹.

Звичайно, перебіг кожної з «обласних історій» представлений у авторській візії досить своєрідно. Приміром, історик обстоює думку, що в Новгородській землі віче асимілювало «дружинний елемент». Натомість в інших землях дружина чи бояри склали окремі стани¹⁷². В. Антонович був упевнений, що навіть монголо-татарська навала не змогла зруйнувати «общинне начало» тогочасного суспільства. Зокрема, він згадує про Болоховську землю, яка вирізнялася «оригінальним федеративно-общинним устроєм»¹⁷³, що зберігався тривалий час.

В. Антонович навіть подає опис своєрідної угоди місцевих мешканців із прийшлими кочівниками: «Болоховці сплачують їм (монголам. — *Авт.*) данину, просо та пшеницю, скільки буде потрібно, за умови, що Монголи будуть охороняти їх від претензій інших князів і не будуть втручатися до їхнього внутрішнього управління. Вони проіснували самостійно до 1/2 XIV стол., коли були підкорені Литвою. Літопис свідчить, що до тих пір ними керували виборні *отамани, які збирали з земства данину та давали Татарам*»¹⁷⁴.

¹⁶⁷ Антонович В. Лекции по русской истории. — С. 142.

¹⁶⁸ Там же. — С. 148.

¹⁶⁹ Там же. — С. 149, 151.

¹⁷⁰ Там же. — С. 246–247.

¹⁷¹ Там же. — С. 239.

¹⁷² Там же. — С. 416.

¹⁷³ Антонович В. Историко-топографический очерк Южной Руси // ИР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8083. — Арк. 50–50зв.

¹⁷⁴ Его же. Лекции по русской истории. — С. 312.

За спостереженнями В. Антоновича, попри руйнівні міжусобиці та монголо-татарську навалу, общинний устрій зберігся і в пізніші часи, зокрема у Литовську добу. Саме з цими вільними громадами литовські князі укладали угоди про військову службу, захист порубіжних земель тощо. Натомість «військові общини» отримували землі та право на самоврядування. Згодом до такої практики вдалися місцеві старости, які «*організовували вільні селянські общини*»¹⁷⁵.

Цей процес В. Антонович змальовує досить своєрідно: «*Общинний устрій характеризує українські землі. Не маючи внаслідок вищезазначених причин у своєму розпорядженні дворянської військової сили, місцеві старости запропонували общинам озброїтися. Таким чином, необхідність, яку відчував уряд у громадському началі, сприяла там їх збереженню*»¹⁷⁶. Відмітимо, що погляди В. Антоновича спричинилися до низки спроб його учнів, пов'язати походження козацтва з давньоруськими общинами: бродниками (П. Голубовський)¹⁷⁷, болоховцями (М. Дашкевич)¹⁷⁸ і т. п. Причому їх учитель досить співчутливо поставився до таких творчих експериментів. Скажімо він уважав, що М. Дашкевич запропонував більш-менш задовільне пояснення витоків козацтва¹⁷⁹.

Врешті, В. Антонович обстоює думку, що «*в придніпровській Русі ми подибуємо в XV–XVI віці органічно утворений, зміцнілий та вирісший із туземних елементів общинний порядок устрою, під верховною владою князів, які походили з дому Гедиміновичів або ж від роду дворян, що отримали уділи на рівних правах із Гедиміновичами*»¹⁸⁰. Так, за авторською версією, утворилося запорозьке козацтво.

«*Козаки є ні чим іншим, як залишками давньослов'янських общин, які збереглися і постають із характером войовничим, обумовленим місцевими обставинами, з новим ім'ям, що виникло з тієї ж воєнної обстановки*», — резюмує свої міркування В. Антонович¹⁸¹. Така «общинна теорія» виникнення козацтва виглядає як своєрідне наслідування громадсько-вічевої візії М. Костомарова. Проте теза про Гедиміновичів свого часу викликали гостру критику М. Максимовича¹⁸². В. Антонович згодом дещо скорегував свої погляди, проте так і не відкинув ідею «громадського начала» та його особливої ролі в українській історії.

Втім, у записаних і виданих неофіційних викладах «Про козацькі часи на Україні» автор зазначає: «*Запорожжя вабило до себе людей тим, що там можна було народові виявити свої давні вічові інстинкти: тут усі були вільні, рівноправні, тут не було інших станів, крім козацького*»¹⁸³. Відтоді історик безпосередньо пов'язує общинну організацію із Запорозькою Січчю. Не випадково він

¹⁷⁵ *Его же*. Грановщина (Епизод из истории Брацлавской Украины). — С. 607–608.

¹⁷⁶ *Его же*. История Юго-Западной Руси. — Арк. 252.

¹⁷⁷ *Голубовский П. В.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII ст. — К., 1884. — С. 200.

¹⁷⁸ *Дашкевич Н.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях. — К., 1876. — С. 52–53.

¹⁷⁹ *Антонович В. Б.* История Юго-Западной Руси. — Арк. 249.

¹⁸⁰ *Его же*. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. XXIII.

¹⁸¹ Там же. — С. CXVII.

¹⁸² *Максимович М.* Исторические письма о козаках приднепровских (К М. В. Юзефовичу): Письмо первое // *Максимович М.* У пошуках омріяної України: Вибр. українознавчі твори / Упоряд. та вступ. ст. *В. Короткого*. — К., 2003. — С. 115.

¹⁸³ *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — С. 70.

наголошує на «вічевому принципі» козацької ради¹⁸⁴. У своїх викладах В. Антонович навіть іменує Січ — «запорозькою общиною»¹⁸⁵. Більше того, козаччина у його візії, за висловом О. Гермайзе, стає «синонімом общинного укладу»¹⁸⁶.

Отож громадсько-вічева ідея підноситься істориком до масштабу національного / народного ідеалу. Тому В. Антонович обстоює думку про Запорозьку Січ як «общинний ідеал, до якого постійно прагнув Південно-руський народ — в общинах, в козацтві, в церковних братствах, копних судах. Тут тільки народний інстинкт залишений сам по собі, розвивався повніше та вільніше, не спотворений зовнішнім, стороннім впливом»¹⁸⁷. Заразом він звертає увагу і на руйнацію «вічевої рівноправності», особливо у південноруських містах за часів Речі Посполитої¹⁸⁸.

Властиво, що з руйнацією «общинного начала», яке стримувало «законну реакцію пригнічених верств суспільства», В. Антонович пов'язує постання гайдамацького руху з його нестримною сваволею¹⁸⁹. Ці романтичні розумування, хоч і з істотними вкрапленнями просвітницьких компонентів («рівноправність», «рівність»), в яких автор апелює до «народного почуття»¹⁹⁰, «народного сенсу»¹⁹¹, споглядаємо і в інших студіях. Наприклад, згадуючи Гадяцький договір (1658), укладений гетьманом І. Виговським із поляками, історик відзначає, що ця угода «забезпечувала національну рівноправність», хоч фактично договір не був реалізований¹⁹².

У викладах з історії Галицької Русі В. Антонович відмічає з-поміж найважливіших наслідків революційного руху 1848 р. досягнення русинами (українцями) «рівноправності у суді, адміністрації та службових правах»¹⁹³. Такі ж інтелектуальні компоненти представлені і в його передмові-монографії «Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)» (1868). Але найпомітніші зазначені устремління автора у студії про генезу козацтва.

Це проміжне становище передмови-монографії 1863 р. досить влучно прокоментував М. Грушевський. Він уважав, що «праця Вол. Антоновича про початки козаччини — написана під сильними впливами Історії Русів з одного боку, теорій староруського громадського життя — з другого, вповні фантастична, але з становища еволюції історичних ідей дуже інтересна — як перехід від старої традиції XVIII в., до нових історіософічних поглядів»¹⁹⁴. В іншій розвідці

¹⁸⁴ *Его же*. Конспекты лекций по истории козачества [1870–1871 pp.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7905. — Арк. 23.

¹⁸⁵ *Его же*. История Юго-Западной Руси. — Арк. 255.

¹⁸⁶ *Гермайзе О. В.* Антонович... — С. 26.

¹⁸⁷ *Антонович В.* Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. LXXV.

¹⁸⁸ *Его же*. Предисловие... — Ч. 5, т. 1: «Акты о городах». — С. 26.

¹⁸⁹ *Его же*. Исследование о гайдамачестве. (Извлечено из 3 тома 3 части «Архива Юго-Западной России»). — К., 1876. — С. 3.

¹⁹⁰ *Его же*. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. — К., 1868. — Ч. 3, т. 2: Акты о козаках (1679–1716). — С. 5.

¹⁹¹ Там же. — С. 68.

¹⁹² *Антонович В.* Историко-топографический очерк Южной Руси. — Арк. 91зв.

¹⁹³ *Его же*. Конспекты лекций по истории Галицкой Руси 1870/71 // ІР НБУВ. — Спр. 7902. — Арк. 30.

¹⁹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — С. 566.

М. Грушевський оцінив зазначену студію як найяскравіший і найповніший виклад ідеології В. Антоновича¹⁹⁵.

Та означуючи історичний рух «началами», «силами», «стихіями» й «ідеалами», В. Антонович, на відміну від романтиків, наповнює ці дефініції не ідеальним чи метафізичним, а досить конкретним соціальним змістом. Тому в основі більшості сюжетів його студій зазвичай лежить соціальний конфлікт: «староруських общин» із «військово-феодальною владою», шляхти з козацтвом, міського самоуправління зі старостами і т. п. Приміром, його передмова-монографія до актів про буття південно-руських міст висвітлює процес перетворення «вічевого центру» у «поняття фортеці й місця перебування старости» та «торгівельної общини»¹⁹⁶.

Виключна увага до соціальних і культурних чинників та їх ролі в українській історії, яку споглядаємо в текстах В. Антоновича, певною мірою нагадує інтелектуальні пошуки П. Куліша в 1860-х роках. Дехто з дослідників навіть розглядає П. Куліша як своєрідну предтечу В. Антоновича і в інтелектуальному, і в суспільно-політичному сенсі¹⁹⁷.

Відзначимо, що у текстах В. Антоновича добре простежується стильовий шар, пов'язаний із відтворенням соціального зрізу минувшини, який висуває на перший план аналітичні компоненти його мислення. Насамперед, історик окреслює соціальну ситуацію, яка складається в ту чи іншу історичну добу. Зокрема, він розглядає побутування різних станів у Речі Посполитій: «1) шляхетський, який мав необмежені права — як особисті, так і державні; 2) хлопський, котрий перебував у повній та безперечній залежності від першого, та 3) міщанський, малочислений, який користувався правами особистої свободи та станової незалежності у нечисленних містах»¹⁹⁸.

У світлі станової ієрархії, що склалася на землях Польської Корони, козацтво постає як своєрідна «аномалія»¹⁹⁹, яка мусила спричинити неминучу соціальну конфронтацію. Таким чином, романтичне змагання «вічевого начала» козацтва супроти «аристократизму» польського шляхетства²⁰⁰ в авторському викладі набуває рис соціального конфлікту, себто поступово втрачає ореол героїко-романтичної боротьби. Зокрема, історик наголошує на соціальній підоснові козацьких воєн і повстань XVI ст., що постають як нищівне протиборство двох станів. «Його характер чисто соціальний, і воно ясно вказує на те зацікавлення, яке лежало в основі козацьких воєн: запанує польсько-шляхетський елемент у Південній Русі чи ні?», — зазначає автор²⁰¹.

Така ж думка побутує і у лекційних викладах В. Антоновича. Зокрема, в одній із лекцій він обстоює тезу, що «низка аграрних непорозумінь та тяжкий економічний гніт спричинили козацькі війни»²⁰². У його монографії про виник-

¹⁹⁵ *Його ж.* З соціально-національних концепцій Антоновича. — С. 8–9.

¹⁹⁶ *Антонович В.* Предисловие... — Ч. 5, т. 1: «Акты о городах». — С. 80.

¹⁹⁷ *Ульяновський В.* «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // КСт. — 1999. — № 1. — С. 125, 127.

¹⁹⁸ *Антонович В.* Содержание Актов о козаках... — С. XXXII–XXXIII.

¹⁹⁹ Там же. — С. XXXIII; *Його ж.* Про козацькі часи на Україні. — С. 54.

²⁰⁰ *Антонович В.* Содержание Актов о козаках... — С. XXXIX.

²⁰¹ Там же. — С. XLVI.

²⁰² *Антонович В.* Краткий очерк землевладения в Южной Руси [Лекція, читана В. Антоновичем та записана В. Крижанівським; 1880 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 8013. — Арк. 12.

нення козацтва, що виглядає досить одноманітно та бідно на афористичні висловлювання і розумування, віднаходимо й самобутнє означення дрібного польського панства, яке автор називає «шляхетським пролетаріатом»²⁰³. В іншій студії, присвяченій минувшині південно-руських міст історик висловлює думку, що «відсутність середнього стану була однією із найбільш важливих ознак» неминучого падіння Речі Посполитої²⁰⁴. Ця заувага є промовистим свідченням того важливого місця, яке відводив учений соціальним чинникам в історії.

За візією В. Антоновича, спосіб конституювання того чи іншого стану часто-густо визначає спрямованість історичного руху. Тому у лекціях із російської історії він приділяє особливу увагу виникненню боярства в Галицькій Русі. «Аристократія в зах. Європі з'явилася як вислід завоювання й спиралася, головним чином, на поземельну власність, оскільки після походу завойовник поділяє новоздобуті землі, а часто й туземців, які мешкають на цих землях, між своїми прибічниками», — стверджує вчений²⁰⁵. Ця теза В. Антоновича наслідує відому «концепцію завоювання» О. Т'єррі, який саме з такими військово-політичними перетвореннями пов'язував походження суспільного поділу на вищі та нижчі стани²⁰⁶. Натомість галицьке боярство, вважає історик, являло собою «аристократію бюрократичного, тобто чиновницького, адміністративного порядку»²⁰⁷, що визначило ту руйнівну роль, яку згодом відігравав цей стан.

Зауважимо, що у передмові до першого тому «Исторических песен малорусского народа» (1874) В. Антонович та М. Драгоманов акцентують увагу саме на станових мотиваціях козацтва. «З народу починає виокремлюватися вторинний військовий елемент, козацтво, яке перебирає на себе ініціативу оборони країни, праці та цивілізації від татар, — а згодом і захисту народності та свободи від польського уряду і панів, розпочавши боротьбу з ними за зрівняння своїх прав із правами старого дружинного стану, який перетворився в поземельну аристократію», — наголошують укладачі²⁰⁸.

Зрештою, В. Антонович досить добре пояснив свої дослідницькі зацікавлення цариною станових взаємин у передмові-монографії «Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)». На його думку, «відносини ці наочно малюють ту низьку ступінь громадянського розвитку, на котрому перебувала Малоросія в XVII та XVIII століттях і, внаслідок якого, її народонаселення не було в змозі ні позбавитися від польського володарювання, ні власними силами влаштувати своє внутрішнє буття і виробити суголосні з очікуваннями свого народу юридичні та суспільні відносини»²⁰⁹. Ф. Матушевський уважав, що у творчості В. Антоновича виявилось неабияке «зрозуміння соціально-економічної структури суспільства на Україні»²¹⁰.

²⁰³ *Его же*. Содержание Актов о козаках... — С. LIV.

²⁰⁴ *Его же*. Предисловие... — Ч. 5, т. 1: «Акты о городах». — С. 92.

²⁰⁵ *Его же*. Лекции по Русской истории. — С. 372.

²⁰⁶ Т'єррі О. История завоевания Англии норманнами, с изложением причин и последствий этого завоевания в Англии, Шотландии, Ирландии и на материке, до нашего времени: В 3 ч. / Пер. с фр. — СПб., 1868. — Ч. 1. — С. 3.

²⁰⁷ Антонович В. Б. Лекции по Русской истории. — С. 374.

²⁰⁸ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловие // Исторические песни малорусского народа. — К., 1874. — Т. 1. — С. VI.

²⁰⁹ Антонович В. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра... — С. 23.

²¹⁰ Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії. — К., 1909. — С. 5.

Отже, крізь змагання «сил» чи «начал» у текстах В. Антоновича представлене соціальне буття, освячене правовими нормами та звичаями. Відтак навіть апелюючи до «народного почуття» або «народної пам'яті» історик не схильний наділяти колективного, масового героя трансцендентним сенсом, як це робив, скажімо М. Костомаров. Наприклад, заувага В. Антоновича про те, що норми Магдебурзького права є чужими «духу та поняттям Південно-Руського народу»²¹¹, здавалося б, сприймається виключно у романтичному розумінні. Проте подальші конотації історика виявляють не метафізичний, а соціальний рефрен у його тексті!

Зокрема, В. Антонович наголошує на відчуженні міщан від судочинства, згадує про існування правничих практик, запозичених із повсякденного буття общин, і навіть обстоює думку, що Магдебурзьке право було «символом місцевої автономії», під виглядом якої переховувався «общинний устрій»²¹². Тож авторське покликання на начебто метафізичний «дух народу» набуває іншого смислу. Власне, впровадження «німецького права» в українських містах історик тлумачить як своєрідний засіб, що мав «метою запобігти остаточному придушенню міського стану військовим та попередити закріпачення першого внаслідок тиску старостинської влади — представника другого з цих станів»²¹³.

В іншій розвідці В. Антонович висловлює думку, що Магдебурзьке право як вислід юридичних практик саксонських міст, репрезентувало колегіальне начало. Натомість буття українських міст тяжіло до вічевої традиції та відповідних правничих уявлень і понять²¹⁴. Так, поволі апріорна схематизація, постульована В. Антоновичем інтуїтивним способом, поступається місцем логіко-аналітичному викладу, хоч і з певними ірраціональними вкрапленнями.

Соціальний лейтмотив помітний не тільки у монографіях-передмовах, а й в авторських преамбулах до публікацій джерел, зокрема етнографічного матеріалу. Приміром, у вступі до першого тому «Исторических песен малорусского народа» зазначається, що укладачі «отримали поетичну історію суспільних явищ у Південній Русі (курсив В. Антоновича і М. Драгоманова. — Авт.), принаймні, від IX в. до таких сучасних подій, як скасування панщини та угорське повстання в Австрії в 1848, — і як визволення селян та польське повстання в Росії в 1861–1863 р.»²¹⁵. В іншому місці вони обстоюють думку, що багатство малоросійської пісенної традиції, пов'язано зі «становим характером старої історії краю», зокрема з недостатнім розвитком «міських класів»²¹⁶.

Та й самі стани представлені в історичному письмі В. Антоновича не у вигляді носіїв абстрактних морально-етичних ідеалів, а, за виразом С. Томашівського, як певні «юридично-соціальні форми»²¹⁷. Проте домінація соціального у текстах В. Антоновича не є тотальною. Тому історик досить часто прикладав

²¹¹ Антонович В. Предисловие... — Ч. 5, т. 1: «Акты о городах». — С. 57.

²¹² Там же. — С. 66.

²¹³ Там же. — С. 48.

²¹⁴ Антонович В. Киевские войты Ходьки — эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII столетиях // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — С. 198.

²¹⁵ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловие. — Т. 1. — С. III–IV.

²¹⁶ Там же. — С. IV–V.

²¹⁷ Томашівський С. Володимир Антонович... — № 2. — С. 277.

до оцінки соціальних явищ культурні мірила. Такою є його сентенція про культурну місію польської шляхти на українських теренах, висловлена в критичній розвідці «Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (З нагоди повісти Г. Сенкевича «Огнем і мечем»), яку С. Томашівський назвав перлиною в історії нашої критики»²¹⁸.

На думку В. Антоновича, «шляхетський устрій, зачіплюваний в українських землях, був не символом культури й порядку, але скорше симптомом пережитку й культурної аберації самої польської суспільності»²¹⁹. Та соціальні чинники, хоч і домінують у факторному аналізі автора, але доповнюються іншими рушіями світу минувшини, зокрема культурними й суспільно-політичними. Тому роздуми про особливе призначення культури та її впливу на плин історії неодноразово споглядаємо в текстах В. Антоновича. Зокрема, він наголошує на домінації «руської культури» у Великому князівстві Литовському²²⁰, в якому вбачає один із провідних факторів піднесення цієї держави.

Характерною рисою світосприйняття В. Антоновича є те, що дію культурних, суспільно-політичних та інших чинників на історичній авансцені вчений досить часто представляє й оцінює за посередництвом універсальних понять. Щоправда, останні часто-густо побутують у лекційних викладах, публіцистичних працях тощо. Ця авторська манера почасти зумовлюється просвітницькими складовими його мислення, які нав'язують досить високий рівень загальності та мають виразне ціннісне забарвлення. Вочевидь, давалися взнаки й прагматичні міркування, як-от цензурні обмеження, а також піклування про збереження публічного реноме благонадійного професора в очах офіційної влади.

До таких термінів, наприклад, можемо віднести поняття «цивілізація» та «державна». У візії В. Антоновича перша дефініція виступає як своєрідний показник, ба навіть індикатор соціокультурної зрілості народу / нації. Пригадаємо відоме, нині майже хрестоматійне твердження історика про «трагічну розв'язку історії України», пов'язану з тим, що українці не змогли створити «ґрунтовної цивілізації»²²¹. У такому ж сенсі постає й оцінка В. Антоновичем імперської Росії як «напівросійської цивілізації», висловлена у листі від 12 березня 1880 р. до Ф. Вовка²²². Проте розуміння самої сутності цивілізації в історика була досить складним. Зокрема, він уважав, що «монголи не були позбавлені цивілізації; у них була своя оригінальна, хоч і одностороння цивілізація, запозичена з Китаю»²²³.

Зазвичай вважають, що В. Антонович украй негативно ставився до держави як складової суспільного життя (М. Грушевський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський та ін.)²²⁴. Властиво, до таких поглядів спричинилися відомі етнопсихологічні замальовки історика. Однак, ці враження дещо односторонні, позаяк їх витоки криються у специфіці інструментального застосування зазна-

²¹⁸ Там само. — № 3. — С. 465.

²¹⁹ Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст... — С. 33.

²²⁰ Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 86.

²²¹ Його ж. Про козацькі часи на Україні. — С. 21.

²²² Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (з архіву УВАН) // Син України. — Т. 1. — С. 241.

²²³ Антонович В. Лекции по Русской истории [Літографія]. — С. 509.

²²⁴ Грушевський М. Володимир Антонович. — С. 12–13; Кордуба М. Володимир Антонович. — С. 152; І. К. [Крип'якевич І.] Світгляд Володимира Антоновича. — С. 5; Томашівський С. Володимир Антонович... — № 3. — С. 475.

ченого поняття. На думку В. Антоновича, держава — це «продукт людського розуму, який склався за вимогами історичного життя; це спілка, в яку вступили люди однієї чи багатьох національностей з метою забезпечити зовнішню безпеку та внутрішній благоустрій»²²⁵.

У критичній розвідці, присвяченій розгляду роману Генріка Сенкевича «Вогнем та мечем», історик формулює своє тлумачення й розуміння державної організації ще точніше. «Ми привикли дивитися на державну владу, як на вираз можливої в даній суспільності суми справедливості і безпристрастності в відношенні до всіх своїх підданих, — пише В. Антонович, — без різниці їх суспільного угруповання, національного типу, особистого положення в суспільності і через те вважаємо ідею держави рівно дорогою для всіх осіб, що входять в її склад»²²⁶.

Та, мабуть, найкраще означення держави В. Антонович подає у лекційних викладах. «Держава — це контракт, укладений між собою одиницями, які її складають для досягнення певної мети. — наголошує історик та пояснює свою думку. — Проте часто змішують поняття держави з поняттям про народність; вважають, що коли одна народність домінує в державі, то вона може нав'язувати свої етнографічні риси іншій народності, — це хибна думка, позаяк тут переслідують неможливе, а тому сили народу витрачаються на безцілну внутрішню боротьбу, внаслідок чого є слабкість держави»²²⁷. Такі авторські визначення незаперечно тяжіють до пізньопросвітницьких канонів мислення та спираються на природно-правові настанови. Чи варто доводити, що тогочасні імперії Романових та Габсбургів, а тим паче колишні держави, які тою чи іншою мірою обіймали українські терени у минувшині, не відповідали скроєному взірцю?!

З цієї перспективи державна організація у рецепції В. Антоновича є своєрідним мірилом людського Розуму, який реалізується у суспільній угоді. Тому аксіологічне призначення домінує в понятті «держави», яке історик уживає для того, щоб означити рівень громадського розвитку народу / нації. Отож «народний дух» та похідні дефініції у рецепції В. Антоновича виступають не стільки як ідеальна чи метафізична основа світу минувшини, а як підсумок багатоманітного історичного буття народу / нації у контексті цілої низки векторів: природного, соціального, культурного, етичного, антропологічного, духовного, господарського та ін.

Втім, учений не проводить чіткого розрізнення між ідеальними рушіями та тими розмаїтими чинниками, які, власне, наповнюють конкретним змістом народне / національне буття, що суттєво ускладнює сприйняття і потрактування його дослідницьких практик. Видається, що історичні погляди та світосприйняття В. Антоновича сполучають різні елементи — інтуїтивні (пізній романтизм), аналітичні (ранній позитивізм, просвітницький раціоналізм) та прагматичні (культурницька програма українського національного руху) складові.

Незважаючи на відмінну стильову природу, вони досить гармонійно інтегруються навколо його громадського ідеалу як взаємодоповнюючі, а не кон-

²²⁵ Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови. — С. 282.

²²⁶ Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст... — С. 13.

²²⁷ Его же. История Литовской Руси. — С. 285–286.

фронтуючі компоненти. Таке поєднання дозволило історику уникнути низки стильових крайнощів позитивізму, зокрема не потрапити у полон суцільного фактографізму та позбутися лещат тотального детермінізму. Проте це сполучення й створило той феномен роздвоєності образу В. Антоновича в українському історіописанні ХХ ст., що постає то у вигляді об'єктивіста-документаліста, то у подібі синтетика-концептуаліста.

4.2. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича

З-поміж низки дослідницьких методів, привнесених натуралістичною програмою пізнання на терени соціогуманітаристики другої половини XIX ст., по-важне місце посідала типологія. Відтак у тогочасних дослідницьких стратегіях дефініції «тип», як одному з елементарних, базових елементів сконструйованої минувшини, відводилася специфічна роль посередньої ланки між законом та емпіричним / фактографічним узагальненням²²⁸. За позитивістськими уявленнями, типологічний метод, звичайно, не давав того рівня загальності й генералізації, який досягався з формалізацією закону суспільного чи історичного розвитку. Та типологія у жодному разі не була вислідом осягнення чогось одиничного, себто не зводилася тільки до окреслення індивідуальних прикмет.

Натомість уживання цього методу пов'язувалося з упорядкуванням уявлень, яке дозволяло виявити загальні / особливі / одиничні риси чи зв'язки між різноманітними об'єктами, явищами та процесами. За великим рахунком, типологія у позитивістському інструментарії зазвичай заповнювала ті неприступні або вірогідні фрагменти / лакуни суспільного калейдоскопа, які вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення.

З типологією до дослідницьких стратегій увійшов й елемент вірогідності як неодмінної складової попередніх гіпотез, які допускалися істориками-позитивістами у вивченні суспільства. Власне, це поняття-інструмент уживалося для систематизації уявлень стосовно різноманітних площин минувшини, які вирізнялися структурною складністю, дискретністю та високим динамізмом, скажімо, масштабних процесів на обширах соціального, етнонаціонального, політичного, економічного буття та ін.

Вважають, що поняття «тип» посідало чільне місце ще у філософських системах давньогрецьких мислителів Платона й Аристотеля, які вживали цей термін для того, щоби представити предмет чи об'єкт як дещо цілісне, тобто подати його загальний образ²²⁹. Але до наукового обігу поняття «тип» увійшло набагато пізніше — десь на зламі XVIII–XIX ст. Зокрема, у 1825 р. французький зоолог Анрі Бленвіль так називав чотири «гілки» тварин, виокремлених його співвітчизником, палеонтологом Жоржем Кюв'є ще 1812 р. Тож з ідеями натуралістичного еволюціонізму ширилися й типологічні процедури, які дедалі частіше застосовувалися у царині соціогуманітаристики.

Звісно, така типологія наслідувала натуралістичні взірці пізнання, які продемонстрували блискучі результати на ниві природознавства кінця XVIII–XIX ст. Тим більше, що поширення типологічного методу значною мірою було пов'язано з пошуком відповідних понять-інструментів у природознавстві, які б

²²⁸ Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: Пособие к лекциям, читаным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году: [2 вып.] — СПб., 1910. — [Вып. 1], ч. 1: Теория исторического знания. — С. 155.

²²⁹ Забулионите А.-К. И. Типологический метод в философии культуры и культурологии // Формирование дисциплинарного пространства культурологии. Материалы научно-методической конференции. 16 января 2001 года, Санкт-Петербург. Сер.: «Symposium». — СПб., 2001. — С. 34.

більш-менш адекватно представляли предметне поле біологічного світу, зокрема специфічне побутування організмів. Тому зі сфери духу поняття «тип» поступово переміщується до логіко-аналітичних конструкцій і, врешті-решт, стає надбанням дослідницьких практик позитивізму. У такому сенсі типологія відображала домінування натуралістичного органіцизму на теренах соціогуманітарного пізнання.

Первісно типологічний метод виявився чудовим і незамінним інструментом на ниві археології, позаяк дозволяв установити співвідношення, принаймні досить міцний взаємозв'язок між загальним, особливим та одиничним. Типологічні процедури успішно застосовувалися для дослідження матеріальних пам'яток та решток минулого. Втім, у другій половині XIX ст. типологічний метод досить несподівано став засобом у подоланні методологічних крайнощів позитивізму.

Зокрема, типологію використовують для того, щоб перебороти / компенсувати недоліки кількісного та факторного підходів, які поступово виявилися в працях гуманітаріїв-позитивістів. Мабуть, усе ж таки далася взнаки давня інтелектуальна традиція, звернена до відтворення загального образу чи сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу. Та вживання типології щодо людської минувшини виявило своєрідний конфлікт між канонами еволюційної поступовості, які досить добре прислужилися для репрезентації природної царини, зі сплесками, трансформаціями, ба навіть вибухами соціального і, особливо, культурного світу. Таким чином, культурні та соціальні явища часто випадали або суттєво спрощувалися і вихолощувалися, зрештою спотворювалися у концептуальних схемах минувшини, вибудуваних у душі натуралістичного чи еволюційного буття.

Усвідомлення методологічного потенціалу типології на теренах соціогуманітаристики відбувалося поступово, передусім, завдяки різноманітним інтелектуальним мутаціям, себто за рахунок сполучення різних стильових компонентів. Такі поєднання торували шлях до включення / проникнення інтуїтивних складових до аналітичних структур мислення. Це істотно розширило методологічний діапазон поняття «тип» як інструменту. Відтоді типологічний метод застосовували не тільки для розрізнення певних об'єктів, предметів, явищ, процесів, себто як певної міри стосовно наявності / співвідношення якісних та кількісних параметрів або прикмет, а й для означення того чи іншого стану суспільства — культурного, соціального, інтелектуального.

Ба більше, типологія стає своєрідним інструментом-маркером, який фіксує і представляє взаємодію, співжиття, змагання колективного та індивідуального на культурно-історичних теренах. Таке методологічне перетворення «типу» означало кінець домінування еволюційної конечності, принаймні в її крайній подобі, у витлумаченні й репрезентації історичного руху. Відтак гостро постало питання про взаємодоповнення аналітичних та інтуїтивних компонентів мислення на обширах тогочасного історіописання.

Отож на межі XIX–XX ст. типологічний метод виявився досить привабливим інструментом для багатьох учених-гуманітаріїв — психологів, антропологів, соціологів, істориків, які прагнули досягнути феномен культури взагалі чи людини як соціокультурної істоти зокрема. Саме вони торували шлях славнозвісним «ідеальним типам» М. Вебера, які конструювалися німецьким соціологом як модель, що охоплювала сутнісні прикмети явища чи об'єкта.

Водночас типологічний метод навіть у текстах одного й того ж автора продукує неабияке розмаїття смислів. «*Всі спроби типологічної характеристики — це схеми, образи, символи, переклади на нашу людську мову речей, яких може ніяк не можна висловити*», — відзначав Б. Крупницький²³⁰. Причому ці смисли залежать не тільки від засадних принципів типології з обсягу певної дослідницької стратегії, а й від способу мислення вченого, його спрямованості на той чи інший сегмент минушини, фактографічної й логічної аргументації, себто від специфічних контекстів ужитку цього інструмента.

Зрештою, поняття «тип» стало наріжним конструктором низки відомих цивілізаційних та культурно-історичних теорій другої половини XIX–XX ст., зокрема візій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна та ін.

У сфері тяжіння цих концептуальних та інструментальних пошуків кінця XIX — початку XX ст. опинилася й низка українських учених-гуманітаріїв, зокрема В. Антонович. Його зацікавлення типологією як дослідницьким інструментом не є випадковим, якщо взяти до уваги те, що київський історик був людиною з подвійною освітою — природничою та гуманітарною. Зауважимо, що у другій половині XIX ст. типологія та класифікація досить широко й успішно застосовувалися у вивченні численних археологічних пам'яток і ввійшли до дослідницьких практик багатьох істориків. Більше того, до ознайомлення В. Антоновича з типологічним методом спричинилися його різноманітні зацікавлення як лікаря-природника, археолога-систематика й антрополога²³¹. За влучним висловом О. Лаппо-Данилевського, «в особі Антоновича, *антрополог сполучався з археологом і етнограф з історицом*»²³².

Приміром, класифікаційні та типологічні прийоми В. Антоновича на ниві археології високо оцінював російський історик П. Мілюков, який розглядав їх як найкращі здобутки тодішньої науки²³³. Наприклад, київський професор уживав типологічний метод досліджуючи кургани Південно-Західного краю²³⁴. Вочевидь, помітну роль відіграв і власний вибір В. Антоновича як історика. Тим паче, що, попри публічне декларування своєї прихильності щодо позитивізму, він достатньо скептично ставився до низки методів, поширених у його адептів. Зокрема, історик негативно відгукнувся про порівняльно-історичний метод. В. Антоновичу приписують саркастичне означення компаративістики як «плавання по безбережному морю»²³⁵. Ці вподобання помічаємо і у його текстах. Скажімо, рецензуючи студентський твір Д. Багалія, висунутий на здобуття золотого медалі

²³⁰ Крупницький Б. 9. З української типології: I. Дещо до характеристики українського національного духа // Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. — Мюнхен, 1955. — С. 185.

²³¹ Харченко В. Етнічна антропология в науковій концепції В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті... — [Ч. 2]. — С. 443, 447.

²³² Лаппо-Данилевский А. С. В. Б. Антонович. 1834–1908. Некролог. (Читан в засіданні Историко-Филологического Отделения 12 марта 1908 года академиком Лаппо-Данилевским) // Известия Императорской АН: Сер. VI. — СПб., 1908. — Т. 2, № 6. — С. 467.

²³³ Мілюков П. VIII археологический съезд в Москве // РМ. — 1890. — № 4. — С. 175.

²³⁴ Лаппо-Данилевский А. С. В. Б. Антонович. — С. 468.

²³⁵ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // ЖР. — 1926. — № 10. — С. 94–95; Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 96; Мицюк О. Українські хлопомани. — С. 64.

1879 р., В. Антонович вважає однією з найбільших чеснот представленої роботи те, що автор уникає необґрунтованих розумувань, побудованих на «історичній аналогії»²³⁶.

Отже, у текстах В. Антоновича вживання поняття «тип» не є наслідком домінації виключно позитивістських канонів пізнання, хоч археологічна практика посідала помітне місце у його науковій творчості. До того ж, учений застосує типологічний метод не тільки щодо статичного археологічного матеріалу, а й для означення сутнісних ознак динамічної спільноти — народу / нації.

Типологічна конструкція В. Антоновича щодо окреслення історичного, точніше культурно-історичного буття націй досить складна і своєрідна, позаяк вибудована з різноманітного поєднання факторів. Зокрема, історик визначає прикмети «народного» або «національного типу» у контексті комбінації 4 чинників або складових: 1) антропологічної; 2) філологічної; 3) психологічної; 4) культурно-історичної²³⁷. Таке різноманітне сполучення елементів творило досить специфічну типологію у його інструментарії, позаяк нав'язувало до відмінних інтелектуальних компонентів.

За візією В. Антоновича, «етнографічний» чи «народний тип» є витвором «антропологічних законів природи»²³⁸. «Національні риси, — відзначає автор, — тримаються на антропологічних прикметах цього народу; переродити ознаки раси штучно неможливо, так само як один тип тварини чи рослини обернути в інший»²³⁹.

Проте дефініція «тип», якою оперує історик, хоч і ґрунтується на природничій підоснові, але містить низку істотних стильових включень, що помітно трансформують сутність позитивістської типології як продукту поступовості! Відтак у «Трьох національних типах народних» В. Антонович конструює і наповнює змістом цей термін завдяки сполученню низки найрізноманітніших складових. Зокрема, він наголошує на тих національних прикметах, які виробилися «культурою і історичним вихованням», себто є більш чи менш «оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації»²⁴⁰. Таким чином, йдеться про компоненти, котрі не є безпосереднім вислідом природничих чи географічних передумов.

Ба більше, В. Антонович звертається до численних виявів історичного життя народу / нації з обсягу архітектури, будівництва, мистецтва, живопису, мови, науки, літератури, публіцистики, громадських, господарських та родинних взаємин, побутового колориту, народних звичаїв і обрядів, власне, пов'язує дефініцію «тип» із багатоманітним соціальним та культурним простором минувшини. На його думку, у творенні «етнографічного типу» помітну роль відіграють навіть такі прикмети як спосіб мислення та творча манера. Тому В. Антонович уважав, що українці мають надзвичайно велику прихильність до аналізу й скептицизму. «Обережність до всяких теорій та поглядів а ргіорі національна україн-

²³⁶ Антонович В. Рецензии [творів Д. Багалія та П. Голубовського, представлених студентами на здобуття нагород медалями в 1879 р.] на тему «История Северной земли» // УИ. — К., 1880. — № 4. — С. 83.

²³⁷ Його ж. Погляди українофілів // Його ж. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 240.

²³⁸ Його ж. Польсько-українські відносини XVII ст... — С. 13.

²³⁹ Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 297зв.

²⁴⁰ Його ж. Три національні типи народні. — С. 91.

сько-руська особність, особність українця-русина», — стверджує історик²⁴¹. Натомість у великорусів, уважає вчений, домінують дві творчі манери — авторитет та нігілізм²⁴².

Однак, у лекційних курсах В. Антонович наголошує на природничій, точніше антропологічній основі «національного / етнографічного типу». «Національність не залежить ні від волі, ні від історичної долі, а є типом фізичним та моральним, переробити який не в силах воля людини, — це суперечило б законам природи. Але внаслідок логічної помилки, багато держав захоплювалося цієї мрією», — твердить історик²⁴³. Зазначимо, що автор відносив до найважливіших природничих чинників та умов, які відіграють важливу роль у формації «етнографічного типу», його расове походження.

«Однак крім географічних та кліматичних умов на виникнення типів малоруського й великоруського впливала ще й інша природна умова, важливість якої в антропології заперечити неможливо — це расова помісь; обидва типи не можуть виступати представниками чистої слов'янської раси (чистоту слов'янської крові ми можемо визнати на підставі нині відомих даних хіба що за білорусами). До складу малоруського типу ввійшла вельми значна помісь тюркська (печеніги, половці, кримські татари і особливо чорні клобуки, які колись заселяли майже третину всього простору нинішнього Південно-руського краю та розчинилися у слов'янській масі його населення), тим часом як до складу великоруського племені ввійшли численні обрусілі фінські племена»²⁴⁴. Такі уявлення В. Антоновича, як інтелектуала другої половини XIX ст., пов'язані з тодішніми расово-антропологічними теоріями. Останні були вельми популярними на тогочасному європейському, зокрема французькому культурному полі. Згадаємо, приміром, відомі візії Ж.-А. де Гобіно та Ж.-В. де Лапужа.

Зрештою, погляди В. Антоновича позбавлені соціальних чи політичних крайнощів, які іноді поставали у працях тодішніх європейських мислителів як вислід впливу таких теорій. Проте український історик обстоював думку, що «окремність антропологічного типу існує і при першій можливості наукової розробки буде доведена правильним науковим способом у всіх подробицях; від розмірів скелета до пігментного забарвлення покриву; від ступеня нервозності сприйняття до інтенсивності мускульної сили»²⁴⁵. Суголомні пасажі споглядаємо і у його інших текстах, зокрема в одній із розвідок історик висловлює тезу, що «антропологічна характеристика народонаселення Галичини» дає багатий матеріал для точної диференціації, тобто вирізнення «народних типів: польського й русинського»²⁴⁶.

Наведені зауваги виявляють помітний сциентистський рефрен ученого, себто його впевненість, що розвій антропології надасть точні підстави для окреслення народних / національних типів. За висловом О. Гермайзе, В. Антонович «стає на бік раціоналістичного і антропологічного способу розв'язання питання про те, що таке є національність»²⁴⁷.

²⁴¹ Там само. — С. 101.

²⁴² Там само. — С. 101.

²⁴³ Антонович В. История Литовской Руси. — С. 286

²⁴⁴ Його ж. Погляди українофілів. — С. 240–241.

²⁴⁵ Там само. — С. 241.

²⁴⁶ В. А. [Антонович В. Б.] Исидор Станиславович Коперницкий (некролог) // КС. — 1891. — № 12. — С. 464–465.

²⁴⁷ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії. — С. 22.

Видається, що В. Антонович прагнув нав'язати домінування аналітичних компонентів, принаймні, формалізувати свій дослідницький інструментарій в означеному дусі. Та це враження є досить оманливим, як мінімум, однобічним. Адже автор конструє «етнографічний тип» не тільки на підставі антропологічного матеріалу, а й аналізуючи «вдачу» самого народу / нації, себто прагне окреслити його етнопсихологічні риси. «Ще більш важливою прикметою особливостей етнографічного типу являє та група психологічних явищ, яку звичайно називають народним характером; мова є не більш аніж зовнішня прикмета духовного життя народу, але головна духовна відмінність однієї групи населення від іншої лежить, звичайно, в психологічному складі відчуттів, понять і переконань та ідей, котрі склалися; від внутрішнього укладу залежить і вибір тих сфер, на які, переважно, скеровується діяльність народу, і спосіб устрою особистого та родинного життя, і взагалі взаємних відносин між окремими особистостями, і спрямовані устремління до розвитку, і симпатії й антипатії, збурені у різних груп однорідними зовнішніми явищами», — наголошує В. Антонович²⁴⁸.

Така експлікація «етнографічного типу» зіперта як на фізичні ознаки, утворені самою природою, так і на психологічні та моральні риси, нав'язані культурним й історичним розвитком. Однак, незважаючи на очевидну дуалістичність цієї типології, що вибудовувалася як із природно-антропологічної, так і етнографічно-психологічної площини, історик тримається думки про незмінність «типу людини, ні фізичного, ні морального (курсив редактора видання. — Авт.)»²⁴⁹.

Зауважимо, що цей дуалізм «етнографічного» чи «народного» типу помітно суперечить традиційному алгоритму типологічного методу. Тим паче, типологія зазвичай зорієнтована на виявлення провідного рівня чи сутнісної складової об'єкта, предмета, явища, процесу, спільноти, що визначає евристичну цінність створеної моделі. Власне, евристичний потенціал типології В. Антоновича суттєво розширюється саме завдяки дуалістичності авторських конструкцій. Утім, ця двоїстість «етнографічного типу» несла у собі й певні загрози, позаяк могла розмити установчі концепти автора, особливо, за умов жорсткої формалізації матеріалу.

Мабуть, саме тому цей інструмент у текстах історика продукує досить різноманітні смисли щодо сутності нації як природно-антропологічної і, заразом, культурно-духовної спільноти, сформованої історичним та соціальним буття. Більше того, у текстах В. Антоновича віднаходимо навіть дефініцію «психологічний тип», яку він уживає щодо окреслення осібних прикмет росіян та українців. «Зіставляючи обидва психологічні типи, наскільки вони підпадають під спостереження, безперечно у кожній побутовій подробиці добачаємо контраст. — зазначає автор. — *І той, і інший тип постають з властивими собі протилежними один одному якостями та недоліками.* При вільному розвитку обох безсумнівно великорос знайде задоволення у примноженні статків, сили, влади, малорос у внутрішньому усвідомленні свободи, у розвитку особистості, у можливому осягненні справедливості й істини»²⁵⁰.

²⁴⁸ Антонович В. Погляди українофілів. — С. 243.

²⁴⁹ Його ж. Про козацькі часи на Україні. — С. 211.

²⁵⁰ Мельник-Антонович К. З невиданих рукописів В. В. Антоновича // Син України. — Т. 1. — С. 220.

Це — промовиста, ба навіть знакова заувага В. Антоновича, позаяк вона вказує на новий вектор у його типології — необхідне / можливе / випадкове, себто варіативність перспектив буття «народних типів» як суб'єктів історичного руху. Відтак історик виходить поза межі традиційного вжитку типологічного методу як способу розрізнення загального, одиничного та особливого, запозиченого з царини природознавства й адаптованого до студіювання археологічного та історичного матеріалу. Певна річ, така апеляція В. Антоновича до «народної характерології» у багатьох рисах нагадує аргументацію та міркування М. Костомарова, зокрема романтичні пасажі останнього у студії «Две русские народности». Пригадаємо, скажімо, відому опозицію М. Костомарова — особиста воля малоруса / загальна воля великоруса²⁵¹. Прикмети такої інтелектуальної подібності у розумуваннях обох істориків констатує низка вчених (О. Гермайзе, Д. Дорошенко та ін.)²⁵².

Та, попри риси очевидної схожості візій В. Антоновича і М. Костомарова з обсягу етнопсихології, типологія першого виявляє й авторську оригінальність. Передусім, із цією дефініцією пов'язане перетворення знаменитої костомаровської формули «дві руські народності» на тезу В. Антоновича про «три національні типи». Недаремно цю конструкцію називають «психосоціологічними типами»²⁵³, а О. Гермайзе характеризує її як «теорію провідних ідей», яка «творює народний колектив»²⁵⁴. Водночас Б. Крупницький уважав, що у старих типологіях М. Костомарова та В. Антоновича споглядаємо «чимало вдало схоплених національних рис»²⁵⁵.

Зрештою, розумування В. Антоновича підносяться до думки про різні суспільні ідеї чи ідеали: авторитарний, абсолютний у великорусів та громадської рівноправності, правди у русинів-українців. «Такий ідеал вбачається в стародавнім вічі, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність — всі були однакові й рівні», — наголошує історик²⁵⁶. В іншій праці він зауважує, що Запорозжя являло собою «найчистіший зразок *старого козацького ідеалу*»²⁵⁷. Натомість ідеал польського «народного типу» майже цілковито ототожнюється вченим із аристократизмом²⁵⁸.

Така візія В. Антоновича щодо «народних / національних типів» виглядає як своєрідна опозиція позитивістським засадам еволюційного історизму, який зводив проблему культурно-історичної багатоманітності до комбінації тих чи інших чинників, себто до їх аналізу у розмаїтих версіях славнозвісної теорії факторів. Звісно, В. Антоновичу як історичному властива аналітична диференціація минувшини з наголосом на провідних чинниках, особливо стосовно представлення головних векторів історичного процесу, виокремлення специфічних рис, визначальних подій, апеляція до різноманітних виявів культурного та соціаль-

²⁵¹ Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. — Київ-Лейпциг, [1923]. — С. 77-78, 94-95.

²⁵² Гермайзе О. В. Б. Антонович... — С. 24; Дорошенко Д. Володимир Антонович. — С. 152.

²⁵³ Осипов Г. В. Социология и социализм. — М., 1990. — С. 16.

²⁵⁴ Гермайзе О. В. Б. Антонович... — С. 21.

²⁵⁵ Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом // УЛГ. — 1957. — № 11: (листоп.). — С. 2.

²⁵⁶ Антонович В. Три національні типи народні. — С. 97.

²⁵⁷ Его же. Исследование о гайдамачестве. — С. 26.

²⁵⁸ Його ж. Три національні типи народні. — С. 97.

ного життя, співвіднесення колективного й персонального і т. п. Зокрема, у своїх підготовчих записах він виокремлює «найголовніші події» XV–XVI ст., які спричинилися до корінних трансформацій у становищі європейських народів: винайдення компаса, пороху, книгодрукування, здобуття турками Константинополя 1453 р., відкриття Америки та морського шляху до Індії²⁵⁹.

Проте цей факторний аналіз у жодному разі не заступає автору розуміння «етнографічного типу» як самобутньої цілісності! Тож думка вченого про духовну, психологічну чи культурну монолітність «типу» побутує у провідних ідеях / ідеалах, які визначають сутність кожного зі східнослов'янських народів: демократичність і рівноправність українців, авторитет та сила росіян, аристократизм поляків.

Це був важливий крок до вирізнення окремішності українського народно-го / національного типу. Зауважимо, що саме за порадою В. Антоновича у перекладних працях «Руської історичної бібліотеки» (1886–1904) стала вживатися дефініція «українсько-руський» як контраверсія щодо терміна «великоруський»²⁶⁰. Означені ідеї, на думку В. Антоновича, реалізуються у побутуванні російського та українського «етнографічних типів» на історичній сцені. «Тим часом як великорус упродовж віків напружував усі сили для створення міцного політичного організму, південнорус не тільки не переймався ним, але ніколи не виявляв устремління до політичної самостійності. — пише автор. — Поперемінно входячи до складу держав Литовської, Польської й Російської, він визнавав і поважав владу кожної з них»²⁶¹.

Таке, начебто негативне, ставлення В. Антоновича до проблеми державності у національній минувшині неодноразово закидалося йому пізнішими істориками. Однак там, де опоненти київського вченого вбачали свідоме заперечення ролі державної організації в історії, схоже переховувалися інші інтелектуальні мотиви, насамперед, спроби віднайти соціо- й етнокультурні засади побутування народів / націй. Властиво, формалізовані істориком «народні типи» обертаються у трикутнику українсько-російсько-польських відносин на історичній сцені Східної Європи.

Відзначимо, що за уявленнями французьких раціоналістів XVIII ст., яких дотримувався В. Антонович, держава поставала лише як тимчасовий продукт суспільного договору / контракту, котрий відображав зацікавлення різних сторін, себто станів, етнонаціональних спільнот тощо. Цей підхід споглядаємо і у розмірковуваннях історика щодо співвідношення понять «нація» та «державна». «Про те, що визначає слово “національність” є дві діаметрально протилежні теорії. — зазначає автор. — Перша теорія найбільш прищепляється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність це те, що складає державу. Це державно-національна теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, — так звана етнографічна (курсив редактора видання. — Авт.). Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою»²⁶².

²⁵⁹ Его же. Введение в новую историю // ИР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 7918. — Арк. 2.

²⁶⁰ Дорошенко Д. Володимир Антонович. — С. 73.

²⁶¹ Антонович В. Погляди українофілів. — С. 245.

²⁶² Його ж. Про козацькі часи на Україні. — С. 208.

Певна річ, останню точку зору поділяв і В. Антонович, оскільки його конструкція «народних / національних типів» значною мірою спирається на виявлення антропологічних та етнографічних ознак.

Отож типологічний метод, запозичений В. Антоновичем з обсягу дослідницьких стратегій позитивізму, застосовувався як інструмент для виокремлення архетипічних рис українського народу / нації, представлених у вигляді його ідеї / ідеалу. Такі означення тяжіли до традиційних взірців романтичного історіописання, проте продукували пізньопросвітницький сенс — рівноправність та особисту волю. З цієї перспективи термін «тип» виступає як організуючий інструмент, який упорядковує й гармонізує складну ієрархію цінностей і компонентів у світосприйнятті В. Антоновича, котре творило стильове сполучення пізньопросвітницького раціоналізму, пізнього романтизму та «першого» позитивізму контівського вислову. Звідси й походить той самотутній дуалізм його «етнографічних» чи «народних» типів.

Властиво, типологія В. Антоновича врівноважує різноманітні фактори, які у його візії визначають рух світу історії: природні, антропологічні, психологічні, соціальні, культурно-історичні та ін. Більше того, у його дослідницьких практиках поняття «тип» є тим інструментом, який доповнює славнозвісний факторний аналіз. Однак, найважливішим видається те, що історик прагне поширити типологічну процедуру на метафізичну сферу, тобто аналітичним шляхом досягнути і впорядкувати царину ідеального — «народного духу» й «національної вдачі». Та вторгнення до площини «народної психології» неминуче вело до введення ірраціональних елементів до авторських конструкцій. Загалом йдеться про своєрідне взаємодоповнення аналітичного й інтуїтивного способів мислення, які побутують у наукових практиках В. Антоновича.

Крім того, типологія у дослідницькій стратегії вченого відображає його синтетичні нахили та здібності, зокрема досить високий рівень загальності у сприйнятті минувшини. Можливо, саме тому низка дослідників (М. Грушевський, Д. Дорошенко)²⁶³ вказує на відсутність масштабних висновків та генералізації у його текстах. Адже низка вихідних положень В. Антоновича, котрі б могли стати вислідом генералізаційних процедур, які вельми поширені у позитивістському історіописанні, подаються істориком апріорно, тобто як установчі концепти викладу. Відтак останні досить часто побутують у вигляді «сил», «стихій», «організмів», «типів» і т. п. Призначення цієї термінології, яка походить із різних семантичних шарів, властивих романтичному та позитивістському історіописанню, у текстах В. Антоновича не завжди вповні зрозуміле. Проте у багатьох випадках історик уживає ці дефініції не тільки для того, щоб означити той чи інший народний / національний ідеал, а й щоб окреслити етносоціальні та етнополітичні взаємини з обсягу української минувшини, яку репрезентує як взаємодію / змагання різних типів.

Зауважимо, що одне з найважливіших завдань антропології В. Антонович убачав у вивченні *«взаємних відносин цих типів між собою в їхньому зв'язку*

²⁶³ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. — С. 15; Дорошенко Д. Володимир Антонович. — С. 126.

з расами, в доісторичний та історичний час...»²⁶⁴. Тому в авторському представленні української минувшини несподіване піднесення, а згодом занепад Великого князівства Литовського подається як наслідок сполучення «двох етнографічних типів, які ввійшли до складу одного політичного тіла»²⁶⁵. Водночас він обстоює думку, що два «етнографічні типи» в Литовсько-Руській державі так і не злилися остаточно в «одне органічне тіло»²⁶⁶.

В іншій праці В. Антонович наголошує, що Литовсько-Руська держава виникла як «окреме політичне тіло в XIII віці, коли розрізнені слов'янські племена, які займали близько 5/6 території цієї держави, згуртувалися навколо неслов'янського литовського племені, котре надало їм і військову силу, і династію...»²⁶⁷. Отже, «народні типи» постають у працях В. Антоновича як своєрідні суб'єкти історичного буття! Саме їх взаємодія, співіснування, співжиття творить «нові політичні організми» на теренах Північно-Східної Русі (Московщини) та Великого князівства Литовського²⁶⁸.

Врешті, ціла низка термінів у його текстах призначена саме для розкриття побутування «етнографічних типів» за певних соціокультурних умов.

Таким поняттям, наприклад, є «організм». Ця дефініція посідає поважне місце у поглядах і світосприйнятті В. Антоновича, який досить часто уподібнює суспільство чи його державну організацію до своєрідного «тіла» («організму»). Варто відмітити, що вчений уживав зазначений термін у політичному, точніше етнополітичному та етносоціальному розумінні. Приміром, він пише про втрату «органічної єдності» Русі²⁶⁹, неспроможність Південно-Західної Русі, незважаючи на татарську загрозу, виробити «сильний політичний організм»²⁷⁰, зовнішні обставини, які примусили «литовське плем'я згуртуватися й об'єднатися в одне політичне тіло для того щоб утримати свою незалежність від сильного германського натиску»²⁷¹, безсилля «організму Речі Посполитої» у XVIII ст.²⁷², «внутрішнє безсилля могутнього політичного організму» Великого князівства Литовського²⁷³ і т. п.

Відзначимо, що навіть гайдамацький рух на Правобережній Україні В. Антонович розглядає в «органічному» контексті. Зокрема, він висловлює думку, що для «Росії корисніш було підтримати організм, який уже зовсім розкладався, ніж допустити, щоб зорганізувався новий організм, повний життєвої енергії»²⁷⁴.

²⁶⁴ В. А. [Антонович В. Б.] Дневник антропологического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете под ред. А. Н. Харузина. — 1890. — Вып. 3, 4 и 6 // КС. — 1892. — № 4. — С. 140.

²⁶⁵ Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 4.

²⁶⁶ Там же. — С. 4.

²⁶⁷ Антонович В. История Литовской Руси. — С. 1.

²⁶⁸ Его же. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569) // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — С. 229.

²⁶⁹ Его же. Содержание Актов о козаках 1500-1648 год. — С. XIII.

²⁷⁰ Там же. — С. XIV.

²⁷¹ Там же. — С. XI.

²⁷² Антонович В. Исследование о гайдамачестве. — С. 2; Его же. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — С. 333.

²⁷³ Его же. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 4.

²⁷⁴ Його ж. Про козацькі часи на Україні. — С. 190-191.

У його підготовчих нотатках навіть зустрічаємо дефініцію «держава-організм»²⁷⁵.

На відміну від романтиків з їхніми метафізичними уявленнями про «тіло-ідеал», скерованими на пошук провідних ідей історичного руху, що визначають екзистенцію, себто саме існування народу та його архетипічні риси, органіцизм В. Антоновича спертий на розмаїті засади. З одного боку, він не цурався ідеалістичного пошуку визначальних ідей світу минувшини, які кермували рухом народу / нації на історичних підмостках, що наближає його до романтичних взірців історіописання. Проте, з іншого боку, історик уживає дефініцію «тіло» («організм») у розумінні етнополітичної чи етносоціальної цілісності, яка перевіряється еволюційним поступом на міцність, тобто зазнає впливу різноманітних факторів та передумов.

Схоже, що органіцизм В. Антоновича є вислідом історичного буття цієї етносоціальної спільноти («етнографічного типу») у часі та просторі, себто не стільки відображає певну ідею або ідеал, скільки набутий соціальний та культурний досвід у процесі численних випробувань. Цей підхід В. Антоновича виказує позитивістський шар чи аналітичні складові його поглядів та світосприйняття, які досить тісно сполучаються з інтуїтивними, романтичними уявленнями.

У такому світлі постає поняття «начало», котре історик часто-густо уживає для означення різноманітних ознак того чи іншого «народного типу». Скажімо, згадуючи про протиборство козацтва й шляхти він окреслює його як змагання «общинного козацького елементу» з «польсько-шляхетським началом»²⁷⁶, протиставляє «козацьке начало» шляхетському стану²⁷⁷ і т. п. Водночас у його текстах неодноразово віднаходимо згадки про «вічеве начало» давньої Русі, яке виникло як засіб обмеження князівської влади²⁷⁸.

В. Антонович досить часто називає «началами» певні чинники, які відіграють важливу роль у процесі або явищі, ба навіть із плином часу нерозривно асоціюються з ними. Наприклад, автор наголошує, що за доби П. Конашевича-Сагайдачного козацтво здобуло два нові «начала», а саме — релігійне та соціальне²⁷⁹. Зазначимо, що В. Антонович не подає виразну змістовну локалізацію терміна «начало». Власне, ця дефініція інтуїтивно охоплює певні трансформації, які відбуваються у соціальній, культурній, політичній площинах історичного буття.

Проте в текстах В. Антоновича репрезентований й інший семантичний шар, близький до натуралістичного органіцизму, який подає побутування народних / етнографічних типів на історичній арені у природно-антропологічному дусі. До таких метафор варто віднести термін «реакція», яку історик схоже розглядає як вислід своєрідного подразнення «суспільного організму». Зокрема, В. Антонович пише про реакцію «козацького стану»²⁸⁰, православні братства як центри реакції супроти католицизму²⁸¹, «посилення козацької реакції» щодо унійних змагань на релігійно-культурній ниві²⁸² тощо.

²⁷⁵ *Его же*. О свойствах и обычаях человека древнего периода [чорновий автограф] // ІР НБУВ. — Ф. 164. — Спр. 5. — Арк. 6–6зв.

²⁷⁶ *Его же*. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. СХІІ.

²⁷⁷ *Его же*. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра... — С. 101.

²⁷⁸ *Его же*. История Руси до монголов. — Арк. 76.

²⁷⁹ *Его же*. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год. — С. LXXXV.

²⁸⁰ *Его же*. Очерк состояния православной церкви... — С. 284.

²⁸¹ Там же. — С. 285.

²⁸² Там же. — С. 286.

Заразом В. Антонович означає Хмельниччину як «реакцію супроти пригноблення за ідеалів, які не склалися» внаслідок політичної та суспільної нерозвиненості²⁸³. Більше того, він характеризує гайдамаччину як «народну реакцію» кріпосного люду, що виявилася в новій формі, яку розглядає як вислід загальної анархії у тогочасній Речі Посполитій²⁸⁴. Рівночасно історик зауважує, що «характер гайдамаччини зовсім неясний, як і всі народні реакції, що йдуть від неосвічених людей (курсив редактора видання. — Авт.), які не вміють формулювати своїх інстинктів»²⁸⁵.

Ця авторська сентенція виказує розуміння «реакції» як інстинктивного вияву дій народного / етнографічного типу в суто «органічному» дусі, позаяк останній ще не може виразно осягнути свої мотиви, наміри й цілі. У широкому сенсі йдеться про фатальну нестачу культурної зрілості й історичного виховання, якої, на думку вченого, якраз і бракувало українському народу, хоч він і виявляв виразну схильність до рівноправності й демократизму у суспільному бутті.

Врешті, для В. Антоновича поняття «тип» — це не тільки інструмент генералізації, розрізнення чи окреслення варіативності історичного руху у контексті означення необхідного, можливого та випадкового, а й спосіб нюансування колективного й індивідуального на сцені української минувшини. Зокрема, у відомій студії «Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события» (1881) історик оперує низкою соціальних типів — українського селянина, благочинного, ватажка-гайдамаки, польського шляхтича-конфедерата, орендаря-єврея. Вони представляють різноманітні соціальні ролі, які адсорбують як індивідуальні прикмети відомих особистостей, приміром ігумена Мельхіседека як прототипу благочинного²⁸⁶, так і колективні устремління («інстинкти») певних спільнот, тобто станів.

Схожі мотиви споглядаємо і в інших текстах В. Антоновича, зокрема у його монографії «Исследование о гайдамачестве» (1876). Зокрема, вчений розглядає «надвірних козаків» як специфічний соціальний тип XVIII ст. та висвітлює їх роль у гайдамацькому русі²⁸⁷. В іншій праці він висловлює думку, що на території Брацлавщини у першій половині XVII ст. так і не встиг утвердитися «новый тип вільного козацтва»²⁸⁸.

Типологічний метод простежуємо і на інших рівнях репрезентації української історії у працях В. Антоновича. Відтак у його текстах типологія досить часто застосовується не тільки для розрізнення / ототожнення різноманітних об'єктів чи процесів світу минувшини, а й для того, щоби виокремити їх сутнісні риси. У лекційних викладах історик називає принцип контролю всієї общини за громадськими справами «типовими рисами Запорожжя»²⁸⁹. Вчений означає

²⁸³ Антонович В. Б. Конспекты лекций по истории козачества... — Арк. 10зв.

²⁸⁴ Его же. Исследование о гайдамачестве. — С. 2, 4.

²⁸⁵ Його ж. Про козацькі часи на Україні. — С. 183.

²⁸⁶ Его же. Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события // Його ж. Моя сповідь. — С. 105.

²⁸⁷ Его же. Исследование о гайдамачестве. — С. 73.

²⁸⁸ Его же. Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украины). — С. 609.

²⁸⁹ Его же. История Юго-Западной Руси. — Арк. 260зв.

«гунське царство» як тип монархії, заснованої кочівниками²⁹⁰, тобто нав'язує до певної культурної чи цивілізаційної підоснови таких державних утворень.

З такої ж перспективи В. Антонович обстоює тезу про два різні типи культури, котрі виявилися в українсько-польських взаєминах XVI–XVII ст. Причому він не віддає остаточну перевагу жодній зі сторін²⁹¹. Окрім того, історик уживає поняття тип для розрізнення народної та шляхетської колонізації українських обширів у сенсі їх соціальних та культурних наслідків. «Коли застанемось над історичним значінням сих двох паралельних типів української колонізації, то висновки вийдуть очевидно не в користь шляхоцького колонізаційного типа, — відзначає автор, — і польським публіцистам можна би порадити не виставляти так запопадливо на вид колонізаторські спосібності і заслуги шляхтичів XVII століття»²⁹². У подібному дусі він розглядає і побутування двох типів козацтва — українського, городового, реєстрового та запорозького, низового²⁹³. Автор навіть зауважує, що «особливий тип козацтва запорозького» постав як вислід зіткнення двох культур — татарської та південно-руської²⁹⁴.

В. Антонович уживає типологію і щодо персоналістичного виміру минулого, зокрема для вирізнення культурної й соціальної значущості як історичних постатей, так і спільнот, які вони репрезентують. Зазвичай вважають, що історична особистість у його представленні постає як «продукт колективістської свідомості, яка в свою чергу виступає за певну історичну модифікацію абстрактної людської природи і обставин часу»²⁹⁵. І, справді, у текстах В. Антоновича історичні персонажі часто-густо подаються як своєрідні виразники певної «суспільної природи», що виразно демонструє позитивістську спрямованість поглядів ученого.

Зокрема, автор так окреслює свою дослідницьку мотивацію щодо однієї з пересічних постатей української минувшини: «Ми можемо відтворити біографію Михайла Мовчана, *особистості досить типової* і тим більше цікавої для характеристики сучасного йому суспільства, позаяк він займав другорядне становище посеред козацької старшини, яка не досягла якоїсь помітної суспільної ролі, і тому його біографія представляє нам тип звичайний, котрий значно більше характеризує побут знатного козацтва першої половини XVIII ст., ніж біографії осіб, що вирізнялися неабияким особистим талантом або розвитком і внаслідок того являли більш виключне явище у своєму середовищі»²⁹⁶.

В аналогічному сенсі В. Антонович згадує й полковника Антона Танського, котрого розглядає як одного з «аморальних типів тодішньої української старшини»²⁹⁷. Проте історик у такому ж ракурсі представляє і вельми яскраві особистості, зокрема подає замальовки типажів польських шляхтичів, яких репрезентують постаті Ієремії Вишневецького та Самуїла Лаца. Якщо першого В. Ан-

²⁹⁰ *Его же*. Киев в дохристианское время // *Його ж*. Моя сповідь. — С. 581.

²⁹¹ *Його ж*. Польсько-українські відносини XVII ст... — С. 17.

²⁹² Там само. — С. 36.

²⁹³ [Антонович В.] Происхождение запорожского козачества // КС. — 1884. — № 8. — С. 48–49.

²⁹⁴ Там же. — № 9. — С. 52.

²⁹⁵ Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича. — С. 72.

²⁹⁶ Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Антонович В. Б. Моя сповідь. — С. 222.

²⁹⁷ *Его же*. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра... — С. 185.

тонович представляє як тип «дворянського демократа», котрий щиро та неухильно тримається принципу рівноправності посеред шляхти і, заразом, являє собою «взірцевого тирана» щодо селян²⁹⁸, то останній подається як оригінальний тип, який відображає нестримний «дух дворянської сваволі та буйства»²⁹⁹.

Іноді В. Антонович навіть пов'язує окремі періоди з визначними особистостями, себто представляє історичний час у контексті тих персональних звершень, які стали знаковими у ту чи іншу добу. Такою постаттю є, приміром, гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. «Загалом *часи Сагайдачного являють собою перелом в історії козацтва*. — стверджує автор. — Козацтво в його добу перетворилося зі станової в загальнонародну справу»³⁰⁰. Водночас В. Антонович відзначає, що цей гетьман був «першим просвітителем України»³⁰¹. В іншому розумінні історик розглядає великих литовських князів: Ольгерда — державного діяча й полководця та Кейстута — язичника-лицаря і дипломата, котрі репрезентують цілком «протилежні типи». Проте він обстоює думку, що вони чудово доповнювали один одного, позаяк представляли два різні «народні елементи» — литовський та руський³⁰².

Однак, В. Антонович не завжди дотримується такого «колективістського» маркування діянь історичних осіб, принаймні, достатньо часто нюансує свої спостереження й узагальнення. Наприклад, він уважає, що Ярославська битва (1245), в якій князь Данило Галицький переміг угорців та поляків, на два сторіччя продовжила самостійне існування Галича³⁰³. Відтак ця особа наділяється рисами виключності, які справили неабиякий вплив на плін історії. Водночас та чи інша постать минулого подається В. Антоновичем у контексті відповідної народної / національної ідеї. Тим-то, авторське представлення історичних особистостей значною мірою залежить від культурно-історичного побутування «національного типу», особливо у критичні, переломні моменти української минувшини.

Скажімо, історик відзначає, що «головна сила Хмельницького полягала в тому, що він був *усебічним представником усієї маси свого народу*, всіх його щиросердних побажань та ідеалів...»³⁰⁴. Саме у цьому розумінні і сприймається заувага В. Антоновича, що діяльність гетьмана «спрямувала історію нашого краю на новий шлях, який остаточно визначив його долю»³⁰⁵. Та навіть така репрезентація колективного / народного в одній постаті не заступала автору соціальної природи тогочасного суспільства. Показовою є оцінка істориком позиції Б. Хмельницького стосовно укладання Зборівської угоди (1649) з Річчю Посполитою, котра подана у його лекційних викладах. «...Ми бачимо з боку Хмельницького дивовижну поміркованість: *Зборівський договір представляв тіптит того, що можливо було б вимагати за тодішніх обставин*; Хмельницький

²⁹⁸ *Его же*. История Юго-Западной Руси. — Арк. 274.

²⁹⁹ Там же. — Арк. 274зв.

³⁰⁰ Антонович В. История малорусского козачества. — Арк. 210.

³⁰¹ *Его же*. История Юго-Западной Руси. — Арк. 267зв.

³⁰² *Его же*. Очерк истории Великого княжества Литовского... — С. 83, 94.

³⁰³ *Его же*. Историко-топографический очерк Южной Руси. — Арк. 7.

³⁰⁴ *Его же*. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // *Його ж*. Моя сповідь. — С. 191.

³⁰⁵ Там же. — С. 190.

же звузив свої вимоги і в етнографічному, і в територіальному, і в становому сенсі, а тому зіткнувся з невдоволенням оточуючих його, котрі вказали на обіцянки в його універсалах», — стверджує В. Антонович³⁰⁶.

На його думку, ця позиція Б. Хмельницького вмотивовувалася тим, що він опікувався інтересами, передусім, козацького стану, а не всього народу³⁰⁷. Цей типаж конструюється істориком досить амбівалентно, позаяк Великий гетьман виступає рівночасно і як неодмінний репрезентант свого народу, і як людина у відповідному соціальному ракурсі! Зрештою, у розвідці про Б. Хмельницького автор, передусім, наголошує на «культурних умовах» його доби, зокрема вимагає оцінювати постать гетьмана в їхньому контексті³⁰⁸.

Натомість постать І. Мазепи представлена В. Антоновичем як соціокультурний типаж Правобережжя, котрий схильний до абсолютизації традицій аристократизму й шляхетства. «Мазепа являв собою оригінальний тип, несхожий за своїм політичним устремлінням на осіб, які оточували його; у нього не було тієї жадоби до збагачення, яку, наприклад, ми бачимо у Самойловича; це людина зовсім інших устремлінь. Він нагадує собою тип, який панував на правому боці Дніпра з шляхетсько-польським устремлінням. — зазначає історик. — Він іде до своєї мети досить раціонально, але недолік його той, що він домагається норми неможливої: він учепився за зразок устрою, який він бачив у Польщі, і вважав, що він можливий і в Україні. Проте ідеал цей був недостатній і тому він мусив укласти фантастичну спілку зі Швецією і сама його спроба реалізувати свій ідеал закінчилася катастрофою»³⁰⁹.

Зауважимо, що В. Антонович убачав у цьому гетьмані самотню особистість, яка ототожнювала «нестачу шляхетства» в українців із недостатнім рівнем цивілізованості тамошнього суспільства³¹⁰. Причому автор уважав, що «біографія Мазепи навіть більш драматична і більш сповнена почувань, ніж вона подається в поетичних творах»³¹¹. Саме з перспективи означеної типології, яка дозволяє репрезентувати особистість як продукт соціокультурних умов, В. Антонович змальовує конфлікт між шляхетським ідеалом І. Мазепи й провідною ідеєю українського народу — рівноправ'ям. Більше того, автор переводить цю колізію з метафізичної царини до соціальної площини.

За його візією, І. Мазепа «завжди дбав про повну автономію свого краю. Але, прямуючи до неї, він помилився у виборі шляху: він цілком не вважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її, а силувався привабити до себе старшину (курсив редактора видання. — Авт.), щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом»³¹². Нещаслива спроба гетьмана розірвати зв'язки з Московським царством, вважає вчений, призвела до того, що «весь Малоросійський народ потрапив в опалу і не тільки старшина, але й уся маса козацького населення мусила випробувати на собі тягар заходів, які значною мірою скорочували автономію

³⁰⁶ Антонович В. История малорусского козачества. — Арк. 235зв.

³⁰⁷ Там же. — Арк. 235.

³⁰⁸ Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого. — С. 193.

³⁰⁹ Его же. История малорусского козачества. — Арк. 247.

³¹⁰ Его же. Содержание Актов о козаках на правой стороне Днепра... — С. 69–70.

³¹¹ Его же. История малорусского козачества. — Арк. 247–247зв.

³¹² Його ж. Про козацькі часи на Україні. — С. 155.

краю»³¹³. Відзначимо, що до носіїв аристократичного ідеалу В. Антонович також відносив гетьманів І. Виговського та П. Тетерю³¹⁴.

Отож представлення колективного / громадського / суспільного крізь призму індивідуального / особистого / персонального подає нам одну з можливих варіацій застосування типології у дослідницьких практиках В. Антоновича. Проте контексти вживання типологічного методу у його текстах вельми широкі, позаяк охоплюють різні рівні репрезентації української історії: буття народів / націй, окремих соціальних спільнот, розгортання масштабних процесів та явищ, позначення окремих історичних об'єктів, персоналістичний вимір минувшини.

Таким чином, інструментальний діапазон та функціональне призначення типології в текстах В. Антоновича вирізняються неабияким розмаїттям. Це — традиційне розрізнення загального / особливого / одиничного, представлення соціального чи суспільного конфлікту на полі історії у розрізі — колективне / персональне, виявлення сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу та їхньої репрезентації у вигляді певного образу тощо.

Та найважливішим досягненням В. Антоновича на ниві дослідницьких практик з обсягу типологічного методу варто вважати його спроби вирвати поняття «тип» із жорстких канонів еволюційної поступовості, натуралістичного організму й адаптувати його до нагальних потреб етнонаціональної та соціальної історії. До цього творчого експерименту, вочевидь, спричинилася полістильна природа його поглядів та світосприйняття (пізньопросвітницький раціоналізм, пізній романтизм, ранній позитивізм), а також прагматично-утилітарні потреби українського національного руху другої половини ХІХ ст., який потребував більш виразних означень або навіть формул щодо становища народу / нації.

Саме сполучення інтуїтивних та аналітичних компонентів мислення дозволило вченому ввести до типології прогностичну перспективу, а відтак вийти на оперування необхідного / можливого / випадкового в історичному процесі. Таке поєднання мало доповнити традиційний інструмент позитивістського історіописання — факторний аналіз. Щоправда, авторська типологія відзначалася очевидною амбівалентністю і незавершеністю. Не випадково в текстах В. Антоновича побутують різноманітні означення народу / нації, які формалізуються у вигляді «етнографічного», «антропологічного», «психологічного» чи ще якогось типу. Зазначимо, що вже найвідоміший учень В. Антоновича — М. Грушевський досить скептично ставився до сполучення етнічних й археологічних ознак у типологічних процедурах³¹⁵.

Видається, що вчений до кінця життя перебував у постійному пошуку відповідних мовних засобів та дослідницьких інструментів, щоби представити більш адекватну візію української історії. Втім, творчий експеримент В. Антоновича у царині дослідницького інструментарію незаперечно виявляє його блискучий талант і фахову майстерність як історика.

³¹³ *Его же*. История малорусского козачества. — Арк. 253.

³¹⁴ *Его же*. История Юго-Западной Руси. — Арк. 285зв.

³¹⁵ *Грушевський М.* Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи / Отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». — СПб., 1904. — С. 2–3.

4.3. Поняття «поступ» у термінологічному апараті М. Драгоманова

У пантеоні української історіографії постать М. Драгоманова посідає незвичайне, поза будь-яким сумнівом почесне місце, що зумовлено цілою низкою передумов та обставин. Академічна кар'єра молодого й талановитого вченого розпочалася зі студіювання класичної давнини. Його магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», захищена 1870 р., була присвячена переосмисленню місця імперської епохи в історії давнього Риму. Проте текст цієї студії демонстрував доволі широке коло зацікавлень молодого М. Драгоманова, які у жодному разі не обмежувалися античністю. Низка пасажів виказувала специфічні думки автора про призначення й функції історії.

Приміром, в одній із сентенцій, щедро розсипаних у тексті дисертації, історик зазначав: «*Історична наука за своєю властивістю не може не відображати у собі боротьбу інтересів національних, релігійних та політичних.* Тому історична форма праць здавна обиралася як один із прийомів пропаганди відомих ідей та полеміки супроти інших»³¹⁶. Якщо взяти до уваги ще й розмаїтті громадські, культурні, педагогічні та дослідницькі практики М. Драгоманова, то стає вповні зрозумілим його становище як українського інтелектуала з досить хитким балансом інтересів між наукою та політикою.

Царина Клію у цій динамічній рівновазі зацікавлень і пріоритетів М. Драгоманова, вочевидь, відігравала неабияку роль, оскільки була саме тим культурним стрижнем, навколо якого формувалися його погляди та світосприйняття. Власне, вона була тим уявним простором, своєрідним експериментальним майданчиком, на якому випробовувалися його суспільно-політичні візії, зокрема проводилися історичні аналогії щодо тодішньої сучасності.

Згодом він досить красномовно означив своє розуміння цих стосунків: «звісно, що *для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія*»³¹⁷. Причому сам М. Драгоманов уважав, що його «історієлюбство» виразно проступило ще в гімназійні роки³¹⁸. За спогадами його рідної сестри Олени Пчілки, «*Михайло зарання, — ще в гімназії, — досить ґрунтовно пізнався з позитивними науками, там же (ще в гімназії) перечитав багато творів, що, при його взагалі аналітичному розумові, могли надати раціоналістичного напрямку його думці...*»³¹⁹.

Та домінуючу роль у цьому процесі незаперечно відіграли інтелектуальні зацікавлення, культурні настанови й естетичний смак, прищепленні його батьком Петром Якимовичем — дрібним полтавським дворянином і літератором. «Батько мій був в отвертій війні зо всім повітовим магнатством і урядом, писав на його “бумаги” всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді всмілювалися “доказувать свои права на вольность”», — згадував М. Драгоманов³²⁰.

³¹⁶ Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К., 1869. — Ч. 1. — С. 33.

³¹⁷ Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. — Коломия, 1894. — С. 4.

³¹⁸ Його ж. Два учителі. — С. 585.

³¹⁹ Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 55–56.

³²⁰ Драгоманов М. Австро-руські спомини... — С. 7–8 (прим.*).

Така налаштованість батька на різноманітні соціальні контакти мусила виплекати у сина ті засади загальнолюдської, всестанової толерантності, котрі повною мірою виявилися у молодого, згодом зрілого М. Драгоманова. Зрештою варто згадати, що Яків Драгоманов — рідний дядько майбутнього вченого був членом Товариства з'єднаних слов'ян. Недаремно ретроспекції щодо цієї організації неодноразово споглядаємо у текстах українського мислителя³²¹.

М. Драгоманов навіть вибудовує своєрідну федералістську традицію української думки від з'єднаних слов'ян до українофілів та хлопоманів 1860-х років, в якій відводить посередню ланку М. Костомарову і його гуртку³²². Відтак він обстоює думку, що «х л о п о м а н і я (мужикоманія), пряме продовження к и ї в с ь к о г о демократично-федерального п а н с л а в і з м у (розбив М. Драгоманова. — *Авт.*)»³²³. Тому витoki федералістських поглядів М. Драгоманова іноді пов'язують із його фамільним корінням, але здебільшого тлумачать у контексті прудонізму³²⁴.

Так чи інакше, але родинне середовище, котре він схарактеризував як «старосвітське українство», підкопане «новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою»³²⁵, достатньо рано сформувало незалежну та креативну особистість. Це повною мірою виявилось у першому життєвому випробуванні — конфлікті у Полтавській гімназії, який призвів до виключення М. Драгоманова 1859 р. Тільки втручання знаного лікаря, ліберального попечителя Київського навчального округу М. Пирогова дозволило юнаку скласти гімназійні іспити та вступити до університету Св. Володимира³²⁶.

На думку професора О. Романовича-Славатинського, М. Драгоманов був *enfant gâté* (фр. *балуваною дитиною*. — *Авт.*) таких знаних викладачів Полтавської гімназії як О. Стронін та К. Полевич³²⁷. Якщо першому майбутній учений завдячував знайомством із тодішніми західноєвропейськими інтелектуальними новаціями, то другому — щирим захопленням класичною давниною.

Директор Полтавської гімназії та училищ Полтавської губернії О. Данилевський уважав вищеназваного О. Строніна (до речі, завзятого атеїста!) «людиною крайніх переконань у розумінні прогресу»³²⁸. Д. Чижевський проводить досить

³²¹ *Его же*. Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы // *Его же*. Собрание политических сочинений / Предисл. П. С. [П. Струве]. — Paris, 1905. — Т. 1. — С. 278, 354.

³²² *Его же*. Предисловие // Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» / С предисл. М. Драгоманова. — Женева, 1885. — С. IV.

³²³ *Его же*. Новые движения среди русских галичан // *Его же*. Политические сочинения / Под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. — М., 1908. — Т. 1: Центр и окраины. — С. 461.

³²⁴ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... — Т. 2. — С. 98.

³²⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини... — С. 4.

³²⁶ Лист попечителя Київського учбового округу М. Пирогова до директора училищ Полтавської губернії О. Данилевського з зауваженням педагогічній раді з приводу виключення М. Драгоманова з гімназії (14 березня 1859 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994 / Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока; передм. І. Бутича. — Львів, 2001. — С. 35.

³²⁷ Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг.: Воспоминания и заметки // ВЕ. — 1903. — № 5. — С. 186–187.

³²⁸ Лист директора Полтавських училищ О. Данилевського до попечителя Київського учбового округу про ставлення учителя Строніна до справи М. Драгоманова (25 березня 1859 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. — С. 36.

цікаву аналогію між поглядами О. Строніна та М. Драгоманова, зокрема наголошує на спільних ідеях, які поділяли обидва інтелектуали (федералізм, конституціоналізм, скептичне ставлення до релігії та ін.)³²⁹.

Таке сполучення позитивізму й античної спадщини спричинилося до формації самобутнього візерунку творчості М. Драгоманова. Не випадково класичну давнину молодий історик сприймав із загостреним відчуттям сучасника. Тож Поступ як фронтальне поняття позитивізму посідає чільне місце у дослідницьких практиках М. Драгоманова як ученого-античника. Ба більше, ідея Поступу є наріжним каменем у конструкції його дисертації *pro venia legendi* (на право викладання в університеті) «Император Тиберий» (1864). «В ній я, зовсім не знаючи новішої заграничної літератури по справі, — згадував М. Драгоманов у своїй автобіографії, — на основі одних класиків, набрів на думку, що *імперія римська не була зовсім упадком римського світу після республіки, а була свого роду прогресом коли не політично, то соціально і культурно*»³³⁰.

Поважну роль ідея Поступу відіграє і у його магістерській дисертації. На думку сучасних російських дослідників, у цій студії М. Драгоманов прагнув представити давньоримську історію у контексті органічно-поступального розвитку³³¹.

Зауважимо, що протягом першої половини XIX ст. поняття «поступ» (рос. *прогресс*) побутувало на маргінесі російського культурного простору, зокрема вживалося епізодично. Наприкінці 1850-х років цей термін вилучили з діловодства, позаяк його вживання спричинило гостре роздратування російського імператора Олександра II³³². Відтак цензор О. Никитенко відзначав у своєму щоденнику у записі від 31 травня 1858 р., що у періодичній пресі навіть заборонили вживати саме слово «прогрес»³³³.

Поширення цього поняття співпало з позитивістською хвилею 1850-х–1860-х років та суспільною атмосферою напередодні й після Великої реформи 1861 р., в якій точилися гострі дискусії щодо шляхів модернізації імперії Романових. «Всі ми, люди середнього віку, пам'ятаємо ще час, коли *найкращі руські люди, змучені руйнівною системою миколаївського царювання, готові були вдовольнитися малим, вельми помірним, але хоч би твердим поступом*, і найщирішим способом пропонували свої послуги державі, від якої очікували такого прогресу», — так схарактеризував автор світовідчування й настрої на зламі дореформених і пореформених часів³³⁴.

Вочевидь, циркуляція терміна «поступ» у дослідницьких практиках М. Драгоманова впродовж 1860-х років пов'язана з позитивістськими канонами істо-

³²⁹ Чижевський Д. Драгоманів і Стронін // Драгоманівський збірник: ПУВПД / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича. — Прага, 1930. — Т. 1. — С. 293–298.

³³⁰ Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. — Львів, 1896. — С. 342.

³³¹ Чесноков В. И. Правительственная политика и историческая наука России 60–70-х годов XIX века. Исследовательские очерки. — Воронеж, 1989. — С. 168–169.

³³² Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. — СПб., 1904. — С. 323.

³³³ Никитенко А. В. Записки и дневник: В 3 т. — СПб., 1893. — Т. 2. — С. 95.

³³⁴ Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. — Genève–Bale–Lyon, 1877. — С. 17.

ріописання, сформованими натуралістичною програмою пізнання, яка постулювала думку про еволюційну єдність світу. Проте представлення цього поняття у його візії не є виразно окресленим, а тим паче незмінним. Адже історик спростовує популярну на той час тезу про безперечність, точніше безумовність суспільного Поступу, яку він вважає метафізичною й шкідливою³³⁵. М. Драгоманов навіть обстоює думку, що ця ідея складає одну із прикметних рис філософії історії та спричиняє довільне групування народів за «ступенями суспільного розвитку», внаслідок чого «історія власного розвитку будь-якого народу лишається на задньому плані і народне життя зображується лише з якогось одного боку»³³⁶.

Схожі розумування, зокрема критичні зауваги щодо абсолютизації ідеї Поступу в історії, споглядаємо і в інших текстах ученого. «*Абстрактна ідея про безумовність поступу всього людства та пов'язаний із нею фаталізм підтримують неповажний погляд на римську історію та на її продовження — імперію Візантійську*», — наголошує М. Драгоманов у своїх перших викладах в університеті Св. Володимира³³⁷.

Зрештою, вчений досить розлого розмірковує про умови та форми історичного Поступу з перспективи минувшини різних народів і держав у своїх студіях з обсягу класичної давнини. Зокрема, він вважає, що «*формула поступу має особливу важливість у питанні про перехід давнього світу у новий, і про історичне значення середніх віків, — доби, — в яку певним чином продовжувалася стара цивілізація і, разом, час, в який до історичного життя ввійшли нові народи, котрі розпочали свій хід розвитку від ступеня первісного дикунства*»³³⁸.

У цьому контексті ідея Поступу постає як своєрідний лакмусовий папірець, який вирізняє різноманітні відтінки історичного часу, передусім зорієнтований на відмінні періоди чи стадії суспільного буття. Такі розумування українського мислителя торували шлях до постановки питання про сфери побутування Поступу та його інтелектуальну і культурну підоснову. М. Драгоманов прагне віднайти витоки ідеї Поступу, зокрема окреслити її побутування в суспільно-політичній та історичній думці.

На його думку, «*ідея поступу лише у деякій частковості постала наприкінці давнього світу, а стала міцною у передових людей в XVIII ст.*»³³⁹. Він навіть вважає, що «ідея поліпшення людини в історії» належала до прикметних ознак XVIII ст.³⁴⁰ Пізніше історик висловиться більш конкретніше, що саме «*між великим англійським бунтом (the great rebellion) і великою французькою революцією (la grande révolution) у передових людей у Європі порвалася укінець віра християнська й виробилась думка про природний і безупинний поступ в історії (курсив М. Драгоманова. — Авт.)*»³⁴¹.

³³⁵ *Его же*. Положение и задачи науки древней истории // *Його ж*. Вибране. — С. 78.

³³⁶ *Его же*. Программа по истории Древнего Востока, представленная историко-филологическому факультету приват-доцентом М. Драгомановым / Отд. оттиск с «Университетских известий». — К., 1865. — С. 2-3.

³³⁷ *Его же*. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира, для получения звания приват-доцента) // УИ. — К., 1865. — № 2. — С. 1.

³³⁸ *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 388.

³³⁹ *Его же*. О состоянии женщины в первый век Римской империи. — К., 1864. — С. 31.

³⁴⁰ *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 220.

³⁴¹ *Його ж*. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 381.

Втім, М. Драгоманов слушно зауважує, що на той час ця ідея була «настільки науковою ідеєю, наскільки і віруванням і навіть революційним віруванням»³⁴². Цей синкретизм уявлень про Поступ та поступовість в історії спричинявся до різноманітних, іноді контраверсійних тлумачень, які представлені у творчості інтелектуалів другої половини XIX ст.

Наприклад, М. Драгоманов тримався думки, що у французів й англійців ідея Поступу мала революційний характер. Натомість німці не тільки примирили цю ідею з релігією, а й надали їй «форму провіденціального виховання роду людського»³⁴³. Отож розуміння ступеня «поступовості» тих чи інших явищ часто-густо залежало не тільки від конкретних обставин та передумов, а й від осягнення істориком самої ідеї прогресу. До того ж, варто взяти до уваги й її версіальність, яка побутувала у суспільній думці XVIII–XIX ст.

Відзначимо, що таке розуміння вводило до авторської конструкції Поступу помітний рефрен, пов'язаний із раціоналістичною вірою у можливість самовдосконалення людини. Скажімо, М. Драгоманов характеризує у лекційних викладах вчення про поступ людства як його «рух від стану дикості до досконалості»³⁴⁴.

Та найцікавішими є його думки про ціннісну, точніше етичну підоснову поглядів ученого чи мислителя. «Але тільки зберігаючи найбільш непохитний ідеалізм (курсив М. Драгоманова. — Авт.), тільки надміцну віру в майбутнє поліпшення людини, історик зможе залишитися чистим правдивим і вільним дослідником. — зазначає М. Драгоманов. — Тільки тоді він, звертаючись до певного джерела, буде-то анналіст, мораліст чи художник, зможе зрозуміти його ідеал, розрізнити колір, в який забарвлюються у ньому факти, і в самих антипатичних явищах знайти знамення поступу, а у найсимпатичніших — початок рутинності і вислід протиприродного порядку»³⁴⁵. Ця настанова не тільки демонструє його світоглядні орієнтири, а й досить складне, почасти суперечливе витлумачення Поступу, який підпорядковується раціональному осмисленню і, водночас, вимагає ідеалістичного, точніше гуманістичного ставлення до людської природи.

Саме на останню рису М. Драгоманова як мислителя звертав увагу його зять — визначний болгарський літературознавець Іван Шишманов³⁴⁶. Але й сам історик уважав себе гуманістом, принаймні за суспільним ідеалом, зокрема писав про це в листі до М. Бучинського від 31 січня 1872 р.³⁴⁷ Недаремно гуманістичні мотиви виразно проступають в епістолярії та численних науково-популярних текстах М. Драгоманова, призначених для народної самоосвіти. Відтак у листі до М. Павлика від 26 лютого 1891 р. історик зазначає: «для мене важно, щоб народ пішов по безпощибно прогресивній дорозі, — та важно щоб зразу

³⁴² *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 221.

³⁴³ Там же. — С. 222.

³⁴⁴ *Драгоманов М. П.* Древний Восток. — Арк. 1зв.

³⁴⁵ *Его же*. О состоянии женщины... — С. 32.

³⁴⁶ *Шишманов І.* Роля України в болгарськiм Відродженнi. Вплив Шевченка на болгарськiх поетiв Передвизвольної Доби. — Відень, 1916. — С. 5

³⁴⁷ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877 / Зладив М. Павлик. — Львів, 1910. — С. 93.

зачепити в ньому найбільше людей, знайшовши в нього потреби, котрі вони вже чують і показавши їм дороги, по яким треба йти»³⁴⁸.

Таким чином, у візії М. Драгоманова ідея Поступу постає не тільки як якась абстракція чи дослідницький інструмент, а як засадний світоглядний орієнтир культурно-громадського діяча. Тому вчений прагне віднайти ті теми, сюжети і навіть персонажі, які дозволяють донести «ідеал поступовості» широкому загалу у просвітницьких та популярних творах. Приміром, ідеї поступу та реакції історик пов'язує з відомими персонажами античної міфології — Прометеем та Зевсом³⁴⁹.

На цьому місці, варто згадати про ідеал науковості М. Драгоманова як історика, котрий, хоч і наслідував позитивістські взірці мислення, проте вирізнявся певною своєрідністю. Передусім відзначимо, що український інтелектуал тримався думки, що ідеал історичної студії неодмінно пов'язаний з академічною свободою творчості. Зокрема, він розрізняв свободу внутрішню та свободу зовнішню! У його текстах віднаходимо гострі пасажі щодо «казенної історії Росії», котра панувала на обширах імперії Романових³⁵⁰.

У лекціях з історії Давнього Сходу М. Драгоманов репрезентує власну візію академічної свободи. На його думку, зовнішня свобода репрезентує тільки один бік «наукових студій, до якої у наш час і дійшли більш чи менш усі цивілізовані суспільства. Не так легко досягнути свободи внутрішньої. Іноді для цього рекомендують байдужість та безпристрасність, які називають безсторонністю і вказують на взірць природознавця. *Насправді виходить, що натураліст не завжди буває і повинен бути неупередженим: він може бути таким тільки тоді, коли розглядає явище безвідносно, але не тоді, коли досліджує взаємовплив явищ*»³⁵¹.

Такий підхід суттєво відрізняється від позитивістських канонів, культивуючих повсюдний сциєнтизм, який в історіописанні часто-густо трансформувався в односторонню апологію об'єктивізму та документалізму. Натомість авторські розумування передбачають, як мінімум, ідеалістичні включення. Та М. Драгоманов не впадає і в цю крайність. За його візією, ідеал історичного твору слід «уважати такий, який би висував би на перший план об'єктивне вивчення фактів, пояснення кожного боку життя кожного народу умовами, від яких воно залежить, і вказівки поступової зміни побуту кожного народу в окремоті... (курсив М. Драгоманова. — Авт.)»³⁵².

У схожому сенсі він висловлюється і у магістерській дисертації, зокрема наголошує, що «історик повинен досліджувати земний зв'язок між подіями, той зв'язок причин та наслідків, який міститься у природі фактів і може бути осягнутий їхнім вивченням»³⁵³. Наведені зауваги вказують як ідею каузальності й генетичного зв'язку, так і те, що вчений усе ж таки поділяв тезу про об'єктивність у відтворенні світу історії, зокрема однозначно відкидав метафізичні настанови.

³⁴⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. — Т. 6. — С. 133.

³⁴⁹ Драгоманів М. Оповідання про заздрих богів. — [Відень], 1915. — С. 36–37.

³⁵⁰ Драгоманов М. Внутреннее рабство... — С. 11.

³⁵¹ *Его же*. Древний Восток. — Арк. 3.

³⁵² *Его же*. Программа по истории Древнего Востока... — С. 4.

³⁵³ *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 182.

Зрештою, М. Драгоманов виразно диференціює історичні студії, передусім виокремлює ті, що збирають факти, та інші, які їх пояснюють³⁵⁴. Більше того, він обстоює думку про «*подвійну ціль історії історіографії*: а) критика достовірності; б) історіографія як один із видів народного життя, — сама історична пам'ятка»³⁵⁵.

В «Очерках историографии в Древней Греции» автор конкретизує це означення за вододілом: факти / ідеї. «Ми можемо вивчати відомий твір, щоби дізнатися, про що в ньому пишеться, досліджувати *ступінь достовірності фактів*, ступінь довершеності їх історичного зображення. Разом із тим той же твір може бути *цікавим з боку ідей*, виражених у ньому з приводу передачі фактів, оцінки подій, самого вибору предмета твору. — зазначає історик. — *У першому випадку ми вивчаємо те, про що написано, у другому — того і той час, в який він писав*»³⁵⁶.

Зауважимо, що М. Драгоманов зазвичай добре розрізняє історію подій і процесів та історію думки, себто «історію суспільних ідей»³⁵⁷. Наприклад, у «Листах на Наддніпрянську Україну» він висловлює глибокий жаль, що минувшина інституцій та ідей залишається нерозробленою в українській науці³⁵⁸. Причому саме висвітленню історії ідей як витворів людської свідомості вчений віддає перевагу у витлумаченні феномена Поступу. «*Спроможність до поступу є властивість переважно людської думки, — відповідно вона буде діяти здебільшого і в сфері, яку породжує ця думка, у так — званій внутрішній історії народу, і тут буде діяти безперервно в тому сенсі в якому ми говоримо: закономірно пробуджуючи нові потреби та вишукуючи засоби їхнього задоволення*», — наголошує М. Драгоманов³⁵⁹.

В іншому місці вчений обстоює тезу, що «*поступ цивілізації виявляється і в свою чергу зумовлюється головним чином силою свідомості наукової, політичної та моральної*»³⁶⁰. Проте в одній із університетських лекцій він зазначає: «*Знання й густота населення, за його одноманітності — складають головну умову поступу та його швидкості*»³⁶¹.

У рецензійному огляді «Записок товариства ім. Шевченка», в якому найбільша увага сконцетрована на розвідці М. Сергієнка (псевдонім М. Грушевського) «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» (1892), М. Драгоманов подає досить конкретні критерії поступу щодо побутування держав на історичній сцені. Зокрема вважають, що його критика спиралася на універсалістсько-прогресистські позиції³⁶².

³⁵⁴ *Его же*. Курсы лекций по истории Древнего Востока, Римской империи и др., читанные в Университете Св. Владимира [автограф; 1864–1873 pp.] // IP НБУВ. — Ф. 172. — Спр. 1. — Арк. 254.

³⁵⁵ *Его же*. Историография Эллады (Конспект лекций) [автограф; 1867 p.] // Там само. — Ф. 1. — Спр. 44067. — Арк. 140.

³⁵⁶ *Его же*. Очерки историографии в Древней Греции. Глава вторая. Геродот // УИ. — К., 1868. — № 1. — С. 1

³⁵⁷ Там же. — С. 1.

³⁵⁸ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 24.

³⁵⁹ *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 325 (прим. 1)

³⁶⁰ Там же. — С. 389.

³⁶¹ Драгоманов М. П. Первобытная культура: 1) Ископаемые; 2) Современные расы и ди-
кари. Лекции [1874 p.] // IP НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44073. — Арк. 29.

³⁶² Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. Р. Пиріг. — Київ-Дрогобич, 2008. — С. 28.

На думку М. Драгоманова, «судити ті держави однаково треба по тому, скільки в них було свідомої організації народних сил (чи з низу в гору, чи з гори в низ) і скільки просвіти, котра всего точніше міряється писемством (розбив М. Драгоманова. — *Авт.*). При присутності сих двох умов держава спосібна к поступу, поліпшанню, к тому, щоб бі форми її перемінились на користь більшости громадян. При сих умовах і реакція, на поверховий погляд антиісторична, на самім ділі повертається на користь прогресу соціологічного»³⁶³.

Такі сентенції демонструють універсалістське розуміння Поступу в історії як породження людської організації, свідомості, духовності та знання. Дехто з дослідників творчості М. Драгоманова обстоює тезу, що український інтелектуал тлумачить Поступ як джерело для політичного, соціального й культурного творення³⁶⁴.

Варто відзначити й ту неабияку роль, яку відігравали дослідницькі практики з обсягу етнографії, міфології та фольклористики у творчості М. Драгоманова. Тим більше, що студії у цій царині відкривали внутрішнє буття історичної людини, в якому молодий дослідник вишукував приховані пружини поступу та його конкретні вияви на сцені минувшини. К. Грушевська наголошувала, що редакторські та фольклористичні практики М. Драгоманова навколо підготовки «Исторических песен малорусского народа» були «серйозною школою українознавства» і спричинилися до становлення його світосприйняття³⁶⁵. Водночас ці практики заклали головні підвалини політичних й історичних поглядів М. Драгоманова³⁶⁶, зокрема авторської конструкції Поступу

Втім, на відміну від «мовної програми» романтизму, скерованої на осягнення екзистенції чи самобутньої душі народу / нації, М. Драгоманов дошукується у «внутрішній історії» не трансцендентної основи, а певних соціальних, господарських, культурних й інтелектуальних передумов Поступу. Зокрема, стагнацію цивілізації давнього Сходу історик пов'язував з її ізольованістю та жрецькою організацією³⁶⁷. Натомість у давньогрецьких державах, на його думку, вперше в історії порушили питання про громадянську свободу — свободу особистості³⁶⁸, котра стала вагомою передумовою їхнього розвою.

У схожому сенсі він розглядав і західництво, яке називав «руським гуманізмом», оскільки уважав, що з цим напрямком російської думки пов'язаний головний чинник літературного й суспільного прогресу Росії³⁶⁹. Крім того, М. Драгоманов відмічав, що Московська держава XVII ст. (до петровських реформ) ви-

³⁶³ Драгоманов М. Рец. на вид.: Записки Товариства ім. Шевченка: вид., присвячене науці і письменству українсько-руського народу / Впорядкував Ю. Целевич. — Львів, 1892. — Ч. 1. — 212 с. // Народ (Коломия). — 1893. — № 17. — С. 187.

³⁶⁴ Федченко П. М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. — К., 1991. — С. 40.

³⁶⁵ [Грушевська К.] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. — [К.], 1927. — Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. — С. СІІІ.

³⁶⁶ Odarchenko P. Drahomanov as Folklorist // AUAAS. — New York, 1952. — Vol. 2, no. 1. — P. 36–37.

³⁶⁷ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 381.

³⁶⁸ Его же. Сиракузские тираны. Конспект лекций по древней истории [автограф; 1867 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 44072. — Арк. 4.

³⁶⁹ Его же. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края // ВЕ. — 1875. — № 7. — С. 159.

робила «достатню частку самопоклоніння, народної та релігійної виключності», власне, сформувала той образ «великоруського селянина», який московські слов'янофіли вважали ідеальним взірцем³⁷⁰.

Отож учений тримався думки, що «зібрана» царями Московщина в XVI–XVII ст. майже зовсім не мала городян-ремісників, тобто *тої основи громадської, якою держалась тоді вся культура Європи й на якій з XVI ст. держиться ввесь поступ її — од вільнодумства до громадівства*»³⁷¹. Ця теза М. Драгоманова про своєрідні риси російської історії, котрі відокремлюють її від європейської культури, рефреном проходить крізь його численні тексти.

«Найбільша частина національних відзнак України від Московії поясняється тим, що *Україна до XVIII ст. була більше зв'язана із Західною Європою і хоть із задержками (дякуючи Татарам) та все ж таки йшла у купі з Зах. Європою в суспільному і культурному прогресі*», — зазначає вчений³⁷². Саме з означеної перспективи М. Драгоманов вишукує поступові явища української історії. «Не можна перелічити, що в українському XVII столітті було чимало такого, що й тепер би згодилось у Росії для громадського поступу, й того, що в нашому селянстві в XVIII–XIX ст. потроху протягалась нитка самостійної історії українських людей»³⁷³.

Загалом проблема скерованості Поступу у конструкції М. Драгоманова простежується доволі виразно, позаяк він прагнув шукати її розв'язання у магістральних засадах руху вселюдської цивілізації, зокрема у соціальних і культурних контекстах побутування народу / нації. «*Але з якого пункту має йти машина поступу: з соціального чи національного — ось питання, про яке можна б було посперечатися з Вами, Михайло Петрович*», — зазначав у листі до нього від 12 вересня 1871 р. мовознавець П. Житецький³⁷⁴.

Однак, питання про підоснову Поступу не є найважливішим у візії М. Драгоманова, оскільки він сприймає суспільство як гетерогенне утворення, зокрема поділяє на поступову меншість і звичайну більшість. «*Але суспільство ніколи не ототожнюється з передовою меншістю, — і завжди воно розпадається на декілька верств, кожна з яких має свій окремий шлях поступу. — підкреслює історик. — Чим швидше рухається меншість, тим на більшу кількість таких верств розпадається суспільство, тим складніше, — ми сказали б, хімічні з'єднання між ними, — тому з більш різноманітних даних складається те, що ми називаємо поступом суспільства*»³⁷⁵.

Така диференціація суттєво ускладнює та помітно нюансує авторське розуміння Поступу, яке постає як своєрідний соціальний баланс, ба навіть як динамічна взаємодія між різними верствами і станами суспільства. Звідси й походить теза М. Драгоманова про «аристократичні» та «демократичні» періоди в історії, котрі різняться як за темпами суспільних перетворень, так і глибинними наслідками. «*Переважаю швидкі переміни політичні та культурні бувають*

³⁷⁰ *Его же*. Восточная политика Германии и обрусение // *Его же*. Политические сочинения. — Т. 1. — С. 116, 129.

³⁷¹ *Його ж*. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 406.

³⁷² Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова. — С. 362.

³⁷³ *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 418.

³⁷⁴ Архів Михайла Драгоманова. — Т. 1. — С. 110.

³⁷⁵ *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 378.

в аристократичні періоди історії, тоді як повільніші, але більш глибокі й ширші за обсягом, відповідають періодам демократичним. Подібні зміни періодів блискучого й тихого розвитку, біжучого вперед, який виховує, привчає, підготовлює, трапляються дуже часто в історії і донині», — відзначає вчений у своїй магістерській дисертації³⁷⁶.

Зрештою, опозиція аристократичне / демократичне чи монархічне / республіканське посідає помітне місце у текстах М. Драгоманова. З цієї перспективи історик часто-густо розглядає чи оцінює не тільки окремі епохи, а й визначальні і знакові події минувшини, приміром Переяславський договір 1654 р. «*Ся унія республіканської і демократичної “Малоросії” з “Великоросією” монархічною і боярською, була така анормальна, —* зазначає М. Драгоманов, — що швидко (1667) самі царі воліли уступити Польщі правий берег Дніпра, щоб міцніше запевнити свою владу на лівому»³⁷⁷. В іншій студії він наголошує: «розуміється само собою, що серед таких обставин унія України з Москвою не могла бути тривка, особливо коли зважати на деспотизм урядників московських і ріжноту звичаїв обох народів (уже Хмельницький казав, що “Москва за дика”»³⁷⁸.

Зазначимо, що в листі до М. Павлика від 11 січня 1889 р. М. Драгоманов згадував про свій намір написати розвідку з приводу відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві (1888), в якій планував «показати в реальній світі, як Хм[ельницький] з Україною попавсь під царя Московського через свою дипломатію та роялізм народу»³⁷⁹. Саме такі розумування М. Драгоманова й виплекали афористичне та негативне означення доби української минувшини під владою імперії Романових — «Пропадший час», подане у його славнозвісній однойменній праці. У подібному дусі історик оцінював й інші події за доби України-Гетьманщини.

Наприклад, Гадяцький договір 1658 р. М. Драгоманов уважав політичним ідеалом вищої верстви козацтва. Ба більше, він обстоював думку, що Б. Хмельницький «імовірно сам перед своєю смертю згодився був на основи того договору»³⁸⁰. Натомість Бендерський договір 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика з козаками історик оцінював як «вершок політичних змагань Запорожа»³⁸¹, яке репрезентувало «центр демократичних змагань» української людності³⁸².

Варто відзначити, і досить позитивне ставлення М. Драгоманова до реформи 1861 р., яку він трактував як «економічний та соціальний поступ великої маси народу» на засадах «поземельної й общинної самостійності»³⁸³. У «Листах на Наддніпрянську Україну» автор обстоює думку, що «аграрні реформи 1863–66 рр. власне закінчують період української історії, початий Б. Хмельницьким, і через те одчиняють новий період. Вони доби́ли політичну силу панства поль-

³⁷⁶ Там же. — С. 379.

³⁷⁷ Драгоманов М. Нації Східньої Європи та інтернаціональний соціалізм // З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жене́вський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. — Wien, 1922. — С. 175.

³⁷⁸ Драгоманів М. Козаки / Пер. з нім. М. Павлика. — Львів, 1906. — С. 22.

³⁷⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик. — Чернівці, 1912. — Т. 5: (1886–1889). — С. 311.

³⁸⁰ Драгоманів М. Козаки. — С. 23.

³⁸¹ Там само. — С. 29.

³⁸² Там само. — С. 27.

³⁸³ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение... — С. 172.

ського на Україні і через те поставили й справу українсько-московську так ясно, як доти вона не могла ставитися»³⁸⁴.

Та М. Драгоманов віднаходив на теренах минувшини й обнадійливі приклади, приміром, Велике князівство Литовське, котре він не тільки розглядав як східноєвропейську федерацію, принаймні як її зародок, а й уважав «зразком культурної білорусько-української держави з доволі природними кордонами»³⁸⁵. «Якби подібні відносини проіснували два-три століття, то доля всього Сходу Європи була зовсім іншою, звичайно, більш щасливою, ніж тепер», — стверджує історик³⁸⁶. У схожому сенсі автор оцінював й історію Запорозької Січі, котру називав «федеративною громадою козаків на Дніпрі»³⁸⁷. Натомість він гостро засуджував централістичні візії історії, зокрема представлення східноєвропейської минувшини у відомому багатотомнику російського історика С. Соловйова³⁸⁸.

Таким чином, за версією М. Драгоманова, Поступ постає не тільки у вигляді певного соціального балансу, а й як змагання та взаємодоповнення контраверсійних суспільних ідеалів — федералізм / централізм.

Зауважимо, що український інтелектуал здебільшого поділяв позитивістську візію щодо Поступу. «Навряд-чи зробимо помилку, якщо скажемо, що основні та найбільш вірні ідеї позитивної школи полягають у тому, що а) *поступ людського життя відбувається закономірно, проте епохами, які змінюються не фаталістично (як в теорії місії народів), але органічно й логічно впливаючи одна з другою; і б) що поступ цей залежить від безперервного ходу розумового розвитку*», — підкреслює історик³⁸⁹.

У славнозвісній студії «Шевченко, українофіли і соціалізм» М. Драгоманов характеризує О. Конта як особистість й інтелектуала, що дав «величезну картину поступу людського в думці й громадських порядках у своїй *“Позитивній філософії”*»³⁹⁰. Водночас автор наголошує на взаємозумовленості ідей Поступу та закономірності в історії. На його думку, «тільки з визнанням ідеї поступу визнання певної правильності й закономірності в історичних явищах віднайшло собі тверду основу»³⁹¹.

Та вічний скептицизм М. Драгоманова стосовно «довершених» теоретичних формул дається визнаки і у цьому питанні. Тому у його текстах неодноразово споглядаємо критично-недовірливі нотки щодо існування яких-небудь «об'єктивних законів» в історичній науці³⁹².

Авторські зауваги та природознавчі метафори («хімічне з'єднання», порівняння історії з фізіологією і т. п.) виказують уповні очевидний позитивістський

³⁸⁴ Його жс. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 36.

³⁸⁵ Его же. Историческая Польша и Великоорусская демократия. — Женева, 1881. — С. 21.

³⁸⁶ Там же. — С. 21.

³⁸⁷ Драгоманов М. Українська література, проскрибована російський урядом / Пер. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша; вступ. слово М. Колесси. — Львів, 2001. — С. 59.

³⁸⁸ Його жс. Україна і центри (Замість фельетона і бібліографії) // Громада. Українська збірка / Впорядкована М. Драгомановим. — Женева, 1878. — № 2: Звістки про Україну 1876–1877. — С. 427.

³⁸⁹ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 388.

³⁹⁰ Його жс. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 376.

³⁹¹ Его же. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 37.

³⁹² Его же. Государственные реформы Диоклециана... — С. 20.

шар у стилі мислення М. Драгоманова, зокрема потужні впливи натуралістичної програми пізнання у просторі соціогуманітаристики другої половини XIX ст. Недаремно інтерпретатори його творчості зазвичай відносять українського інтелектуала до adeptів позитивістської думки: «впевнений позитивіст і раціоналіст» (Б. Кістяківський)³⁹³, «послідовник Контовського позитивізму» (О. Гермайзе)³⁹⁴, «Драгоманов заявив себе позитивістом, ставши на цей ґрунт в 60-х роках» (М. Шаповал)³⁹⁵, «типовий син доби позитивізму» (І. Лисяк-Рудницький)³⁹⁶ і т. п.

Проте позитивістські настанови у візії М. Драгоманова формулюються вкрай обережно, зокрема з низкою застережень та виключень. Відтак обстоюючи положення про Поступ як закономірний вислід людського буття та «розумового розвитку» він усе ж таки не ігнорує духовні й ідеальні чинники, які багатьма прихильниками позитивізму вважалися метафізичними, тобто такими, що не варті уваги. Тим більше, що реалізація «поступових змін» в історії у жодному разі не сприймалася вченим як беззастережна та безумовна.

Відзначимо, що у стилі мислення М. Драгоманова чільне місце посідає просвітницько-раціоналістичний шар, який самобутньо доповнює й корелює позитивістські настанови. Передусім, це — непорушна віра у людський Розум та його витвори — суспільні ідеали, обстоювання раціональної підоснови пізнання, надання науці та літературі соціальних функцій та ін.³⁹⁷ Більше того, він є автором численних текстів культурно-просвітницького спрямування, які, за виразом Б. Кістяківського, могли б прикрасити будь-яку популярну літературу³⁹⁸.

Такий просвітницький і, водночас, раціоналістичний пласт у стильовому профілі М. Драгоманова помітно корелював його позитивістські уявлення стосовно Поступу на історичних теренах, позаяк вносив антропоцентричні чи гуманістичні складові. Тож різноманітні метаморфози на обширах минувшини сприймалися автором із різних перспектив, зокрема зі становища історичної Людини, котра повною мірою відчуває плин суспільного буття. Видається, що М. Драгоманов уводить до своєї візії елемент вірогідності, позаяк міркує про можливість, а не автоматичну неминучість історичного Поступу!

На його думку, «справа історика, коли він підходить до вивчення якої-небудь частини державної історії народу, дослідити перш за все його державну систему, ідеал суспільного порядку, потім умови, які спричинилися до життя цього ідеалу, засоби, якими втілюється цей ідеал у дійсності, нарешті можли-

³⁹³ Кістяковский Б. М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Драгоманов М. П. Политические сочинения. — Т. 1. — С. X.

³⁹⁴ Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. — 1926. — № 2/3. — С. 129.

³⁹⁵ Шаповал М. Михайло Драгоманов як ідеолог нової України (З нагоди 35-ліття смерті і 50-ліття програми українського соціалізму). III. Науковий світогляд М. Драгоманова // Драгоманов М. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / Під заг. ред. П. Богацького. — Прага-Нью-Йорк, 1937. — С. 34.

³⁹⁶ Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — С. 381.

³⁹⁷ Гаєвська Л. О. Літературно-естетична концепція М. Драгоманова в контексті культурософії XIX ст. // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Відп. ред. Р. С. Міщук. — К., 1991. — С. 46.

³⁹⁸ Кістяковский Б. Указ. соч. — С. LXXV.

вість досягнення правди у суспільстві та *можливість поступу у майбутті, за відомого порядку*»³⁹⁹. Скажімо, з устроєм Римської імперії вчений пов'язував першу спробу реалізації «ідеалу величезної держави з рівноправністю (підкреслення М. Драгоманова. — *Авт.*) усіх її частин»⁴⁰⁰.

Отже, побутування народу / нації на сцені історії сприймається М. Драгомановим як своєрідне існування у просторі та часі, передусім у контексті певної доби, проте розгортається у вигляді розмаїтих форм на теренах державного, культурного, інтелектуального, господарського, політичного та соціального життя⁴⁰¹. Причому авторське потрактування Поступу пов'язується не з якоюсь окремою нівою історичного буття, а з їхньою множинністю, ба навіть зі своєрідним переміщенням, перетіканням із однієї сфери до іншої.

Ці думки М. Драгоманов резюмує у вигляді кількох загальних положень, представлених у магістерській дисертації: «а) історія народу повинна бути розглядувана з *державно-національного* боку і *соціально-культурного людського* (курсив М. Драгоманова. — *Авт.*); б) занепад однієї зі сторін не тільки не завжди тягне за собою занепад іншої, але часто зумовлює собою поступ іншої; с) поступ цивілізованого народу не припиняється, доки народ не поставлений в умови, що рівні фізичній смерті, фізичним лихоліттям або завоюванням, — хоч цей поступ може уповільнюватися, бути не всебічним, при чому поступ з одного боку може супроводжуватися затримкою чи занепадом з другого»⁴⁰². В іншій студії він наголошує, що в «кожного народу *відбуваються коливання в устремлінні до прогресу*»⁴⁰³.

Таке розуміння Поступу, безперечно, підважувало його лінійне й абсолютне потрактування, властиве багатьом позитивістським візіям, зорієнтованим на той чи інший суспільний ідеал, себто на досягнення якоїсь вищої стадії прогресивної еволюції у дусі оптимістичного фаталізму — «позитивної», «гармонічної», «індустріальної» і т. п. На думку історика Г. Іггерса, з такої перспективи тогочасні мислителі представляли минувшину як рух до нормативного чи раціонального суспільства⁴⁰⁴. Згадаємо, приміром, знамениту схему трьох стадій інтелектуальної еволюції людства одного з фундаторів позитивізму О. Конта, котра увічнюється вищим — позитивним чи науковим станом⁴⁰⁵.

Натомість М. Драгоманов уводить до схеми Поступу ідею суперечності і навіть гострого конфлікту між різними сферами історичного буття, зокрема культури й політики, що руйнує ідеали поступовості! Звісно, ці розумування українського мислителя досить далекі від ніцшеанського розчарування кінця ХІХ ст., вислідом якого стала думка про Поступ як забобонну людства. Проте вони свідчать, що М. Драгоманов істотно трансформував пануючі уявлення про Поступ

³⁹⁹ Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана... — С. 2–3.

⁴⁰⁰ *Его же*. Сиракузские тираны. — Арк. 4

⁴⁰¹ *Його ж*. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 421.

⁴⁰² *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 324–325.

⁴⁰³ *Его же*. Император Тиберий (Рассуждение pro venia legendi М. Драгоманова) // УИ. — К., 1864. — № 1. — С. 36.

⁴⁰⁴ *Iggers G.* The Idea of Progress: A Critical Reassessment // The American Historical Review. — 1965. — Vol. 71, no.1 — P. 4.

⁴⁰⁵ *Конт О.* Дух позитивной философии... — С. 10.

як якусь єдину «машину» чи «механізм», що впевнено й беззастережно рухається на обширах Клію.

«Що вирізняє ідею поступу у Драгоманова, то це її точне, обережне і відносно критичне формулювання. — зазначає І. Лисяк-Рудницький. — Драгоманов ніколи не сприймав поступ як якийсь автоматичний процес у природі і не ототожнював його з технологічними досягненнями й нагромадженням матеріальних благ, як це робило багато представників вульгарного лібералізму XIX ст.»⁴⁰⁶. Але Б. Крупницький розглядав М. Драгоманова як «типового представника ідеї лінійного прогресу»⁴⁰⁷.

Втім, про лінійність конструкції М. Драгоманова варто вести мову з низкою поважних застережень. Адже він представляє ідею Поступу як ідейне й духовне змагання у царині культури, соціальних і політичних відносин, суспільних інституцій, господарства тощо. Саме у такому сенсі історик потрактує ідею Прогресу на обширах давньоримської минувшини. «Тільки ж сей прогрес в цивільній, горожанській рівності, котрий становить головний змісл і славу історії Риму в усему світі, ішов фатально, від часів невдачі італійської федерації, поряд з регресом в справі політичної вільності», — підкреслює автор⁴⁰⁸.

У схожому контексті український мислитель висвітлює й історію Візантії, зокрема наголошує, що імперії РOMEЇВ вдалося витримати натиск язичницьких племен, а згодом — персів, арабів та турків. «Унаслідок цих причин поступ Візантії уповільнений, історія сповнена огидних явищ, — але вона все-таки не заслуговує того презирства з яким до неї ставляться історики всіх можливих напрямів. Варто тільки осягнути її справжній сенс, який, як видається нам, полягає у збереженні необхідних для поступу елементів давньої культури і в акомодатії (приспосованні — Авт.) їх, якщо не завжди до християнства у відомих віросповідних формах, то до християнських начал загалом», — стверджує вчений⁴⁰⁹.

Зрештою, Поступ у його візії постає не тільки у відмінній подобі, а і різниться своїми виявами, швидкістю й інтенсивністю, себто виступає як досить мінливе та суперечливе явище, що оживає на несподіваних відтинках історичного часу. «Не раз бувало в історії Європи, що найгірші часи апатії громадської, реакції були власне перед часами акції, поступу», — відзначає М. Драгоманов⁴¹⁰. Однак, такий підхід потребував конкретизації, себто висунення низки мірил вартості, з перспективи яких висвітлюється й оцінюється складний і суперечливий світ історії. Тому авторське сприйняття Поступу пов'язане з цілою низкою культурних та інтелектуальних орієнтирів.

Це досить точно відмітив один із перших радянських біографів М. Драгоманова Д. Заславський (згодом одна з найсуперечливіших та найодіозніших статей тодішньої публіцистики і критики!), який звернув увагу на «нормативність» авторського потрактування Поступу щодо політичної, культурної та

⁴⁰⁶ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. — С. 306.

⁴⁰⁷ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 1. Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 139.

⁴⁰⁸ Драгоманів М. Старі хартії вольності. — [Відень], 1915. — С. 22.

⁴⁰⁹ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 323.

⁴¹⁰ Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 82.

соціальної творчості⁴¹¹. Проте зауважимо, що «нормативність» М. Драгоманова виглядає не стільки як категоричний припис або універсальний ідеал, скільки як певна міра, точніше мірило суспільної рівноваги. Відтак низка авторських дороговказів творить ту самобутню, часом неповторну систему координат, у межах яких М. Драгоманов розглядає Поступ в історії. Однією з таких світоглядних віх є ставлення історика до революції, себто до думки про неодмінну революційну природу самої ідеї Поступу.

Скептицизм, а радше негативізм М. Драгоманова щодо революційних перетворень споглядаємо ще на сторінках вищезгаданої магістерської дисертації. «Революції не робляться на рожевій воді», — і перевороти не чиняться так, як хотілося б історикам. — зазначає дисертант. — *Не говорячи про пролиття часто безневинної крові, вельми часто і багато хорошого зі старого порядку гине під час становлення нового*⁴¹².

Та ще відвертіше М. Драгоманов висловлюється щодо революційних потрясінь у громадівських виданнях. «В XIX ст. багато було повстань, — а ні одно з них не здоліло змінити до коріння порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія й біологія, показали, як помалу йдуть всі зміни на світі і *замінили слово révolution на слово évolution (розпускання, зріст)*. Нова наука природня мусить перевчити письменних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу, і що державні чи противудержавні заходи й повстання — тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському життю, а далеко не все», — підкреслює вчений⁴¹³.

У широкому сенсі М. Драгоманов прагне представити крайні й екстремальні форми соціальних перетворень як своєрідний вияв історичної еволюції, в якій «військові дії, як вибухи, класова ненависть, бунти та *революції, звичайно, неминучі, але в якій вони складають лише частку і при тому не найсуттєвішу*»⁴¹⁴. В іншій праці він обстоює тезу, що в «історичному поступі більш усього має силу не добра воля осіб із усіма тими судами над ними, карами й страхами кари й каянням, а *мимовільний зріст громадського життя та впорядкована громадська праця й тиха, й гостра*»⁴¹⁵. Ці думки М. Драгоманова досить цікаво корелюються з його соціалістичним *credo* зокрема та світоглядом загалом.

Однак, схильний до виразної саморефлексії вчений наголошує, що він є соціалістом західноєвропейської школи, а не «російським нігілістом»⁴¹⁶. Більше того, для українського діяча властива мінливість, ситуативна динамічність і, заразом, послідовна спадкоємність у представленні власної належності до провідних політичних доктрин.

⁴¹¹ Заславский Д. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. — К., 1924. — С. 41.

⁴¹² Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 12–13.

⁴¹³ Його ж. «Передне слово» до «Громади». 1878 // З починів українського соціалістичного руху. — С. 136.

⁴¹⁴ Его же. La Révolté об иллюзиях конспираторов и революционеров // Его же. Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисловие ко второму тому Б. К. [Б. Кистяковского]. — Paris, 1906. — Т. 2. — С. 441.

⁴¹⁵ Його ж. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 378.

⁴¹⁶ Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова. — С. 374 (прим*).

Скажімо, на початку 1880-х років засуджуючи яacobінські та централістичні тенденції у російському революційному русі М. Драгоманов називає себе «українським соціалістом-федералістом»⁴¹⁷. У листі від 15/27 лютого 1891 р. до М. Павлика автор означає свої погляди як думки «старого анархіста прудонівської школи, котрий мабуть чи не оден зоставсь на всю Европу»⁴¹⁸. Натомість у листі 1894 р. до часопису «Kurjer Lwowski» М. Драгоманов зазначає, що він є європейським лібералом і соціалістом на кшталт англійських радикалів та соціалістів⁴¹⁹.

Зауважимо, що авторські симпатії до англійської культури та політики неодноразово проступають у його текстах⁴²⁰. В одній із публіцистичних заміток він називає Британську імперію «країною вікової свободи та політичної мудрості»⁴²¹, а у незакінченій студії «Старі хартії вольності» вважає цю країну «прикладом новішого легітимізму конституційного»⁴²². Певне світло на природу таких симпатій кидає його донька — Лідія Драгоманова-Шишманова: «Батько мій надзвичайно любив саму історію Англії, а її поступову еволюцію він уважав більш доцільною, ніж перевороти у Франції. Він був еволюціоністом по душі»⁴²³.

Послідовники та низка інтерпретаторів творчості М. Драгоманова досить часто ототожнюють його політичні погляди здебільшого з анархічним соціалізмом, передусім із прудонізмом⁴²⁴, політичний ідеал якого вбачають у вільній спілці громад⁴²⁵. Проте таке потрактування виглядає однобічним, оскільки український учений спирався на широкий інтелектуальний та культурний підмурок європейської думки. Наприклад, М. Грушевський уважав, що погляди М. Драгоманова еволюціонували від «анархистично-революційного федералізму» до «федералізму конституційно-парламентного»⁴²⁶, себто скерованого на еволюційні зміни суспільства. Втім, у більш ранній студії М. Грушевський представляє М. Драгоманова як прибічника «еволюційного соціалізму з сильним народницьким відтінком»⁴²⁷.

⁴¹⁷ Драгоманов М. П. Тираноубийство в России и поведение западной Европы // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 347.

⁴¹⁸ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. — Т. 6. — С. 128.

⁴¹⁹ Лист М. Драгоманова, опублікований у часописі «Kurjer Lwowski» із спростуванням тверджень книги С. Зеленьського «Генеза і розвиток нігілізму в Росії» (1894 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. — С. 257.

⁴²⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 117.

⁴²¹ Его же. Накануне новых смут // Его же. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 760.

⁴²² Його ж. Старі хартії вольності. — С. 27.

⁴²³ Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова // Дзвін. — 1991. — № 10. — С. 141.

⁴²⁴ Лозинський М. Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова. — [Відень], 1915. — С. 31; Феденко П. Михайло Драгоманов і П'єр Жозеф Прудон // Драгоманівський збірник... — Т. 1. — С. 286; Лучишин І. Будьмо справедлив! (М. Драгоманов) // КВ. — 1944, 29 січ. — № 19. — С. 3.

⁴²⁵ Крупницький Б. 9. З української типології: I. Дещо до характеристики українського національного духа // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 190.

⁴²⁶ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти // З починів українського соціалістичного руху. — С. 86.

⁴²⁷ Его же. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Его же. Освобождение России и украинский вопрос. — С. 51.

Видається, що світогляд М. Драгоманова сполучав різноманітні ідеї з обсягу низки політичних доктрин другої половини XIX ст., зокрема соціалізму, анархізму, лібералізму тощо. Відтак у калейдоскопічній рецепції сучасників він одночасно постає як космополіт та інтернаціоналіст, ліберал і соціаліст, конституціоналіст та федераліст, гуманіст і демократ, поступовець й еволюціоніст, державник і анархіст, прихильник протестантизму й релігійний вільнодумець і т. п. Та й пізніші інтерпретації поглядів і світосприйняття М. Драгоманова вирізнялися крайньою контраверсійністю та численними спробами модернізувати його візію⁴²⁸.

Отож ці парні означення, коли йдеться про світосприйняття та погляди М. Драгоманова є не стільки контраверсійними, скільки взаємодоповнюючими. За спостереженням Є. Пизюра, з «класичного лібералізму Драгоманов прийняв лише його політичну доктрину, а відкинув соціальну»⁴²⁹. Не випадково знаменитий німецький соціолог М. Вебер прихильно відгукнувся про конституційний проект М. Драгоманова, викладений у праці «Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы» (1884)⁴³⁰. Не бракує і сучасних інтерпретацій конституціоналізму М. Драгоманова, котрий потрактовують у найрізноманітніших контекстах⁴³¹.

Натомість ідея обстоювання волі чи свободи Особистості за будь-яких суспільно-політичних передумов, яка посідає чільне місце у світогляді М. Драгоманова, безперечно походить із царини анархічної доктрини П.-Ж. Прудона. Помітне місце у його поглядах посідають й ідеї Р. Оуена, за висловом М. Драгоманова, одного з чільних «європейських соціальних учителів»⁴³², якого вважають прихильником суспільного раціоналізму та поборником «нової розумової віри». З працями цього англійського теоретика соціалізму М. Драгоманов ознайомився ще в гімназійні часи⁴³³. Зокрема, думка англійського соціаліста про те, що особистість є продуктом соціального оточення («загального устрою»), циркулює у текстах українського інтелектуала⁴³⁴.

Зрештою, О. Мицюк слушно зауважив, що «Драгоманов належить до постатів многогранних. Його не укласти в прокрустове ліжко якогось одного вузького напрямку»⁴³⁵.

⁴²⁸ Дмитриченко В. С. До оцінки соціалістичних поглядів М. П. Драгоманова (1841–1895) // З історії філософії і соціології на Україні: Республ. міжвідомч. зб. — К., 1968. — С. 83–84.

⁴²⁹ Пизюр Є. Конституційна програма і теорія М. Драгоманова // ЛДП. — 1966. — № 8/10. — С. 4.

⁴³⁰ Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии / Пер. с нем. — К., 1906. — С. 24.

⁴³¹ Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова: Автореф. дис. ... к. юрид. н.: 12. 00. 01 / НАНУ. ІДПК. — К., 1998. — 16 с.; Комзюк Л. Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття: Автореф. дис. ... к. юрид. н.: 12. 00. 01 / УВС. — Харків, 1999. — 18 с.

⁴³² Драгоманов М. П. Украинская «Громада» в рецензии г. Стефановича // Драгоманов М. П. Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 221.

⁴³³ Його жс. Листи до Івана Франка і інших. 1887–1895 / Видав І. Франко. — Львів, 1908. — [Ч. 2]. — С. 19.

⁴³⁴ Його жс. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 357, 376–377.

⁴³⁵ Мицюк О. Рец. на кн.: Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. — Відень: УСІ, 1922. — 212 с. // НУ (Прага). — 1922. — № 10/11. — С. 53.

Привертають увагу й комунікаційні зв'язки М. Драгоманова, позаяк коло його особистих контактів вражає як своє строкатістю, так і розмаїтістю суспільно-політичних та громадських кольорів. Недаремно М. Павлик та І. Франко ще за життя М. Драгоманова переймалися долею його величезного архіву. Вони побоювалися, що у Софії ці матеріали можуть по смерті М. Драгоманова потрапити до російського уряду та спричинити величезну кількість політичних процесів⁴³⁶.

За іронією долі, політичні ідеї М. Драгоманова були затребувані різними партійними теоретиками на початку ХХ ст. — конституційними демократами (кадетами), радикалами-демократами, соціалістами-федералістами, соціалістами-революціонерами та ін., що спричинило своєрідне змагання навколо інтелектуальної спадщини українського мислителя.

Так чи інакше, сполучення відмінних політичних ідей було своєрідним запобіжником у світосприйнятті М. Драгоманова щодо крайнощів ліберальних або соціалістичних проєктів. На думку О. Прицака, «він створив собі свій *плюралістичний світогляд*, в якому побіч себе гармонійно стояли лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура, як база функціонування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму (він ставив вище протестантизм, ніж православ'я), та етичний, (не політичний!) соціалізм»⁴³⁷.

Сучасні дослідники розглядають і потрактовують такі поєднання різноманітних політичних та інтелектуальних складових як проблему цілісності чи незавершеності, динамізму або ригідності світосприйняття М. Драгоманова⁴³⁸. Схожу систему противаг споглядаємо й у драгомановській конструкції поняття «поступ», котре рефреном проходить крізь його дослідницькі, громадські та політичні практики.

Загалом М. Драгоманов як інтелектуал зорієнтований на еволюційне досягнення поступу як на ниві політики, так і в царині історії. Недаремно його сучасники (В. Дебогорій-Мокрієвич, С. Русова) вважали, що досягнення соціалістичного ідеалу він пов'язував виключно з еволюційним шляхом суспільних перетворень⁴³⁹. М. Драгоманов навіть уводить самобутню шкалу революція / еволюція, яка виступає одним із засадних мірил вартості у його світогляді. Зазначимо, що у рецепції історика ця дихотомія представлена як своєрідна полярність у способах досягнення Поступу, хоч він віддавав незаперечну перевагу суспільній еволюції. Відтак сучасний дослідник А. Круглашов навіть називає М. Драгоманова еволюціоністом-поступовцем, який продукує оптимістичні настанови⁴⁴⁰.

⁴³⁶ Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових // ЗНТШ (Львів). — 1997. — Т. 234. — С. 458.

⁴³⁷ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. — Київ-Кембридж, 1991. — С. 8–9.

⁴³⁸ Круглашов А. Драма інтелектуала... — С. 13.

⁴³⁹ Дебогорій-Мокрієвич В. Із споминів про М. П. Драгоманова (Писано весною р. 1922) // ЗСЛ. — К., 1927. — Кн. 1. — С. 290; Спогади Софії Русової про Михайла Драгоманова (1905 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. — С. 393.

⁴⁴⁰ Круглашов А. Драма інтелектуала... — С. 159–160.

М. Драгоманов украй негативно сприймав насильницькі дії як на історичній сцені, так і у тодішньому суспільному житті. Проте він категорично відкидав і толстовський містицизм із його ідею не чинити спротив насильству, позаяк уважав її «непоступовою для народів Росії»⁴⁴¹. З такої перспективи ставлення українського інтелектуала до дій російських революціонерів, зокрема їхніх терористичних актів, було достатньо складним. Приміром Л. Дейч підкреслював, що він надзвичайно гостро засудив убивство у 1878 р. шефа жандармів М. Мезенцова, позаяк уважав, що «тільки безчесна людина може вдарити кинджалом, не попередивши свого супротивника»⁴⁴². Натомість російський революціонер-народник В. Дебогорій-Мокрієвич відзначав, що М. Драгоманов схвалив цей замах і лише згодом посів негативну позицію щодо радикалізації російського революційного руху, який дедалі більше набував централістичних та якобінських рис⁴⁴³. За висловом А. Кримського, М. Драгоманов був «палким ворогом тероризму»⁴⁴⁴.

Зауважимо, що терористичний акт народовольців 1 березня 1881 р., внаслідок якого загинув імператор Олександр II, український діяч засудив однозначно та категорично, зокрема назвав його канібалізмом⁴⁴⁵. «Ми не станемо як канібали, витанцювувати перед трупом ворога», — підкреслює М. Драгоманов у своїй замітці «Смерть Александра II»⁴⁴⁶. Така позиція завдала істотного удару по його репутації у російських революційних колах початку 1880-х років⁴⁴⁷, оскільки до того часу він уважався «своєю» людиною, хоч і з вельми поміркованими поглядами.

Апогею ці настрої сягнули за часів редагування М. Драгомановим женеvської газети «Вольное слово» (1882–1883), котру пов'язують, то з таємним осередком ліберальних земців «Земский союз» (цього погляду, вочевидь, дотримувався сам редактор!), то з діяльністю правомонархічної і, заразом, аристократичної організації «Священная дружина» на чолі з графом П. Шуваловим, яка намагалася боротися з російським революційним рухом нетрадиційними засобами (провокації, проведення кампаній із дискредитації окремих осіб та груп і т. п.). Низка дослідників припускає / стверджує, що саме «Священная дружина» фінансувала «Вольное слово» та інспірувала антитерористичну кампанію М. Драгоманова⁴⁴⁸.

⁴⁴¹ Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів... — С. 139.

⁴⁴² Дейч Л. М. П. Драгоманов в изгнании // ВЕ. — 1913. — № 10. — С. 208.

⁴⁴³ Дебогорій-Мокрієвич В. Вказ. праця. — С. 276.

⁴⁴⁴ Крымский А. Михаил Петрович Драгоманов (некролог) // ЭО. — 1895. — № 4. — С. 132.

⁴⁴⁵ Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. — С. 85.

⁴⁴⁶ Драгоманов М. П. Смерть Александра II // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 342.

⁴⁴⁷ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України II половина XIX ст. — К., 1971. — С. 133–134.

⁴⁴⁸ З приводу тлумачення й оцінки ролі М. Драгоманова у «Вольном слове» протягом кінця XIX–XX ст. точилися запеклі дискусії. Втім, недостача джерел, особливо оригінальних, так і не дозволила опонентам дійти певного консенсусу. Причому навіть стисла бібліографія з обсягу цієї проблеми складатиметься, щонайменше, з кількох десятків позицій. Див., приміром: Богучарський В. Я. Из истории политической борьбы в 70-х–80-х гг. XIX века. Партия «Народной Воли», ее происхождение и гибель. — М., 1912. — С. 386–438; Кистяковский Б. Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России (По поводу книги: Богучарский В. Я. Из истории политической борьбы в 70-х — 80-х гг. XIX века. Партия «Народной Воли», ее

Врешті, редакторство «Вольного слова» та гостра критика на адресу революціонерів-терористів спричинилися до безпосереднього звинувачення М. Драгоманова у співпраці з імперським урядом. Такі закиди споглядаємо у брошурі анархіста В. Черкезова⁴⁴⁹. Тим більше, що полеміка навколо екстремістських практик сполучалася з дискусією навколо централістично-якобінського переродження російського революційного руху, котрий категорично відкидав федералістські устремління українського діяча⁴⁵⁰.

М. Драгоманов неодноразово порушував проблему терористичних актів та відкритого супротиву царському режиму у політичній публіцистиці. Передусім, він гостро засуджував «терористичну візію» чи «теорію виключних заходів», яка була вельми популярною поміж російських революціонерів-народників кінця 1870-х — початку 1880-х років. На його думку, це — «єзуїтська теорія виправдання засобів метою, кінець-кінцем призведе до повного деспотизму особистості»⁴⁵¹. Більше того, М. Драгоманов вказував на фатальність перетворення російських «соціалістів-пропагандистів» у «політиків-терористів» і навіть пророкував, що воно завдасть страшної шкоди всьому революційному руху⁴⁵². Та засуджуючи терористичні замаху вчений не виключав відкритого і навіть збройного опору російському деспотизму, коли йшлося про захист прав та свобод Особистості!

Властиво, що саме захист Особистості М. Драгоманов уважав достатньою морально-етичною підставою для насильницьких дій і навіть збройних виступів! Походження таких поглядів варто дошукуватися в анархічній доктрині П.-Ж. Прудона, за якою воля особистості є наріжним каменем політичної свободи того чи іншого суспільства⁴⁵³. Свої міркування М. Драгоманов резюмує у такій сентенції: «ч и с т а с п р а в а п о т р е б у є і ч и с т и х з а с о б і в (розбив М. Драгоманова. — *Авт.*), і що ми, без будь-яких застережень, схвалюємо будь-який відкритий напад на систему, котра панує в Росії; що ми вітаємо всяку спробу збройного захисту своєї особистості та свого житла від розбійни-

происхождение и гибель. — М.: книгоиздательство «Русская мысль», 1912. — IV, 483 с.). — М., 1912. — С. 48–69; *Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш.* С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и «Вольное слово» // Исследование по отечественному источниковедению: Сб. ст. посвящ. 75-летию проф. С. Н. Валка. — М.-Л., 1964. — С. 163–178; Чия це фальшивка? [Відгук на ст. Б. Ананьїча та Р. Ганелїна «С. Ю. Витте, М. П. Драгоманов и “Вольное слово”». Підп.: Бажан М. П., Басс І. І., Бернштейн М. Д., Засенко О. Є., Комишаченко М. П., Кирилюк Є. П., Пільгук І. І., Романченко І. С., Сиваченко М. Є., Шаблювський Є. С., Шевченко Ф. П.] // Вітчизна. — 1965. — № 8. — С. 164–174; *Антонович М. М.* П. Драгоманов і «Вільне слово» (На базі таємних австрійських документів) // УІ. — 1978. — № 4. — С. 42–58; *Заверющенко Н. С.* Михайло Драгоманов і газета «Вольное слово» (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою: Дис. ... к. філол. н.: 10.01.08 / ХНУ. — Харків, 2005. — С. 74–75; *Гриценко І. С., Короткий В. А., Томенко М. В.* «Людина земная з печаттю пророка...» // Михайло Драгоманов: Автожиттєпис / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. — К., 2009. — С. 51; та низку ін.

⁴⁴⁹ Черкезов В. Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. — Женева, 1882. — С. 4–6.

⁴⁵⁰ Кудряшев В. Н. М. П. Драгоманов и русские социалисты. Дискуссия о федерализме // ВТГУ. — 2010. — № 336. — С. 84–85.

⁴⁵¹ Драгоманов М. П. Обаятельность энергии // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 384.

⁴⁵² Его же. К биографии А. И. Желябова // Там же. — Т. 2. — С. 414.

⁴⁵³ Феденко П. Вказ. праця. — С. 278.

ків Третього Відділення. Але ми ніколи не будемо проповідувати тайного вбивства, навіть убивства шпигуна, начальника таємної поліції, тирана»⁴⁵⁴.

Схоже, що М. Драгоманов якоюсь мірою сприймав терористичні акти вчинені відкрито, коли терорист не прагнув зберегти своє життя, а намагався повернути увагу до тих чи інших негативних явищ суспільного буття. Скажімо, до таких акцій він відносив замах В. Засулич на петербурзького градоначальника Ф.Трепова, що віддав наказ висікти різками землевольця Боголюбова (О.Ємельянова). Тоді В.Засулич залишилася на місці замаху та без опору віддала себе до рук поліції⁴⁵⁵. «Таємне вбивство можна простити, або досягнути його причину, або ще, споглядаючи такі явища зі становища історика, можна зрозуміти ту користь, яку воно принесло тим, що звернуло увагу суспільства на причину, котрою воно викликано. Але славити таємне вбивство, мати його за приклад та систему неможливо. Щонайменше воно залишиться справою совісті тих, хто це зробив...», — наголошує М. Драгоманов⁴⁵⁶.

У наведених розумуваннях споглядаємо своєрідний етичний конфлікт між визнанням прав і свобод Особистості як вищого морального імперативу і, водночас, рівня можливих насильницьких заходів, які припустимі для їхнього захисту. Тим паче, що для автора-публіциста цей конфлікт істотно ускладнюється визнанням непорушності цінності життя будь-якої Людини, себто і Государя, і звичайного смертного⁴⁵⁷. Ця інтелектуальна конфронтація й виплекала відому формулу М. Драгоманова про «чисту справу та чисті засоби». Власне, остання складає етичний стрижень поглядів та світосприйняття українського мислителя, котрий є визначальним і в авторській конструкції поступу, яка спирається на еволюційну підоснову.

Еволюціоністська настанова відігравала важливу роль в історичній візії М. Драгоманова, зокрема щодо української минувшини. Свого часу О. Гермайзе висловив низку цікавих спостережень стосовно інтерпретації поглядів М. Драгоманова у контексті тези про «розірвану еволюцію» українського народу, позаяк його «нормальний розвиток», порівняно з європейськими народами, був понівечений і порушений⁴⁵⁸. Сучасні дослідники, зокрема А. Круглашов, обстоюють думку про драгомановську схему «обірваної Реформації» на українських теренах, яку пов'язують із проблемою пошуку «віри батьків» в українському національному відродженні другої половини XIX ст.⁴⁵⁹

Відзначимо, що доба Реформації, за візією М. Драгоманова, була одним із найважливіших періодів, який, попри релігійні війни, допоміг «увільненню особи європейської людини од страшного рабства церковного»⁴⁶⁰ та спричинив руйнацію релігійного авторитету⁴⁶¹. Та найголовніше вік Реформації приніс із собою ідею віротерпимості й мирного і незалежного співіснування не тільки

⁴⁵⁴ Драгоманов М. П. Тираноубийство в России... — С. 345.

⁴⁵⁵ Его же. Историческая Польша... — С. 412.

⁴⁵⁶ Его же. Терроризм и свобода, муравьи и корова (Ответ на ответ «Голоса») // Его же. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 289.

⁴⁵⁷ Его же. Тираноубийство в России... — С. 361.

⁴⁵⁸ Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії. — С. 142.

⁴⁵⁹ Круглашов А. Драма інтелектуала. — С. 191.

⁴⁶⁰ Драгоманов М. «Царство Божие внутри вас» Л. Толстого. — 2-е вид. — К., 1907. — С. 10.

⁴⁶¹ Його ж. Рай і поступ. — 3-є вид. — К., 1906. — С. 65.

різних релігій та конфесій, а й церкви і суспільства. Тому з цієї доби М. Драгоманов ототожнював кардинальні зрушення європейської історії, передусім, у тих державах, які опинилися в центрі реформаційних перетворень. На його думку, «в цих країнах, відкритих тоді загальноєвропейським впливам, епохи відродження наук і реформації, релігійне і загалом культурне життя торувало шлях демократизації і свободи, з яких тільки перша може дати міцну основу культурі і лише друга може дати належний вихід усім моральним кризам, як і політичному життю»⁴⁶².

Недаремно М. Драгоманов сприймав Реформацію як засадну ланку історичної еволюції будь-якого суспільства, котра формує модерні культурні та політичні засади. В українській історії таким «відповідником до західного протестантизму», за висловом І. Лисяка-Рудницького, М. Драгоманов уважав церковні братства⁴⁶³. У листі до І. Франка від 6 лютого 1886 р. М. Драгоманов зауважив, що такі братства були «початком свого роду реформації»⁴⁶⁴.

Видається, що саме у цій площині варто дошукуватися причин його очевидних симпатій до протестантських рухів. До того ж, М. Драгоманов однозначно заповів своїм близьким та друзям поховати себе за протестантським обрядом⁴⁶⁵, що і було зроблено.

З цієї перспективи його надзвичайні зацікавлення буттям протестантських громад на українських обширах і навіть спроби активізувати їхнє духовне та культурне життя, нав'язати контакти з західними єдиновірцями, виглядають як намагання подолати фатальний «еволюційний розрив» українського суспільства на зламі пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Відтак М. Драгоманову навіть приписують поважне місце одного з «батьків-засновників» українського протестантизму⁴⁶⁶.

Вірогідно, саме у контексті роздумів про «перервану еволюцію» чи «обірвану Реформацію» й постала відома авторська метафора «плебейська нація». У широкому сенсі ця дефініція відображала як руйнівні метаморфози української минувшини, так і соціокультурні та політичні передумови тодішньої сучасності, які нав'язували зіставлення з історичним розвитком інших «недержавних» народів Європи.

Зрештою, історичні та суспільно-політичні погляди М. Драгоманова спиралися на європейську культурну основу його світосприйняття і гармонійну систему цінностей. Д. Овсянико-Куликовський уважав М. Драгоманова «завершеним типом “російського європейця”»⁴⁶⁷, а С. Єфремов афористично нарік його першим українським аташе при «дворі європейської культури»⁴⁶⁸. Власне,

⁴⁶² *Его же*. Литературно-политические заметки. III. Языки, конфискованные Святейшим Синодом // *Его же*. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 579–580.

⁴⁶³ *Лисяк-Рудницький І.* Из Драгоманівських студій // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Т. 1. — С. 289.

⁴⁶⁴ Листування Івана Франка... — С. 171.

⁴⁶⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. *Л. Козут*. — Чернівці, 1911 — Т. 7: (1892–1893). — С. 341; *Дебогорій-Мокрієвич В.* Вказ. праця. — С. 295.

⁴⁶⁶ *Круглашов А.* Драма інтелектуала. — С. 210.

⁴⁶⁷ *Овсянико-Куликовський Д. Н.* Воспоминания. — Петербург, 1923. — С. 141.

⁴⁶⁸ Стаття С. Єфремова, присвячена 15-річчю від дня смерті М. Драгоманова. Пам'яті М. Драгоманова (1910 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. — С. 431–432.

європеїзм чи космополітизм був наріжним каменем у поглядах та світосприйнятті М. Драгоманова як історика та громадського діяча. Саме через нього проліг шлях молодого й обдарованого вченого до українства, про що він пише у листі до В. Антоновича від 10 вересня 1885 р.⁴⁶⁹ Б. Крупницький навіть зауважив, що «для нього (М. Драгоманова. — Авт.) існували тільки *абсолютні все-світні правди*»⁴⁷⁰.

З такого погляду драгомановський європеїзм часто-густо постає не тільки як провідний світоглядний орієнтир, а як своєрідний синонім Поступу й поступовості. «Дійсно в тому *європействі лежить корінь всего поступового в усій Росії і почасти в Україні XIX ст.*», — відзначає М. Драгоманов⁴⁷¹. Ба більше, європеїзм є культурною підосною політичної та історичної візії вченого, позаяк відіграє роль як засадного мірила вартості, так і універсального масштабу для порівняння й аналогії. «Пробуток у Європі до решти переконав мене, що *власне європеїзм, — або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варіацій загальних ідей і форм, — і є найкраща основа для українських автономних змагань, — і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті*», — стверджує М. Драгоманов⁴⁷².

Звідси й походить відоме гасло вченого: **«КОСМОПОЛІТИЗМ В ІДЕЯХ І ЦІЛЯХ, НАЦІОНАЛЬНІСТЬ В ГРУНТІ І ФОРМАХ КУЛЬТУРНОЇ ПРАЦІ!»** (виділення М. Драгоманова. — Авт.)⁴⁷³.

Зауважимо, що М. Драгоманов чудово усвідомлював суперечливість сприйняття космополітизму у суспільній та науковій думці. В одній зі своїх лекцій, читаних в університеті Св. Володимира, він зазначив: «*Слово космополітизм, — громадянин Всесвіту, — належить до кола таких, які до цього часу не мають повністю усталеного ставлення... Як майже будь-яке поняття щодо життя суспільного, поняття про космополітизм може бути оцінено лише історичним методом. А для цього ми повинні звернути увагу на час й обставини виникнення поняття, на ті поняття, котрим воно протиставляється, нарешті на ті історичні впливи, які це поняття відображає, представляючи відому ступінь людського розвитку*»⁴⁷⁴.

У студії «Імператор Тиберий» М. Драгоманов подає власне, антропоцентричне визначення космополітизму. «Громадянина всесвіту» не може бути тому, що всесвіт не утворює громадянського суспільства. — підкреслює історик. — Космополітизм є лише звільнення *особистого сумління* та переконань людини від авторитету станового, національного, і т. п. *політичних* (курсив М. Драгоманова. — Авт.) умов, — і він неодмінно тягне за собою повагу до людини на будь-якому місці»⁴⁷⁵. В іншій праці М. Драгоманов відзначає, що «*космополі-*

⁴⁶⁹ Архів Михайла Драгоманова. — С. 41.

⁴⁷⁰ Крупницький Б. 5. Проблеми сучасної української державности (Нація і держава): II. Націоналізм, інтернаціоналізм, патріотизм: а) Націоналізм, інтернаціоналізм, патріотизм в світлі української соціології // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 64.

⁴⁷¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 22.

⁴⁷² Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова — С. 362.

⁴⁷³ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 68.

⁴⁷⁴ *Его же*. Курси лекцій по истории Древнего Востока... — Арк. 168.

⁴⁷⁵ *Его же*. Імператор Тиберий. — С. 50 (прим. 1).

тизм і гуманізм виключають лише національні антипатії, національну виключеність, закликають до стирання національних недоліків»⁴⁷⁶.

Таким чином, авторський космополітизм варто сприймати не стільки у розумінні відомої візії «світового громадянства», скільки у гуманістичному й духовному сенсі. За висловом М. Павлика, М. Драгоманов — «космополіт-федераліст, у найкращім і найширшім розумінню сього слова — прихильник духового союзу України з усім культурним світом»⁴⁷⁷. У такому контексті космополітизм українського вченого виглядає як духовна й культурна належність до людськості та його передових чи, як тоді висловлювалися, «поступових ідей». Зокрема, він гостро відчував і декларував свою прихильність до надбань європейської та світової культури, насамперед, її інтелектуальних і політичних здобутків.

«Ніхто, більше за мене, не волів би, щоб наші здобували культуру напрямки з європейських джерел, а не з московсько-петербурзьких водовозних діжок. Можу сказати, що на протязі 15-ти років я не написав жодної статті, в якій не була висловлена ця думка», — зазначає М. Драгоманов у вищезгаданому листі до В. Антоновича⁴⁷⁸. Варто наголосити, що і в політичних та громадських практиках М. Драгоманов був схильний апелювати до європейської думки, зокрема до знаних корифеїв тогочасної культури. Пригадаємо, наприклад, його знайомство з російським письменником І. Тургенєвим — віце-президентом Міжнародного літературного конгресу у Парижі у червні 1878 р., завдяки якому він виступив із доповіддю на цьому форумі про становище української мови у Російській імперії. Президентом цього конгресу був В. Гюго⁴⁷⁹.

Пізніше М. Драгоманов згадував, що І. Тургенєв був «типичним чоловіком нової російської культури, котра при всіх своїх хобах, може власне через свою новину має в собі багато власне універсального, космополітичного»⁴⁸⁰. Ця заувага досить добре ілюструє ту особливу роль, яку український мислитель відводив космополітизму як світоглядній настанові.

Недаремно М. Драгоманов не тільки намагався представити українську історію, а й майбуття політичного українства у координатах вселюдського, європейського поступу XIX ст. «Правдиво науковий, широкий погляд на історію України, — наголошує вчений, — мусив би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-крайові задачі українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще й те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації при повній самосвідомості й автономії, до котрих вона поривалась не

⁴⁷⁶ *Его же*. Историческая Польша... — С. 264.

⁴⁷⁷ Павлик М. Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. — Львів, 1907. — С. 3.

⁴⁷⁸ Архів Михайла Драгоманова. — С. 31.

⁴⁷⁹ Драгоманов М. Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым. — Казань, 1906. — С. 3–7; Борщак І. Драгоманов у Франції (За невиданими документами) // УЛГ. — 1957. — № 11: (листоп.) — С. 4; Solchanyk R. Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: A Note on the Ukrainian Question at the 1878 International Literary Congress in Paris // HUS. — 1977. — Vol. 1, no. 2. — P. 225–229; Ушій С. Н. Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 10 / НПУД. — К., 2010. — С. 13.

⁴⁸⁰ Драгоманов М. П. Науковий метод в етнографії // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. — Львів, 1906. — Т. 3. — С. 125 (прим. 1).

раз і котрі вона тепер може досягнути на дорозі всесвітнього поступу»⁴⁸¹. В іншому місці він зазначав, що «прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом вселюдського спрямування до поступу»⁴⁸².

З означеної перспективи спроби протиставлення національних вартостей до політичних, культурних та інтелектуальних надбань європеїзму чи космополітизму рішуче засуджувались і відкидалися М. Драгомановим. Зокрема, він саркастично прокоментував прохання редактора львівської «Правди» подати до часопису європейську наукову хроніку у дусі ігнорування космополітизму та раціоналізму, позаяк ці інтелектуальні впливи нібито не сприймають українські читачі⁴⁸³. Така налаштованість, на переконання автора, розривала «єдину провідну нитку безпохибного поступу і саму підставу новішого возродіння національностей»⁴⁸⁴.

На думку С. Томашівського, М. Драгоманов уважав, що «природний і доцільно підпомаганий поступ народної маси в культурі, господарстві й політиці мусить автоматично й неминучо зближати до себе всі землі залюднені українським племенем, виробляти почуття єдності й спільних інтересів та вкінці довести до можливо повної реалізації їх»⁴⁸⁵. Зрештою, співвідношення між космополітизмом та національністю творить ще одну засадну зв'язку у світогляді М. Драгоманова, на якому вибудовується його конструкція Поступу.

Загалом тексти українського мислителя вирізняються не тільки масштабною та глибиною порушених проблем, цікавими історичними екскурсами і несподіваними передбаченнями, а і самотніми аналогіями й зіставленнями. Та й саме XIX століття, назване «віком поступу», М. Драгоманов сприймав у призмі специфічного сполучення національних та космополітичних проєктів. Відзначимо, що історик розглядав тодішню сучасність як «вік відродження народностей»⁴⁸⁶. Наприклад, він уважав, що в Італії «ідея народності» поєдналася з ідеалом «політичного прогресу»⁴⁸⁷ й увінчалася появою нової держави на європейській мапі.

Проте ідеал народності у візії М. Драгоманова неодмінно сполучався з ідеєю космополітизму. «Наше століття є століттям національностей, — вік злиття Італії, Німеччини, проте воно є, заразом, спадкоємцем віків гуманізму та декларації прав людини. — зауважує автор у своїй магістерській дисертації. — Якщо придивитися до самої вимоги перетворення в ім'я національності, — то ми побачимо, що це домагання та рух мають силу й співчуття світу, в яких питання національності є, водночас, і питанням культури та прав людини. Наш вік є віком національних об'єднань, — але наше століття є також століттям вели-

⁴⁸¹ Його ж. Чудацькі думки... — С. 491.

⁴⁸² Там само. — С. 494.

⁴⁸³ Промова О. Сріблянського «Коротка характеристика публіцистичної діяльності М. П. Драгоманова» (друга половина 1895 р.) // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. — С. 345.

⁴⁸⁴ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 68.

⁴⁸⁵ Томашівський С. Драгоманов і Галичина // Політика (Львів). — 1925, 10–25 груд. — № 5/6. — С. 82.

⁴⁸⁶ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение... — С. 101.

⁴⁸⁷ Його ж. Антракт з історії українофільства // Його ж. Вибрані праці. — С. 230 (прим.*).

чезних міжнародних промислових підприємств, міжнародних виставок, учених конгресів і т. п. космополітичних заходів»⁴⁸⁸.

Вочевидь, на авторське розуміння космополітизму незаперечно впливали й соціалістичні складові його світогляду, себто інтернаціональні мотиви, які виразно проступили впродовж 1870-х років. Тому у працях М. Драгоманова неодноразово порушуються питання про співпрацю й взаємодію соціалістів різних національностей. Своєрідним вислідом таких поглядів була його думка про організацію «загального Союзу» чи «універсальної конфедерації» як форми співпраці та задоволення всіх «природних інтересів народів»⁴⁸⁹. Однак, висловлюючи думки про потребу слов'янської федерації чи навіть вселюдської конфедерації народів / націй історик завсіди категорично і рішуче обороняв рівноправність та вільний розвиток національних культур і мов.

На його думку, «весь поступ новоєвропейських суспільств» був тісно пов'язаний із емансипацією національних мов, що найповніше виявилось у добу Реформації⁴⁹⁰. В одній із численних публіцистичних статей М. Драгоманов навіть зауважив, що «думка знищити якусь мову фізично неможлива: знищити мову народу так само неможливо, як позбавити його одного з п'яти почуттів, даних Богом»⁴⁹¹.

Видається, що космополітизм М. Драгоманова впливав із визнання засад і досягнень цивілізації як загальнолюдської творчості в історії, котра пов'язує діяння й пориви всіх народів / націй. Це творило своєрідний баланс між космополітичними й національними настановами у його світосприйнятті та поглядах.

З цієї перспективи соціалістичні переконання сприймалися М. Драгомановим як інтелектуальний здобуток цивілізації та тріумфу людського Ratio, котрі він розглядав як результат «усього соціально-економічного і морального прогресу Європи»⁴⁹². Російський ліберал, а у недавньому минулому колишній соціаліст, П. Струве навіть назвав українського діяча «позитивним соціалістом»⁴⁹³. І. Лисяк-Рудницький обстоював думку про етичну мотивацію соціалізму М. Драгоманова⁴⁹⁴. Мабуть, саме цей етичний ригоризм спричиняв, за висловом меуаристки О. Гольштейн, те вороже ставлення до М. Драгоманова, що було «долею цілого його емігрантського життя»⁴⁹⁵. Натомість М. Яворський уважав, що численні конфлікти М. Драгоманова зумовлювалися його зарозумілістю й автократією⁴⁹⁶.

Зауважимо, що соціалістична доктрина розглядалася у колах багатьох європейських інтелектуалів другої половини XIX ст. як найоптимальніший та дієвий

⁴⁸⁸ *Его же*. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 328.

⁴⁸⁹ *Його ж*. Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм // З починів українського соціалістичного руху. — С. 171.

⁴⁹⁰ *Его же*. Что такое украинофильство? // *Його ж*. Вибрані праці. — С. 441–442.

⁴⁹¹ *Его же*. Восточная политика Германии и обрусение. — С. 183.

⁴⁹² *Его же*. Украинская «Громада» в рецензии г. Стефановича // *Его же*. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 206.

⁴⁹³ П. С. [Струве П.] От редакции «Освобождения» // *Драгоманов М.* Собрание политических сочинений. — Т. 1. — С. VI.

⁴⁹⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Михайло Драгоманов // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Т. 1. — С. 283.

⁴⁹⁵ *Гольштейн О.* Нові спогади про М. Драгоманова // Україна (Париж). — 1950. — № 3. — С. 170.

⁴⁹⁶ *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — [Харків], 1928. — Т. 2, ч. 1. — С. 113.

інструмент тогочасної суспільної думки і громадських практик, самобутній доказ і, заразом, продукт вселюдського Поступу! У такому ж сенсі трактував соціалістичні ідеали й М. Драгоманов. «Правдивий соціалізм у думці й праці настав, власне, у XIX ст. як через те, що тільки тепер, після великих державних змін і революцій XVI–XVIII ст., — настало панування вільного багатирства в державі та праця вільних наймитів у господарстві під урядом багатирів, так і через те, що тільки тепер склались остаточно й допевнились і думки передових людей XVIII ст. про природний *незупинний поступ* громадський наперед — *прогрес* (курсив М. Драгоманова. — *Авт.*), поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях. Думка про такий прогрес скасувала віру в суди божі, в апостолів і всякі катаклізми згори, не тільки од бога, а й од “великих людей” і начальства, і показала дійсний розум і таких гострих, часових рухів, які перше можна було вважати за катастрофи», — стверджує історик⁴⁹⁷. В іншому місці він зазначає, що ідея Поступу в історії є необхідною підвалиною «всякої громадської — політично-соціальної — праці»⁴⁹⁸.

Втім, такі пасажі ніколи не заважали М. Драгоманову послідовно висловлюватися супроти унітарних, централістських та шовіністських тенденцій у соціалістичному русі наприкінці XIX ст., в яких простежувалися спроби ігнорувати національно-культурні потреби й інтереси «плебейських» чи «недержавних» народів. Більше того, соціалістичний ідеал у його рецепції побутував у вигляді федерації чи братства «інтегрально розвинутих індивідуумів»⁴⁹⁹. Варто наголосити, що саме етичний стрижень, який охороняв М. Драгоманова від екстремальних пропозицій соціалізму та лібералізму, уберегав його і від крайнощів позитивістської методології (ідея тотального детермінізму і т. п.) та, водночас, відігравав помітну роль і в авторському розумінні Поступу.

Таким чином, візія українського мислителя скерована на витворення балансу поміж Свободою особистості / громади та вільним розвитком будь-якої нації. Ця настанова автора відображає своєрідну рівновагу між ліберальними, соціалістичними й анархістськими цінностями, сполученими у його федералістському ідеалі. Однак, цей ідеал спирався ще й на усвідомлення М. Драгомановим складного і суперечливого становища політичного українства в імперії Романових. «На що ж ми, українці, котрих хіба *всесвітній катаклізм може політичне одірвати од великорусів, можемо покладати надію на ліпшу будучність?*» — запитує український діяч⁵⁰⁰. Імовірно відповідь М. Драгоманов пов'язував із демократичним перетворенням Росії та політичним і культурним вихованням людської Особистості, себто з програмою федералістською, а не сепаратистською⁵⁰¹.

Не випадково він тримався думки про двоєдність вимірів суспільного Поступу, себто з перспективи Людини та Громади⁵⁰². «Власне в *варіаціях зросту і розуміння індивідуалізму, і акомодациї* (пристосування. — *Авт.*) *індивідуума*

⁴⁹⁷ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 375.

⁴⁹⁸ Там само. — С. 382.

⁴⁹⁹ Драгоманов М. Историческая Польша... — С. 285.

⁵⁰⁰ Його жс. На увагу українолюбцям у Росії // Його жс. Вибрані праці: У 3 т., [у 4 кн.]. — К., 2007. — Т. 1, кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія [Упор. та прим. В. Ф. Погребенника]. — С. 45.

⁵⁰¹ Его же. Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю // Его же. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 247.

⁵⁰² Його жс. Чудацькі думки... — С. 558.

і колективності, котра все більше розширяється од роду до людскости, і єсть поступ громадський», — підкреслює М. Драгоманов⁵⁰³. В одній із своїх перших студій історик обстоює тезу, що саме «розвиток особистості (курсив М. Драгоманова. — Авт.) представляє необхідний поступ»⁵⁰⁴. Зрештою, він постулює розуміння ідеї Поступу як перетворення самої історичної Людини!

Це співвідношення між особистим та громадським у його рецепції доволі добре прокоментував Б. Крупницький. «Драгоманів — типовий представник ідеї прогресу. — відзначає Б. Крупницький. — *Вихідний пункт прогресу — вільна людина*, що шляхом свобідного об'єднання з іншими вільними людьми в більші чи менші колективи приходять до вищих форм суспільного життя»⁵⁰⁵.

На думку А. Круглашова, М. Драгоманов визначає мету поступу через позицію гуманістичного ідеалу⁵⁰⁶. Таке представлення конструкції Поступу не тільки надає їй наскрізного ідеалістичного змісту, а й продукує глибокий етичний сенс. Адже прогрес у репрезентації М. Драгоманова трансформується у моральний імператив історичної Людини на шляху до її самовдосконалення, передусім, до здобуття особистої та громадської Свободи!

Отож, за візією М. Драгоманова, Поступ в історії постає як складний і достатньо суперечливий та хиткий стан рівноваги між еволюцією й революцією, національністю і космополітизмом, особистістю та громадою, державою і націями, відмінними ідеалами й різними соціальними верствами, «аристократичними» та «демократичними» періодами минувшини тощо. Історик уподібнює прогрес до шалюк уявних терезів, на які кинуті різноманітні ваги (політичні, культурні, господарські, соціальні, інтелектуальні та інші вартості). Саме співвідношення між ними, власне, й творить ту ідею Поступу, найголовніший сенс якої вбачався у духовному переродженні Людини, зокрема в її перетворенні з істоти соціальної й етнографічної у Людину культурну та політичну!

⁵⁰³ Його жс. «Царство Божие внутри вас» Л. Толстого. — С. 9.

⁵⁰⁴ Его же. Император Тиберий. — № 1. — С. 48.

⁵⁰⁵ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 105.

⁵⁰⁶ Круглашов А. Драма інтелектуала. — С. 112.

4.4. Компаративізм як вислід космополітизму. Порівняльно-історичний метод у студіях М. Драгоманова.

У середині XIX ст. натуралістична програма позитивізму привнесла на терени соціогуманітаристики ідеї поступу та еволюційно-лінійного розвитку людства, які спричинилися до пов'язання низки культурно-історичних епох в єдиний ланцюг. Ця специфікація евристичних запитів до минувшини пересунула проблему вирізнення і маркування загального / особливого / одиничного на якісно новий щабель, оскільки формулювалася вже не у сенсі пошуку якихось локальних відмінностей або, навпаки, подібностей, а у руслі виявлення всеосяжних законів історичного розвитку, передусім у контексті переходу від однієї доби до іншої. Приміром, один із засновників позитивізму О. Конт уважав, що такі закони можливо віднайти саме шляхом порівняння різних епох культури⁵⁰⁷. Та чи інша культурна доба конструювалася шляхом зіставлення з іншими епохами — попередніми та наступними.

Предтечі такого підходу побутували ще у межах пізньопросвітницької історіографії. Наприклад, у відомому есе Ф. фон Шіллера про *всесвітню історію йшлося про «метод висновків за аналогією», котрий спирався на тезу про «безперервність світового розвитку»*⁵⁰⁸. Проте думка про еволюційне розгортання минувшини стала наріжним каменем історіописання лише у позитивістських дослідницьких стратегіях, покладених до основи компаративних студій другої половини XIX — початку XX ст. Ця концептуалізація дозволяла досягнути передумови та чинники історичного руху, простежити динаміку суспільства й скласти певні уявлення про соціальну поверхню, себто про структуру соціуму, яку часто-густо називали «статикою».

Провідний рефрен історичного письма зміщувався від опису одиничних й унікальних прикмет, які були властиві адептам романтичного історіописання (хоч не варто забувати про компаративні практики романтиків, які спричинилися до порівняльного студіювання міфології, фольклору та літератури!), до пошуку загальних та універсальних смислів, котрі прагнули віднайти прибічники позитивізму. На думку німецького історика Е. Трьольча, «теорії Конта виявилися за своєю природою вжитими, зокрема до таких областей історичного дослідження, які за браком письмової традиції вже самі собою надають *мало індивідуально характерного і тому можуть бути до певного ступеня схоплені лише у вигляді загальних побудов*»⁵⁰⁹. У руслі цього парадигматичного повороту до загального, еволюційного та закономірного й постав порівняльно-історичний метод як один із найуживаніших інструментів позитивістської історіографії. Та у широкому розумінні тодішня компаративістика була не стільки інструментальним засобом, скільки аксіологічною складовою певного стилю мислення, що містив ту чи іншу настанову, зокрема у позитивістській версії — еволюційно-каузальне мірило вартості.

⁵⁰⁷ Бернгейм Э. Введение в историческую науку / Пер. с нем. — М., 1908. — С. 19.

⁵⁰⁸ Шиллер И. Х. Ф. В чем состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения // Шиллер И. Х. Ф. Исторические работы: В 8 т. / Под ред Ф. П. Шиллера. — М.-Л., 1937. — Т. 7. — 608-609.

⁵⁰⁹ Трьельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем.; отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. — М., 1994. — С. 333.

Такий підхід спричинив потяг до тотальної генералізації та вельми широких узагальнень, здебільшого у дусі генетичної спорідненості певних явищ, процесів, фактів, що мали соціологічну, точніше соціологічно-еволюційну підоснову. Відтак дослідницькі стратегії позитивізму прагнули представити та пояснити одиничне і виняткове на обширах минулого, як той чи інший вислід загального й універсального. Зокрема, російський історик М. Коялович наголошував на особливій ролі «новітнього наукового прийому» — порівняльно-історичного методу, позаяк останній не тільки надає «належного сенсу кожному історичному явищу, але й те більш загальне значення, що тільки при ньому може з'ясуватися й історична індивідуальність народу, і та його історична робота, котра складає його частку участі й значення у всесвітньому житті людства»⁵¹⁰.

Проміжну ланку у таких репрезентаціях минувшини зазвичай посідали різноманітні видові, родові, класифікаційні та типологічні узагальнення, себто відповідні каузальні залежності, котрі певною мірою уподібнювалися, наслідували чи нагадували природничі канони тодішнього мислення. Зрештою, ці формалізовані положення мали впорядкувати фактографічну площину історії і, водночас, стати підґрунтям для всеосяжних конструкцій. Скажімо, російський соціолог М. Ковалевський обстоював думку, що «завдання порівняльного методу в тому сенсі, як ми його розуміємо, зводиться до того, щоб, виокремити в особливу групу схожі у різних народів на подібних ступенях їх розвитку звичаї та установи, і надати тим самим матеріал для побудови історії поступового розвитку форм співжиття та їхнього зовнішнього відображення права»⁵¹¹.

Загалом інструментальна спрямованість на виявлення спільного, ізоморфного у порівнювальних об'єктах, явищах, процесах, фактах, притаманна позитивістським дослідницьким стратегіям, уважається первинною, позаяк передує орієнтації на виявлення відмінностей⁵¹². Відтак російський історик Р. Віппер навіть ототожнював порівняльний метод із «спостереженням повторів»⁵¹³. Вочевидь, первісним орієнтиром порівняльних студій була звичайна аналогія, тобто схожість фактів, подій, явищ і т. п. Зокрема, німецький історик Й.-Г. Дройзен пов'язував уживання компаративного методу з аналогіями, себто з пошуками подібностей⁵¹⁴.

Іноді порівняння за аналогією набували в позитивістському інструментарії гіпертрофованого вигляду. Зокрема, візія соціального організму одного із засновників позитивізму Г. Спенсера вибудовувалася значною мірою на суцільних аналогіях між функціями організму та суспільства. Причому англійський мислитель обстоював думку, що великі аналогії спричиняють більш дрібні паралелі⁵¹⁵.

Втім, думки про еволюційну єдність світу історії та простору культури продукували й різноманітні компаративні експерименти, які поступово виходили

⁵¹⁰ Коялович М. О. История русского самосознания... — С. 463.

⁵¹¹ Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. — М., 1880. — С. 19.

⁵¹² Румянцева М. Ф. Теория истории: Учебное пособие. — М., 2002. — С. 68.

⁵¹³ Виппер Р. Очерки теории исторического познания. — М., 1911. — С. 59.

⁵¹⁴ Дройзен И. Г. Энциклопедия и методология истории // Дройзен И. Г. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории / Пер. с нем. Г. И. Федоровой; под ред. Д. В. Скляднева. — СПб., 2004. — С. 243.

⁵¹⁵ Спенсер Г. Опытты научные, политические и философские. — С. 306.

поза межі усталених позитивістських взірців мислення на обширах соціогуманітаристики. Передусім, ідея аналогії стає важливим засобом для упорядкування розмаїтого фактографічного матеріалу, зібраного на теренах різних національних історій. *«Без ідеї про аналогії в появах життя різних народів і їх культурних перехілах, навіть найповажніші наукові праці по історії цивілізації та й етнології не можуть мати іншого значіння, окрім зібрання та зшиття матеріалів»*, — зазначав М. Драгоманов⁵¹⁶.

У середині XIX ст. народжуються порівняльні мовознавство, міфологія та релігієзнавство, а компаративний метод посідає чільне місце в дослідницькому інструментарії етнографів, етнологів, фольклористів, антропологів, археологів, культурологів, лінгвістів, статистиків, економістів, істориків права й аграрних відносин тощо. *«Встановлення порівняльного методу вивчення було найбільшим успіхом нашого часу. Метод цей привніс світло та порядок до цілих галузей людського знання, котрі до того були сповнені темряви та безладу»*, — наголошував англійський історик Е. Фрімен⁵¹⁷. Більше того, харківський учений М. Петров уважав, що *«можливо, цей метод, з часом, створить порівняльну історіографію, як він створив уже порівняльне мовознавство, географію, міфологію, археологію та правознавство»*⁵¹⁸.

Ці сентенції виразно демонструють масштаби поширення компаративних студій у соціогуманітаристиці другої половини XIX ст. На обширах російського й українського історіописання порівняльно-історичним методом активно послугується ціла низка вчених (П. Виноградов, М. Ковалевський, І. Лучицький, М. Павлов-Сільванський, М. Рожков та ін.)⁵¹⁹.

Порівняльно-історичний метод у певному розумінні розглядали і як своєрідний замітник експерименту на теренах суспільних і гуманістичних дисциплін, оскільки цей лабораторний інструмент не можливо застосувати щодо минувшини, зокрема до соціального та інших суспільних зрізів тогочасної сучасності. Французький соціолог Е. Дюркгайм називав компаративістику *«непрямим експериментальним методом»*⁵²⁰, себто розглядав цей засіб як своєрідний ерзац, порівняно з класичним експериментом у природничих науках.

Таке розширення сфери застосування порівняльного методу неминуче мусило виплекати й зміну його операційного призначення не тільки як інструменту суцільної генералізації, а й як засобу розрізнення, врешті-решт способу маркування відповідно до тих чи інших конструкцій та смислів, які вони продукують. Адже ідея аналогії, подібності чи зіставлення спиралася на припущення про наявність певної однорідності у порівнюваних предметах, об'єктах,

⁵¹⁶ Драгоманов М. Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. — Львів, 1906. — Т. 2. — С. 166.

⁵¹⁷ Фриман Э. Сравнительный метод и его значение // Фриман Э. Сравнительная политика (шесть лекций, читанных в Королевском институте в январе и феврале 1873 года) и единство истории (лекция, читанная в Кембриджском университете 29 мая 1873 года) / Пер. с англ. Н. Коркунова. — СПб., 1880. — С. 1.

⁵¹⁸ Петров М. Новейшая национальная историография... — С. 132.

⁵¹⁹ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 166.

⁵²⁰ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., сост., послесловие и примеч. А. Б. Гофмана. — М., 1995. — С. 139.

явищах, процесах, фактах і т. п., тобто потребувала виявлення якихось взаємовідносин, спільних ознак між ними, що й утворювали площину чи вісь компаративістики.

Первісно науковці-гумантарії вибудовували засади порівняння з апіорної тези про еволюційну єдність соціального світу, а відтак уважали слушною думку про генетичну взаємопов'язаність явищ і процесів відповідно до того чи іншого рівня розвитку цивілізації. Зокрема, Д. Багалій наголошував, що вживаючи «так званий порівняльний метод, за яким зіставляються різні форми людського співжиття, за найрізноманітніших умов їхнього існування, таким чином, іноді на підставі аналогії можна відтворити те, про що мовчать прямі свідчення, зокрема, якщо до цього порівняльного методу ми додамо ще й чисто історичний (історико-генетичний. — Авт.), себто визначимо різні суспільні форми в їхньому послідовному розвитку в одного й того ж народу»⁵²¹.

Проте вже наприкінці XIX — початку XX ст. міркування про еволюційні засади помітно диференціюються, зазнають культурних й інтелектуальних перетворень, інерідних включень і т. п. Неокантіанство та соціологізація історії спричиняють поширення новацій навіть у межах позитивістського світобачення. Отож навіть такий «правовірний позитивіст» як російський історик М. Карєєв пропонує специфікувати вживання компаративістики на засадах вирізнення методологічної опозиції номотетичний (типологія, пояснення) / ідіографічний (індивідуалізація, розуміння)⁵²².

Зазначена диференціація відображала відомий неокантіанський поділ на науки про дух (культуру) та науки про природу. Саме на цьому підмурку народилася методологічна пропозиція М. Карєєва про вирізнення двох компаративних методів — порівняльного-історичного, скерованого на виявлення генетичного зв'язку між фактами минушини, та порівняльно-соціологічного, зорієнтованого на виявлення каузальності⁵²³.

Та веберіанська компаративістика початку XX ст. вже спиралася на пошук унікальності в історичних об'єктах і процесах послуговуючись не позитивістською настановою про еволюційну єдність, а спеціальними конструктами — «ідеальними типами», які виступали як універсальні мірила вартості. У такому контексті явища, процеси та об'єкти розглядалися за рівнем їхньої наближеності чи віддаленості до «ідеального взірця», скроєного в дослідницькій уяві.

Натомість фундатор однієї з найвідоміших циклічних теорій історії XX ст. О. Шпенглер метафорично назвав аналогію «засобом для розуміння живих форм», завдяки якому «розрізняється полярність та періодичність світу»⁵²⁴. Ця заувага нав'язує до циклічної теорії восьми (чи дев'яти!) замкнутих організмів-культур О. Шпенглера, а його порівняльно-історичний метод ґрунтується на вихідному положенні про спільні цикли їхнього побутування.

⁵²¹ Багалей Д. И. Русская история: Пособие для высшей школы и руководство для учителей и самообразования. — М., 1914. — Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III). — С. 10.

⁵²² Румянцева М. Ф. Теория истории. — С. 198–199.

⁵²³ Кареев Н. Из лекций по общей теории истории. Теория исторического процесса. — 2-е изд. — Пг., 1916. — Ч. 1: Историка (Теория исторического знания). — С. 147–148.

⁵²⁴ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К. А. Свасьяна. — М., 1993. — Т. 1: Гештальт и действительность. — С. 129.

Така конструкція підважувала один із засадних догматів позитивізму — тезу про невинний поступ, але не відкидала натуралістичні взірці мислення вповні. До того ж, циклізм О. Шпенглера тою чи іншою мірою тяжів до позитивістського організму, хоч і зазнав помітної мутації у руслі ідей модерністської естетики й культури, насамперед філософії життя чи віталізму. Зрештою, компаративні «експерименти» німецького мислителя трансформувалися у теорію морфології всесвітньої історії, котра розглядалася як світ динамічного становлення «живих форм» чи організмів- культур.

Так чи інакше, вживання порівняльно-історичного методу вимагало від тодішнього дослідника окреслення такої сукупності умов та обставин, ба навіть загальної пізнавальної ситуації, за якої можливо застосувати цей інструмент. Відтак йшлося про певний евристичний запит історика чи вченого-гуманітарія до минушини у вигляді попередньої гіпотези (еволюційно-стадіальна єдність історії, циклічність історичного руху, варіативність у контексті ідеально-типологічних концептів і т. п.), котра дозволяла встановити сенс авторських міркувань і навіть усієї конструкції, себто виявляла семантичну функцію компаративістики. Проте формулювання такої гіпотези, точніше компаративної вісі чи площини порівняння, було безпосередньо пов'язано зі стильовим візерунком творчості конкретного вченого.

Означені інтелектуальні й культурні метаморфози споглядаємо у творчості багатьох європейських істориків другої половини XIX ст., зокрема у працях того ж таки М. Драгоманова. Зазвичай порівняльно-історичний метод у письмі цього українського інтелектуала пов'язують із етнографічними, етнологічними та фольклористичними практиками. Скажімо, Б. Крупницький уважав, що «як історик, Драгоманів уже з свого фольклористичного фаху перебрав порівняльно-соціологічний метод і вказав на потребу його для української історії»⁵²⁵.

Якщо взяти до уваги численні тексти М. Драгоманова з різноманітними етнографічними та фольклорними сюжетами, то це спостереження видається досить слушним. Тим паче, що до історії етнографії український учений увійшов саме як адепт порівняльних студій⁵²⁶. Однак, витоки компаративістики М. Драгоманова на обширах Клію більш глибокі, позаяк походять зі стильових вимірів його історичного письма. «...Я вважав конечним через приклад *космополітичного порівняючого методу* хоть до одної частини культурного українського матеріалу противудіяти ограниченено-націоналістичному настрою українофільських кружків, що розвився у них в зв'язку з загальною в Росії "самобытническою" реакцією», — зазначав історик в своїх автобіографічних записках⁵²⁷.

Зауважимо, що означення на кшталт «космополітичний», «європейський», «загальнолюдський», «всесвітній», іноді «інтернаціональний» порівняльний або порівняльно-історичний метод («дослід», «спосіб») рясно представленні у текстах М. Драгоманова. Вочевидь, космополітична складова посідала поважне міс-

⁵²⁵ Крупницький Б. Силуети українських істориків XX ст. (народники і державники). 4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 111.

⁵²⁶ Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. — СПб., 1891. — Т. 3: Этнография малорусская. — С. 408–409.

⁵²⁷ Драгоманов М. Доповнення до Автобіографічної замітки // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895. — С. 392–393.

це в його світосприйнятті та поглядах. Певна річ, що становище «громадського наймита» на еміграції (афористичне і почасти самоіронічне визначення М. Драгоманова свого характеру співпраці зі Старою Громадою!)⁵²⁸, мимоволі змушувало його адсорбувати популярні дослідницькі та культурницькі практики, які побутували на обширах Західної і Центральної Європи.

Проте витоки космополітизму М. Драгоманова мали ще доеміграційне підґрунтя. На думку Л. Білецького, космополітична настанова сформувалася у майбутнього вченого за гімназійних часів, оскільки до університету Св. Володимира він увійшов переконаним космополітом⁵²⁹. Більше того, навіть вихованців першої народної школи на Подолі, якою опікувався гурток М. Драгоманова, у середовищі громадівців називали космополітами⁵³⁰.

У цьому контексті космополітизм постає як культурний та інтелектуальний припис, який продукує компаративні устремління щодо навколишнього світу як з перспективи тодішньої сучасності, так і минулого та майбуття. Власне, український інтелектуал формулював цю вимогу як з'ясування відносин «межи так названими народними і культурними, національними й інтернаціональними елементами цивілізації»⁵³¹. Це авторське означення є ключовим для розуміння тих евристичних запитів, які М. Драгоманов адресував до української минувшини. Відтак навіть його міркування про періодизацію минулого України сформульовані в компаративному дусі: «треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) — і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській»⁵³².

За спостереженням Д. Дорошенка, «Драгоманів раз-у-раз підкреслював необхідність увести українську історію в рамки історії загально-європейської, впровадити в досліді порівняльну методу»⁵³³. Саме на спроби українського мислителя включити національну минувшину до загальноєвропейських контекстів звертає увагу німецька дослідниця А. В. Вендланд⁵³⁴. Утім, М. Драгоманов розглядає порівняльно-історичний метод не тільки у вузькому розумінні, тобто виключно як специфічний дослідницький інструментарій, а і у широкому сенсі, себто у контексті вирізнення й окреслення свого інтелектуального становища щодо попередників та формулювання практично-політичних завдань. Ба біль-

⁵²⁸ Архів Михайла Драгоманова. — Т. 1. — С. 254.

⁵²⁹ Білецький Л. До початків слов'янофільства М. Драгоманова (1859–1869) // Драгоманівський збірник... — Т. 1. — С. 11.

⁵³⁰ Драгоманов М. Австро-руські спомини... — С. 17.

⁵³¹ Його ж Байка Богдана Хмельницького (Присвячую пам'яті М. І. Костомарова) // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 2. — С. 1.

⁵³² Його ж. Чудацькі думки... — С. 490.

⁵³³ Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія // Драгоманівський збірник. — Т. 1. — С. 122.

⁵³⁴ Wendland A. V. Am Rande der Imperien: Mychajlo Drahomanov und die Anfänge einer europäischen Verflechtungsgeschichte der Ukraine // Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler / Hrsg. von G. Hausmann, A. Rustemeyer. — Wiesbaden, 2009. — S. 227.

ше, він обстоює тезу про «*поступове українство новоєвропейське, космополітичне по думкам, та національне по формі, по ґрунту*»⁵³⁵.

Видається, що компаративізм був вихідним положенням М. Драгоманова не тільки як фахового вченого-гуманітарія, а й як політичного мислителя з космополітичним мірилом вартості. Загалом він намагався не тільки осягнути національну минавшину крізь історію світової цивілізації, а й нав'язати політичні та громадські новації, приміром, популярні на Заході соціалістичні, анархічні і ліберальні ідеї. Недаремно теза про співвіднесення української та європейської історії проходить наскрізним рефреном в авторських текстах, зокрема в епістолярії у контексті політичних устремлень тодішніх діячів.

«При цьому ми згадували Костомарова працю і говорили про те, яка фальшива кривобока виходить уся структура історії України, а значить і вся політика українська через те, що досі вільною наукою неосвічені відносини України до Московщини і стан її в Росії. — писав М. Драгоманов у листі до Старої Громади від 3–12 лютого 1887 р. — На цих розмовах, при котрих ми мусили споминати праці наших цензурних учених, я висказав, що вважав би для себе найбільшим щастям, як би я міг написати по-європейськи історію цивілізації на Україні, і що мою роботу над піснями і другими пам'ятниками нар. словесності (я показував гостю матеріали мої для порівнянного витовчачення легенд, новел, і т. ін. нам прийшлося говорити й про провал однієї моєї роботи такого характеру в однім цензурнім виданні) я вважаю за вступ до цієї праці»⁵³⁶.

З такого ракурсу порівняльно-історичні студії постають як неодмінний компонент наукової та культурно-просвітницької програми М. Драгоманова. Численні зауваги, коментарі, а подекуди й дошкульні інвективи розкидані у його текстах, часто-густо мають суспільно-політичну мотивацію. Не випадково він уважав, що «доси навіть найученіші українські дослідчі народної словесності (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї порівняючого методу і дивились на витвори її, як на вповні самобитний продукт місцевого національного ґрунту»⁵³⁷. Зазначимо, що М. Драгоманов розглядав М. Костомарова та П. Куліша не стільки як учених-словесників, скільки як «політичних істориків»⁵³⁸. Це спостереження щодо творчості чільних репрезентантів тодішнього українського історіописання виявляє тонке авторське розуміння пізнавальної ситуації 1870-х–1880-х років.

Зрештою, український інтелектуал-космополіт закидає брак компаративного методу не тільки М. Костомарову⁵³⁹ і П. Кулішу⁵⁴⁰, а й В. Антоновичу, М. Дашкевичу, О. Огоновському, М. Сумцову та низці інших учених. Причому його застереження мають як культурно-просвітню та практично-політичну, так й академічну спрямованість. Наприклад, у його полемічних виступах на Тре-

⁵³⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини... — С. 102.

⁵³⁶ Архів Михайла Драгоманова. — С. 333.

⁵³⁷ Драгоманов М. Доповнення до Автобіографічної замітки. — С. 392.

⁵³⁸ М. П. [Павлик М.] Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. — Львів, 1907. — Т. 4. — С. 186.

⁵³⁹ Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. — Львів, 1901. — С. 24.

⁵⁴⁰ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ (Коломия). — 1895. — № 17. — С. 264.

тьому археологічному з'їзді в Києві (1874) обстоюється думка, що саме порівняльний шлях наукових студій спростовує тезу про самотність малоруських пісень про кровозмішення⁵⁴¹. Причому фольклористична й етнологічна проблематика студій М. Драгоманова, зокрема зазначених праць⁵⁴², здебільшого розглядалася автором як можливість віднайти компаративні сюжети на українському ґрунті.

Будь-що-будь він намагався підважити націоцентричні візії. «Найперше, коли навіть допустити, що основа національностей щось незмінне, — підкреслює М. Драгоманов, — то й тоді історія кожної національності, се, між іншим, вказання на обопільний вплив між даною наукою й іншими, — так що *історичний дослід напр. письменності якогось народу, в тім числі й усної словесности, мусить бути інтернаціональний, порівняний*»⁵⁴³.

Такий підхід до фольклорного й етнографічного матеріалу нав'язував дослідницькі практики західноєвропейських учених. М. Драгоманов уважав, що варто «*ввести мандрівний у вустах нашого народу словесний матеріал до кола європейського порівняльного дослідження, котре допоможе відокремити чуже від нашого місцевого, національного*»⁵⁴⁴.

Означені мотиви простежуємо і в багатьох інших заувагах М. Драгоманова, зокрема адресованих В. Антоновичу, котрому колишній товариш по Старій Громаді закидав архаїчність мислення та поверховість зроблених висновків і спостережень. Скажімо, відома розвідка В. Антоновича «Три національні типи народні» спричинилася до низки інвектив М. Драгоманова. «*Наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли всесвітній порівнявчий метод встергати дослідувачів від скорих і поверховних виводів, які робили старі націоналісти, навіть такі, як автор праці “Две русские народности”, й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно в “Правді” в очерку “Три національних типи народних”, котрого не можна без скандалу виголосити, напр., ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звісній науковому світові мові, напр., і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском “Две русские народности”»*, — наголошує історик⁵⁴⁵.

На думку М. Драгоманова, обстоювання національної / народної своєрідності, попри результати новітніх європейських студій, лише шкодить як українській науці, так і визвольному руху. Саме тому він тримається тези, що «*в тій області історії цивілізації порівняні досліді встигли вже відкрити таку глибоку та різнородну обопільність між найдалшими щодо місця й часу народами, про яку ані догадувалися тоді, коли панувала націоналістична філософія, яка вва-*

⁵⁴¹ Протоколы заседаний съезда // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года: В 2 т. — К., 1878. — Т. 1. — С. LIX.

⁵⁴² М. П. [Павлик М.] Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку. — С. 145.

⁵⁴³ Драгоманов М. «Живая Старина» // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 3. — С. 311–312.

⁵⁴⁴ Его же. Предисловие. Замечания о систематическом издании произведений малорусской народной словесности (23 июня 1876 г., Вена) // Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова. — К., 1876. — С. XXIII–XXIV.

⁵⁴⁵ Його ж. Чудацькі думки... — С. 494.

жала за самостійний продукт національного творива все, що знаходила в культурі й словесності даної місцевості»⁵⁴⁶.

Компаративні процедури М. Драгоманова скеровані, передусім, на виявлення метафізичності, обмеженості, штучності націоцентричних або т. зв. «самобутніх» пояснень та інтерпретацій у світлі тодішніх наукових і культурних новацій. Зокрема, український інтелектуал неодноразово згадував про порівняльно-історичний напрямок у тодішній європейській етнографії⁵⁴⁷, про «теорії нової порівняної науки про фольклорний матеріал»⁵⁴⁸, які руйнували романтично-народницькі уявлення. У цьому сенсі, показовим є ставлення М. Драгоманова до студії російського критика В. Стасова «Происхождение русских былин» (1868), яка вирізнялася застосуванням порівняльно-історичного методу. «Д. Вл. Стасов перший приклав до билін методу зрівнюючу; зрівняв їх з епосом індійським, з піснями монгольськими, татарськими в Сибірі і дійшов до тієї думки, що великоруські биліни не руські, не національні, не самостійні, не мають нічогосінько історичного. — стверджує рецензент. — Вони — незабуті шматки (розбив М. Драгоманова. — Авт.) індійського епоса, компіляції з пісень середньої Азії і далекого Сходу»⁵⁴⁹.

Зазначені сентенції демонструють, що М. Драгоманов розглядав компаративний метод як специфічний засіб у ревізії архаїчних поглядів та старих народницько-романтичних візій. На думку П. Одарченка, він послуговувався цим методом для того, щоби продемонструвати хибність уявлень про неповторність національного фольклору⁵⁵⁰.

З цієї перспективи М. Драгоманов неодноразово звертав увагу на порівняльну студію українських учених, які пов'язували із західними інтелектуальними впливами. «Ледве в останні часи, переважно під впливом європейського порівняного методу у фольклорі, — проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали, — почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харківської школи (Потебня, — котрий зрештою вів з тиха стару лінію німецько-російської науки 60-х років, — Сумцов та збирачі Манджура, котрий почав працювати в 70-і роки, Іванов і др.) та заграничної (Волков, В. Охримович і др.)», — зазначає історик у «Листах на Наддніпрянську Україну»⁵⁵¹. У такому контексті компаративістика постає як один із найважливіших інструментів у творчості українського інтелектуала. Сучасні дослідники досить часто відводять М. Драгоманову місце критика та демістифікатора в українській історіографії другої половини XIX ст.⁵⁵²

⁵⁴⁶ Його ж. Слов'янське оповідання про пожертвування власної дитини // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 3. — С. 151.

⁵⁴⁷ Його ж. Матеріяли й уваги про українську народню словесність // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 128.

⁵⁴⁸ Його ж. Для починаючих фольклористів на Україні // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 3. — С. 330.

⁵⁴⁹ Його ж. Новий погляд на великоруський богатырський епос Влад. Стасова (Вестн. Европы за 1868 р. перші книжки) // Там само. — Т. 3. — С. 4.

⁵⁵⁰ Odarchenko P. Drahomanov as Folklorist. — P. 34.

⁵⁵¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 59.

⁵⁵² Єкельчик С. О. Національний міф чи історія: М. П. Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат-ли Всеукр. наук. конф.: (м. Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 306–307.

Втім, у дослідницькому інструментарії М. Драгоманова порівняльно-історичний метод відіграє неабияку роль і у його студіях із класичної давнини. Передусім, історик означає цей метод як один із «найбільш зручних та плідних прийомів у всіх науках»⁵⁵³. Водночас автор посилається на приклад англійського історика античності Дж. Грота як на «взірець реставрації давнього політичного життя, шляхом порівняння з новим, і ставлення до давнього життя за тими же засадами, за якими сприймають і нове»⁵⁵⁴.

Зауважимо, що М. Драгоманов звертає увагу й на особливе значення цього методу у спростуванні різноманітних забобон, упереджень, небилиць чи апологій у царині античної історії. Приміром, він підкреслює, що «порівняльний метод вивчення повинен покласти край перебільшеному вихвалянню германських варварів щодо всіх дикунів земного шару»⁵⁵⁵. Схожі критичні мотиви повною мірою споглядаємо у його текстах з обсягу українського історіописання. Натомість опоненти молодого історика, зокрема В. Більбасов, досить скептично відгукнулися про застосування порівняльного інструментарію в його магістерській дисертації⁵⁵⁶.

Та, мабуть, найвиразнішим свідченням позитивістського походження компаративізму М. Драгоманова є його розумування про соціологічну підоснову порівняльно-історичного методу, котра дозволяє верифікувати фактографічні відомості у відповідній площині. «Історична критика отримує в такому соціологічному методі допомогу в тих випадках, коли не існує ніяких даних для перевірки відомих свідчень про певне явище. — зазначає історик. — Ця допомога полягає в порівняльному методі, котрий є неминучим вислідом логічної, а не топографічно-хронологічної системи викладу»⁵⁵⁷. На його думку, підсумком порівняння різних пам'яток первісної культури має стати твердження про культурно-історичний, а не хронологічний зміст самого поняття «давня історія»⁵⁵⁸.

Пізніше, у «Чудацьких думках про українську національну справу» М. Драгоманов гостро скритикував студію «Борьба культур и народностей в Литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшею» (К., 1884), написану учнем В. Антоновича — М. Дашкевичем. Відтак опонент М. Дашкевича закидає йому брак виразного евристичного запиту, себто окресленої компаративної вісі, навколо якої варто вибудовувати порівняльний аналіз різних площин минувшини. «Тільки ж, не глядячи на таке ім'я праці, — відзначає критик, — даремне б стали ви шукати в ній справдешню історію цивілізації, тобто порівняння порядків державних, соціальних, освітніх Польщі, Литви й Русі

⁵⁵³ Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи... — С. 91.

⁵⁵⁴ Там же. — С. 94.

⁵⁵⁵ Там же. — С. 144.

⁵⁵⁶ Більбасов В. Рец. на кн.: Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К., 1869. — Ч. 1 // УИ. — К., 1869. — № 10. — С. 3; *Его же*. Рим и Византия в трудах двух киевских историков (Иконников В. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. — К., 1869; Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. — К., 1869. — Ч. 1) // РВ. — 1870. — Т. 90, № 11. — С. 306.

⁵⁵⁷ Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М. П. Вибране. — С. 80—81.

⁵⁵⁸ Там же. — С. 70.

перед їх унією й у часі її, та показу, якому ступню європейської еволюції відповідав стан кожної з трьох країн в певні епохи»⁵⁵⁹.

В іншій студії він наголошує, що «порівняючий антропологічний дослід дуже підрізав старі націоналістичні думки про я к о в і с т ь відмін, “начал” (елементів, принципів) клясичних, германських, слов’янських і т.д. і розширив думку про те, що відміни в порядках різних народів у різні часи мають характер лишень і с т о р и ч н и й (розбив М. Драгоманова. — *Авт.*), при чому бувають і комбінації різних “начал”, тобто ступнів еволюції»⁵⁶⁰.

Таким чином, М. Драгоманов постулює тезу про розмаїття ступенів і форм культурно-історичного буття різних народів у межах однієї доби, себто впроваджує думку про співіснування різних відтінків чи стадій єдиної суспільної еволюції. Наведені зауваги виявляють уповні очевидні позитивістські компоненти його стилю мислення, зокрема орієнтацію на широке співставлення різних епох, еволюційну єдність і, zarazom, стадіальність у репрезентації суспільного розвитку, котра уможлиблює компаративізм як такий.

На думку О. Гермайзе, вчений виходив із «розуміння історичного процесу, як процесу універсального, однакового всюди по своїй соціологічній суті і неоднакового лише у формах вияву. Звідціля впливав у Драгоманова *методологічний висновок, що історичні, як і взагалі соціальні з’явища, можна і слід студіювати й досліджувати тільки і виключно методом порівняльним*»⁵⁶¹. Суголосну думку щодо візії М. Драгоманова висловив і Б. Крупницький⁵⁶². Натомість інші дослідники наголошують на значній еволюції, котрої зазнала компаративістика М. Драгоманова, що здолала шлях від звичайної аналогії до «складного синтетичного методу з використанням теорій міфологічної й антропологічної шкіл»⁵⁶³.

Окрім того, М. Драгоманов розглядав компаративний метод як такий, що дозволяє раціонально та логічно заповнити фактографічні лакуни, перевіряти сумнівні свідчення і т. п. Наприклад, він відзначав, що послуговуючись цим методом можна визначити історичну добу, до якої слід віднести ті чи інші факти, коли джерела є спотвореними чи фрагментарними⁵⁶⁴.

Відзначимо, що тексти українського інтелектуала зорієнтовані на пошуки культурної підоснови, виявлення різних етнокультурних шарів, взаємовпливів, вкраплень, доповнень, метаморфоз у контексті співвідношення космополітичного та етнічного / національного. Саме у цьому сенсі дослідник формує евристичні запити до українського минулого.

Провідним елементом у компаративістиці М. Драгоманова, принаймні, на теренах етнографії, етнології та фольклористики, є поняття «кола» («кругу»), яке вживається для виявлення як подібних, так і відмінних прикмет. Ця де-

⁵⁵⁹ Драгоманов М. П. Чудацькі думки... — С. 489.

⁵⁶⁰ Його ж. Старі хартії вольности. — С. 28 (прим.*).

⁵⁶¹ Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії. — С. 129.

⁵⁶² Крупницький Б. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники). 4. Михайло Драгоманів і В’ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 108.

⁵⁶³ Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова / Відп. ред. В. Ю. Євдокименко. — К, 1965. — С. 48.

⁵⁶⁴ Драгоманов М. Положение и задачи... — С. 81.

фініція зорієнтована на встановлення культурно-історичного змісту тієї чи іншої пам'ятки народної словесності, себто висвітлення її походження, споріднених варіантів, запозичень, чужорідних включень, сюжетних аналогій і відмінностей тощо. Вочевидь, зазначене поняття постало у руслі теорії «мандрівних сюжетів», «мандрівних історій» («зовнішньої міграції»), або, як називав її М. Драгоманов, «теорії переймання»⁵⁶⁵.

Власне, «мандрівна історія» (нім. *wandernde Geschichten*) позначала цикл («коло», «круг») оповідей, що «кочували» на різних національних / народних обширах⁵⁶⁶. Об'єднуючою канвою таких циклів досить часто була сюжетна лінія, хоча, часом провідну роль відігравали персонажі, побутові, культурні елементи, світоглядні трансформації, способи передач, терени циркуляції і т. п.

У другій половині XIX ст. теорія «мандрівних історій» розглядалася як інтелектуальна контраверсія щодо концепцій міфологічної школи, котрі спиралися на романтичну естетику, зокрема обстоювали тезу про доісторичну племінну єдність як основу міфотворення. Походження теорії «мандрівних сюжетів» зазвичай пов'язують зі студіями фундатора порівняльного літературознавства, німецького сходознавця та філолога Т. Бенфея. Знаковою працею у соціогуманітаристиці другої половини XIX ст. вважають розлогу передмову Т. Бенфея до німецького видання найпопулярнішої санскритської збірки «Панчатантра» (1859), в якій він уперше відзначив запозичення й трансформацію її сюжетних мотивів у фольклористичних традиціях та пам'ятках багатьох європейських народів. Відтоді розпочалося тріумфальне поширення теорії «мандрівних сюжетів» на європейських обширах, зокрема в імперії Романових.

Праці Т. Бенфея неодноразово згадуються у текстах М. Драгоманова, а спостереження останнього щодо запозичення індійських сюжетів у низці слов'янських пам'яток нагадують розумування німецького вченого⁵⁶⁷. Причому вже сучасники звернули увагу на драгоманівське захоплення «індійщиною», себто на невмотивовану генералізацію матеріалу у його фольклористичних та етнографічних розвідках⁵⁶⁸. Зокрема, М. Грушевський уважав, що М. Драгоманов був найвидатнішими представником теорії «літературних запозичень» в українській соціогуманітаристиці⁵⁶⁹.

Л. Драгоманова-Шишманова обстоювала думку про те, що «його наукові методи і стиль перебували під впливом німецької науки», а у наукових розвідках українського мислителя відчувався «стиль німецьких учених»⁵⁷⁰. Не випадково важкуватість та багатослівність текстів М. Драгоманова відзначалася, як його сучасниками (О. Гольштейн)⁵⁷¹, так і дослідниками (Д. Заславський)⁵⁷².

⁵⁶⁵ Його ж. Замітки про слов'янські релігійні та й етичні легенди: II. Дуалістичне сотворіння світа // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 4. — С. 277.

⁵⁶⁶ М. П. [Павлик М.] Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку. — С. 183.

⁵⁶⁷ Драгоманов М. П. Слов'янські оповідання про народини Константина Великого // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 3. — С. 218.

⁵⁶⁸ Мишанич С. В. Фольклористична спадщина М. Драгоманова у світлі актуальних завдань українського народознавства // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. — С. 148.

⁵⁶⁹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992. — С. 5–6 (прим. 1).

⁵⁷⁰ Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів... — С. 140, 142.

⁵⁷¹ Гольштейн О. Нові спогади... — С. 172–173.

⁵⁷² Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. — С. 88.

У широкому сенсі «круг» у фольклористичних студіях М. Драгоманова виступає як своєрідна компаративна вісь або площина, котра з'ясовує умови й можливості порівняння за тими чи іншими ознаками. Цей допоміжний термін виконує роль відповідного етно- та соціокультурного маркера, який у сукупності з іншими «колами» витворює в уяві дослідника рельєфний візерунок певної пам'ятки. «Коло» окреслює як етнокультурні, так й універсальні (космополітичні, інтернаціональні) складові конкретної пам'ятки, різні культурні шари, зокрема первинний соціо- та етнокультурний пласт, який спричинився до її появи, способи запозичення, переробки, територію побутування і т. п.

Зрештою, М. Драгоманов досить розлого й детально описував інструментальне застосування компаративних чи культурних «кругів» (нім. *Kulturkreis*). «Порівняння тут повинно бути зроблено в кількох кругах різної величини променів: у крузі руським (велико-біло-мало-руським), у крузі слов'янським, у крузі арійським, юдським, нарешті в кругах тісніших і, так сказати, випадкових — у крузі області народів різного племені і різного ступня культури, що стикалися з нашим народом і передали йому, або переняли від нього певну частину матеріяла народної словесності. — наголошує вчений. — Докладне порівняння сього матеріяла у різних народів, порівняння як основних тем, так і їх розвитку в деталях, показало би і в і д м і н у нашої словесності, і с х о ж і с т ь її з іншими, а в останнім разі показало би, чи виходить ся схожість із коїнциденції (від нім. *Koinzidenz* — збіг, збіжність. — *Авт.*) чи зі с п а д щ и н и із спільного колись, племінного скарбу, або чи (як се найчастіше буває) від п е р е й н я т т я при обопільному культурному впливі. Аж тоді, коли подібним чином буде досліджена наша народна словесність методом і н т е р н а ц і о н а л ь н о г о порівняння можна буде говорити докладно про її н а ц і о н а л ь н и й (розбив М. Драгоманова. — *Авт.*) елемент»⁵⁷³.

Однак, найважливішим є те, що певне «коло» вчений пов'язує з відповідною культурною добою, себто розподіляє чи ранжує пам'ятки за різними відтінками історичного часу або стадіями суспільного розвитку. Відтак інструментальне призначення компаративістики М. Драгоманов убачав у тому, щоби «*поперед усього вибрати с тих половиць, через порівняний метод, загальнолюдські, загальноарійські, загальнослов'янські, загальнооруські, відділити пословиці переняті, і одержаний таким способом чисто місцевий останок треба конче, в свою чергу, розділити по епохам культурної історії народу і по місцям його побуту, лісовим, степовим і т. д. Аж тоді можна буде зробити наукову характеристику світогляду українського народу по пословицям, у зв'язку, звісно, з іншими матеріялами для такого предмету*»⁵⁷⁴.

Такі міркування М. Драгоманова виказують його уявлення про еволюційну єдність культурно-історичного руху і, заразом, просторове розмаїття етнокультурних варіацій, які часто-густо нав'язують соціологічне трактування. Більше того, авторські розумування про «культурні кола» почасти нагадують дослідницькі стратегії раннього дифузійнізму кінця ХІХ — початку ХХ ст. в культурній антропології, котрі спиралися на ідею «територіального переміщення» (дифу-

⁵⁷³ Драгоманов М. П. Матеріяли й уваги про українську народню словесність. II. Стенька Разін — козак Гарасим // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 1. — С. 144–145.

⁵⁷⁴ Його жс. Про науковий дослід русько-українських народних пословиць // Там само. — Т. 1. — С. 51.

зію) культурних взірців. Ці думки свідчать, що еволюційні канони були вже затісними для концептуалізації українського мислителя.

М. Драгоманов досить виразно розрізняв дослідницькі практики звичайно-го етнографа-збирача та вченого-інтерпретатора. «А вже хто хоче робити з матеріалу виводи, то мусить бути образованим соціологом. Тепер мода на порівняння. Ціль порівняння все таки показати і подібність, і різницю. — наголошує М. Драгоманов у листі до М. Павлика від 10/22 лютого 1895 р. — Коли хто порівнянням хоче вказати, що певне оповідання — зайшло, то мусить старатись добитись того, — де перше місце зародіння його, при яких культурних обставинах, як воно далі пішло в путь, при яких обставинах воно всвоювалось другими народами і що воно нарешті в них означає»⁵⁷⁵.

Проте алгоритм уживання порівняльного методу у його текстах видається достатньо складним, оскільки у жодному разі не зводиться лише до спрощеної фіксації подібностей та відмінностей у територіальному розрізі. Натомість компаративна процедура М. Драгоманова скерована на виявлення й освітлення бічних варіантів, зокрема передбачає з'ясування мотиваційної канви, врешті-решт первісної культурної основи.

На його думку, «порівняння треба зробити острійше й систематичнійше, а власне воно мусить мати на оці найперше основні особливости варіантів, причому варіанти треба розділити по географічній близості сторін, де вони записані. Після того для кожної сторони треба розділити варіанти на основні й сторонні, які затрогували *головні мотиви й розвили другорядні* (процес, через який варіанти стають подекуди зовсім самостійними піснями), а так само й перехід подробиць одної пісні в другу (процес, через який зближаються пісні ріжні щодо основи своєї теми). При тому треба звертати увагу на географічне розповсюдження тих другорядних і третьорядних варіантів і їх подробиць»⁵⁷⁶. Водночас автор досить виразно формулює свої евристичні запити, які часто-густо генералізує до пошуків початкового взірця.

У листі до О. Огоновського від 8/20 квітня 1894 р. М. Драгоманов досить докладно викладає свої міркування щодо компаративістики та підкреслює, що «порівняний дослід мусить дійти до першого джерела всякої теми, прослідити її дороги, показати, як вона перемінилась по дорозі і нарешті показати національні одміни варіантів»⁵⁷⁷.

Видається, що таке зацікавлення сюжетною канвою пам'яток народної словесності спрямоване на виявлення різних культурних шарів, які спричинилися до їхнього побутування. Причому учений розглядав як соціокультурні умови, так і художньо-естетичні чинники, які призвели до появи та подальших перетворень того чи іншого твору.

Таким чином, М. Драгоманов стверджує, що «порівняний дослід оповідань мусить мати на оці *не лише схожість їх основ, але й схожість і різницю подробиць*. Окрім того, в питанню про первісну батьківщину певного оповідання та про ті зміни форми, які воно діставало в своїм русі по різних країнах, мусить бути звернена особлива увага на ріжні побутові вмови, починаючи з геогра-

⁵⁷⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. — Чернівці, 1911 — Т. 8: (1894–1895). — С. 201.

⁵⁷⁶ Драгоманов М. «Живая Старина». — С. 314–315.

⁵⁷⁷ Його ж. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. — Львів, 1901. — Т. 1. — С. 174.

фічних. Лише таким чином можемо встановити генезу оповідань, які знаходяться у різних народів, і доказати їх дійсне свояцтво, та й відділити оповідання туземні в певних строках від перейнятих»⁵⁷⁸.

Певна річ, ці зауваги демонструють зорієнтованість автора на висвітлення й інтерпретацію сюжетних перетворень, в яких географічна площина, хоч і посідає поважне місце, проте співіснує з культурними, природними, соціальними, етнічними, політичними та іншими чинниками.

Скажімо, розглядаючи етнографічні студії відомого українського етнографа М. Сумцова, М. Драгоманов закидає йому одностороннє застосування порівняльного методу, яке обмежується, головним чином, дійовими особами чи фактографічними подробицями. Натомість критик тримається думки, що для науки було б більше користі, «коли б д. Сумцов прослідив, напр. говорячи про байки і апологи т. зв. животного епосу, не особи животних, а самі ф а б у л и (розбив. М. Драгоманова. — *Авт.*), в чім вони сходяться у різних народів, в чім різняться, які з них мусіли скластись в різних країнах відповідно їх клімату, географії, землі, фауні, звичаям, історії, — а які запозичені були у других народів...»⁵⁷⁹.

Отже порівняльне висвітлення сюжетних ліній, компаративний аналіз самотніх і запозичених елементів дозволяють М. Драгоманову диференціювати пам'ятки народної словесності за різними «категоріями схожості». Цей авторський розподіл, з одного боку, спирався на ідею еволюційної єдності світу історії, яка переходить або досягає відповідних стадій (фаз) суспільного розвитку, себто певного рівня цивілізації. Та, з іншого боку, такий підхід не виключав взаємозасвоєння, запозичення, сприйняття, переробки, перетворення тих чи інших культурних компонентів, мотивів, побутових подробиць тощо.

Зрештою, М. Драгоманов вважає, що різноманітні культурні подібності можна вложити у дві категорії схожості: «1) схожі через схожість людської природи, особливо через однаковий рівень розвою, 2) схожі через безпосереднє переймання одного народу від другого, через перехід творів словесности як дорогою письменною, так і устною»⁵⁸⁰. Наведені «категорії схожості» М. Драгоманова вельми нагадують тезу вищезгаданого Е. Фрімена про «два роди аналогій»⁵⁸¹, що тяжіють до позитивістських стильових канонів. Та й посилання на студії Е. Фрімена побутують у текстах українського інтелектуала.

Проте перенесення еволюційно-соціологічних канонів на терени фольклористики й етнографії у текстах М. Драгоманова досить часто спричиняло надмірну, часом спонтанну генералізацію певних історико-культурних контактів, а схожість сюжетів і мотивів фольклору сприймалася дослідником як незаперечний вислід відповідних запозичень⁵⁸². Але у висвітленні й інтерпретації процесів, явищ, фактів з обсягу культурної минувшини він був усе ж таки більш гнучким, аніж більшість адептів та прихильників позитивістського історіописання, позаяк визнавав широке розмаїття етнокультурних форм, попри їх спільну еволюційну основу.

⁵⁷⁸ Його ж. Замітки про слов'янські релігійні... — Т. 4. — С. 282.

⁵⁷⁹ Його ж. Наукові методи пр. Сумцова // ЖС (Львів). — 1894. — Т. 1, № 1. — С. 152

⁵⁸⁰ Його ж. Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини. — Т. 3. — С. 150.

⁵⁸¹ Фриман Э. Сравнительная политика... — С. 22.

⁵⁸² Мишанич С. В. Вказ. праця. — С. 148.

Мабуть, традиційний скептицизм М. Драгоманова уберігав його від апологетичного звеличення як певних теорій, так і інструментальних засобів. «Задля того, аби не захопитися доктринерством школи і не впасти в натягання, треба доконче при порівнянім досліді особливо звертати увагу не лише на основи оповідання, але й на подробиці: розвій теми, побутові риси, географічні та й історичні вказівки, тенденцію й т. п.», — відзначає вчений⁵⁸³.

Який же вислід компаративістики М. Драгоманова? Що саме прагне віднайти український учений послуговуючись порівняльним методом у сфері фольклористики й етнології?

Передусім, це — різноманітні культурні смисли, які переховуються за циркуляцією пам'яток народної словесності. Недаремно М. Драгоманов акцентує увагу на певних культурних запозиченнях та трансформаціях у контексті української історії, що виявляють етнокультурну взаємодію народів / націй на різних відтинках суспільної еволюції. У передмові до «Исторических песен малорусского народа», написаній спільно з В. Антоновичем, обстоюється думка про потребу визначення «ступеня культурних зносин малорусів з іншими народами, безпосереднього й опосередкованого»⁵⁸⁴.

У подібному сенсі М. Драгоманов формулює свій запит до української мивушини і в іншій студії. «Коли ми будемо мати докладний порівняно-історичний дослід про українські народні пісні, то між іншим ми будемо в стані судити про ступінь культурної стичности України з Заходом і про ту ролю посередника, яку вона грала сім згляді і для Східної Руси...»⁵⁸⁵. Крім того, автор обстоює думку про побутування різноманітних соціо- та етнокультурних контактів на обшарах української мивушини від часів античності до ранньомодерної доби.

Іноді М. Драгоманов зупиняється на тих культурних перехрещуваннях чи мутаціях, яких зазнавали пам'ятки народної словесності під час свого «мандрування», зокрема наголошує на географічно-просторових контекстах таких запозичень і перетворень. «Порівняний дослід народної словесности показує нам розпросторення пантеїстичної буддійської етики в стороні монотеїстичних і навіть спіритуалістичних релігій, магометанських і християнських, дає нам примір того, як поганські міти перероблялися у легенди й життя християнські. — відзначає М. Драгоманов. — Спеціально він показує нам, що величезний процент того матеріяла, котрий годував фантазію народів Європи, прийшов до них із Азії та Африки тоді, коли ті сторони взагалі стояли культурно вище від сторін Європи, хоть своєю дорогою й ся остання відплатила в македонську епоху певну частину свого довгу своїм учителям, котрих вона так рішучо випередила за останні два-три століття, через що тепер сама стає їх учителькою»⁵⁸⁶.

⁵⁸³ Драгоманов М. П. Слов'янські переробки Едіпової історії // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 4. — С. 7.

⁵⁸⁴ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловіе // Исторические песни малорусского народа. — Т. 1. — С. XVII.

⁵⁸⁵ Драгоманов М. П. Відгук лицарської поезії в руських народних піснях // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 1. — С. 84.

⁵⁸⁶ Його ж. Корделія-Замурза. Літературно-критичний уривок // Там само. — Т. 1. — С. 171-172.

Втім не меншу вагу, на думку вченого, має й з'ясування тих чи інших причин схожості, себто досягнення відповідних соціокультурних передумов й обставин, які уможливили спільні риси, мотиви, персонажі і т. п. «Такого рода докладні студії зробили останнім часом величезні успіхи в Західній Європі, як щодо оповідань місцевих, так і щодо оповідань поза-європейських», — наголошує вчений⁵⁸⁷. Більше того, він стверджує, що в «цивілізованому світі не тільки етнографи-систематизатори, а й прості збірачі етногр. матеріалу зрозуміли повищу думку і вже стараються не подавати в печать навіть поодиноких матеріалів без порівнюючих приміток»⁵⁸⁸.

Часом компаративістика М. Драгоманова висвітлює не тільки циркуляцію самих пам'яток, а й буття їхніх «носіїв», себто національних репрезентантів тих чи інших культурних, мистецьких, громадських практик. Зокрема, він зіставляє французьких труверів і жонглерів з українськими кобзарями й лірниками⁵⁸⁹. Загалом компаративні студії М. Драгоманова у царині фольклористики й етнографії привертають дедалі більшу увагу сучасних науковців⁵⁹⁰.

Утім, класичною давниною, фольклористикою та етнологією не обмежується сфера застосування компаративістики у дослідницьких практиках М. Драгоманова, позаяк вона охоплює й царину політичної історії. Дехто з його сучасників навіть обстоював думку, що український мислитель найліпше вживав порівняльно-історичний метод саме у політичних студіях⁵⁹¹.

Зауважимо, що М. Драгоманов як інтелектуал другої половини ХІХ ст. здебільшого поділяв позитивістські уявлення про минувшину як порівняльну площину щодо тодішньої сучасності. Тим паче, що у такому світобаченні різноманітні часові пласти світу історії сполучалися універсальною соціологічно-еволюційною підставою.

Зрештою, політична публіцистика М. Драгоманова виявляє низку різноманітних і доволі оригінальних сюжетів, в яких автор послугується компаративістикою. Зазвичай він уживає порівняльний метод для того, щоби пояснити прихований сенс тих чи інших політичних подій, передумов, обставин, явищ, дошукуючись їх аналогій на теренах європейської історії.

Іноді М. Драгоманов прагне продемонструвати природність певних трансформацій, наприклад, періодів суспільно-політичної реакції, котрі змінюють епохи громадського піднесення. Заразом він намагається віднайти в історії достатні підстави для оптимістичних настанов стосовно драматичних подій або ситуацій, зокрема спричинених урядовою політикою в імперії Романових. «Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвинутихся найкрайніший песимізм. — зазначає автор у “Листах на Наддніпрянську Україну”. — Але ж

⁵⁸⁷ М. П. [Павлик М.] Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку. — Т. 4. — С. 184.

⁵⁸⁸ Возняк М. Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу [«З італійської та французької літератури про народню словесність (Одповідь д. Ів. Франкові)» (2 грудня 1883 р.)] // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. — [К.,] 1926. — Вип. 1/2. — С. 118

⁵⁸⁹ Драгоманов М. П. Два українські «фабльо» та їх жерела (Нарис із історії загальної порівняної літератури) // Драгоманов М. П. Розвідки Михайла Драгоманова... — Т. 2. — С. 67.

⁵⁹⁰ Григораш Н. Компаративістичні студії Михайла Драгоманова на сторінках болгарського періодичного видання «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» // Зб. пр. Науково-дослідного центру періодики ЛНБ. — Львів, 2005. — С. 496–509.

⁵⁹¹ Стаття Віссаріонова «Огляд літературної і політичної діяльності М. П. Драгоманова» // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. — С. 361.

думаємо, що власне історичні дослідження й порівняння можуть побороти той песимізм, з котрим жити активно не можна»⁵⁹².

Не випадково сучасні дослідники висловлюють думку про майже прямі паралелі між пізноімперським Римом і та пореформеною Росією, котрі побутують у текстах М. Драгоманова⁵⁹³. Однак, посідаючи становище публіциста чи громадсько-політичного діяча, М. Драгоманов здебільшого є досить коректним та обережним у таких зіставленнях, зокрема добре усвідомлює їхню обмеженість і релятивність.

Приміром, розглядаючи терористичні акти російських народників кінця 1870-х — початку 1880-х років він формулює свій компаративний запит у контексті пошуку тих причин, які спричинилися до радикалізації революційного руху. Відтак М. Драгоманов акцентує увагу на політичній мотивації тодішніх терористів, яку часто-густо у російській та іноземній пресі пов'язували із засвоєнням європейських соціалістичних чи анархічних доктрин (марксизм, прудонізм, бакунізм та ін.). На його думку, погляди російських революціонерів виявляють «разючу аналогію з ідеями поширеними в Англії за часів страти Карла I та апологій Мільтона, або з настроями у Франції, коли судили Людовика (Луї) Капета, або в Німеччині за часів убивства Коцебу (1819)»⁵⁹⁴.

Зазначимо, що ці подібності М. Драгоманов виводить не тільки з досвіду особистого спілкування з революційними діячами, а й з вивчення тодішніх нелегальних прокламацій. «Це швидше промови якобінців XVIII століття і навіть гугенотів і пуритан XVI та XVII віків», — підкреслює історик⁵⁹⁵. Проте М. Драгоманов не обмежується лише констатацією схожості мотивів у революційних рухах різних епох, а й акцентує увагу на їхньому спільному соціокультурному підґрунті. «Росія нині перебуває напередодні вирішення того питання про обмеження самовладдя спадкової монархії, котре Англія вирішувала в XVII в., Франція в XVIII в., а німецькі держави в першій половині XIX ст.», — наголошує вчений⁵⁹⁶.

Отож причини переродження російських народників-пропагандистів у революціонерів-терористів М. Драгоманов убачає не у тодішніх європейських соціалістичних чи анархічних впливах, а у тих соціокультурних передумовах, що склалися в імперії Романових. Зокрема, він вказує на гвалтовне порушення базових громадянських прав і свобод, репресивні заходи царату, скостенілість бюрократичного апарату і т. п.

Власне, схожість соціокультурних трансформацій, пов'язаних із гострими суспільними потребами в обмеженні монархічної влади у ретроспективі європейської минувшини та тодішньої російської сучасності, й складає компаративну вісь М. Драгоманова. Саме у цьому контексті автор пропонує шукати пояснення радикалізації російського революційного руху, позаяк вважає його «виключно політичним (курсив М. Драгоманова. — Авт.), схожим із тими (рухами. — Авт.),

⁵⁹² Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 81.

⁵⁹³ Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади... — С. 201.

⁵⁹⁴ Драгоманов М. П. Тираноубийство в России... — С. 349.

⁵⁹⁵ Там же. — С. 357–358.

⁵⁹⁶ Драгоманов М. П. Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление // Драгоманов М. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 682.

котрі проминули держави Західної Європи, одні в XVI та XVII століттях, інші в XVIII, Німеччина й Австрія до 1848 р., Італія до 1859 р.»⁵⁹⁷.

Такі сентенції виказують не тільки уявлення М. Драгоманова про еволюційну єдність та цивілізаційну конечність суспільних перетворень, а і виявляють його розуміння мінливості й багатоманітності історичних форм, різних способів їхнього розгортання у просторі і часі. У цьому розумінні надзвичайну цікавість становлять компаративні паралелі М. Драгоманова стосовно російської та європейської історії, позаяк вони репрезентують не тільки прогностичну скерованість його стилю мислення, а й масштабність авторської концептуалізації.

Зазвичай український учений відносив Московське царство до монархій східного та середньовічного типу⁵⁹⁸. Причому М. Драгоманов уважав, що низку таких рис успадкувала й Російська імперія, що наближало її у політичному плані до Візантії, історія якої «успілилася» перманентними палацовими інтригами та заколотами. Тому порівняльною площиною у цьому випадку слугує рівень легітимності монаршої влади, конституціоналізму та їхнього впливу на політичну минувшину тієї чи іншої країни.

«З *новевропейських великих монархій до типу Візантії найбільше приближається Росія*, в котрій з 23 царів від початку московського однодержавства при Івані III до наших часів (1462–1881) убито було 6 царів (та 2 наслідники престолу), умер на чужині скинутий цар 1 (та 1 наслідник престолу вмер у тюрмі), та окрім того ще вступило на престол через «двірцевий переворот» 4 царі, — всього на 23 царів 14 переворотів, з котрих 12 так званих дворцевих», — відзначає історик⁵⁹⁹.

М. Драгоманов порівнює Росію з іншими європейськими монархіями, передусім, із Францією й Англією. «*Примір середньовічного, християнсько-феодального легітимізму показує аж до самого XVIII ст. Франція*, де з 33 королів від Гугона Капета до Людовика XVI (987–1792) убито було тільки два королі, вже в XVI–XVII в., і то з релігійного фанатизму, поки нарешті в 1793 р. 1 король був присуджений на смерть народнім собором, після чого Франція вступила в добу новітніх революційних переворотів (3 республіки, 2 імперії, 2 конституційні королівства)», — наголошує автор⁶⁰⁰.

Та найвиразніше архаїчність російської політичної системи постає в світлі минувшини Британської імперії, котру М. Драгоманов уважав «найпоступовішою» європейською країною, зокрема в сенсі впровадження конституціоналізму. «*Англія і в сему показує оригінальну варіацію загальноєвропейської історії*: тут з 35 королів від часу Вільяма Завоювателя (1066) по династичним причинам було скинутих 3 королі (з котрих 2 були вбиті в тюрмі, 1 в битві з противником), при участі парламенту було скинуто 4 королі (з котрих 2 убито в тюрмі, одного покарано на смерть парламентом, 1 умер на чужині). З часу конечної установи парламентської управи, після революції 1688 р., *Англія стала приміром новітнього легітимізму, конституційного, при котрому монарх*

⁵⁹⁷ *Его же*. Тиранубийство в России... — С. 357–358.

⁵⁹⁸ *Его же*. Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. — Genève, 1889. — С. 53.

⁵⁹⁹ *Його ж*. Старі хартії вольности. — С. 27.

⁶⁰⁰ Там само. — С. 27.

мусить бути верховним символом законоправної держави і навіть сторожем конституції перед партіями. — зазначає історик. — Інтересно, що і в Росії найбільше було легітимізму при трьох перших Романових (1613–1682), коли царі часто скликали земські собори»⁶⁰¹.

Де ж пролягають витоки таких різних національно-державних варіацій минувшини? Чому саме у західноєвропейських країнах конституціоналізм став неодмінним атрибутом політичного буття, а в Російській імперії, навпаки, залишився на маргінесі суспільного життя?

Зауважимо, що М. Драгоманов уникає простих та однозначних відповідей на ці питання, проте дошукується їх на ниві компаративістики. Втім, визнаючи типологічну спорідненість Російської і Візантійської імперій він не підносить ці спостереження до провідних положень концептуалізації про виїмкову православну цивілізацію та її особливий історичний шлях і т. п., що споглядаємо в численних писаннях багатьох мислителів XIX–XX ст.

На його думку, засадна різниця між західноєвропейськими варіаціями та російською версією минувшини пов'язана з відмінними темпами історичного розвитку. «Головна відмінність історії московського ладу від історії споріднених йому європейських устроїв зовсім не якісного характеру і полягає лише у відносній відсталості його різновидів, котра пояснюється *запізнілістю появи Московської держави на історичній сцені*», — стверджує історик⁶⁰². Так, постає теза М. Драгоманова про уповільнений розвиток Росії, порівняно з Західною Європою.

Це положення автор виводить шляхом зіставлення ключових, точніше переломних, моментів політичної історії Росії та Франції, які і складають провідну компаративну вісь у візії українського мислителя. Відзначимо, що М. Драгоманов категорично відкидав порівняння імперії Романових із Сполученими Штатами, позаяк «царська історія Московщини не дала тій державі стати мужицькою навіть і такою, як Північно-Американська Сплка, з котрою іноді рівняють Росію легкодуми»⁶⁰³.

Натомість він уважав за можливе порівнювати Московщину-Росію, переважно з Францією, меншою мірою — з Прусією-Німеччиною. Вочевидь, доцільність співставлення минулого Росії з історією Франції спиралася на декілька авторських міркувань. Передусім, це — певні паралелі в аграрній історії, величезний бюрократичний апарат і централістична організація державного управління обох країн тощо.

Проте найбільше до конструювання цієї компаративної площини прудоніста й соціаліста-федераліста М. Драгоманова спонукали російські революційні практики кінця 1870-х — початку 1880-х років, які він оцінював як яacobінсько-централістичне переродження. На початку 1880-х років він неодноразово висловлює у своїх текстах, зокрема в одній із найвідоміших праць — «Историческая Польша и Великорусская демократия», — думки про те, що тогочасна ситуація в імперії Романових нагадує становище у Франції напередодні 1789 р.⁶⁰⁴

Зрештою, зацікавлення історією Франції у компаративному сенсі простежується у творчості багатьох російських учених-гуманітаріїв кінця XIX — почат-

⁶⁰¹ Там само. — С. 27.

⁶⁰² Драгоманов М. П. Либерализм и земство в России. — С. 45.

⁶⁰³ Його ж. Україна і центри... — С. 459.

⁶⁰⁴ Его же. Историческая Польша... — С. 451.

ку ХХ ст. Більше того, соціокультурні впливи, які скеровували тодішні дослідницькі інтенції до французького середньовіччя та ранньомодерної доби були настільки потужними, що склалася російська (іноді її означають як російсько-українська) школа істориків у вивченні французької аграрної історії (П. Виноградов, М. Карєєв, М. Ковалевський, І. Лучицький та ін.)⁶⁰⁵.

Але М. Драгоманов не виключав й іншої, бічної порівняльної вісі Росія-Прусія / Німеччина. Підставою для побудови такої компаративної площини слугував земський рух на обширах імперії Романових у пореформену добу та його реформаційні потуги й очікування. «Росія після-севастопольська перебувала в такому ж становищі, в якому була Пруссія після Тільзитського миру. — наголошує автор. — І тому в ній розпочалося, і в суспільстві, і в більш просвіченій частині уряду, рух, уповні аналогічний тому, який був у Пруссії за доби Штейна»⁶⁰⁶. Ще одна компаративна паралель стосовно Німеччини та Росії у публіцистиці М. Драгоманова постає у контексті зіставлення урядової політики русифікації й германізації на околицях цих імперій. Згадаємо, приміром, його відому студію «Восточная политика Германии и обрусение» (1872)⁶⁰⁷.

Сучасні дослідники обстоюють думку про два сценарії розвитку Росії у візії М. Драгоманова — яacobинсько-французький та прусько-німецький (ліберальні реформи проведені згори)⁶⁰⁸. Однак, від початку 1880-х років український мислитель здебільшого орієнтується на «французьку модель» у своїх компаративних експериментах, зокрема конструює її з перспективи конституціоналізму зокрема та соціальної історії загалом.

На думку М. Драгоманова, існує, щонайменше, чотири «критичні точки» історичного розвитку Росії та Франції у контексті конституціоналізму: «Виокремлення Франції з Каролінгського конгломерату в 843 р. Виокремлення Владимирсько-Московського князівства зі старо-руської політичної системи — 1243 р. *різниця у 400 р.* Остаточне утворення *États-Généraux* (фр. *Генеральні Штати*. — Авт.) у Франції — 1302 р. Перший земський собор у Московській державі — 1550 р. *різниця у 248 р.* Останнє зібрання *États-Généraux* 1614 р. Останній земський собор 1698 р. *різниця у 84 р.* Спроби скликання *États-Généraux* за часів Фронди протягом 1649–1651 рр. Спроба обмеження самодержавства імператриці Анни 1730 р. *різниця у 79 р.*»⁶⁰⁹.

М. Драгоманов не тільки констатує поступове скорочення часової різниці між «переломними» подіями в історії обох країн, а й висловлює припущення, що скликанню нових Генеральних Штатів 1789 р. у Франції мала відповідати аналогічна подія у російській історії — скликання новітнього Земського Собору⁶¹⁰. Ба більше, він тримається думки про різні темпи суспільної еволюції, які вможливають відмінну часову тривалість історичних стадій-епох («ступенів»). «Ми навіть не думаємо, щоб країна, яка так зосталась позаду, як Росія од Європи,

⁶⁰⁵ Фролова И. И. Значение исследований Н. И. Кареева для разработки истории французского крестьянства в эпоху феодализма // СВк. — М., 1955. — Вып. 7 — С. 316–318.

⁶⁰⁶ Драгоманов М. Либерализм и земство в России. — С. 59.

⁶⁰⁷ Его же. Восточная политика Германии и обрусение. — С. 1–219.

⁶⁰⁸ Круглашов А. Драма інтелектуала. — С. 406.

⁶⁰⁹ Драгоманов М. П. Либерализм и земство в России. — С. 45–46.

⁶¹⁰ Там же. — С. 46.

безпреміно мусила так же довго проходити всі ті ступні, які проходили передні країни...», — підкреслює М. Драгоманов⁶¹¹.

Утім, конституювання модерного Земського Собору чи якогось його аналогу, так і не сталося! М. Драгоманов пояснює цю несподівану метаморфозу суперечливими соціокультурними впливами європейської історії на російську минувшину, зокрема Французької революції кінця XVIII ст., в яких імперська влада та придворна камарилья вбачали безпосередню загрозу для себе. «Московська, а потім петербурзька історія Росії з XVII ст., йдучи по тій дорозі, по котрій ішла, напр., історія Франції в часи від Ришельє до 1789 р., виробила над народами Росії, починаючи з великоруського, абсолютно бюрократичний державний уряд, котрий не пускає до політичного життя громади й народи. — зазначає історик. — Це, як видно по примірам других держав Європи, тільки певний період в історії Росії, котрий мусить скінчитись і перейти в другий — період державного уряду громадського й народного»⁶¹².

Та цього не сталося! Натомість у добу Миколи I, за візією українського дяча, відбулося сполучення «старого московсько-візантійського царизму» з «новітнім контрреволюційним диктаторством», котре паралізувало суспільний розвиток у Росії⁶¹³.

Такі компаративні узагальнення і навіть прогностичне передбачення М. Драгоманова спиралися на позитивістські уявлення про еволюційно-стадіальне представлення світу історії. Тому, незважаючи на обстоювання еволюційної єдності минувшини вчений виводить тезу про уповільненість російського історичного процесу послуговуючись не тільки зіставленням знакових політичних подій, а й з перспективи порівняння соціальної історії на обширах Західної Європи та імперії Романових.

На його думку, «одна з відмінностей Московського царства від західноєвропейських монархій полягала якраз у тому, що в останніх монархізм допомагав звільненню мас народу від феодальної аристократії і майже завершив цю роботу до початку визвольного періоду, тоді як у Московії і згодом у Росії XVIII в., саме у самодержавно-монархічний період, селянство було закріпачено духовенством та служивим дворянством. Ця обставина може бути пояснена колонізаційними та військовими відносинами на Східно-Європейській рівнині, де, напр., Московське царство XVI–XVII в., будучи за політичним віком, однолітком Франції за королів Валуа, у цьому відношенні відповідало Франкській державі за часів Мервінгів та Каролінгів, — ось чому основа феодалізму, роздавання земель служивим людям, з усіма її наслідками, продовжувалася в Московії та Росії навіть до XIX в., — а в інших формах, триває й до нашого часу»⁶¹⁴.

Варто підкреслити, що М. Драгоманов уважав помістне землеволодіння підосновою російської соціальної та політичної минувшини, котра гальмувала суспільну еволюцію, себто не давала імперії здолати відповідні стадії розвитку. «Московське царство з самого XIV ст. і доси не перестає завойовувати сусідні

⁶¹¹ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. — С. 413.

⁶¹² Його жс. «Сонячний промінь» (Повість Василя Чайченка, «Зоря», 1892, №№ 11–22) // Його жс. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. / Упор. та прим. И. С. Романченка, В. В. Лисенка. — К., 1970. — Т. 2. — С. 389–390.

⁶¹³ Его жс. Либерализм и земство в России. — С. 48–49.

⁶¹⁴ Там же. — С. 48.

краї обік себе і тим воно різниться од усіх других держав в Європі, котрі більше-менше вже давно увійшли в береги. Московське царство через це од самого XIV ст. і доси робить те, що інші держави по неволі закінчили коло XIV ст., себто роздає лени своїм служилим людем (розбив М. Драгоманова. — *Авт.*), і в московських, і в немосковських землях і плодить, значить, властне “поместный элемент”»⁶¹⁵, — стверджує автор. Такі розумування український учений резюмує у досить категоричному вислові: «Росія сама панська земля в Європі»⁶¹⁶.

Видається, що соціальна історія Росії продукувала й інші аналогії, які широко побутують у політичній публіцистиці М. Драгоманова. Зокрема, автор порівнював передачу великих земельних володінь у Чорногорії початку 1880-х років місцевій аристократії з подібними соціально-політичними практиками у Росії XVIII ст. «Це роздавання земель у новонабутих землях на південному кордоні Чорногорії не народу, а придворним, чи не нагадує воно зроблену в значно більших масштабах роздачу земель Катериною II у “Вільностях Війська Запорозького”, перетворених Потьомкіним у Новоросію?», — риторично запитує вчений⁶¹⁷.

Наведені сентенції свідчать, що М. Драгоманов, як і більшість інтелектуалів другої половини XIX ст., хоч і спирався на ідею еволюційної репрезентації світу минувшини, проте все ж таки тримався думки не тільки про відмінну тривалість окремих стадій чи епох, а й про неоднорідність різних площин історичного розвитку — політичної, соціальної, господарсько-економічної, духовно-культурної та ін. З визнання багатоманітності суспільної еволюції у різних сферах людського буття постає авторська думка про відмінні форми цього єдиного процесу, вислідом якої є теза про варіації чи різновиди європейської минувшини (французька, німецька, англійська) та уповільнений / «запізнілий» розвиток Московщини-Росії.

У широкому сенсі евристичний запит М. Драгоманова на ниві компаративістики, зорієнтований на осягнення можливих способів переходу від станового до громадянського суспільства, від монаршого абсолютизму до конституціоналізму, від всеросійської держави до держави націй, які нині б назвали пошуком шляхів «запізнілої модернізації» мультинаціональної імперії Романових. Проте авторська констатація нав'язує ще одну порівняльну вісь у текстах М. Драгоманова у контексті співставлення Гетьманщини та Московського царства / Російської імперії. Причому своєрідним мірилом такої компаративістики слугує т. зв. «ідеальний устрій». Український мислитель, як і П.-Ж. Прудон, уважав, що до цього взірця наближалася тогочасна Швейцарія з її широким місцевим самоврядуванням⁶¹⁸.

У такому світлі М. Драгоманов обстоює думку, що «*козацькі республіки старої України були набагато ближче до ідеального політичного устрою, ніж та російська імперія, в якій благоденствує Україна у наш час.* Ці республіки мали

⁶¹⁵ Драгоманов М. Україна і центри... — С. 460.

⁶¹⁶ [Драгоманов М.] Народні школи // Громада. Українська збірка / Впорядкована М. Драгомановим. — Женева, 1878. — № 2: Звістки про Україну 1876–1877. — С. 213.

⁶¹⁷ Драгоманов М. П. Литературно-политические заметки. II. Абсолютизм и капитализм // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 564.

⁶¹⁸ Його ж. «Царство Боже внутри вас» Л. Толстого. — С. 14.

свої недоліки в і в минулому, проте все-таки вони були республіками, все ж таки, наприклад, Запоріжжя являло вповні демократичну общину, а при тому зовсім не виключно військову і навіть розбійницьку, зовсім не дику...»⁶¹⁹. Крім того, вчений акцентує увагу на тому, що система управління «козацьких республік» кардинально відрізнялася від імперської централізації. Зокрема він підкреслює, що у «Гетьманщині сотня була, щонайменше, у принципі самоврядною волостю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина такою ж областю, в якій поступово вироблялися і форми загальнонародного представництва»⁶²⁰.

Це порівняння логічно підводило М. Драгоманова до тези про конфлікт між російським легітимізмом і централізмом та українською автономією XVII–XVIII ст.⁶²¹ Проте український діяч не тільки пояснює реакційність та відсталість імперської системи уповільненістю темпів еволюції Російської держави, а й наголошує на відповідних практично-політичних наслідках. Зокрема, він обстоює думку, що в «такій державі жити нікому не можна», а тим паче «немосковським народам»⁶²².

Зауважимо, що М. Драгоманов досить часто вишукував аналогії щодо знакових подій з обсягу різних національних історій, зокрема прагнув крізь зіставлення досягнути їхньої суспільний масштаб та продемонструвати відповідний сенс. Саме у цьому руслі варто розглядати його розумування щодо Переяславського договору 1654 р., який він порівнював з Великою Хартією Вольностей 1215 р. і, заразом, із суспільними практиками Московського царства XVII ст.

На його думку, «як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta libertatum), то вийде, що вони були не багато більше, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей»⁶²³. Звідси й походить авторська теза, що козацький устрій був більше подібний до «теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня російська імперія»⁶²⁴.

За спостереженням Б. Крупницького, «Драгоманів мислив український історичний процес, як такий, в якому більше схожого з історичним процесом Західньої Європи, аніж Європи Східньої. Порівняльною метою Драгоманів доводив, що українська історія розвивалася справді на тих самих законах і тими самими шляхами, що й історія Західньої Європи»⁶²⁵. Водночас М. Драгоманов акцентував увагу на засвоєнні різноманітних культурних і громадських елементів, які демонструють певні ролі українців в історичному бутті інших країн. Приміром, історик висловлює думку про запозичення запорозькими козаками

⁶¹⁹ *Его же*. Литературно-политические заметки. VII. Страхи украинского сепаратизма // *Его же*. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 593.

⁶²⁰ Там же. — С. 593–594.

⁶²¹ *Драгоманов М. П.* Германство на Востоке и Московщина на Западе // *Драгоманов М. П.* Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 503.

⁶²² *Его же*. Терроризм и свобода, муравьи и королева... — С. 300.

⁶²³ *Його ж*. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) // *Його ж*. Вибране. — С. 570.

⁶²⁴ Там само. — С. 570

⁶²⁵ *Крупницький Б. В.* Культурні проблеми історії України: II. Історичні основи європеїзму України // *Крупницький Б.* Основні проблеми... — С. 161.

таборового устрою від «чеських Таборитів, яким ходили допомагати наші волинці та подоляни в XV в.»⁶²⁶.

М. Драгоманов шукав паралелі і між різними національними рухами XIX ст. Скажімо, він порівнював рух провансальців, розділених між Іспанією та Францією, з аналогічними потугами українців, які опинилися по різний бік кордону Росії й Австро-Угорщини. Зокрема, український інтелектуал убачав навіть подібність розгортання цих національних рухів: від літературного «відродження» до вимог творення федерації⁶²⁷.

Порівняльні сюжети в працях М. Драгоманова досить часто походили зі співставлення становища українців в імперії Габсбургів та імперії Романових. Відтак близькі приятелі українського інтелектуала навіть називали його Михайлом Галицьким за постійні розмови про Галичину⁶²⁸. Натомість В. Герасимчук обстоював думку, що цей «великий наддніпрянець» був для «Галичан на жаль тільки блудним лицарем, якого усі подивляля, а надто мало розуміли»⁶²⁹.

Іноді М. Драгоманов уживає порівняння як своєрідний засіб політичної публіцистики з широкими історичними ретроспекціями. Такою, наприклад, є його політична сатира «Дионизий III С.-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы». Власне, це — сатирична аналогія між історією античних Сіракуз й Афін, яку свого часу пильно студіював М. Драгоманов⁶³⁰, та тогочасною імперією Романових. Причому імператор Олександр III та російський публіцист Іван Аксаков, відомий як палкий прибічник «ідеальної монархії» і, заразом, автор проекту «самоліквідації дворянства», порівнюються з сіракузьким тираном Діонісієм I Старшим та його наставником — давньогрецьким філософом Платоном Афінським.

За переказом, цього античного мислителя начебто продали в рабство після його повчань щодо побудови кращої держави. Тож М. Драгоманов віднаходить чергову «аналогію» з тодішньою сучасністю. У 1878 р. І. Аксакова вислали з Москви за гостру критику політики Олександра II на Берлінському конгресі, що спричинила розділ Болгарії та інші відомі зовнішньополітичні поступки імперії Романових.

Та навіть у цьому сатиричному нарисі М. Драгоманов напівіронічно «виправдовується» щодо побутування відмінностей означених персонажів, оскільки вони впливають з різниці «клімату, їжі та загального вигляду природи» — московської й афінської⁶³¹. Цей стилізований пасаж виказує не тільки авторський скептицизм щодо різноманітних інтелектуальних спроб «виховання» тиранів, а й стосовно позитивістських уявлень про «всесилля» факторного аналізу («теорії факторів»).

Звичайно, викладеними сюжетами не обмежується компаративістика М. Драгоманова, проте їх висвітлення все ж таки дає певне уявлення про його дослід-

⁶²⁶ Драгоманов М. Историческая Польша... — С. 314.

⁶²⁷ Кошуль М. Від України до Оксидантії: Михайло Драгоманов і французький регіоналізм // З фр. пер. Т. Стрельцова // Всесвіт. — 1991. — № 7. — С. 232.

⁶²⁸ Драгоманов М. Австро-руські спомини... — С. 259; Листування Івана Франка... — С. 163.

⁶²⁹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. — С. 1.

⁶³⁰ Драгоманов М. П. Сиракузские тираны. — 25 арк.

⁶³¹ Его же. Дионизий III С.-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы // Его же. Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 467.

ницький інструментарій, зокрема стосовно стильових канонів його історичного письма.

У позитивістських дослідницьких стратегіях призначення «порівняльних студій» здебільшого асоціюють із пошуками сутності історичних перетворень. У цьому сенсі М. Драгоманов посідає проміжне місце між дослідниками, які скеровані на т. зв. «відкриття» й формулювання законів суспільного розвитку, та вченими, котрі переймаються відтворенням виключно фактографічної «поверхні» світу історії. Прикметною рисою компаративістики М. Драгоманова є своєрідна тотальність і всеосяжність у застосуванні цього дослідницького інструментарію, котра є вислідом космополітичних та просвітницько-гуманістичних настанов його світосприйняття. Тим паче, що становище українського інтелектуала на еміграції (іноді його зіставляють зі славнозвісною постаттю О. Герцена!), зокрема споглядання тодішньої європейської дійсності, котра різуче контрастувала з суспільними й культурними практиками на обширах Російської імперії, продукувало «порівняльні експерименти».

Вихідна основа компаративних студій М. Драгоманова, безперечно, тяжіла до еволюційно-стадіальних конструкцій світу історії. Втім, український інтелектуал визнавав не тільки величезне розмаїття культурних, соціальних, політичних форм, темпів розвитку, неоднорідність розвою різних площин і сфер суспільного життя, а й навіть відмінну тривалість окремих стадій-епох, припускав можливість їхньої комбінації та співбуття в одному історичному часі!

Загалом він унікав жорстких і універсальних пропозицій на ниві концептуалізації світу минувшини, передусім тих, які спричиняли одноманітне й лінійне представлення історії. Натомість його сценарії та варіації історичного розвитку європейських націй або країн нав'язують ретроспективні й прогностичні сюжети, котрі спираються на достатньо вмотивовані, окреслені і значною мірою однорідні евристичні запити (конституціоналізм, система державного управління, аграрний устрій, соціальна диференціація, політичне реформування і т. п.).

Звісно, в компаративістиці М. Драгоманова, часом споглядаємо й ідеї лінійності, приміром, коли йдеться про ті чи інші часові відтинки, якими визначається хронологічна локалізація «запізнілості» російського розвитку, порівняно з французьким або британським і т. п. У порівняльних сюжетах українського діяча побутують і численні практично-політичні мотиви, хоч автор прагне посісти та продемонструвати космополітичне (але небезсторонне!) становище щодо висвітлення й пояснення подій, фактів, явищ і процесів.

Іноді соціологічна підоснова компаративних експериментів М. Драгоманова призводила до надмірної генералізації його спостережень, узагальнень та висновків. Особливо, це помітно у його фольклористичних та етнографічних практиках, наприклад, у захопленні т. зв. «індійщиною» чи іншими «мандрівними історіями». Проте вчений зазвичай прагнув стримано й обережно формулювати свої порівняльні висновки й узагальнення, зокрема щодо типологічних подібностей, генетичних зв'язків, культурних контактів і т. п.

Вочевидь, межі еволюційно-стадіальної компаративістики були вже затисненими для пізнього М. Драгоманова. Відтак його порівняльні студії поступово наближалися до «критичної» чи модернізованої версії позитивізму кінця XIX — початку XX ст., зокрема у царині етнології та культурної антропології на-

гадували інструментарій, що тільки-но вимальовувався у річищі раннього дифузійонізму. Однак, повністю подолати позитивістські засади історіюписання українському інтелектуалу, так і не судилося! На заваді став аж надто короткий вік його напруженого, інтенсивного й драматичного життя (1841–1895)...

РОЗДІЛ V

«КРИТИЧНИЙ» ПОЗИТИВІЗМ І ЙОГО СОЦІОЛОГІЧНІ, НЕОКАНТАНСЬКІ ТА ВІТАЛІСТИЧНІ РЕВІЗІЇ. МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ПРОЕКТ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» (М. ГРУШЕВСЬКИЙ)

З-поміж численних образів «довгого» XIX століття метафори «вік історії» та «вік націй» посідають поважне і навіть почесне місце, позаяк відображають знакові процеси на сцені минувшини. Зокрема, М. Кордуба — один із найвідоміших учнів М. Грушевського охрестив кінець XVIII–XIX ст. «добою націоналізму», в яку домінує почування «свого етнічного “я”»¹. Та й сам М. Грушевський ототожнював XIX в. із «національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуваним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетворенням цілого світа в арену європейської культури й науки (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.)»².

Зрештою, на європейській мапі впродовж означеного терміну не тільки усталилися політичні обриси націй і національних держав, а й ініціювалася легітимізація їхнього буття в історичному часі та просторі, себто актуалізувалися процеси «винайдення» чи «конструювання» націй. Ба більше, ідея нації, за висловом британського історика Е. Гобсбаума, стала «ною релігією» тодішніх держав³. Недаремно харківський учений М. Петров перераховуючи вимоги до історичного письма, які склалися на початку 1860-х років, зазначив, що «історик має бути національним»⁴, хоч і висловив низку застережень щодо апології такого чи подібного патріотизму у дослідницьких практиках.

З цієї перспективи легітимізаційна програма, накинута історіописанню, спричинила виникнення нового інтелектуального й культурного продукту — великої оповіді або тексту у контексті есенціального, націоцентричного чи нормативного прочитання минувшини на кшталт своєрідної «біографії нації», яке у другій половині XX ст. ретроспективно нарекли національним гранд-нарративом. Тому протягом XIX — першої половини XX ст. народилася низка великих

¹ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (3 нагоди ювілею) // ЛНВ. — 1926. — Т. 91, № 12. — С. 347.

² Грушевський М. На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // Там само. — 1901. — Т. 13, № 2. — С. 77

³ Хобсбаум Е. Век Империи. 1875–1914 / Пер. с англ. Е. С. Юрченко, В. П. Белоножко; научн. ред. А. А. Егоров. — Ростов н /Д., 1999. — С. 219

⁴ Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. — Харьков, 1861. — С. 62.

наративів — національних історій. Згадаємо, приміром, багатотомні історії Німеччини Генріха Лудена (12 томів, 1825–1845), Леопольда фон Ранке (6 томів, 1839–1847), Карла Лампрехта (12 + 2 додаткові томи, 1891–1909); Франції — Жана Сімонді (31 том, 1821–1844), Жюльє Мішле (17 томів, 1833–1867) та Анрі Мартена (16 + 6 томів, 1833–1883); Фландрії — барона Кервіна де Леттенгове (6 томів, 1846–1850); Англії — Томаса Маколея (5 томів, 1848–1861), Джорджа Грина (4 + 2 томи, 1877–1883); Сполучених Штатів — Джорджа Банкрофта (10 томів, 1834–1874); Чехії — Франтішека Палацького (5 томів, 1836–1867); Росії — Сергія Соловйова (29 томів, 1851–1879) і Василя Ключевського (5 томів, 1904–1922); Румунії — Ніколає Йорга (10 томів, 1936–1939) та низку ін.

Ці великі тексти привертали увагу багатьох українських інтелектуалів XIX — початку XX ст. Студії Т. Маколея перекладав російською мовою П. Куліш⁵. Багатотомники Ж. Мішле й А. Мартена вивчав М. Драгоманов, зокрема називав їх «великими зводами історії Франції»⁶. Працями Ж. Мішле цікавився й М. Грушевський, зокрема розглядав його як «рідкого на французьким ґрунті історика-народника, дуже популярного своєю прихильністю (доведеною до ідеалізації) до селянства»⁷.

На такій хвилі національних гранд-нарративів постала й знаменита конструкція «Історії України-Руси» (10 томів, 1898–1936), яку Д. Багалій розглядав поряд із «аналогічними історіями інших народів»⁸. Славист О. Яцимирський навіть закинув тодішнім російським історикам, що студія українського вченого є для них «свого роду прикладом і докором, докором безумовно справедливим», який має спонукати до масштабних досліджень⁹.

Первiсний задум багатотомника М. Грушевського викристалізувався у процесі його університетських викладів у Львові, подібно до низки інших великих оповідей (В. Ключевського, С. Соловйова та ін.)¹⁰. Мотиваційна канва таких великих історій не була однорідною, хоч здебільшого містила той чи інший евристичний запит до минувшини у контексті творення певного народу / нації. Наприклад, за версією Ж. Мішле це питання формулювалося у такому вигляді: як «Франція утворила Францію»¹¹. Натомість у багатотомнику Т. Маколея головний зміст історії Англії вбачався в її «фізичному, моральному й розумовому поліпшенні»¹².

⁵ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша // Куліш П. Твори: У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. — К., 1994. — Т. 1. — С. 262.

⁶ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. Р. С. Мішук; прим. Р. С. Мішука, В. С. Шандри. — К., 1991. — С. 524.

⁷ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1917. — Ч. 4: [Європа в 1789–1848 рр.] — С. 107.

⁸ Багалій Д. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 569.

⁹ А. Я. [Яцимирський А. И.] Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1909. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — Х, 624 с. // ИВ. — 1910. — Т. 121, № 8. — С. 1072.

¹⁰ Багалій Д. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // ЧШ. — 1927. — № 1. — С. 171.

¹¹ Мішле. Історія Франції. Як Мішле написав свою книгу (Уривки з передмови 1869 р.) // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г. Рохкіна. — [Харків], 1929. — С. 126.

¹² Маколей. Полное собрание сочинений. — 2-е испр. изд; под. общей ред. И. Л. Тиблена: В 15 т. — СПб.-М., 1866. — Т. 6: История Англии, ч. 1: От восшествия на престол Иакова II. — С. 2.

Гранд-наративи з обсягу національних історій зазвичай спиралися на кано́ни «великих стилів» XIX ст. — романтизму та позитивізму. Втім, уже позитивістське історіописання виплекало нову інтелектуальну хвилю, пов'язану із соціологізацією минувшини, котра, кінець-кінцем, висунула на авансцену історії «масову людину». Відтак стався своєрідний «зсув» проблематики від вивчення буття окремих постатей і станів до студіювання масових явищ та процесів високого рівня загальності, які потребували інших дослідницьких стратегій й епістемологічних взірців.

Первісні орієнтири соціологізації історії другої половини XIX ст. пов'язували з візіями славнозвісних фундаторів позитивізму Г. Спенсера та О. Конта, зокрема навіть саме поняття «соціологія» вважали витвором останнього мислителя. На ниві історіописання XIX ст. позитивістська соціологізація, мабуть, найкраще була втілена у відомому, але незавершеному двотомнику Г.-Т. Бокля «Історія цивілізації в Англії» (1857–1861), що розглядався як взірцева праця протягом 1860-х–1870-х років.

Згодом поширилися марксистські ідеї, а наприкінці XIX — початку XX ст. помітну популярність здобула візія Е. Дюркгайма, котрий уважав, що соціологія є своєрідним різновидом чи проекцією «просторової історії» і, заразом, об'єктивною наукою, позаяк вона спирається на студіювання «соціальних фактів», які не можна звести до певних факторів. Натомість ці факти мають певні самостійні прикмети, що справляють вплив на людину.

Така візія видавалася доволі привабливою дослідникам, зорієнтованим на всеосяжне, фактографічне представлення минувшини. Зокрема, деякі концепти соціологічної теорії Е. Дюркгайма прихильно сприймав М. Грушевський. Тим паче, що ця візія, котру відносили до «емпіричної соціології» і розглядали як реакцію на «органічну» та «психологічну школи» у соціології¹³, передбачала докладний фактографічний опис «горизонтального зрізу» минувшини.

У міжвоєнну добу М. Грушевський із неприхованою симпатією прокоментував спробу учнів Е. Дюркгайма відновити його соціологічну школу, зокрема зауважив, що розробка методу була «її найсильнішою стороною, бо ся *Дюркгемова школа була властиво єдиним огнищем соціологічної методології*»¹⁴. Більше того, український історик уважав, що саме школа Е. Дюркгайма навчила дослідників «твердо і ясно оперувати “соціяльними фактами”»¹⁵.

Водночас ідея каузального представлення історії, що побутувала ще на теренах «першого» позитивізму, себто від його «батьків-засновників», отримала нове підґрунтя на ниві Паризької соціологічної школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль та ін.). Це — масова чи колективна свідомість («колективні уявлення»), якої дошукувалися у поведінці окремих осіб та людських спільнот. Отож у рецензійному огляді нової соціологічної та філософської літератури 1924 р. М. Грушевський досить точно зреферував означені інтелектуальні настрої, котрі, вочевидь, були йому близькими. «*Колективні представлення заховують рішаюче значіння навіть на найвищих ступенях розвитку, які досі досягнуто*. Вже

¹³ Штена К. Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема і школа М. Грушевського // ЗНІСВ. — Ніжин, 1932. — Вип. 12. — С. 46.

¹⁴ Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. — [К.], 1926. — Вип. 1/2. — С. 117.

¹⁵ Його ж. Вступне слово // Там само. — С. III.

через присвоєння самої мови сучасна культурна людина попадає у владу творчості колективу і залежність від соціального оточення. — відзначає історик. — Приналежність до певної держави і національності теж має великий і сильний вплив не тільки на наше почуття і волю, але так само і на наше мислення. *Навіть в науці при ближчій розгляді часто помітні впливи колективу, чи тої соціальної творчості* (“колективних представлень”)»¹⁶.

Зрештою, настанова Е. Дюркгайма спричинилася до студювання різноманітних спільнот, особливо соціальних й етнічних, суспільних структур та їхніх функцій, зокрема на ниві етнології первісних чи примітивних культур.

Нового імпульсу соціогуманітаристиці надав неокантіанський поворот, який упровадив і актуалізував ідею апіорного пізнання, позаяк його адепти вважали, що предмет та мова науки передують тому чи іншому досвіду. Відтоді думка про те, що історики мають конструювати об'єкти дослідження у своїй уяві стала одним із наріжних каменів історіописання впродовж усього ХХ ст.

Заразом неокантіанство не тільки суттєво розхитало, а й підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістські засади, які досі вважалися надійним прихистком істориків від новітніх методологічних потрясінь. Досить гостро постало питання про «культурну вартість» історичних фактів¹⁷, що кидало ще один виклик класичному розумінню історизму, виплеканому впродовж усього ХІХ ст. Дехто з дослідників убачав у неокантіанстві нові можливості для філософського обґрунтування / оновлення старого історизму¹⁸.

Саме у полі таких знакових розломів «подієвої історії», спричинених соціологізацією та неокантіанством, розпочався перехід від традиційної / класичної до модерністської / некласичної історіографії, котрий суттєво трансформував стильові засади національних гранд-нарративів. На зламі ХІХ–ХХ ст. великі оповіді вже не тільки сполучають різноманітні стильові основи, а й постають як багатоманітні, складні, строкаті, почасти суперечливі палітри відмінних дослідницьких стратегій та конкуруючих епістемологічних взірців.

На часі поставали розмаїті пропозиції щодо оновлення позитивізму, котрі сучасники часто-густо означували як «критичний» позитивізм. Скажімо, самотня модернізація позитивізму з культурознавчої та психологічної перспектив досить добре простежується у багатотомній історії К. Лампрехта, яка постала на межі ХІХ–ХХ ст. Цей великий історичний нарратив вибудований у вигляді конструкції низки епох німецького народу, які відображають взаємодію «духовних і матеріальних сил» та узгоджують домінування економічного поступу як рушія минувшини з відповідними соціально-психологічними і культурними стадіями суспільства: символічною (докласове суспільство), типологічною (ранне середньо-

¹⁶ Його ж. Рец. на кн.: *Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem.* — Wien und Leipzig: W. Braumüller, 1921. — XII, 352 s.; *La mentalité primitive par L. Lévy-Bruhl* (Bibliothèque de philosophie contemporaine — Travaux de l'Année sociologique). — Paris: F. Alcan, 1922. — III, 537 p.; *Jerusalem W. Soziologie des Erkennens* (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. — 1921. — Heft 3); *Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie* (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. — 1924. — Heft 1–2) // Україна. — 1924. — № 4. — С. 152–153.

¹⁷ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Львів). — 1900. — Т. 37. — С. 1.

¹⁸ Франк С. Л. Очерк методологии общественных наук. — М., 1922. — С. 25.

віччя), конвенціональною (пізніє середньовіччя), індивідуалістичною (епохи Ренесансу та Просвітництва), суб'єктивною (доба романтизму), соціально-психологічною (епоха промислової революції у Німеччині)¹⁹.

Загалом великий текст К. Лампрехта (автор уважав себе істориком-психологом!) підпорядкований звичному позитивістському канону стадіальної концептуалізації, проте трансформований численними сюжетами про психологічні та культурні метаморфози «німецької свідомості», хоч і з відповідним економічним та соціальним рефреном, які «увінчалися» створенням національної держави²⁰.

На початку ХХ ст. великий нарратив, який раніше виношувався істориками як романтичний, згодом позитивістський — «критичний», сцієнтистський та начебто об'єктивістський проект «національної біографії», зазнає істотних інтелектуальних і культурних трансформацій. Та, попри ці перетворення, ідея сакралізації національного буття у часі та просторі, зокрема у ретроспективі, або у контексті прихованого чи очевидного футуристичного передбачення / пророцтва, залишається засадною у конструкціях гранд-нарративів.

Показовим видається означення великого нарративу М. Грушевського в одному з ювілейних привітань 1926 р. «Велика будівля історії України-Руси ще не закінчена, але її камінний фундамент закладено й могутні мури виведено на височінь, з якої видно долю народу в його минувшині і будучині. *Історією минувшини твориться історія будучини*», — зазначається у вітанні Українського інституту громадознавства, котре підписали М. Шаповал, О. Ейхельман, Н. Григорій (Григоріїв) та М. Мандрика²¹. «Величезною будівлею» української історії назвав найбільшу працю М. Грушевського М. Могилянський — його одинокий оборонець у розпал організованої й офіційної кампанії на об'єднаному пленумі циклу філософії, соціології та циклу історії ВАУН 1931 р.²²

Вислід такого сприйняття багатотомника М. Грушевського споглядаємо у численних висловах-асоціаціях сучасників. Останні ототожнювали його «Історію України-Руси» з «найважливішим, найвеличавішим твором-монументом» (В. Герасимчук)²³, «великим монументом» (М. Василенко)²⁴, а також розглядали її як «першу монументальну синтетичну працю» (Д. Багалій)²⁵ та «монументальну історію України-Русі»²⁶, відводили цій роботі незаперечний статус «пра-

¹⁹ Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знання о прошлом: теория и история: В 2 т. — СПб., 2006. — Т. 2: Образы прошлого. — С. 294.

²⁰ Лампрехт К. История германского народа / Пер. с нем. П. Николаева. — М., 1894. — Т. 1, ч. 1/2. — С. 20.

²¹ Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926. І. Ювілейні засідання. ІІ. Привітання. — К., 1927. — С. 127.

²² Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця «Соціологічні погляди акад. М. Грушевського» на об'єднаному пленумі філософії, соціології та циклу історії ВАУН [машинопис; 1931 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 14628. — Арк. 126.

²³ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ (Львів). — 1922. — Т. 133. — С. 8.

²⁴ Ювілей академіка М. С. Грушевського. — С. 27.

²⁵ Там само. — С. 8.

²⁶ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Рец. на кн.: Яворський М. І. Нарис історії України. — К.: ДВУ, 1923. — Ч. 1. — VIII, 188 с.) // ЧШ. — 1923. — № 9. — С. 147.

ці монументальної» (Д. Дорошенко)²⁷, характеризували як «монументальний твір» (М. Кордуба)²⁸, «монументальну працю» (М. Славинський)²⁹, «монументальний твір», «монументальну працю наскрізь національну» (С. Томашівський)³⁰ чи називали «монументальною “Історією України-Руси”» (І. Франко)³¹, монументальним десятитомником (Б. Крупницький)³², «вічним монументальним твором» (Ю. Лавріненко)³³, «монументальними працями» (М. Яворський)³⁴ і т. п. Зокрема, Б. Крупницький нарік дев'ятий том цієї праці М. Грушевського «монументальною монографією»³⁵.

Більше того, навіть сучасні дослідники тою чи іншою мірою пов'язують і висвітлюють великий текст М. Грушевського у контексті монументалізму: «дав йому (українському народу. — Авт.) історичну метрику своєю монументальною “Історією України-Руси”» (Л. Винар)³⁶, «монументальні дослідницькі досягнення» (Я. Дашкевич)³⁷ та ін. Метафоричні асоціації щодо монументалізму багатотомника М. Грушевського побутували і у західних дослідників (Дж. Армстронг)³⁸. Відзначимо, що і сам М. Грушевський у листуванні 1920-х років неодноразово називає цю працю «великою історією»³⁹, проте вживає це означення для вирізнення її з-поміж інших студій та проектів.

²⁷ Дорошенко Д. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1913. Т. 8, ч. 1. — 315 с. // ЛНВ. — 1913. — Т. 64, № 11. — С. 377; Його ж. Огляд української історіографії / Упорядк. та вступн. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. — 3-є вид., репринт. — К., 1996. — С. 193.

²⁸ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». — 1935. — № 12] // УІ. — 1984. — № 1/4. — С. 37.

²⁹ Славинський М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1909. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — 628, X с. // ВЕ. — 1909. — № 11. — С. 419.

³⁰ Томашівський С. Нова книжка — нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904 // ЛНВ. — 1905. — Т. 29, № 1. — С. 44, 45.

³¹ Франко І. Причинки до Історії України-Руси. — Львів, 1912. — С. 153.

³² Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): III. Михайло Грушевський // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36 статей / На правах рукопису. — Мюнхен, 1959. — С. 96.

³³ Лавріненко Ю. Михайло Грушевський (літературна сільвета) // Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія. — Проза. — Драма. — Есей. — 3-є вид. — К., 2004. — С. 918.

³⁴ Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. — Б. м., 1929. — Т. 1. — С. 151.

³⁵ Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія ХІХ–ХХ ст.: II. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії ХVІІІ–ХХ ст. // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 10.

³⁶ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. — Київ-Львів-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1998. — С. 37.

³⁷ Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.). — Львів, 1999. — С. 85.

³⁸ Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західно-європейської і американської історіографії // ВШ. — 1967. — № 2. — С. 179.

³⁹ Лист акад. М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка в справі поновлення видання часопису «Україна» та інших видань історичних установ (липень 1924 р.) // Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 219.

Наведені сентенції хоч-не-хоч нав'язують асоціації з епічними та героїчними складовими українського минулого, зокрема спричиняють пошуки ідеалістичних взірців, незважаючи на суворо окреслені документальність і об'єктивність викладу М. Грушевського, котрі постійно декларуються у його великому тексті. Та найважливішим видається те, що цей «монументальний» проект був наскрізь телеологічним, оскільки апіорі постулював кінцеву мету історичного руху — відродження українського народу / нації.

Отож від «Історії України-Руси», як і інших національних гранд-наративів, сучасники М. Грушевського тою чи іншою мірою очікували не стільки сцієнтистського й критичного прочитання минувшини, скільки відповідних «рецептів» організації національного життя, скерованих у майбуття. Тим більше, що надчасове і, zarazом, морально-виховне призначення великої оповіді частогусто залишалось визначальним у її рецепції на полі тогочасної соціогуманітаристики та суспільно-політичної думки.

Зауважимо, що й сам автор «монументального» багатотомника тою чи іншою мірою поділяв погляди про виховні та соціальні функції історії, що почасти нав'язує асоціації з раціоналістично-просвітницькою парадигмою. «Історія в її примітивній, грубій формі, являється кінець-кінцем цементом, яким держиться всяке людське пожиття, всякий громадський зв'язок», — підкреслює історик в одній із розвідок⁴⁰

Зрештою, «монументальність» представлення національної минувшини у вигляді своєрідної цілісності розглядається як родова риса великих історій XIX — початку XX ст. Вдумливий і проникливий критик європейської культури кінця XIX ст. Ф.-В. Ніцше вважав, що «монументальний тип історії», зорієнтований на творення чогось великого, котре потребує взірців минувшини⁴¹.

Такою програмою, скерованою у майбуття, був проект новітнього українського відродження, який вимагав «монументальної» репрезентації національної минувшини, зокрема представлення її як певної цілісності в історичному часі та просторі. Вищезгаданий М. Кордуба розглядав «Історію України-Руси» з перспективи «українського рісорджіменту (італ. *Risorgimento*. — Авт.)», себто національного відродження⁴². На думку О. Оглоблина, «саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії 19–20 століття»⁴³. Водночас він обстоював думку, що «Грушевський великою мірою зв'язаний був з українською громадською думкою другої половини XIX століття»⁴⁴.

Власне, пов'язаність М. Грушевського з традиціями української історичної та суспільно-політичної думки XIX ст. значною мірою визначала конструкцію його великого тексту. До того ж, на виразний зв'язок своєї студії з проектом

⁴⁰ *Грушевський М.* Історія й її соціально-виховуюче значіння // *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 56.

⁴¹ *Ніцше Ф.* О пользе и вреде истории для жизни // *Ніцше Ф.* Сочинения: В 2 т / Сост., ред., вступ. ст. и прим. *К. А. Свасьяна.* — М., 1990. — Т. 1. — С. 174.

⁴² *Кордуба М.* Академік Михайло Грушевський... — С. 350.

⁴³ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). — Мюнхен-Нью-Йорк, 1973. — С. 3.

⁴⁴ *Оглоблин О. П.* «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соціалістичної історії Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 43.

українського національного відродження однозначно вказав і сам автор «Історії України-Руси» у передмові до першого видання першого тому (1898). «Мені мило, — писав М. Грушевський, — що вихід сеї книги припадає на столітє нашого відродження; нехай вона буде йому привітом»⁴⁵.

Таке декларування призначення багатотомника у контексті столітнього ювілею публікації перших трьох частин поеми І. Котляревського «Енеїда» (1798), з котрою пов'язують початок нової української літератури і, водночас, вважають прологом до українського національного відродження XIX ст., видається показовим і навіть ключовим моментом! «У нас — розсипана етнографічна маса, слабкі, майже призабуті історичні спомини, і тільки на західнім галицькім закрайчику (окраїні. — Авт.) — початки нового національного життя. В руках нашого покоління — національне відродження нашого народу, або — новий період національної деморалізації, зневіри і повної летаргії, з котрого нарід може й не прокинутися» — наголошує М. Грушевський в одному зі своїх публіцистичних творів⁴⁶.

У іншій замітці він зауважує: «Українське суспільство почасти загубило своє минуле, почасти втратило ключі до нього. Навіть доба, близькість і зв'язок із якою відчувався найбільш живо, — козацтво, — не стільки підносила енергію видовищем високого підйому народного життя, скільки пригнічувала її тим потрактуванням, яке давалося їй авторитетнішими представниками українських студій, самими українцями»⁴⁷.

Варто відзначити і досить несприятливі соціокультурні передумови й інтелектуальні обставини, за яких розпочалася та тривала реалізація проекту М. Грушевського: роздвоєння культурного простору на півавстрійську і підросійську частини (сучасні дослідники навіть обстоюють тезу про двоцентровість тодішньої української науки⁴⁸), зародковість інституціональної мережі, зростаюча політизація українського руху, воєнні та революційні лихоліття, інерційність і провінційність мислення багатьох місцевих інтелектуалів, які дотримувалися подвійної малоросійської / імперської лояльності тощо.

Пізнавальна ситуація на обширах монархічної держави Романових у другій половині XIX — на початку XX ст., з одного боку, розгорталася у руслі специфікації чи виокремлення з імперського історіописання великоросійського національного дискурсу. З другого боку, постала течія, скерована на модернізацію «всеросійської» історії, що претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропейської минувшини, зокрема української історії (К. Бестужев-Рюмін, Д. Іловайський, М. Устрялов та ін.)⁴⁹.

⁴⁵ Грушевський М. [Передмова] // Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. — Львів, 1898. — Т. 1 [1-е вид.]: До початку XI віка. — С. [1].

⁴⁶ Його ж. По виборах // Його ж. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 117.

⁴⁷ Его же. Украина и украинство // УЖ. — 1912. — № 1. — С. 12—13.

⁴⁸ Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.): Монографія. — К., 2006. — С. 348.

⁴⁹ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992. — P. 106–107, 134–135; *Idem*. Rival Grand Narratives of National History. Russian / Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's past (1772–1991) // Österreichische-Osthefte. Zeitschrift für Mittel-, Ost und Südosteuropaforschung. — Wien, 2000. — Jahrgang 42, h. 3/4. — S. 146–147; Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. — К., 2011. — С. 116–117.

Таким чином, М. Грушевському як автору-творцю великого національного нарративу доводилося не тільки змагатися за демонтаж «звичайної» (імперської) схеми російської історії, а й реагувати на новітні дискурсивні практики, що вибудовувалися як навколо формації модерної російської національної ідентичності (М. Любавський, П. Мілюков, С. Платонов та ін.), так і у річищі старих і нових ревізій «всеросійського» минулого (М. Ростовцев та ін.)⁵⁰.

Праві та монархічні кола надзвичайно гостро реагували на спроби М. Грушевського представити українську історію на теренах підросійської України. Приміром, намір М. Грушевського посісти 1907 р. кафедру російської історії університету Св. Володимира, яка звільнилася після смерті П. Голубовського, спричинив напрочуд інтенсивну і жорстку компанію проурядової преси. Український учений навіть звернувся до суду, щоб спростувати очевидний наклеп, оскільки лідер київських монархістів Б. Юзефович — син сумнозвісного М. Юзефовича охрестив його «ученим брехуном», а на судовому процесі назвав історичні студії М. Грушевського «науковими захопленнями політичного фанатика»⁵¹. Втім, хоч Б. Юзефовичу спершу присудили 10 рублів штрафу та 3 дні домашнього арешту, проте згодом виправдали повністю за ухвалою Київської судової палати⁵². Відтак справа з обранням М. Грушевського на кафедру російської історії зазнала цілковитого фіаско.

Відзначимо, що М. Грушевський майже одразу після публікації кількох томів «Історії України-Руси» планував видати її однією зі світових мов. Зокрема, у листі до Ф. Вовка від 8 вересня 1902 р. він розмірковує про можливість німецького перекладу, позаяк вважає, що такий захід «спричиниться до популяризації нашої національної ідеї»⁵³. Цей задум був реалізований лише почасти у вигляді видання німецького перекладу першого тому «Історії України-Руси»⁵⁴.

Згадаємо і про спробу М. Грушевського підготувати й опублікувати російськомовну версію великого тексту, принаймні у вигляді серії витягів, які б мали представити українську історію, спершу доби Київської Русі⁵⁵, пізніше — інших періодів. З обсягу цього проекту, крім згаданого тому, котрий відповідав 4 розділам першого тому другого українського видання, побачило світ ще 2 томи, присвячені козацькій минувшині⁵⁶. Проте велика оповідь М. Грушевського спри-

⁵⁰ Плохій С. Вказ. праця. — С. 119–122, 157–159.

⁵¹ Разбор дела в Киевском Окружном Суде (Киевлянин. 1907 года, № 280) // К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. — К., 1908. — С. 26.

⁵² Разбор дела в Киевской Судебной Палате (Киевлянин. 1908 года, № 17) // Там же. — С. 35.

⁵³ Листування Михайла Грушевського [з М. Біляшівським, Ф. Вовком, В. Дорошенком та В. Липинським] / Ред. Л. Винар; упор. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. — Київ-Нью-Йорк, 2001. — С. 167.

⁵⁴ Hruševskýj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes / autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. — Leipzig, 1906. — Bd. 1: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates. — VIII, 754 s.

⁵⁵ Грушевский М. Киевская Русь / Извлечение из 2-го укр. изд. — СПб., 1911. — Т. 1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства. — С. III.

⁵⁶ Его же. История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 и 8 т. «Історії України-Руси». — К., 1913. — Т. 1: До начала XVII в. — 408 с.; То же. — К., 1914. — Т. 2: Первые десятилетия XVII в. — 476 с. Відгуки на появу цих томів див.: Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. Р. Пиріг. — Київ-Дрогобич, 2008. — С. 119–121.

чини́ла написання кількох авторських курсів із національної історії, признаних широкому загалу, зокрема «Очерк истории украинского народа» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «История украинского народа» (1914) та ін.

Врешті-решт, слід зупинитися й на особистості автора «Історії України-Руси», позаяк проект великого нарративу апіорі потребує від ученого надзвичайного, гідного безмірного подиву дослідницького максималізму, величезного напруження та фантастичної працездатності, себто стійкого балансу високих інтелектуальних, психологічних та етичних якостей. Тим більше, що «тягар» великого тексту вимагав справді-таки жертвовної, практично месіанської посвяти протягом усього свідомого життя! «Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річчю, для якої час ще не наспів...», — зазначив М. Грушевський у своїй автобіографії⁵⁷.

Б. Крупницький уважав, що такий підмурок у творчому профілі М. Грушевського вибудовувався на своєрідному сполученні релігійності з раціоналізмом, авторитарності з напрочуд сильним інтелектом⁵⁸. Сучасні вчені наголошують на етико-релігійному аскетизмі М. Грушевського⁵⁹. Значну роль у формації М. Грушевського як особистості й інтелектуала відіграла сімейна традиція, сперта на священницький пієтет до пам'яті предків та середовища їхнього буття⁶⁰, в якій, очевидно, варто шукати витоки такої самопосвяти. Скажімо, М. Грушевський згадував свого батька як «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи — не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої»⁶¹.

Безперечно ці риси чи навіть своєрідний «культ» працівника, що вражав сучасників, сповна успадкував і творець «Історії України-Руси». Наприклад, М. Слабченко, попри гострі змагання з М. Грушевським, уважав його людиною з «диявольською працездатністю, європейським кругозором, великим організ[аторським] хистом»⁶².

Проте автор великого тексту мав ще одну важливу інтелектуальну та культурну прикмету — енциклопедичний спосіб засвоєння й організації наукових знань, передусім, нестримний потяг до універсалізму! Недаремно з-поміж кількох тисяч праць ученого віднаходимо не тільки славнозвісні «Історію України-Руси» та її супутницю — «Історію української літератури» (6 томів, 1923–1930)⁶³,

⁵⁷ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. — Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто, 1981. — С. 18.

⁵⁸ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми... — С. 97, 99.

⁵⁹ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX — початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука... — С. 32.

⁶⁰ Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар. — К., 2006. — 662 с.

⁶¹ Грушевський М. Споми́ни / Публ. та прим. С. Білоко́ня; передмова Ф. Шевченка // Київ. — 1988. — № 9. — С. 125.

⁶² Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). — Дн., 2004. — С. 78.

⁶³ Дописувачі по інший бік радянського кордону вважали, що існують рукописи принаймні ще кількох томів «Історії української літератури», доведених до революції 1848 р. Див., докладніше: М-ський М. [Мочульський М.] Надмогильний пам'ятник і літературна спадщина М. Грушевського // Діло (Львів). — 1937, 7 лют. — № 27. — С. 5–6; Новий і останній том Історії М. Грушевського // Тризуб (Париж). — 1937. — № 6. — С. 29.

а й систематичний курс із всесвітньої історії (у 6 частинах)⁶⁴, капітальну соціологічну студію — «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), численні культурознавчі праці, белетристику й розлогу політичну публіцистику!

Власне, в особі М. Грушевського споглядаємо цікавий профіль українського інтелектуала-енциклопедиста кінця XIX — початку XX ст., що пов'язує його зі схожими (за дивовижною універсальністю й розмахом дослідницьких, культурних, політичних та інших практик) і, zarazом, такими відмінними постатями М. Драгоманова та І. Франка. Такі роздуми примушують замислитися щодо формації типу інтелектуала-енциклопедиста на культурному полі тодішнього українства, котрі мимоволі асоціюються з цими особистостями.

Зауважимо, що, незважаючи на різноманітні оцінки М. Грушевського як політичного та громадсько-культурного діяча, особливо після доби української революції 1917–1921 рр., його найбільша праця розглядалася як «найповажніший духовий продукт останніх десятиліть на просторі всеї Руси-України»⁶⁵. Це інтелектуальне становище М. Грушевського та його великого тексту визнавалося більшістю політичних опонентів. Приміром, Д. Дорошенко у листі до С. Шелухина від 17 квітня 1924 р. зазначав: «Грушевський, який би він не був не-симпатичний як людина і як діяч, безперечно — видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та довгий час не зможе обійтися й на далі»⁶⁶.

У середині 1960-х років Ф. Шевченко у підготовчих матеріалах до відомої статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», котра мала започаткувати його часткову реабілітацію як ученого занотував, що

⁶⁴ Ця студія готувалася у двох версіях — «вузькій» (популярній) та «ширшій» (науковій) протягом 1915–1916 рр., коли М. Грушевський перебував на засланні у Сибірську та Казані, а також після переїзду до Москви. Крім того, автор сподівався продати російськомовний переклад «Всесвітньої історії» московському кооперативному товариству видавничої та друкарської справи «Задруга», проте не реалізував цього задуму. Див.: *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. — С. 28; *Грушевський М.* Споми́ни // Київ. — 1989. — № 8. — С. 110–111; *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського... — С. 190. «Ширша» версія «Всесвітньої історії» мала вийти у вигляді низки окремих студій, з яких були опубліковані тільки дві праці — «Середні віки Європи» (К., 1917) та «Старинна історія. Греко-римський світ» (К., 1918). Рукопис першої студії М. Грушевського, з якого мав розпочатися цикл праць із всесвітньої історії, присвячений найстаршим культурам Давнього Сходу, загинув у пожежі будинку Грушевських під час артилерійського обстрілу Києва у січні 1918 р. більшовицькими військами під приводом М. Муравйова. Див.: *Грушевський М.* Старинна історія. Греко-римський світ. — К., 1918. — С. 2; *Корчинський М.* Коли горів дім Михайла Грушевського (8 січня 1918 р.) // *Діло (Львів)*. — 1937, 27 берез. — № 67. — С. 7; «Вужча» версія планувалася у семи частинах, але тільки шість частин було опубліковано упродовж 1917–1918 рр. Див.: *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1917–1918. — Ч. 1–6. Вважають, що сьома частина, присвячена початку XX ст. («Останні десятиліття») й анонсована друкарнею акціонерного товариства «Петро Барський в Києві», світу так і не побачила. Скорочений і адаптований до дидактичних потреб «вузький» варіант цього огляду всесвітньої історії був опублікований 1920 р. Див.: *Грушевський М.* Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. — Київ-[Wien], 1920. — Ч. 1–2.

⁶⁵ *Томашівський С.* Нова книжка... — С. 43.

⁶⁶ *Дорошенко Д. І.* — *Шелухин С. П.* [автограф; 17 квіт. 1924 р.]. У збірці: «Листи від Демченко, Денисенко, Дорошенко, Деметренко, Зеркаль, Ісаєвич та інших осіб на літери Д–З-1 [до С. Шелухина]» // ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 64.

«Історія України-Руси» є першою багатотомною працею з історії українського народу. *«Це твір світового значення, який належить до найзнаменитіших творів історич[ної] літератури»*, — наголосив Ф. Шевченко⁶⁷.

Отже, у середовищі культурного українства «Історія України-Руси» набула особливого статусу і залишалася не тільки знаковою працею, а своєрідною основою, ба навіть відліком модерного українського історіописання, котру сприймали, заперечували повністю чи частково, доповнювали, відкидали новітні автори практично будь-яких візій або концепцій на ниві української історії. Та й сучасні дослідники висловлюють думку, що спадщина М. Грушевського — *«це фундамент, на якому стоїть українська історична наука, але самого лише фундаменту для входження повністю відсепарованої української історії в історію світову, і навпаки, на жаль, замало»*⁶⁸.

⁶⁷ Шевченко Ф. П. Робочі матеріали до 100-річчя з дня народження М. С. Грушевського [автограф; м. Київ, 1966 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 349. — Спр. 795. — Арк. 19.

⁶⁸ Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. — К., 2002. — С. 62.

5.1. «Органічна цілість», «колесо еволюції» та факторний підхід у дослідницьких стратегіях М. Грушевського

Питання про методологічні та теоретичні засади конструкції «Історії України-Руси» і до сьогодні залишається одним із найцікавіших та найсуперечливіших з обсягу всієї творчої спадщини М. Грушевського. Зазвичай гадають, що М. Грушевський як історик первісно формувався у руслі позитивістської парадигми історичного пізнання.

Скажімо, О. Гермайзе називав М. Грушевського «істориком суворої *позитивістичної школи*»⁶⁹. О. Прицак розглядав молодого М. Грушевського як «*послідовника класичного позитивізму* (Конт, Спенсер), але з *еволюціоністично-біологічною закраскою* Гекеля (Ernst Haeckel, 1834–1919) та з утилітаризмом, що нагадує Дж. Мілля та Бентема (Jeremy Bentham, 1748–1832)⁷⁰. У схожому дусі висловлювався й Я. Дашкевич, який уважав, що М. Грушевський творив у руслі методології позитивізму⁷¹.

Згодом історичні погляди М. Грушевського зазнали суттєвих трансформацій. Відтак сучасні дослідники тримаються думки, про полістильну природу його світосприйняття та поглядів. Зокрема, Л. Зашкільняк стверджує, що М. Грушевський був «автором оригінальної *раціоналістичної методології історії*, яку у загальних рисах можна назвати «етно-соціальною», котра сполучила різноманітні елементи «від *романтизму і просвітництва, через позитивізм до психології народів і неокантіанства*»⁷². Аналогічні думки про розмаїття стильових компонентів у методології М. Грушевського побутують і в студіях інших науковців (В. Гоцуляк, В. Тельвак)⁷³.

Втім питання про те, як саме різноманітні стильові складові, провідні ідеї та концепти М. Грушевського сполучаються у конструкції його великого тексту «Історії України-Руси» і досі залишається актуальним та спричиняє гострі наукові дискусії. До того ж, вивчення цієї найбільшої студії українського вченого ускладнюється стриманістю, точніше за висловом І. Витановича, «*незвичайною обережністю перед схематизацією*», котра була властива М. Грушевському⁷⁴. І, справді, останній виявляв надзвичайну стриманість, а часто-густо недомовленість щодо низки методологічних проблем у більшості своїх текстів. Натомість він наголошував на фактографічній зумовленості, точності та доказо-

⁶⁹ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // ЖР. — 1926. — № 10. — С. 97.

⁷⁰ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. — Київ-Кембридж, 1991. — С. 18.

⁷¹ Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський — історик... — С. 75.

⁷² Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // УМ. — 1999. — № 2/3. — С. 252; Його ж. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // УІ. — 1999. — Т. 36, № 2/4. — С. 54.

⁷³ Гоцуляк В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. — Черкаси, 1996. — С. 140; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX століття) / Передмова Л. Тимошенка. — Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. — С. 175.

⁷⁴ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // УІ. — 1966. — № 1/2. — С. 35.

вості висновків і узагальнень. «Всякий в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомости незафактованої; *фактичний вивод може повстати тільки на основі фактів*», — згадує вчений у одній із своїх рецензій⁷⁵.

Отож славнозвісна теза про «неперестаний скептицизм»⁷⁶ (М. Кордуба афористично нарік її «абсолютним критицизмом»⁷⁷, а один із перших радянських інтерпретаторів Ф. Ястребов — «гіпертрофованою пошаною до джерела!»)⁷⁸ сформульована майбутнім автором «Історії України-Руси» ще на зорі академічної кар'єри, яскраво простежується у його оповіді. Тому майже одразу великий наратив М. Грушевського здобув реноме «повної критичної історії українського народу» (В. Доманицький)⁷⁹, принаймні на теренах українського історіописання.

М. Покровський — знаний, ерудований дослідник та непримиренний опонент М. Грушевського рекомендував своїм слухачам перший том «Історії України-Руси» як гарний довідник. Причому він наголошував, що «Грушевський в своїх перших томах, присвячених Київській Русі є *найбільш свіжим і найбільш європейським дослідником*»⁸⁰.

Вищезгаданий М. Кордуба у великій рецензійній статті (понад 100 стор.), присвяченій «козацькому циклу» томів «Історії України-Руси», характеризував М. Грушевського як чудового історика-аналітика, який звертав найбільшу увагу на опрацювання джерел, аніж на конструктивну довершеність багатотомника⁸¹. Один із відомих учнів М. Грушевського — В. Герасимчук означив творчу манеру свого великого вчителя як «мікроскопійну докладність»⁸². Зазначимо, що ця теза вельми нагадує відому метафору Е. Дюркгайма, котрий порівнював інструментальне призначення історії на теренах соціогуманітаристики з роллю, яку мікроскоп відіграє у вивченні фізичного світу⁸³.

⁷⁵ *Грушевський М.* Рец. на публ.: *Коцовский В.* Исторично-литературные заметки до «Слова» о полку Игоревым (передрук із справоздання гімназії академічної за р. 1893). — 42 с. // ЗНТШ (Львів). — 1895. — Т. 5. — С. 10.

⁷⁶ *Його ж.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. — Львів, 1894. — С. 11.

⁷⁷ *Кордуба М.* Михайло Грушевський як учений. — С. 40.

⁷⁸ *Ястребов Ф.* «Тому дев'ятого перша половина» Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — ДВУ, 1928. — Т. 9, перша половина. — 601 с. // ПМ. — 1930. — № 1: (січ.-лют.). — С. 147.

⁷⁹ *Доманицький В.* Рец. на кн.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1903. — Т. 4. — 532 с. // КС. — 1903. — № 12. — С. 163.

⁸⁰ *Покровський М. Н.* Историческая наука и борьба классов: (Историографические очерки, критические статьи и заметки). — М.-Л., 1933. — Вып. 1. — С. 77.

⁸¹ *Korduba M.* Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševskýj M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv–L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S. 605–1630.)) // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. — Berlin, 1932. — Bd. VI. — S. 382–383.

⁸² *Герасимчук В.* Михайло Грушевський... — С. 15.

⁸³ *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., сост., послесловие и примеч. А. Б. Гофмана. — М., 1995. — С. 280.

Та й сучасні історики вважають найбільшу працю М. Грушевського «неперевершеною у використанні джерел і літератури» (Ф. Сисин)⁸⁴, розглядають «Історію України-Руси» як «історичну синтезу аналітичного характеру» (О. Домбровський)⁸⁵, а її автора називають «великим фактографом» (Я. Ісаєвич)⁸⁶ та «прекрасним аналітиком-фактологом» (Я. Дашкевич)⁸⁷. Певна річ, ці враження та рефлексії щодо критично-аналітичної спрямованості та сциєнтистської основи багатотомника М. Грушевського є домінуючими і донині в українській історіографічній рецепції.

У цьому ж річищі варто розглядати і ставлення М. Грушевського до такого поширеного інструменту на теренах позитивістського історіописання як генералізація. Не випадково чимало авторських застережень щодо генералізації тих чи інших відомостей із різних джерел, не кажучи вже про відповідні спроби тогочасних учених, споглядаємо на сторінках «Історії України-Руси»⁸⁸.

Більше того, у вступній статті до третього тому «Жерел до історії України-Руси» М. Грушевський доволі гостро прореагував на закиди В. Щербини — рецензента з «Киевской старины» й учня В. Антоновича про відсутність загальних висновків з обсягу фактографічного матеріалу, опублікованого у першому та другому томі цього серійного видання⁸⁹. Вочевидь, роздратування автора й публікатора джерел викликали не тільки зауваги рецензента про те, що М. Грушевський послідовно уникає більш-менш широких узагальнень, а й своєрідне означення його творчої манери, котру В. Щербина назвав «лабораторним методом»⁹⁰.

У відповідь М. Грушевський із неприхованим невдоволенням щодо сентенцій настирного рецензента зауважив: «Я думаю, що *мої розвідки служать живим протестом против таких передчасних генералізовань*. Як робилися звичайно такі “загальні виводи”? Ловилося кілька припадкових виказів, їх а ргіогі уважано за показчики загальних норм, і от на підставі кількох таких показчиків готові “середні цифри”, а з порівняння таких середніх цифр ріжного часу і ріж-

⁸⁴ Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 3

⁸⁵ Домбровський О. Критичні зауваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського // УІ. — 1970. — № 1/3. — С. 130.

⁸⁶ Запис засідань конференції «Михайло Грушевський і сучасна історична думка» (29 вересня 1996 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 315.

⁸⁷ Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський — історик... — С. 73.

⁸⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1992. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. — С. 63, 169; *Його ж*. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. — С. 366; *Його ж*. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 6: Житє економічне. Культурне. Національне XIV–XVII віків. — С. 248 (прим. 5).

⁸⁹ Щербина В. Рец. на вид.: *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi*. Vol. II. Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. — Львів, 1897. — Т. 2: Люстрації королівщини в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565 // КС. — 1898. — № 1. — С. 26–27.

⁹⁰ *Його ж*. Рец. на вид.: *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianae editi*. Vol. I. Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. — Львів, 1895. — Т. 1: Люстрації королівщин в землях Галицькій, Перемиській з р. 1565–66 // КС. — 1896. — № 7/8. — С. 40–41.

них місць — готовий загальний образ розвою оподаткування в певнім часі, або теорія прогресії його в певнім географічному напрямі»⁹¹.

Втім, М. Грушевський не виключав і введення гіпотетичного елементу до історичних студій, хоч і обмежував цю процедуру певними межами та передумовами, котрі загалом спиралися на вимогу емпіричної чи фактографічної достатності. «Я гадаю, що з одним “математичним методом”, у сенсі підведення підсумків категоричним ствердженням джерел, наука не піде далеко; вважаю, що *будь-яка гіпотеза має право на існування, оскільки для неї є підстави, якщо вона в змозі пояснити що-небудь і не суперечить незаперечним даним науки*; гадаю, що жодна гіпотеза не зашкодить успіху дослідження, якщо пропонується тільки, як гіпотеза», — відзначає автор⁹². Тим більше, що наявність попередніх гіпотез, які висувалися на ґрунті відомого й опрацьованого фактографічного матеріалу, вважають типовою складовою позитивістських дослідницьких стратегій⁹³.

Однак, ставлення М. Грушевського до таких поширених і традиційних дослідницьких інструментів як генералізація та висунення гіпотез свідчить про потужний об'єктивістський сцієнтизм, який відіграв поважну, ба навіть вирішальну роль у його формації як інтелектуала. Цей скептицизм і критичні настанови М. Грушевського поширювалися й на різноманітні теоретичні конструкції, хоч він відводив чільне місце висуненню оригінальних концептів, оскільки вони спричиняли розмаїтті інтелектуальні реакції.

Наприклад, у великій рецензій статті, присвяченій теорії Яна Пейскера, український історик зауважує: «Сміло, талановито поставлену еретичну теорію, що будить гадки, запліднює їх новими ідеями, дає нове освітлення нашому матеріалови, вважаю далеко кориснішою для загального поступу нашого знання, ніж скромні і обережні сіренькі праці, що збирають до купи всіма науковими авторитетами прийняті і до дальшого розповсюдження апробовані ідеї й ідейки, і з сього погляду високо ціную визначні конструктивні здібності, сміливість гадки і широку ерудицію автора»⁹⁴.

У наведеній цитаті незаперечно вгадуються настрої українського інтелектуала, котрий продукував кардинальні новації, зокрема виступав із демонстражем імперської схеми і, водночас, пропонував нову конструкцію української історії, а відтак і усієї східноєвропейської минувшини як низки самостійних національних історій. Видається, що теорію Я. Пейскера, як і всі інші, М. Грушевський оцінює, передусім, зі сцієнтистських позицій, себто прагне з'ясувати наскільки добре вона «працює» на емпіричному матеріалі.

Певне уявлення про фактографічний скептицизм М. Грушевського, який добре виявляється у ставленні до різноманітних конструкцій, можемо скласти з його реакції на концептуальні пропозиції російського історика М. Рожкова —

⁹¹ Грушевський М. Економічний стан селян в Сяницькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // ЖУР. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 2 (прим. 1).

⁹² Его же. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. VI.

⁹³ Стельмах С. П. Исторична думка в Україні XIX — початку XX століття. — К., 1997. — С. 109; Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. — 1917 г.): Монография. — Гродно, 2003. — С. 140–141.

⁹⁴ Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки // ЗНТШ (Львів). — 1911. — Т. 103. — С. 13.

учня В. Ключевського та новоспеченого адепта соціологізації історії й прихильника марксизму. «З молодечим запалом, не зв'язаний тими численними обмеженнями, які звичайно висуваються при довшім, глибшій самостійнім студіюванню матеріалу ділить він (М. Рожков. — *Авт.*) жите на категорії, систематизує явища, пильнує аби одна категорія вповні згідно з теорією розвивалася з другої... При всім тім праця Рожкова має свою цінність. *Оригінальна система, що змушує автора зсувати ріжні факти з насиджених місць, повертати їх иньшим боком, хоч би й догори ногами, користна сею, певного рода "переоцінкою" матеріалу*», — підкреслює рецензент⁹⁵.

Зрештою, місце студії М. Рожкова М. Грушевський визначає спираючись на фактологічну основу. Саме з фактографічного боку проступає і зацікавлення рецензента, і його критична налаштованість. Власне, двозначність коментаря українського історика є досить показовою, позаяк він не відкидає соціологічне конструювання апріорі, проте значною мірою сприймає його у руслі фактологічного сцієнтизму. З такої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що підходи М. Грушевського стосовно концептуалізації української минувшини, з одного боку, досить складно проступають крізь величезну масу фактографічного матеріалу, а, з другого боку, формуються поволі, у постійній конфронтації з критично-аналітичними інтенціями. Відтак авторська конструкція доволі часто виглядає невиразною, розмитою, а почасти й суперечливою, розлогою і багатозначною.

Зазначимо, що історичне письмо М. Грушевського, зокрема його великий текст, породжували напрочуд різні асоціації. І. Франко якось зауважив, що «психічний вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати "холодною прозою"»⁹⁶. М. Василенко вважав, що «характер викладу» М. Грушевського є *оповідальним*, оскільки його оцінки та зауваги щодо підходів чи концепцій інших істориків перенесені до приміток⁹⁷. Але в іншій рецензії він зауважив, що *«попередні томи "Історії-Руси" були написані трохи важкою науковою мовою і вимагають деякого напруження при читанню. Щодо VIII тому, особливо до III його частини і почасти II, то в деяких місцях вони написані так живо, інтересно, так художньо, що їх читати і легко, і читаються вони з великим неослабним інтересом»*⁹⁸.

На думку В. Пічети, у великому тексті М. Грушевського «дивовижне знання матеріалу і літератури сполучається з *майстерним викладом, виразним, яскравим, образним»*⁹⁹, а Г. Вернадський наголошував на фактографічності будь-яко-

⁹⁵ *Його ж.* Рец. на кн.: Ключевский В. Курс русской истории. — М., 1904. — Ч. 1. — 456, 4 с.; Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. — СПб., 1903. — Ч. 1: Киевская Русь (с VI до конца XII века). — 173 с.; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под ред. проф. М. В. Довнар-Запольского. — М., 1904. — Т. 1. — VII, 639 с. // ЗНТШ (Львів). — 1905. — Т. 47. — С. 6.

⁹⁶ Франко І. Вказ. праця. — С. 56.

⁹⁷ Василенко М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1913. — Т. 8, ч. 1. — 315 с. // Україна. — 1914. — № 3. — С. 83.

⁹⁸ *Його ж.* Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — 2-е вид. — Київ-Відень, 1922. — Т. 8, ч. 1: роки 1626-1638. — 335 с.; ч. 2. — 224 с.; ч. 3. — 288 с. // Україна. — 1925. — № 5. — С. 158.

⁹⁹ Пічета В. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ-Львів, 1913. — Т. 8, ч. 1. // УЖ. — 1914. — № 3. — С. 129.

го викладу українського вченого¹⁰⁰. Натомість Б. Крупницький акцентував увагу на саркастичних та іронічних нотках як у стилі поведінки, так і творчій манері автора «Історії України-Руси». «Саркастично-іронічний тон до певної міри помітний не тільки в обходженні М. Грушевського з людьми, але і в його писаннях», — підкреслює Б. Крупницький¹⁰¹. Але в іншій праці він відзначив: «Трохи сухий, іронічний і навіть саркастичний тон пробивався в його викладі історії, завжди ясним і логічним, але правдиво пластичним тільки там, де сам матеріал був відповідного характеру»¹⁰².

Вочевидь, наведені зауваги демонструють не тільки розмаїті рефлексії та суб'єктивні враження тодішніх інтелектуалів щодо цієї великої оповіді, а й свідчать про наявність різних семантичних шарів у письмі М. Грушевського. Насамперед, варто згадати про призначення великого тексту, котре скеровувало автора «Історії України-Руси» до представлення української історії як певної цілісності та її тяглості у часі й просторі. Більше того, у «Вступних замітках» до третього видання першого тому (1913) М. Грушевський навіть пророкує, що «не мине ще повних десяти літ, а *конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем*, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) *оте* вклеювання українських епізодів в традиційну схему “государства Россійского”»¹⁰³.

Прикметною рисою цієї цитати М. Грушевського є те, що йдеться про конструювання національної минувшини, себто авторська заувага сприймається майже в неокантіанському дусі! Схоже, що ідея конструювання української історії визрівала в історика поступово, принаймні її не простежуємо у вступі до першого (1898) чи другого (1904) видання першого тому.

Втім, у вступних заувагах до першого видання органічні інтенції М. Грушевського, які нав'язують цілісне представлення образу національної історії, проступають досить виразно. Приміром він відмічає, що «*ми маємо перед собою живий народний організм; лінгвістичні, етнографічні, антропологічні, культурно-історичні прикмети і обставини відрізняють його виразно від усіх иньших і між ними — від найбільше близьких до нього слов'янських народів — великоросійського, польського, словацького, і зв'язують його складові частини в одне народне тіло в сучаснім і минулім*»¹⁰⁴.

Однак, у випадку з «Історією України-Руси» не варто генералізувати означені спостереження. Проте органіцизм постає як один із наріжних каменів концептуалізації / схематизації М. Грушевського, котрий обумовлює як вибір низки інструментів, так і загалом усю його дослідницьку стратегію. За гаданої

¹⁰⁰ Вернадский Г. Рец. на кн.: Грушевский М. История Украинского козачества до соединения с Московским Государством. — СПб.-Киев, 1913. — Т. 1: До начала XVII века (Извлечено из VII т. «Исторії України-Руси») // РМ. — 1913. — № 12. — С. 463.

¹⁰¹ Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 1. — С. XIX.

¹⁰² Його ж. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): III. Михайло Грушевський // Його ж. Історіознавчі проблеми... — С. 99.

¹⁰³ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 4.

¹⁰⁴ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [1-е вид.]. — С. 2.

простоти органіцизм у його текстах відіграє не тільки поважну роль, а й продукує низку цікавих смислів. Тому доцільно зупинитися на тих інтелектуальних перетвореннях, який зазнав означений концепт на теренах історіописання.

Ідея органіцизму, себто уподібнення людського суспільства до природного організму / тіла, походить із давніх часів, принаймні, від доби античності. Вважають, що термін «органіцизм» увів до наукового обігу англійський фізіолог Дж. Холдейн 1918 р., хоч органічні концепти побутували у соціогуманітаристиці, зокрема в історіописанні, протягом усього ХІХ ст. і навіть раніше. Зазвичай органіцизм пов'язують із конструкціями т. зв. життєвих циклів і функцій організму у сенсі їхньої повторюваності та неодмінною інваріантністю — конечністю природного і, заразом, соціального буття, що, звісно, постулює телеологічність історичного руху. Наприклад, циклічну модель споглядаємо у базовій тричленній формулі — народження, становлення, вмирання чи у вигляді її багатоманітних проекцій із різною кількістю складових.

В античну добу зародилася думка, котру здебільшого приписують Платону, за якою ціле є чимось більшим, аніж звичайна сума його складових. Ця теза є наріжною ідеєю в конструкціях органіцизму як висліду натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики, в межах якої суспільство розглядається як частина світу природи, а соціальне буття як різновид природного життя. Звісно, до циклічних / органічних мотивів історичного руху апелювали і пізніше. Зокрема, у ранньомодерні часи цю ідею обстоював італійський філософ Дж. Віко. Та справжній злам в європейській соціогуманітаристиці щодо побутування уявлень, пов'язаних із органіцизмом, стався протягом модерної доби, особливо впродовж ХІХ ст. Засадні трансформації наукової картини тогочасного світу зумовили гостре змагання між механіцизмом й органіцизмом.

Здавалося б, що зазначений інтелектуальний конфлікт спирався майже виключно на розвій природничих та математичних наук, а відтак транслювався до соціогуманітаристики опосередковано. Проте нечуваний, до того часу, соціальний і політичний динамізм ХІХ ст. творив власні терени конфронтації аксіоматичних і механістичних взірців світосприйняття з органічними конструкціями, в яких прагнули відобразити мінливість, часто-густо невпорядкованість, стихійність, імпульсивність, ба навіть хаотичність людського буття. Не випадково провідниками своєрідного «натурфілософського бунту» супроти канонів механістичного природознавства стали німецькі класики-ідеалісти Г.-В. Гегель та Ф.-В. фон Шеллінг.

Скажімо, Г.-В. Гегель пов'язував різноманітні стани «природного духу» як окремих індивідів, так і націй із віковою різницею їхнього життя¹⁰⁵. Звідси і походить його знаменита теза про чотири вікові стани всесвітньої історії (дитячий, юнацький, зрілий та старечий)¹⁰⁶. Отож американський учений Гейден Вайт уважає, що, за модусом аргументації, філософія історії Г.-В. Гегеля незаперечно є органіцистською¹⁰⁷. Подібне представлення соціального світу обстоював і Ф.-В. фон Шеллінг, який наголошував на органічному розумінні

¹⁰⁵ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М., 1977. — Т. 3: Философия духа. — С. 80.

¹⁰⁶ Его же. Философия истории / Пер. А. М. Водена. — СПб., 1993. — С. 147–152.

¹⁰⁷ Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитонова. — Екатеринбург, 2002. — С. 108.

самої природи історичного часу¹⁰⁸. Ба більше, у його працях йдеться про метафізичний чи органічний спосіб відчуття мислення та дії¹⁰⁹.

Вважають, що органологія (органіцизм)¹¹⁰ постала у модерну добу як спосіб осягнення своєрідного зв'язку між ідеальним і реальним. Заразом органіцизм став інтелектуальною опозицією до раціональних, універсальних і нормативних конструкцій, з якими ототожнювали ідеали Французької революції кінця XVIII ст. Натомість ідея органічного розвитку, яка повсюдно панувала у романтичному історіописанні XIX ст., мала вислідом думку про унікальність історичного буття, зокрема неповторність національного / народного духу та його різноманітних перевтілень. Адже плін історії можливо відчуті тільки один-єдиний раз, себто вловити певний його момент або стан. Чільним репрезентантом цієї візії був М. Костомаров.

Такі романтичні уявлення підважували і, кінець-кінцем, звели нанівець моралізаторські мотиви, які належали до неодмінних атрибутів пізньопросвітницького історіописання. Зрештою, органіцизм посів чільне місце не тільки у німецькій класичній філософії та романтичних системах світобачення, а й у позитивістському історіописанні. Проте у позитивістській органології практично не залишалось жодного місця для побутування духу народу / нації. Панівне становище посідали біологічні чи механістичні аналогії, часом доведені до крайнощів, приміром, як у соціал-органіцизмі Г. Спенсера.

Відзначимо, що О. Прицак саме з впливами Г. Спенсера пов'язував ідею «органічного розвитку суспільного процесу», котра побутувала в текстах М. Грушевського¹¹¹. Певна річ, позитивістський органіцизм, щоправда, позбавлений надмірностей суцільного натуралістичного уподібнення суспільства був однією зі стрижневих ідей у концептуалізації М. Грушевського.

Звісно, український історик досить щедро послуговувався натуралістичними і навіть фізіологічними метафорами. Зокрема, він означував Україну у добу революційних потрясінь 1905–1907 рр. як «організм тяжко ослаблений довгою хворобою, довгою деструкційною роботою сильних реактивів, обезвладнений, отроєний»¹¹². Тож у його текстах повсякчас згадується про «летаргу ослабленим організмом»¹¹³ і навіть про організм-реконвалесцент (від пізньолатин. *reconvalescentia* — одужання, себто організм на стадії одужання)¹¹⁴.

У цьому ж дусі М. Грушевський досить часто описував і перебіг історичних подій. На його думку, після Берестецької поразки 1651 р. «національний організм давав собі раду з заданими ранами»¹¹⁵. У відповідному ракурсі він розглядав і погляди К. Саковича та М. Смотрицького — головних речників компромісу між

¹⁰⁸ Шеллінг Ф. В. И. Сочинения: В 2 т. / Сост. и ред. А. В. Гулыга. — М., 1989. — Т. 2. — С. 359.

¹⁰⁹ Шеллінг Ф. В. Й. фон. Из праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. — Ів.-Франківськ, 2003. — С. 359.

¹¹⁰ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. — М., 1994. — С. 238.

¹¹¹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — С. 13.

¹¹² Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–6 р. — К., 1906. — С. 119.

¹¹³ Його ж. На порозі століття... — С. 79.

¹¹⁴ Там само. — С. 78.

¹¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1996. — Т. 9: Роки 1650–1654, кн. 1: (Хмельниччини роки 1650–1653). — С. 318.

уніатською й православною церквою 1620-х років, котрі означив як спроби запобігти «прогресивному паралічеві руського тіла»¹¹⁶.

Часом натуралістичні / фізіологічні розумування М. Грушевського набувають майже віталістичного забарвлення. Тому згадуючи про двоїстість політики князів та «етнографічно-культурний розлом» у Великому князівстві Литовському він зауважує, що вони «мусили дуже сильно ослаблювати силу супротивлення против польських окупаційних плянів, і взагалі підтинали сили організму в. князівства, саму життєвість його»¹¹⁷. Однак, такі натуралістичні пасажи не генералізувалися М. Грушевським до крайньої, точніше граничної межі. Зокрема, український учений досить скептично ставився до спроб науковців другої половини XIX — початку XX ст. віднайти та формалізувати соціальні й історичні закони на засадах органіцизму / органології.

Втім, саме означені соціогуманітарні уявлення й спричинили виникнення низки біоорганічних теорій суспільства як своєрідного надорганізму в інтелектуальному дусі еволюційної біології. Відтак французький соціолог Р. Вормс пропонував розглядати суспільство як «надорганізм» (фр. *supra-organisme*)¹¹⁸.

Будь-що-будь, але з приємком позитивізму на початку XX ст. ідея органіцизму все ж таки не зникла з соціогуманітаристики. Натомість ця методологічна стратегія потрапила у «силові поля» неокантіанства та соціологізації історії, які творили з «органічними» концептами різючі й цікаві інтелектуальні мутації, спричиняли їхнє перетікання в інші предметні області, продукували інструментальні трансформації тощо.

На межі XIX–XX ст. у соціогуманітаристиці поширилася соціально-психологічна та структурна-функціональна версії органіцизму. У таких візіях цілісність людського суспільства виводилася з ідеї колективної свідомості чи загального розуму як самостійної реальності, що є чимось іншим, аніж звичайна сума чи сполучена свідомість усіх індивідів і т. п. Крім того, суспільство розглядалося як надорганізм, головною метою якого є підтримання соціальних інститутів та їхніх функцій, себто органіцизм перетворювався у функціоналізм чи структурно-функціональну парадигму гуманітарного пізнання. Відтак видозмінені ідеї органології побутовали у численних концепціях гештальтпсихології, емерджентної еволюції, органічного індетермінізму тощо.

Самостійне призначення у тодішній світовій соціогуманітаристиці здобула й циклічна органологія. Вона репрезентована у різноманітних теоріях культурно-історичних типів чи цивілізацій (М. Данилевський, А. Тойнбі та ін.), в яких антитеза органічного та механічного, іноді представлена як конфлікт культури й цивілізації (О. Шпенглер).

Органицизм справив помітний вплив і на нову версію віталізму на межі XIX — початку XX ст. Один із найвідоміших adeptів неокантіанського повороту Г. Ріккерт уважав, що тодішня філософія життя дедалі більше позбавлялася

¹¹⁶ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 1: Від Куруківщини до Кумейщини (1626–1638). — С. 10.

¹¹⁷ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1993. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]: XIV–XVI віки — відносини політичні. — С. 184.

¹¹⁸ Вормс Р. Общественный организм / Под ред. и с пер. А. С. Травецкого. — СПб., 1897. — С. 3, 45.

інтуїтивізму і набувала вигляду «натуралістичного біологізму»¹¹⁹. Ця «натуралістична» метаморфоза тогочасного віталізму робила його досить привабливим для багатьох науковців, які обстоювали сцієнтистське й об'єктивне представлення багатоманітного історичного життя.

Деякі з цих інтелектуальних і культурних впливів споглядаємо і у текстах М. Грушевського, зокрема у його публіцистичних писаннях. Зокрема, в одній із розвідок, видрукованих за часів революції 1905–1907 рр., він зазначає: *«очевидна річ, що як народність являється не простим механічним конгломератом, а певним організмом, зв'язаним суспільними потребами, змаганнями й цілями незалежно від державних границь, то вона так само несе в цілості повну відвічальність за свою національну діяльність незалежно від державних поділів і границь»*¹²⁰.

В іншій публіцистичній замітці автор зауважує, що «треба Духа божого над молекулярним процесом хаосу — треба ширшої провідної ідеї в сім атомізмi дрібних діл, взагалі ідеологічного елементу, який би зібрав в органічну цілість сю розсипану храмину, надав ціль і значінне сим атомам, а не дозволив розпастися й переродитися в просту егоїстичну роботу для грубоособистих цілей і завдань»¹²¹.

Зазначимо, що у його знаменитому есе «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» ідея цілісного та «органічного» представлення національної історії висувається як один із найважливіших інструментів демонтажу генеалогічно-централістичної конструкції російської минувшини. М. Грушевський наголошує — «дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився “руської історії” по звичайній схемі, потрапив зв'язати її (козачину XVII в. — Авт.) в своїм представленню з ранішними і пізнішими стадіями історії української народности, мислив би історію в її органічній цілості»¹²². Власне, ідея представлення української історії як «осібної цілості» побутує ще у ранніх рецензіях М. Грушевського¹²³, себто постає як предтеча майбутньої «монументальної конструкції» великого національного наративу.

Таким чином, у наведених пасажах показовим є пов'язання органіцизму з ідеєю національної цілісності. Процитовані розумування М. Грушевського виказують уже не позитивістське, а значною мірою соціологічне потрактування органічної цілісності («цілості»), зокрема демонструють його спробу сполучити ідеальні й матеріальні чинники світу минувшини. На його думку, історія стає *«органічною цілістю, коли в основу досліду кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, тривку основу, яка тільки поволі змінялася під їх впливами»*¹²⁴. Водночас автор уже в першому виданні першого тому згадує про культурну

¹¹⁹ Риккерт Г. Философия жизни / Пер. с нем. — К., 1998. — С. 338.

¹²⁰ Грушевський М. Польсько-українські мотиви // Грушевський М. З біжучої хвилі. — С. 68.

¹²¹ Його ж. «Малі діла» // Його ж. Наша політика. — С. 66.

¹²² Його ж. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». — СПб., 1904. — С. 3.

¹²³ Його ж. Рец. на кн.: Белов Е. А. Русская история до реформы Петра Великого. — СПб., 1895. — У, 479, 8 с. // ЗНТШ. — 1895. — Т. 8. — С. 6.

¹²⁴ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 17.

боротьбу за часів національного відродження XIX ст. для «осягнення *ідеалів, що в'яжуть в один організм народі маси з тою новою інтелігенцією*»¹²⁵.

Та ідея цілісності у представленні М. Грушевського має ще один украї важливий сенс — органічне сполучення й зв'язок усіх історичних епох на українських обширах¹²⁶. Тож органічний концепт пов'язує не лише час, а й простір як терен історичного побутування народу. Приміром, західноукраїнські землі історик розглядає як «суцільну область, органічно пов'язану в одне ціле», хоч вона й складається з трьох частин, що віддавна входили до «складу різних політичних організмів, з їх самобутнім суспільним і культурним життям»¹²⁷.

Видається, що органічний лейтмотив великого тексту М. Грушевського зорієнтований на відтворення, реконструкцію складного, суперечливого українського історичного процесу, попри численні флуктуації, розриви, трансформації, розмаїті впливи та чинники, врешті-решт мінливу просторово-часову конфігурацію. За висловом С. Плохія, «подати історію різних українських земель як минувшину цілісного національного організму — один із найбільших викликів й одне з головних завдань наративу Грушевського»¹²⁸.

Зауважимо, що історичні візії з обсягу органіцизму суттєво розширювали інструментальні можливості вчених-гуманітаріїв, зокрема дозволяли досить вільно мігрувати з одного дослідницького поля на інше. Більше того, органіцизм продукував конструкції, розраховані на динамічність, мінливість світосприйняття, котре адсорбувало численні зміни й трансформації світу історії на зламі XIX–XX ст. Загалом органічне представлення фактографічного матеріалу скероване на те, щоб зловити та зафіксувати певний стан історичного руху у його незчисленних виявах.

Ці інструментальні властивості органіцизму як методологічної стратегії видавалися вельми привабливими багатьом історикам, особливо тим, які прагнули повніше відобразити складну просторово-часову палітру національної історичної сцени, зокрема її соціо- та етнокультурне підсоння, а відтак шукали адекватні засоби для репрезентації означених складових у своїх текстах. Але спрямованістю на тотальну мінливість соціального / національного буття в жодному разі не вичерпується неабияка привабливість «органічних» візій історії. Органіцизм виступав як інтегруюча аксіологічна настанова у практиках ученого-гуманітарія, яка дозволяла йому зберегти цілісність та забезпечити виразні межі освітлення відповідної дослідницької перспективи у неосягнутому морі фактографії, котре стрімко розширювалося у XIX — на початку XX ст.!

У такому сенсі різноманітні конструкції з обсягу органіцизму на зламі цих століть були однією з інтелектуальних предтеч холізму, себто ідеї конструювання суспільства як цілісної системи, хоч, звичайно у спрощеному, почасти навіть у вульгаризованому, примітивному вигляді. Зазначені інструментальні спокуси були аж надто звабливими, щоб утриматися від багатоманітних впливів

¹²⁵ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [1-е вид.]. — С. 3–4.

¹²⁶ Его же. Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // Его же. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — СПб., 1907. — С. 161–162.

¹²⁷ Его же. Украинцы [в Австро-Венгрии] // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. — СПб., 1910. — С. 153.

¹²⁸ Плохий С. Вказ. праця. — С. 183.

органіцизму, які циркулювали у тому чи іншому полі національної історіографії. Не залишилися вони й поза увагою відомих репрезентантів українського історіописання XIX — початку XX ст., зокрема М. Грушевського. Тим більше, що аксіологічний вектор відігравав поважну роль саме у проектах написання та представлення національних історій «скривджених» або «недержавних» націй.

Схоже, що ці міркування, передусім скерованість на цілісне представлення української історії, були засадними для М. Грушевського у виборі органіцизму як одного з провідних концептів, навколо якого вибудовувалася конструкція національної минушини. На сторінках «Історії України-Руси» ідея органіцизму («органіцизму», «тіла») побутує у найрізноманітніших контекстах.

Зазвичай М. Грушевський уживає цю дефініцію для позначення етнополітичної чи державної зрілості певної спільноти чи суспільства. Скажімо, історик називає «державним організмом» або «політичним тілом» Київську державу¹²⁹, Велике князівство Литовське¹³⁰, Річ Посполиту («польський державний організм»)¹³¹, Кримське ханство («Кримську орду»)¹³² і навіть Україну за доби Хмельниччини¹³³ та ін.

У процесі такого маркування виявляються і певні вподобання автора, зокрема його схильність застосовувати означення «осібне» та «замкнене політичне тіло». Відтак у тексті «Історії України-Руси» неодноразово споглядаємо ці визначення. Зокрема, М. Грушевський згадує про дреговичів та їх бажання «відокремитися в *осібне політичне тіло*»¹³⁴, Чернігівщину, котра «замкнулася в *осібне політичне тіло*, під проводом династії Святослава»¹³⁵, Велике князівство Литовське, яке «не тільки за життя Витовта, але й по нім зостається *осібним політичним тілом*»¹³⁶ і т. п.

Водночас автор багатомника вживає й інше означення. Наприклад, він обстоює думку, що «Волинь *не сформувалася в замкнене політичне тіло*, а не мала своєї династії й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в.»¹³⁷. У такому ж дусі М. Грушевський відзначає прагнення низки місцевих громад, зокрема на Київщині «зробити з своєї землі *замкнене політичне тіло*, з осібною династією, і тим забезпечитися від політичних пертурбацій»¹³⁸. Він навіть обстоює думку про загальну тенденцію в історії Давньої Русі, котра виявилася у формуванні «землі-волости, як *замкненого політичного органіцизму*»¹³⁹. У подібному ракурсі історик трактує й петицію подану послами Б. Хмельницького до Москви 14 (24) березня 1654 р., зокрема наголошує, що в ній «відчувається

¹²⁹ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 16; Його ж. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]: XI–XIII вік. — С. 1.

¹³⁰ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 5.

¹³¹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 1. — С. 142.

¹³² Його ж. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 293.

¹³³ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1997. — Т. 9: Роки 1654–1657, кн. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). — С. 1405.

¹³⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 308.

¹³⁵ Там само. — С. 339.

¹³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 151.

¹³⁷ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 390.

¹³⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 213.

¹³⁹ Там само. — С. 209.

інший дух і напрям: *зробити з України замкнене державне тіло*, васальну державу під протекторатом московського царя, закриту для всяких вмішань московського уряду та його агентів до внутрішніх українських справ»¹⁴⁰.

Зрештою, М. Грушевський досить часто оперує термінами «державний» чи «політичний організм» для представлення етно- та соціокультурних метаморфоз української історії. Він тримається думки, що «український нарід і його територія, стративши свою державну одність, входив у склад *кількох чужих політичних організмів* (Польщі, Литви, Угорщини, Московщини). Політичні, церковні й інші відносини, розділюючи українську землю на кілька окремих частей, спільними інтересами тягли їх до тісніших зносин до інших чужородних країв і груп»¹⁴¹. У іншій розвідці історик зауважує, що «перші століття історичного життя українського народу наповнені неустанною, *завзятою боротьбою політичних організмів українських і польських* (почасти і угорських) за західне пограниче, вічними пограничними війнами...»¹⁴².

Неодноразово ці дефініції споглядаємо і на сторінках «Історії України-Руси». Зокрема, М. Грушевський згадує про ліквідацію чи «смерть» Великого князівства Литовського як «політичного організму» і «державного тіла»¹⁴³. Проте у його великому тексті віднаходимо й інші авторські означення, в т. ч. боярського землеволодіння та бюрократії як «громадських організмів»¹⁴⁴. М. Грушевський уживає органіцизм і у контексті опозиції до механічного. Однак, автор майже ніколи не генералізує такі означення, котрими маркує та характеризує певні явища, процеси, факти, зокрема щоб наголосити на їх штучності, поверховості, умовності і т. п.

Приміром, розгортання державного будівництва давньої Русі М. Грушевський представляє у такому вигляді: «Процес, який в *протівність сьому механічному процесу можна б назвати хемічним* — що все вводив в склад і жите кїївських провінцій вироблені еволюцією Київської держави норми...»¹⁴⁵. У його багатомнику йдеться про «механічну причину»¹⁴⁶, «механічні зв'язки»¹⁴⁷, «механічний утвор (витвір. — Авт.)»¹⁴⁸ і т. п. У такому ж дусі М. Грушевський послуговується подібними означеннями у «Всесвітній історії в короткім огляді». Зокрема, історик зауважує, що Польська держава другої половини XV ст. «складалася з кількох частин, досить *механічно зв'язаних* з собою — самою тільки особою короля і великого князя»¹⁴⁹.

Втім, у конструкції великої національної оповіді органіцизм постає не тільки як спосіб вирізнення чи маркування, а й як інструментальний засіб для стадіального представлення світу минувшини. Недаремно в історичному письмі М. Грушевського органіцизм («органічна тяглість») розглядається як спосіб

¹⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 790.

¹⁴¹ Його жс. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'ять роковини його смерті, помер 7. IV. 1885) // ЛНВ. — 1910. — Т. 50, № 5. — С. 210.

¹⁴² Його жс. «Малі діла» // Його жс. Наша політика. — С. 59.

¹⁴³ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 137, 475.

¹⁴⁴ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 360.

¹⁴⁵ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 1.

¹⁴⁶ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 151.

¹⁴⁷ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 49.

¹⁴⁸ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 500.

¹⁴⁹ Його жс. Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1917. — Ч. 2: [XIII–XVI вв.]. — С. 131.

сполучення різних «фаз» або «стадій» історії, котрий дає змогу простежити безперервність «народного буття».

Та й на сторінках «Історії України-Руси» автор пише про «перші проби зв'язати в органічну цілість з сими загальнопризнаними "українськими часами" попередні віки історичного розвою українського народу»¹⁵⁰. У передмові до сьомого тому цієї знакової студії він зауважує, що козацька фаза української історії «мусить бути докладно вияснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід»¹⁵¹.

М. Грушевському властиве стадіальне представлення світу історії, яке він поширює не тільки на процеси високого рівня загальності, а й на досить локальні явища. Наприклад, він вирізняє різні фази розкладу Київської держави, зокрема пов'язує закінчення першої стадії з князюванням Мстислава Володимировича¹⁵². На його думку, «границями посередніх стадій в сім процесі політичного ослаблення й упадку Київа можна з певним приближенням поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнування Київа, а фіналом саму середину XIII віка»¹⁵³.

Стадіальною локалізацією М. Грушевський послуговується щодо цілих періодів української минувшини, зокрема стосовно занепаду Великого князівства Литовського¹⁵⁴, розгортання Хмельниччини¹⁵⁵ та ін. Водночас він уживає стадіальну репрезентацію і щодо окремих культурних, церковних, соціально-економічних та інших процесів. Скажімо історик зауважує, що «найстарші стадії чорноморської торгівлі в наших краях вповні виходять за границі історії»¹⁵⁶.

М. Грушевський означає й різні стадії змагань навколо церковної унії кінця XVI ст.¹⁵⁷, становлення і розвитку привілейованого землеволодіння XVI — початку XVII ст.,¹⁵⁸ соціальних взаємин між селянством і козацтвом¹⁵⁹ тощо. Проте вчений застосовує стадіальну локалізацію і щодо дрібних подій та явищ, як-от перебіг війн і навіть окремих козацьких походів і т. п. Він навіть пише про «перші стадії діяльності» засновника Кримського ханства — Хаджі-Герая¹⁶⁰, що демонструє наскільки глибоко укорінилося стадіальне маркування в авторському мисленні.

Зазвичай органічне та стадіальне представлення історії, сперте на позитивістське підґрунття, сполучається з ідеєю невинного чи т. зв. «вічного» поступу. Цей концепт, точніше різноманітні згадки про поступ та поступовість, досить рясно представлені в історичному письмі М. Грушевського. «Віру в поступ, яку

¹⁵⁰ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 4.

¹⁵¹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 7: Козацькі часи — до р. 1625. — С. VIII.

¹⁵² Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 126

¹⁵³ Там само. — С. 128.

¹⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 184.

¹⁵⁵ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). — С. 201; Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1495.

¹⁵⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 84.

¹⁵⁷ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 562, 686.

¹⁵⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 263.

¹⁵⁹ Там само. — С. 401.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 306.

Грушевський ніколи не ставив під сумнів, в те, що світ стає чим раз кращим, можна відчути безмала в кожному реченні, написаннім його рукою», — слушно зазначає Л. Білас¹⁶¹.

Більше того, у публіцистиці М. Грушевського споглядаємо й цікаве означення поступу, в якому виразно проступають як натуралістичні складові, так і культурницькі мотиви. *«Людський поступ — се безконечне громадження мільярдів атомів сих малих діл, солідно і совістно сповнюваних. Як з незамітною творчої роботи мільярдів коральових поліпів виростають могутні громади коральових скал, так плідна муравельна праця поколінь, совісно сповнюваний буденний обов'язок незамітно громадять культурні капітали суспільности й людства»*, — стверджує історик¹⁶².

У іншому місці покликуючись на чеський приклад (розвій чеського національного руху та його культурні досягнення) М. Грушевський вважає неабияким досягненням *«винахід середньої лінії для заховання національної тяглости при вічнім поступі наперед, рівно з темпом загально-людського походу»*¹⁶³. Певна річ, можемо віднайти ще цілу низку схожих сентенцій у його публіцистичних писаннях.

Здавалося б, що стадіальне представлення світу минувшини, притаманне М. Грушевському, неминуче нав'язує висхідне та лінеарне розуміння прогресу, що традиційно асоціюється зі славнозвісним, класичним образом «драбини зі сходинками». Натомість автор звертається до іншого, потрактування поступу на обширах минувшини, котре нав'язує образ не «драбини», а *«колеса історичної еволюції»*¹⁶⁴.

Таке еволюційне розуміння поступу помітно корелює й стадіальне маркування М. Грушевського, котре у цьому контексті набуває виразного релятивного сенсу, себто постає як та чи інша орієнтаційна, прикладна схема у насиченому фактографічному викладі. Тож уживаючи стадіальний поділ історик практично ніколи не формалізує, себто не доводить його до граничної межі. Відтак він залишає досить великий простір для читача, котрий часто-густо має самостійно осягнути авторську локалізацію перетворень на підмостках минувшини.

М. Грушевський обстоював думку про конвенціональний, тобто умовний характер переважної більшості *«всяких поділів і границь в безконечних перемінах історичної еволюції»*¹⁶⁵. Зокрема, навіть хронологічну демаркацію між античним та ранньосередньовічним світом історик уважав, щонайменше, відносною. На його думку, *«476 рік як кінець західньої Римської імперії се чисто конвенціональна (условна) хронологічна межа»*¹⁶⁶

¹⁶¹ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. — Львів, 2002. — С. 33.

¹⁶² Грушевський М. «Малі діла» // Грушевський М. Наша політика. — С. 66.

¹⁶³ Його ж. З нашого культурного життя // Його ж. Наша політика. — С. 97.

¹⁶⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 2.

¹⁶⁵ Його ж. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу (Відчит проф. М. Грушевського на науковій академії, спорядженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури) // ЛНВ. — 1898. — Т. 4, № 11. — С. 75–76.

¹⁶⁶ Його ж. Старинна історія... — С. 156.

З такої перспективи стадіальна локалізація М. Грушевського відразу позбувається жорсткої прив'язки, котра задає ті чи інші межі каузальності на теренах минувшини. Тому авторське розуміння стадіальності хоч-не-хоч нав'язує зіставлення з поглядами М. Драгоманова, який вельми гнучко вживав цей поділ, зокрема щодо тривалості різних періодів, їхнього змістовного наповнення і навіть співіснування окремих стадій тощо.

На відміну від М. Драгоманова, автор «Історії України-Руси» зазвичай уникає впровадження певних установчих чи вихідних концептів у історичному письмі. Ба більше, споглядаємо якусь апіорну нехоть М. Грушевського стосовно формалізації та генералізації фактографічного матеріалу.

Та повернемося до ідеї поступу на теренах історії у представленні М. Грушевського. У вступі до публіцистичної збірки, датованої лютим-березнем 1918 р., він мимоволі порівнює свої тодішні відчуття з настроями інтелектуала-просвітника Ж. де Кондорсе за часів потрясінь і лихоліть французької революції кінця XVIII ст. Зауважимо, що останній був автором раціоналістичної та стадіальної теорії поступу як безупинного «уліпшення людського життя»¹⁶⁷, себто апології інтелектуального й морально-етичного розвитку історичної людини. Низку ідей Ж. де Кондорсе (часом його розглядають як попередника О. Конта!) сприймав В. Антонович — наставник М. Грушевського.

Втім, можливі й інші паралелі щодо потрактування поступу творцем «Історії України-Руси». Приміром, варто згадати Е. Дюркгайма, погляди якого стосовно «еволюції моралі та суспільної організації» вподобав М. Грушевський¹⁶⁸. Тим паче, що у візії Е. Дюркгайма суспільний поступ постає як зростання можливостей для індивідуальної свободи людини у межах «органічної солідарності». До того ж, ідеї солідаризму тою чи іншою мірою сприймалися українським істориком.

У цьому контексті варто згадати цікавий коментар щодо національного месіанізму, котрий М. Грушевський простежує у літературних героїв романів визначного польського письменника Г. Сенкевича. «Ми знаємо, що нема нації, в якій-б сього (месіанізму. — *Авт.*) не було; дужим націям воно шкодить, слабшим помагає в певній мірі і здається воно нам загальним почуттям кожної нації, що вона має в собі життєві сили, сили оновлення. І як спільне се чуття всім народам, так спільна і дорога до життя, до оновлення — ясна і позбавлена всякого містицизму, розумного і економічного розвитку, розвитку свободи і громадської солідарності», — зазначає історик¹⁶⁹.

Ця заувага досить добре репрезентує М. Грушевського як інтелектуала, котрий, з одного боку, начебто виказує співчуття до месіанізму як вияву «життєвої сили нації», що нагадує віталістичні розумування, а, з іншого боку, протиставляє йому позитивістську ідею невпинного розвитку, хоч і не доводить цю контраверсію до граничної межі. Здебільшого він усіляко уникає інтелектуальних і світоглядних крайнощів, попри власні симпатії до певних поглядів.

¹⁶⁷ Його ж. На порозі Нової України: Гадки і мрії. — С. 3.

¹⁶⁸ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського. — С. 51.

¹⁶⁹ Грушевський М. Останні романи Г. Сенкевича. Два відчити М. Грушевського. Читані в львівським «Клубі Русинок» 14 (26) і 17 (29) червня 1895 р. / Відбитка із «Зорі». — Ч. 14-17. — Львів, 1895. — С. 50.

Так чи інакше, незаперечним видається культурницька та соціальна під-основа, котра простежується в апеляціях М. Грушевського до ідеї поступу. Причому понятійною зв'язкою регрес / прогрес історик послугується, як правило, у ранніх текстах, зокрема у відомій розвідці «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» (1892)¹⁷⁰, котру навіть вважають своєю ілюстрацією його позитивістських поглядів¹⁷¹. Натомість у пізніших працях, зокрема на сторінках «Історії України-Руси», автор досить стримано й виважено оперує цими концептами, зокрема уникає категорично протиставляти поступ і регрес.

Насамперед, М. Грушевський уживає термін «поступ» для пояснення масштабних процесів і явищ світу історії. Скажімо, він обстоює думку, що «економічний і культурний поступ Німеччини, зв'язаний з розвоюем міст і взагалі міського права»¹⁷².

У іншому випадку історик порівнює культурний розвій Польщі та України на зламі пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів. «В сфері-ж культурній Польща зіставалася задвірком, *Hinterland-ом* (нім. *задня земля*, себто простір на околиці цивілізації. — *Авт.*) західньої Європи не тільки без всякої тіни самостійности, але і без скільки-небудь живішого культурного руху в сій сфері. — відзначає М. Грушевський. — Вона правда все таки поступала і в сій сфері більше ніж Україна, що переживала часи застою; але й її *поступ був так повільний і незначний, що не було чути в тім великої різниці при повній відмінности самих основ культури у неї і у України*»¹⁷³. Відзначимо, що автор вживав це поняття для маркування й інших сфер історичного життя, котрі мали виразні якісні чи кількісні показники — «поступ колонізації»¹⁷⁴, «поступ ремісничої техніки»¹⁷⁵ і т. п.

Але найбільше М. Грушевський застосовує цей термін і похідні дефініції («поступові ідеї») щодо наукової та суспільно-політичної думки, зокрема стосовно означення поточного стану вивчення певної проблеми чи української науки¹⁷⁶. Інколи у його публіцистичних писаннях поступ уживається для позначення розвою / занепаду національної справи чи українського суспільства то-що. В одній із розвідок він зауважує, що «сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і особливо небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній»¹⁷⁷.

Зрештою, поступ у візії М. Грушевського постає не стільки як інструмент концептуалізації, скільки як своєрідний ідеалістичний орієнтир, який узагальнює, резюмує загальнолюдські, цивілізаційні досягнення. Таке розуміння поступу корелюється з авторським уявленням про всевітню минувшину як «історію людства», а не «обраних» народів¹⁷⁸. Відтак учений послугується поступом

¹⁷⁰ Його ж. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Його ж. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. — К., 1917. — С. 29–30.

¹⁷¹ Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави... — С. 77.

¹⁷² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 224.

¹⁷³ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 412.

¹⁷⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 255.

¹⁷⁵ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 118–119.

¹⁷⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 20, 613; Його ж. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 657.

¹⁷⁷ Його ж. На переломі // Його ж. На порозі Нової України. — С. 8.

¹⁷⁸ Його ж. Історія й її соціально-виховуюче значіння. — С. 57

здебільшого як універсальним мірилом вартості на теренах загальної історії всього людства. Зокрема, в «Історії української літератури» він розглядає ранньосередньовічні часи східного слов'янства, як такі, щонайтісніше зв'язані з «загальними поступами світової цивілізації»¹⁷⁹. В одному з публіцистичних текстів історик наголошує, що «розвій (національної. — Авт.) індивідуально-сти — се підстава людського поступу — все сам собою висуває на перше місце інтереси індивідууму, хоч і приганяє їх в певній мірі до інтересів і потреб вселюдства»¹⁸⁰.

М. Грушевський доволі часто уживає термін «поступ» в оціночних, аксіологічних контекстах, зокрема у публіцистичних писаннях, які нав'язують звернення, зіставлення національної, української проблематики з всесвітніми, європейськими, цивілізаційними масштабами чи пов'язаними з ними мірилами вартості. Проте на тлі вживання поняття «еволюція» у його студіях ідея поступу проступає епізодично, ба навіть фрагментарно. Натомість еволюційний рефрен є всеохоплюючим і наскрізним, принаймні, до першої книги дев'ятого тому (1-е видання 1928 р.), в якому термін «еволюція» почасти заступається іншим поняттям — революція. Не випадково Б. Крупницький уважав, що «він (М. Грушевський. — Авт.) був еволюціоністом, для якого історичний процес був процесом, виповненим силою й динамікою, як це відповідало і його власній, повній енергії натурі»¹⁸¹.

У вступному слові до першого тому російськомовних витягів із «Історії України-Руси» М. Грушевський зазначає, що його завдання полягало в тому, щоб подати «образ культурно-суспільної еволюції, котра увінчалася створенням Київської держави»¹⁸². У подібному сенсі сформульований і авторський лейтмотив у вступі до німецького перекладу першого тому, в якому акцентується пріоритетна увага саме на висвітленні «історичної еволюції українського народу»¹⁸³.

Однак, у вступі до першого видання першого тому ці розумування представлені у специфікованому вигляді, зокрема з виразним наголосом на культурницькій підоснові національного історичного процесу. Автор зауважує, що «головний зміст історії кожного народу становить його культурний розвій і тісно сполучений з ним — економічний, що становить ґрунт всякої культурної еволюції й незвичайно на неї впливає»¹⁸⁴.

З такої перспективи апеляції М. Грушевського до історичної еволюції спостерігаємо у багатоманітних, іноді досить суперечливих контекстах. Наприклад, історик уживає зазначений термін щодо різних періодів Київської держави: кульмінація «механічної еволюції» за часів Володимира Святого¹⁸⁵, «еволюція внутрішньої одности» за «єдиновластва» Ярослава¹⁸⁶, врешті-решт «процес роз-

¹⁷⁹ Його ж. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — К., 1993. — Т. 1. — С. 86.

¹⁸⁰ Його ж. На українські теми. З новорічних думок // ЛНВ. — 1910. — Т. 49, № 1. — С. 46.

¹⁸¹ Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця. — С. XXVI.

¹⁸² Грушевський М. Киевская Русь. — С. III-IV.

¹⁸³ Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. — S. 4.

¹⁸⁴ Грушевський М. Вступні уваги // Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [1-е вид.]. — С. 2.

¹⁸⁵ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 1.

¹⁸⁶ Там само. — С. 38.

сівання, розтікання *добутку політичної й культурної еволюції*» Русі¹⁸⁷. М. Грушевський прикладає еволюційні мірила вартості і щодо різних площин української минувшини, особливо щодо культурно-релігійної та суспільної. Зокрема, він зазначає, що історичне життя відкинуло надії, пов'язані з Київською державою як можливою віссю «дальшої суспільної й культурної еволюції»¹⁸⁸.

Значну увагу вчений приділяє культурній еволюції¹⁸⁹ та наголошує, що «під знаком релігії переходить — і доходить до нас, в письменній традиції, *культурно-національна еволюція сих віків*»¹⁹⁰. Водночас він згадує про розрив староруської культурної еволюції, що «заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки свому народу, але й загально-людській культурі»¹⁹¹.

Чільне місце у великому наративі М. Грушевського відводиться й соціальній еволюції. На його думку, наслідками такої еволюції є розчинення різних «переходових верств» у «одній клясі “підданих”»¹⁹², перетворення й ототожнення «“пана”, дідича, можлиного чоловіка з Ляхом»¹⁹³, а також становище різних «суспільних кляс»¹⁹⁴.

У ракурсі еволюційних трансформацій автор «Історії України-Руси» розглядає й побутування тодішніх станів, зокрема шляхетської верстви¹⁹⁵, козацтва¹⁹⁶ тощо. Поза увагою М. Грушевського не залишається й економічне життя. Причому, дослідник обстоює думку про «перевагу економічних інтересів шляхетського фільварку над купецько-ремісничим містом» із перспективи суспільно-політичної еволюції Речі Посполитої¹⁹⁷, вважає, що найпершим елементом у «*економічній еволюції цього періоду українського життя*, виступає перед нами насамперед перехід центра тяжкості економічного життя з міста на село, з міського промислу й торгівлі — торговлі заграничної передовсім, на сільське господарство, спеціально рільне»¹⁹⁸.

В іншому місці М. Грушевський зауважує, що жодні «*умови, привилеї, практики не могли охоронити селян від того, що несла з собою ся економічна еволюція* — від ламання давніших норм і обтягання ріжними новинами»¹⁹⁹. Та розгортання історичної еволюції у його конструкції не є сталим і одноманітним, а, навпаки, мандрує з однієї сфери до іншої, то набуває прискорення, то гальмується, інколи майже завмирає у своєму плинні. У першому томі «Історії української літератури» він згадує про «*прискорений темп індоєвропейської еволюції*»²⁰⁰ і, водночас, пише про повільнішу еволюцію населення лісової смуги у пізньоантичні та ранньосередньовічні часи²⁰¹.

¹⁸⁷ Там само. — С. 130.

¹⁸⁸ *Грушевський М.* Українсько-руське літературне відродження... — С. 76.

¹⁸⁹ *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 401, 501.

¹⁹⁰ *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 301.

¹⁹¹ *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 503.

¹⁹² *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 490–491.

¹⁹³ *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 295.

¹⁹⁴ *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 26.

¹⁹⁵ *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 249.

¹⁹⁶ *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 102.

¹⁹⁷ *Його жс.* Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 141.

¹⁹⁸ Там само. — С. 2.

¹⁹⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 196.

²⁰⁰ *Його жс.* Історія української літератури. — Т. 1. — С. 80.

²⁰¹ Там само. — С. 88

Загалом у великому тексті М. Грушевського циркулюють думки про контрасти між західним, римським та східним, візантійським світом, які репрезентовані як вислід «тисячолітньої відмінної культурної й суспільно-політичної еволюції»²⁰², сповільнений темп суспільно-політичної еволюції Великого князівства Литовського²⁰³, що набуває прискорення й перетравлює «останки староруської спадщини» на початку XVI ст.²⁰⁴, панівне становище німецької та єврейської людності на українських землях як відображення «анормальности економічної еволюції»²⁰⁵, зростаючу швидкість еволюції козацтва наприкінці XVI ст., порівняно з іншими періодами²⁰⁶, різницю в еволюції городового і запорозького козацтва²⁰⁷ і т. п.

Отож домінація еволюційної концептуалізації в світлі «Історії України-Руси» є настільки тотальною, що М. Грушевський у передмові до п'ятого тому згадуючи про те, що він не розпоряджається повною мірою всім фактографічним матеріалом, підкреслює: «треба вибрати тільки те, що безпосередньо служить до зрозуміння еволюції народнього життя»²⁰⁸. В одній із публіцистичних розвідок учений навіть ототожнює історичну еволюцію з «динамікою народнього українського життя»²⁰⁹.

Видається, що багатоманітне вживання автором поняття «еволюція» щодо різних площин історичного буття, зокрема у контексті окреслення інтенсивності, швидкості, мінливості чи, навпаки, сталості суспільних, політичних, культурних, релігійних, економічних, соціальних та інших відносин, форм, явищ, свідчить про виняткову роль цього концепту у його дослідницьких практиках.

Ба більше, М. Грушевський уявляв і представляв саму історичну Людину як вислід тривалого та вельми складного процесу еволюції. «Археологія і етнологія дають образ довгого й тяжкого поступу людини від звірського істнування до цивілізованого. — зауважує історик у своєму курсі зі всесвітньої історії. — В результаті всіх цих відкриттів культурна людина кінця XIX — початків XX в. побачить себе атомом безконечно довгого і широкого еволюційного процесу історичного, так само як і фізичного...»²¹⁰. Тому еволюційний рефрен у його дослідницькому інструментарії простежується у повсюдному вживанні історико-генетичного методу²¹¹.

Таким чином, у великому тексті М. Грушевського еволюційна репрезентація специфікувала й диференціювала світ історії, себто відображала національні варіації її розгортання. Натомість поняття «поступ», переважно, продукувало універсальні смисли, звернені до всесвітніх масштабів або мірил вартості, пов'язаних з історичним буттям усього людства.

²⁰² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 564.

²⁰³ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 19.

²⁰⁴ Там само. — С. 18.

²⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 168.

²⁰⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 138.

²⁰⁷ Там само. — С. 141.

²⁰⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. VI.

²⁰⁹ Его же. Украина и украинство. — С. 18.

²¹⁰ Його ж. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. — Ч. 2. — С. 206.

²¹¹ Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 2001. — С. 264.

Зауважимо, що еволюційний рефрен в «Історії України-Руси» не є чимось винятковим, а логічно вкладається у панівні дослідницькі стратегії тодішнього європейського історіописання. Скажімо, французький історик Л. Февр іронічно зауважив, що історіографія кінця XIX ст. зіяла б суцільними дірами й тріщинами, якщо б їх не приховувала «найширша та найм'якіша *подушка еволюціонізму*»²¹². Відтак ідеї еволюціонізму поділялися багатьма вченими й діячами. Наприклад, палким прихильником еволюційного представлення і потрактування минувшини був Михайло Драгоманов — один із визначних попередників М. Грушевського на полі української соціогуманітаристики кінця XIX ст.

Що ж рухало «колесо еволюції» у великому тексті М. Грушевського? Первісно відповідь на цей запит є досить простою, логічною й очевидною — факторний аналіз або підхід, відомий більше як позитивістська «теорія факторів». Тим паче, що сам автор «Історії України-Руси» безпосередньо нав'язує репрезентацію історичної еволюції з виявленням та поясненням різноманітних чинників. «*Фактори життя виступають в незвичайній різнородности й численности, й нелегко вибрати в відповідній повноті моменти, потрібні для зрозуміння нам еволюції життя та представити їх в відповідній пропорції їх впливів і значіння*», — відзначає М. Грушевський у вступній замітці до п'ятого тому²¹³.

Зазвичай поліфакторний підхід розглядають у контексті диференціації єдиного історичного процесу на низку площин / зрізів / шарів, що відображає як фактографічну насиченість тогочасних історичних студій, так і прагнення дослідників до досконалішої та виразнішої організації емпіричного матеріалу. Водночас «теорія факторів» була вислідом позитивістської каузальності, себто вона репрезентувала ідею причинності, котра мала пояснити різноманітні трансформації у світі минувшини та нав'язати генетичний зв'язок між явищами й процесами. Проте зазначений підхід продукував уявлення про буття суспільства у душі своєрідної комбінації тих чи інших «важелів» (факторів), себто обстоював механістичне пояснення історичного руху, що дивним, інколи химерним чином співіснувало з органіцизмом²¹⁴.

Певна річ, різноманітні сполучення органіцизму та механіцизму спричиняли взаємодію натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики з механістичною картиною тогочасного світу. У душі такого розуміння факторного підходу постає й утверджується думка, що сполучення схожих / однакових чинників спричиняє однорідні, принаймні подібні наслідки на різних історичних підмостках.

Таке представлення плину минувшини суттєво ускладнює осягнення поглядів тодішніх інтелектуалів, які сформувалися у річищі позитивістської парадигми історіописання. Схоже, що саме звідси походять численні вислови про еkleктичність, суперечливість, розмитість «теорії факторів», яку кожен із великих істориків тлумачив по-своєму.

Одні дослідники прагнули генералізувати багатофакторний підхід «згори», спираючись на ті чи інші провідні ідеї історичних перетворень. Натомість інші науковці намагалися виявити відповідні чинники, котрі рухали історичне

²¹² Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю / Отв. ред. А. Я. Гуревич. — М., 1991. — С. 11.

²¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. VI.

²¹⁴ Нечухрин А. Н. Указ. соч. — С. 26–27.

життя «знизу», себто від фактів та джерел. Цікаві роздуми з цього приводу представлені у магістерській дисертації М. Грушевського: «поряд із вивченням схожих явищ у різні часи та різних місцевостях, я визнавав би вельми корисним по можливості детальне студіювання різних явищ внутрішньої історії в їх територіальному зв'язку: *на певній території можливо спостерігати ті конкретні відносини, в які вступали між собою при зустрічі різні історичні фактори, їх взаємодією і зв'язок, між тим як у інших випадках вони вивчаються більш чи менш in abstracto*»²¹⁵.

Це вирізнення конкретного й абстрактного боків факторного підходу є досить важливим для розуміння дослідницьких пріоритетів М. Грушевського, котрий прагнув відтворити всю поверхню історичного життя в її фактологічному розмаїтті. Авторські потрактування напрочуд складно звести чи генералізувати до якоїсь певної комбінації чи набору провідних чинників. Адже сам історик зауважував, що саме у «забутих шкільною історіографією кутах часто виношувались і назрівали чинники (фактори) і течії, які потім мали величезне конструктивне значіння в історії людства»²¹⁶.

Зрештою, питання про сполучення, точніше характер поєднання чи зв'язку історичних чинників у концептуалізації М. Грушевського і до сьогодні залишається доволі дискусійним, оскільки вельми складно віднайти сталі засади факторного підходу у його текстах. Відтак думки дослідників щодо вживання «теорії факторів» в історичному письмі М. Грушевського помітно різняться.

О. Гермайзе вважав, що «М. Грушевський — виразний плюраліст в своєму розумінні історичного розвитку: він з однаковою пильністю аналізує всі причини і всі фактори, що викликали ту чи іншу історичну подію, не роблячи належної класифікації, не зводячи ті різномірні причини та фактори до одної соціологічної основи»²¹⁷.

Натомість Д. Багалій обстоює думку, що з «*трьох чинників історії — територія, населення, держава — постійними і важнішими він (М. Грушевський. — Авт.) визначає перший і другий*»²¹⁸. Цю тезу поділяє й О. Прицак, який уважає, що до основи «історіософічної концепції своєї ІУР («Історії України-Руси». — Авт.) поклав М. Г. три чинники: населення, територію і державу»²¹⁹.

Втім, у цьому випадку скоріше йдеться про установчі чи базові складові конструкції великого тексту М. Грушевського, котрі відображають побутування народу / нації на історичній авансцені. Той же О. Прицак відзначає, що автор так і не встановив певного зв'язку між окремими факторами у п'ятому та шостому томах цієї праці²²⁰.

В. Тельвак уважає, що провідну роль у факторному підході М. Грушевського відіграють культурний та економічний чинники²²¹. Та інші науковці наголошують на мінливості й гнучкості «факторного» інструментарію автора «Історії України-Руси». На думку Б. Крупицького, «Грушевський не був матеріалістом

²¹⁵ *Грушевський М.* Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). — К., 1894. — С. III.

²¹⁶ *Його ж.* Історія й її соціально-виховуюче значіння. — С. 58.

²¹⁷ *Гермайзе О.* Ювілей української науки. — С. 98.

²¹⁸ *Багалій Д. І.* Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії. — С. 198.

²¹⁹ *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — С. 20.

²²⁰ Там само. — С. 20.

²²¹ *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави... — С. 108.

і не любив взагалі крайніх поглядів. Саме у нього ми помічаємо тенденцію до зрівноваження різних історичних факторів»²²². У подібному дусі висловлюється й Л. Зашкільняк, який підкреслює, що автор багатотомника уникав «жорсткого факторного детермінізму»²²³.

Вочевидь, М. Грушевський не поділяв одного з вихідних догматів позитивістського факторного підходу про «рівноправ'я» окремих чинників на теренах світу історії²²⁴. За слушним спостереженням Л. Зашкільняка, М. Грушевський уважав, що на різних етапах еволюції домінують різні чинники²²⁵. Власне, його погляди щодо факторного аналізу здебільшого задаються специфікою представлення східноєвропейської й української минувшини, котра висувала / відкидала певні чинники історичної еволюції.

«Політичне, державне жите, розуміється чинник важний, але поруч нього існують иньші чинники — економічний, культурний, що мають часом, менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіни поза ним», — зазначає історик²²⁶.

М. Грушевський конкретизує та пояснює цю тезу у контексті представлення української історії. «Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — сі впливи на її національне жите повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних», — підкреслює автор²²⁷. Про взаємодію різних чинників в українській історії вчений згадує і у своєму багатотомнику²²⁸.

Отож сполучення чи взаємодія багатоманітних факторів у певний період національної минувшини сприймається М. Грушевським у специфічному, ба навіть індивідуальному сенсі, який властивий саме цій історичній добі. Тому не варто дивуватися тій мінливій та розмаїтій репрезентації факторів, яку простежуємо на сторінках «Історії України-Руси». Різні чинники, котрі вживає автор для того, щоби відтворити українську історію, вперто «опираються» будь-яким спробам вкласти їх у межі факторного підходу чи нав'язати виразний зв'язок поміж ними.

Приміром, відомий позитивістський поділ на зовнішні (географічне та природне середовище, геополітичне становище) та внутрішні фактори (економічний, політичний, культурний, соціальний, етнопсихологічний та ін.)²²⁹ є практично непомітним у наративі М. Грушевського. Історик лише зрідка вказує на взаємодію таких «великих» чинників. Зокрема, він зауважує, що в історичному житті українців «глибокі зміни зумовила зустріч цих могутніх факторів — території й народу»²³⁰.

²²² Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця. — С. XXVII.

²²³ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського... — С. 42.

²²⁴ Нечухрин А. Н. Указ. соч. — С. 77.

²²⁵ Зашкільняк Л. Методологічні погляди... — С. 244.

²²⁶ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії... — С. 5.

²²⁷ Там само. — С. 5.

²²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 1.

²²⁹ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). — Харків, 2010. — С. 348.

²³⁰ Грушевський М. История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 38.

Таку чи подібну градацію інколи споглядаємо у текстах пізнього М. Грушевського. Наприклад, в «Історії української літератури» автор тримається думки про індоєвропейців як «продукт фізичних і культурних факторів»²³¹. Однак, і у цьому випадку такий поділ відіграє роль прикладної схеми, котра має виявити соціальні та культурні передумови «словесної творчості».

Найзагальнішу характеристику «теорії чинників» М. Грушевський подає у своїй відомій соціологічній студії, зокрема виокремлює кілька «рядів факторів соціальної еволюції» — біологічний, економічний та психологічний²³². М. Рубач уважав, що цю схему М. Грушевський запозичив у В. Вундта²³³.

М. Грушевський одразу застерігає супроти генералізації цієї схеми, себто висловлює сумніви щодо формалізації «непохитних законів соціальних». «Скільки б не уставлялась ся таких “соціальних законів” в абстракції, в якійсь алгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складності і скомплікованості його факторів завсіди буде зіставатися сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціальному моменті, дійсно взяті на рахунок? чи якийсь фактор, зіставшись поза рахунком, не змінить своїм впливом результату найбільш несподіваним способом?», — запитує М. Грушевський²³⁴.

На його думку, і О. Конт, і К. Маркс суттєво й одностороннє спростили концепцію соціальних факторів, успадковану від К.-А. де Сен-Сімона — одного з фундаторів соціалізму. Зокрема, О. Конт надав першорядне значення духовному, психологічному чиннику²³⁵. Натомість К. Маркс відвів провідну роль економічному фактору, який перетворився в апологію економічного матеріалізму²³⁶.

Такі застереження зводять нанівець спроби надати цій класифікації факторів інструментального призначення в історичному письмі М. Грушевського. Натомість автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» дедалі більше розмірковує про потенційні можливості й вади факторного підходу (як абстракції) на ниві історичного пізнання, аніж про ту чи іншу специфіку його вживання у певних дослідницьких практиках.

Зрештою, на сторінках «Історії України-Руси» домінує прикладне вживання факторного аналізу, а не його генералізаторське призначення, котре мало б виявити й окреслити каузальні ланцюги. Відтак М. Грушевський уводить ті чи інші чинники здебільшого для позначення відповідного вектору історичного руху, певного стану, що склався на українських обширах, а не для змалювання чи відтворення минувшини у річищі детермінізму, «соціальних законів» і т. п.

Скажімо, М. Грушевський наголошує, що візантизм, який «свого розцвіту і сили доходить в Юстиніанову добу і служить *головним культурним фактором тутешнім аж до XI–XII в.*»²³⁷. Іноді автор репрезентує появу певних держав та їхню роль на історичній авансцені як політичний і культурний чинник. У цьому

²³¹ Його ж. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 79.

²³² Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — [Wien], 1921. — С. 38–39.

²³³ Рубач М. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст. / Под ред. М. Н. Покровского. — М., 1930. — Т. 2. — С. 104.

²³⁴ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 39.

²³⁵ Там само. — С. 13.

²³⁶ Там само. — С. 23.

²³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 87.

ж контексті він згадує про виникнення Кримського ханства²³⁸ чи міжнародну роль України-Гетьманщини за часів Хмельниччини²³⁹ та ін.

Зазначимо, що М. Грушевський і на сторінках свого курсу з всесвітньої мивушини доволіно виокремлює різноманітні фактори, зокрема не дуже прагне пов'язати їх у якусь викінчену систему. У такому сенсі автор окреслює як політичні і соціальні, так і культурні та релігійні чинники на авансцені всесвітньої історії. Зокрема, у руслі факторного підходу він представляє одну зі світових релігій — іслам. «Як елемент динамічний, фактор організації й політичного руху, іслам проявляє себе ще й досі», — зауважує історик²⁴⁰.

Часто-густо М. Грушевський ототожнює провідні чинники з певними соціальними спільнотами — боярство, шляхта, козацтво та ін. Він обстоює думку, що саме в другому десятилітті XVII ст. відбувається «перетворення української козаччини з явища чисто-побутового, з спеціальності східноукраїнського життя, в новий соціальний і національний фактор»²⁴¹.

Прикметною рисою цієї зауваги є те, що козацтво стає чинником української мивушини саме тоді, коли відбувається докорінна зміна історичного життя, себто формується якісно інший стан суспільства. Власне, козаччина здобуває значення нового суспільно-політичного фактора у той час, коли «по своїм відродженню і реабілітації по лубенським погромі (1596 р. — Авт.) велетенськими кроками поступаючи в своїм розвою рішучо виходила за границі чисто клясових інтересів, щоб стати силою і репрезентацією загально-національною»²⁴².

У вступі до сьомого тому «Історії України-Руси» М. Грушевський зауважує, що майбутні томи (сьомий — дев'ятий, або сьомий — десятий) будуть присвячені «історії національного відродження за поміччю нового соціально-національного чинника (фактора) — козаччини»²⁴³.

У подібному сенсі М. Грушевський представляє і роль шляхетства як фактора суспільного буття середини XVI ст. На його думку, «се зведення до одного знаменника, що далі — то більше зближеного до практики польської, були, як бачимо, явищем розмірно новим, що розвинулося саме в переддень люблінської унії. Воно, як сказано, в значній мірі було результатом впливів нового політичного чинника — шляхецтва, що прийшовши до голосу в законодавстві, з своїх клясових інтересів починає нагинати устрій в. кн. Литовського до шляхетських порядків Корони»²⁴⁴.

Іноді М. Грушевський звертає увагу на місцеві чинники окремих земель, зокрема уважає, що таким фактором в історії Галицько-Волинського князівства було боярство²⁴⁵. Крім того, вчений розглядає й етнонаціональні спільноти як чинники політичного та культурного життя, зокрема чорних клобуків на дав-

²³⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 293.

²³⁹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 3: Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). — С. 103.

²⁴⁰ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1918. — Ч. 5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. — С. 79.

²⁴¹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. VIII.

²⁴² Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 599.

²⁴³ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. VII.

²⁴⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 19.

²⁴⁵ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 18.

ньюрських обширах середини XII ст.²⁴⁶ Така увага до різноманітних спільнот і верств виглядає вповні закономірно, позаяк автор розглядає соціальний та культурний процес як провідну нитку, що «веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення і упадку, та *в'яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати*»²⁴⁷.

Проте М. Грушевський уживає факторний підхід і з більш локальної перспективи, зокрема щоб продемонструвати суспільну природу тих чи інших утворень, явищ, процесів. Зокрема, він пише про важливу роль торгівельного чинника у формації Київської держави X ст., хоч наголошує, що цей фактор «не впливав *ізолювано одинок*»²⁴⁸. Заразом історик тримається думки, що політичний устрій давньої Русі був вислідом взаємодії суперечливих чинників²⁴⁹.

Отже, в історичному письмі М. Грушевського домінують не стільки «великі» чи загальні фактори, скільки локальні чинники, котрі постають у певну історичну епоху, ба навіть за конкретної історичної ситуації.

На цьому місці логічно постає питання: наскільки усвідомленим є авторське представлення співбуття різноманітних чинників і передумов на сцені історичного життя з перспективи діючих суб'єктів? Тим паче, що соціологізація та психологізація історіописання на зламі XIX–XX ст. нав'язували різноманітні концептуальні й інструментальні пропозиції щодо потрактування буття соціальних спільнот, націй, держав і т. п.

Видається, що на ниві факторного підходу М. Грушевський тримався думки про стихійну, випадкову «гру» різних чинників, які творять різноманітні, непередбачувані комбінації. Недаремно у його текстах віднаходимо згадки про «сліпу»²⁵⁰ чи «непереможну силу»²⁵¹ історичного процесу і т. п. Відтак автор «Історії України-Руси» вважає, що навіть такі складні, полівимірні історичні утворення як держави чи нації є вислідом багатоманітної взаємодії різних чинників.

На думку М. Грушевського, «*виникнення величезного комплексу земель, які складають нинішню Російську імперію, було результатом факторів географічних й етнографічних, економічних і колонізаційних, династичних і політичних*. Навіть там, де ці чинники діяли осібно та розвивалися логічно, послідовно, — їх комбінації та похідна дія їхнього перехрещування чи сполучення мали часто характер випадковий, навіть і з точки зору самого державного процесу московської держави, яка їх «збирала»...»²⁵².

У схожому дусі М. Грушевський потрактовує і виникнення українського народу, зокрема наголошує, що процес його формування «був так само справою *не яких-небудь усвідомлених факторів, а сліпих, стихійних сил впливу — географічних, колонізаційних, економічних і політичних умов у їх різноманітних комбінаціях і схрещуваннях*»²⁵³.

²⁴⁶ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 549.

²⁴⁷ Його жс. Вступні замітки // Його жс. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 17.

²⁴⁸ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 398.

²⁴⁹ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 536.

²⁵⁰ Його жс. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Його жс. Духовна Україна. Збірка творів / Упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. — К., 1994. — С. 139.

²⁵¹ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 1. — С. 276.

²⁵² Его же. Единство или распадение? // Его же. Освобождение России... — С. 55–56.

²⁵³ Его же. Вопрос об украинских кафедрах... — С. 173.

Ці сентенції свідчать, що український інтелектуал украй обережно ставився до формалізації й генералізації факторного підходу, хоч і визнавав співвіднесення чи комбінацію різних чинників. Тож він обстоював думку не тільки про випадкову і часто-густо непередбачувану взаємодію багатьох чинників у процесі творення різних суб'єктів історичного життя, а й наголошував на відмінних способах цього співбуття — сполучення чи перехрещування.

Інакше кажучи для М. Грушевського «гра» тих чи інших факторів на історичній авансцені несла можливий, вірогідний результат, який складно передбачити і зафіксувати, а тим більше вкласти його у суворо окреслені межі позитивістської каузальності. Мабуть, фактографічний сцієнтизм і критично-аналітичні компоненти у мисленні українського вченого відігравали все ж таки провідну роль, порівняно з його конструктивістськими інтенціями на ниві концептуалізації національної історії.

За великим рахунком, інструментарій М. Грушевського спирався на позитивістські парадигматичні взірці, проте був трансформований і адаптований ученим під потреби й вимоги багатоманітних дослідницьких практик, які значною мірою тяжіли до фактографічного об'єктивізму та раціонально-логічної доказовості. Саме у цьому річищі постають авторські перетворення традиційних інструментів позитивістського історіописання (органіцизму, еволюціонізму, сцієнтизму, стадіальності, каузальності, факторного аналізу, генералізації та ін.).

Загалом ідеал науковості М. Грушевського був зорієнтований на доказове й об'єктивістське історично письмо, вислідом якого став проект монументальної «Історії України-Руси». Та найважливішим видається те, що його великий історичний наратив, первісно проєктований за епістемологічними взірцями кінця XIX ст., творився у зовсім інші культурні епохи, зокрема у часи світової війни, революційних змагань, еміграції та радянської дійсності, котрі висували новітні дослідницькі стратегії та відмінні мірила вартості. Це спричиняло низку інтелектуальних конфліктів, зокрема змушувало автора тою чи іншою мірою реагувати на нові виклики та пропозиції, які поставали на ниві соціогуманітаристики першої третини XX ст.

5.2. «Народна маса» — старий / новий герой, або модернізація наративу М. Грушевського

У великій оповіді М. Грушевського поняття «народ» («нарид», «народня маса», «демос») є фронтальним та, мабуть, одним із найуживаніших термінів, який представлений у найрізноманітніших контекстах. Ба більше, тривалий час саме з цієї дефініцією здебільшого асоціювалися його наукові візії, котрі спершу однозначно кваліфікувалися як «народницькі» і протиставлялися «державницьким концепціям», а згодом тлумачилися як «неонародницькі», хоч і вважалися спертими на культурно-історичне чи соціологічне підґрунтя (Л. Винар, О. Оглоблин та ін.)²⁵⁴. Інколи про «неонародництво» М. Грушевського, щоправда, у відмінних ракурсах, згадують і сучасні дослідники²⁵⁵. Водночас уважають, що М. Грушевський до 1910-х років унікав означення терміна «народ»²⁵⁶.

Зрештою, навіть на зламі ХХ–ХХІ ст. це поняття вважають вихідним пунктом для студіювання й аналізу поглядів М. Грушевського, проте висвітлюють його у річищі кількох дискурсів. Зокрема, С. Плохій розглядає цю постать як своєрідний тип народника і, водночас, обстоює думку про романтичний націоналізм М. Грушевського, котрий мав виразне народницьке забарвлення²⁵⁷, що зумовлює побутування двох найважливіших дискурсів у його історичному письмі — народницького та національного²⁵⁸.

У стильовому плані терміни «народ» та «народна маса», з якими ототожують колективного героя минушини, зазвичай відносять до канонів романтичного історіописання, хоч і з певними застереженнями. Скажімо, саме у такому сенсі розглядає цей «фокальний» термін М. Грушевського О. Прицак.

На його думку, «термін *“нарид”*, *“маса народня”* і т. д. не взяті зі словника позитивістів. Вони *метафізичні, не секуляризовані. Вони вросли в серце і думку М. Грушевського ще на Кавказі разом з ідеєю романтичної України, далекої його батьківщини*»²⁵⁹.

На першій погляд, не тільки публіцистичне, а й історичне письмо М. Грушевського містить чимало розумувань, які досить добре й яскраво ілюструють романтичну підоснову поняття «народ» та низки похідних дефініцій. Наприклад, відомі авторські пасажи зі вступної лекції 1894 р. про народ як *«єдиний герой історії»*, який *«повинний бути альфою і омегою історичної розвідки»*²⁶⁰ і т. п. Та й у публіцистичних писаннях автора проступають ще відвертіші романтичні розумування, котрі досить легко представити й оцінити у річищі народницької апології української минушини.

²⁵⁴ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). — Б. м., 1985. — С. 61; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. — С. 11.

²⁵⁵ Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — Київ-Черкаси, 2000. — С. 109; Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. — Дн., 2004. — С. 102.

²⁵⁶ Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави... — С. 89.

²⁵⁷ Плохій С. Вказ. праця. — С. 43, 46.

²⁵⁸ Там само. — С. 287.

²⁵⁹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — С. 31.

²⁶⁰ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси... — С. 10.

Приміром, М. Грушевський в одному з публіцистичних текстів патетично зазначає: «*Рушив титан — великий, темний, закований, загнаний в землю, — могутній і темний як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти*»²⁶¹. У нарисі, присвяченому українському національному руху, історик наголошує, що «вже у XVII віці представником української народності став демос, й *інтереси та успіхи українського демосу стають зацікавленнями й успіхами українства*»²⁶². Більше того, він вважає, що «*селянство, демос ліг до основи самого поняття українства*»²⁶³.

Втім, справа з народництвом М. Грушевського, точніше з авторським представленням народу на авансцені національної історії, виглядає складнішою і, заразом, більш суперечливою та багатовимірною, ніж первісні уявлення, котрі склалися у його сучасників і опонентів, що у тому чи іншому, часто-густо модифікованому вигляді побутують і до сьогодні.

Передусім згадаємо, що історик неодноразово доволі критично висловлювався щодо колективного героя та тієї засадної ролі, котру приписували останньому на підмостках минувшини адепти романтичної історіографії²⁶⁴. Зокрема, в одній зі своїх публіцистичних статей М. Грушевський досить категорично зауважує, що «під впливом ідей романтичного народництва, які поширилися в українському суспільстві внаслідок вищезазначених умов, це *суспільство схильне було перебільшувати самодостатність й імунітет народного життя...*»²⁶⁵. Заразом він підкреслює, що «*нам (українству. — Авт.) не потрібно жити містичною вірою у сокровенну силу народу...*»²⁶⁶.

Таким чином, погляди М. Грушевського як щодо романтичних суспільних ідеалів, так і відповідних взірців історіописання є досить виразними та відрефлексованими, попри те, що вчений не тільки відчував, а й повсякчас декларував свій зв'язок із традиціями української історичної та політичної думки. Проте він не забував означувати й оцінювати відповідні погляди як старі, архаїчні і навіть антикварні! М. Кордуба уважав, що «Грушевський був *суворим суддею історії свого народу*»²⁶⁷.

Та найбільше підважують суто романтичне потрактування терміна «народ» розмаїті дослідницькі устремління М. Грушевського у його великому тексті. «Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість *поодинокі групи української людности супроти інших таких цілостей* і роблять з неї живу національну індивідуальність, н а р і д (розбив М. Грушевського. — Авт.), з довгою історією його розвою», — наголошує історик у вступі до третього видання першого тому «Історії України-Руси» (1913)²⁶⁸.

²⁶¹ Його ж. Богданові роковини // ЛНВ. — 1907. — Т. 39, № 8. — С. 210.

²⁶² Его же. Украинцы [в России] // Формы национального движения... — С. 315.

²⁶³ Там же. — С. 315.

²⁶⁴ Грушевский М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Грушевский М. Освобождение России... — С. 44–45; Його ж. Малороссийские песни Максимовича і століття української наукової праці // Україна. — 1927. — № 6. — С. 2.

²⁶⁵ Его же. Украина и украинство. — С. 13–14.

²⁶⁶ Там же. — С. 14.

²⁶⁷ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений. — С. 41.

²⁶⁸ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 6.

Це означення з незначними відмінностями споглядаємо у вступі і до другого видання (1904)²⁶⁹, а розмірковування про «культурно-історичні прикмети», котрі дозволяють вирізнити український народ з-поміж інших, віднаходимо ще в першому виданні першого тому (1898)²⁷⁰.

Отож у великому тексті М. Грушевського йдеться про українську «етніку», точніше етнонаціональну спільноту («ціле», «цілість») та різноманітні виміри і площини її побутування у часі та просторі! У іншому місці він означає народ як «етнографічно-культурну одиницю», що виникла у результаті фізичних прикмет території та відповідних культурних впливів²⁷¹.

Інколи М. Грушевський уживав і доволі специфічні дефініції, щоб підкреслити й означити національну «цілість» з огляду на відмінність соціокультурних умов буття південноукраїнських та південнозахідних українців, зокрема вважав їх «частинами спільного цілого». Наприклад, М. Грушевський пише про «інстинкт національного будівництва», який із «перехресних політичних, релігійних і культурних течій створював невлівимі комбінації, котрі, у кінцевому рахунку, підтримували зв'язок українських територій, ендосмос і екзокосмос народного життя в їх роз'єднаних частинах»²⁷².

Зауважимо, що на початку ХХ ст. дефініції «ендосмос» та «екзокосмос» часто-густо застосовувалися для позначення фізичного явища просочування (дифузії) рідин (рідини з більшою густиною до рідини з меншою густиною і зворотнього процесу), котрі були здатні змішатися крізь пористу роздільну оболонку²⁷³. Поняттям «колективний ендосмос» послуговувався французький історик М. Блок, який використовував його для окреслення своєрідного впливу кількості, а відтак неминучого наслідування певних суспільних взірців і норм²⁷⁴. Схоже, що обидва науковці спиралися у своїх текстах на традицію Паризької соціологічної школи.

Крім того, М. Грушевський маркує «народну масу» у дусі біологічних аналогій — «етнічною особиною (рос. «этнической особью»)", котра протягом багатьох віків вела «стихийну боротьбу» за збереження²⁷⁵. До речі, вважають, що термін «особень» (рос. *особь*) у розумінні найпростішого, неподільного, індивідуального, самобутнього, увів до російського природознавства український учений М. Максимович²⁷⁶.

Отже, «народна маса» постає на сторінках «Історії України-Руси» як «національна індивідуальність» («особина»), «етнографічно-культурна одиниця», вреш-

²⁶⁹ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси: У 10 т. — Львів, 1904. — Т. 1 [2-е вид., розширене]: До початку XI віка. — С. 5.

²⁷⁰ Його ж. Вступні уваги // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [1-е вид.]. — С. 2.

²⁷¹ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 7–8.

²⁷² Его же. Украина и украинство. — С. 27.

²⁷³ Энциклопедический словарь издателя Ф. Павленкова. — 4-е изд. — СПб, 1910. — Стб. 3003–3004.

²⁷⁴ Блок М. Апология истории или ремесло историка / Пер. Е. М. Лысенко; прим. А. Я. Гуревича. — М., 1973. — С. 63.

²⁷⁵ Грушевский М. Украина и украинство. — С. 28.

²⁷⁶ Данилов В. В. М. А. Максимович в работе «Словом о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исследований и статей под ред. чл.-кор. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. — М.-Л., 1950. — С. 291.

ті-решт організм («органічне ціле»), який взаємодіє, співіснує, змагається на сцені минувшини й сучасності з іншими «національними цілостями». *«Історія боротьби всіх цих сусідів за українські землі і участі в сій боротьбі самого українського народу становить зміст середнього періода нашої історії — щодо політичного боку»,* — наголошує автор²⁷⁷.

У публіцистичних писаннях М. Грушевський уживає терміни «народ» та «народна маса» у соціальних контекстах, зокрема для протиставлення «просто-народної маси» («простої глини») до вищих чи аристократичних верств²⁷⁸. Приміром, він обстоює думку, що «український демос» є єдиною «національною силою» і «національним капіталом»²⁷⁹, зокрема порівнює його, то з титаном, який перебуває у «безодні пітьми», то навіть із біблійним Самсоном з «обстриженою політичною і національною свідомістю»²⁸⁰. Натомість українську аристократію історик репрезентує досить критично, позаяк *«вищі верстви населення почасти порвали свій зв'язок із народними масами, долучилися до пануючої народності, почасти були нею розчинені»*²⁸¹.

Та демаркація між «народною масою» й різними соціальними спільнотами як у «Історії України-Руси», так і в інших працях М. Грушевського видається досить умовною, точніше ситуативною. За спостереженням С. Плохія, у добу Хмельниччини *«народні маси» склалися передусім із селянства, але до них часто належали і міщани, і навіть низові козаки*. Еліту становила козацька старшина, зокрема частина української шляхти, що долучилася до повстання, а інтелігенцію утворювали представники шляхти, козацької старшини і навіть міщан, яких в інших випадках історик зараховував до народних мас²⁸². Відтак соціальна диференціація у великому тексті М. Грушевського зазвичай виконує роль прикладної, орієнтаційної схеми у той чи інший період національного історичного життя.

Зрештою, «народ» на сторінках багатотомника представлений не стільки як метафізична даність, скільки як конкретно-історична цілість («національна цілість») — вислід тривалої етнічної, соціальної та політичної еволюції з низкою її стадій, котра формувалася внаслідок взаємодії, перехрещування, змагання багатоманітних факторів історичного життя. Тим більше, що в уяві історика і, водночас, політика-публіциста народ твориться з «етнографічної маси» як *«дивний соціальний організм, що своїм народженням давав запоруку дальшого неустанного розвою і життя і віщував перемогу над течіями розкладу і смерті серед українського життя»*²⁸³.

Схоже, що М. Грушевський як прихильник органічного, еволюційного та стадіального представлення історії уявляв побутування української людності на авансцені минувшини у вигляді послідовних фаз розвитку: родоплемінні спільноти — народність — народ — нація, хоч зазвичай не формалізував окреслені періоди і не був послідовним у застосуванні цієї термінології.

²⁷⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 3.

²⁷⁸ Його ж. Останні романи Г. Сінкевича... — С. 46.

²⁷⁹ Його ж. На українські теми. З новорічних думок. — С. 56.

²⁸⁰ Його ж. Підстави Великої України. Село // Його ж. На порозі Нової України. — С. 36.

²⁸¹ Его же. Украинцы [в Австро-Венгрии]. — С. 156.

²⁸² Плохій С. Вказ. праця. — С. 316.

²⁸³ Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок. — С. 47.

Зазначимо, що у великому тексті М. Грушевський неодноразово вживає означення «етнографічна маса», котре слугує йому для вирізнення вкрай обмеженої ролі українського народу у державному і суспільному житті за доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Скажімо, він зауважує: «Руське пятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство — верстви, що ані в державнім житю, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський нарід живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація. Руська справа сходить на саму релігійну справу»²⁸⁴.

Ба більше, навіть напередодні Першої світової війни М. Грушевський наголошує, що «етнографічна форма українства» зберегла своє домінуюче становище до того часу²⁸⁵. Тож у авторському представленні та потрактуванні понять «народ» і «народна маса» поважну роль відігравала культурницька підоснова, котра спиралася на своєрідний ідеал національного / народного життя, до якого тою чи іншою мірою апелював М. Грушевський.

Таким взірцем у світосприйнятті та поглядах ученого було побутування «малих» європейських націй, зокрема чеської. У його публіцистичних писаннях неодноразово споглядаємо покликання на практики й досягнення чеського національного руху. «Передовсім треба мати на увазі не тільки квалітативну, змістовну вартість, а так сказати квантитативну сторону чеського культурного життя — той факт, що чеська або чехизована європейська, чи німецька, скажім, культура обхопила всі сторони народнього життя, так що Чех почуває своє житє своїм власним, національним, чеським», — відзначає історик²⁸⁶.

М. Грушевський не тільки апелює до чеського прикладу, а й вважає його можливим і досить перспективним шляхом для розвою українського культурного життя. На його думку, «питанне нашої культури — се взагалі питання дрібних культур малих націй, їх культурної і духовної самостійности і способів заховання сеї самостійности»²⁸⁷.

Натомість культурне й соціальне життя «великих» націй часто-густо було предметом скептичних і критичних оцінок М. Грушевського. Наприклад, він зауважує, що «американське житє, вражаючи уяву своїми зверхніми грандіозними розмірами, своїми контрастами, своїми різкими формами, в сумі дає далеко менше інтересного, ніж могло-б дати житє найбільшій, найбагатшій природними, економічними й культурними засобами і наймолодшій-то значить найменш зв'язаній якими-небудь гальмами світової демократії»²⁸⁸.

Врешті-решт варто наголосити, що погляди пізнього М. Грушевського щодо колективного героя української минувшини зазнали помітних інтелектуальних і культурних перетворень, як у руслі соціологізації історії, так і у контексті низки етнологічних і культурознавчих практик. Тому на зламі 1920-х–1930-х років у рецензії на німецькомовну студію лєнінградського етнографа й фольклориста К. Зелєніна історик запропонував доволі цікаве означення «української народності», в якому побутують як суто позитивістські, так і, власне, модерністські складові. «Се продукт життя останніх століть, що своєю інтензивністю

²⁸⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 25.

²⁸⁵ Его же. Украина и украинство. — С. 12.

²⁸⁶ Його ж. З нашого культурного життя // Його ж. Наша політика. — С. 95.

²⁸⁷ Там само. — С. 94.

²⁸⁸ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 5. — С. 20.

викликало в сій частині великі зміни, але разом і підвищену активність, свідомість і волю до національності», — зауважує рецензент²⁸⁹.

С. Плохій слушно відмітив ту поступову, але неухильну еволюцію засадного терміна «народ» в історичному наративі М. Грушевського, котрий змінював своє значення із синоніму «народних мас» до своєрідного відповідника нації²⁹⁰.

Загалом різноманітні настанови М. Грушевського виявляють не лише натуралістично-позитивістські впливи, а почасти й віталістичні віяння і навіть елементи соціологізації історії, котрі співіснують з оцінками й заувагами у народницько-романтичному дусі. Видається, що авторське представлення колективного героя на авансцені минувшини містить доволі різноманітні інтелектуальні та культурні нашарування, котрі строкато сполучені у його історичному письмі.

Зауважимо, що творець «Історії України-Руси», як правило, воліє оповідати не про блискучий та героїчний флер подій, пов'язаний із епічними діяннями народу, а про різні, іноді до того часу, непримітні, суперечливі площини його історичного буття. Власне, історика цікавлять різноманітні прояви творчості «народної маси» у соціальній, духовній, культурній, політичній та господарсько-економічній царині.

Доба Хмельниччини приваблює М. Грушевського тим, як «народ, який вистовхнули із старої, уторованої колії стихійною силою великого соціального перевороту, нашвидкоруч, експромтом творив форми державної та суспільної організації, комбінував і пристосовував до потреб нового життя — приватного й суспільного, елементи звичайного права, традиції старого права та впливи чужих, новітніх правових систем»²⁹¹. Але різні зрізи чи шари народного життя він розглядає не стільки як вияви його духовної екзистенції, на які традиційно орієнтувалися адепти класичного чи старого романтизму, скільки як вислід складного й розмаїтого процесу еволюції, комбінації різноманітних умов і чинників, кінець-кінцем взаємодії відмінних площин та передумов світу минулого.

Такими площинами чи навіть «першими підставами» («двома великими творчими силами») розвою народу М. Грушевський уважає народність та територію²⁹². Останній він приділяє виключну увагу, позаяк стверджує, що у «багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліте історичного життя передало сучасним поколінням, — українська територія багато завинила»²⁹³. Крім того, вчений наголошує на автохтонності як слов'янського, так і українського населення щодо певної частини території, на якій розгорнулося його історичне життя, зокрема звертає увагу на порівняно невелику міграцію²⁹⁴.

В «Історії української літератури» М. Грушевський метафорично означає територію як «історичний верстат», який доля призначила «східно-полудневій,

²⁸⁹ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin // ПГ. 1929 / За ред. К. Грушевської. — [К.], 1930. — Вип. 3. — С. 12.

²⁹⁰ Плохій С. Вказ. праця. — С. 181.

²⁹¹ Грушевський М. Вопрос об украинских кафедрах... — С. 164.

²⁹² Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 8.

²⁹³ Там само. — С. 16.

²⁹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 63.

українській галузі»²⁹⁵. Про те наскільки важливу роль автор відводив географічному та природному середовищу історичного життя народу / нації свідчать спогади І. Раковського — одного з очевидців перших університетських викладів молодого вченого у Львові. Зокрема, І. Раковський згадує про початкове враження галицьких слухачів, у яких склалася думка, що на лекціях М. Грушевського йдеться не про історію, а про «природу й етнологію України»²⁹⁶. І. Витанович навіть зауважив, що на сторінках «Історії України-Руси» представлений «фізіографічний образ» території²⁹⁷.

Зазначимо, що М. Грушевський надавав особливого значення колонізаційним процесам, які докладно висвітлюються у великому тексті. Більше того, колонізація не тільки задавала той чи інший темп історичної еволюції народу, а й значною мірою впливала на його етнічну формацію. *«Отсі зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народності»*, — підкреслює історик²⁹⁸. На його думку, у «сих флюктуаціях згинула страшенна маса народнього капіталу»²⁹⁹.

У рецепції М. Грушевського колонізація — це не тільки опанування і заселення того чи іншого простору, а соціальний, культурний, політичний та господарський терен історичного побутування українського народу, який виявляє його творчий потенціал і життєву силу! Тому в авторських коментарях про колонізаційні здобутки українських переселенців проступають нотки гордості за своїх пращурів. Такою, скажімо, виглядає його заувага про колонізацію пограничних земель Російської держави у XVII ст., коли *«голий обробований український демос упередив державну велико-руську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України — перехопив у великоруської народності сі території, географічними і політичними обставинами властиво їй призначені до сколонізованя»*³⁰⁰.

Варто наголосити, що у багатотомнику М. Грушевського часто-густо йдеться про інтенсивність / силу чи активність / пасивність історичного буття народної маси у ту чи іншу історичну добу. Наприклад, він згадує про потужне й інтенсивне політичне життя українського народу у «перших віках свого історичного істновання»³⁰¹. Згодом історик відзначає його «другорядну роль» у Великому князівстві Литовському³⁰², пасивне побутування й «атрофовану ініціативу» у XV–XVI ст.,³⁰³ врешті-решт зупиняється на незвичайному піднесенні, ба навіть вибуху, що стався за часів Хмельниччини.

«Се велика трагедія народного житя, де вперше на пам'яти історії український народ виступає активно, творцем своєї долі й житя, зривається до бо-

²⁹⁵ Його ж. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 86.

²⁹⁶ Раковський І. Перші виклади проф. М. Грушевського у Львові: Спогади // КВ. — 1945, 11 лют. — № 31. — С. 3.

²⁹⁷ Витанович І. Уваги до методології... — С. 37.

²⁹⁸ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 14.

²⁹⁹ Там само. — С. 15.

³⁰⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 58.

³⁰¹ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 16.

³⁰² Його ж. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 8 (прим. 4).

³⁰³ Там само. — С. 60; Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 1.

ротьби на жите й смерть за здійсненне своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кров'ю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях», — відзначає М. Грушевський³⁰⁴.

Отож на сторінках багатотомника «народна маса» представлена з різних історичних перспектив і масштабів, хоч здебільшого подається як певна етнічна, національна цілісність, що відіграє ту чи іншу роль на сцені минувшини. У широкому розумінні саме таке висвітлення української минувшини мало продемонструвати безперервність «народного життя», на що звернули увагу вже рецензенти як ранніх³⁰⁵, так і пізніших праць ученого³⁰⁶.

Та, незважаючи на такий лейтмотив великого тексту, М. Грушевський виразно розрізняє різноманітні соціальні верстви та прошарки. Відтак у його історичному письмі постійно згадується про становище, інтереси, устремління різних класів, станів, верств українського суспільства. Він якось навіть наводить тогочасний афоризм, що «історія була продуктом суспільної диференціації і класовості»³⁰⁷.

Схоже, що М. Грушевський (після М. Драгоманова!) у вживанні поняття «клас» та похідних дефініцій належав до найпослідовніших українських істориків кінця XIX — початку XX ст. Можливо, це пов'язано з соціалістичними складовими у поглядах та світосприйнятті М. Грушевського, котрі відігравали різну, але досить помітну роль на різних етапах його політичної біографії.

Звісно, М. Грушевський не генералізує класовий поділ, зокрема вживає його не як інструмент жорсткої формалізації, а скоріше, навпаки, як маркер соціальної диференціації, що виказує дослідницькі практики, зорієнтовані на студювання напрочуд багатоманітного фактографічного матеріалу, котрий відображає розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів і т. п. Недаремно один із підрозділів «Истории украинского народа», присвячений соціальним спільнотам часів давньої Русі, має назву «Суспільні класи»³⁰⁸.

Д. Дорошенко тримався думки, що російськомовна версія витягів з «Історії України-Руси», присвячена козацтву, репрезентує науково розроблену історію цього «класу українського суспільства»³⁰⁹. Натомість марксист і соціаліст М. Рожков характеризував «Иллюстрированную историю Украины» М. Грушевського як «вельми цікавий пам'ятник українського “лівого” націоналізму, властивий загалом для малоросійської дрібної буржуазії»³¹⁰. Критик навіть обстоював

³⁰⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. VII–VIII.

³⁰⁵ [Пытин А. Н.] Рец. на кн.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891 // ВЕ. — 1891. — № 12. — С. 850.

³⁰⁶ Василенко Н. Новая книга по древней русской истории. Рец. на кн.: Грушевский М. Киевская Русь. — СПб., 1911. — Т. 1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства / Извлечено из 2-го укр. издания // ВЕ. — 1911. — № 3. — С. 296; Славинский М. Рец. на кн.: Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1911. // ВЕ. — 1911. — № 8. — С. 408.

³⁰⁷ Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 75.

³⁰⁸ Его же. История украинского народа. — С. 120.

³⁰⁹ Д-ко Д. [Дорошенко Д.] Исследование проф. М. Грушевского по истории украинского козачества. Рец. на кн.: Грушевский М. История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 т. «Исторії України-Руси». — К.: тип. 1-ой Киевской артели печат. дела, 1913. — Т. 1: До начала XVII в. — 408 с. // УЖ. — 1913. — № 4. — С. 95.

³¹⁰ Рожков Н. Рец. на кн.: Грушевский М. Иллюстрированная История Украины. Авторизованный перевод со второго укр. издания. С 387 рис. — СПб., 1913 // СМ. — 1913. — № 4. — С. 119.

тезу, що «п. Грушевський, засліплений своїм культом національності, підмінює класову підкладку національною»³¹¹. Наведені розумування демонструють наскільки відмінною була рецепція соціального і національного дискурсів в історичному письмі М. Грушевського з боку як його опонентів, так і тодішніх прихильників.

Таким чином, соціальний і навіть соціокультурний зріз минувшини безперечно сприймається М. Грушевським як вислід побутування, співжиття та змагання різних класових спільнот. На цьому місці, варто акцентувати увагу на тих мірилах вартості, котрими автор послугується в «Історії України-Руси» для оцінки й означення різних соціальних станів, верств, груп.

Приміром, розглядаючи скарги і петиції міщанства, котре прагнуло урівнятися у правах з католиками, історик відзначає, що «в сих заходах і міщане напр[иклад] не могли піднятися над своїми льокальними кривдами і жалями, не могли самі дійти до гадки оборони національних прав не тільки українського народу взагалі, а хоч би навіть в границях цілого міського устрою: оборони прав взагалі українського міщанства, а не свого тільки міста»³¹². Водночас він наголошує на спільності «клясових інтересів і бажанне зрівнятися не тільки de jure, але і фактично з привілейованим панством польським», що проступають у діях тодішньої української аристократії³¹³.

У такому ж дусі М. Грушевський подає й оцінює потуги українського магнатства на ниві культури та віри. «Острозька академія, меценатство кн. Острозького в справах православної віри й української культури — се властиво й усе, що дало українське магнатство народній справі в таку тяжку для неї хвилю», — підкреслює вчений³¹⁴. Натомість козаччину М. Грушевський розглядає як форму, в якій «кристалізувалися суспільно-економічні змагання українського народу і його протест против польсько-шляхетського режиму, стала речником національних змагань української народности»³¹⁵.

Досить часто з аналогічної перспективи висвітлюється й побутування визначних діячів української історії. Наприклад, про Данила Галицького М. Грушевський пише: «Вибранець народній, підписаний громадою в боротьбі з боярством, він не сміє зблизитися до сих мас — вони зістаються йому чужими, з боярством чує він себе далеко ближше — по традиції»³¹⁶. Проте про батька князя Данила він зауважує, що у «народних масах Роман був безперечно популярний, і його боротьба з боярством, як я зазначив уже, могла хіба ще причинитися до сеї популярности»³¹⁷. Відтак М. Грушевський наголошує, що «взагалі Роман полишив по собі глибокий слід в народній пам'яті і сильно відбився в народній фантазії»³¹⁸, хоч автор досить критично налаштований до цієї історичної особистості.

У схожому контексті подається й постать Б. Хмельницького. «Відомо, що він розпочинав справу для узьких клясових інтересів козацької верстви, і коли нав-

³¹¹ Там же. — С. 120.

³¹² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 260

³¹³ Там само. — С. 238.

³¹⁴ Там само. — С. 498.

³¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 270.

³¹⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 91.

³¹⁷ Там само. — С. 14.

³¹⁸ Там само. — С. 16.

коло нього шуміло вже всенародне повстання, він — ще не оцінюючи його значіння, торгувався з королем про марні козацькі привілеї, за ціну їх готовий зложити зброю і полишити ні з чим розбурхані ним народні маси», — відзначає М. Грушевський³¹⁹.

Отже, відповідний народницький ракурс витримується і щодо постаті Великого гетьмана. «Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, що він ніколи не відважась опертися на сам лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якогось стороннього союзника. — відзначає історик. — *Се йшло в парі с нерозуміннем домагань народніх мас — і з знеохоченнем народу до Хмельницького*»³²⁰.

Подані пасажі єднає загальнонародний масштаб («народна справа», «національні права», «національні змагання», «домагання народних мас» і т. п.), точніше мірило вартості, з перспективи якого розглядається й оцінюється буття як окремих соціальних спільнот, так і видатних особистостей у світі української минувшини. Тож зацікавлення й устремління визначних постатей, різних соціальних верств, прошарків, станів виглядають вторинними, доповнюючими складовими в історичній палітрі автора. Мабуть, саме така позиція М. Грушевського як інтелектуала й створювала те враження метафізичності, сакральності, вищості масового героя, яке побутувало у читачів його праць.

На думку С. Плохія, «він (М. Грушевський. — Авт.) завжди цінував маси надто високо, аби не робити таких діячів, як Костянтин Острозький і Богдан Хмельницький, самотніми та головними героями своєї оповіді»³²¹. Втім, до таких оцінок автора «Історії України-Руси», вірогідно, підштовхувала не стільки стара романтична апологія народу / нації (відголос якої відчувається у його історичному письмі!), скільки прагнення посісти об'єктивістське і критичне становище щодо світу минувшини, себто його фактографічний сцієнтизм. Якщо згадати скептичні настанови вченого щодо детермінізму й генералізації, як інструментів конструювання української історії, то репрезентація минувшини у контексті самоцінності побутування народної маси як «органічної цілості», що посідає місце «об'єктивної вищості» у суспільному житті стосовно подій, фактів, станів, форм і т. п., видається вповні логічною та раціональною у світлі трансформацій натуралістичних пропозицій на ниві модифікованого чи «критичного» позитивізму кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Зрештою, мотивів та причин ставлення М. Грушевського до «народу» («народних мас») як «об'єктивної вищості» на теренах історичного життя, варто дошукуватися у телеологічній спрямованості його великого тексту. Тим паче, що монументальна історія України мала увінчатися новим відродженням і розвоєм народу / нації. Цей авторський задум був задекларований ще у першому томі «Історії України-Руси». Та навіть такі аксіологічні настанови М. Грушевського не залишалися незмінними, а суттєво еволюціонували протягом першої третини ХХ ст. за рахунок включення елементів соціологізації історії і нового віталізму, особливо у циклі томів «Історії України-Руси», присвячених українському козацтву (Т. 7–10). Причому навіть у відносно скупих внутрішніх рефлексіях історика щодо своєї студії споглядаємо помітну зміну загального рефрену.

³¹⁹ Грушевський М. Богданові роковини... — С. 208–209.

³²⁰ Його ж. Хмельницький і Хмельницщина // Його ж. З політичного життя Старої України. — С. 62.

³²¹ Плохій С. Вказ. праця. — С. 213.

«Основним завданням моїм і мусіло бути дослідження саме ролі їх (народних мас. — *Авт.*) у сім великим зломі українського життя, висвітлення впливів сього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння. — відзначає вчений. — Одначе для першого — ролі мас — безпосередніх вказівок стрічається мало: тільки де-не-де виринають загальні звістки про їх позицію, їх активні впливи, їх активну чи пасивну опозицію»³²².

Виглядає, що історія колективного героя як етнонаціональної цілості у великому наративі М. Грушевського дедалі більше розпадається на низку самостійних сегментів — соціальних ролей і сюжетів, які висуваються на перше місце, ба навіть заступають собою загальне тло «народних рухів» і всієї «народної війни». Натомість роль соціальних спільнот (класів, верств, прошарків) набуває не тільки більшої ваги, а й стає багатозначною, контрастною, суперечливою, котру складно представити й оцінити у межах полярного підходу.

Передусім, ці спостереження стосуються історичного буття козацтва, устремління й мотиви якого дедалі більше розходяться і навіть конфронтують із «народною масою» за часів Хмельниччини, на що звертає увагу М. Грушевський. «Віра — се нарід, се земля; коли козаки підняли боротьбу за стару віру України, ясно, що вони вели боротьбу в інтересах цілого народу й землі, й мали тим самим право їх іменем говорити й їх долю рішати. — наголошує історик. — Вони вирвали сю землю з-під влади невірних латинників, вони “відвоювали” сю землю від польських королевят — тим самим вони стали його панами, правом завоювання. Як при кожному завоюванні, вони завоювали сю країну передусім для своєї верстви (кляси), і се здавалось таким зрозумілим в тих часах, що сього не треба було ні вияснити, ні аргументувати: річ була сама собою зрозуміла»³²³.

Власне, розмежування відмінних зацікавлень і мотивів різних спільнот торувало шлях до глибшої соціальної диференціації всієї «народної маси» у великій оповіді М. Грушевського. Відтак становище «об’єктивної вищості», котре посідав колективний герой історії щодо інших станів дедалі більше розмивалося, себто вимагало від ученого внесення низки коректив до «козацького циклу» томів «Історії України-Руси».

М. Грушевський мусив більш докладно висвітлювати і, що, найголовніше, оцінювати соціальні процеси, котрі стають більш інтенсивними й швидкоплинними, зокрема виявляють широкий діапазон мотивацій та зацікавлень верст, прошарків і станів, які змагаються між собою. «Клясові інтереси сеї нової верстви (козацтва. — *Авт.*) стара історіографія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того що називалося “народною боротьбою”, “боротьбою за визволення України”. Очевидно, *тепер і факти, і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу...*», — стверджує автор³²⁴.

Звичайно, такі пасажі почасти відображали загальні віяння у тодішній соціогуманітаристиці «пролетарсько-селянської держави» (перша книга дев’ятого тому «Історії України-Руси» побачила світ 1928 р., а друга книга — 1931 р.), зорієнтованої на тотальне поширення класового підходу, проте все ж таки

³²² Грушевський М. [Передне слово] // Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 6.

³²³ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 842.

³²⁴ Його ж. [Передне слово] // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 6.

демонстрували загальний поворот європейської гуманістики до історії «масової людини». До того ж, М. Грушевський не цурався розглядати соціальні спільноти у класовому контексті і у довоєнних текстах, але зазвичай уникав генералізації й абсолютизації у таких означеннях. Скажімо, в одному з довоєнних популярних викладів української історії він називав козацтво «суспільним класом», хоч і підкреслював, що таке означення правомірно вживати тільки від кінця XVI ст.³²⁵

Зауважимо, що авторські розумування про репрезентацію й потрактування історичної ролі козацтва в українському історіописанні XIX — початку XX ст. промовисто демонструють спрямування еволюції поглядів самого М. Грушевського, котра виявляє їх соціальну, точніше соціологічну підоснову. «В сім напрямі мусіла піти й дальша історична праця, з тим як соціально-історичний аналіз розвиваючися в сих десятиліттях, на переломі XIX і XX ст. показував все яснш, що козацтво було не тільки озброєним українським народом, але також і соціальною верствою, з усіми прикметами й тенденціями її — з боротьбою за соціальні привілеї з іншими верствами, конкуренцією і змаганнями до провідної ролі. При тім ближче дослідженне соціальних відносин XVIII в. ще й розколювало сю соціальну верству на дві клясові групи — на рядове козацтво і старшину, між якими теж виявлялася завзята соціально-економічна боротьба, суперечність клясових чи групових інтересів»³²⁶.

Отож у великому наративі М. Грушевського досить гостро постала проблема репрезентації відмінних інтересів та мотивацій різних соціальних спільнот і, водночас, тих загальнонаціональних і релігійних устремлінь, які єднали різні верстви, прошарки, стани за часів нібито «всенародної війни». Більше того, сама логіка фактографічного викладу висувала й повсякчас актуалізувала питання: як саме сполучалися ці різні соціальні спільноти у начебто «єдину» і таку строкату «народну масу»? «Автор (М. Грушевський. — Авт.) підкреслює, що в мотивах для повстання Хмельницького релігійний мотив усильно підчеркувався, тоді як мотив соціальний, безсумнівно дуже могутній і реальний, губиться серед других і ніде не виступає у весь зрість. Щодо мотива національного, то він підмінюється релігійним. Через що так?», — риторично запитує М. Василенко³²⁷.

Відповіді, запропоновані М. Грушевським, не виглядають однозначними. Насамперед, на сторінках «Історії України-Руси» проступає і шириться ідея народної / національної солідарності, котра співіснує та змагається з соціальними, класовими зацікавленнями. Ця ідея, як і інші концепти, представлена у його історичному письмі досить невиразно, позаяк автор традиційно уникає точних і категоричних термінологічних означень, які б вихолощували та спрощували багатоманітність фактографічного матеріалу. Проте таке становище не заважає вченому закликати до зв'язку й солідарності з попередніми генераціями у процесі пізнання минувшини³²⁸.

Здебільшого ідею солідарності (від лат. *solidus* — цілісний, суцільний) пов'язують із позитивістською візією О. Конта, котра має натуралістично-органічну підоснову, але продукує досить широкі смисли — політичні, етичні, юридичні,

³²⁵ Его же. История украинского народа. — С. 216.

³²⁶ Його ж. История України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1483.

³²⁷ Василенко М. Рец. на кн.: Грушевський М. История України-Руси. — 2-е вид. — Київ-Відень, 1922. — Т. 8, ч. 1-3. — С. 154.

³²⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух... — С. 139.

позаяк вони поширюються на буття суспільства, держави, корпорації і навіть окремої родини. Один із засновників позитивізму розглядав солідарність як своєрідну відповідність і зв'язаність окремих частин у загальному цілому, наприклад, у організмі, в якому дії частин тіла узгоджуються між собою³²⁹. Втім, солідарність репрезентувалася О. Контом і як своєрідна етична настанова, котра мала гармонізувати суспільні відносини, приміром, між робітниками та підприємцями, себто відіграла специфічну роль регулятора у соціальному житті.

Новий вектор у переосмисленні й актуалізації цього поняття задали студії французького соціолога Е. Дюркгайма, написані у руслі позитивістських дослідницьких стратегій, зокрема одного з їх фундаторів О. Конта. *«Це можна вважати проявом тісного зв'язку (преємство) його досліді з філософією Конта, котре часто підчеркується дослідниками, хоч як Дюркгем відійшов від Конта в своїм методі»*, — наголошував М. Грушевський³³⁰.

На думку Е. Дюркгайма, суспільна організація визначалася певним типом соціальної солідарності — механічної (примітивні чи архаїчні суспільства) та органічної (модерні суспільства). Таким чином, різні типи солідарності репрезентувалися як складові єдиного еволюційного ланцюгу з певною колективною свідомістю, яка відіграла важливу роль у народів на примітивному ступені розвитку, але поступово втрачала свою значимість у цивілізованих народів. Але залишки «механічної солідарності», за візією французького соціолога, залишалися навіть у цивілізованих народів.

Е. Дюркгайм, порівняно з О. Контом, зробив невеликий, але досить вагомий крок уперед на ниві соціологізації історії, оскільки пов'язав із колективними уявленнями не тільки відповідні соціальні дії, а й зацікавлення та мотиви! Мабуть, не варто дивуватися, що зазначені ідеї побутують у великій оповіді М. Грушевського в імпліцитному вигляді.

Загалом український історик розглядав солідарність як той чи інший вияв людської соціальності³³¹ відповідно до певних історичних передумов, що передбачала взаємні суспільні зобов'язання. У широкому сенсі М. Грушевський уважав, що солідарність є неодмінною властивістю будь-якого суспільства. *«Те що ми називаємо г р о м а д я н с т в о м (розбив М. Грушевського. — Авт.), чи суспільністю, себто організоване людське множество, об'єднане почутем солідарности і організованими формами свого співробітництва...»*, — зауважує вчений³³².

Походження солідарності М. Грушевський пов'язував із колективістськими уявленнями родоплемінної спільноти, котра, власне, й виплекала «егалітарну солідарність»³³³. Таку солідарність історик ототожнював із «круговою порукою», що складала основу «племінного брацтва»³³⁴. Зокрема, він розрізняв різні види солідарності: родоплемінну, класову та національну.

³²⁹ Савальський В. А. Критика понятия солидарности в социологии О. Конта // ЖМНП. — 1905. — Ч. 361, № 9. — С. 96.

³³⁰ Грушевський М. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker... — С. 148.

³³¹ Його ж. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 63.

³³² Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 29

³³³ Його ж. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 67.

³³⁴ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 134.

Наприклад, історик обстоював думку, що «поневоленне кляси клясою таким чином являється однаково результатом у п а д к у с о л і д а р н о с т и і к о л е к т и в н о с т и (розбив М. Грушевського. — Авт.), — чи він довершується оружним насильством чи економічним індивідуалізмом, дорогою безкровною і мирною»³³⁵. Певна річ, цей коментар свідчить, що його автор відводив солідарності важливу роль в осягненні історичного буття як соціальних, так і етнічних спільнот.

Ба більше, національну солідарність М. Грушевський представляв як особливий і досить складний вид солідарності. «У нової нації являються спільні традиції, спільні герої: не тільки хитра політика владущих, але й саме жите творить їх часто, і зв'язує певними моральними зв'язками розріжені верстви. — зазначає історик. — Але при суперечностях клясових, ся нова національна солідарність далеко лишається позаду старої солідарності племінної, котрої символами, формами мишлення, навіть термінами вона орудує»³³⁶.

У великому тексті М. Грушевського репрезентовані усі перелічені види солідарності, хоч автор уникає їх виразного ранжування. Скажімо, він згадує про солідарні акції чи заходи племен, що не мали «одностайної політичної організації» за античної доби³³⁷, себто нав'язує такі приклади до «родоплемінної солідарності». Натомість висвітлюючи часи Київської держави чи Великого князівства Литовського автор оповідає про солідарність князів та певної династії. Приміром, історик пише про солідарність Ростиславовичів³³⁸, Романовичів³³⁹, Ольгердовичів³⁴⁰ та ін.

Втім, М. Грушевський уживає цей концепт і в інших контекстах. Зокрема, він зазначає, що під час боротьби між князями-претендентами «свідомість неподільності Київської землі впливала на певну солідарність, бодай часом»³⁴¹. У іншому місці історик згадує, що у «менш визначних проявах ота солідарність князя і землі, опір земель мусили в дуже сильній мірі неутралізувати і неутралізували дійсно змагання князів — спадкоємців київської концентраційної політики, до єдиновладства»³⁴². Крім того, автор приділяє помітну увагу ідеї «політичної одности й солідарности сеї Руської землі, що бореться против окремішности земель, против все більшого відокремлення галузей східнього Слов'янства»³⁴³. Водночас він характеризує відносини поміж князем та його дружиною як солідарні,³⁴⁴ тобто означає соціальний статус таких зв'язків.

М. Грушевський поширює концепт солідарності і на конфесійну ниву. Зокрема, у своєму курсі зі всесвітньої історії він згадує про солідарність та дисципліну християнської церкви у зносінах із давньоримською державою³⁴⁵.

³³⁵ Там само. — С. 255.

³³⁶ Там само. — С. 300.

³³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 369, 371–372.

³³⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 223, 240.

³³⁹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 44.

³⁴⁰ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 48.

³⁴¹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 297.

³⁴² Там само. — С. 50.

³⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 498.

³⁴⁴ Його ж. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Його ж. З політичного життя Старої України. — С. 7.

³⁴⁵ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — 2-е вид. — К., 1917. — Ч. 1: [до XIII в.]. — С. 86.

Вищеподані авторські пасажі нав'язують певні аналогії з «колективними уявленнями», котрими щедро оперував у своїх працях Е. Дюркгайм, хоч і не відповідають його конструкціям уповні. У деяких текстах М. Грушевського навіть віднаходимо сув'язь «органічна солідарність»³⁴⁶.

Так чи інакше, у «козацькому циклі» томів «Історії України-Руси» застосування цього концепту помітно розширюється, позаяк йдеться вже не про солідарність певних племен чи якоїсь династії, а про «солідарні заходи» конфесійних, соціальних і, кінець-кінцем, народних / національних спільнот.

М. Грушевський згадує про думку князя В.-К. Острозького, котрий уважав, що православні й протестанти мають виступити з солідарною акцією у справі релігійної толерантності³⁴⁷. Проте провідне місце у великому тексті безперечно посідає ідея солідарності різних верств і станів, передусім, козацтва у різні епохи національної історії, зокрема напередодні та за часів Хмельниччини.

Відзначимо, що історик характеризує козацтво як спільноту, котра вирізняється «незвичайною солідарністю»³⁴⁸. «Запороже було огнищем козацької сили, солідарности, організованости», — підкреслює М. Грушевський³⁴⁹.

К. Грушевська — донька автора «Історії України-Руси» вважала, що козацька солідарність має стародавнє коріння. «Наша організація захвала в собі дуже багато рис ще старшої вояцької верстви родоплемінного суспільства... Се між іншим та незвичайна солідарність поколінної верстви, що являється могутнім організаційним двигуном в суспільностях, де вона має вільний розвиток, плекана нею мужність і відвага, оперта на почутті сили своєї організації, і гуртова гордість, що виростає з таких передумов», — відзначає дослідниця³⁵⁰.

Та найбільшу увагу М. Грушевський приділяє солідарності козацтва та українського суспільства, котре постає як співробітництво різних спільнот на православному і національному підґрунті. «Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань і з сього часу історія козачини стає центром українського життя більше як на століте», — стверджує історик³⁵¹.

Цю ж «формулу» М. Грушевський згадує й у інших працях³⁵², а у дещо модифікованому вигляді повторює її у тексті того ж таки сьомого тому «Історії України-Руси», хоч уже наголошує на солідарності козацтва з українським суспільством загалом³⁵³. Згодом він підкреслює, що «козацька делегація вже весною 1610 р. проголосила публічно свою повну солідарність з українською інтелігенцією — “народом шляхетським” і духовенством в справі оборони “своєї релігії” і готовність накладати за неї своїми головами»³⁵⁴. У іншій студії історик

³⁴⁶ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 212.

³⁴⁷ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 594.

³⁴⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 293.

³⁴⁹ Там само. — С. 141

³⁵⁰ Грушевська К. Думи про лицарство // Українські народні думи. — Харків-Київ, 1931. — Т. 2 корпусу: тексти № 14–33 і передмова К. Грушевської. — С. 3.

³⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. VIII.

³⁵² Його ж. Культурно-національний рух... — С. 233.

³⁵³ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 388.

³⁵⁴ Там само. — С. 395.

зауважує, що «перед усім вела, очевидно, козаччина, а її підтримувала і заявляла свою солідарність шляхта»³⁵⁵.

М. Грушевський зупиняється й на проблемі ототожнення козацьких устремлень із вимогами всього українського народу, себто порушує питання солідарності різних соціальних спільнот, принаймні у сприйнятті сучасників. «... Ми ніде не бачили, щоб московський уряд коли-небудь поставив питання, про перевірку наскільки інші верстви України солідаризуються з поглядами Козацтва, або наскільки воно уповноважене говорити іменем цілої Козацької України», — відзначає історик³⁵⁶.

Варто наголосити, що М. Грушевський намагається продемонструвати й генезу цієї солідарності. На його думку, «козачину не тільки більше моральні, ідеологічні мотиви, релігійний піетизм, почуте своєї солідарності з українською суспільністю, а навіть і чисто тактичні міркування вели до цього ж союзу»³⁵⁷. Відтак досить розмаїтті мотиви спричинилися до «солідарної», але вельми строкатої спілки козацтва з «останками української шляхти — в східній Україні ще немалозначними тоді, з могутньою духовною верствою й вищими верствами міщанства»³⁵⁸.

Провідним чинником тодішньої народної чи національної солідарності М. Грушевський, вочевидь, уважав «релігійну справу», котра на певний час цементувала цей досить суперечливий і різнобарвний альянс початку XVII ст., особливо, якщо взяти до уваги його політичні, культурні та соціальні складові. Не випадково у відомій студії «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» (1908–1912) автор наголошує на особливому значенні православних братств, що «зв'язували узлом солідарності українські елементи — не тільки міські, а й заміщеві, з різного стану людей. Розвивали серед них почуття громадської й національної дисципліни, піддавали їх діяльність під контроль братської “опіки”, навіть у формі суду над спорами й проступками в братстві, в формі цензури над моральністю й християнським пожиттям українських людей, заводили свою, хоч слабеньку, національну владу»³⁵⁹.

М. Грушевський навіть тримався думки, що козацтво, передусім його верхні прошарки, завдяки цьому «солідарному» союзу поступово входило «все глибоше й далше в те культурно-релігійне й національне життя, яке на протязі як раз того другого десятиліття все ясніше розгорталося в найближшій, східно-українським центрі Києві»³⁶⁰. Власне, релігійна солідарність, зокрема її підкреслена демонстрація³⁶¹, відіграла помітну роль у російсько-українських взаєминах, у т. ч. у дипломатичних перемовинах навколо Переяславської угоди 1654 р.³⁶²

Ідея конфесійної чи народної солідарності у репрезентації М. Грушевського часто-густо, хоч і не завжди, протиставляється мотиваціям й устремлінням

³⁵⁵ Грушевський М. Культурно-національний рух... — С. 251; Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 435.

³⁵⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 842.

³⁵⁷ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 400.

³⁵⁸ Там само. — С. 400.

³⁵⁹ Грушевський М. Культурно-національний рух... — С. 189.

³⁶⁰ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 402.

³⁶¹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 732.

³⁶² Там само. — С. 115.

соціальних спільнот — класів. «Натиск православних розбивався, як ми бачили, на пункті інтересів соціальних, клясових: солідарні між собою в релігійно-національних справах союзники — шляхта і козачина — стрічалися на сім соціальнім ґрунті як ворожі сторони», — наголошує історик³⁶³. Окрім того, він згадує про економічні зацікавлення східно-галицької шляхти, котрі впливали на її «солідарну участь» у народних рухах за часів Хмельниччини³⁶⁴.

Втім, висвітлення Хмельниччини, котра у великому наративі М. Грушевського представлена все ж таки як національна революція, на відміну від довоєнних текстів, у яких переважно йшлося про «народну війну» («народний рух», «народне повстання» і т. п.), дедалі більше загострює змагання поміж солідарністю народною / національною та солідарністю класовою / соціальною. «Як бачимо питання розщиплюється і ускладнюється. Нарід і владуца верхівка. Гетьман і його окруженне. А далі — наскільки було суцільне одно і друге — нарід і його старшинський осередок?», — риторично запитує М. Грушевський³⁶⁵.

Однак, автор висуває й інші питання, зокрема про перетворення війни за «свою шкоду і кривду» у справу за визволення православної Русі, з якими «солідаризувалися» Б. Хмельницький та козацтво³⁶⁶. М. Грушевський згадує й про учасників цього повстання, що перетворилося у національну революцію, зокрема у контексті солідарності чи ворожості з боку знаних діячів того часу (А. Кисіль, М. Кривоніс, митрополит Сильвестр Косов та ін.)³⁶⁷.

Зрештою, М. Грушевський змушений визнати, що солідарність різних соціальних спільнот за доби Хмельниччини, котра на короткий час сполучила «народні маси», добігає свого кінця. Натомість панівне становище посідають егоїстичні зацікавлення окремих класів, верств та прошарків. «Православна Русь» — так недавно солідарна в боротьбі з лядською тиранією, виразно поляризувалась на класових признаках, і ті що пускалися класовими стежками польських панів і виявляли їх соціально-економічні претензії, мусили рахуватися з повторенням на їх адресу соціальної революції, котру вони так недавно пережили», — відзначає історик³⁶⁸.

За іронією долі, на початку 1930-х років українському вченому закидали незаперечну одність у представленні національних устремлінь «всіх шарів української людности, всіх кляс» за часів Хмельниччини (С. Кокошко)³⁶⁹ та «ставлення проблеми нації понад клясою» (С. Глушко)³⁷⁰. Натомість представлення «клясової боротьби» вважали «сильно змазаним» (Т. Гавриленко)³⁷¹ чи затушованим настільки, що вона «раз-ураз зникає зовсім» (Л. Окіншевич)³⁷².

³⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 508.

³⁶⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 245.

³⁶⁵ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1485.

³⁶⁶ Там само. — С. 1493.

³⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 116; ч. 3. С. 52, 166.

³⁶⁸ Його ж. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 10, ч. 1: (Роки 1657–1658). — С. 155.

³⁶⁹ Кокошко Ст. У наступ проти буржуазної науки // ПП (К). — 1931, 22 берез. — № 65. — С. 3.

³⁷⁰ Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М. С. Грушевського [машинопис; 24 трав. 1931 р.] // ІР НБУВ. — Ф. 10. — Спр. 2786. — Арк. 4.

³⁷¹ Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця... — Арк. 40–41.

³⁷² Там само. — Арк. 108.

Зауважимо, що М. Грушевський покладає відповідальність за поразку Хмельниччини не тільки на вищі верстви українського суспільства, а й — на «нову інтелігенцію». У одному з публіцистичних текстів, написаному ще наприкінці XIX ст., він обстоює думку, що «нова українсько-руська інтелігенція, витворена з народніх мас новими фактами, не солідаризувала зовсім з сими змаганнями. ...зазначився антагонізм між народньою масою й новою українсько-руською інтелігенцією. Народні маси кидаються в обійми московського уряду, шукаючи в нім опори проти своєї нової старшини. Старшина, не знаходячи собі ні в чім опори, звертається туди-ж запобігаючи ласки коштом уступок. В результаті вона за виреченне з автономічних і національних змагань, здобуває санкцію своїх суспільно-економічних набутків, перетворюється на правно упривілейовану верству, але zarazом в почуттю свого відріжнення від народу якнайбільше зближається до російських державних елементів»³⁷³.

Отож саме брак солідарності різних станів українського суспільства, вважає М. Грушевський, спричинився до поразки національних устремлінь як за Хмельниччини, так і у пізніші часи. Тож класова солідарність перемогла «народну» солідарність.

Іншою засадною дефініцією, якою М. Грушевський активно послугується у представленні життя-буття «народної маси» на теренах української історії, є досить своєрідне і специфічне поняття «енергії». У широкому розумінні автор «Історії України-Руси» нав'язує цей термін до різноманітних виявів, сплесків, флуктуацій історичного життя, що почасти нагадує віталістичні та неоромантичні віяння на зламі XIX — початку XX ст.

Видається, що первісно вживання зазначеної дефініції було наслідком еволюції «органічних» концептів М. Грушевського, які доповнювалися / розширювалися / трансформувалися за рахунок ідеалістичних включень. Приміром, у його великому тексті є такий пасаж: «Але сам державний організм (Київська держава. — Авт.), очевидно, слабнув і упадав: *слабла його внутрішня зв'язкість, його життєва енергія й екстенсивна сила*»³⁷⁴.

В іншому місці історик зазначає: «Житє, розбивши ся на атоми, ішло в глибину провінцій, в спід суспільности, замикаючися все в узшій, тіснішій просторони, але zarazом дрібноло, блідло й вироджувалося — тому, що серед сеї децентралізації й партикуляризму не могли вже відтворитися відповідно *сильні, могутні центри, які могли б запліднювати далі новими запасами енергії, новими поступами ідей і сил сеї процес розсівання, розтікання добутку політичної й культурної еволюції Київської держави*»³⁷⁵. У цьому ж дусі висвітлюється й історичне буття Великого князівства Литовського, яке він називає «*крухим (крихким. — Авт.) організмом*», оскільки збереження його «цілості» потребувало «*великої енергії*»³⁷⁶.

Відзначимо, що М. Грушевський досить часто використовує метафоричні сполучення на кшталт «*життєва енергія*»³⁷⁷, «*життєві сили*»³⁷⁸, «*життєва*

³⁷³ Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження... — С. 77–78.

³⁷⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 1.

³⁷⁵ Там само. — С. 130.

³⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 159.

³⁷⁷ Його ж. На українські теми. З новорічних думок. — С. 44.

³⁷⁸ Його ж. Культурно-національний рух... — С. 154.

сила народу»³⁷⁹, «дивна сила самозбереження»³⁸⁰, «енергія народного життя»³⁸¹ та ін. як у публіцистичних текстах, так і в історичному письмі. Він досить своєрідно описує становище давньої Перської держави напередодні походів Александра Македонського. «Від самої доби греко-перської війни Персія видимо підупадала, і не вважаючи на свої великі розміри не вважалась страшним ворогом. Хоч завдяки, концентрованій організації, наданій їм Дарієм, вона трималася купи. Але життєва сила її очевидячки слабла», — підкреслює М. Грушевський³⁸².

Більше того, М. Грушевський зазвичай асоціює історичний процес із відповідним плином «історичного життя». Причому останнє метафоричне сполучення здебільшого заступає інші означення минувшини. Не випадково шостий том «Історії України-Руси» має досить промовисту назву: «Житє економічне. Культурне. Національне XIV–XVII віків».

На перший погляд, таке представлення світу історії має натуралістичне походження, зокрема пов'язане з позитивістською хвилею на обширах гуманістичних і суспільних наук. «В XIX в. переважають спостереження “біологічні”, які добачають в житю скрізь процес боротьби, вічну перевагу сильніших над слабшими...», — зауважує М. Грушевський³⁸³.

Це продукує аналогії з історичним письмом пізнього П. Куліша, котре не тільки сполучало пізньопросвітницькі, романтичні та позитивістські складові, а й містило подібну ідею «життєвості» у матеріалістично-натуралістичному розумінні, що тлумачилася як домінування природної «сили»³⁸⁴. Втім, М. Грушевський зазвичай уникає точних означень концептів «життя», «енергія», як і багатьох інших термінів. Натомість він уживає дефініцію «енергія» у найрізноманітніших контекстах, що генерують як натуралістично-органічний, так і метафізичний сенс.

М. Грушевський часто послугується концептом «енергія» у вигляді відомої зв'язки сила / безсилля, себто протиставляє фізично-матеріальну та духовно-моральну площини минувшини. Ця опозиція була досить поширена в українському романтичному історіописанні XIX ст., зокрема у текстах М. Костомарова, П. Куліша та ін. Однак, термінологічні уподобання М. Грушевського, хоч і наві'язують певні романтичні асоціації, є більш складними й розмитими в інтелектуальному та культурному сенсі.

Скажімо, автор «Історії України-Руси» розмірковує «чи громада мала відповідну енергію й сили, щоб відповідно реагувати на такі поклики (занепад централізованої влади. — Авт.)»³⁸⁵. У такому ж руслі він характеризує метаморфози братського руху, зокрема підкреслює, що «вся енергія й сила брацьких організацій була зведена до узьких меж релігійної полеміки, оборони прав і традицій православної віри і в тяжкій боротьбі, яку прийшлося перебути за неї,

³⁷⁹ Його ж. Люстрована історія України. — Київ–Відень, 1921. — С. 487.

³⁸⁰ Его же. Украина и украинство. — С. 13.

³⁸¹ Його ж. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 113.

³⁸² Його ж. Старинна історія... — С. 55.

³⁸³ Його ж. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. — Ч. 2. — С. 197.

³⁸⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. — СПб., 1874. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. — С. 371–372.

³⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 209.

вичерпалися сили й енергія брацьких організацій»³⁸⁶. В іншій студії історик наголошує, що «братчики хотіли звернути всі сили й енергію в тім загальному піднесенні ідеального змісту життя»³⁸⁷.

Дивовижно співзвучно виглядає і репрезентація українського козацтва, запропонована М. Грушевським. «Козаччина, що положила такі глибокі сліди на всім життю Східної України, тільки на одну хвилю зрушила всю українською територією, а потім, *тратячи силу і енергію, відступала все далі на схід, поки нарешті Дніпро не став її західною границею*», — відзначає вчений³⁸⁸.

У подібному дусі М. Грушевський представляє й оцінює т. зв. різноманітні чинники історичного руху, приміром, іноземні вторгнення, зокрема монголо-татарські завоювання. «Незвичайна екстензивність, нечуваний розмах монгольських завоювань без кінця розширення перспективи їх політичних плянів, і контакт з кожною новою територією вів за собою ідею завоювання — аж поки не ослабла ся сила екстензивности. Пляно-Карпіні, що побував в Орді ще в сім часі монгольської сили, чув сю енергію безграничної екстензивности і віддав се почуте в своїм оповіданню...»³⁸⁹.

Схожі пасажи споглядаємо і на сторінках авторського курсу «Всесвітня історія в короткім огляді». Наприклад, у відповідному контексті репрезентовано становище середньовічної Європи. «Хрестоносні походи, котрі ми оглянули тут в зв'язку з їх впливами на жите європейського Сходу, були характеристичним показником нових течій і сил західної Європи. — підкреслює М. Грушевський. — *Не вважаючи на державне роздробленне і політичну безсильність серед усобиць і замішань, що характеризують її з кінцем X і потім в XI столітті, в ній наростали культурні й економічні сили, а з ними й суспільна енергія*»³⁹⁰.

Видається, що ці сентенції продукують зіставлення з традиційною семантикою романтичного історіописання з його протиставленням чи домінацією різних площин, сфер, або персональних і колективних героїв на авансцені минавшини, котрі виказують метафізичний / ідеалістичний підтекст. Проте часто густо концепт «енергія» в історичному письмі М. Грушевського вживається щодо найрізноманітніших явищ і процесів минавшини.

Ба більше, діапазон цього застосування є настільки багатоманітним, що його годі звести до якогось однозначного потрактування. У текстах М. Грушевського йдеться про «психічну енергію промислу»³⁹¹, «торговельну енергію»³⁹², «торгово-промислову енергію»³⁹³, «техніку праці» та її «енергетику»³⁹⁴, «засоби революційної енергії» й «акумуляовану енергію»³⁹⁵, «воєнну енергію козащини»³⁹⁶, «войовничу енергію» арабів, якій іслам надав «релігійну мету» та вивів на

³⁸⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 538.

³⁸⁷ Його ж. Культурно-національний рух... — С. 190.

³⁸⁸ Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров... — С. 212–213.

³⁸⁹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 162.

³⁹⁰ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 1. — С. 139.

³⁹¹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 119.

³⁹² Там само. — С. 75.

³⁹³ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 2. — С. 90.

³⁹⁴ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. — С. 4.

³⁹⁵ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1486.

³⁹⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 87; Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 612.

шлях творення державної організації³⁹⁷, «імперіалістичну енергію» колоніальних імперій³⁹⁸, «колонізаційну енергію українського племені»³⁹⁹, «розмах колонізаційної енергії»⁴⁰⁰ чи «масу енергії» колонізації⁴⁰¹, «культурну енергію»⁴⁰², «убуток енергії, яка могла б бути приложена на безпосередній арені світової культури, серед котроїсь з великих світових суспільностей»⁴⁰³ і т. п. Причому автор висвітлює й оцінює різноманітні історичні події з перспективи тих чи інших спалахів / спадів чи приливів / відливів «енергії», зокрема навіть вирізняє «енергію інтенсивну» та «енергію екстенсивну».

Зокрема, М. Грушевський пише, що «після короткого піднесення своєї сили й енергії за Болеслава Сміливого», Польща вступає у добу спаду⁴⁰⁴. Водночас історик зауважує, що «добі найвищої сили Руської держави, якою являється правління Володимира, хронологічно відповідає така ж доба найвищої екстенсивної сили иньшої великої слов'янської держави — Польської, що разом з тим як держава Руська поширюється серед східньо-слов'янського розселення, старається зібрати під своєю властю розселення західньо-слов'янське»⁴⁰⁵.

Морські набіги козаків 1624 р. М. Грушевський розглядає у контексті «того розмаху екстенсивної козацької енергії, який виявляється в тодішніх походах»⁴⁰⁶. У цьому ж руслі автор представляє перебіг подій 1648 р., себто у розпал Хмельниччини. «Народній рух не дійшов до повної інтенсивності — бо еміграція відкрила иньший вихід, і народня енергія пішла в сторону меншого супротивлення. — підкреслює М. Грушевський. — Енергія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійності України була вбита — за ціну її територіального розширення»⁴⁰⁷.

Календарну реформу 1582 р. (заміну Юліанського календаря — Григоріанським, себто введення нового стилю літочислення), запроваджену римським папою Григорієм XIII, він подає у світлі того, як вона «потрясла цілою суспільністю й викресала з неї нові запаси енергії»⁴⁰⁸, «нові іскри відпорної енергії»⁴⁰⁹. Натомість Брестську церковну унію 1596 р. історик потрактовує як таку, що «внесла роздвоєння серед православних і їх енергію обернула на внутрішню боротьбу»⁴¹⁰.

Більше того, М. Грушевський послугується зазначеним концептом не тільки з перспективи репрезентації масштабних процесів і явищ, а й окремих соціальних станів, верств і прошарків. Відтак він обстоює думку про «незвичайне за-

³⁹⁷ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 1. — С. 90.

³⁹⁸ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 5. — С. 133.

³⁹⁹ Его же. Украина и украинство. — С. 13.

⁴⁰⁰ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 23.

⁴⁰¹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 119.

⁴⁰² Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 977.

⁴⁰³ Його ж. З нашого культурного життя. — С. 98.

⁴⁰⁴ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 2. — С. 27.

⁴⁰⁵ Його ж. Середні віки Європи. — К., 1917. — С. 99.

⁴⁰⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 526.

⁴⁰⁷ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 78.

⁴⁰⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 466.

⁴⁰⁹ Там само. — С. 462.

⁴¹⁰ Там само. — С. 488.

взяте й енергію» селянства у другій половині XVI — першій половині XVII ст.,⁴¹¹ «суспільну енергію» львівського міщанства XVI ст.⁴¹² та ін. Та найбільше до фокусу «енергетичного» представлення потрапляє українське козацтво, котре вчений уважав одним із найважливіших факторів української історії кінця XVI–XVII ст.

У вступних нотатках до сьомого тому «Історії України-Руси» М. Грушевський згадує про козацтво та його «розмах енергії», «розріст козацької сили й екстенсивної енергії в перших двох десятиліттях», яким присвячує навіть окремі розділи (глави)⁴¹³. На його думка, «вона (козачина. — Авт.) зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енергію вона обертала не на оборону границь, як хотіло собі правительство, але на далеко інтереснішу й видатнішу партизанську війну з “поганством” — походи на “улуси” татарські й турецькі “лупленне чабанів татарських” та купецьких караванів»⁴¹⁴.

Зауважимо, що М. Грушевський навіть висловлює думку про «еволюційну енергію», котру розглядає з перспективи внутрішніх засобів та мотивів організації козацтва⁴¹⁵. Зокрема, автор відзначає, що «екстенсивна й організаційна енергія козаччини» розгорталася у річищі польських урядових реформ, яка надала козацтву «першу легітимацію як правній організації»⁴¹⁶. Водночас він звертає увагу на своєрідну і досить суперечливу роль тогочасних магнатів, які «сильно причинялися розросту сил і енергії козацької. Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони розколювали динамічну енергію козаччини і приготувляли, прискіпшали його організаційний процес»⁴¹⁷.

Зрештою, попри руйнівну «мілітарну енергію», М. Грушевський убачав у козацтві потужну «творчу силу»! «Стихія на перший погляд руїна, антикультурна, козачина під сею руїною покривкою крила в собі енергію творчу, далеко в більшій мірі, ніж той польсько-шляхетський елемент...», — наголошує історик⁴¹⁸. У такому ж дусі він представляє і взаємини козацтва з іншими станами й верствами українського суспільства. «З того часу як козачина стала формою емансипації від панського права та живого протесту против нього, вона мала за собою сільські і дрібноміщанські маси й могла у них черпати силу і поміч стільки, скільки лише могла проявити сама сили й енергії екстензії», — відзначає вчений⁴¹⁹.

Загалом М. Грушевський досить часто означає становище різних соціальних спільнот на теренах усесвітньої минувшини вживаючи концепти «сили» й «енергії». Наприклад, він згадує про «енергію» японської військової верстви XVI в., котрій було «вказано широкі перспективи в заграничних, завойовничих війнах»⁴²⁰ чи пише про «незмірну енергію» американських піонерів на Дикому Заході⁴²¹. Та автор розглядає у відповідному світлі не тільки окремі події,

⁴¹¹ Там само. — С. 269.

⁴¹² Там само. — С. 499.

⁴¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. IX.

⁴¹⁴ Там само. — С. 105.

⁴¹⁵ Там само. — С. 130.

⁴¹⁶ Там само. — С. 141.

⁴¹⁷ Там само. — С. 99.

⁴¹⁸ Там само. — С. 271.

⁴¹⁹ Там само. — С. 400.

⁴²⁰ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 2. — С. 11.

⁴²¹ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 5. — С. 19

соціальні верстви та стани, а й знакові явища і процеси минувшини, з якими пов'язувалися, іноді навіть ототожнювалися цілі історичні епохи.

Скажімо, М. Грушевський обстоює думку, що Велику грецьку колонізацію VII ст. до н. е. значною мірою спричинила «нова енергія», котра виділилася під час внутрішньої боротьби у тогочасних містах-державках⁴²². Подібним чином історик розглядає й добу Відродження, коли «проповідь прав індивідуальності як з одного боку попихала до незвичайного напруження енергії, до блиску і слави, так з другого боку вироджувалася в безпринципність, у погоню за успіхами й приємностями життя без усякого морального стриму»⁴²³. Водночас М. Грушевський уважає, що релігійні гасла, кінець-кінцем перевели «суспільну енергію» у русло запеклих і кривавих релігійних воєн другої половини XVI ст.⁴²⁴ У цьому ж річищі історик розглядає чеське національне відродження XIX ст., яке асоціювалося із загальним пробудженням та успіхами слов'янства, котрі, у свою чергу, «незвичайно підносили енергію чеського руху»⁴²⁵.

Показово, що другу половину XIX ст. М. Грушевський пов'язував із «характеристичним для сеї доби незмірним розширенням екстензії (від лат. *extensio* — розгинання, витягування кінцівок, або інших частин тіла. — Авт.) політичної, соціальної й економічної енергії, ся тенденція охопити і використати в душі своїх тенденцій всю землю, весь наш земний світ, зробити його весь своєю ареною являється одним з особливо цікавих моментів»⁴²⁶.

Врешті-решт, маркерами «енергії» й «сили» М. Грушевський щедро оперує й на ниві представлення видатних історичних постатей. Отож він наділяє «великою силою» чи «незвичайною (незрівняною) енергією» («розмахом енергії») цілу низку визначних особистостей української і східноєвропейської історії. До цієї славетної когорти потрапили такі знакові історичні фігури як великий князь київський Володимир Великий⁴²⁷, галицько-волинський князь Роман Мстиславич⁴²⁸, великий князь литовський Свидригайло⁴²⁹, черкаський та канівський староста Дмитро Вишневецький⁴³⁰, гетьман Богдан Хмельницький⁴³¹ та ін.

У цьому розумінні характерною видається авторська замальовка постаті Б. Хмельницького. «Порівнянне Хмельницького з його співробітниками й наступниками власне дає справжню міру сьому чоловікови, і ми розуміємо, яка, при всій стихійности й несвідомости — страшенна сила була в сім чоловіку, чому підіймався він так високого над хвилями сього великого народнього повстання...», — зауважує історик⁴³².

За висловом С. Плохія, «Грушевський без особливих труднощів приймав Хмельницького як неоромантичного героя — талановитого полководця й імпульсив-

⁴²² Його жс. Старинна історія... — С. 20.

⁴²³ Його жс. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 2. — С. 73.

⁴²⁴ Його жс. Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1917. — Ч. 3: [XVII–XVIII вв.]. — С. 3.

⁴²⁵ Його жс. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 4. — С. 129

⁴²⁶ Його жс. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 5. — С. 3.

⁴²⁷ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 481.

⁴²⁸ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 222.

⁴²⁹ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 187.

⁴³⁰ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 114.

⁴³¹ Його жс. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 162; Те саме. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 3. — С. 185; Те саме. — Т. 9, кн. 2. — С. 1490.

⁴³² Його жс. Богданові роковини... — С. 209.

ного, харизматичного вождя, — але відмовлявся розглядати його як героя в позитивістському сенсі⁴³³.

Власне, М. Грушевський доволі часто послуговується мірою «сили» чи «енергії» щодо окреслення й оцінки різних історичних діячів. Приміром, у такому дусі він згадує великого князя київського Ярослава⁴³⁴ польського короля Владислава I Локетека⁴³⁵, великого князя литовського Вітовта⁴³⁶, відомого письменника-полеміста, князя Андрія Курбського⁴³⁷, греко-католицького митрополита Потія⁴³⁸, великого гетьмана коронного Станислава Жолкевського⁴³⁹, великого канцлера коронного Єжи Оссолінського⁴⁴⁰, черкаського полковника Максима Кривоноса⁴⁴¹, печерського архимандрита, згодом митрополита київського та галицького Петра Могилу⁴⁴², шведського короля Карла X Густава⁴⁴³, гетьмана Якова Острянина⁴⁴⁴ та ін. Натомість князю В.-К. Острозькому він закидає «*брак визначної індивідуальности, енергії й витривалости*»⁴⁴⁵, а політичні плани Данила Галицького характеризує як такі, що «не тримаються купи: *бракує їм консеквенції й енергії в переведенню, і тому його заходи виходять такими уривковими, а результати зовсім ілюзоричними*»⁴⁴⁶.

М. Грушевський неодноразово вживає зазначені мірила вартості й стосовно визначних діячів європейської та всесвітньої історії. Він обстоює думку, що саме «*напружена воєнна енергія*» дозволила королю франків Карлу Великому посісти виняткове становище в Європі у 790-х роках, якого не мав «ніхто з германських володарів»⁴⁴⁷. У такому ж дусі історик оцінює й відомого французького реформатора та ініціатора політики меркантилізму, генерального контролера фінансів Ж.-Б. Кольбера за часів короля Людовика XVI Бурбона, котрий «*нову енергію* вніс до сих (торгівельних. — Авт.) операцій»⁴⁴⁸. Не становить винятку і славнозвісна постать Першого консула Французької республіки й майбутнього французького імператора Наполеона I Бонапарта, про якого М. Грушевський зауважує, що він протягом 1802–1803 рр. дійшов до «*незвичайної сили*»⁴⁴⁹.

Певна річ, низку схожих авторських пасажів можемо віднайти і щодо багатьох дійових осіб на теренах української та світової минувшини як у великій оповіді М. Грушевського, так і в інших студіях.

⁴³³ Плохій С. Вказ. праця. — С. 314–315.

⁴³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 2.

⁴³⁵ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 128.

⁴³⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 137; Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 10.

⁴³⁷ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 442.

⁴³⁸ Там само. — С. 570.

⁴³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 214.

⁴⁴⁰ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 3. — С. 6.

⁴⁴¹ Там само. — С. 47.

⁴⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 418, 424.

⁴⁴³ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 918.

⁴⁴⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 1. — С. 294.

⁴⁴⁵ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 481–482.

⁴⁴⁶ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 82.

⁴⁴⁷ Його ж. Середні віки Європи. — С. 30.

⁴⁴⁸ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 3. — С. 119.

⁴⁴⁹ Його ж. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 4. — С. 30.

Зрештою, історик наділяє «силою» й «енергією» етнонаціональні спільноти, себто національні «одиниці», «індивідуальності» й «особини», точніше народ чи «народу масу». Не випадково сучасні дослідники відзначають, що «енергія нації» є одним із базових термінів у концептуалізації М. Грушевського⁴⁵⁰. Зокрема, автор «Історії України-Руси» відмічає, що «слов'янському характеру *не бракувало енергії*»⁴⁵¹.

Втім, М. Грушевський згадує й про національну «енергію» інших народів у своїх публіцистичних писаннях, у т. ч. про «енергію» відродженого національного життя «литвинів»⁴⁵², «польську національну енергію»⁴⁵³ і т. п. Тож у великому тексті «енергія» виступає як одна з найважливіших прикмет історичного життя, котра часто-густо спрямовує його перебіг, задає інтенсивність та загальний темп історичних перетворень тощо. У рецензійному огляді, присвяченому огляду теорії «одвічного слов'янського поневолення» Яна Пейскера, історик відзначає, що «*етнічна енергія як і всяка иньша має також свої границі експанзії*»⁴⁵⁴, себто терени поширення.

У вступних нотатках до першого тому М. Грушевський стверджує, що «боротьба з степом протягом віків забирає *енергію народу*, його вищих верств і правительств»⁴⁵⁵. Більше того, у першому томі «Історії української літератури» він висловлюється ще категоричніше, зокрема пов'язує витрату «енергії» з опануванням території, котра перетворюється на арену колонізаційних змагань східного слов'янства з кочівниками. «Се й стає історичним завданням українського народу від сього моменту (V–VI ст. — Авт.). — зазначає вчений. — Завдання незвичайно тяжке, в котре він *ложить всю свою силу, розтрачує всю свою енергію протягом півтори тисячі літ — і досі ще не може досягнути сього результату*, передусім — через недостачу скільки-небудь твердих природних границь сеї багато обдарованої природою, та не вимежованої, не відграниченої фізичними границями території»⁴⁵⁶.

Зауважимо, що М. Грушевський, як правило, апелює до «народної (національної) енергії», коли представляє критичні, переломні періоди української минувшини. Він пише про «розбудження відпорної енергії національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руйни та поневолення», що спричиняє культурно-національний і релігійний рух наприкінці XVI ст.⁴⁵⁷ Схожі авторські розумування споглядаємо і щодо початку XVII ст., ознаменованого низкою козацьких повстань і виступів. «В новім столітті під покривкою «українського своєвільства» *наростала соціальна опозиція українських мас і національна енергія українського елемента, що спасала від розкладу і загибели українське житє*»⁴⁵⁸.

⁴⁵⁰ Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави... — С. 105, 119–120.

⁴⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 314.

⁴⁵² Його ж. На українські теми. Похорони унії [до польського святкування 500-ліття Грюнвальдської перемоги] // ЛНВ. — 1910. — Т. 51, № 8. — С. 296.

⁴⁵³ Его же. Независимая Польша и автономная Галиция // УЖ. — 1916. — № 12. — С. 65.

⁴⁵⁴ Його ж. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. — С. 18.

⁴⁵⁵ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 15.

⁴⁵⁶ Його ж. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 86–87.

⁴⁵⁷ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 19.

⁴⁵⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 271.

У такому ж контексті сприймається й потрактування М. Грушевським козацьких кампаній 1637 та 1638 рр. супроти поляків, які, на його думку, «становлять властиво оден вибух динамічної енергії, що нагромадилася в українській людности за останні літа»⁴⁵⁹. У іншому місці він зазначає, що «величезній більшості їх (сучасників. — Авт.) кидалась в очі не та невичерпана, невгавуча, непереможна енергія народнього руху, котра вражає нас, — а тяжкість удару, заданого йому в кампанії 1637–8 року»⁴⁶⁰. Автор підкреслює, що «ся невгасима енергія повстання (1638 р. — Авт.), яка приганяла все нові й нові маси зревольтованого народу в ряди повстання нагороджуючи всі stratи»⁴⁶¹.

Та найбільше концептом «енергія» М. Грушевський послугується, коли висвітлює й представляє добу Хмельниччини. Саме у цьому річищі історик висвітлює різноманітні вияви творчості й організації «народної маси», котра розгорталася, незважаючи на таку тривалу, тяжку та криваву війну. «Не вважаючи на те, що народня енергія мусіла бути скуплена перед усім коло оборони, могутня динаміка життя і будівництва відчувалось і в інших сферах життя: в економіці і культурі», — наголошує вчений⁴⁶².

Але М. Грушевський уживає зазначений концепт і тоді, коли висвітлює драматичні військові події, зокрема страшну Берестецьку катастрофу 1651 р., а також становище, що склалося після цієї поразки на українських землях. «Депресія, зневіра, ворожнеча, що під впливом берестецької трагедії, під вражінням глибоких пережитих страждань, прокинулися в українських масах против козацької верстви й її проводирів, коли не пройшли — то принаймні stratили свою гострість. Під впливом енергії, виявленої керуючим осередком, нарід почув свою суцільність, і не рахуючися більше з дефектами внутрішніх відносин, замкнувся в собі, звернувши всі сили на самооборону. Перелом стався так скоро — на протязі кількох тижнів — що польські політики і коменданти, які власне будували свої пляни повного приборкання України власне на сих моментах депресії, зневіри і знеохочення до козацького проводу, майже нічого не встигли осягнути», — стверджує історик⁴⁶³.

Окрім того, М. Грушевський розмірковує й про джерела енергії Хмельниччини — «великого народного зриву». Причому він звертає увагу на роль міст у піднесенні й розвою національної революції. «Міста дали величезні контингенти козацтву і старшині, без сумніву не тільки квантитовно, кількісно, але і якісно — своє інтелігенцією, організаційною ініціативою й енергією вони відограли величезну ролю в формації нового ладу», — відзначає М. Грушевський⁴⁶⁴.

Сучасні науковці по-різному пояснюють ця своєрідну «апологію енергії» й «життєвої сили». Одні вважають, що вона пов'язана із несподіваною присутністю «елементів модернізму в здавалось би традиційній, народницько-позитивістській "Історії України-Руси"»⁴⁶⁵, зокрема у «культурних і символічних структу-

⁴⁵⁹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 1. — С. 258.

⁴⁶⁰ Там само. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 3.

⁴⁶¹ Там само. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 1. — С. 303.

⁴⁶² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 976.

⁴⁶³ Там само. — Т. 9, кн. 1. — С. 318.

⁴⁶⁴ Там само. — Т. 9, кн. 2. — С. 1502.

⁴⁶⁵ Яковенко Н. Особа як дія історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука... — С. 97.

рах» (харизматична модель), хоч і відзначають нез'ясованість інтелектуальних витоків таких віталістичних / неоромантичних складових у текстах М. Грушевського⁴⁶⁶. С. Плохій навіть висловлює думку, що під впливом «неоромантичної історіографії він (М. Грушевський. — Авт.) оздобив свої популярні історії (і якоюсь мірою академічну «Історію України-Руси») героїчними образами предків, що їхні подвиги мали надихати нові покоління українців»⁴⁶⁷.

Натомість інші дослідники розглядають «енергетичний» концепт із перспективи класичної моделі науковості, зокрема у контексті засвоєння мовного коду, який відповідав фізікалістській, механістичній картині світу⁴⁶⁸. Ба більше, висловлюється думка про концепцію «універсальної енергії» як трансцендентальної категорії («метафізичного концепту»), яка «належала рівночасно як простору неоромантизму, так і позитивізму»⁴⁶⁹.

Значимо, що у текстах М. Грушевського споглядаємо потвердження відмінних прочитань, або потрактувань його текстів, які досить добре «уживаються» поміж собою! Наприклад, в «Історії української літератури» можемо віднайти довжелезне цитування (майже на цілу сторінку!) з відомого фрагмента Ф.-В. Ніцше «Про початок поезії», в якому йдеться про «магічну» чи «стихийну силу» культової пісні та її ритму⁴⁷⁰. Варто згадати й про тодішні інтелектуальні настрої та культурні впливи, зокрема про захоплення ніцшеанством і його славнозвісним культом «життєвої сили», початки якого сягають своїм корінням культурної доби романтизму. Ці інтелектуальні віяння та реакції досить добре простежуються і в австро-угорському, і російському культурному просторі наприкінці XIX — початку XX ст.

Втім, М. Грушевський апелював і до законів «фізичного світу», зокрема відкриттів А. Ейнштейна, удостоєного 1921 р. Нобелівської премії, котрі порівнював зі студіями на ниві соціології й етнології. «Паралельно з тим як геніальний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу, в світовій роботні йшли менш показні і ефектні, але в кінцевих висновках не менш важні для оцінки наших теоретичних досягнень досліді над історією основних підстав людської мисли та їх залежності від соціальних відносин», — відзначає історик у рецензійному огляді 1924 р.⁴⁷¹ У своєму курсі зі всесвітньої історії він зауважує, що «принцип “заховання енергії” уставлений німецьким фізиком Гельмгольцом дав можливість поставити на твердий ґрунт монізм, одність матеріального життя»⁴⁷².

Зрештою, інтелектуальні й культурні впливи на історичне письмо М. Грушевського, вочевидь, були багатшаровими та різновекторними, котрі складно нав'язати до єдиної дослідницької стратегії чи однобічно генералізувати.

Видається, що концепт «енергії» у великому тексті М. Грушевського, зокрема у «козацькому циклі» томів «Історії України-Руси», був своєрідним допов-

⁴⁶⁶ Там само. — С. 88–89.

⁴⁶⁷ Плохій С. Вказ. праця. — С. 411.

⁴⁶⁸ Ващенко В. В. «Історія як фізика»: М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії // УІЖ. — 2007. — № 4. — С. 145.

⁴⁶⁹ Там само. — С. 150.

⁴⁷⁰ Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 69–70.

⁴⁷¹ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... — С. 146.

⁴⁷² Його ж. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. — Ч. 2. — С. 202.

ненням / корекцією / розширенням того достатньо формалістичного й унітарного факторного підходу, виплеканого у надрах первісного чи «першого» позитивізму. До того ж, історик тлумачив «енергетичний» концепт послуговуючись кількісно-якісною шкалою (екстенсивний / інтенсивний). Такі означення почасти нагадують відомі позитивістські опозиції, котрі дослідники вживали на ниві історії для того, щоб досягнути культурну та соціальну площини минувшини: якість / кількість, квалітативний / квантитативний і т. п.

Отож модернізація традиційного / класичного у великому тексті М. Грушевського відбувалася у напрямку розширення натуралістичної («органічної») програми репрезентації соціального та культурного світу, до якої вводилися концепти віталізму, енергетизму, психологізму, соціологізму та ін. Варто наголосити, що послідовний еволюціонізм автора «Історії України-Руси» суттєво ускладнював представлення переломних, критичних подій, ситуацій та періодів національної історії.

Якщо згадати ще й про його упереджене ставлення до традиційних інструментів позитивістських дослідницьких стратегій — генералізації та формалізації фактографічного матеріалу, котрий зазвичай «вміщували» у стислі «формули» й узагальнення, то можемо справді-таки уявити масштаб, багатоманітність і складність проблем, з якими зіткнувся М. Грушевський конструюючи велику національну оповідь. Скажімо, у вступі до першої книги дев'ятого тому автор укотре формулює свої вимоги щодо опрацювання й представлення фактологічної канви, зокрема наголошує, що він «старався не схематизувати, не спрощувати його (фактичний зміст. — Авт.) штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання...»⁴⁷³.

Така будова української історії, котру М. Грушевський у вступі до першого тому, хоч із застереженням, але все ж таки уподібнив до гегелівської тріади — теза (княжа доба), антитеза (народна чи козацька) й синтеза (століття українського відродження)⁴⁷⁴, виглядає напрочуд складною. За великим рахунком, ця багатотомна національна історія потребувала введення низки спеціальних перехідних періодів, які слід було «розмістити» та «вписати» поміж великими фазами чи епохами. За спостереженням С. Плохія, ця конструкція містила «два занепади» (середина XIV ст. та друга половина XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI — початку XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя⁴⁷⁵.

М. Грушевський навіть увів до свого історичного письма термін «перше відродження», щоб відрізнити його від відродження XIX ст. Зокрема, в «Історії української літератури» друга книга п'ятого тому має назву «Перше відродження» (1580–1610 рр.)⁴⁷⁶ Більше того, він навіть пов'язує походження української нації з «першим відродженням». «Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати у к р а ї н с ь к о ю н а ц і є ю (розбив М. Грушевського. — Авт.)»,

⁴⁷³ Його ж. [Переднє слово] // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 6.

⁴⁷⁴ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 20.

⁴⁷⁵ Плохій С. Вказ. праця. — С. 186.

⁴⁷⁶ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. — К., 1995. — Т. 5, кн. 2: Перше відродження (1580—1610 рр.). — 352 с.

— зауважує М. Грушевський⁴⁷⁷. Натомість відродження XIX ст. історик інколи називає «другим відродженням» чи «новим відродженням»⁴⁷⁸.

Ця складна концептуалізація вимагала докладного і рельєфного відтворення різноманітних шарів минувшини, передусім, соціальної та культурної площини, в межах яких здебільшого розгорталося історичне життя «народної маси». З цієї перспективи М. Грушевський потребував таких дослідницьких інструментів, які дедалі більше виходили поза стильові межі позитивізму, хоч і не поривали з його епістемологічними настановами повною мірою. Відтак йшлося про представлення не тільки швидкоплинних подій і перетворень «народного життя», а й про репрезентацію переходу суспільства від одного «якісного» стану до іншого, себто від уповільненого, розміреного чи дещо прискореного еволюційного плину історичного буття до його несподіваного швидкого розвою, великого розмаху, ба навіть раптового спалаху і, врешті-решт, революційного вибуху!

Таке представлення було Ахіллесовою п'ятою позитивістського історіопиання, позаяк багатообіцяючі дослідницькі стратегії, зорієнтовані на об'єктивізм, детермінізм, жорстку каузальність, закономірність, стадіальність і суцільну генералізацію на полі політичної чи економічної історії, часто-густо виявлялися недієвими та безпорадними, коли поставала нагальна потреба досягнути духовні, культурні, соціальні виміри минувшини. Давалася взнаки й доволі складна просторово-регіональна конфігурація українського історичного процесу, розділеного поміж різними державними організаціями чи навіть цивілізаційними комплексами, котра творила власні соціокультурні терени, на яких розгорталися різні конфлікти і змагання (унійні, політичні, господарські, соціальні, етнічні, культурні і т. п.).

Таким чином, не тільки вимоги конструювання українського минулого, а й інтелектуальні віяння та виклики початку XX ст. настійно підштовхували М. Грушевського до модернізації свого історичного письма, зокрема вищезгаданих концептів — енергії і солідарності. Ці дефініції вживаються ученим як для окреслення й означення колективних уявлень, так і для розкриття та висвітлення розмаїтого побутування самого суспільства. Недаремно історик, часом застосував обидва терміни разом⁴⁷⁹, оскільки як солідарність, так і енергія видавалися йому важливими засобами, котрими організується «громадянство». «Успіхи держави в організованості, розвитку *суспільної енергії й солідарності* посилюють його шанси у зовнішній боротьбі і навпаки», — підкреслює історик в одній із публіцистичних заміток, написаної у розпал Першої світової війни⁴⁸⁰.

За візією М. Грушевського, солідарність була одним із найважливіших джерел нагромадження та передачі «суспільної енергії». На його думку, «спеціальні, зібрані по певній соціальній симпатії, а не біологічному інстинкту *групи* (їх називають через те «симпатичними групами», хоч ся назва звучить дещо дивно), *перехрещуючись або входячи в різні відносини між собою, проймають, скріплюють і соціалізують своїми елементами солідарності і кооперацію всю племін-*

⁴⁷⁷ Його жс. [Переднє слово] // Його жс. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 7.

⁴⁷⁸ Його жс. Ілюстрована історія України. — С. 485.

⁴⁷⁹ Його жс. Історія української літератури. — Т. 1. — С. 63; Його жс. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 2. — С. 9.

⁴⁸⁰ Его же. Новый год // УЖ. — 1916. — № 1. — С. 8.

ну, або й ширше — народню масу, дають їй інтенсивнішу, акумульовану соціяльну енергію»⁴⁸¹. Тому саме на «стадії клясової держави» акумулюється й нагромаджується «соціяльна й культурна енергія»⁴⁸².

Зрештою, історичне життя уявлялося М. Грушевському як своєрідне чергування епох піднесення й занепаду. Зазначена ритміка відмінних часових сегментів репрезентована у вигляді періодів нагромадження і втрати «енергії», або історичних етапів, на яких домінували «солідарні» інтереси, що згуртовували та сполучали «народні маси» (національна солідарність) і, навпаки, проміжки часу, коли гору брали егоїстичні устремління соціяльних спільнот — класів, станів, верств, прошарків, окремих груп (соціяльна чи класова солідарність) чи навіть індивідуалістичні устремління. Цю ритмічність руху світу історії вчений представляв як змагання між колективізмом та індивідуалізмом у своїх текстах міжвоєнної доби.

Така модернізація великої української оповіді та її провідного героя — народу / нації, хоч і була споріднена з позитивістськими канонами, проте суттєво трансформувала останні і навіть виходила поза їхні межі, позаяк вводила до авторської конструкції національного минулого, здебільшого спертої на критично-аналітичні та логіко-раціоналістичні складові, ірраціональні, інтуїтивні компоненти. Ці включення, з одного боку, призначалися для подолання тієї державно-політичної дискретності й етнокультурної розмитості українського історичного життя (чергування відроджень і занепадів у великому тексті М. Грушевського!), а, з другого — підпорядковувалися телеологічній репрезентації минувшини України, що мала увінчатися новим потужним відродженням нації і, кінець-кінцем, інтенсивним національним розвоєм!

⁴⁸¹ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 111.

⁴⁸² Там само. — С. 111.

5.3. Традиція й Революція у великому тексті М. Грушевського

Традиція є наріжним концептом у історичному письмі М. Грушевського як творця великого українського наративу, котрий хоч-не-хоч був змушений апелювати до національної спадщини та її витоків. Тому вже у вступі до першого тому своєї монументальної праці автор обґрунтовував потребу вживання здвоєної назви Україна-Русь щодо української минувшини саме конструюванням національної історичної традиції. *«Щоб підчеркнути зв'язки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі “Україна-Русь”, “українсько-руський”»,* — наголошує М. Грушевський⁴⁸³.

У цьому сенсі традицію можемо вповні зіставити з іншим терміном — народ («народна маса»), хоч останнє поняття є більш багатозначним і суперечливим, що зумовлено цілою низкою причин, про які йшлося вище. Втім, представлення традиції чи традицій у великій оповіді М. Грушевського є також достатньо складним, розмитим і суперечливим. Адже автор «Історії України-Руси» не тільки конструював українську традицію, а й виступав із деконструкцією імперської схеми східноєвропейської історії. Крім того, він був опонентом, критиком й інтерпретатором різних версій прочитання української минувшини, котрі спиралися на інші національні традиції (російську, польську та ін.).

Скажімо, навіть назва його знакового есе «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» чудово ілюструє те, яке становище посідав М. Грушевський щодо імперської, централістичної традиції російського історіописання. Причому навіть М. Яворський — відомий опонент історика у відгуку про його наукову діяльність від 7 листопада 1928 р. зауважив: *«Вже один цей методологічний виступ М. С. Грушевського з проблемою самостійної схеми українського історичного процесу створив епоху в українській історіографії; це була спроба ідеологічної революції і в російській історіографії, яка мала величезне значення, якого не заперечує і сучасна марксистська історична школа, не дивлячись на ідеалістичний, буржуазний зміст цієї спроби...»*⁴⁸⁴.

Загалом інтелектуальна біографія найвидатнішого українського історика розпочиналася за часів кризи класичного історіописання, здебільшого зорієнтованого на нормативно-універсальні та жорсткі взірці раціональності XIX ст., в яких чільне відводилося саме традиції в її багатоманітних виявах. Приміром, реконструкція й інтерпретація письмової традиції була вихідним пунктом у дослідницьких практиках будь-якого історика на зламі XIX — початку XX ст., особливо тих, хто студював стародавні чи середньовічні часи.

«Тільки ж з історією звичайно зв'язується поняття того, що зветься “історичними часами” в життю народів: коли вони дійшли вже такого соціального і культурного розвитку, що у них появляються “історичні пам'ятки”, тягла і неперервана історична традиція», — наголошує М. Грушевський⁴⁸⁵. Цей пасаж

⁴⁸³ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 2.

⁴⁸⁴ Цит. за: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Вказ. праця. — С. 140.

⁴⁸⁵ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 9.

демонструє, що його автор був свідомий того нормативного призначення традиції, яке відводилося їй у різноманітних національних версіях тодішнього історіописання, хоч і ставився до неї із певним скепсисом.

У публіцистичних писаннях М. Грушевський висловлювався більш вільно, зокрема визнавав морально-виховне значення традиції як засобу суспільної організації. Він навіть уважав, що «традиція являється підставою тої людської солідарности, на якій живе й розвивається саме громадське жите»⁴⁸⁶. Проте М. Грушевський відзначав й вибіркоче сприйняття традиції як «морального стимулу» та «засобу соціального виховання». «З неї (традиції. — Авт.) вибирається в кожний момент особливо те, що ціниться в даній хвилі в соціальному вихованню...», — відзначає автор⁴⁸⁷.

Ці розумування М. Грушевського тяжіють до парадигматичних взірців пізньопросвітницького раціоналізму з його виховними максимами. Однак, на початку ХХ ст. формувалися й ширилися інші типи раціональності, пов'язані із паростками неklasичної історіографії, зокрема з гуманітарно-ціннісними та соціально-орієнтованими вимірами світу минувшини. Такі інтелектуальні й культурні віяння започаткували перегляд звичних інструментальних функцій традиції, зокрема витлумачення її не як нормативного припису, а як ціннісної настанови, інерційної складової або, навпаки, як кумулятивного каталізатора (приміром, як у неоромантичній візії В. Липинського!), неписаної соціокультурної конвенції чи напівофіційного етосу історичного життя тощо.

Таким чином, у цитованій вище розвідці М. Грушевського традиція, хоч і розглядається як культ «заслуг попередніх поколінь»⁴⁸⁸, але все ж таки подається як універсальне мірило вартості, зокрема побутує у вигляді «суду історії»⁴⁸⁹. Тож традиція у його представленні постає у дуалістичному сенсі як своєрідний компендіум заслуг і обов'язку і, водночас, як «культ моральних вартостей»⁴⁹⁰.

Певна річ, означені зауваги добре демонструють як напрочуд великий пізнавальний потенціал традиції, так і ті численні суперечності й конфлікти, які циркулювали довкола цієї проблематики на початку ХХ ст. Якщо взяти до уваги ще й предметну заземленість переважної більшості термінів-інструментів у великому тексті М. Грушевського, то отримуємо достатньо складний, строкатий та багат шаровий терен побутування зазначеної дефініції.

На сторінках «Історії України-Руси» концепт традиції репрезентований у розмаїтих контекстах, які досить часто перехрещуються і перетікають з одного предметного поля на інше. Більше того, традиція є, мабуть, однією з найуживаніших дефініцій в історичному письмі М. Грушевського, зокрема у його великій оповіді вона згадується, щонайменше, сотні разів. Однак, незважаючи на таке широке застосування цього поняття, історик уникає якогось виразного ранжування чи диференціації терміна «традиція», хоч можемо простежити й певні вподобання.

Передусім, М. Грушевський оперує літописною (письмовою) традицією, котра у його текстах представлена у вигляді різних означень, як-от «легендарна», «книжна», «поетична», «літературна», «задокументована», «рукописна», «письмен-

⁴⁸⁶ Його ж. Історія й її соціально-виховуюче значіння. — С. 56.

⁴⁸⁷ Там само. — С. 56.

⁴⁸⁸ Там само. — С. 59.

⁴⁸⁹ Там само. — С. 59–60.

⁴⁹⁰ Там само. — С. 60.

ницька», «писана» і навіть «усна» традиція. Зазвичай він застосовує ці означення щоби з'ясувати ступінь достовірності певних відомостей та представити фактографічне розмаїття світу історії. Таке інструментальне уживання традиції для верифікації / уточнення / спростування конкретних фактів є найпоширенішим у його великій оповіді.

Зауважимо, що М. Грушевський досить критично та скептично ставився до письмової традиції, позаяк уважав, що саме у її річищі часто-густо формувалися уявлення про «історичні» чи «неісторичні» нації. Натомість він обстоював тезу про всесвітню минувшину як «історію людства», а не «обраних» чи «історичних» народів. До того ж, письмова традиція, як правило, містила чимало міфологічних («легендарних») нашарувань, а також численні спотворення, зумовлені соціальною («класовою») і політичною мотивацією, культурним середовищем, які виступали як формуючі чинники нормативних елементів та напівофіційних приписів.

«З'являється письменство — котрого одним з завдань буває як раз зафіксування, записання нових правних норм, утворених клясовим устроєм. В останнім рахунку *витворюється "історична традиція", певна сума відомостей про розвій політичного і громадського життя такого "історичного народу"*», — відзначає історик⁴⁹¹.

Отож М. Грушевський посідав досить складну позицію щодо письмової традиції, позаяк, з одного боку, він виступав як її пильний критик та інтерпретатор. Утім, із другого боку, вчений конструював національну історичну традицію, себто мусив спиратися й адаптувати ті чи інші письмові пам'ятки та свідчення до відповідних потреб великого нарративу.

Ця суперечливість становища М. Грушевського, приміром, виявляється у його ставленні до норманізму, походження якого він виводив із «варязької теорії київських літописців», що спричинилася до постановня «пізнішої історичної традиції» в російському історіописанні⁴⁹². Причому історик усвідомлював, що чимало західноєвропейських учених украй скептично ставилися до антинорманізму. Відтак він зауважує, що склалася ситуація, коли західні наукові кола сприймали *«антинорманізм як певний симптом ненаукового мишлення»*⁴⁹³.

Зазначимо, що антинорманізм М. Грушевського викликав низку поважних зауваг різних учених⁴⁹⁴. Та, попри багатоманітні аргументи прихильників «норманської теорії» походження Русі, вчений залишався переконаним антинорманістом. С. Томашівський — один із його найвідоміших учнів ще у рецензії 1905 р., написаній виключно у позитивному дусі, наголосив на відмінності власних поглядів щодо походження Київської держави, порівняно з візією свого вчителя⁴⁹⁵.

На перший погляд, такі розумування М. Грушевського спиралися на традицію автохтонності походження давньоруської держави, котру обстоювало чимало репрезентантів українського історіописання ХІХ ст. (М. Костомаров, М. Макси-

⁴⁹¹ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). — С. 256.

⁴⁹² Його жс. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 385.

⁴⁹³ Там само. — С. 386.

⁴⁹⁴ Див. докладніше: Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського... — С. 56–57, 80–81, 84–86, 90, 149–150, 155, 164, 267, 269–270, 336–337, 412.

⁴⁹⁵ Томашівський С. Нова книжка... — С. 53 (прим. 1).

мович та ін.). Тож наукова полеміка навколо норманізму майже завжди мала присмак політичної чи ідеологічної заангажованості.

Проте найважливішим видається те, що питання про початки Русі було однією із установчих ідей української історичної традиції, котру конструював М. Грушевський у великому тексті. Схоже, що антинорманізм був одним із небагатьох випадків, коли місія «конструктора» національної традиції все ж таки перемогла критичні й скептичні устремління історика у його «Історії України-Руси». Тим паче, що питання про походження чи початки народу належало до ключових (і сакральних!) складових будь-якої національної історії.

Однак, попри ці спостереження, варто підкреслити, що згадки про народну («національну») чи історичну («місцеву», «стару») традицію споглядаємо значно рідше, аніж про різноманітні вияви письмової традиції. М. Грушевський не є послідовним, коли йдеться про народну / національну традицію. Інколи він використовує цю чи подібну термінологічну сув'язь у розумінні літописної чи письмової традиції, себто розглядає перебіг фактографічної канви у відповідному історичному світлі.

У низці випадків М. Грушевський послугується «народною» чи «національною» традицією, щоб освітити й оцінити важливі зрушення і перетворення історичного життя, себто уживає її як своєрідний ціннісний маркер. Наприклад, згадуючи про політичні й культурні практики останніх галицько-волинських князів він зауважує, що *«зближенне з заходом не було індиферентизмом або вириченням зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала»*⁴⁹⁶.

Іноді автор «Історії України-Руси» помітно специфікує й обмежує сферу уживання цієї дефініції певною предметною областю, зокрема культурною чи політичною зрізу площиною минувшини. У такому ж дусі він означає традицію на полі культури, приміром пише про спадок античних міст-держав, з-поміж яких вирізняє «Корсунь-Херсонес, що *зіставив сильну традицію в культурній історії Русі»*⁴⁹⁷.

У схожому сенсі М. Грушевський трактує процес розпаду давньоруської держави. «Те що колись було вповні реальною державною звязею, переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури», — підкреслює історик⁴⁹⁸. Прикметною рисою цього авторського пасажу є пов'язання зі свідомістю, себто з усвідомленням колишньої державно-політичної спільності, котра набувала ролі ціннісної основи старої чи давньоруської традиції!

Власне, й політичне буття Галицько-Волинської держави М. Грушевський пов'язує з відповідною політичною традицією. На його думку, ця держава «завязавшись на порозі XIII ст., протягнула в українських землях іще ціле століття по упадку Києва *в повній силі традиції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою»*⁴⁹⁹. Тому навіть галицько-волинського князя Данила М. Грушевський уважав своєрідним «продуктом князівсько-дружинної політич-

⁴⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 485.

⁴⁹⁷ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 283.

⁴⁹⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 129–130.

⁴⁹⁹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 1.

ної традиції»⁵⁰⁰. В іншому місці він зауважує, що «система земель давньої Руської держави від половини XI в. представляється як група автономних, незалежних земель-князівств, зв'язаних одностю династії (до певної міри також й одностю дружини) й традицією давнішої приналежності до одної, Руської держави (що полишила незатерті сліди в правнім устрою й культурі земель)»⁵⁰¹.

У великому наративі М. Грушевського механізм традиції дедалі більше слугує для представлення і збереження певного смислового «ядра» української історії. Первісно цим «ядром» була давньоруська політична, культурна, соціальна та інша спадщина, котра по-різному переломлювалася й трансформувалася на обширах тої чи іншої землі або князівства. Діапазон такого вживання досить широкий: від політичної та культурної сфери до «захованне *неперерваної традиції*» на ниві колонізації⁵⁰². Зокрема історик згадує, що останки «староруської культурної традиції» перехувалися поміж соціальних низів — народних мас та нижчого духовенства⁵⁰³. Водночас він звертає увагу на причини й передумови консервування староруської традиції, як-от «сильна децентралізація» Великого князівства Литовського⁵⁰⁴, а також на церковну сферу, у котрій «старалися можливо старанно консервувати церковну традицію, староруський доробок книжності й літератури»⁵⁰⁵.

М. Грушевський прагне простежити й ті метаморфози, котрих зазнала місцева чи староруська («русько-візантійська») традиція, зокрема у період «прилучення українських земель до в. кн. Литовського»⁵⁰⁶ чи за часів засвоєння західних культурних впливів⁵⁰⁷.

Зрештою, М. Грушевський поступово, крок за кроком, наближається до того повороту, коли у його великій оповіді староруська / руська / місцева традиція («традиція руської віри») набуває прикмет традиції національної / народної («всенародної»). Цей поворот відбувається за посередництвом місцевого духовенства, котре історик уважає «сторожем українського національного життя, національних традицій, національної свідомості, патріотизму»⁵⁰⁸. Відтак цементуючим елементом і навіть спільним підмурком оновленої традиції історичного життя стає православна віра.

На думку М. Грушевського, «єдиний ґрунт, на котрім можна згуртувати всі верстви і часті українського народу — *се старий православний ґрунт*, з котрим нерозривно зв'язалося саме понятє українського, або як тоді говорили (*по старій традиції Руської держави*) — руського життя»⁵⁰⁹.

Втім, М. Грушевський відводить певну роль і дрібній шляхті, котра спричинилася до консервування «українського елементу й його національної традиції»⁵¹⁰. «Та українська шляхта, що ще не зовсім розірвала з національними тра-

⁵⁰⁰ Там само. — С. 91.

⁵⁰¹ Там само. — С. 207.

⁵⁰² Там само. — С. 153.

⁵⁰³ Там само. — С. 503.

⁵⁰⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 7.

⁵⁰⁵ *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 355.

⁵⁰⁶ *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 95.

⁵⁰⁷ *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 371.

⁵⁰⁸ Там само. — С. 263.

⁵⁰⁹ *Його ж.* Люстрована історія України. — С. 220.

⁵¹⁰ *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 245.

диціями, мусіла бути більше консервативною. — зазначає вчений. — Її вірність національним традиціям була також проявом консерватизму...»⁵¹¹. Проте головним формуючим елементом оновленої національної традиції стає козацтво, котре опановує й трансформує «стару руську спадщину» до нових потреб. Більше того, козацтво перетворюється на головного репрезентанта і навіть творця національної української традиції.

Зауважимо, що М. Грушевський задекларував своє негативне ставлення до популярної тези української історіографії XIX ст. про «зв'язки організаційних форм козаччини з старшими суспільними традиціями, княжих часів»⁵¹², яка побутувала, скажімо, в писаннях М. Костомарова. Заразом автор акцентує увагу на способі представлення козацтва у письмовій традиції початку XVII ст., зокрема наголошує на тому, що «українська інтелігенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском підчеркнула сими словами (у меморіалі 1621 р. — Авт.) органічну зв'язь нового, козацького чинника з історичним життям України, з її старими традиціями — всупереч пізнішим теоріям чужоземного походження козаччини та чужих впливів на її сформованне, і взагалі всупереч всяким розриванням української історичної традиції»⁵¹³.

Творець «Історії України-Руси» розмірковує і про соціокультурні підстави українського історичного процесу, зокрема його метаморфози від доби середньовіччя до ранньомодерних часів. У цьому контексті постає його думка про Середнє Подніпров'я як своєрідний соціокультурний простір, на якому взаємодіяли старі, традиційні й нові, модерні вияви історичного буття. «Середнє Подніпров'є, що в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи, в тих темних століттях (½ XIII – ½ XVI) стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чім нав'язуючи до традицій давніших, староруських, в иньшим розвиваючися вповні оригінально серед дозвілля сих здичілих пустинь», — підкреслює вчений⁵¹⁴.

Таким чином, у текстах М. Грушевського традиція постає як один із формуючих чинників плину історичного життя, котрий забезпечує його сталість та спадковість, попри різноманітні флуктуації, метаморфози і навіть масштабні катаклізми. Водночас традиція виступає як ціннісна настанова, котра напрочуд добре узгоджується з еволюційним рефреном, який є всеохоплюючим у багатотомній «Історії України-Руси». Саме традиція й еволюція складають той засадний інтелектуальний та культурний підмурок, на якому розгортаються як різні конфлікти, так і відбувається трансформація великого наративу М. Грушевського.

На відміну від поняття «традиція», концепт «революція», якщо не випадає, то, принаймні, побутує десь на маргінесах історичного письма М. Грушевського, зокрема його великого тексту⁵¹⁵. Тим більше, що еволюційна спрямованість є домінуючою у стильовому профілі українського історика на всіх етапах його

⁵¹¹ Там само. — С. 406.

⁵¹² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. X.

⁵¹³ Там само. — С. VIII.

⁵¹⁴ Там само. — С. 4.

⁵¹⁵ Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. — С. 177.

життя і творчості, зокрема досить добре уживається з конструюванням та репрезентацією національної традиції.

Та М. Грушевському судилося бути не тільки очевидцем і активним учасником, а й певний час одним із провідників української революції 1917–1921 рр. З такої перспективи революційна стихія мала справити і таки справила сильний вплив на історика. Революційні події спричинили суттєве полівиння політичних поглядів М. Грушевського, які навіть розглядаються у світлі перемоги соціалістичного дискурсу над націоналістичним чи національним⁵¹⁶.

Ба більше, революція породила низку нових дискурсивних практик — політичних, культурних, соціальних, поза якими не міг залишитися жоден поважний політичний чи громадсько-культурний діяч того часу. Відтак переконаний еволюціоніст М. Грушевський був змушений не тільки повсякчасно реагувати на революційні виклики, а й опановувати нові ролі, зокрема керманича держави за доби воєнного лихоліття та революційних потрясінь. Не випадково в одній із публіцистичних статей він зауважить, що «*еволуція відступила місце революції*»⁵¹⁷.

Ця разюча революційна метаморфоза, котра перетворила колишнього інтернованого засланця на впливового політичного діяча, міцно закарбувалася у пам'яті М. Грушевського. Зокрема, він досить емоційно споминає березневі події 1917 р.: «По трьох роках всякого в'язницького і засланського, підполіційного існування — позбавлення права і можності якогось явного єднання з громадянством, — були се для мене світлі і радісні хвилі — дихати “вільним повітрям”, промовляти до ширшої аудиторії, не оглядаючись на шпиків і яке-небудь “начальство”. Але і для українського громадянства — його київського центру — *се було перше революційне хрещення*, момент незвичайно важливий в його динаміці»⁵¹⁸. До того ж, слід згадати й про політичні практики М. Грушевського еміграційної доби, коли він деякий час посідав місце одного із чільних лідерів Української партії соціалістів-революціонерів, себто організації, що навіть у своїй назві декларувала революційний шлях перетворення суспільства.

Вочевидь, означені політичні й ідеологічні метаморфози мусили виплекати й інтелектуальні трансформації М. Грушевського, зокрема позначитися на його історичному письмі. На думку В. Герасимчука, висвітлення Хмельниччини у дев'ятому томі «Історії України-Руси» хоч-не-хоч нав'язувало порівняльний контекст двох революцій у суспільній думці⁵¹⁹.

Первісно М. Грушевський сприймав поняття «революція» досить утилітарно і буденно, позаяк не вважав, що цей концепт продукує якісно інший зміст, порівняно зі звичним «колесом» історичної еволюції. Тому на сторінках «Історії України-Руси» дефініція «революція» вживається стосовно низки локальних зрушень, які навіть віддалено непов'язані з тими образами кардинальних, руй-

⁵¹⁶ Плохій С. Вказ. праця. — С. 90, 226.

⁵¹⁷ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 235.

⁵¹⁸ Його ж. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 137.

⁵¹⁹ Федорук Я. О. Відгук Василя Герасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського // УАЩ. — К., 1999. — Т. 6/7, Вип. 3/4. — С. 535.

нівних та масштабних трансформацій суспільства, що панували у соціогуманітаристиці модерної доби.

Наприклад, М. Грушевський пише про причини *«першої описаної в наших джерелах української революції»*⁵²⁰, себто про повстання 1068 р. у Києві, яке призвело до втечі київського князя Ізяслава Ярославича. У такому ж дусі М. Грушевський згадує про «київську революцію» 1113 р., коли великокняжий стіл посів Володимир Мономах⁵²¹. У цьому ж контексті він трактує боротьбу князя Ярослава Осмомисла з галицьким боярством під час «революції 1170 р.», яку навіть називає «боярською фрондою»⁵²². Схожі означення М. Грушевський уживає і щодо пізніших епох. Зокрема, він нарікає «військовою революцією» яничарський переворот 1622 р. у Константинополі, котрий призвів до страти султана Османа II та повернення на престол Мустафи I⁵²³.

Власне, у більшості випадків йдеться про певні політичні зміни, пов'язані зі змаганнями за той чи інший княжий / королівський / султанський стіл. Відзначимо, що М. Грушевський оповідаючи про перебіг подій 1340 р., завдяки яким Любарт Гедимінович став галицько-волинським князем, метафорично нарік їх «двірською революцією»⁵²⁴. Це означення покриває більшість із наведених прикладів, принаймні відповідає тому змісту, котрий автор-інтерпретатор прагне передати читачу.

М. Грушевський послуговувався зазначеним терміном і щодо представлення інших подій та явищ зі світу історії. Приміром, він характеризував знамениті «Устава на волоки..» 1557 р. як *«економічну революцію»*⁵²⁵, а братський рух кінця XVI — початку XVII ст. охрестив *«церковною революцією»*⁵²⁶.

Таке вживання зазначеного концепту нав'язує порівняння із застосуванням М. Грушевським факторного підходу як у великому наративі, так і в історичному письмі, що вкотре демонструє локальність та умовність термінологічних уподобань автора. Передусім, очевидною є звуженість предметних значень, які часто-густо заступаються фактографічною багатоманітністю минувшини. Проте в «Історії України-Руси», зокрема навіть у томах, присвяченим різним епохам, що передують Хмельниччині, простежується й інший семантичний шар щодо уживання концепту «революція».

Скажімо, у першому томі віднаходимо згадку М. Грушевського про те, що в «лівобічній Україні, де нова колонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз наново цілу еволюцію форм власності»⁵²⁷. У четвертому томі історик пише про «велику українську революцію», котру ототожнює з Хмельниччиною⁵²⁸, а в шостому — згадує про участь української шляхти зі східного Поділля в *«революції Хмельницького»*⁵²⁹.

⁵²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 56.

⁵²¹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3 [репринт 2-го вид.]. — С. 200.

⁵²² Його ж. Історія України-Руси. — Т. 2 [репринт 2-го вид.]. — С. 444.

⁵²³ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 495.

⁵²⁴ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 19.

⁵²⁵ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 5. — С. 206.

⁵²⁶ Там само. — С. 561.

⁵²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 356.

⁵²⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 4 [репринт 2-го вид.]. — С. 423.

⁵²⁹ Його ж. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 254.

Схоже, що автор «Історії України-Руси», з одного боку, віддавав перевагу локальному, ба навіть фрагментарному змісту, пов'язаному з динамікою історичного життя, котрий продукував його вибіркоче, часто-густо непослідовне і суперечливе вживання цього поняття. Проте, з іншого боку, М. Грушевський був свідомий тих кардинальних перетворень, які нав'язував революційний концепт, хоч до дев'ятого тому його великої оповіді такі смисли зазвичай побутували на маргінесах авторського викладу.

Варто наголосити, що означення Хмельниччини як революції споглядаємо ще у текстах М. Грушевського, написаних упродовж 1890-х років, хоч і з виразною акцентуацією на піднесенні національних почуттів чи «народної самосвідомості»⁵³⁰. Водночас історик порівнював Хмельниччину та її історичне значення з Реформацією на німецьких теренах чи французькою революцією кінця XVIII ст.⁵³¹

Поворот М. Грушевського до кардинальних, кризових смислів революційного концепту споглядаємо у його «Ілюстрованій історії України» версії 1921 р. «Російська революція 1905 р. була великим святом світової свободи. Вісти про неї як електрична течія пройшли скрізь, осмілюючи і підіймаючи прихильників політичного і соціального визволення. За революцією російською пішла турецька, китайська, перська. Здавалося, світ іде швидким кроком в краї свободи і справедливості», — зазначає історик⁵³². Ця сентенція однозначно виказує авторське захоплення революційними метаморфозами, котре більш властиве політику та публіцисту, аніж історичному, тим більше такому виваженому і схильному до фактографічного об'єктивізму досліднику, яким був М. Грушевський.

Однак, цього піднесення чомусь не спостерігаємо у його переказі подій французької революції кінця XVIII ст. на сторінках відомого курсу зі всевітньої історії. Більше того, М. Грушевський висвітлює з великим скептицизмом «революційний вибух 1793 р.», який «стратив скоро свої мотиви»⁵³³. Ймовірно, історик не був у захваті від тих революційних крайнощів, які виплекали постать імператора Наполеона I Бонапарта та добу наполеонівських війн у Європі.

Та про липневу революцію 1848 р. у Франції М. Грушевський відгукується не тільки вельми прихильно, а й надзвичайно високо оцінює її впливи на тодішню Європу, порівняно з французькою революцією кінця XVIII ст. «Вона (революція 1848 р. — Авт.) зробила незвичайне вражіння, викликала в Європі такий рух, якого не зробила ні велика революція (кінця XVIII ст. — Авт.), ні пізніша липнева (революція 1830 р. у Франції — Авт.)», — стверджує історик⁵³⁴. Він уважає, що з поразкою революції 1848 р. «справа свободи, справа народу була похоронена, і не тільки для Франції: фінал французької республіки відбився на успіхах революції в цілій Європі»⁵³⁵.

На цьому тлі авторське захоплення духом революційних перетворень за часів Хмельниччини, котре споглядаємо у дев'ятому тому «Історії України-Руси», видається не таким однозначним. За спостереженням С. Плохія, у цьому томі

⁵³⁰ Його ж. Українсько-руське літературне відродження... — С. 77.

⁵³¹ Його ж. Хмельницький і Хмельнищина. — С. 51.

⁵³² Його ж. Ілюстрована історія України. — С. 531.

⁵³³ Його ж. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх. — Ч. 2. — С. 118.

⁵³⁴ Там само. — С. 126.

⁵³⁵ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. — Ч. 4. — С. 147

«особливо в останньому розділі, він (М. Грушевський. — Авт.) уживав термін “революція” частіше, ніж в усіх попередніх працях на цю тему разом узятих»⁵³⁶.

Передусім, варто взяти до уваги, що роботу над дев'ятим томом М. Грушевський відновив 1924 р., коли повернувся до Радянської України⁵³⁷. Певна річ, історик усвідомлював доленосне значення цього життєвого та політичного вибору, який диктувався великими планами, очікуваннями й сподіваннями.

Кореспондент львівської газети «Діло», який спілкувався з М. Грушевським та його родиною у Варшаві напередодні переїзду, зауважив: «Професор має дуже бадьорий вигляд, — ніби помолодів. На запитання, як це він поважився їхати до большевиків, професор відповів, що радянська влада через Академію Наук з певністю забезпечує йому недоторканість при умові припинення в с я к о і п о л і т и ч н о ї д і я л ь н о с т и (розбив редакції газети «Діло». — Авт.)»⁵³⁸.

Такі настрої М. Грушевського накладалися на атмосферу пореволюційних устремлінь і відчужень, підживлену політичним курсом на українізацію, що панувала у середовищі тодішніх інтелектуалів, письменників, митців. До того ж, давалися взнаки й враження та почування, породжені недавніми революційними практиками, котрі залишалися ще доволі свіжими у його пам'яті.

Видається, що саме у річищі таких інтелектуальних, культурних та психологічних впливів варто дошукуватися причин поширення революційного концепту у великому тексті М. Грушевського, зокрема його захоплення революційною добою Хмельниччини. Формальним приводом до таких розумувань послугували записки Павла Халебського (Алеппського) — арабського мандрівника та письменника, котрий супроводжував свого батька — антиохійського патріарха Макарія у подорожі до Москви, під час якої автор двічі (1654 та 1656 рр.) відвідав Україну.

Промовистою є навіть сама характеристика Павла Халебського, подана М. Грушевським. На його думку, «як представник віками поневоленого народу він незвичайно живо відчув красу сеї героїчної доби в життю Українського народу: патос революції, народнього повстання, боротьби за визволення, повної жертв самовідречення й ідеалізму»⁵³⁹. Патетичні нотки споглядаємо і в авторському переказі свідчень Павла Халебського, в якому висвітлюється розмах тодішньої революційної стихії. «З правдивим, істно-революційним патосом алепський архидиякон говорить про могутні пориви життя, що розгорталися під подувами новоздобутої свободи після довговікового поневолення», — підкреслює історик⁵⁴⁰.

Зрештою, у тексті дев'ятого тому з'являється й низка своєрідних означень, які разючі дисонують з уживанням революційного концепту у попередніх томах. Зокрема, М. Грушевський пише про «високу оцінку революційної української

⁵³⁶ Плохій С. Вказ. праця. — С. 290.

⁵³⁷ Грушевський М. [Переднє слово] // Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 4.

⁵³⁸ В переїзді на Батьківщину. Поворот М. Грушевського на Велику Україну (Від власного кореспондента) // Діло (Львів). — 1924, 1 квіт. — № 72. — С. 1.

⁵³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 969.

⁵⁴⁰ Там само. — С. 976.

маси — її безмежних інтелектуальних і моральних ресурсів»⁵⁴¹, «революційну практику», котра висунула «фактичне державне керівництво»⁵⁴² і т. п.

Здавалося б, що М. Грушевський кардинально переглядає роль старого — нового колективного героя на авансцені української історії у світлі революційних подій Хмельниччини. Відтак у фокусі дослідника опиняється проблема взаємин провідника та народної маси у революційну добу.

З такої перспективи постать Б. Хмельницького є досить складною і почасти навіть незручною для М. Грушевського. Ця історична особа була «народним» вождем і, заразом, репрезентувала вищі верстви козацької старшини, котра на історичних підмостках змагалася з нижчими станами, з якими автор здебільшого й ототожнював народ / націю. Така двоїстість становища Великого гетьмана виразно вимальовується у тексті дев'ятого тому «Історії України-Руси».

Отож Б. Хмельницький «лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважливішої епохи в життю нашого народу — найбільшої революції ним пережитої, — але і великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями»⁵⁴³. В іншому місці М. Грушевський навіть риторично запитує: «Богдан був безсумнівно великий чоловік, але в тих блискучих рядах, що його окружали, і в тих скромніших лавах Революційного Українського Народу, що проробив сю велику революцію чи не було здібніших і кращих кандидатів на фундаторів Української Держави, на визволення Української землі, на промованне української культури ніж Зиновій-Богдан Хмельницький?»⁵⁴⁴.

Але М. Грушевський так і не дає однозначної відповіді на порушене питання. Тому визнаючи важливу роль й неабиякі особисті якості провідника Хмельниччини вчений одразу корегує місце цієї історичної постаті. Тож історик підкреслює соціальну вмотивованість дій Б. Хмельницького, а найбільше вказує на неусвідомленість гетьманом і його оточенням справжнього розмаху та значення, яких набула українська революція середини XVII ст. Саме з цих позицій М. Грушевський намагається спростувати тезу В. Липинського про «організаційний геній» Б. Хмельницького та його визначні досягнення як будівничого Української Держави⁵⁴⁵.

У такому ж ракурсі автор великого наративу прагне продемонструвати соціальний вектор у політиці Великого гетьмана. «Хмельницький і К^о пустилися поправляти свої соціальні позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народними масами — міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи. Проробили не помітно для себе, не хочачи тої революції, і цілком не здібні були порахуватися з її значінням і наслідками», — стверджує М. Грушевський⁵⁴⁶.

На думку В. Герасимчука, «ш[ановний] автор (М. Грушевський. — Авт.) зняв з голови гетьмана авреолу, як з недостижимого ідеального провідника мас, за

⁵⁴¹ Там само. — С. 1486.

⁵⁴² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 766.

⁵⁴³ *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1507.

⁵⁴⁴ Там само. — С. 1486.

⁵⁴⁵ Там само. — С. 1491, 1502–1506.

⁵⁴⁶ Там само. — С. 1501.

якого многі попередні історики хотіли би мати. Але все-таки уважає Хмельницького за визначну індивідуальність»⁵⁴⁷.

Отже, перегляд традиційної ролі народних мас, який намічався і майже анонсувався з уведенням революційного концепту у великому тексті М. Грушевського, так і не відбувається! Натомість історик намагається вписати постать Великого Гетьмана у контекст загальних тенденцій розвою українського суспільства середини XVII ст., себто знівелювати яскраві і неповторні елементи цієї харизматичної особистості, котрі губляться й розчиняються у плині потужної історичної еволюції. Не випадково автор уважає самоцінним надбанням доби революції, принаймні з перспективи майбуття, ті засадні трансформації «народної маси», котрі висунули її на роль першорядної сили на авансцені історії.

Таким чином, коло «замикається», позаяк М. Грушевський у тому чи іншому вигляді знову повертається до старої тези про «об'єктивну вищість» народу / нації на терезах історії.

У цьому світлі історичні ролі персональних героїв (причому навіть такого масштабу як Великий Гетьман!) поступово переводяться на другий план, оскільки підпорядковуються канону телеологічної репрезентації національної історії, що має виплекати чергове відродження народу / нації. Відтак Б. Крупницький слушно зауважив, що «гетьман Б. Хмельницький — не герой Грушевського»⁵⁴⁸. Така думка видається загалом адекватною, хоч і спирається здебільшого на прочитання «Історії України-Руси», позаяк в інших працях М. Грушевський порізнено представляє Великого гетьмана: від невиразного і загалом «негеройчного персонажу» в «Очерке истории украинского народа» (1904)⁵⁴⁹ до «головного героя української національної оповіді» у працях 1907–1912 рр.⁵⁵⁰

Однак, перебіг Хмельниччини, принаймні її основних віх, М. Грушевський репрезентує послугуючись революційним концептом. Скажімо він уважає, що «крива революції заломилася під Зборовим»⁵⁵¹, а «пакти білоцерківські» сприймає як «яскраве свідоцтво погрому-фіяско всіх надлюдських зусиль пророблених протягом чотирьох років революції»⁵⁵².

Врешті-решт, М. Грушевський розмірковує стосовно надбань української революції середини XVII ст. — «української державности, горожанських і економічних привілеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя», котрі були в епіцентрі тодішніх українсько-російських перемовин⁵⁵³. Показово, що він оцінює революційні перетворення у контексті формування народної / національної традиції. На його думку, «все таки і в таких безконечно несприятливих обставинах організовувалось життя, *творились якісь соціальні і культурні вартости, якась національна традиція*»⁵⁵⁴.

⁵⁴⁷ Федорук Я. О. Відгук Василя Гарасимчука... — С. 537.

⁵⁴⁸ Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця. — С. XXV; *Його ж.* Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: II. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії XVIII–XX ст. // *Його ж.* Історіознавчі проблеми... — С. 11.

⁵⁴⁹ Плохій С. Вказ. праця. — С. 305.

⁵⁵⁰ Там само. — С. 309.

⁵⁵¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1496.

⁵⁵² *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 1. — С. 373.

⁵⁵³ Там само. — С. 757.

⁵⁵⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9, кн. 2. — С. 1507.

На сторінках десятого тому «Історії України-Руси», виданого вже після його смерті заходами К. Грушевської, термін «революція» спливає ще декілька разів. Зокрема, історик пише про розправу з «революцією української черні»⁵⁵⁵ чи про загрозу нової «соціальної революції»⁵⁵⁶.

Втім, ці епізодичні згадки незавершеного й невикінченого тексту десятого тому помітно дисонують із описаними вище авторськими настроями. Таким чином, «колесо» еволюції, спертої на плин чи перетворення / трансформування традиції, поглинає та нівелює, ба навіть розчиняє революційний концепт у великій оповіді М. Грушевського. Революція середини XVII ст. на сторінках «Історії України-Руси» постає як яскрава й потужна, проте невід'ємна складова загальної еволюційної течії українського історичного життя, спрямованої до нового відродження народу / нації.

Видається, що саме домінування еволюційної репрезентації світу минувшини в історичному письмі М. Грушевському у кінцевому рахунку й визначало вибір інструментів модернізації великого наративу. Цей вибір постав у загальному еволюційному річищі, зокрема на ґрунті органічних чи віталістичних візій, а не у руслі революційного концепту. Тим паче, що останній вимагав би інших версій прочитання й конструювання історії, ніж канони Паризької соціологічної школи кінця XIX — початку XX ст., які значною мірою сприймав і поділяв автор «Історії України-Руси».

⁵⁵⁵ Його ж. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 10, ч. 1. — С. 314.

⁵⁵⁶ Там само. — С. 155.

РОЗДІЛ VI

НЕОРОМАНТИЧНА ХВИЛЯ (С. ТОМАШІВСЬКИЙ, В. ЛИПІНСЬКИЙ)

Культурні явища та стильові течії з приставкою «нео-» зазвичай пов'язують із тим або іншим ефектом повторюваності. Втім, їхні синхронні та діахронні зв'язки з традиційними ідеями і концептами вирізняються надзвичайною складністю, строкатістю й суперечливістю. Тим паче, що вони нав'язують різноманітні, часом незвичні інтелектуальні сполучення з іншими культурними та дослідницькими практиками.

Здебільшого неоромантизм розглядають як модерністську реакцію на позитивізм та натуралізм наприкінці XIX — початку XX ст. Ця реакція відображала загальні культурні та інтелектуальні перетворення, котрі М. Грушевський назвав поворотом до ідеалізму і символіки¹. Вважають, що неоромантизм як стильовий напрям постав в умовах гострої кризи сцієнтизму та широкого розповсюдження духовного нігілізму, який часто характеризують метафоричною формулою «загибелі богів». Недаремно тодішню пізнавальну ситуацію, часом означають як зіяюче провалля між почуваннями й розумом².

Однак, культурні й інтелектуальні контексти появи неоромантиків є значно багатшими та полівимірними, ніж представлена вище опозиція до певних напрямів чи стильових утворень. У широкому сенсі варто вести мову про різноманітні реакції письменників, митців, науковців та загалом інтелектуалів на масову інтернаціоналізацію і дегуманізацію культури, повсюдну соціалізацію життя, поширення ліберальних цінностей, зокрема етичних настанов у душі прагматичного індивідуалізму й атомізації суспільного буття тощо. Відтак Д. Чижевський обстоював думку, що саме «кінець XIX віку приніс літературні та мистецькі течії, які з повним правом звались “неоромантикою” (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — Авт.)»³.

Власне, неоромантизм був вислідом тих естетичних настроїв, футуристичних очікувань, витонченої чуттєвості та інтелектуальних реакцій у душі апології ефемерності буття, котрі пов'язують із культурною епохою, відомою в західно-

¹ Грушевський М. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. — Київ-[Wien], 1920. — Ч. 2. — С. 207.

² Белый А. Символизм как миропонимание / Сост., вступ. ст. и прим. Л. А. Сугай. — М., 1994. — С. 244.

³ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. — С. 32.

європейських країнах як *Fin de Siècle* (фр. *кінець століття*. — Авт.), а у російській варіації — Срібний вік (1890–1920).

З такої мінливої, майже калейдоскопічної зміни контекстів висвітлення неоромантизм постає як самобутня, багатолика інтелектуальна опозиція, духовний, інколи містичний бунт супроти тотальності космополітичного проекту Модерну на зламі XIX–XX ст. і, водночас, як його неодмінна складова. За висловом Б. Крупницького, саме у цей час споглядаємо блукання еліти в «емоціональних лабіринтах модернізму»⁴.

Отож неоромантичні складові простежуються у концепціях «надлюдини» і «волі до влади» Фрідріха Ніцше, расовій теорії Жозефа Артюра де Гобіно, міфологічній естетиці Рігарда Вагнера, релігійній філософії Миколи Бердяєва, анархо-синдикалістській доктрині Жоржа Сореля, психологічній візії «еволюції народів та мас» Густава Ле Бона, символічних конструкціях Андрія Белого, модерністських інтерпретаціях «бунту мас» Хосе Ортеги-і-Гасета та в доробку багатьох інших європейських мислителів і діячів. Зрештою, неоромантичні мотиви у тому чи іншому вигляді побутують у творчості багатьох інтелектуалів протягом усього XX ст. Але знаковою для розуміння цього культурного феномена є неоромантична хвиля кінця XIX — першої третини XX ст., яка залишала неабиякий слід у царині світової соціогуманітаристики.

Загалом неоромантизм продукував повернення до ідеалістичних, ірраціональних стратегій пояснення історичного буття, а за великим рахунком — до інтуїтивного способу мислення. Проте такий поворот у жодному разі не був всеохоплюючим. Тож неоромантичні візії історії спиралися на своєрідну, часто густо еkleктичну мішанину елементів позитивізму, традиційного чи старого романтизму, неокантіанства, дарвінізму, нового віталізму, расово-антропологічних та соціологічних теорій кінця XIX — початку XX ст. тощо.

Ба більше, еkleктизм навіть вважають своєрідною ознакою неоромантичного стилю мислення, котрий сполучає, на перший погляд, несумісні мисленеві компоненти. Здавалося б, що неоромантики повертаються до класичного культу героїв на кшталт відомої концепції англійського вченого Томаса Карлейля, в якій останні вважалися єдиними творцями історії⁵.

Та ця аналогія є оманливою, позаяк неоромантична героїзація минувшини суттєво відрізняється від її романтичного взірця. Адже традиційний конфлікт колективного та персональних героїв трансформується у неоромантичному історіописанні у своєрідне конфронтаційне поле з соціальною підосною, на якому змагаються різні класи, верстви, прошарки, групи. Причому ця конфронтація, переважно представлена у вигляді персоніфікації історичних діячів, які формують та репрезентують стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних або національних спільнот.

З цієї перспективи неоромантична сцена історичного дійства набуває не тільки містичного, ірраціонального, а почасти й соціологічного забарвлення. Тому акт дії в неоромантичному представленні минулого є інтерактивним сполученням політичних, соціальних, економічних, інституціональних, психологічних, культурних, релігійних, індивідуальних та інших компонентів.

⁴ Крупницький Б. Три культурні доби Європи // Похід (Гайденав). — 1946. — № 1. — С. 13.

⁵ Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. — М., 2008. — 864 с.

Вислідом такої концептуалізації стає персональний герой, який виступає на історичних підмостках як репрезентант певної суспільної ідеї, рупор колективних устремлінь і почувань, що відображають скороминущість соціального, національного та нескінченість духовного буття. Виключні здібності, геніальність чи провіденціальний дар «великої людини» полягає в її месіанському призначенні — осягнути і подолати суперечності між колективними, груповими мріями та похмурою дійсністю. Відтак конфлікт неоромантичного і, zarazom, харизматичного героя з суспільним середовищем покликаний мобілізувати маси, прищепити їм волюнтаристські й оптимістичні устремління та перебороти настрої декадансу на зламі XIX–XX ст.

Така героїзація історії представляла собою досить незвичну мішанину неоромантичного ірраціоналізму, органіцизму, віталізму та елементів «соціальної механіки» у дусі ідей В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса, Е. Дюркгайма, М. Вебера або інших соціологічних теорій кінця XIX — початку XX ст. Персоналізація історії спричинилася і до численних рефлексій щодо побутування і призначення головних героїв на арені минувшини⁶. Визначна особистість майже ототожнювалася з суспільним ідеалом, зокрема перетворювалася на своєрідний спосіб авторського самовираження у контексті нестримного потягу до ідеального.

«Деперсоніфікації народників — антинародники протиставили тенденцію персоніфікації історичного процесу. Народники функцію суверенности з особи перенесли на народ; антинародники повертають її знов особі... *Ідея проведу, ідея вождя, ідея поета як майстра, ідея форми і формальної якости стають основними ідеями часу. Супроти аморфности народництва — антинародництво реабілітує державу й державні форми. Примус форми*», — відзначає В. Петров⁷.

Заразом інтуїтивні устремління неоромантиків, скеровані на розкриття всього потенціалу людського буття як у соціальній, так і в національній, культурній, релігійній, психологічній, морально-етичній та мистецько-естетичній площинах. Не випадково вони породжували численні саморефлексії щодо суспільної, культурної та інтелектуальної ролі мислителя у добу великих потрясінь і перетворень, нав'язували співставлення особи автора як творця неоромантичної візії з духовним призначенням його персонального героя тощо.

Зауважимо, що модерний культ героїзму потребував і особливих, специфічних умов для своєї ретроспективної чи футуристичної реалізації, зокрема акцентування уваги на кризових, переломних історичних епохах. Неоромантичне історіописання вирізнялося гострими, динамічними, інколи провокативними сюжетами, себто схильністю до відтворення критичного, екстремального хронотопу, в межах якого вибудовувалася харизматична модель «великої людини».

Новітнє впровадження персональних та колективних героїв на історичну авансцену, хоч і на соціологічній підкладці, вимагало й відповідного окреслення канонів їхнього побутування. Тому творчість неоромантиків продукувала відродження етично-моральних цінностей (віра, воля, гідність, енергія, жертва, ідея, ідеал, мораль, обов'язок, посвята, правда, свідомість, сила, слава, честь і т. п.) та культу почуттів. Вони виступали як своєрідні мірила вартості цієї версії

⁶ Національний герой та його культ // ЛППМ (Берлін). — 1924. — № 10. — С. 146–149.

⁷ Петров В. Антинародництво (З циклу: Засади історії) // Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передмови та прим. В. Брюховецький. — К., 2013. — Т. 2. — С. 963–964.

історіописання, яка різюче контрастувала з космополітичним світом початку ХХ ст. з його утилітарними стандартами.

За афористичним висловом німецького філософа й історика Ернста Трьольча, неоромантики прагнули «подолати *історизм через історизм*»⁸. Та способи й засоби цього «поборювання», зокрема на теренах історіописання, вирізнялися своєю множинністю та різноманітністю. Це вело до поширення символістської естетики з її модерністськими образами, в т. ч. темами міфу, волі та волюнтаризму в історії, котра витісняла / заступала типологічні мисленнєві конструкції, що були вислідом натуралістичної програми пізнання. Типологічне представлення часто-густо набувало символічних рис, зокрема нав'язувало ідеальні чи абсолютні вартості, що продукували позачасовий сенс. У культурному і мистецькому плані неоромантизм часто поєднувався з авангардизмом, експресіонізмом, імпресіонізмом, футуризмом та символізмом.

Неоромантизм видавався вельми цікавою, привабливою та багатообіцяючою стильовою пропозицією різним європейським мислителям, оскільки створював широкі можливості для розмаїтих інтелектуальних та культурницьких мутацій. Приміром, хаотичні, розмиті засади неоромантизму спричинилися до модерної актуалізації різноманітних версій відомих політичних проектів: від консерватизму до анархізму.

Неоромантизм як стиль мислення становив неабиякий інтерес і для тогочасних інтелектуалів, які репрезентували «недержавні» чи «скривджені» нації Європи⁹. Адже неоромантичне історіописання дозволяло не тільки істотно оновити проекти «винайдення» національно-державницьких традицій, а й пошуки свого місця у системі європейського Модерну, зокрема нав'язувало розширення діапазону соціальних функцій Клію.

Таким чином, неоромантичні візії національних історій індивідуалізували та диференціювали уявлення про минувшину, акцентували увагу на її неповторності і своєрідності, абсолютизували риси унікальності, генерували нові соціокультурні імпульси, інтелектуальні зразки й світоглядні орієнтири для громадськості поневолених народів, формулювали оптимістичні настанови, врешті-решт провокували креативне, динамічне переосмислення циркулюючих теорій та концепцій.

На зламі ХІХ — початку ХХ ст. канони класичного історизму, виплекані попередніми культурними епохами, передусім добою романтизму, зазнають істотної трансформації. Швидкоплинне розширення меж соціогуманітаристики доби Модернізму кидає численні виклики самому підмурку історичного знання, який ще донедавна вважався стійким і непорушним, із психологічної, антропологічної, етнологічної, соціологічної, геополітичної, культурознавчої та інших перспектив. Ці виклики не тільки продукують поширення та перетікання різних наукових практик, дослідницьких стратегій та культурних взірців із однієї

⁸ Трьольч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем.; отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. — М., 1994. — С. 503.

⁹ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ — початку ХХ століття // М. Грушевський і українська історична наука: Мат-ли наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р.). — Львів, 1999. — С. 37–40.

сфери до іншої, а й творять простір їхньої взаємодії як своєрідний пролог до майбутньої інтертеоретичності неklasичної науки.

Масштабні соціальні й економічні метаморфози докорінно змінюють обриси модерністської культури, в яких досить виразно проступають домінуючі риси: тотальна раціоналізація і прагматизм, універсалізм та космополітизм, дегуманізація, масована соціалізація й ідеологізація і т. п. Натомість народжується й нова традиція критики культури, яку зазвичай називають ніцшеанською, часом — неоромантичною.

Саме у такому інтелектуальному й духовному річищі постають знакові прикмети пізнавальної ситуації кінця XIX — початку XX ст. на обширах соціогуманітаристики, зокрема історії: скептичне і почасти іронічне ставлення до раціональних та аналітичних конструкцій, зростаюча метафоричність наукової мови, спроби образного представлення соціального світу, нове переосмислення інтуїтивного, ідеального й індивідуального, підвищена рефлексивність щодо самої природи знання.

«Історіософічна література і *спір про історичний науковий метод поступають тепер у нову фазу*. — зазначав український історик М. Кордуба в історіографічному огляді 1898 р. — Соціологічна школа тратить своє значіння, бо метод природних наук показується непрактичним і майже неможливо приложити його до історії. З другого боку, що-раз більше симпатії знаходить погляд, що для научного оброблення історії конче потрібне знання психології і що много прояв можна пояснити лише при помочи сеї останньої. При тім замітно, що рух сей розвинувся у Франції і вона тут веде перед. В Німеччині йде дальше спір про колективне і індивідуалістичне розуміння історії, викликаний ученим Лямпрехтом»¹⁰.

Власне, йшлося про ревізію того засадного розуміння класичного історизму, яке вважалося його непорушною основою, ба навіть міцним «ядром»¹¹, себто про співвідношення індивідуального та колективного, ідеї й факту, об'єкта і суб'єкта, матеріального й ідеального у представленні минувшини. На часі постають проблеми реконцептуалізації, кардинального переформатування історичного знання, які задаються й актуалізуються модерністськими викликами, що привнесли із собою соціологізм та неокантіанство.

Наприкінці XIX — початку XX ст. український історик, вихований у традиціях позитивістських дослідницьких стратегій і, заразом, ознайомлений з інтелектуальними новаціями західної думки перебував у двоїстому становищі, позаяк реагував на наукові і суспільні вимоги кількох культурних епох.

З одного боку, український інтелектуал кінця XIX ст. формувався ще у межах позитивістського фахового вишколу, зокрема, щодо прийомів та методик вивчення джерел. Однак, з іншого боку, тогочасний учений-гуманітарій уже не міг беззастережно послуговуватися апробованими методологічними взірцями, згенерованими натуралістичною програмою пізнання, які були підважені та відкинуті цілою низкою мислителів. Натомість постало чимало концептуальних і методологічних пропозицій із різним ступенем привабливості, відмінним

¹⁰ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р.: I. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Львів). — 1899. — Т. 28. — С. 1.

¹¹ Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В. А. Брун-Цехового. — М., 2004. — С. 6.

пізнавальним потенціалом та інструментальними новаціями, котрі істотно розширили наукову уяву.

Зазвичай пізнавальну ситуацію означають як кризу класичного історизму початку ХХ ст.,¹² хоч іноді її локалізують навіть першою половиною ХХ ст., себто продовжують до завершення Другої світової війни¹³. Так чи інакше, ця ситуація продукувала гостру дилему: як не позбутися переваг раціоналізму й аналітизму і, разом, збагатити та розширити дослідницькі стратегії за рахунок ірраціональних, психологічних та інтуїтивних компонентів. Зазначимо, що введення таких складових на історичну авансцену неминуче повертало дешицу, а часом і досить вагому частку метафізичного сенсу у модерністські репрезентації світу історії, передусім на ниві діянь масових і персональних героїв.

Неоромантизм «винайшов» нового героя часів Модерну, котрий переосмислює, точніше «перевідкриває» світ соціального і культурного буття, зокрема, постулює єдність буденного і високого, матеріального й ідеального, дійсного та ілюзорного тощо. Тим-то, поняття «життя» сприймалося як первісна дійсність — цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передує поділу світу на реальне та ідеальне (А. Бергсон, В. Дільтей, Г. Зіммель, Ф.-В. Ніцше та ін.). Такий «модерністський герой» зорієнтований не стільки на пошук абсолютних цінностей, скільки на своєрідну «матеріалізацію» політичної, соціальної чи національної мрії у відповідно «спроєктованій будові» — державі, «довершеному» чи ідеальному суспільстві, релігійному культурі, витонченій культурі чи високій цивілізації і т. п.

Зрештою, тодішні колізії спричиняли цікаві інтелектуальні пошуки у контексті кардинального переосмислення і навіть ревізії інтуїтивного способу мислення, представленого відомими адептами старого чи традиційного романтизму. Приміром, неоромантизм виплекав своєрідний культ «вітальної» чи «життєвої» сили, що еманує «енергію великої людини» на історичній сцені¹⁴. Відтак осягнення практично необмеженої ірраціональної енергії й психологічної підоснови героя, котрий не тільки конструює історичне середовище, а й нав'язує мотиваційну канву великим спільнотам — політичним, соціальним та етнонаціональним, перетворюється на один із провідних сюжетів неоромантичного історіописання.

Та дослідницькі стратегії з обсягу неоромантизму виявляють та освітлюють побутування не тільки старих-нових історичних діячів — глорифікованих і сакралізованих героїв, а й їхніх контрагентів на арені минувшини — псевдо- та антигероїв, іноді у досить несподіваних і геть непривабливих ракурсах. У цьому розумінні неоромантизм спричинився до нового прочитання й потрактування героїзму та героїчного в історії. Гра дослідницької уяви, зміна контекстів представлення та мірил вартостей у неоромантичних візіях минувшини пере-

¹² *Iggers G.* The German Conception of History. — Middletown, 1968. — P. 124–127; *Мозильницький Б. Г.* История исторической мысли XX века: Курс лекций. — Томск, 2001. — Вып. 1: Кризис историзма. — С. 50–53; *Стельмах С.* Исторична наука в Україні епохи класичного історизму XIX — початок XX століття / Відп. ред. А. Слюсаренко. — К., 2005. — С. 269–270.

¹³ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Наук. ред. М. Г. Крикун. — Львів, 2007. — С. 32.

¹⁴ *Яковенко Н.* Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 89, 94.

сувають, а то й зовсім відкидають / розмивають межі між героїчним і тривіальним, звитяжним та буденним, славетним й утилітарним і т. п. Колишні герої раптово перетворюються на пересічних діячів, що репрезентують прагматичні інтереси станів чи політичних партій, а не магістральні національні чи соціальні устремління.

Якщо взяти до уваги ще й легітимаційну програму національного історіюписання на зламі XIX–XX ст., зокрема його етнополітичну спрямованість на освячення історичного буття українства в часі та просторі, то привабливість неоромантичної репрезентації минувшини видається вповні очевидною й зрозумілою з перспективи дослідницьких практик низки українських істориків. Тим паче, що останні дозволяли сполучати різноманітні стильові елементи, методологічні стратегії, культурні зразки, світоглядні орієнтири, пізнавальні взірці, політичні вподобання й ідеологічні настанови тощо.

Проте позірна звабливість неоромантичних візій продукувала і низку викликів, насамперед ініціювала пошук дієвих і гнучких інструментів, які дозволяли включити інтуїтивні та ірраціональні складові, проте й не відкинути і вже звичні, фактично унормовані аналітичні процедури у дусі позитивістського сцієнтизму. Означені проблеми тою чи іншою мірою представлені у текстах низки українських істориків, зокрема, у студіях Степана Томашівського та В'ячеслава Липинського.

6.1. Образ як метафора. Українська минувшина у галицькій апології С. Томашівського

На науковій авансцені С. Томашівський з'явився як один із найвідоміших і, заразом, найталановитіших учнів Львівської чи Галицької історичної школи М. Грушевського¹⁵. Недаремно він став членом НТШ ще за студентських часів¹⁶. Науковий дебют С. Томашівського здебільшого пов'язують зі студіюванням доби Хмельниччини, хоч і з досить специфічного, галицького ракурсу¹⁷. Вочевидь, ця проблематика постала під інтелектуальним впливом М. Грушевського. Тому тодішні праці історика-початківця часом розглядають як продовження «народницької концепції» його вчителя¹⁸.

1896 р. С. Томашівський, якому ледве виповнився 21 рік, уперше виступає з доповіддю на Історично-філософській секції НТШ¹⁹. Відтак у ранніх розвідках молодого дослідника віднаходимо вдячні згадки про М. Грушевського²⁰. Одна з перших великих праць, фактично міні-монографія С. Томашівського «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» (1898), принаймні за назвою, витримана у руслі тогочасних зацікавлень М. Грушевського.

Однак, С. Томашівський у жодному разі не задовольнився становищем одного з найперспективніших учнів Галицької школи М. Грушевського. Вважають, що від 1907–1909 рр. взаємини між ними постійно погіршуються, а протягом 1911–1913 рр. — переходять у відкриту конфронтацію²¹. Втім, ще 1907 р. С. Томашівський гостро полемізує з В. Мільковичем й завзято обороняє німецькомовний переклад першого тому «Історії України-Руси» — «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes» (Leipzig, 1906. — Bd. 1)²². В. Дорошенко у листі до М. Грушевського від 25 грудня 1911 р. розглядає С. Томашівського як автора скандальної статті «Наша політика. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського»²³.

¹⁵ *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). — Б.м., 1985. — С. 56; *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) // УІ. — 2007/2008. — Т. 44/45, № 3/4, 1/2. — С. 222.

¹⁶ *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.): Монографія. — К., 2006. — С. 100.

¹⁷ *Бортняк Н.* Степан Томашівський: початки наукової та громадської праці до 1911 // УВМ. — Київ–Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 98.

¹⁸ *Потульніцький В.* Чи все щастя в соборності? // Старожитності. — 1994. — № 5/6. — С. 6.

¹⁹ *Крип'якевич І.* Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // ЗНТШ (Львів). — 1991. — Т. 222. — С. 395.

²⁰ *Томашівський С.* Матеріали до історії Хмельниччини // ЗНТШ (Львів). — 1896. — Т. 14. — С. 1; *Його ж.* Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Там само. — 1898. — Т. 23/24. — С. 1.

²¹ *Бортняк Н.* Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука. — С. 188–191; *Винар Л., Пшеничний Є.* Передмова // *Грушевський М.* Наша політика / [Томашівський С.] Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського / Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л. Винара, Є. Пшеничного. — Нью-Йорк–Дрогобич, 2003. — С. 17, 23.

²² *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. Р. Пиріг. — Київ–Дрогобич, 2008. — С. 93–94.

²³ Листування Михайла Грушевського [з М. Біляшівським, Ф. Вовком, В. Дорошенко та В. Липинським] / Ред. Л. Винар; упор. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. — Київ–Нью-Йорк, 2001. — С. 252.

Що спонукало галицького вченого до розриву з М. Грушевським достеменно невідомо. Сам С. Томашівський закидав йому «невимовне честолюбство» та «недооцінювання галицького українства»²⁴. Але на схилі життя галицький історик називав ці взаємини з М. Грушевським трагічними, хоч і вважав, що за свої хибні кроки «вже вдєсятеро відпокутував»²⁵. Адже конфлікт 1913 р. назавжди заплямував репутацію галицького інтелектуала як громадського діяча, попри його поважне реноме як авторитетного історика й блискучого публіциста.

Скажімо, І. Крип'якевич подає у спогадах доволі контрастну замальовку С. Томашівського як історика і, водночас, громадського та політичного діяча. «Це була людина, — згадує І. Крип'якевич, — в якій мішалися позитивні і негативні риси. Як історик він працював багато над собою, і його роботи давали вищий тип, як інші праці його сучасників; так, наприклад у виданнях актів (Жерела до історії України-Руси, т. 7) знати було його методичне вироблення, праця про похід Хмельницького на Галичину 1648 р. — це, може, найкраща робота цього типу. Мав він широке знання західноєвропейської літератури... Негативною рисою його було намагання відіграти політичну роль — він почав зв'язуватися з австрійською політикою, пізніше кокетував клерикалів і поляків, ішов по лінії реакції — *робив враження політичного кар'єриста*»²⁶.

Можливо, молодий С. Томашівський на той час мав і власні амбітні плани. Тим більше, що після складання повноважень М. Грушевським 1913 р. він став фактично в. о. голови НТШ. Л. Винар в одній із праць обстоює думку, що С. Томашівський керувався «незрозумілою патологічною ненавистю» до свого колишнього вчителя²⁷. Натомість О. Лотоцький уважає, що цей конфлікт певною мірою спричинила авторитарна вдача самого М. Грушевського²⁸. Вірогідно, певну роль у цьому конфлікті відіграли й інші мотиви, як-от політичні, ідеологічні, інтелектуальні, культурні та психологічні, пов'язані з галицьким етно- та соціокультурним середовищем.

Тема галицьких обширів лейтмотивом пронизує майже всі довоєнні тексти С. Томашівського, зокрема висуває його зацікавлення міжнародними, міжнаціональними та міжстановими взаєминами з перспективи цього регіону, які часом підносяться до загальнонаціонального масштабу. Саме ідея виключної ваги етнографічної території чи історичного простору в українській минувшині, виплекана завдяки культурним, духовним, освітнім, політичним та громадським практикам на теренах Галичини, спричинилася до формації світосприйняття та поглядів цього вченого-гуманітарія.

Не випадково ще в рецензії 1900 р. на знамениту брошуру М. Міхновського «Самостійна Україна» С. Томашівський наголошує, що у «змаганнях різних націй до свободи показалися два головні напрями, т. зв. історичний і суспільний.

²⁴ Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад // УІ. — 1972. — № 1/2. — С. 96–97.

²⁵ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками. — Львів, 1929. — С. 129.

²⁶ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // УКНСД. — Львів, 2001. — Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 108–109.

²⁷ Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. — Мюнхен, 1970. — С. 68.

²⁸ Лотоцький О. Діяльність Михайла Грушевського // Діло (Львів). — 1934, 30 листоп. — № 322. — С. 3.

Народи, що борються за незалежність на історичним принципі, доказують на основі дальшої або ближчої історичної минувшини своє неподільне право на якусь територію... Інша дорога суспільна. Її правило таке: кожний нарід в границях своєї етнографічної індивідуальності має право бути самостійним і політично незалежним організмом...»²⁹.

Отже, роль території — історичної чи етнографічної видавалася автору наведеної сентенції, якщо не визначальною, то принаймні вагомою вже на зорі його наукової та громадської діяльності. Заразом С. Томашівський був упевнений, що Австро-Угорщина на початку ХХ ст. торує новий політичний шлях, який пов'язаний із демократизацією конституційного устрою, що наближався до федерації народностей. Цю думку споглядаємо у його коментаріях до перекладу кількох розділів із відомої студії французького вченого Ш. Сеньобоса «Політична історія сучасної Європи»³⁰.

Зауважимо, що саме з означеної перспективи молодий інтелектуал розглядав перспективи громадських та політичних акцій на галицьких обширах. Відтак становище С. Томашівського як українського і, водночас, галицького науковця нав'язує йому незвичайні контексти висвітлення переломних подій, явищ та процесів національної історії, таких як Хмельниччина, українсько-шведський альянс часів І. Мазепи, доба Галицько-Волинської держави, Галичина та Центральна-Східна Європа тощо. Тим паче, що С. Томашівський вільно володів низкою європейських мов. Приміром, він записався до угорського полку, коли служив в австрійській армії (1898–1899), щоб вивчити угорську мову³¹.

Видається, що С. Томашівський сприймав і конструював розгортання минувшини з дещо осібною, себто, галицького масштабу. Його історична візія значною мірою відображала автономістські устремління галичан в імперії Габсбургів³². Це творило своєрідну авторську рефлексивність, порівняно із загальним інтелектуальним річищем української історіографії початку ХХ ст. Проте світосприйняття та погляди С. Томашівського як українського дослідника з виразним галицьким рефреном на межі двох культурних епох та неабиякими інтересами щодо тодішньої сучасності не тільки задавали відповідну канву у концептуалізації історичного матеріалу, а й спонукали його до інструментальних експериментів.

«Обдарований незвичайно логічним умом, умів і минуле власного народу і світові події вклати в прозорі формули і виводити з них консеквентні висновки для сучасної хвилі. Історію він уважав одним з засобів для зрозуміння і оцінки життя, — сам мав усе політичні аспірації і не раз вагався, що важніше — писати історію чи її творити», — так схарактеризував цього українського інтелектуала І. Крип'якевич³³. У бібліографічній замітці на одну з довоєнних моно-

²⁹ С. Т. [Томашівський С.] Рец. на кн.: Міхновський М. Самостійна Україна: промова. — Львів, 1900. // ВУ: 36. (Нью-Йорк). — 1971/1972. — № 65/66. — С. 75. Вперше рецензія С. Томашівського опублікована: Молода Україна (Львів). — 1900. — № 6. — С. 239–242.

³⁰ Томашівський С. Пояснення й доповнення // Сеньобо Ш. Австрія в ХІХ ст. / З фр. пер. С. Томашівський. — Львів, 1901. — С. 102.

³¹ Халак Н. Степан Томашівський — дослідник історії Угорщини // Хроніка — 2000. — К., 2011. — Вип. 3 (89): Україна — Угорщина. — Ч. 2. — С. 61.

³² Зубрицький І. Степан Томашівський — дослідник державницького напрямку в українському історіописанні // Мандрівець (Тернопіль). — 2012. — № 3. — С. 32–36.

³³ Крип'якевич І. Степан Томашівський: (некролог) // ЗНТШ (Львів). — 1931. — Т. 151. — С. 227.

графій галицького дослідника І. Крип'якевич вирізняє прикметну рису його історичного письма — багатство аналогій до «теперішнього життя нашого, особливо в Галичині»³⁴.

Зазначимо, що настанови молодого С. Томашівського щодо студіювання мистецтва виявляють певну амбівалентність його дослідницьких устремлень. Зокрема він обстоює думку про потребу вивчення «людського життя з усіх боків», яку розглядає як засадну вимогу «найновішої фази історичної науки»³⁵, а також неодноразово наголошує на психологічній підкладці різних явищ і подій. Наприклад, закидаючи письменнику М. Старицькому спотворення образів історичних осіб у його драмі «Богдан Хмельницький», учений зазначає, що «кожний історичний твір мусить мати душу того часу, котрий автор виводить перед очима читача»³⁶. Водночас у його працях фігурують і звичні позитивістські критерії щодо означення мистецтва, зокрема теза про її оцінювання з перспективи «загального історичного поступу»³⁷. Проте, обстоюючи ідею поступу, історик наголошує на її культурній та політичній підоснові³⁸, себто постулює дещо відмінне мірило вартості.

У монографії «Угорщина і Польща на початку XVIII в.» С. Томашівський представляє поступ як ідею перетворення, яка змагається на історичній авансені з ідеєю збереження чи консерватизму³⁹. Схоже, що автор, хоч і висловлює свою прихильність щодо конечності поступу, проте не абсолютизує цю ідею. Подібну суперечливість помічаємо і у різних семантичних шарах текстів С. Томашівського, котрі, як правило, досить добре структуровані у вигляді викінчених смислових фрагментів та вирізняються виразно окресленими каузальними зв'язками.

Передусім, упадає в око демонстративна доказовість, залізна послідовність, пояснювальна зорієнтованість, логічне оцінювання, висока абстрагованість та термінологічна насиченість навіть у тих його розвідках, які мають, здавалося б, досить вузьку чи локальну проблемну спрямованість, як-от вступ до видання певного комплексу джерел, висвітлення, аналіз, інтерпретація та коментування свідчень зарубіжних сучасників щодо знакових подій і процесів, рецензійна стаття чи бібліографічні нотатки, присвячені конкретній праці і т. п.

Отож у студіях С. Томашівського часто-густо вживаються терміни, які походять із латинської та західноєвропейських мов, мають багатшаровий зміст і продукують добре окреслені й точні смисли. Здебільшого ці дефініції представляють той чи інший суспільний стан, відображення перебігу якогось явища чи його прикмет, тобто, скеровані на відтворення динамізму світу мистецтва, ілюстрацію метаморфоз певної структури, особливостей пізнавального процесу тощо. Тому у його текстах рясно циркулюють поняття на кшталт: «аберація» (ухил), «апріорний» (попередній), «евентуальний» (можливий), «консеквент-

³⁴ [Крип'якевич І.] Рец. на кн.: Томашівський С. Перший похід Хмельницького в Галичину. — Львів, 1914. — 136 с. // ІУ (Львів). — 1914, 1 лют. — № 2. — С. 38.

³⁵ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. — С. 2.

³⁶ Його ж. Рец. на кн.: Старицький М. Богдан Хмельницький. Історична драма в 5 діях і 6 одмінах, з апофеозом. К., 1897 // ЛНВ. — 1898. — Т. 4, № 10. — С. 13.

³⁷ Його ж. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. — С. 124.

³⁸ Томашевский С. Угорская Русь // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. — Пг., 1916. — Т. 2. — С. 421.

³⁹ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. — Львів, 1909. — С. 63

ність» (послідовність, систематичність), «констеляція» (збіг обставин), «релятивний» (відносний), «спорадичність» (випадковість), «еманація» (виділення, витікання), «конвенціональний» (відповідний, умовний), «обсервація» (спостереження) і т. п.

Утім, попри очевидну схильність автора до логіко-аналітичних і раціональних взірців мислення, у його студіях побутує й чимало метафоричних виразів, образних порівнянь і психологічних характеристик, патетичних оцінок, в яких угадуємо ірраціональні та інтуїтивні мотиви. Відтак він вважає, що широкі королівщини в Галицькій Русі містили «багатий вибуховий матеріал»⁴⁰, означає ситуацію на галицьких теренах у 1648 р. як «мареву грізного протесту»⁴¹, пов'язує побутування тодішніх галицьких соймиків із «гордим та безжурним струменем життя»⁴², оцінює Хмельниччину то як «велику кризу Русі-України»⁴³, то як «нову катастрофу»⁴⁴, називає шведського короля Карла XII «зловіщим янголом України»⁴⁵, укладений ним Альтранштетдтський мир 1706 р. з Річчю Посполитою, що спричинився до зречення з престолу польського короля Августа II Сильного — «рішучою хвилею в цілій драмі»⁴⁶, а Полтавську битву 1709 р. — «великою історичною трагедією України»⁴⁷.

І. Борщак якось зауважив, що С. Томашівський — «письменник з народження вмів поєднувати *точність з пристрастю, логіку й розум з динамічним викладом*»⁴⁸. Марія Томашівська — друга дружина історика, згадувала про його тонке відчуття стилю⁴⁹.

Зрештою, у бібліографічних нотатках та рецензійних розвідках неодноразово споглядаємо коментарі С. Томашівського щодо архітекτονіки та стильової довершеності / невикінченості тих чи інших текстів. В одній із таких заміток він закидає М. Кордубі «через міру академічну» форму його монографії⁵⁰. Натомість в іншій рецензії галицький історик пише про «незрівняну принаду французького викладу» у студії професора Жюля Гея⁵¹.

Первісна формація С. Томашівського як інтелектуала відбувалася під потужним впливом М. Грушевського, проте його скептичне, іноді навіть негативне

⁴⁰ Його ж. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. — С. 99.

⁴¹ Його ж. З життя галицько-руських соймиків 1648–1649 // ЖУР. — Львів, 1898. — Т. 4: Матеріали до історії Галичини. — Т. 1: Акти з р.1648–1649. — С. 8.

⁴² Там само. — С. 1.

⁴³ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. — С. 3.

⁴⁴ Його ж. Погляд на стан людности Львівської землі в половині XVII ст. // ЖУР. — Львів, 1901. — Т. 5: Матеріали до історії Галичини. — Т. 2: Акти з р.1649–1651. — С. VII.

⁴⁵ Його ж. Із записок Каролинців про 1708/9 р. // ЗНТШ (Львів). — 1909. — Т. 92. — С. 67.

⁴⁶ Його ж. Листи Петра Великого до А. М. Сінявського // ЗНТШ (Львів). — 1909. — Т. 92. — С. 198.

⁴⁷ Його ж. Словацький висланник на Україні (1708–1709). — Львів, 1906. — С. 1.

⁴⁸ [Борщак І. К.] С. Томашівський — історик: (До 20-річчя з дня його смерті) // Україна (Париж). — 1951. — № 6. — С. 435.

⁴⁹ Спомини Марії Томашівської // С. Томашівський: Історик, політик, публіцист. — Львів, [1931]. — С. 51.

⁵⁰ С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: Кордуба М. Західне пограничне галицької держави між Карпатами та долини Сяном. — Львів, 1925 // Політика (Львів). — 1926, 5–20-го лют. — № 3/4. — С. 58.

⁵¹ С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: Gay J. Les Papes du XI-e siècle et la Chrétienté. — Paris, 1926 // ЗЧСВВ (Жовква). — 1927. — Т. 2, вип. 3/4. — С. 450–451.

ставлення до народних рухів простежується вже у ранніх текстах. Приміром, ці мотиви споглядаємо у полемічній розвідці 1906 р., в якій він звинувачує у плагіаті письменника В. Будзиновського — автора популярної брошури, складеної на підставі розвідок С. Томашівського⁵².

«Таку популяризацію з заохотою до наслідування несвідомих, некультурних та фатальних у результаті рухів як Галицька Хмельниччина, уважаю шкідною для політично-соціального дозрівання нашого народу», — підкреслює історик⁵³. Пізніше в одній із ремінісценцій автор зауважить, що «від самого початку, від коли як молоденький студент почав студіювати ті часи, мав завсігди критичне око на деякі сумні боки Хмельниччини й очевидні хиби її героя»⁵⁴.

Врешті-решт, С. Томашівський постійно апелює до образів різних явищ, процесів, осіб, територій та навіть до образів наукових студій, персонального доробку тих чи інших учених зокрема та історичної науки загалом. Відзначимо, що цим терміном активно послуговувався і М. Грушевський. Зокрема, у вступі до першого тому «Історії України-Руси» останній наголосив, що його «праця має подати образ історичного розвитку життя українського народу»⁵⁵. Ця метафора побутувала й раніше у писаннях низки істориків-романтиків.

Та у випадку з С. Томашівським йдеться не про стару романтичну палітру, що презентує, переважно, просторово-часовий колорит минушини та відповідні морально-етичні і мистецько-естетичні ідеали. Натомість ведеться про своєрідні конструкції різних зрізів історичного буття чи пізнавального процесу, котрі в авторському представленні не є ані вповні раціональними й аналітичними, ані цілковито ірраціональними та ідеалістичними, себто сполучають різноманітні мисленеві елементи. Тим більше, що С. Томашівський як учений вирізняється підвищеною рефлексивністю щодо вжитого інструментарію, порівняно зі своїм наставником — М. Грушевським, зокрема стосовно циркуляції поняття «образ».

Скажімо, конструюючи образ «політично-суспільних рухів Галицької Русі» С. Томашівський наголошує на його системності⁵⁶, тобто на певній логіці розгортання та репрезентації, ба навіть на структуризації. «Хотючи подати якийсь суцільний образ наслідків козацько-польської війни для Галичини, оглянемо пізніше життя цього краю з трьох боків: 1) з боку юридичного, 2) економічного, 3) політичного — і тоді скажемо свою думку про значіння й вагу сих подій в історії галицько-руського народу», — зазначає історик⁵⁷.

С. Томашівський вважає, що представлення будь-якого образу зі світу історії спирається на наявні джерела, зокрема творення «правдивого образу» Угорської Русі⁵⁸. На його думку, «історія — се не глина до ліплення всяких фігур, вона

⁵² Будзиновський В. Хмельниччина в Галичині на підставі матеріалу зібраного і обробленого д-ром Ст. Томашівським. — Львів, 1906. — 45 с.

⁵³ Томашівський С. Як се назвати? (Причинок до історії наших літературних звичаїв) // ЛНВ. — 1906. — Т. 36, №12. — С. 506–507

⁵⁴ Його ж. Про ідеї, героїв і політику. — С. 32.

⁵⁵ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1 [репринт 3-го вид.]. — С. 1.

⁵⁶ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. — С. 4.

⁵⁷ Там само. — С. 124.

⁵⁸ Томашівський С. Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики. Рец. на кн.: Balogh P. A népfajok Magyarországon, 1902; A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902 // ЗНТШ (Львів). — 1903. — Т. 56. — С. 2.

має певні права, що їх не можна порушати і домагається, щоб кожний, хто лиш із нею має діло, хоч трохи познайомився з нею»⁵⁹. Причому цю настанову вчений поширює навіть на художню творчість.

Але С. Томашівський усвідомлює й релятивність та умовність витворення образу на підставі певних джерел. Зокрема, він відзначає, що перепис 1851 р. подає лише «*можливий образ національних територій Австро-Угорщини*»⁶⁰ чи згадує про передумови, які роблять «*можливим загальні висновки, що подадуть нам доволі докладний образ стану людності Львівської землі*»⁶¹.

Галицький інтелектуал тримається думки, що відтворений образ минулого не завжди правдиво відтворює дійсність⁶². Із такої перспективи образ постає як вислід низки дослідницьких методів та процедур, передусім, критично-аналітичного спрямування. Що ж дозволяють здобути пізнавальні можливості образу як дослідницького інструменту, принаймні, за авторським прочитанням джерел?

Найперше призначення цього поняття, яке впливає з текстів С. Томашівського, полягає у функціях розрізнення й диференціації або, навпаки, генералізації і систематизації уявлень щодо низки явищ, процесів, подій зі світу історії за принципом загальне / особливе / виняткове. Відтак автор наголошує, що «*розглядаючи образ народних рухів по правім боці Дністра, бачимо певні відрубні від себе групи, що становлять окремі круги, осібні території, відділені від себе географічним положінням*»⁶³. Але вчений не обмежується цим узагальненням, а підносить його до масштабу причин розгортання «народних рухів» на різних територіях, зокрема обстоює думку про домінацію релігійно-національних мотивів, порівняно з соціальними устремліннями у Дрогобичі⁶⁴.

Проте образ є не тільки засобом, зорієнтованим, як правило, на генералізацію / диференціацію уявлень, оскільки містить низку аксіологічних елементів, безпосередньо пов'язаних із особою автора-дослідника. У певному сенсі той чи інший образ є сконструйованим мірилом вартості щодо оцінювання не тільки подій, а й цілих історичних епох, зокрема в контексті певної території, в даному випадку — Галичини у добу Хмельниччини.

«Отсе бачили ми доволі докладний образ руїни серед населення краю і він буде найкращою мірою того економічного, політичного і національно культурного упадку, який дуже сумно проявився у Галичині після великої української революції. Для Наддністрянської України вона принесла розбурханне умів і незмірно скорий розвиток життєвих сил та культурних змагань — хоч на якийсь час; для Підкарпатської України був се початок фатального упадку і зловіщої мертвоти на більш, ніж дві сотні літ», — відзначає автор⁶⁵.

Виглядає, що С. Томашівський послуговується витвореним образом як самобутнім масштабом, для протиставлення «життєвих сил» в одному місці, їх

⁵⁹ Його ж. Рец. на кн.: *Старицький М. Оборона Буші. Історична драма в 5 діях і 6 одмінах за часів Хмельниччини* (Києвская старина. — 1899. — № 3–4) // ЛНВ. — 1899. — Т. 8, № 10. — С. 145.

⁶⁰ Його ж. Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси, тепер і давніше // ЗНТШ (Львів). — 1905. — Т. 67. — С. 17.

⁶¹ Його ж. Погляд на стан людності Львівської землі... — С. XIII.

⁶² Його ж. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). — Львів, 1914. — С. 34.

⁶³ Його ж. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. — С. 36.

⁶⁴ Там само. — С. 65.

⁶⁵ *Томашівський С.* Погляд на стан людності Львівської землі... — С. LII.

«фатальному упадку» в іншому закутку сцени історичного дійства. Більше того, вчений уводить та синтезує в образі різні вектори історичного буття: економічний, політичний, культурний, психологічний, соціальний, духовний і т. п. Зрештою, у такій репрезентації «образ» як дослідницький інструмент набуває прикмет майже ідеальної конструкції, себто уявного «майданчика», на якому моделюється минувшина.

Схожі контексти вживання образу як метафори споглядаємо і в інших працях С. Томашівського, зокрема щодо пізнавального процесу. У великій і досить цікавій розвідці про В. Антоновича С. Томашівський навіть подає своєрідну прерамбулу про стан українського історіописання середини XIX ст., у контексті якої оцінює свого великого попередника. «Не місце тут подавати докладний образ стану української історичної науки перед виступом нашого ученого, та кілька головних точок може бути деяким мірилом пізнішого й нинішнього стану»⁶⁶.

Таким чином, образ відіграє роль своєрідного масштабу, точніше маркера в дослідницькій уяві, зокрема виступає як певна цінність (міра, мірило), котре нав'язує оціночне ставлення з перспективи чогось загального, фронтального до одиничного, неповторного. Тож інструментальне призначення образу якраз і полягає в тому, щоб рельєфніше та виразніше відтворити й досягнути риси несхожості та навіть унікальності, надати їм аксіологічного сенсу! Власне, С. Томашівський уживає образ для конструювання відповідного історичного масштабу, в контексті якого вибудовуються, тлумачаться й оцінюються певні явища, ситуації, події, особистості, факти і т. п.

Приміром, С. Томашівський виводить образ міжнародної політики початку XVIII ст., щоби показати несприятливі передумови для українсько-шведського альянсу за часів І. Мазепи. «Серед яскравого образу тодішньої європейської політики виступає й Україна — останній раз вона бере участь в європейській політичній боротьбі, участь — найвизначнішу від часів Хмельницького. Результатом її було вичеркнення України з ряду політичних чинників в Європі; а за тим — *страшна реакція в національній життю на ціле століття*», — відзначає автор⁶⁷. В іншій студії він наголошує, що «*гетьман (І. Мазепа. — Авт.) почав велику політичну гру і поставив усе на одну карту: серед дуже неприхильних обставин він нав'язав зносини і перейшов на бік Карла XII*»⁶⁸.

Зауважимо, що С. Томашівський доволі добре уявляє й гносеологічну природу образу, зокрема простежує у ньому сполучення як суб'єктивних, так і об'єктивних прикмет. Зокрема, він зосереджується на відмінних образах України-Гетьманщини середини XVII ст. та початку XVIII ст., які представлені в записках чужинців: Павла Халебського — сина антиохійського патріарха Макарія й Даниеля Крмана — протестанта-лютеранина, словацького посланника до шведського короля Карла XII.

«Яка величезна різниця між ентузіазмом для української культури половини XVII ст. з неприхильним зображенням культурного занепаду, майже варварства тієї ж самої країни, тільки півстоліття пізніше! Певно, *неоднаковість цих обох образів до певного ступеня тільки суб'єктивна*: інакше дивився на Україну

⁶⁶ *Його ж.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (3 нагоди ювілею) // ЛНВ. — 1906. — Т. 33, № 1. — С. 42.

⁶⁷ *Його ж.* Угорщина і Польща на початку XVIII в. — С. 12.

⁶⁸ *Його ж.* Із записок Каролинців про 1708/9 р. — С. 73.

й її людей азійський православний духовний, а інакше середньоєвропейський протестант; *та ще більше певне й те, що ці образи дійсно неоднакові об'єктивно*», — підкреслює С. Томашівський⁶⁹. У подібному сенсі авторські спостереження прокоментував і В. Доманицький, який зауважив, що на ці два образи свідчать про велику перемену «мало не варварство — замість культурности, за яких півстоліття!»⁷⁰.

Ба більше, С. Томашівський тримається думки, що творення чи конструювання образу значною мірою залежить від відповідного ракурсу або контексту висвітлення минушини. Недаремно, згадуючи про майбутнього трансільванського князя Ференца II Ракоці, історик відзначає, що «інакше виходить образ, коли беремо його як чоловіка; інакше знов, коли оцінюємо його політичну роль»⁷¹. Автор навіть наголошує на тій суттєвій різниці, котра пролягає між образами блискучого й амбітного угорського аристократа та невдачливого і майже безпомічного провідника антигабсбурзького руху.

Поняття «образ» виступає й тим інструментом, послуговуючись яким С. Томашівський порушує тему героїзму в історії, хоч і у досить своєрідному розумінні — побутування псевдогероїв на підмостках минушини. Зокрема, він акцентує увагу на персональних прикметах знаних «національних героїв» Польщі та Угорщини початку XVIII ст.

Наприклад, образ Ференца II Ракоці як національного провідника С. Томашівський представляє загалом у негативному світлі, позаяк вважає, що він позбавлений відповідних якостей: «*Та у нашого героя всього того дуже маленько*. Як політик він зовсім пасивний, рефлекс французької політики, який поза рами зачеркнені інтриганкою французькою дипломатією не виступив й одним щасливим кроком. Недостача самостійности, політична наївність і дивний оптимізм, брак швидкости й рішучости в орієнтованю, а кріпкої волі й енергії в діланю, недостача умілости відділяти головне від бічного, важне від другорядного, та незнання людей, лихий їх добір і невмілість панувати над ними — отсе головні перепони в успішності його справи», — зауважує автор⁷².

Крім того, С. Томашівський зіставляє постаті Ференца II Ракоці та познанського воєводи, майбутнього польського короля Станіслава Лещинського. Він вважає, що ці політичні діячі «мають між собою багато схожого не тільки в історичній долі, а навіть в особистім характері: оба молоді, інтелігентні, доволі освічені і літерати, оба філософічної вдачі, оба безмірно амбітні, оба без енергії та сильної волі, оба однаково цілують руку, що їх зробила вигнанцями з рідного краю — оба стали знярядом противісторичних течій, причинилися до руїни власних країв та для обох пізніша традиція була ласкава: *оба стали національними героями, оба однаково несправедливо*»⁷³. Ці авторські замальовки тою чи

⁶⁹ Його ж. Словацький висланник... — С. 44–45.

⁷⁰ Доманицький В. Рец. на ст.: Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1708–1709) (Науковий збірник, присвяч. проф. Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). — Львів, 1906. — С. 301–345) // НГ. — 1906. — № 7. — С. 153.

⁷¹ Томашівський С. Угорщина і Польща на початку XVIII в. — С. 75.

⁷² Там само. — С. 79.

⁷³ Там само. — С. 66.

іншою мірою співзвучні думкам О. Субтельного про керівників антироялістських рухів на теренах Східної Європи⁷⁴.

У схожому контексті С. Томашівський розглядає й образ приятеля Ференца II Ракоці — магната, графа Міклоша Берчейні, зокрема скептично оцінює його впевненість у перемозі «угорської справи». «Та ся прикмета менше означала сильну, непереможну індивідуальність, як більше незмірно впертого і фанатичного чоловіка, повного егоїзму і зарозумілості, хоч обдарованого великим, без сумніву, розумом. — стверджує вчений. — *Що се не герой, перед яким чуємо мимовільну пошану, без огляду на його особисті хиби, про се свідчать згідно голоси сучасників*»⁷⁵.

Помітну роль С. Томашівський відводить і психологічній підоснові образів різних історичних осіб. Зокрема, він демонструє «політичний і психічний підклад зносин Петра В[еликого] з гетьманом Сінявським»⁷⁶, згадує про «орієнтальні ефекти»⁷⁷, котрі справили неабиякий вплив на ексцентричну дружину «слабодушного гетьмана» тощо. В іншій студії дослідник висвітлює психологічну зумовленість «гіпокризії (двоєдушності. — Авт.) Ракоці»⁷⁸.

Та найголовніше те, що представлення зазначених образів виявляє цікаву рису С. Томашівського як історика, а саме — його схильність оцінювати діячів минувшини з перспективи виняткових якостей, потрібних для досягнення устремлінь, мрій, почувань, настроїв соціальної / національної спільноти, себто формації героїзму (воля, енергія, сила, здатність до панування, ореол непережності чи виключності, незвична пошана сучасників і т. п.). Вони виказують ірраціональні, інтуїтивні складові мислення, а за великим рахунком — неоромантичні мотиви, котрі простежуємо у багатьох текстах ученого.

На цьому місці варто докладніше спинитися на тій ролі, яку відводить С. Томашівський культурним вартостям, насамперед витлумаченню енергії. Тим більше, що метафоричні означення на кшталт «сила внутрішньої енергії»⁷⁹, «недостача сильної волі, енергії»⁸⁰, «часті зверхні війни, що забирали багато енергії»⁸¹, «скільки призбирано в краю енергії»⁸², «гляділи виходу для своєї енергії»⁸³ і т. п. буйним цвітом проступають на сторінках його історичних студій у різних контекстах. Ці вислови немовби наслідують термінологічні уподобання його вчителя М. Грушевського. Втім, на відміну від останнього, С. Томашівський представляє зазначені концепти у більш рефлексованому вигляді.

«Вічна й непропаща сила енергії, се не лише осередок життя матеріяльного світа природи, але кермує також природою людського духа. Результат її діяльності — се людська творчість в одному напрямі поступу. Сей закон бачимо в еволюції історичних культурних, а спеціально індо-європейських племен. Та

⁷⁴ *Субтельный О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. — К., 1994. — С. 9.

⁷⁵ *Томашівський С.* Угорщина і Польща на початку XVIII в. — С. 81.

⁷⁶ *Його ж.* Листи Петра Великого... — С. 202.

⁷⁷ Там само. — С. 201.

⁷⁸ *Томашівський С.* Угорщина і Польща на початку XVIII в. — С. 78.

⁷⁹ *Його ж.* Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. — С. 6.

⁸⁰ *Його ж.* Угорщина і Польща на початку XVIII в. — С. 59.

⁸¹ Там само. — С. 26.

⁸² Там само. — С. 45.

⁸³ Там само. — С. 85.

сама фізична сила дає то світло, то тепло, та виконує працю, залежно від обставин, серед яких положена матерія. Подібно й непропаща енергія людського поступу культури викликає різні явища залежно від того, серед яких обставин поставлена людська громада», — зазначає С. Томашівський⁸⁴.

Така авторська сентенція виказує не тільки вповні очевидні віталістичні впливи, а й демонструє неоромантичне сполучення і, заразом, опозицію матеріальної й ідеальної площини у двоєдиній візії світу історії. Тим-то, історик розглядає націю, або, як він висловлюється, «національну індивідуальність», саме у подвійному сенсі як загальну матеріальну та психічну «спорідненість ширшої громади людей»⁸⁵.

Більше того, навіть протиборство між кочовими та землеробськими елементами С. Томашівський потрактує як змагання відмінних «життєвих сил», себто почасти наслідує старі натуралістичні вимоги позитивізму, а певною мірою — нові, на той час, віталістичні віяння. «Що було предметом боротьби між сими двома сторонами? — запитує та відповідає вчений. — Життя з його умовами. Культурна сторона домагалася для себе відповідної ширини задля чисельного зросту та спокою, задля здвигнення внутрішньої економічної сили й суспільно-політичної організації. Вона потребувала умов необхідних для культурного поступу»⁸⁶.

Забігаючи наперед відзначимо, що саме це сполучення «життєвої сили» з універсалістською настановою щодо «культурного поступу» чи «цивілізаційного поступу»⁸⁷, згодом трансформовану у вимогу культурної та політичної еволюції, видається однією з провідних ідей у творчості С. Томашівського. Саме тому автор «Етнографічної карти Угорської Русі», котру тривалий час уважали найкращою працею з цієї проблематики⁸⁸, обстоює думку, що місцеві русини, насамперед, потребують «інтенсивної культурної підмоги»⁸⁹.

У культурознавчому світлі С. Томашівський тлумачить і демографічні та міграційні процеси. Скажімо він вважає, що динаміка населення певного регіону є своєрідним «барометром» його культурного стану. «Чим густіша людність, тим більше громадиться скількість культурної енергії, інтенсивність її ділання росте поруч із чисельною силою маси, а противно як територія ділання її. Окрім того значіння культурного живчика рух людності має ще один інтерес для нас, а се для вияснення найсумнішої сторони нашого історичного життя, нашої п о л і т и ч н о ї (розбив С. Томашівського. — Авт.) немочи», — відзначає автор⁹⁰.

⁸⁴ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // ЛНВ. — 1901. — Т. 13, № 3. — С. 201.

⁸⁵ Там само. — С. 202.

⁸⁶ Там само. — С. 203.

⁸⁷ Томашівський С. Просвітні видавництва (Замітка й бажання) // Перший український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством «Просвіта» в сорокаліття засновання у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи і реферати / Зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. — Львів, 1910. — С. 96.

⁸⁸ Перша етнографічна мапа Карпатської України [про публікацію «Етнографічна карта Угорської Русі» С. Томашівського] // Свобода (Джерсі Сіті). — 1944, 19 трав. — № 97. — С. 3.

⁸⁹ Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Русі // Статті по славяноведенню / Под ред. В. И. Ламанского. — СПб., 1910. — Вып. 3. — С. 222.

⁹⁰ Його ж. Погляд на стан людности Львівської землі... — С. III.

Неоромантичні устремління споглядаємо і у семантиці текстів галицького історика. На сторінках його праць споглядаємо як традиційні, старі романтичні сув'язі на кшталт моральна / фізична сила⁹¹, так і уподібнення у душі органіцизму, в т. ч. метафоричне порівняння розпаду країн із «державною»⁹² чи «політичною смертю»⁹³ і т. п.

Та повернемося до поняття «образ», зокрема до його інструментального призначення. Прикметною рисою С. Томашівського як дослідника є те, що він уживає цю дефініцію не лише щодо історичних обширів, а й стосовно пізнавального процесу на теренах історіописання. Передусім, історик використовує образ як специфічне мірило вартості щодо оцінки наукових праць, зокрема стосовно повноти і масштабності репрезентації світу історії.

Приміром С. Томашівський вважає, що «Очерк истории украинского народа» М. Грушевського подає «якнайповніший образ історичного життя»⁹⁴. Натомість у великій рецензійній статті, присвяченій висвітленню становища угорських русинів в урядовій статистиці автор наголошує на низькому «образі наукової вартості»⁹⁵ та численних спотвореннях, а насамкінець зауважує: «Що добутий образ дуже й дуже сумний — не моя в тому вина»⁹⁶. Зазначимо, що у повоєнну добу він послуговується зазначеною метафорою й для оцінки партійної літератури⁹⁷.

Проте С. Томашівський застосовує цей термін і для представлення й аналізу історичних поглядів та навіть усього доробку В. Антоновича⁹⁸, а пізніше й стосовно ідейної спадщини М. Драгоманова⁹⁹. Зокрема, С. Томашівський розрізняє початкові й пізніші уявлення В. Антоновича щодо козацтва та вказує на їхню зв'язаність. «В сій характеристиці козацтва, в *початковім образі* залежним від поглядів у першій розвідці про початки козащини, бачимо принципіальний погляд Антоновича, висказуваний у ріжних часах, погляд якому годі відмовити правдивості», — підкреслює історик¹⁰⁰.

Однак, ця дефініція слугує не тільки для виявлення генетичного зв'язку між ідеями й уявленнями, а й для специфікації поглядів ученого, окреслення певних інтелектуальних настанов та їх впливу на репрезентацію минувшини. Зокрема, спостереження В. Антоновича щодо Київської землі за доби Великого князівства Литовського він вважає однобічними, позаяк ув'язує останні з його провідними історіософськими ідеями. Відтак С. Томашівський тримається думки, що «образ внутрішнього устрою Київщини в литовських часах вийшов ясно, пластично, але подекуди ідеалізовано його, факти освітлені одностороннє зі стано-

⁹¹ Його ж. Угорщина і Польща на початку XVIII в. — С. 15.

⁹² Там само. — С. 3.

⁹³ Там само. — С. 57.

⁹⁴ Томашівський С. Нова книжка — нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904 // ЛНВ. — 1905. — Т. 29, № 1. — С. 47.

⁹⁵ Його ж. Угорські Русини... — С. 27.

⁹⁶ Там само. — С. 45.

⁹⁷ Томашівський С. Наша чільна партія у власному зеркалі: Критичні замітки. — Львів, 1929. — С. 9.

⁹⁸ Його ж. Володимир Антонович... — № 1. — С. 39.

⁹⁹ Його ж. Трагедія Драгоманова. Кілька чудацьких думок з приводу 30-ліття його смерті (20. VI. 1925). // Політика (Львів). — 1925, 25 жовт. — № 2. — С. 29.

¹⁰⁰ Його ж. Володимир Антонович... — № 3. — С. 480.

вища провідних ідей автора, є й фактичні помилки»¹⁰¹. Натомість спробу В. Антоновича представити «одноцільний образ» матеріального життя придніпровських слов'ян, на підставі «курганних розкопів», інтерпретатор його творчості вважає невикінченим і невдалим. «Образ вийшов без сумніву інтересний, але дуже загальний і неповний — майже поверховний»¹⁰².

Зрештою, С. Томашівський уживає зазначену дефініцію у найрізноманітніших контекстах, зокрема щедро використовує її динамічну та пластичну метафоричність, яка дозволяє продукувати відмінні смисли: повнота представлення, однобічність, ідеалізація, інтелектуальне походження тих чи інших уявлень і т. п.

У 1910-х роках з'являється й кілька студій С. Томашівського, присвячених Хмельниччині, в яких робляться спроби переглянути усталені оцінки й тлумачення подій та явищ цієї доби. Наприклад, монографію «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.)» І. Крип'якевич уважав однією з найпомітніших праць з обсягу української історії середини XVII ст.¹⁰³ На думку М. Грушевського, у цій монографії проступили апологетичні мотиви щодо Хмельниччини та її провідника¹⁰⁴.

Власне, С. Томашівський під впливом тогочасних громадських та політичних практик порушує питання про можливості польсько-українського порозуміння за доби Хмельниччини. Саме у цьому сенсі він розглядає Зборівську угоду 1649 р. між гетьманом Б. Хмельницьким та польським королем Яном II Казимиром. Історик навіть проводить аналогію між Зборівським актом та краєвим законом від 14 лютого 1914 р., який постав як вислід польсько-українських перемовин.

На думку С. Томашівського, «слабкість Зборівського трактату лежала в недостатчій гарантії щодо її респектовання (розбив С. Томашівського. — Авт.), згідно втім, що ролю гаранта взяв на себе... кримський хан. Нехай би ся угода удержалася була хоч кільканадцять літ (понад 10 років. — Авт.), то легко могла-б бути зворотним пунктом в історії східної Європи. А так... Польща зазнала смертельного удару, а Україна дійшла до нещасної злуки з Московщиною, правда на принципах Зборівської угоди, однак в такій скандальній з політично правого боку формі, що лише безвихідність того становища, в якому опинився Б. Хмельницький під кінець 1653 р., може бути поясненням того нещасного кроку»¹⁰⁵. Такі передвоєнні розумування вченого незаперечно виказують помітну еволюцію його історичних поглядів.

Та переломною межею, ба навіть своєрідним каталізатором в інтелектуальній біографії С. Томашівського стає доба Першої світової війни. Вона кидає його у вир швидкоплинних подій. Відтак історик обіймає посаду заступника начальника Першого полку Українських січових стрільців, коменданта у Горонді та Страбичеві, врешті-решт члена Бойової управи у Відні¹⁰⁶.

¹⁰¹ Там само. — № 2. — С. 265.

¹⁰² Там само. — № 1. — С. 51.

¹⁰³ Крип'якевич І. Хмельниччина в новім освітленні [про монографію С. Томашівського «Перший похід Хмельницького в Галичину»] // Діло (Львів). — 1914, 5 лют. — № 26. — С. 1–2.

¹⁰⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). — С. 223–224.

¹⁰⁵ Томашівський С. «Історичний момент» // Діло (Львів). — 1914, 18 лют. — № 36. — С. 2.

¹⁰⁶ Халак Н. В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / НАН України. ІУАДГ. — К., 1999. — С. 11.

Вочевидь, С. Томашівський добре усвідомлював ті можливості й перспективи, які продукувала велика війна. Не випадково в одній зі статей воєнної доби історик зауважує: «...теперішня війна творить епоху в історії України, епоху, яку годі поки-що докладно означити; та відчуваємо її вже сильно»¹⁰⁷. Водночас помітно еволюціонують й ті акценти, які С. Томашівський розставляє у своїх текстах. Приміром, автор зазначає: «Якщо в сій світовій війні прийде хоч до частинного розв'язання українського питання в користь України, то се буде виключно на західних її землях і се розв'язка буде рішаюча для всього дальшого розвитку українського народу, не виімаючи Київ, Чернигова, Полтави й Одеси»¹⁰⁸.

Коли взяти до уваги ще і участь С. Томашівського як експерта у дипломатичній місії української делегації на Паризькій міжнародній конференції 1919 р.,¹⁰⁹ то стає очевидним, що цей досвід мусив виплекати інтелектуальні метаморфози. Тим паче що травматичний шок від поразки національно-визвольних змагань мав для галицьких інтелектуалів особливий присмак у вигляді успіху польського проекту поновлення державності.

Вважають, що погляди та світосприйняття С. Томашівського зазнали й новітніх інтелектуальних впливів, зокрема у річищі ідей В. Джемса, Г. Ферреро, О. Шпенглера та ін.¹¹⁰ Будь-що-будь, але ці військові, політичні та дипломатичні практики, а також нові інтелектуальні віяння спричинилися до швидкого переосмислення вченим історичної та культурної ролі Галичини. Відтоді галицька апологія, котра у зародковому вигляді час від часу проступала ще у його текстах довоєнної пори, перетворюється на наріжний, точніше установчий, концепт історичної візії С. Томашівського.

Таким чином, неоромантична ідея «галицького П'ємонту» набуває нового культурного, метафорично кажучи, «життєвого» імпульсу. Цей інтелектуальний поворот споглядаємо у працях С. Томашівського воєнної доби. Зокрема, варто згадати брошуру, присвячену історично-політичному огляду Галичини, в якій представлена своєрідна поетика цього простору, його етнокультурного, суспільного та політичного значення.

На думку С. Томашівського, Галицька земля «була наперед одним із угливих каменів староруської держави; дальше одною з сил, що довела сю першу передотечницю нинішньої Росії до розкладу; пнем коло котрого виросла могутня галицько-волидимирська держава — перший вислів політичного сепаратизму українських земель від московських, перша реальна основа в розвитку української національної ідеї; вона була довгий час передмурем Угорщини від монгольського варварства; страчена на річ Польщі, стала угливим каменем у будові польсько-литовської унії — сеї другої передотечниці нинішньої Росії при

¹⁰⁷ Томашівський С. Війна й Україна // ВСВУ (Відень). — 1915, 14 падолиста. — № 47/48. — С. 1.

¹⁰⁸ Його ж. «Королівство Галичини і Володимирії» // Діло (Львів). — 1916, 23 цвітня. — № 104. — С. 2.

¹⁰⁹ Звіт конгресмена Геміла з його місії до Парижа // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1919, 16 верес. — № 110. — С. 2; Шелухин С. Лист від Сергія Шелухина. Ще про українську делегацію в Парижі (16 октября 1919 р., Париж) // Там само. — 1919, 4 груд. — № 144. — С. 2.

¹¹⁰ Зайкин В. В'ячеслав Липинський як історик // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упорядн. Т. Осташко, Ю. Терещенко. — Київ-Житомир, 2007. — С. 245; Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. — К., 2002. — С. 314–317, 451–452.

розпаді Річипосполитої *отсей многоважний середньоевропейський вузловий кут і вихідні до сходу ворота* дісталися наддунайській монархії — неначе бог історії дарував їй чудесний перстень, полишаючи одначе їй самій догадатися, яке слово закляття уводить у рух таємні прикмети дарунку»¹¹¹. У цьому резюме історика споглядаємо якщо не всі, то, принаймні, більшість інтелектуальних тез і віх, які повною мірою розгорнуті у його пізніших працях.

Наведена цитата подає квінтесенцію поглядів С. Томашівського, котрі згодом були концептуалізовані й репрезентовані на сторінках низки його студій, передусім, славнозвісного нарису «Українська історія. Старинні і середні віки» (Львів, 1919). Недаремно цю роботу Н. Полонська-Василенко нарекла «першою державницькою працею» в українській історіографії¹¹², а у іншій студії зауважила, що С. Томашівський під «кутом державницької ідеології дав синтезу Княжої доби»¹¹³. Водночас Д. Багалій уважав, що ця праця цікава, передусім, з «історіософічного боку»¹¹⁴.

Зауважимо, що в «Українській історії...» С. Томашівський не тільки послуговується образом як метафорою, а й оперує ним як одним із найважливіших інструментів. Відтак він формулює мету зазначеного нарису, як представлення образу «політичного розвитку України», передусім, із перспективи творення української нації та національно-політичної ідеї.

«Щоб образ вийшов простіший і ясніший, — зазначає автор, — полишаємо сим разом на боці докладніший огляд господарського і культурного життя, маючи надію повернути згодом і до сих сторінок української історії»¹¹⁵. Таке обмеження звичайно потребувало введення певних орієнтирів та настанов як щодо сюжетів і викладу матеріалу, так і загалом стосовно архітекτονіки всієї праці.

Який же історико-політичний образ української історії конструює та репрезентує С. Томашівський?

Передусім, він виходить із означення поняття України як історичного, етнографічного та географічного простору. «Україна як зображення історичне не зовсім покривається з Україною у розумінню етнографічним, а ще менше з географічним поняттям її. — стверджує історик. — Відношення між ними можемо собі уявити як три подібні, одначе нерівні площі, наложені на себе, які покривають себе обопільно тільки частинно: перша з них найменша, третя найбільша. Тільки в останнім, географічним розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж всієї історії»¹¹⁶. Зазначимо, що в одній із публіцистичних заміток учений уточнює представлену «формулу». «Одним словом — поняття України мало має спільного з географією, а ще менш з геополітикою...», — наголошує С. Томашівський¹¹⁷.

¹¹¹ Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. — 2-е вид. — Б. м., 1915. — С. 23–24.

¹¹² Полонська-Василенко Н. Перша державницька праця з історії України (До 30-річчя виходу в світ «Історії України» д-ра Ст. Томашівського) // ДД (Філадельфія). — 1951. — № 4. — С. 14.

¹¹³ Її ж. Українська історіографія / На правах рукопису; вступ. ст. В. Янева. — Мюнхен, 1971. — С. 75.

¹¹⁴ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. — Харків, 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 246.

¹¹⁵ Томашівський С. Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. — Львів, 1919. — С. 1.

¹¹⁶ Там само. — С. 1.

¹¹⁷ Томашівський С. Під колесами історії: Нариси і статті. — Берлін, 1922. — С. 8.

На першій погляд, цей коментар суперечить тому «геополітичному масштабуванню», котре представляє автор в «Українській історії...». Адже він обстоює тезу про «образ-трикутник» історичного розвитку України — Степ, Польща та Московщина. Проте саме такий оціночний рефрен дозволяє піднести культурну та історичну роль Галичини, як географічно невеликої частини України на тлі інших етнографічних земель, до загальнонаціонального масштабу.

У цьому ж сенсі варто сприймати і заувагу С. Томашівського щодо невикінченості етнографічних обрисів українства, позаяк «образ племінного характеру України уложився що-тільки в новіших часах, себто у XVIII і XIX вв. До того часу Україна визначалася великою п е р е м і н н о с т ю (розбив С. Томашівського. — *Авт.*) племінних, расових, язикових і культурних відносин, як жадна інша країні в Європі»¹¹⁸. Такий підхід залишав відкритим питання про формуючі чинники українства як етнонаціональної та етнополітичної спільноти.

Загалом С. Томашівський постулює три провідні ідеї української минувшини: боротьба «культурно-лісової» і «степово-лугової» смуг, Заходу і Сходу, «політично-господарський контраст Півночі та Полудня»¹¹⁹. Він категорично спростовує їх «*трансцендентальну вартість*, оскільки його розумування безперечно підштовхують саме до цього потрактування. Приміром, Н. Яковенко характеризує візію С. Томашівського як «метафізичний трикутник»¹²⁰. Л. Бережна розглядає означений «трикутник» у контексті «уявної географії» початку XX ст. та міфів про національний характер і *antemurale christianitatis* (про підмурок чи оборонний мур християнства від турецько-татарського світу, монголо-татарських завоювань, натиску варварів, номадів і т. п.), що у видозміненому вигляді циркулюють і нині¹²¹.

Втім, С. Томашівський уважав, що тлумачить ці три ідеї як «синтезу ділання цілої низки матеріальних й ідеальних сил»¹²², тобто майже у позитивістському розумінні. Таке двоєдине сполучення ідеального й матеріального не тільки визначає авторську стратегію розгортання фактографічного матеріалу, себто майбутні лінії генералізації, а й висуває відповідні аксіологічні складові. Як і у довоєнних текстах С. Томашівського, образ виконує як звичну функцію масштабування історичної авансцени, так і її ціннісного маркування.

«У зрозумінню згаданих вище провідних ідей лежить і відкриття мірила вартості (*Wertmasstab*) в українській історії. — наголошує вчений. — Все те, що ішло по лінії сих ідей — було позитивне, творче, корисне; все супротивне — негативне, деструктивне і шкідне. Здобування землі, відокремлення від “руськості”, витворення окремої національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності — отсе орієнтаційні пункти для історика у розміщенні світла й тіні на його малюнку»¹²³.

¹¹⁸ Його ж. Українська історія. — С. 6.

¹¹⁹ Там само. — С. 11–12.

¹²⁰ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 334–335.

¹²¹ Бережная Л. «Украинский треугольник» Степана Томашивського (1875–1930), или об особенностях «воображаемой географии» начала XX века // *Ab Imperio*. — 2007. — № 4. — С. 196–198.

¹²² Томашівський С. Українська історія. — С. 10.

¹²³ Там само. — С. 12.

Це досить жорстке окреслення задає загальний канон викладу, позаяк намічає відповідні сюжетні лінії. С. Томашівський не просто конструює «образ української історії» з галицької перспективи, а й нав'язує його соціокультурне значення, тобто тотально формує та генералізує відповідне мірило вартості. На його думку, «політична злука двох досі ворожих собі українських країв, Галичини і Володимирії, епоховий факт в історії України — перше о л и ц е т в о р е н н я з а г а л ь н о - у к р а ї н с ь к о ї д е р ж а в н о ї і д е ї (розбив С. Томашівського. — *Авт.*) проти панрусизму, репрезентованого щораз явніше, в міру упадку Києва, суздальсько-московськими князями»¹²⁴.

Отож побутування Галицько-Волинської держави (автор називає її Галицько-Володимирською державою, ймовірно в контексті офіційного австрійського означення цього коронного краю як Королівства Галичини і Володомерії¹²⁵) подається на межі соціокультурної конфронтації Заходу та Сходу, світу матеріального, фізичного й світу ідеального, духовного, позаяк вона стає єдиним репрезентантом української ідеї. Саме з цього ракурсу висвітлюється перебіг української історії: коронація Данила Галицького та його проект хрестоносного походу на Орду¹²⁶, «фрагментарний образ» першої української держави в першій половині XIV ст.¹²⁷, релігійний розлам¹²⁸, здобування чорноморських берегів як «життєва необхідність» та «жерело козацької ідеї»¹²⁹.

В іншій праці С. Томашівський наголошує на засадній ролі західних, передусім, польських впливів у формації українського світосприйняття. «Інший образ історичних ремінісценцій, не менш інкогерентний (неоднорідний, негармонійний. — *Авт.*), видимо в українській національній психіці. Поперед усього вдарте, що в складових частинах української національної свідомости є багатство польських впливів, продуктів існування історичної Польщі — проява тим дивніша, що викоринився погляд про антитезу українства і польськості»¹³⁰.

Який же вислід репрезентації української історії з галицьким рефреном? С. Томашівський формулює відповідь на це питання з властивою йому неухильною логікою та послідовністю у розвідці «Схід і Захід. Історично-політичний нарис». Він стверджує, що «історична Україна далеко більше була скупчена на заході сучасної»¹³¹, обстоює думку про «західний характер української мови», західний «початок» чи «племінну колицу» українців¹³², «галицьку правітичну» української національної ідеї та культури¹³³.

Кінець-кінцем, С. Томашівський резюмує свої погляди у такій сентенції: «Хоч українська національна територія переважно лежить у східній половині

¹²⁴ Там само. — С. 87.

¹²⁵ *Томашівський С.* «Королівство Галичини і Володомерії». — С. 2.

¹²⁶ *Його ж.* Українська історія. — С. 103.

¹²⁷ Там само. — С. 107.

¹²⁸ Там само. — С. 132.

¹²⁹ Там само. — С. 146.

¹³⁰ *Томашівський С.* Десять літ українського питання в Польщі (Переклад стенограми відчиту уладженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12. IV. 1929). — Львів, 1929. — С. 11.

¹³¹ *Його ж.* Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика (Львів). — 1926, 5-го січ. — № 1. — С. 8.

¹³² Там само. — С. 8–9.

¹³³ Там само. — С. 10.

європейського континенту, то сама українська нація, як племінна окремішність, як культурна й політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів. Без того походження і без тих впливів, все існування української національності було-б незрозуміле щодо своєї минувшини і проблематичне щодо своєї будучини...»¹³⁴. Варто наголосити, що автор мав масштабні й амбітні плани з обсягу вивчення та популяризації галицького минулого, зокрема проекти підготовки 12-ти томної «Великої історії Галичини», видання «Дипломатарію Галицько-Володимирської держави» і Галицько-Волинського літопису¹³⁵, які так і не були реалізовані.

Проте така апологія історичної ролі Галичини не сприймалася багатьма українськими вченими. Наприклад, Д. Дорошенко був украй обурений міркуваннями С. Томашівського про виключне призначення Галичини. У листі до В. Липинського від 11 січня 1926 р. він риторично запитує: «Що це проф. Томашівський в ч. першому "Політики" за дурниці пише про наддніпрянське населення України. Зовсім не згадує сіверян (Ст. 9), чи це ігноранція, чи галицьке чванство, що, мовляв, Галичина — пуп землі української; а все інше тільки додаток?»¹³⁶. Б. Крупницький уважав невдалою тезу С. Томашівського про Галицько-Волинське князівство як першу українську державу¹³⁷.

Зауважимо, що деякі з ідей С. Томашівського постають неначе інтелектуальна предтеча відомих розумувань В. Липинського. Тим більше, що зазвичай обох інтелектуалів відносять до консервативного напрямку української політичної думки¹³⁸. Скажімо, теза С. Томашівського про змагання Заходу й Сходу, міркування про українські землі як культурне чи цивілізаційне перехрестя, виключну роль хлібороба та вояка в національній історії¹³⁹, перегукуються з ідеями В. Липинського. Зокрема, останнє положення С. Томашівського нагадує відомий соціальний типаж В. Липинського — «лицаря-хлібороба» чи «войовника-продуцента»¹⁴⁰. Низку таких спостережень, яка виявляє їх показну інтелектуальну схожість, можемо продовжити й далі¹⁴¹. Та неоромантична візія С. Томашівського, вибудована навколо апології Галичини як соціо- та етнокультурної підоснови національної історії, має суттєві, ба навіть кардинальні відмінності, порівняно з концептуалізацією української минувшини, представленної у працях В. Липинського.

¹³⁴ Там само. — С. 11.

¹³⁵ *Кревецький І.* Стефан Томашівський як історик // С. Томашівський: Історик, політик, публіцист. — С. 14.

¹³⁶ *Липинський В.* Архів. — Філадельфія, 1973. — Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. — С. 200.

¹³⁷ *Крупницький Б.* 2. Проблеми періодизації історії України. III. Наш вклад у проблему періодизації української історії // *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України / На правах рукопису. — Мюнхен, 1955. — С. 22.

¹³⁸ *Потульницький В. А.* Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). — К., 1992. — С. 109–126; *Його ж.* Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник. — К., 1994. — С. 176–206.

¹³⁹ *Томашівський С.* Українська історія. — С. 3.

¹⁴⁰ *Липинський В.* Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1995. — Т. 6, Кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — С. 408.

¹⁴¹ *Коваль Б.* Нарис життя і творчості Степана Томашівського // *Томашівський С.* Під колесами історії. — Нью-Йорк, 1962. — С. 17.

Насамперед відзначимо, що обидва українські діячі по-різному уявляли та репрезентували рух світу історії. Якщо В. Липинський був зорієнтований на циклічне представлення побутування нації у вигляді трьох циклів — демократія, охлократія та класократія, то С. Томашівський обстоював поступову, точніше еволюційну, репрезентацію минувшини.

Власне, скептицизм, який відчуваємо у повоєнних текстах С. Томашівського щодо ідеї Поступу¹⁴², так і не підважив віру вченого в культурні засади людства та їхню еволюцію. Тому порівнюючи «образ розстрою старинного світу», представлений у студії італійського історика Гулієльмо Ферреро¹⁴³, з повоєнною кризою 1920-х років, С. Томашівський однозначно пов'язує ці катастрофічні явища з руйнацією культурних і духовних основ як античного, так і тодішнього європейського суспільства¹⁴⁴. Більше того, він якось афористично відзначив, що на «суді історії» гетьмана П. Скоропадського захищатимуть найкращі оборонці в особах «Української Школи і Науки»¹⁴⁵.

Зрештою, циклізм В. Липинського походить із його соціологічного представлення минувшини, яка постає у вигляді низки структур, ієрархій, спільнот. Натомість концептуалізація С. Томашівського спирається на культурницьке, іноді соціокультурне осягнення історії, хоч автор досить часто тяжіє і до класичного факторного підходу у позитивістському дусі, котрий доповнюється віталістичними устремліннями.

Ця різниця у підходах обох учених добре простежується в їхньому потрактуванні організму та героїзму в історії. В. Липинський уважав, що «органічна сполука», приміром нація, є природним способом конструювання ієрархії / структури, що надає їй ідеального та містичного сенсу. Проте така ірраціональна репрезентація вимагала введення на сцену минулого динамічного, активного, творчого чинника — національну аристократію та її провідників — авторитетів із перспективи сучасності та історичних героїв із відповідного ракурсу минувшини у кризові, переломні епохи. Зокрема, він обстоював думку, що «таким героєм для всіх Українців єсть в першу чергу Богдан Хмельницький». Від нього почалося ціле сучасне українство»¹⁴⁶.

На відміну від В. Липинського, С. Томашівський розглядав «національний організм» («національну індивідуальність») як спільноту з власними «життєвими потребами» і, заразом, як витвір низки чинників та передумов, у т. ч. історичних, політичних, культурних, духовних, антропологічних, природних, психологічних і т. п. Це потрактування поєднувало як позитивістські, так і віталістичні риси, проте творило більш-менш стійкий баланс між аналітичними, раціональними й інтуїтивними, ірраціональними складовими, порівняно з поглядами В. Липинського. У листі від 29 липня 1922 р. до свого колеги та товариша

¹⁴² Томашівський С. Під колесами історії. — С. 71–72.

¹⁴³ Кривецький І. Руїна європейської цивілізації? [про книгу Г. Ферреро «Гибель античної цивілізації». — Київ–Лейпциг, 1923] // ЛППМ (Берлін). — 1924. — № 2. — С. 21–22.

¹⁴⁴ Томашівський С. Влада й культура // ХУ (Відень). — 1922/1923. — Кн. 4, зб. 7/8. — С. 308–309.

¹⁴⁵ Томашівський С. Під колесами історії. — С. 11.

¹⁴⁶ Липинський В. «Нова Зоря» і ідеологія гетьманців. Лист до редакції «Діла» // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський. — Київ–Філадельфія, 2003. — Т. 1: Архів. Листування (А–Ж) / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська; вступ. ст. Х. Пеленської, Р. Залуцького, І. Гирича, Т. Осташко; відп. за випуск О. Проценко. — С. 446.

І. Кревецького С. Томашівський відзначав, що його «світогляд здобутий довголітнім досвідом, обсервацією, дослідом, ну та й інтуїцією подекуди»¹⁴⁷. Відтак візія С. Томашівського скерована на повільний, еволюційний плин історії, в чому навіть на її пасивне осягнення.

З цієї перспективи ставлення галицького історика до героїзму досить складне й суперечливе, порівняно з В. Липинським, який однозначно обстоював культ «жертвенних героїв» та морально-етичних канонів їх побутування. Звісно, С. Томашівський не заперечував і не відкидав неоромантичне представлення героїзму в історії, проте прагнув його «обмежити» чи впорядкувати, хоч і досить своєрідним чином. Зокрема, він відводив героїчну роль галицько-волинському князеві Романові Мстиславичу¹⁴⁸, а князя Данила Галицького називав «найідеальнішою постаттю української історії»¹⁴⁹. З низкою застережень історик відносив до «пантеону героїв» й гетьмана Б. Хмельницького¹⁵⁰.

Однак, С. Томашівський категорично відмовляв у праві на «героїчний культ» І. Мазепі до того часу, «поки не найдуться нові *досі незнані жерела, які можуть основно змінити весь його образ*»¹⁵¹. Однак, ще у розвідках воєнної доби автор обстоював думку, що «*Мазепинщина сталася одною з основ політичної думки на Україні; се перший органічний і рішучий вислів українсько-московської непримирності*»¹⁵².

Водночас С. Томашівський наголошував на релятивності «самих понять авторитету і геройства»¹⁵³, зокрема пов'язував їх з відповідними культурними й історичними контекстами, що часто-густо розмивають межу між героями та псевдогероями. «Цікава річ, що й боротьба з Польщею не все давала титул до величання. *Таких героїв маємо в княжих часах (у Галичині-Володимирії), та в литовсько-польській добі не славлено ні Мухи, ні Глинського, ні Косинського, ні Наливайка (сих останніх псевдогероями поробив, що тільки XIX вік), натомість ідеалізувалися степові лицарі, хоч би вони були католицької віри або й польського роду*», — зазначає історик¹⁵⁴.

Хто ж може претендувати на статус національних героїв за таким прочитанням історії?

На думку С. Томашівського, це — «*виїмкові, рідкі постаті, що собою уособляють головні моменти зросту даного громадянства — його розвитку політичного, духового або господарського — що, одним словом, сим або тим способом збагачують і скріпляють те громадянство в його національному життю*»¹⁵⁵.

Таким чином, за авторським означенням героїзм в історії є почасти еволюційним (ідея зростання), почасти ірраціональним явищем, себто таким, що асоціюється з апріорно проголошеними критеріями («збагачення» політичне чи духовне!). Причому обидві ідеї С. Томашівський пов'язує з універсальною мірою

¹⁴⁷ Швагуляк М. Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців // ВЛУ. — 2009. — Вип. 44. — С. 423.

¹⁴⁸ Томашівський С. Галичина. — С. 11.

¹⁴⁹ Його ж. Українська історія. — С. 103.

¹⁵⁰ Його ж. Про ідеї, героїв і політику. — С. 57.

¹⁵¹ Там само. — С. 61.

¹⁵² Томашівський С. Війна й Україна. — 1915, 5 груд. — № 53/54. — С. 2.

¹⁵³ Його ж. Про ідеї, героїв і політику. — С. 44.

¹⁵⁴ Там само. — С. 51.

¹⁵⁵ Там само. — С. 48.

вартості, а саме — з корисністю діянь чи справ історичного героя для людей¹⁵⁶. Мабуть, не варто коментувати навіть можливість окреслення «раціональних» засад такого чи подібного ранжування!

Та еволюційне представлення минувшини, котре обстоював С. Томашівський, як й інші схожі візії, потребувало універсальних орієнтирів, себто постулювання відповідних мірил вартостей з обсягу всієї української історії. Так чи інакше, його схема вимагала ідеалістичного опертя, насамперед, духовної і культурної підоснови, щоби надати соціокультурного чи «життєвого» імпульсу «матеріалістичному, фізичному світу», стати провідним дороговказом, ба навіть магічною ниткою Аріадни на тернистому, сповненому небезпек і розгалужень шляху «культурної й політичної еволюції»!

Цю почесну і засадну роль в історичній візії С. Томашівського відіграє ідея церковної Унії між католиками та православними. Він навіть закидає на карб гетьману П. Конашевичу-Сагайдачному відновлення православної ієрархії на українських обширах. «Сумнівність його патріотичної заслуги, задля чого його високо виславляно, пізнали пізніше його наслідники, на жаль у часі, коли зроблені помилки вже не можна було направити, бо велику часть Українців видано в 1654 р. впливам московської церкви»¹⁵⁷.

У іншій розвідці воєнної доби С. Томашівський зазначає: «Хто з тямущих Українців не добачить сьогодні, що в сім блискучім успіху Сагайдачного скривався зарід великого нещастя для України — в н у т р і ш н ь о ї (розбив С. Томашівського. — Авт.) релігійної боротьби, боротьби між самими Українцями, католиками й православними»¹⁵⁸. Пізніше вчений назве цього гетьмана головним винуватцем «релігійного роздору по 1620 р. — сього найбільшого національно-культурного нещастя нашої історії»¹⁵⁹.

Так визріла і сформувалася думка С. Томашівського про виключне культурне та історичне призначення церковної Унії, яка «органічно й нероздільно злучена з напрямом і духом всієї української історії, навіть із самою національною ідеєю нашою народом»¹⁶⁰. Наприкінці життя тяжкохворий учений навіть планував написати спеціальну студію, присвячену історії української церкви з перспективи Унії та унійних змагань, але встиг підготувати лише розлогий вступ.

Така конструкція С. Томашівського підважувала вихідні концепти В. Липинського, зокрема його положення про соборність українських земель та християнський універсалізм (хоч останній за віросповіданням був римо-католиком!), зводила нанівець роль «національної аристократії». Зрештою, ця інтелектуальна контраверсія, попри спільний консервативний підмуток поглядів обох істориків, мусила рано чи пізно виплекати гострий конфлікт, який, врешті-решт, стався на політичному ґрунті 1929 р.

Приводом до цього полемічного двобою став пропольський курс газети «Нова Зоря», фактичним провідником якої В. Липинський уважав С. Томашівського та перекладав на нього відповідальність за віддалення часопису від

¹⁵⁶ Там само. — С. 48–49.

¹⁵⁷ *Томашівський С.* Церковний бік української справи. — Відень, 1916. — С. 15.

¹⁵⁸ *Його ж.* Війна й Україна. — 1915, 28 листопада. — № 51/52. — С. 2.

¹⁵⁹ *Його ж.* Про ідеї, героїв і політику. — С. 29.

¹⁶⁰ *Його ж.* Вступ до історії церкви на Україні // ЗЧСВВ (Жовква). — 1932. — Т. 4, Вип. 1/2. — С. 2.

гетьманського руху. За свідченням І. Крип'якевича, орієнтація С. Томашівського на співробітництво з польськими політичними колами тою чи іншою мірою виявилось ще за часів видання журналу «Політика» (1925–1926)¹⁶¹, а можливо і раніше. Скажімо, С. Томашівський однозначно висловився за компроміс із польською владою у питанні про створення українського університету¹⁶².

Загалом конфлікт із С. Томашівським був зумовлений його галицькою автономістською політичною платформою, яку В. Липинський розглядав як угодовство з «республіканською і демократичною Варшавою». Натомість В. Липинський обстоював думку про необхідність політичної спілки українських і польських консерваторів на Галичині та Волині на ґрунті лояльної опозиції до центру¹⁶³. Отож народилися дві неоромантичні «формули» осягнення історичного буття і, водночас, «політичні рецепти» щодо розвою й майбуття України: В. Липинського (через державу до нації) та С. Томашівського (через націю до держави).

Насамкінець зауважимо, що у дослідницькому інструментарії С. Томашівського поняття «образ» посідає поважне місце. Видається, що цей галицький інтелектуал із непохитною логікою, винятковою уявою та самобутнім відчуттям стилю, мабуть, уподобав цей інструмент за його гнучкість і композиційні можливості, мінливість метафоричного забарвлення, котрі давали змогу продукувати різноманітні смисли. Тим паче, що образ якнайкраще задовольняв як вимоги концептуалізації, так і потреби популяризації, зокрема поєднував різні мисленнєві складові, пізнавальні стратегії, культурні взірці і т. п. «*Історична уява — се необхідна прикмета ученого історика, достойного сього імени, і частина вартости історичної науки лежить у плеканню історичної імагінації (фантазії, уяви. — Авт.)*», — відзначав дослідник в одній зі своїх рецензій¹⁶⁴.

Вочевидь, образ сполучав матеріалістичну та ідеалістичну площини й репрезентував двоєдиний світ минувшини з уявною «грою» розмаїтих чинників та передумов, які добре вимальовуються у візіях галицького інтелектуала. Цей інструмент дозволяв генералізувати, диференціювати, специфікувати контексти висвітлення, формувати відповідні масштаби представлення, нав'язувати мірила вартості, що задавали вектори історичного руху, вибудовувати пластичну й динамічну архітектоніку наукових студій.

¹⁶¹ Крип'якевич І. Спогади. — С. 120.

¹⁶² Томашівський С. Наука, громадянство і політика: Причинок до університетської дискусії // Діло (Львів). — 1924, 9 жовт. — № 224. — С. 1; 10 жовт. — № 225. — С. 2; 11 жовт. — № 226. — С. 3; 12 жовт. — № 227. — С. 1.

¹⁶³ Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. — К., 1994. — Т. 2. — С. 225–227; Швагуляк М. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм // УКСНСД — Львів, 1997. — Вип. 3/4. — С. 318–319; Осташко Т. В'ячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // МН. — 2002. — № 4. — С. 80–81.

¹⁶⁴ С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Lord Bishop of Durham. The Gift of historical thinking*. — [London], 1925. // Політика (Львів). — 1925, 25 жовт. — № 2. — С. 39.

6.2. Символічне та Типологічне в історичному письмі С. Томашівського

Зазвичай символічне мислення пов'язують зі здатністю представити певне явище, процес або об'єкт в іншій якості, що надає їй міфологічного, метафізичного, трансцендентного, сакрального чи іншого підтексту. Власне, інструментальне призначення символу полягає в переакцентуванні / переоцінці / відкритті сенсу звичайного, буденного, традиційного. Відтак символічне представлення, зорієнтоване на виявлення незвичайного і виняткового у пересічному й ординарному, себто в означенні таких прикмет, які нав'язують нові асоціації, змінюють контексти висвітлення та продукують інший, часом прихований смисл.

У стильовій формації неоромантизму початку ХХ ст. символічне постає як особлива комбінація емпіричного і уявного, дійсного та ілюзорного, логічного й інтуїтивного, раціонального та ірраціонального, ба навіть як самобутнє конструювання образу, що з'єднує різні зрізи історичного буття та легітимізує відповідну ідею чи ідеал. Тож символічна репрезентація не тільки трансформує і сполучає предметний зміст із множинністю смислів, а й апелює до чогось вищого, абсолютного, ідеального.

Вважають, що символічне представлення має особливе значення на початковій фазі концептуалізації, позаяк виступає як своєрідний дороговказ для інтелектуальної, духовної, культурної трансформації на теренах соціогуманітаристики. Іноді символічне претендує на роль універсального мірила вартості щодо минувшини, сучасності й майбуття.

Символічність постулює самобутню логіку розгортання фактографічного матеріалу у відповідності зі смисловою перспективою чи багатошаровою структурою, яка вибудовується у текстах мислителів, інтелектуалів, науковців. Символічне репрезентує єдність і цілісність у духовній чи інтелектуальній рецепції культури, проте залежить від способу конструювання того чи іншого зрізу навколишнього світу, зокрема минувшини.

Приміром, у циклічній теорії всесвітньої історії Освальда Шпенглера символічне представлене у вигляді низки метафоричних конфігурацій, які сполучають як натуралістично-органічні, так і віталістичні мотиви, зокрема в акцентуванні на проблемах людської волі та життєвої сили, перенесених на поле культури. Тому кожна з восьми замкнутих організмів-культур вирізняється унікальною «душею» (аполлонівською, фаустівською, магічною і т. п.)¹⁶⁵, яка виявляється у стилістиці, мистецтві, мисленні та діяльності.

З такої перспективи єдність культури як «живого організму» можливо осягнути лише «почуваннями» її буття. Звідси й постає шпенглерівська ідея «прасимволу» — своєрідного ключа для осмислення морфології тієї чи іншої культури, кінець-кінцем усєї будови всесвітньої історії як культурознавчого феномена.

Така багатозначність символу виступає як неодмінна передумова діалогічності мислення, передусім, спонукає до прочитання й інтерпретації текстів,

¹⁶⁵ Шпенглер О. Закат Європы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К. А. Свасьяна. — М., 1993. — Т. 1: Гештальт и действительность. — С. 345–346.

тобто встановлює комунікацію між автором і читачем. Водночас символічне відіграє поважну роль в освітленні традиційного, звичного, постійного, позаяк не тільки відкриває ті чи інші пласти світу історії, що досі перебували в затінку або на маргінесі наукових студій, а й накидає новий сенс щодо їх висвітлення, осягнення та репрезентації.

На відміну від символічного представлення, типологічний підхід як вислід натуралістичної програми позитивізму на теренах соціогуманітаристики, ске- рований на упорядкування як уявного світу культури, так і сконструйованого простору минувшини. Типологічний метод здебільшого зорієнтований на виявлення й представлення такої сукупності ознак, яка витворює чи формує певну якість.

У функціональному плані типологія призначена для розрізнення й означення або, навпаки, узагальнення й генералізації складних, динамічних та полі- вимірних явищ, процесів, об'єктів, себто виступає такою собі мірою загальності й кінечності і, заразом, унікальності та варіативності історичного буття. Отже, тип є не тільки своєрідним засобом ранжування і маркування, а й репрезентації відповідного взірця у соціальній, культурній чи історичній площині.

Типологічний підхід, як правило, спирався на певну традицію у концепту- алізації минувшини, себто постулював наявність апріорних критеріїв чи насліду- вання відомих схем. Однак, це поняття-інструмент не тільки відображало віро- гідність та релятивність у конструюванні світу минувшини, а й іманентно за- кладає його альтернативність і множинність. Певна річ, якраз ці можливості типології чи ненайбільше приваблювали тогочасних мислителів та інтелектуалів.

На початку ХХ ст. типологічний метод належав до кола унормованих за- собів, якими широко послуговувалися в дослідницьких практиках учені-гуманіта- рії загалом та історики зокрема. Типологія була одним із найуживаніших та гнучких інструментів-маркерів, які застосовувалися у найрізноманітніших кон- текстах адептами й прихильниками різних стильових напрямів.

Ці спостереження повною мірою стосуються й текстів українського істо- рика С. Томашівського, в яких відстежуємо багатоманітну циркуляцію поняття «тип». Причому побутування зазначеної дефініції споглядаємо, як у довоєнні часи, коли вчений орієнтувався здебільшого на позитивістські взірці мислення, так і пізніше, у міжвоєнну добу, коли у його стильовому профілі поважне місце посідають неоромантичні складові.

Передусім, С. Томашівський застосовує типологію для політичного, соціо- й етнокультурного маркування минулого. Наприклад, він згадує про «тип куль- турних варварів», який витворився внаслідок Великої грецької колонізації VIII– VI ст. до н. е.¹⁶⁶, висловлює думку, що аварська держава була протипом Австро- Угорщини¹⁶⁷, а Київська держава Володимира Великого — Росії¹⁶⁸, обстоює тезу про виникнення нового типу влади у Візантійській імперії, котру називає це- заропапізмом¹⁶⁹ і т. п.

У текстах галицького інтелектуала воєнної доби йдеться й про формацію українського національного типу. Скажімо, він зауважує, що «український націо-

¹⁶⁶ Томашівський С. Українська історія. — С. 18–19.

¹⁶⁷ Його ж. Галичина. — С. 7.

¹⁶⁸ Там само. — С. 19.

¹⁶⁹ Томашівський С. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 42.

нальний тип став у середині XVII ст. настільки індивідуальний, що й перехід частини українських земель у політичну зв'язь із Московщиною зустрів Україну імунованою проти асиміляції не лише фізично (зادля добре заселеного простору), а й духовно (задля витворення окремого культурного типу)»¹⁷⁰

Видається, що С. Томашівський уживає типологічну процедуру на перехресті культурних, політичних і етнічних шарів минувшини, себто щодо складних, суперечливих, дискретних, швидкоплинних та багатовимірних процесів. З одного боку, він мітить відповідні соціо- та етнокультурні явища, процеси і події, зокрема означає своє ставлення, пропонує пояснення, подає відповідні оцінки й коментарі, прагне представити сутність перетворень на авансцені історії.

Зокрема, С. Томашівський висвітлює становлення візантійського типу держави й церкви у контексті східних, азійських соціокультурних впливів. На його думку, «цей процес орієнтації поступає швидко, і Візантія, політична і релігійна, приймає своєрідний характер, витворює окремий тип держави, Церкви і культури, — тип більше азійський, ніж європейський. В середині IX-го в. він виступає вже в цілій повноті. Його саме зове історія візантійським»¹⁷¹.

З іншого боку, вислідом такого підходу у візії С. Томашівського є той або інший тип «культурного діяча» на теренах української чи європейської минувшини. Відтак він представляє князя Олега як «визначний тип норманського ватажка-вікінга»¹⁷², вважає, що у змаганнях давньоруських династій Мстиславичів та Юрійовичів відобразилися суперечності «двох національних типів: українського і московського»¹⁷³, а С. Петлюру характеризує як «тип семінариста, якому прийшлося глядіти хліба поза церквою», котрий широко побутував на теренах старої Росії¹⁷⁴. В іншому місці історик атестує останнього ще повніше та виразніше: «Невдачник, який не умів зійти із сцени з драматичним ефектом та збереженням особистого достоїнства — не герой навіть для театру»¹⁷⁵.

Більше того, С. Томашівський уважав, що історичні метаморфози спричиняють зміну «типів громадських діячів». На його думку, «у культурних народів, зміна поколінь і типів внутрі громадського життя відбувається культурально: себто органічно, спокійно, в атмосфері виrozumілости, пошани, навіть любови й пієтизму; у варварських племен — по варварськи: себто в антитезах до вищесказаного...»¹⁷⁶.

Відзначимо, що тип «культурного провідника» слугує С. Томашівському для означення цілих епох національного буття, хоч із різними еволюційними варіаціями. Такими типажами, за візією історика, є Т. Шевченко та М. Гоголь як репрезентанти різних соціокультурних середовищ XIX ст. «На порозі тої епохи, з початку XIX віку, українська земля дебютувала в загальнім літературнім перевороті двома великими талантами: одним з лівого боку Дніпра, другим із правого. Там Гоголь, тут Шевченко. Оба майже одночасно явилися на світ, оба сердечно любили рідну землю, та поза сим — вони не тільки виявляли собою

¹⁷⁰ Його ж. Війна й Україна. — № 51/52. — С. 1.

¹⁷¹ Його ж. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 51.

¹⁷² Його ж. Українська історія. — С. 32.

¹⁷³ Там само. — С. 70.

¹⁷⁴ Томашівський С. Під колесами історії. — Берлін, 1922. — С. 21.

¹⁷⁵ Там само. — С. 31.

¹⁷⁶ Томашівський С. Десять літ українського питання... — С. 41.

різні соціально-культурні типи, а й пішли у двох протилежних напрямках національної думки. І душа українського племені роздерлася на двоє...», — відзначає С. Томашівський¹⁷⁷. Ця заувага галицького інтелектуала вельми нагадує відомі розумування М. Драгоманова¹⁷⁸.

Варто наголосити, що С. Томашівський сприймав Великого кобзаря досить амбівалентно. У дореволюційні часи він уважав його однією з «сильних індивідуальностей» української історії¹⁷⁹. Натомість у міжвоєнну добу С. Томашівський розглядав Т. Шевченка як «типового східноєвропейського народника»¹⁸⁰, котрий у жодному разі не міг стати фундатором справжнього національного ідеалу.

«Бо коли з Шевченкових поезій відокремимо елементи суто національні, громадянські й культурні, одержимо з них матеріал не дуже-то придатний до творення новочасної національної ідеї, часто навпаки — шкідливий. Фальшивий його погляд на історію (св. Володимир, Хмельницький, Гонта), апотеоза бунтарства, соціальна сентиментальність (кріпацтво, покритка), примітивний раціоналізм (“Марія”), політичний анархізм і т. ін. — се не така криниця, з якої черпається животворна вода правдивого національного відродження, тільки навпаки — зароди політичного застою», — стверджує історик¹⁸¹.

Якщо взяти до уваги те, що типологія С. Томашівського ґрунтується на ідеї культурного поступу у передвоєнні часи, згодом — соціокультурної / цивілізаційної еволюції, то стають зрозумілими як авторські критерії формалізації, так і ранжування історичних діячів. Приміром, ще у довоєнних текстах ученого віднаходимо такий пасаж: «Одним словом еволюційний закон, що панує в органічній життю природи, має повну свою силу у світі духових прояв людськості»¹⁸².

Проте авторський скептицизм щодо ідеї поступу проступає досить виразно у його повоєнних працях. Зокрема, в одній із бібліографічних заміток він порівнює шлях модерного «поступу» з дорогою, яка «була ще недавно повна ілюзій, начебто по ній можна було дійти до пізнання остаточних тайн буття»¹⁸³. Тому С. Томашівський схильний до еволюційного представлення минувшини, проте не цурається як старого позитивістського органіцизму, так і новочасних віталістичних складових, зокрема акцентує увагу на життєвих потребах націй і т. п.

Отож С. Томашівський виводить «тип культурного діяча» здебільшого як еволюційний продукт певного соціо- й етнокультурного середовища, зокрема наділяє його відповідними родовими прикметами.

¹⁷⁷ Його ж. Трагедія Драгоманова... — № 1. — С. 6.

¹⁷⁸ Драгоманов М. Два українські «фабльо» та їх жерела. Нарис із історії загальної порівняної літератури // Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1900. — Т. 2. — С. 66.

¹⁷⁹ Томашівський С. Рец. на вид.: Твори Тараса Шевченка. Кобзар. Виданий під ред. І. Франка. — Львів, 1908. — Т. 1 // ЛНВ. — 1908. — Т. 41, № 2. — С. 440.

¹⁸⁰ Його ж. Трагедія Драгоманова... — № 1. — С. 7.

¹⁸¹ Там само. — С. 8.

¹⁸² Томашівський С. Просвітні видавництва... — С. 98.

¹⁸³ С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: Poynter J. W. Nicaea. Sixteen hundred years ago and now. 1925 // Політика (Львів). — 1925, 25 падолиста. — № 4. — С. 72.

Схоже, що історику імпонували ідеї космополітизму й еволюціонізму, репрезентовані у творчості М. Драгоманова, зокрема виключна увага останнього до культурних і політичних процесів на західноукраїнських обшарах. Відтак він уважав наддніпрянського інтелектуала відкривачем «потрійної Русі (галицько-буковинсько-угорської)»¹⁸⁴.

Видається, що інтенції М. Драгоманова були співзвучні багатьом настроям галицького вченого. Відтак симпатії до цього мислителя споглядаємо ще у текстах С. Томашівського воєнної доби¹⁸⁵. У повоєнні часи галицький історик присвятив цій постаті та його інтелектуальній спадщині кілька спеціальних розвідок. С. Томашівському навіть закидали своєрідний поворот до М. Драгоманова, хоч ці докори видаються не зовсім коректними¹⁸⁶.

Зауважимо, що С. Томашівський із застереженням ставився до інвектив цього наддніпрянського діяча у дусі релігійного лібералізму, зокрема щодо секуляризації чи обмеження ролі церкви в суспільному й культурному житті тощо. Він навіть уважав, що церковне питання було ахіллесовою п'ятою М. Драгоманова, з яким пов'язано чимало непорозумінь і перекручень в освітленні його інтелектуальної спадщини.

За візією С. Томашівського, певний тип політичного та культурного провідника постає на сцені минувшини не тільки як витвір тих чи інших обставин, передумов та впливів, а й виступає як активний суб'єкт і навіть самостійний творець історичного дійства. Таким чином, цей діяч не тільки наділений відповідною «волею» та «енергією», а й спроможний надати історії певного «життєвого» поштовху.

Саме у такому контексті С. Томашівський представляє постаті російського імператора Петра I та польського коронного гетьмана Адама-Миколая Сенявського ще в текстах довоєнних розвідок. *«Се не дві людські одиниці, не дві політичні особи, се два типи історичного життя, для яких розширені назви будуть: Росія і Польща.* — відзначає історик. — Певно, Петро В. ще не ціла Росія, навіть у сім типовім значінню, так само гетьман Сінявський не представляє всієї тогочасної Польщі, бо побіч них єсть ще й інші типи — в Росії гетьман Мазепа і царевич Алексій, в Польщі король Лещинський і воєвода Потоцький — одначе побідниками на полі політичних змагань осталися оба перші типи і в союзі з собою потягли за собою ті наслідки, які в слід за ними мусіли йти... і прийшли»¹⁸⁷.

Виглядає, що обидві особистості є не тільки репрезентантами різних «типів історичного життя», а й представляють своєрідні уособленнями цілих епох — шляхетської сваволі і майбутньої руйнації Речі Посполитої як держави та деспотизму й зовнішньої експансії самодержавної Росії. Тим-то, ці діячі персоналізують спрямованість, ба навіть сутність знакових перетворень на істо-

¹⁸⁴ *Томашівський С.* Драгоманов і Галичина // Політика (Львів). — 1925, 10–25 груд. — № 5/6. — С. 79.

¹⁸⁵ *Його ж.* Реформа календаря і церкви. Слово до прихильників і противників григоріанського числення часу // Діло (Львів). — 1916, 14 мая. — № 121. — С. 3.

¹⁸⁶ *Липинський В.* Архів. — Філадельфія, 1976. — Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Лисяк-Рудницький. — С. 352.

¹⁸⁷ *Томашівський С.* Листи Петра Великого до А. М. Сінявського. — С. 194–195.

ричній авансені не тільки з перспективи тодішньої сучасності, а й у контексті прийдешніх часів!

Недаремно у писаннях воєнної доби С. Томашівський наголошує на фатальній ролі Петра I в українській історії. «Україна зі своїм анахроністичним, на польський лад зложеним устроєм могла ще годитися з давньою Московщиною, тепер же в *централістичних реформах Петра бачила неминучий засуд смерти для себе*», — твердить галицький історик¹⁸⁸.

Зазначимо, що наведені сентенції С. Томашівського продукують відмінний сенс, порівняно зі звичайною типологічною процедурою, котра констатує / резюмує наявність певних ознак, себто встановлює й вирізняє творення певної якості на сцені минувшини. Натомість авторські розумування пов'язують діяння цих постатей із кардинальними метаморфозами майбутньої східноєвропейської історії, що наділяють окреслені персоналії особливим призначенням! Причому історик убачає в їхніх взаємовідносинах не тільки соціокультурну, а й психологічну підоснову¹⁸⁹.

Властиво, що такий рефрен надає цим історичним особистостям дещо більше, ніж сукупність відповідних прикмет, які представляють той чи інший тип історичного буття. Більше того, означені «типи» втрачають певну часову означеність, але ще не набувають того позачасового сенсу, котрий вирізняє символістську репрезентацію минувшини. Та автор не переходить уповні крізь ту межу типологічної процедури, за якою представлена особа, об'єкт, подія чи явище, набувають іншого смислу, себто перетворюються у символ історичного буття, що представляє якийсь його зріз, а то й цілу добу з перспективи минувшини, сучасності й майбуття.

Так чи інакше, цей підхід ініціює включення до конструкцій С. Томашівського можливого, ймовірного та гіпотетичного, себто часто-густо повертає дослідника до ірраціональних і навіть інтуїтивних компонентів мислення. Він навіть потрактовує боротьбу цесарства й папства як «ірраціональні змагання двох історичних ідей»¹⁹⁰.

Проте чи не найбільшою проблемою С. Томашівського як історика стає переосмислення / переакцентування висвітлення як знакових, так і маловідомих подій, явищ та процесів саме з перспективи унійних змагань. Власне, галицький інтелектуал і, заразом, вірний «католицької релігії грецького обряду», за визначенням його автобіографії 1930 р.,¹⁹¹ виступає як ревізіоніст на ниві української церковної історії, що дошукується іншого сенсу відомих політичних та культурних перетворень!

Скажімо, С. Томашівський намагається довести, що «*католицькі змагання на Русі так само природні і давні, так само самостійні й органічні, як і історичний процес творення української народности, як окремої національної індивідуальности, з племінного конгломерату старої Русі*»¹⁹². Крім того, він пере-

¹⁸⁸ *Його ж.* Війна й Україна. — № 53/54. — С. 1.

¹⁸⁹ *Його ж.* Листи Петра Великого до А. М. Сінявського. — С. 201–202.

¹⁹⁰ *Його ж.* Предтеча Ісидора. Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241–1245) // ЗЧСВВ. — 1927. — Т. 2, вип. 3/4. — С. 223.

¹⁹¹ *Тельвак В.* Краківська доба життя і діяльності С. Томашівського у світлі документів архіву Ягеллонського університету // АУ. — 2009. — № 1/2. — С. 147.

¹⁹² *Томашівський С.* Предтеча Ісидора. — С. 289–290.

глядає традиційну роль козацтва як оборонця православ'я на авансцені минувшини, котру відводили йому більшість українських істориків ХІХ — початку ХХ ст. «Якби не козаччина, що пішла на службу протуніятській течії кермованій з Москви, то до половини ХVІІ в. ціла Україна без виїмка мала-б одну національну, з Римом об'єднану, Церкву, а в ній ще й Білорусів», — стверджує С. Томашівський¹⁹³.

Отже, саме пошук нових смислів знакових історичних метаморфоз підштовхує дослідника до розширення інструментального призначення типології, яку він дедалі більше уживає щодо вирізнення можливого та ймовірного. Втім, академічні компоненти не були єдиними чинниками, котрі визначали спрямованість таких концептуальних перетворень.

Зауважимо, що С. Томашівський не належав до учених «кабінетного типу». За висловом І. Лисяка-Рудницького, цей галицький учений «мав широкі інтелектуальні зацікавлення та чуйно реагував на поточні події»¹⁹⁴. У полеміці з молодими українськими націоналістами С. Томашівський, насамперед, підкреслював культурну підоснову свого світосприйняття та поглядів. «Я належу, — пише історик, — очевидно, до того старшого типу, скомбінованого продукту передвоєнних часів і західно-європейської культури, і то до таких його представників, що кождому самозваному ватажкови не піддаються, ні самі добровільно в могилу не лягають»¹⁹⁵.

О. Назарук у листі до В. Липинського від 6 квітня 1924 р. схарактеризував С. Томашівського як «дивну людину». «Се Сократ — перед тим, заки поборов у собі всі нахили до злочинів, відбиті на його обличчю...», — наголошує О. Назарук, очевидно, натякаючи на горезвісну репутацію галицького інтелектуала у громадській царині, пов'язану з відомим конфліктом на теренах НТШ 1913 р.¹⁹⁶

Повоєнне розчарування та песимізм С. Томашівського по революційній катастрофі 1918–1920 рр. стали самобутніми каталізаторами у його інтелектуальній і світоглядній еволюції. «По програній 1919 р. я сподівався, що при допомозі Мир[ової]Конф[еренції] в Парижі ми зможемо зберегти мінімум автономії державности в Галичині й утворити справжній П'ємонт на будуче. Та наш національний максималізм (большевизм!) в ім'я: все або ніщо! знівечив усе», — зауважив учений у листі від 25 серпня 1922 р. до І. Кривецького¹⁹⁷.

Тема катастрофи та травматичних відчужень у середовищі українських інтелектуалів консервативної орієнтації простежується і у листуванні І. Крип'якевича з С. Томашівським на початку 1920-х років¹⁹⁸. Мабуть, у річищі цих настроїв зазнали корегування й політичні погляди С. Томашівського, котрий дедалі більше торував шлях до клерикалізму та здійснював практичні кроки до співпраці з польською владою. Водночас сучасні дослідники висловлюють думку про своєрідне протистояння політика й історика у цій постаті¹⁹⁹. Відтак на

¹⁹³ Його ж. Про ідеї, героїв і політику. — С. 75.

¹⁹⁴ Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський... — Т. 2. — С. 222.

¹⁹⁵ Томашівський С. Десять літ українського питання... — С. 41.

¹⁹⁶ Липинський В. Архів. — Т. 7. — С. 76.

¹⁹⁷ Швагуляк М. Степан Томашівський... — С. 427.

¹⁹⁸ Бортняк Н. З листування І. Крип'якевича та С. Томашівського // УКСНСД. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 400.

¹⁹⁹ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець ХІХ — перша третина ХХ ст. — Київ-Черкаси, 2001. — С. 37.

початку 1920-х років С. Томашівський повсякчас наголошував на нагальній потребі шукати виходу з тодішнього хаосу думок і доктринерства²⁰⁰.

Проте його погляди на українсько-польську співпрацю, подані з відповідною історичною ретроспективною, викликали доволі гостру реакцію низки діячів. Зокрема, правник С. Шелухин уважав, що брошура «Десять літ українського питання в Польщі» являє собою «несправедливе зганьблення і пониження Т-ким (С. Томашівським. — Авт.) своєї нації перед Поляками з накликом переслідувати за вияв Українцями свого патріотизму...»²⁰¹.

Та й політична заангажованість галицького історика спонукала його до експериментів на ниві представлення української минувшини. Тому питання про старі-нові культурні засади візії «західноукраїнського П'ємонту» набуло неабиякої гостроти не тільки з перспективи академічних зацікавлень С. Томашівського, а й практично-політичних потреб галицького українства в умовах міжвоєнної Польщі. Цей самобутній баланс пріоритетів та різноманітних зацікавлень ученого й спричинився до низки гіпотетичних питань, які висунув С. Томашівський до національної історії, зокрема у «Вступі до історії церкви на Україні». За висловом Н. Полонської-Василенко, зазначена робота була своєрідним доповненням до його славнозвісного нарису «Українська історія. Старинні і середні віки»²⁰².

Саме у «Вступі до історії церкви на Україні» С. Томашівський формулює свій запит до української минувшини у світлі вірогідного культурницького сценарію: «чому кирило-методіївська ідея слов'янсько-католицького обряду, як посереднього і самостійного типу церковно-культурного життя, не здійснилася ні на болгарським, ні на українським ґрунті»²⁰³. Можливі відповіді на це запитання продукували висвітлення й потрактування різноманітних контекстів міжнародного, політичного, культурного, духовного буття давньої Русі, передусім, спроби вислати її до координат соціокультурної вісі Захід / Схід.

Відзначимо, що І. Лисяк-Рудницький порівнював ці погляди С. Томашівського з відомою циклічною теорією А. Тойнбі. Останній обстоював тезу про виразне розмежування західної цивілізації, яку складали католицькі й протестантські нації, і «східнохристиянської цивілізації», котру репрезентували середньовічна Візантія та її модерна наступниця — Росія²⁰⁴.

Видається, що низка пасажів цього англійського історика про утворення вищої й універсальної релігії як призначення буття цивілізації перегукуються з думками та настроями галицького вченого. С. Томашівський уважав, що «Росія була органічним продовженням Московщини з усіма її примітивами і пережитками, а в історії сеї останньої візантійсько-московська церква відіграла дуже важну роль — була *par excellence* (фр. воістину. — Авт.) національно-державна...»²⁰⁵.

²⁰⁰ Томашівський С. Від редакції // ЛППМ (Берлін). — 1924. — № 1. — С. 3.

²⁰¹ Шелухин С. Політика без історії й науки [авторизований машинопис; 19–25. П. 1930 р.] // ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 79.

²⁰² Полонська-Василенко Н. Перша державницька праця... — С. 5.

²⁰³ Томашівський С. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 107.

²⁰⁴ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — С. 7.

²⁰⁵ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. — С. 67.

Зрештою, розглядаючи роль візантійської церкви на давньоруських обшарах С. Томашівський знову повертається до проблеми можливості конститування самостійного культурного типу, хоч і у дещо іншому ракурсі. Це гіпотетичне питання він навіть пов'язує з ідеєю історичної місії давньої Русі, що виказує неоромантичну підкладку його поглядів.

«Чи так мусило бути? Чи така велика провінція як Київська Русь, що своїм простором і числом людности перевищала всі інші землі візантійської Церкви вкупі, — чи вона не могла відокремитися від вмираючого пня й перетворитися в окремих тип Вселенської Церкви, на зразок колишнього болгарського патріархату, і сим способом удержати церковно-культурні зв'язки з Римом і Заходом, так необхідні для її молодого національного організму? — запитує та відповідає С. Томашівський. — Питання цілком оправдане, бо дійсно, передмонгольська Русь не мала найменшого інтересу в тому, щоб брати на себе наслідки 800-літньої своєрідної історії Царгороду — та стати його запллям — моральним, культурним, політичним і господарським. *Навпаки, історична місія Київської Русі, так само як і пізнішої України, була в тому, щоби йдучи слідами Олега, Ігоря і Святослава, пробити той Босфор Тракійський, ті Дарданелі, які відгороджували її від культурного світа, а не в сьому, щоб іще підмуровувати отсю запору на шляху до всестороннього розвитку*»²⁰⁶.

Зауважимо, що це занурення у сферу можливого та гіпотетичного потребувало застосування не стільки типологічного маркування, скільки нових інструментів, зорієнтованих на переоцінку усталених поглядів та візій. Адже пошуки історичного призначення давньої Русі вчений пересунув у площину конфлікту між двома відмінними «*типами релігійного духу та церковної організації*»²⁰⁷.

Така репрезентація минувшини вимагала кардинальної ревізії як критичних, знакових подій, так і цілих епох, зокрема надання їм іншого смислу. З цієї перспективи привертає увагу низка авторських спроб представити альтернативні підходи щодо перебігу відомих подій української церковної історії, передусім, у контексті сепарації Києва від Константинополя та змагань між греко-східним і римо-католицьким культурними центрами, або, як зазначає дослідник, «*поміж роздвоєними церквами*»²⁰⁸.

Приміром, С. Томашівський висловлює думку про хитання княгині Ольги між візантійською та римською церквою²⁰⁹. Крім того, історик уважає, що перша церковна ієрархія прийшла на давньоруські землі не з Царгороду, а з Охридської Болгарії з огляду на симпатії Володимира Великого²¹⁰. Він же обстоює думку, що Ярослав Мудрий як новгородський князь був прихильником римської церкви, а ставши великим київським князем здійснив поворот до Візантії під тиском складних політичних передумов²¹¹. Водночас автор згадує про проримські симпатії його сина — Ізяслава Ярославича²¹² та спроби останнього нав'язати систематичні контакти з католицьким світом.

²⁰⁶ Його ж. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 120.

²⁰⁷ Там само. — С. 47.

²⁰⁸ Там само. — С. 107.

²⁰⁹ Там само. — С. 68–70.

²¹⁰ Там само. — С. 82.

²¹¹ Там само. — С. 94–95.

²¹² Там само. — С. 122.

Утім, означення таких фактів і подій тільки почасти задовольняло С. Томашівського, позаяк він прагнув до загальної ревізії на ниві церковної та культурної минувшини. На думку сучасних дослідників, візія С. Томашівського залишилася на маргінесі українського міжвоєнного історіописання²¹³. Певна річ, можливості типології видавалися недостатніми у світлі масштабних завдань цієї концептуалізації, бо вона потребувала такого інструменту, який би пов'язав приземлений, буденний, часто-густо суперечливий плин історії з абсолютними, вищими чи ідеальними дороговказами.

Вихідною або критичною точкою у концепції С. Томашівського є ідея церковного розриву 1054 р., яку він вважає *«епоховою історичною подією, яка принесла велику шкоду всьому християнству, та найфатальніше затяжила на самій східній Церкві»*²¹⁴. Ця теза трансформується дослідником в ідею культурного розколу, який стає визначальною віхою у перебігу історії багатьох народів / націй. *«Він справді витворив в Європі два ріжні культурні типи, латинський і візантійський, які стали головними символами європейського роз'єднання на Схід і Захід»*, — наголошує вчений²¹⁵.

У такому представленні 1054 р. стає вікопомною межею, що набуває позачасового сенсу з перспективи розгортання як окремих епох, так і цілих національних історій, зокрема, української минувшини. Водночас ця символічна репрезентація передбачає, легітимізує майбутню ідею культурного синтезу, себто греко-католицької Унії та унійних змагань на українських обширах.

На думку С. Томашівського, вислідом непоправного поділу 1054 р. є те, що *«вихована на візантійських принципах східна Європа й досі не знає, що таке політична свобода; що тамошні народи — полишені без нагайки, нехитно виявляють образ анархії і політичної нездібности; що національно-культурні індивідуальности там досі ще в рудиментарнім стані; що культурний рівень народних мас, порівнуваний з Заходом, опізнився на яких 300 літ»*²¹⁶.

Отож символічна репрезентація заступає чи доповнює типологічне маркування, а загальний образ розділеної церковно-культурної історії, котрий конструює С. Томашівський, перетворюється у самотутній вододіл і, водночас, здобуває значення універсального мірила вартості стосовно української та східноєвропейської минувшини. Відтак ідея культурного окциденталізму стає лейтмотивом у представленні історії України.

Звідси й походить авторська теза про особливе призначення римо-католицького світу, котра уособлює генеральну спрямованість еволюційних перетворень на історичних теренах. Адже Рим як апостольська столиця зосереджувала й представляла *«моральну силу тодішнього світу»*²¹⁷. Не випадково С. Томашівський обстоює думку про Вселенську місію Римської церкви, котра зорієнтована на *«виконання виїмкового в цілій історії людства завдання: не лише бути невичерпанним жерелом релігійно-морального оновлювання людей, а й вести й виховувати всі народи під оглядом культурним і політичним»*²¹⁸.

²¹³ Бортняк Н. Наукова спадщина й громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: історіографія та джерела // МН. — 2000. — № 4. — С. 33.

²¹⁴ Томашівський С. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 112.

²¹⁵ Його ж. Схід і Захід. — С. 10.

²¹⁶ Його ж. Про ідеї, героїв і політику. — С. 65.

²¹⁷ Його ж. Галичина. — С. 14.

²¹⁸ Його ж. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 53.

На цьому місці зауважимо, що символічне представлення західного, римокатолицького світу набуває вже вповні очевидного метафізичного підтексту. У цьому сенсі показовою є репрезентація дипломатичної місії Пано Карпіні до Монгольської імперії, яку історик розглядає у контексті цивілізаційної місії Заходу. «Вони мусили у глибині душі відчувати щось із того внутрішнього змагання до невідомого, загадкового і лячного, як буває у вояків і відкривців, — зазначає С. Томашівський, — те інстинктовне почування, що вони йдуть у ті землі як перші піоніри і предтечі майбутнього відворотного історичного процесу: *здобування Азії для європейської культури*»²¹⁹.

Ба більше, символічний рефрен розриву / розколу / роз'єднання Європи на Схід та Захід у текстах С. Томашівського підносить ідею церковної Унії й унійних змагань до масштабу історичної місії Галичини та всієї України на теренах культурного світу! Таке призначення вчений убачає в ідеї синтезу західних та східних культурних елементів, почасти реалізований у церковній Унії.

Остання видавалася галицькому інтелектуалу чи не єдиним способом подолання того всеохоплюючого культурного розколу, який пронизав усі українські землі. «В таких обставинах *церковна унія, як натуральна синтеза двох історичних форм і культурних течій, повинна б бути тим щасливим компромісом*, що при подібних ідейних суперечностях сам живлово накидається, і повинна б тішитися прихильністю обох обозів, західного і східного, й мати успіхи», — підкреслює історик²²⁰.

У «Вступі до історії церкви на Україні» С. Томашівський обстоює свою думку ще категоричніше, позаяк оцінює поразку унійних змагань у фаталістичному дусі. «В дійсности, *всі невдачі Унії потягали за собою невдачі Нації, часто катастрофальні*, і вся українська історія, за все своє тисячеліття, не виявляє ані одного такого моменту, де церковно-культурний розрив з Заходом увінчався-б якимись тривкішими національними користями. Ідея Унії була щасливою, хоч на-жаль добре невикористаною, необхідністю нашої історії», — стверджує автор²²¹.

Таким чином, в ідеї Унії неоромантична візія С. Томашівського не тільки здобуває ідеалістичне чи навіть сакральне опертя, а й отримує новітню релігійно-культурну та морально-психологічну підоснову концепції «галицького П'ємонту». Саме з цієї перспективи вчений виводить новий тип «культурного українця», а точніше — «культурного діяча» чи «культурного героя». На його думку, формація посереднього / проміжного типу українця, котрий синтезував би як елементи західної, так і східної культури, пов'язана з суттєвим переважанням «латинського типу». Цей український тип мав бути виключно з «європейським обличчям» (за рецептом М. Драгоманова) і міг витворитися тільки у Галичині²²².

Окреслене формулювання проблеми остаточно переносило дослідницькі інтенції С. Томашівського з поля політичної минувшини до царини культурної, насамперед, церковної історії. Відтак ідея церковної Унії в українському мину-

²¹⁹ Його ж. Поміж двома світами. Як працювала середньовічна дипломатія // Політика (Львів). — 1926, 5–20 берез. — № 5/6. — С. 70.

²²⁰ Його ж. Про ідеї, героїв і політику. — С. 68.

²²¹ Його ж. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 2.

²²² Його ж. Драгоманов і Галичина. — С. 80.

лому не тільки отримує значення провідної та знакової віхи на етнополітичному просторі, а й того соціокультурного стрижня, навколо якого постав інший український тип. «Так витворився новий посередній між Сходом і Заходом церковно-культурний тип, посередній у тому, що форма мала бути східна, а зміст західний, — тип, що показав свою життєвість навіть у впливі на не-об'єднану частину громадянства (Петро Могила й київська академія)», — зауважує вчений²²³.

Хто ж репрезентує тип «культурних героїв» за версією С. Томашівського?

Передусім, це — будівничі Галицько-Волинської держави Роман Мстиславич та Данило Романович. Приміром, князя Романа історик називає «творцем першої національної держави, якої основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загально-руської держави перед більше як 100 літами»²²⁴. Чільне місце С. Томашівський відводить й «лицарському Данилу», який «присвятив останні десятиліття свого життя ідеї реваншу й визволення» з-під зверхності Золотої Орди²²⁵.

Та найбільшу заслугу останнього С. Томашівський убачає у повороті до західного, римо-католицького світу²²⁶, котрий після тривалих перемовин з папою Інокентієм IV увінчався коронацією 1253 р. та торував шлях «галицько-володимирської церкви до унії з Римом»²²⁷. Тому він неодноразово згадує про симпатії Данила та його брата Василька до католицького світу²²⁸.

Втім, поруч із ними у «пантеоні героїв» С. Томашівського з'являються й нові культурні діячі. Це — учасник Ліонського Вселенського собору 1245–1246 рр. давньоруський митрополит (сан, котрий зазвичай вважають рівнозначним архієпископу у західній церкві) Петро Акеревич, який шукав «поради й підмоги у голови католицької Церкви» супроти татарської орди²²⁹. С. Томашівський ототожнює ігумена київського монастиря св. Спаса на Берестові Петра з вищезазначеним «рутенським архієпископом Петром», згаданим у хроніці Маттея Паризького та анналах Бьортонського монастиря (графство Стаффордшир, Велика Британія). Проте сучасні історики висловлюють обґрунтовані сумніви щодо різних складових цієї гіпотези галицького вченого²³⁰.

Натомість навіть постать князя Володимира як хрестителя Русі не вповні вписується до культурницького канону, котрого дотримується С. Томашівський. На його думку, хрестив Володимира Великого якийсь варязький священник, можливо за католицьким обрядом, у м. Васильків поблизу Києва²³¹.

Однак, навіть таке припущення С. Томашівського кардинально не змінює загальну оцінку постаті хрестителя Русі, подану автором. Відтак він зіставляє

²²³ Його ж. Схід і Захід. — С. 10.

²²⁴ Його ж. Українська історія. — С. 89.

²²⁵ Його ж. Галичина. — С. 14.

²²⁶ Його ж. Українська історія. — С. 102.

²²⁷ Його ж. Галичина. — С. 14.

²²⁸ Його ж. Поміж двома світами... — С. 64.

²²⁹ Його ж. Предтеча Ісидора. — С. 267.

²³⁰ Толочко О. П. Петро Акеревич — гаданий митрополит всея Русі // УІЖ. — 1990. — № 6. — С. 45–54; Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — 2-ге вид., випр. й доп. — Львів, 2007. — С. 56–58.

²³¹ Томашівський С. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 77–78.

Володимира Великого з римським імператором Костянтином Великим. «Оба поклали великі заслуги для християнства, та оба робили се головно з політичних мотивів і дивилися на церковні справи з того становища, як вони розуміли державні потреби. — наголошує історик. — *Оба відкривали нові доби в історії, одначе самі особисто полишалися заступниками старих поганських світів.* В обох навіть були спільні риси характеру (безоглядність у трактуванні противників!) і життєвих навичок. Та під оглядом християнського духа Володимир мав його мабуть більше, ніж Константин (хрещений що-тільки перед смертю!), тому треба признати рацію нашим предкам, що почали ширити культ свого великого князя і домагатися його канонізації»²³².

З-поміж низки інших діячів давньої Русі С. Томашівський вирізняє князя Ізяслава Мстиславича — «романтичного лицаря» та одну з «найзамітніших постатей нашої старої історії»²³³. Останнього він називає «найнебезпечнішим ворогом Царгороду» і прихильником католицького Заходу²³⁴. Н. Полонська-Василенко вважала, що цей князь був улюбленою історичною постаттю С. Томашівського²³⁵.

Зазначимо, що досить складним, почасти навіть суперечливим було ставлення С. Томашівського і до гетьмана Б. Хмельницького. У монографії «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.)» історик означив гетьмана як «велику індивідуальність»²³⁶, але засудив його потурання антиуніатським настроям²³⁷.

У редакційній статті львівського двотижневика «Політика», вірогідно написаній С. Томашівським, наводиться відомий вислів французького письменника Проспера Меріме про те, що цей гетьман «не став світовою славою через варварство його українських земляків»²³⁸. Цю тезу автор майже дослівно повторив в одній зі своїх публіцистичних праць²³⁹.

Виглядає, що керманич стихійного й руйнівного козацького руху, відомого як Хмельниччина, також не відповідав ідеальному типу «культурного діяча», скроєного в авторській уяві. Тим паче, що політичні потури Б. Хмельницького, насамперед Переяславський договір 1654 р., у світлі культурного окциденталізму С. Томашівського постають, щонайменше, як руйнівницькі та шкідливі. Більше того, історик уважав, що «найгірший наслідок переяславського трактату, фатальний у своїх наслідках, був у поділі українських земель між дві держави»²⁴⁰.

Зауважимо, що у 1920-ті роки галицький дослідник, за власним визнанням, уже відійшов від студювання доби Хмельниччини і вивчав інші періоди української історії, зокрема минувшину Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Проте він публікував епістолярні матеріали з ватиканських архівів, зібрані та опрацьовані раніше. У вступних поясненнях до публікації джерел

²³² Там само. — С. 88.

²³³ *Томашівський С.* Українська історія. — С. 71.

²³⁴ *Його ж.* Вступ до історії церкви на Україні. — С. 151.

²³⁵ *Полонська-Василенко Н.* Перша державницька праця... — С. 11.

²³⁶ *Томашівський С.* Перший похід... — С. 66.

²³⁷ Там само. — С. 98.

²³⁸ Дещо про політичну зрілість // *Політика* (Львів). — 1925, 25 жовт. — № 2. — С. 26.

²³⁹ *Томашівський С.* Про ідеї, героїв і політику. — С. 57–58.

²⁴⁰ *Його ж.* Війна й Україна. — № 51/52. — С. 2.

віднаходимо і стислу оцінку Переяславської угоди 1654 р., яку автор виводив з перебігу військово-політичних подій.

На думку С. Томашівського, «кампанія 1653 року, оскільки вів її сам гетьман, ані трохи не приспорила слави його дипломатичному і військовому хистові. Схиливши голову, так само як і король, під диктат хана, Хмельницький побачив перед собою тільки один шлях, правда, підготовлюваний уже довший час, одна-че тільки як резерва, як евентуальний (можливий. — *Авт.*) *рятунок в останній скруті*, — *підданство московському цареві*. Таким способом, із виснаження обох ворожих партій і з невміння чи неможливості знайти раціональну розв'язку польсько-українського конфлікту повстав Переяславський трактат і основна переміна політичної системи у східній Європі!»²⁴¹.

Така оцінка вченого, вочевидь, ґрунтувалася на його історичних поглядах про виняткову роль західноєвропейської культурно-історичної експансії та церковної унії в історії України. С. Томашівський уважав, що тогочасна українсько-московська злука не тільки змінила політичний баланс сил у Східній Європі, а й фактично відрізала Україну від культурних основ класичної цивілізації, яка походить із Заходу.

Проте ці негативні пасажі не завадили історика назвати цього гетьмана «великою людиною» та віднести до героїчних постатей української минувшини, хоч і з низкою зауваг²⁴². Певна річ, він уважав, що включення провідника Хмельниччини до «пантеону національних героїв» є досить суперечливим, але все ж таки визнавав масштаб цього історичного діяча. «Найліпший доказ маємо в виборі українських історичних героїв. Маємо, щоправда, на чолі тих героїв *Хмельницького, людину, як на минуле України, будь-що-будь гігантичну...*», — підкреслює С. Томашівський²⁴³.

Цей вибір учений пояснює з перспективи психологічних перетворень національної свідомості на початку ХХ ст. На його думку, у рецепції української громадськості «*Хмельницький репрезентував ідею соціальної волі, натомість Мазепа був символом грабіжного дуки. Отся а н т и т е з а між двома ідеями — одною репрезентованою Хмельницьким і другою прикладаною до Мазепи — панувала серед Українців майже два століття, поки найновіші часи не почали шукати с и н т е з и між обома історичними явищами. Знайдено її в тому, що україн[ська] історично-політична література почала добачувати в діяльності обох гетьманів спільний мотив, до того часу не доглянений, або недооцінюваний: змагання до державно-політичної незалежності України... С е п а р а т и з м (розбив С. Томашівського. — *Авт.*) від обох сучасних нам національних противників (Московщини та Польщі. — *Авт.*) був тою першою ниткою, що пов'язав обі суперечні постати нашого минулого, а переношена на давні часи новочасна ідея національної держави відкриває у них і спільні позитивні риси — спільне національне почування і спільний національний ідеал»²⁴⁴.*

²⁴¹ *Його ж.* До історії перелому Хмельниччини (Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р.) // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — Т. 1. — С. 533.

²⁴² *Його ж.* Про ідеї, героїв і політику. — С. 57.

²⁴³ *Його ж.* Десять літ українського питання... — С. 12.

²⁴⁴ *Його ж.* Про ідеї, героїв і політику. — С. 54–55.

Але, визнаючи тою чи іншою мірою здобутки Б. Хмельницького на військовій, менше на політичній ниві, С. Томашівський признавав хибним його зображення як «патріота національно-українського». «*Се завдяки Хмельницькому і його Переяславови розбита була соборність усіх українських земель, почате було політичне і культурне об'єднання з Московщиною; була основно знищена можливість створення національно-української католицької Церкви, окремої від польського латинства і московського православ'я.* — відзначає історик. — Сі дві ідеї Хмельницький зправди репрезентував, був свідомий їх і — що особливо важне — мав успіх в обох напрямках»²⁴⁵.

Урешті-решт, Б. Хмельницький не був позивним типом того «культурного героя», ідеал якого розшукував С. Томашівський у національній історії. Тому представлення його образу у повоєнних текстах галицького вченого балансує на хиткій межі між героїчним та псевдогероїчним, часто-густо у залежності від відповідного контексту висвітлення.

Проте пояснюючи метаморфози у формації українського національного ідеалу, зокрема розглядаючи творення «культу героїв», С. Томашівський знову переходить від їх типологічного до символічного представлення. До того ж, вчений апелює до відповідного символічного підтексту знакових постатей української історії — Б. Хмельницького та І. Мазепи, котрий утілюється у своєрідній дихотомії символів соціальна воля / неволя, проте у негативному сенсі. Такий авторський рефрен, хоч виглядає досить прикметним, але у жодному разі не є винятковим! Адже в текстах галицького інтелектуала історичне побутування видатних особистостей доволі часто набуває символічних прикмет.

Наприклад, об'єднувач польських земель король Болеслав I Хоробрий, на думку С. Томашівського, «*се символ цілком іншої Польщі ніж сучасна, Польщі надодрянської, оберненої лицем (і мечем) до заходу*»²⁴⁶. «Малоталановитий і малошасливий вояк» Т. Костюшко, за висловом автора, є «*символом самотнього збройного протесту, на який здобулася вся нація у фатальній хвилі розборів держави; своїми щирими, хоч невмілими і невдалими зусиллями він урятував честь всього народу, і тому справедливо належить йому місце перед талановитішими й успішнішими повстанцями 31 або 63 року*»²⁴⁷.

Діяння знакових постатей із перспективи символістського представлення нав'язують відповідний соціо- та етнокультурний сенс, себто відображають суть перетворень тієї чи іншої історичної доби. Причому погляди С. Томашівського щодо природи символістської репрезентації достатньо відрефлексовані, позаяк учений зазвичай пов'язує її з творенням тих чи інших смислів — державних, етнополітичних, церковних, соціокультурних та ін.

У схожому сенсі С. Томашівський потрактовує відому легенду про св. Андрія. «*Андріївська легенда завершила свій розвиток у XVIII в. Установляючи ордер св. Андрія Первозданного, цар Петро В. зробив її символом російської державности.* — зазначає С. Томашівський. — *Сим способом, легенда стала не*

²⁴⁵ Там само. — С. 52.

²⁴⁶ С. Т. [Томашівський С. Т.] Рец. на кн.: *Semkowicz W. Geograficzne podstawy Polski Chrobrego. 1925 // Політика (Львів).* — 1925, 25 жовт. — № 2. — С. 39.

²⁴⁷ *Томашівський С.* Про ідеї, героїв і політику. — С. 47.

лише національно-церковною, а й національно-політичною святощою російського православного світа»²⁴⁸.

Соціокультурну, точніше окцидентальну підоснову мають розумування С. Томашівського про митрополію як церковно-адміністративну одиницю, котрі він резюмує такою сентенцією: «Одним словом, на Заході митрополія була синонімом національно-церковної самостійности; натомість на візантійським Сході була символом чужоземної неволі — церковної і політичної»²⁴⁹.

У цьому ж дусі С. Томашівський розглядає королівський титул — «сей символ неподільности влади і держави, можливо було в тих часах одержати тільки з Риму»²⁵⁰. В іншій праці він акцентує увагу на тому символічному сенсі, який продукують самоназви — етноніми національних спільнот, зокрема українців²⁵¹.

Зрештою, символічне стає засобом соціокультурної, точніше цивілізаційної поляризації з сильним релігійним / конфесійним акцентом у текстах С. Томашівського, хоч і не заступає повною мірою типологічного маркування. Водночас символічне представлення у його історичному письмі має чимало сюжетів, які продукують порівняння з текстами В. Липинського. У певному розумінні такі компаративні ракурси порушують більш масштабну проблему взаємовпливів обох українських інтелектуалів, яка залишається доволі актуальною й до сьогодні²⁵².

Насамперед, упадає в очі гостра й виразна соціокультурна демаркація вісі Захід / Схід, яка властива обом інтелектуалам. Утім, якщо В. Липинський формулює її в сенсі соціокультурного (але не релігійного!) протиставлення кочової (Степ) і землеробської культури (Плуг), то С. Томашівський надає їй тотального церковно-культурного підтексту, як своєрідного вододілу між римо-католицьким та греко-православним світом. Ба більше, галицький учений застосовує символістську репрезентацію для легітимізації ідеї церковної Унії та унійних змагань в українській історії.

Різняться й погляди обох учених і щодо представлення постатей минулого. У студіях В. Липинського персоналії на історичних підмостках мають виняткове призначення, котре автор часто-густо подає у вигляді особливих, майже ритуальних дій, що знов-таки набувають символічного сенсу. Приміром, охрещення С.-М. Кричевського у грецьку віру постає як символічний акт повернення покозаченої шляхти до батьківської підоснови²⁵³. Таке представлення виказує активний, динамічний характер філософії історії В. Липинського, вислідом якої є знакові символічні, почасти містичні фігури соціальних спільнот — Хама й Яфета, що нав'язують читачу думку про відомий біблійний сюжет навколо двох синів легендарного Ноя. За його візією, історичне буття постає як низка послідовно розгорнутих символів, що творять відповідну ієрархію всесвіту — природи та суспільства, сакрального і буденного.

²⁴⁸ Його ж. Вступ до історії церкви на Україні. — С. 15.

²⁴⁹ Там само. — С. 97.

²⁵⁰ Там само. — С. 124.

²⁵¹ Томашівський С. Десять літ українського питання... — С. 10–11.

²⁵² Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Курила; наук. ред. Т. Курила за участі В. Горобця. — К., 2004. — С. 214.

²⁵³ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас. — Філадельфія, 1980. — Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — С. 313.

Натомість С. Томашівський схильний до більш раціональної, поміркованої та не такої мінливої репрезентації діянь постатей минулого, порівняно з історичним письмом В. Липинського. Відтак у текстах галицького дослідника вони подаються як еволюційний вислід відповідних передумов і здебільшого висвітлюються в етно- та соціокультурних контекстах, аніж із перспективи знакових соціальних чи політичних вартостей. Отож символістські означення С. Томашівського більш приземлені й утилітарні, ніж у В. Липинського, і здебільшого доповнюють звичну типологічну процедуру.

6.3. «Велика людина», культ героїв та символістська естетика у репрезентації В. Липинського

Проблема неоромантичних складових у творчості В. Липинського і досі перебуває на маргінесі наукових студій, хоч нинішні дослідницькі інтенції, здавалося б, спрямовані на повноцінне та різнобічне вивчення його спадщини. Однак, спроби аналізу і систематизації його світосприйняття та поглядів, зокрема прочитання авторських текстів у контексті неоромантизму, представлені тільки у поодиноких працях. Передусім, маємо на увазі кілька оригінальних історико-філософських есе Лева Біласа²⁵⁴, в яких здебільшого розглядаються неоромантичні мотиви у довоєнному доробку В. Липинського.

Почасти це пояснюється складністю локалізації стильових рис неоромантизму на теренах історичної науки, зокрема через його здатність убиратися в різноманітні політичні, культурні шати та зазнавати суттєвої інтелектуальної мімікрії, сполучатися з іншими напрямками і течіями. Та найголовніша перешкода, мабуть, полягає у масштабі постаті В. Липинського як мислителя, зокрема у синкретичному поєднанні різних інтелектуальних компонентів у його спадщині. Вочевидь, таке співіснування суттєво ускладнює рецепцію цього історика та політичного мислителя. Тим більше, що сучасні дослідники часто-густо сприймають В. Липинського як найпривабливішого репрезентанта державницького напряму в українському історіописанні першої третини ХХ ст.²⁵⁵

Зауважимо, що формування та еволюція поглядів В. Липинського довоєнної доби і дотепер містить низку дискусійних питань, у т. ч. щодо наявності демократичного періоду в його творчості. Провідною проблемою в інтерпретації цієї еволюції є його «перетворення» з поляка в українця, себто певного балансу лояльностей, досягнення якого суттєво ускладнено браком джерел.

Загалом підходи дослідників щодо тодішніх поглядів В. Липинського у 1908–1914 рр. переважно поділяються на дві групи. Є. Пизюр²⁵⁶ та Л. Білас²⁵⁷ вважають, що в цей час В. Липинський уже був довершеним консерватором, а його начебто консервативна еволюція є витвором уяви окремих науковців. Натомість Я. Пеленський²⁵⁸ та В. Потульницький²⁵⁹, хоч і не відкидають польських впливів, але обстоюють тезу про демократичний період у його творчості, зокрема наголошують на поступовій еволюції до консерватизму. Я. Пеленський пропонує для означення довоєнних поглядів В. Липинського спеціальний термін — «консервативний демократ»²⁶⁰. Посередню позицію посідає І. Лисяк-

²⁵⁴ Л. Р. Б. [Білас Л. Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В. Липинського // *Липинський В. Твори*. Архів. Студії. — Т. 2. — С. XVII–XCVIII; *Idem*. The Intellectual Development of V. Lypyn's'kyj: His World View and Political Activity before World War I // *HUS*. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 263–285.

²⁵⁵ Масненко В. Історична думка та націотворення... — С. 281.

²⁵⁶ Pyziur E. V. Lypyn's'kyj's Idea of Nation // *HUS*. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 305–306.

²⁵⁷ Білас Л. В'ячеслав Липинський і «територіалізм» (1908–1910) // *Сучасність*. — 1962. — № 2. — С. 100–102.

²⁵⁸ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії // *УІЖ*. — 1992. — № 2. — С.139–140.

²⁵⁹ Потульницький В. А. Історія української політології... — С. 112.

²⁶⁰ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи... — С. 139.

Рудницький, який, утримуючись від категоричних висновків, усе ж таки підкреслює, що В. Липинський був переконаним самостійником ще у той час, коли ця ідея була чужа загалові національно свідомого українства²⁶¹.

За свідченням А. Жука — учасника березневої наради 1911 р. наддніпрянських політичних емігрантів у Львові, на якій йшлося про створення надпартійного об'єднання, В. Липинський уже тоді виступав як беззастережний самостійник, зокрема негативно поставився до австрофільської орієнтації, котрої трималася частина українських діячів²⁶².

Так чи інакше, формування історичних поглядів та світосприйняття В. Липинського пов'язують з краківською добою (1903–1913, з перервами) його інтелектуальної біографії. Адже університетський Краків був одним із центрів польського консерватизму, а пізніше — неоромантизму. Не випадково сучасні дослідники розглядають початок ХХ ст. як епоху панування неоромантизму в польській історіографії²⁶³.

Саме у Кракові під час навчання на філософському факультеті Ягеллонського університету В. Липинський слухав виклади відомого польського теоретика неоромантизму Станіслава Закшевського²⁶⁴. Припускають, що у стильовому плані молодий учений наслідував творчу манеру польського історика-неоромантика єврейського походження Шимона Ашкеназі²⁶⁵.

Втім, контексти інтелектуального становлення В. Липинського, зокрема ідейних впливів на українського мислителя, є значно ширшими та розмаїтими. Відтак до формування його візії тою чи іншою мірою спричинилася низка популярних соціальних та політичних теорій ХІХ — початку ХХ ст., зокрема М. Вебера, Г.-В. Гегеля, Л. Гумпловича, К. Маркса, Р. Міхельса, Г. Моски, Ф. Опенгаймера, В. Парето, Г. Ратценгофера, а також ідеї німецької соціогуманітаристики (Л. фон Ранке, Ф. Ратцель) та польської консервативної історичної школи²⁶⁶.

²⁶¹ Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.* — Т. 2. — С. 132.

²⁶² Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття «Союзу») // МН. — 2002. — № 3. — С. 138.

²⁶³ *Зашикільняк Л.* Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // ПСЛ. — Львів, 1993. — Вип. 45. — С. 36–42; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. — New York, 1993. — Р. 69; *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 425; *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. — С. 88–89, 161–162; *Руда О. В.* Дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ — початку ХХ століття: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЛНУ. — Львів, 2005. — С. 6.

²⁶⁴ *Л. Р. Б. [Білас Л. Р.]* Краків, Женева і філіяція «Кричевського»... — С. XVII.

²⁶⁵ *Білас Л.* В'ячеслав Липинський — історик // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. (Київ-Луцьк-Кременець, 2–6 черв. 1992 р.) — Київ-Філадельфія, 1994. — С. 36.

²⁶⁶ Див., докладніше: *Ісаїв В.* Політична соціологія В'ячеслава Липинського // Сучасність. — 1984. — № 6. — С. 81–95; *Idem.* The Political Sociology of Vjačeslav Lypyn's'kyj // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — Р. 287–301; *Потульницький В. А.* Політична доктрина В. Липинського // УІЖ. — 1992. — № 9. — С. 37; *Його ж.* Історія української політології... — С. 111; *Гордієнко М. Г.* Сутність та основні засади концепції української державності В'ячеслава Липинського: Автореф. дис. ... к. політ. н.: 23. 00. 01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — С. 11; та ін.

Ряд дослідників наголошують на тому, що творчість В. Липинського спиралася на широкий підмурок тогочасної західноєвропейської науки, зокрема на французьке інтелектуальне підґрунття²⁶⁷. Дехто з учених навіть порівнює В. Липинського та його візію з французьким соціологом, політичним діячем Ж. Сорелем²⁶⁸, анархо-синдикалістська доктрина якого вибудована на неоромантичній основі. Скажімо Б. Крупницький уважав, що для розуміння візії В. Липинського думки Ж. Сореля мають велике значення²⁶⁹.

Таким чином, розмаїття інтелектуальних контекстів творчої спадщини українського мислителя породжує багатство інтерпретацій, припущень, аналогій та тлумачень.

На полі національної історіографії початку ХХ ст. В. Липинський з'явився як дослідник із досить специфічними інтенціями. У центрі уваги його громадських і наукових інтересів довоєнної доби перебували питання участі та ролі спольщеної, переважно правобережної, шляхти в українському національному русі. Приміром, Я. Пеленський вважає, що В. Липинський у практично-політичній діяльності «продовжував те, що започаткували хлопомани, а саме — повернення сполонізованої шляхти до народу...»²⁷⁰. На думку Д. Дорошенка, в особі В. Липинського та його товаришів-одномудців «традиція повороту спольщеної шляхти до української народності знайшла собі не лише продовження, але й певне завершення»²⁷¹.

Власне, постать В. Липинського — українця польської культури зазвичай сприймалася та й сприймається здебільшого у контексті цього повороту. Саме таке враження закарбувалося у свідомості письменника Б. Лепкого, котрий уперше побачив В. Липинського ще 1907 р. «Прізвище польське, а тип такий український, — погадав я собі», — згадував пізніше Б. Лепкий²⁷².

Зрештою, «народницьке» ХІХ ст. пропонувало радикальне та доволі просте вирішення проблеми спольщеної аристократії: вихід кращих представників зі своєї верстви і подолання «відчуження» від національних основ за рахунок майже ритуального «каяття» та повернення до лона простонародної маси (наприклад, знаменита сповідь В. Антоновича). Вважалося, що саме за останньою визнавалася вся «правда» історії, зокрема її засуджуючий морально-етичний вердикт стосовних вищих станів.

Але В. Липинського не задовольняли традиційні рецепти у дусі народницько-романтичної ідеології. Тим більше, що на часі поставали нові соціокультурні виклики та численні модерністські варіації суспільних відповідей.

²⁶⁷ Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — С. 150.

²⁶⁸ Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. — 1969. — № 9. — С. 103–115; Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. — Львів, 2002. — С. 39.

²⁶⁹ Крупницький Б. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники). 4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей. — Мюнхен, 1959. — С. 109.

²⁷⁰ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський // 36. «Укр. літературної газети» (1956). — Мюнхен, 1957. — С. 200.

²⁷¹ Дорошенко Д. Пам'яті В'ячеслава Липинського (Сторінка з моїх споминів) // КВ. — 1943, 3 лип. — № 141. — С. 4.

²⁷² Лепкий Б. Моя перша зустріч з Липинським // Там само. — 1941, 14 черв. — № 125. — С. 3

Тож устремління молодого адепта Клію були скеровані на розмаїті інтелектуальні, культурні та світоглядні орієнтири Модерну.

З цього погляду тодішні дослідницькі інтенції В. Липинського не є суто чи навіть, здебільшого академічними, а радше синкретичними, позаяк сполучають у собі суспільні, культурні, політичні та ідеологічні зацікавлення. Тому мотивації В. Липинського як історика формувалися з перспективи нових вимог українського руху, який потребував новітніх візій національної історії, зокрема перегляду традиційних соціальних і політичних ролей як у минувшині, так і їхнього окреслення щодо найближчого майбуття. Неоромантизм видавався привабливою і достатньо дієвою стильовою течією для розробки означеної проблематики, особливо з огляду на польський досвід.

Відзначимо, що поява В. Липинського на теренах українського історіопиання, насамперед асоціювалася з переоцінкою ролі і значення шляхти у добу Хмельниччини. Зокрема, збірка праць за редакцією В. Липинського «Z dziejów Ukrainy» («З минулого України») розглядалася її рецензентами (Д. Дорошенко, М. Залізняк, І. Крип'якевич) як важлива новація в українській історичній думці початку ХХ ст.²⁷³

«Ся книга здобула собі велику популярність, особливо в Галичині, і із-за барвеного та інтересного способу оповідання і тому, що автор не тільки переповідає події минувшини, але також пояснює їх, шукає причин і робить висновки», — відзначає І. Крип'якевич²⁷⁴. Польський дослідник Богдан Ганцаж, який систематизував розмаїтті відгуки сучасників на появу «Z dziejów Ukrainy», вважає, що це видання справило помітний вплив як на українську, так і польську громадськість²⁷⁵.

Зауважимо, що і сам В. Липинський неодноразово виявляв специфічне бачення як проблем українського руху, так і розробки національної історії у довоєнні часи. Він неодноразово акцентував увагу на соціальних і культурницьких функціях історії, зокрема досить високо оцінював просвітницьке значення популярної «Історії України» М. Аркаса, хоч і закидав автору відсутність певної історіософії у викладі матеріалу²⁷⁶.

У листі до М. Аркаса від 7 січня 1908 р. В. Липинський звертає увагу на привабливу «стильову форму» цієї книги, яка нав'язує «природне почуття краси», захоплення минулим та пробуджує національну свідомість²⁷⁷. Відтак історик

²⁷³ Д-ко Д. [Дорошенко Д.] Возвращение к родному народу. Рец. на изд.: Z dziejów Ukrainy... — Kijów, 1912. — XXIV, 675 s. // УЖ. — 1912. — № 10. — С. 106; Залізняк М. «Зарослими шляхами України». Рец. на вид.: Z dziejów Ukrainy... — Kijów, 1912. — XXIV, 675 s. // ЛНВ. — 1912. — № 12. — С. 556; Крип'якевич І. Рец. на вид.: Z dziejów Ukrainy... — Kijów, 1912. — XXIV, 675 s. // ЗНТШ (Львів). — 1913. — Т. 115. — С. 191.

²⁷⁴ Крип'якевич І. Рец. на кн.: Липинський В. Історичні студії та монографії. — Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Київ–Відень, 1920 // ЛНВ. — 1922. — № 1. — С. 84.

²⁷⁵ Ганцаж Б. «Z dziejów Ukrainy» — генеза, конструкція, зміст, рецепція // МН. — 2002. — № 4. — С. 29–33.

²⁷⁶ Липинський В. Історія України Мик. Аркаса. Рец. на кн.: Аркас М. Історія України. — СПб., 1908. — XVI, 384, [2] с. // ЛНВ. — 1908. — № 8. — С. 310.

²⁷⁷ Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб у розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. — Київ–Філадельфія, 1994. — С. 162–163.

оцінює її в морально-етичному й естетичному сенсі, тобто практично в старому романтичному дусі. Він рішуче не погоджується з тлумаченнями М. Грушевського, який обстоює думку, що в книзі М. Аркаса українська історія представлена так, немов би автор «навмисно хотів звести її до абсурду»²⁷⁸.

Більше того, інцидент з одночасною публікацією у «Літературно-науковому вістнику» двох різних рецензій (В. Липинського та М. Грушевського) на згадану працю суттєво зіпсував особисті взаємини цих учених²⁷⁹. За свідченням В'ячеслава Казимировича, поданому у листі до Василя Доманицького від 28 серпня 1908 р., редактор часопису навіть вилучив два невеликі фрагменти з його рецензії²⁸⁰. У невеликій газетній замітці 1908 р. В. Липинський вкотре публічно декларує свою оцінку книжки М. Аркаса. Він вважає «*появу цієї Історії явищем в нашому національному життю безумовно відрадным, а для справи національного відродження корисним* (курсив В. Липинського. — Авт.)», але і вказує на її «хаотичну ідеологію» та «несимпатичні» для нього риси²⁸¹.

Нині цей сюжет в інтелектуальних біографіях В. Липинського та М. Грушевського тлумачать у контексті першого конфлікту між сцієнтизмом і неоромантизмом на ниві українського історіописання²⁸².

Цікавою є позиція В. Липинського і щодо оцінки значення постаті В. Антоновича у національному русі, яку він висловлює у відгуку на газетну замітку Ореста Левицького. Зокрема, В. Липинський наголошує не стільки на самоцінності персональної ролі засновника київської школи істориків, яка є домінуючою темою в розвідці О. Левицького²⁸³, скільки на важливості суспільних ідеалів, сформульованих і проголошених В. Антоновичем. На його думку, «означення взаємних національних відносин України і Польщі, *виразне проголошення словом і ділом повної національної незалежності України від Польщі* (курсив В. Липинського. — Авт.) — це найбільша його заслуга перед українською інтелігенцією»²⁸⁴.

Варто наголосити, що газетна замітка В. Липинського «За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу» була лише частиною його великої і, на превеликий жаль, неопублікованої студії про київського історика, котру він планував умістити спершу в «Літературно-науковому вістнику», а згодом — у збірнику «Z dziejów Ukrainy»²⁸⁵.

В іншій розвідці В. Липинський називає В. Антоновича «*духовим батьком українського національного відродження сучасного покоління спольщеної україн-*

²⁷⁸ Грушевський М. До рецензії д. Липинського [на кн.: Аркас М. Історія України. — СПб., 1908] // ЛНВ. — 1908. — № 8. — С. 322.

²⁷⁹ Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Липинський В. Повне зібрання творів... — Т. 1. — С. 92–93.

²⁸⁰ Липинський В. Повне зібрання творів... — Т. 1. — С. 510.

²⁸¹ Його ж. Ще в справі «Історії України» М. Аркаса // Рада (К.). — 1908, 31 серп. (13 верес.). — № 199. — С. 1.

²⁸² Тельвак Вікторія. Український неоромантизм в історіографічних поглядах Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX ст.) // ДКЗ. — Дрогобич, 2008. — Вип. 11/12. — С. 259.

²⁸³ О. Л. [Левицький О. І.] Світлій пам'яті Володимира Антоновича (з нагоди третіх роковин його смерті) // Рада (К.). — 1911, 8 (21) берез. — № 54. — С. 2.

²⁸⁴ Правобережець В. [Липинський В.] За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О. Л. «Світлій пам'яті Володимира Антоновича» в ч. 54 «Ради») // Там само. — 1911, 27 берез. (9 квіт.). — № 70. — С. 2.

²⁸⁵ Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів. — С. 98.

ської інтелігенції, котра бере від свого учителя, розуміється, тільки його національну програму, бо політичні обставини сьогодні вже зовсім інші»²⁸⁶.

Ці сентенції демонструють його спробу розглянути постать В. Антоновича як фундатора та речника певної ідеї (ідеалу, програми), зокрема продемонструвати її вплив на український рух. Заразом вони свідчать про неоромантичну спрямованість тлумачень молодого дослідника, які виявляються майже в повному ототожненні видатної особи з ідеєю (посвята ідеалу), що відображає певні колективні (соціальні, національні) устремління.

Довоєнні тексти В. Липинського досить яскраво ілюструють й авторське розуміння ролі та значення ідей в історичному бутті. «В життю недержавних націй, боротьба ідей відобрає величезну роллю. З ідеї вони черпають силу до свого національного відродження тоді, коли народ, здавалося, вже вмер. Ідея се потім одинока їхня зброя, бо звичайно, не фізичною силою розпоряджують оті горстки піонерів нового життя відродженого по довгім сні неволі народу», — стверджує вчений²⁸⁷.

Неоромантична ідея жертвовності, точніше жертвенної посвяти у візії В. Липинського відіграє роль своєрідного мірила вартості щодо оцінки як конкретного діяча, так і цілого стану. У такому дусі український історик і публіцист оцінює потуги галицького студентства, котре «складає там (у Львові. — Авт.) в жертву своє життя і свою будучину»²⁸⁸.

Ще красномовніше ідея жертвовності й представлення Особистості як речника відповідного ідеалу проступає у замітці, присвяченій пам'яті В. Доманицького. «Мірилом його праці і його заслуг — найвища людська жертва: життя — котре поклав покійний на вістар Ідеї», — підкреслює автор²⁸⁹.

У довоєнних текстах В. Липинського віднаходимо й ідею «територіялізму», котру він тлумачить як устремління до «політичної еманіпації (звільнення. — Авт.) національної території», а у широкому сенсі розглядає як «територіальний патріотизм навіть серед чужих, роскиданих на території своєї нації людей, щоб, в них мати піддержку своїх горожан»²⁹⁰.

Зазначимо, що М. Грушевський уважав течію «територіялістів», яку найбільше уособлював В. Липинський, симптоматичним явищем того часу²⁹¹. Н. Полонська-Василенко, спираючись на публікацію В. Гришка, висловила думку, що до формування цього концепту історичної та політичної візії В. Липинського значною мірою спричинився М. Василенко²⁹².

Прикметною рисою, котра впадає в очі при прочитанні тогочасної публіцистики В. Липинського, є оптимістичність багатьох його суспільно-політичних

²⁸⁶ Правобережець В. [Липинський В.] Кілька уваг з приводу книжки д. Васілевського «Ukraina i sprawa ukraińska» // ЛНВ. — 1912. — № 9. — С. 338.

²⁸⁷ Там само. — С. 334.

²⁸⁸ Правобережець В. [Липинський В.] На чисту воду. Остання відповідь п. Здзеховському і К° // Рада (К.). — 1911, 27 вересня (10 жовтня). — № 217. — С. 3.

²⁸⁹ Липинський В. Пам'яті Василя Доманицького // Там само. — 1910, 7 (20) верес. — № 203. — С. 1.

²⁹⁰ Його ж. Кілька уваг з приводу книжки д. Васілевського. — С. 343.

²⁹¹ Грушевський М. Украинцы [в России] // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. — СПб., 1910. — С. 329.

²⁹² Полонська-Василенко Н. З молодих років Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський та його доба: Наук. зб. під ред. Ю. Терещенка. — К., 2013. — Вип. 3. — С. 452–454.

настанов. Наприклад, у неопублікованій за життя вченого розвідці «Другий акт» (1911) автор категорично відкидає думки про занепад українського руху на тлі поширення процесу денаціоналізації в Наддніпрянській Україні. «Ми далекі від такого *гнилого песимізму!* Подавилася нами Польща, дасть — Біг не проковтне нас так легенько і Росія»²⁹³.

Та найповніше неоромантичні складові репрезентовані у відомій польськомовній монографії «Станіслав Михайло Кричевський», опублікованій В. Липинським у вищеназваній збірці 1912 р.²⁹⁴ Недаремно М. Грушевський тримався думки, що «особливу увагу звернула вона на себе як *відгомін старої традиції — як голос нащадків тої шляхти, що в конфлікті козаччини з польським режимом стала по її стороні*»²⁹⁵. На думку С. Томашівського, «ся монографія творить *основний перелім у поглядах на характер великої української революції*»²⁹⁶.

У проспекті чотирьохтомного видання «Історичних студій та монографій» 1920 р. В. Липинський планував умістити її український варіант у другому томі під назвою «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького». Ці наміри реалізував Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського 1980 р.

У цій монографії В. Липинський повертається до героїзації історії (Я. Пеленський характеризує її як «культ сили і великої людини») ²⁹⁷. Відтак на сторінках монографії споглядаємо побутування як персональних (С.-М. Кричевський, Б. Хмельницький та ін.), так і колективних (українська шляхта) героїв у добу Хмельниччини. Причому історик не тільки диференціює суспільні ролі різних прошарків шляхти, а й наголошує на специфічності їхнього призначення, зокрема показаченої шляхти. Автор афористично називає цих шляхтичів «жертвеними героями»²⁹⁸ або «жертвеними борцями»²⁹⁹.

Саме жертвенне призначення освячене кров'ю та актом героїчної дії спричиняється до народження великої Ідеї — вільного національного життя, Вільної України³⁰⁰. Вона кристалізується у політичному проекті Великого князівства Руського, що виник як результат «велетенської еволюції» суспільного світогляду³⁰¹. Цю ідею-проект історик неодноразово згадує і в своїх наукових статтях, і в публіцистичних замітках³⁰². У розвідці 1909 р. В. Липинський підкреслює, що вона виникла в часи «величезного вибуху національної енергії», але українська шляхта була надто слаба, щоб удержати проект Великого князівства Руського³⁰³.

²⁹³ Безрідний В. [Липинський В.] Другий акт // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 374.

²⁹⁴ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego; pod red. W. Lipińskiego. — Kijów, 1912. — S. 145–513.

²⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2. — С. 223.

²⁹⁶ Томашівський С. Перший похід... — С. 2.

²⁹⁷ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський. — С. 209.

²⁹⁸ Липинський В. Твори... — Т. 2. — С. 121.

²⁹⁹ Там само. — С. 429.

³⁰⁰ Там само. — С. 121.

³⁰¹ Там само. — С. 41.

³⁰² Правобережець В. [Липинський В.] Слідами Потоцького // Рада (К.). — 1911, 29 лип. (11 серп.). — № 170. — С. 1.

³⁰³ Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архіву Немиричів) // ЗНТШ (Львів). — 1909. — Т. 87. — С. 45.

Зрештою, провідний персональний герой монографії — С.-М. Кричевський складає «своє життя і свою славу на вітарі цієї ідеї»³⁰⁴. Відзначимо, що головна риса героїзму у представленні історика полягає у безмежній відданості засадній ідеї, що є «ознакою всіх творців епохи»³⁰⁵. Водночас сучасні дослідники тримаються думки про міфокультуре обґрунтування героїзму у візії В. Липинського³⁰⁶.

Однак, «жертвенно-героїчне» конструювання ідеального не заступає автору соціальної площини історичної сцени. Не випадково В. Липинський наголошує, що у його монографії йдеться «про дослідження участі в повстанні 1648–49 рр. шляхти, як окресленої суспільної верстви, що мала відрубні інтереси й відрубну станову ідеологію, — верстви, котра як шляхта до козацько-селянського повстання приєдналася»³⁰⁷.

В іншому місці В. Липинський звертає увагу на різні соціальні мотивації показаної шляхти, які привели її до табору Б. Хмельницького³⁰⁸. Таке сполучення культу героїв із соціальним відтворенням поверхні історичного руху виявляє самотність його стилю мислення. Адже він розглядає шляхту не тільки з перспективи творення великої політичної ідеї, а й як матеріал «першорядної якості» для побудови Української держави³⁰⁹.

Неоромантичні впливи простежуються і у семантиці В. Липинського. Зокрема, для означення народу / нації історик використовує як вислови у традиційному романтичному дусі — «внутрішня народна сила»³¹⁰, «козацько-народна стихія»³¹¹, «народний організм»³¹², так і віталістичні новації — «капітал енергії»³¹³, «експанзивна міць»³¹⁴ та ін. Аналогічні вподобання помічаємо і у публіцистичних текстах В. Липинського, в яких він уживає низку означень, як-от «експанзивна сила», «духова криза», «капітал національної енергії»³¹⁵ і т. п.

У схожому сенсі В. Липинський конструює й образ Б. Хмельницького, якого характеризує як «крицеву постать»³¹⁶, «людину-велетня»³¹⁷, «сильну людину»³¹⁸, «велику людину»³¹⁹, героя з «залізною рукою та титанічною волею»³²⁰ і т. п. Врешті-решт, така низка метафор зводиться істориком до формули: «“Богом даний” геній і визволитель українського народу»³²¹. На думку В. Масненка,

³⁰⁴ Його ж. Твори... — Т. 2. — С. 425, 427.

³⁰⁵ Там само. — С. 241.

³⁰⁶ Комаров Р. В. Культурний героїзм у контексті української філософської традиції (концепції Д. Донцова та В. Липинського) // Наук. зап. Нац. ун-т «КМА»: Філософія та релігієзнавство. — К., 2005. — Т. 37. — С. 85.

³⁰⁷ Липинський В. Твори... — Т. 2. — С. 157.

³⁰⁸ Там само. — С. 313.

³⁰⁹ Там само. — С. 235.

³¹⁰ Там само. — С. 11.

³¹¹ Там само. — С. 31.

³¹² Там само. — С. 129.

³¹³ Там само. — С. 239.

³¹⁴ Там само. — С. 7.

³¹⁵ Безрідний В. [Липинський В.] Другий акт. — Р. 370–371.

³¹⁶ Липинський В. Твори... — Т. 2. — С. 241.

³¹⁷ Там само. — С. 5.

³¹⁸ Там само. — С. 291.

³¹⁹ Там само. — С. 331.

³²⁰ Там само. — С. 147.

³²¹ Там само. — С. 331.

у його довоєнних текстах досить виразно проступають окремі елементи харизматичної моделі³²², котра була природною і навіть екзистенційно близькою цьому мислителю³²³.

Втім, навіть провіденціальне призначення «генія» та «великої людини» не заступає В. Липинському соціального походження і становища Б. Хмельницького у тогочасному суспільстві. Тож автор називає його «показаним шляхетським сином»³²⁴ і навіть зауважує, що під Білою Церквою (вересень 1651 р.) гетьман був «ще “малим непоказним чоловіком”, козаком по невірному прив'язаним до свого короля й гнобительки Речіпосполитої»³²⁵.

Крім того, В. Липинський упроваджує й морально-етичні мірила вартості щодо минушини. Скажімо, він наголошує на високому моральному рівні окремих постатей, зокрема повстанця-шляхтича І. Креховецького³²⁶. Водночас автор згадує про «моральну відповідальність» Речі Посполитої «перед сучасниками та їхніми нащадками» за ганебну страту І. Виговського (1664)³²⁷, характеризує узагальнений образ польського колоніста на українських землях як «духом убогого»³²⁸ і т. п.

Та найбільше старі канони романтичного історіописання нагадують авторські думки про «фізичну»³²⁹ та «внутрішню» (моральну)³³⁰ силу, «історичні зовнішні і внутрішні пута»³³¹, які фактично впроваджують дуалістичний поділ світу історії на фізично-матеріальну та ідеально-духовну площини. Зокрема, в одній із розвідок В. Липинський співвідносить поняття «сили» («нової, молоді сили») зі «споконвічними козацькими ідеалами»³³². Ці вислови нав'язують аналогії до семантики та оціночних мірил, представлених у працях істориків-романтиків XIX ст. (М. Костомаров, П. Куліш та ін.), зокрема до відомої дихотомії сила / безсилля³³³.

Неоромантична мотивація В. Липинського виявляється і у символічному окресленні низки подій, ототожненні певних історичних місць і навіть персональних учинків окремих осіб, які підносяться до рівня знакових актів дії. Приміром, історичні постаті Яреми-Михайла Вишневецького та Станіслава-Михайла Кричевського набувають в авторському зображенні символічного підтексту. Це — представники двох епох української минушини: *«польський*

³²² Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — Київ-Черкаси, 2000. — С. 64.

³²³ Там само. — С. 111.

³²⁴ Липинський В. Твори... — Т. 2. — С. 287.

³²⁵ Там само. — С. 319.

³²⁶ Там само. — С. 223.

³²⁷ Там само. — С. 219.

³²⁸ Там само. — С. 263.

³²⁹ Там само. — С. 273.

³³⁰ Там само. — С. 11.

³³¹ Правобережець В. [Липинський В.] «Браття Малороссы» // Рада (К.). — 1908, 28 жовт. (10 листоп.). — № 221. — С. 1.

³³² Липинський В. Данило Братковський — суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // ЛНВ. — 1909. — № 2. — С. 326–327.

³³³ Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. — 2004. — Вип. 4. — С. 215–228.

нащадок zdeгенерованої княжої Русі і покозачений шляхетський син, загартований у степових боях борець за волю України»³³⁴.

Деякі кроки С.-М. Кричевського у відтворенні В. Липинського виглядають як символічні діяння. Таким, наприклад, є акт охрещення покозаченого шляхтича у «грецьку віру». Зокрема, історик тлумачить цей вибір як своєрідний «символ, як бажання підкреслити свою єдність із повстанням “усієї Русі”, Русі в першій мірі “грецької віри”, за загальним розумінням сучасників»³³⁵.

Л. Білас слушно відмічає, що символізм постаті С.-М. Кричевського спирається на особисту авторську мотивацію. Тим паче, що ця історична особа «мусіла видатися Липинському прикладом для його власного життя й власної постанови, приєднатися до українського руху. Ця схожість становища обох спольонізованих шляхтичів, відділених один від одного безмалъ трьома століттями, була для нього важливим моментом ідентифікації з його попередником; вона скріплює символічне значення героя монографії»³³⁶.

Зауважимо, що такі паралелі між особою В. Липинського та головним персональним героєм його студії вказують на самотню спробу авторського самопізнання, своєрідної самопроекції особи щодо життєвого та духовного призначення. Це зіставлення виказує не тільки одну із засадних рис неоромантизму, але й свідчить про рефлексованість символічного ряду, представленого в монографії. Останній складається зі священних топосів («одвічних символів» за визначенням В. Липинського) давньої Русі — Свята Софія, Золоті Ворота³³⁷, «жертвених героїв» — покозаченої шляхти та її провідників (С.-М. Кричевський, Б. Хмельницький), символічних, іноді ритуальних актів дії (охрещення в «грецьку віру», доблесні звершення на ратному полі, загибель київського полковника) і великої ідеї — незалежної України, яка пов'язує в одне ціле історичне минуле, сучасне та майбуття.

З окресленої перспективи видається, що текст В. Липинського цілковито просякнутий неоромантичним сюжетом та його неодмінними атрибутами. Проте це враження тільки почасти відображає авторські устремління, які не є однозначними, як і світосприйняття та погляди історика загалом.

В. Липинський демонструє підкреслену пошану до засад сцієнтизму у науковому дослідженні, зокрема у ставленні до фактографічної основи своєї студії. На його думку, «історик, бажачи відтворити факти, повинен бути в своїх твердженнях дуже стриманим і обережним»³³⁸. Тому вирази на кшталт «правдоподібно», «припустимо», «на основі доступного джерельного матеріалу», «при допоміжній науковій методи» досить часто зустрічаємо на сторінках цієї монографії.

Заразом В. Липинський окреслює своє розуміння суб'єктивних перетворень в історії, які тлумачить, переважно в еволюційному, тобто позитивістському сенсі. Зокрема, автор відзначає, що «зміна керівних людей означала тоді величезний скок у конечній — із нашої сьогоднішньої точки бачення — історичній еволюції, і що вона мала, як така, велетенське суб'єктивне значення для сучасників...»³³⁹.

³³⁴ Липинський В. Твори... — Т. 2. — С. 341–343.

³³⁵ Там само. — С. 313.

³³⁶ Л. Р. Б. [Білас Л. Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»... — С. LXXXIV.

³³⁷ Липинський В. Твори... — Т. 2. — С. 331.

³³⁸ Там само. — С. 141.

³³⁹ Там само. — С. 259.

Окрім того, В. Липинський досить виразно вибудовує і каузальний зв'язок між подіями, особливо щодо мотивації та дій окремих соціальних верств. Але у тлумаченні низки подій, явищ і процесів, оцінці ролі відомих особистостей, виявленні провідних ідей історичного буття він виявляє нестримний, ірраціональний, ідеалістичний розмах думки, експресивну тональність у відтворенні провідних сюжетних ліній, які часто не узгоджуються зі сциєнтичними орієнтирами, еволюціоністськими підходами та демонстративною, позитивістською пошаною до факту.

Особливості творчої манери В. Липинського в монографії про С.-М. Кричевського досить точно схарактеризував Микола Залізник. «Він (В. Липинський. — Авт.) об'єктивний історик і скрізь послугується документальним матеріалом, значну частину якого сам зібрав по архівах, але разом він художник, під рукою якого мертвий матеріал сухих документів оживає і складається в картини, які глибоко потрясають читача і лишають по собі незатерте вражінє», — зазначає рецензент³⁴⁰.

Зрештою, генералізація матеріалу в монографії В. Липинського здебільшого спирається на морально-етичні й ідеалістичні канони. Ця конфронтація між різними підходами, переважно є латентною, хоч іноді виявляється у відкритому вигляді. Зокрема, автор відзначає, що «історичну правду будемо намагатися віднайти серед кількох варіантів, що себе взаємно доповнюють, які дійшли до нас у розповідях про цей факт»³⁴¹. Така сентенція В. Липинського водночас сполучає романтичне / неоромантичне мірило вартості («історична правда») з позитивістською вимогою об'єктивізму («факти») щодо верифікації джерельного матеріалу.

Таким чином, у довоєнних текстах В. Липинського поєднуються як неоромантичні мотиви, так і позитивістські складові з окремими елементами соціологізації історії.

З початком Першої світової війни у його творчості настає пауза, яка тривала майже 6 років. Інтелектуальні та духовні впливи на погляди та світосприйняття В. Липинського у цей період майже невідомі. Очевидно, що руйнівні обставини воєнних і революційних потрясінь, масштабні, катастрофічні політичні та соціокультурні зрушення в Європі продукували напружену роботу думки, нав'язували кардинальне переосмислення багатьох проблем, колишніх інтерпретацій і старих концепцій.

Революційні події відкрили нові терени для діяльності В. Липинського, який виявив себе не тільки як оригінальний історик, але і як невтомний організатор, політик та дипломат. Зокрема, він був послом Української Держави гетьмана П. Скоропадського у Відні і залишався на цій посаді, попри інтриги тогочасних урядовців, до літа 1919 р., себто за часів УНР.

Останньою краплею, котра остаточно підважила його лояльність до Директорії УНР, стала страта талановитого військового діяча, полковника П. Болбочана. В. Липинський подає у відставку і відтоді мешкає в Австрії на становищі політичного емігранта. Власне, кінець 1919 р. став межовою віхою в його інтелектуальній біографії, після якої він повернувся до активної наукової творчості,

³⁴⁰ Залізник М. «Зарослими шляхами України»... — С. 557.

³⁴¹ Липинський В. Твори... — Т. 2. — С. 293.

а згодом здобув неабияку популярність як політичний теоретик та організатор гетьманського руху.

Першою знаковою студією В. Липинського в еміграційну добу була монографія «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (Київ–Відень, 1920). Ця праця є переробленим варіантом його польськокомовної роботи «Dwie chwile z dziejów porowolucyjnej Ukrainy» («Два моменти з історії пореволюційної України»), вміщеної у збірці «Z dziejów Ukrainy»³⁴².

Насамперед, варто звернути увагу на інтенції автора, які зазнали суттєвих трансформацій, порівняно з довоєнними часами. Адже історичні ретроспекції 1657–1659 рр. продукували аналогії з українською революцією 1917–1921 рр. Причому вони настільки помітні, що Л. Білас називає тогочасного В. Липинського «істориком кризової доби»³⁴³. «Ми обидва дуже перемучені і прибиті нашою катастрофою, бо ми дійсно хотіли і хочемо України» (підкреслення В. Липинського. — Авт.), — писав В. Липинський у листі до О. Назарука від 1 вересня 1924 р.³⁴⁴

Більше того, В. Липинський не приховував, а, навпаки, акцентував увагу на політичній умотивованості своїх концептуальних настанов. «... Може тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитись зв'язаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче воно пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки», — наголошує історик у вступі до монографії³⁴⁵.

Такі зрушення в авторських устремліннях призвели і до кардинальних змін у локалізації предмета дослідження. Якщо у довоєнних студіях В. Липинського виклад, переважно вибудовувався навколо суспільної ролі й участі покаянної шляхти у революції за часів Хмельниччини та пізніше, то в «Україні на переломі» предметна область достатньо жорстко розгортається навколо двох установчих концептів — «держави» та «нації»³⁴⁶. Відтак культ «жертвенних героїв» заступає апологія «державної творчості» чи «державно-організаційної творчості»³⁴⁷, яка персоніфікується у вольових діях Б. Хмельницького та його «помічників».

Ця настанова В. Липинського є наскрізною як у його історичному письмі, так і публіцистичних текстах. «Влада, держава і нація — все це продукти волі і творчості (курсив В. Липинського. — Авт.)», — стверджує історик³⁴⁸.

³⁴² Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porowolucyjnej Ukrainy. I. U szczytu potęgi. II. Na przełomie // Z dziejów Ukrainy. — S. 514–617.

³⁴³ Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. — Філадельфія, 1991. — Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — С. XXIII–XXIV.

³⁴⁴ Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М. Дядюк; наук. ред. Я. Федорук. — Львів, 2004. — С. 55.

³⁴⁵ Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. 4.

³⁴⁶ Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби. — С. XLIV.

³⁴⁷ Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. 75, 71.

³⁴⁸ Його ж. Братерська сповідь (У перші роковини Ради Присяжних Українського Союзу Гетьманців Державників) // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 411.

Тема покозаченої шляхти та соратників гетьмана поступово розширюється автором до проблеми національної аристократії і її ролі у державному будівництві. Тож в «Україні на переломі» у зародковому вигляді репрезентовано низку історіософських ідей, які у подальшому інтенсивно розроблялися В. Липинським, зокрема в «Листах до братів-хліборобів» (1920–1926). С. Плохій вважає, що ця монографія стала «одним із засадничих текстів державницької школи»³⁴⁹.

Зауважимо, що ідея жертовності, посвяти ідеалу, хоч і стає периферійною лінією у зазначеній монографії, але не зникає³⁵⁰. В. Липинський навіть обстоює думку, що «жертва й героїзм» з обсягу цілого класу вимагають «реального ґрунту», тобто відповідних соціальних, економічних, культурних, політичних передумов та обставин³⁵¹. Натомість істотно підноситься роль головного будівничого Козацької держави. Проте образ Б. Хмельницького в «Україні на переломі» помітно відрізняється від замальовок цієї особистості у довоєнних текстах.

Але В. Липинський не відмовляється і від традиційних визначень на кшталт: «Богом даний Гетьман Богдан», «Богом даний провідник» чи «геніальний вождь»³⁵². Наведені вислови навіть кристалізуються у своєрідній метафорі, яку він найчастіше вживає на сторінках цієї студії — «Великий Гетьман» («Великий Богдан»). Тому суттєво змінюється змістовне наповнення більшості дефініцій для означення постаті Б. Хмельницького. Зокрема, В. Липинський наголошує на «моральному авторитеті» як засадній характеристиці Великого Гетьмана.

Зазначимо, що йдеться вже не про «авторитет» ватажка революції чи повстання, а про моральну, духовну зверхність будівничого Держави та провідника Нації. Водночас провіденціальний дар «Великої людини» доповнюється іншими важливими характеристиками. В «Україні на переломі» Б. Хмельницький постає як Особистість, яка значною мірою осягнула соціальний та економічний детермінізм в історії. Автор навіть обстоює думку про «організаційний геній Гетьмана»³⁵³.

«Велич і геніальність Хмельницького була в тім, — зазначає В. Липинський, — що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською “городовою” Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, ухадницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову Держави Української зв’язати»³⁵⁴. В іншому місці він окреслює «страшний вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротивностей» та наголошує, що в українській історії тільки один Б. Хмельницький «зумів цей гордієвий вузол розрубати»³⁵⁵.

Б. Крупницький відзначає, що у працях В. Липинського «Хмельницький виступає, як могутній велетень, що зумів у своїй особі втілити маєстат нації»³⁵⁶. Ці

³⁴⁹ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. — К., 2011. — С. 289.

³⁵⁰ Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. 166.

³⁵¹ Там само. — С. 70.

³⁵² Там само. — С. 21, 55, 230; та ін.

³⁵³ Там само. — С. 159.

³⁵⁴ Там само. — С. 86.

³⁵⁵ Там само. — С. 121.

³⁵⁶ Крупницький Б. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: II. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії XVIII–XX ст. // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 14.

зміни у відтворенні образу Великого Гетьмана свідчать про трансформацію культу героїзму та духовного призначення «великої людини» у світосприйнятті В. Липинського. Властиво, йдеться про змагання, а у низці випадків про співіснування таких рушіїв світу історії як волюнтаризм («воля») та детермінізм («конечність»). Окрім того, варто вказати на суттєві метаморфози у його поглядах стосовно репрезентації української минувшини. Останні найпомітніші у термінологічному апараті «України на переломі».

Приміром, В. Липинський інтенсивно використовує поняття «клас», «нація» та похідні термінологічні сполучення, які стають домінуючими у цій монографії. Іноді у його тексті споглядаємо вирази «класовий мир»³⁵⁷, «зденаціоналізований», «реасиміляція»³⁵⁸ і т. п.

У листі до О. Назарука від 19 березня 1924 р. В. Липинський наголошує, що уявляє націю в «образі ріжних клясів (підкреслення В. Липинського. — Авт.) (з їх ріжними клясовими хотіннями і світоглядами)»³⁵⁹. Однак, наведені вище дефініції не витісняють остаточно терміни «народ», «верства», «стан», які повсюдно побутували у довоєнних працях історика та громадсько-політичного діяча.

Помітною залишається і романтична / неоромантична семантика: «моральна сила та енергія»³⁶⁰, «безсилля»³⁶¹, «державна сила»³⁶², «переворотова енергія»³⁶³, «енергія нації»³⁶⁴, «дух» Війська Запорозького»³⁶⁵, «моральна вартість»³⁶⁶ і навіть бінарні сув'язі на кшталт «фізична революційна енергія» та «духова інтелектуальна енергія»³⁶⁷. Заразом суттєво звужується вживання дефініцій «розвиток» («розвій») та «еволюція», а також змінюється оціночне маркування низки понять. Відтепер термін «поступовий» набуває негативного значення. Натомість поняття «реакція» продукує позитивний сенс³⁶⁸.

Л. Білас трактує такі зміни у семантиці В. Липинського як еволюцію його поглядів від позитивістсько-раціонального способу мислення до волюнтаристських суджень³⁶⁹. Утім, зазначене тлумачення видається дещо спрощеним, оскільки залишає поза увагою інші термінологічні вподобання автора «України на переломі» та надзвичайну мінливість контекстів концептуалізації, а відтак поєднання різних дослідницьких стратегій. Недаремно в «України на переломі» В. Липинський висуває та формулює кардинальний запит до історичного матеріалу: які були причини «гетьманських змагань»?

На перший погляд, автор апелює до ірраціональних мотивів побутування масового, колективного героя — «хотіння нації», «дух нації» і т. п. Однак,

³⁵⁷ Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. 78.

³⁵⁸ Там само. — С. 161.

³⁵⁹ Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука. — С. 32.

³⁶⁰ Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. 3.

³⁶¹ Там само. — С. 15.

³⁶² Там само. — С. 190.

³⁶³ Там само. — С. 16.

³⁶⁴ Там само. — С. 17.

³⁶⁵ Там само. — С. 116.

³⁶⁶ Там само. — С. 20.

³⁶⁷ Там само. — С. 80, 229.

³⁶⁸ Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби. — С. XLVI–XLVII.

³⁶⁹ Там само. — С. XLIX.

В. Липинський не відкидає, принаймні тотально, ідею детермінізму, себто фактично визнає у тому чи іншому вигляді дію законів в історії! Відтак в «Україні на переломі» споглядаємо не тільки категоричність і безапеляційність тверджень, орієнтацію на інтуїтивні взірці мислення, а й тотальну генералізацію матеріалу, часто-густо у соціологічному розумінні. Зокрема, варто звернути увагу на символічну естетику В. Липинського, репрезентовану у зазначеній монографії. Адже метафори «степу» та «плугу» підносяться автором до ключових символів — кочової і землеробської цивілізацій, Сходу та Заходу³⁷⁰.

Ця символіка використовується для схематизації, спрощення розмаїття історичної дії на сцені української минувшини. Проте вона також продукує і генералізує нові смисли, передусім соціокультурну контраверсійність в інтерпретації матеріалу. Такий символічний поділ справляв неабиякий вплив на тодішніх українських істориків, багато з яких наслідувало В. Липинського³⁷¹. Низка учених узагалі розглядала «Україну на переломі» як найвище досягнення тодішньої історичної думки³⁷², а її автора вважала провідником державницької школи істориків³⁷³.

Окреслені новації помітно контрастують із довоєнними працями В. Липинського, в яких декларується позитивістська пошана до фактографічної основи в душі вимог тогочасної академічної етики. Вважають, що саме ранньомодерна царина історичних студій В. Липинського, котрі переважно локалізувалися XVII ст., справила поважний вплив на його концептуальні устремління³⁷⁴.

У текстах еміграційної доби істотно розширилося й інструментальне призначення символістської естетики В. Липинського, яка вживалася раніше для легітимації провідної ідеї — Вільної України. Натомість у його повоєнних працях символи-метафори продукують соціокультурний, цивілізаційний сенс. Означені зміни у стилі мислення історика, зокрема щодо ставлення до емпіричного матеріалу, не залишилися поза увагою сучасників. Один із близьких соратників В. Липинського граф А. Монтрезор схарактеризував візію В. Липинського як «романтизм суті, романтизм державности (розбив А. Монтрезора. — *Авт.*)»³⁷⁵, а інший — С. Шемет назвав його «теоретиком і романтиком-ідеалістом»³⁷⁶.

Оцінки фахових істориків були більш стриманими, проте все ж таки досить промовистими. «З методологічного погляду праця В. Липинського не є чисто

³⁷⁰ Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. 75.

³⁷¹ Крип'якевич І. Нові критерії української історії // Політика (Львів). — 1925, 10-го жовт. — № 1. — С. 13.

³⁷² Кревецький І. Відродження національно-державної думки в українській історіографії // ЛППМ (Берлін). — 1924. — № 3. — С. 38–40; Його ж. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ (Львів). — 1924. — Т. 134/135. — С. 161–184; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Упорядк. та нарис Ю. Пінчука, Л. Гриневич. — 3-е вид., репринт. — К., 1996. — С. 209.

³⁷³ Крип'якевич І. Нові напрямки в українській історіографії (3 нагоди «Огляду української історіографії» Д. Дорошенка, Прага, 1923) // Діло (Львів). — 1924, 27 квіт. — № 93. — С. 5.

³⁷⁴ Н. О. Вячеслав Липинський. Його соціологічні теорії і його загранично-політичні концепції // Зарево. Бюлетень об'єднання українських студентських товариств національного солідаризму. — Мюнхен, 1950. — Ч. 2: (травень). — С. 32.

³⁷⁵ Монтрезор А., граф. Вячеслав Липинський (5. IV. 1882–14. VI. 1931) // В. Липинський як ідеолог і політик. — Ужгород, 1931. — С. 9.

³⁷⁶ Шемет С. В. К. Липинський при громадській роботі // Там само. — С. 35.

наукова. — зазначає П. Клименко. — Автор використовує численний джереловий надрукований і ненадрукований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не перевірює його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а *лише ілюструє цим матеріалом укладену на підставі Kubal'i, Czermak'a та ще інших істориків, що ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу 1648–1658 р. р.*³⁷⁷.

Дехто з сучасних науковців висловлює думку, що після «України на переломі» В. Липинський відійшов від неоромантичного тлумачення історії, зокрема від апології ролі «великої людини»³⁷⁸. Та ця теза виглядає непереконливо, позаяк тема героїзації минувшини, жертвовного призначення героїзму побутує і у пізніших текстах українського мислителя. Скажімо, на початку 1920-х років В. Липинський обстоює думку, що «без жертв не можна збудувати ніякої влади, ніякої держави, а тим більше держави української»³⁷⁹.

У схожому дусі український мислитель висловлюється і у листі до редакції щоденної газети «Діло» від 9 липня 1929 р. Зокрема, він зазначає: «Всі нації переходили через періоди упадку, всі мали своїх неудачників та мучеників. І перемогали ці, що своїх неудачників і мучеників шанували та їх ідеям вірними аж до перемоги залишалися»³⁸⁰. Цей лист спричинився до відомої дискусії автора з професором С. Томашівським про «ідеї, героїв та політику»³⁸¹.

Ще категоричніше висловлюється Д. Чижевський. Він обстоює думку, що «...значення історичних сил Липинський оцінює жертвовністю, їх здібністю до жертви та навіть до самопожертви, в кожному разі — до “обмеження”, до самообмеження. Бо на цих якостях базується й авторитет, і сила...»³⁸².

Отож ідея жертвовності та героїзму і надалі побутує у творчості В. Липинського. Щоправда, у текстах воєнної та повоєнної доби вона подається у розширених політичних, соціологічних та філософських контекстах, тобто продукує дещо інші соціальні, культурні й інтелектуальні смисли, але не зникає взагалі. Наприклад, в «Україні на переломі» соціально-політична еволюція від «виборного гетьманату» до «дідичної (спадкової) монархії» відтворюється автором із перспективи кількох дослідницьких стратегій, зокрема ірраціоналізму та соціологізму та ін. Відтак «фізична сила нації» — козацтво мало з'єднатися з «силою духовною» — «руською шляхтою» під приводом знакового провідника нації — Великого Богдана на відповідному соціально-політичному ґрунті, але у руслі нестримного потягу національних устремлінь («хотінь»), освячених «жертвовними» діяннями.

В. Липинський уклав і схему таких перетворень, ініційованих ірраціональними чинниками — волею та «геніальними замислами» Великого Гетьмана: 1) період «автономістичної боротьби» козацтва у Речі Посполитій 1648–1653 рр.;

³⁷⁷ Клименко П. Рец. на кн.: Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Київ-Відень, 1920. // ЗІФВ. — К., 1923. — Кн. 2/3: (1920–1922) — С. 246.

³⁷⁸ Пеленський Я. Передмова: В'ячеслав Липинський і його «Україна на переломі» // Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. XIV.

³⁷⁹ Липинський В. Братерська сповідь. — Р. 411.

³⁸⁰ Його ж. «Нова Зоря» і ідеологія гетьманців. — С. 444.

³⁸¹ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. — 133 с.

³⁸² Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Чижевський Д. Філософські твори. — Т. 2. — С. 233.

2) період «емансипування» від Речі Посполитої та оформлення політичної самостійності 1653–1657 рр.; 3) період української національної держави 1657–1659 рр. Причому Гетьманщина у представленні вченого набуває майже сакральних рис, оскільки репрезентує єдину історичну епоху, коли змогла організуватися «державна аристократична верства»³⁸³.

Сполучення різнорідних, часто-густо конфронтаційних стратегій у студіях В. Липинського відкривало значний простір для використання інструментальних компонентів із багатьох соціологічних теорій та концепцій. Більше того, ширилися можливості для залучення соціальних практик ученого, які акумулювали старий історичний досвід вищих станів. Приміром, рефлексії В. Липинського щодо національної аристократії значною мірою зумовлені його соціальним і культурним становищем як репрезентанта спольщеної правобережної шляхти з багатими та розмаїтими традиціями. Тож вражаюча символістська естетика автора не є виразом лише «книжної вченості», зокрема засвоєння афористичних висловлювань польських істориків на кшталт відомої сентенції Кароля Шайнохи про «здобич польського плугу» (символу землеробської цивілізації) на східних кресах.

Символічне маркування автора «України на переломі» та «Листів до братів-хліборобів» спирається на віковий досвід колонізації краю, зокрема на особисту господарську практику. У листі до М. Грушевського від 28 вересня 1913 р. він так характеризує свої землеробські потуги: «Мені *доводиться заводити хозяйство в степу...* В день хозяйство, постройка хати і т. д., а в ночі — стережись, щоб хулігани якісь не застукали не приготуваним. Страх багацько бандитів розвелось в Україні, а особливо в наших околицях. Мало не кожного дня грабіжки, підпали, убивства і то так, неначе-б для спорту»³⁸⁴.

Зауважимо, що з липня 1913 р. до липня 1914 р. В. Липинський перебував на своєму хуторі Русалівські Чагари поблизу Умані, де намагався втілити свої світоглядні ідеали щодо плідної співпраці землевласників із великим землеробським класом — селянством³⁸⁵. Чи не з таких особистих вражень, сполучених із науковими рефлексіями, постали контраверсійні образи Степу та Плуга, Сходу і Заходу, зокрема переконання історика про виключно деструктивні інстинкти кочівників-руїнників?

Але й символічні фігури Яфета і Хама³⁸⁶, Дон Кіхота та Санчо Панси³⁸⁷ (аристократії і черні), часто-густо представлені у творах В. Липинського на основі особистих спостережень і почувань доби воєнних лихоліть та визвольних змагань. Пригадаємо, хоча б алегоричний образ Мітьки Щелкоперова, в якому вгадуються риси інтелігента-теоретика, фундатора «інтегрального націоналізму» Д. Донцова. Цей персоніфікований символ відображає «провансальство (провінційність, маргінальність. — *Авт.*)» політиків тогочасної України³⁸⁸.

³⁸³ Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. 230.

³⁸⁴ Його ж. Повне зібрання творів... — Т. 1. — С. 412.

³⁸⁵ Гирич І. В'ячеслав Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України) // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина... — С. 143, 145.

³⁸⁶ Липинський В. Хам і Яфет. З приводу роковин 16/29 квітня 1918 р. — Львів, 1928. — 30, [2] с.

³⁸⁷ Правобережець В. [Липинський В.] Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта) // НУС. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — Р. 397–406.

³⁸⁸ Липинський В. Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1. — С. XX–XXII.

Зазначимо, що сучасні дослідники вдаються до порівняння візій Д. Донцова й В. Липинського, попри різючі світоглядні та методологічні відмінності цих концептуальних пропозицій³⁸⁹.

Однак, символічний ряд виказує ще одну своєрідну рису автора «Листів до братів-хліборобів», яку споглядаємо у поєднанні його ірраціональної мотивації з прагматичною спрямованістю мислення. Одним із таких інструментів у творчості В. Липинського є тема міфу, зокрема «перяславської легенди» та її функціонального призначення. На його думку, Переяславську угоду 1654 р. доцільно розглядати у подвійному сенсі: 1) як спосіб легальної емансипації від Польської Корони; 2) як захід, що мав підважити легітимізм монархічно налаштованих верств українського суспільства стосовно Речі Посполитої. В «Україні на переломі» цей акт набуває характеру добре вмотивованої акції, якою передбачалося, окрім «легального виходу» з Речі Посполитої, поволі підвести свідомість козацької верхівки до сприйняття ідеї «самодержця руського» — козацького гетьмана.

Проте визначальним є утилітарне застосування Переяславської легенди як формуючого чинника суспільної свідомості. Москва сприймала цей міф як засіб легітимації для анексії українських земель. Натомість для української аристократії, вважає автор, Переяславський міф став порятунком від «положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій»³⁹⁰, який запобіг остаточній денационалізації державницької свідомості. Тому «перяславська легенда» у представленні В. Липинського є демонстрацією того як міфічне, ideale не тільки трансформує наші уявлення про минувшину, а й перетворює саму дійсність. «Легенда — не брехня. Легенда — це сильне хотіння, що бере образ укоханой минувшини для творення будучини», — стверджує вчений³⁹¹.

Міфологічні компоненти відіграють настільки значну роль у творчості В. Липинського, що правник Є. Пизюр називає його теорію класократії «українським політичним міфом» про ideale державний лад³⁹². Зрештою, історичний міф початку ХХ ст. є одним з найяскравіших виразів модерністського культурного синкретизму, зокрема чільним атрибутом та інструментом неоромантичного мислення. Зазвичай до основи міфу кладеться масове, колективне переживання, яке виступає як спосіб пояснення дійсності, зокрема продукує образи, що ототожнюються з самостійними явищами реальності.

Неоромантичні складові стилю мислення В. Липинського представленні і у «Листах до братів-хліборобів», в яких наголошується на необхідності персоналізації національної ідеї³⁹³ як щодо минувшини, так і стосовно майбуття.

Ба більше, у цьому соціологічно-філософському трактаті він розмірковує про призначення, суспільну роль творця політичних та історичних теорій. «Хоч обставини, в яких я тепер живу, а перш за все надломлене здоровля, дають мені змогу тільки ділами пера працювати для здійснення нашої державно-національної віри, але я не хочу бути тільки літератором, або фабрикантом політичних порад та творів для показчиків української літератури. Я хочу, щоб дійсно була

³⁸⁹ Резнік В. В. Державницькі теорії Д. Донцова і В. Липинського, порівняльний аналіз: Автореф. дис. ... к. політ. н.: 23. 00. 01 / НАНУ. ІПЕД. — К., 2008. — 16 с.

³⁹⁰ Липинський В. Твори... — Т. 3. — С. 25.

³⁹¹ Його ж. Хам і Яфет. — С. 6.

³⁹² Пизюр Є. Вказ. праця. — С. 104.

³⁹³ Липинський В. Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1. — С. 88.

Україна, щоб дійсно, реально, а не тільки на папері існувала Українська Нація», — наголошує В. Липинський³⁹⁴.

У цьому пасажі знаходимо своєрідну неоромантичну саморефлексію автора щодо ролі персонального героя (в даному випадку письменника-теоретика) в історії. Вона нав'язує аналогії з довоєнними самопроекціями В. Липинського стосовно постаті покозаченого шляхтича С.-М. Кричевського. Водночас у поданій сентенції порушується одна з найважливіших проблем у творчості українського мислителя: як раціональними методами («друкованим словом») вирішити суто ірраціональні проблеми («волі» та «сили»)??³⁹⁵

Німецький соціолог Карл Мангайм розглядав такі «методологічні рефлексії» неоромантиків як спробу поставити «питання про *пізнаванність* (курсив К. Мангайма. — *Авт.*) цих ірраціональних елементів»³⁹⁶.

На цьому місці варто згадати про ригористичність та максималізм В. Липинського, як у приватних справах, так і у політичній та науковій діяльності. Приміром, у публічній заяві 1910 р. до польських часописів, які натякали на його «підкупленій роботі» на користь Німеччини, він наголошує, що «редакторів тих газет, які міститимуть подібні натяки, я потягну до суду. Тих же, що не підлягають державному судові застерігаю, що зумію оборонити свою честь иншими способами»³⁹⁷. Причому український діяч здійснив низку практичних кроків, які мали спричинитися до судового процесу³⁹⁸.

Максималістська вдача та шляхетські ідеали В. Липинського неодноразово виявлялася на тернистих шляхах його життя. У 1914 р. учений, незважаючи на свою небезпечну хворобу (ще в юному віці В. Липинський захворів на туберкульоз) та антиросійські настрої, йде служити до російського війська, позаяк уважав, що саме ці руйнівні події нададуть нового поштовху українській справі.

В. Липинський потрапляє до 4-го драгунського Новотроїцько-Катеринославського полку — кавалерійського авангарду Другої армії Північно-Західного фронту, якою командував генерал О. Самсонов. Ця армія була оточена і розгромлена німецькими військами на Мазурських озерах. Виходячи з оточення історик переправлявся через річку і дуже застудився. Відтоді у нього відновися і загострився туберкульоз легенів.

З такої перспективи В. Липинський постає як інтелектуал із аристократичним кодексом честі, підвищеною емоційною чуттєвістю, цілісною та багатогранною системою цінностей, тонкою, своєрідною рівновагою численних лояльностей. За висловом І. Крип'якевича, В. Липинський являв собою сильну і творчу індивідуальність³⁹⁹. Отож саморефлексії автора-теоретика, в яких яскраво проступає екзистенціальне Его, ясно представлені у текстах В. Липинського.

Власне, авторські рецепти споглядаємо вже у красномовних, афористичних заголовках перших листів третьої частини «Листів до братів-хліборобів»:

³⁹⁴ Там само. — С. 114.

³⁹⁵ Там само. — С. 114–115.

³⁹⁶ Мангейм К. Социология культуры: Избранное. — М.-СПб., 2000. — С. 353.

³⁹⁷ Заява Вацлава Липинського // Рада (Київ). — 1910, 10 (23) черв. — № 130. — С. 2.

³⁹⁸ Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський як співробітник першої української щоденної газети «Рада» (1908–1914 рр.) // УІЖ. — 2011. — № 1. — С. 78.

³⁹⁹ Крип'якевич І. Рец. на кн.: Липинський В. Історичні студії та монографії. — Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. — С. 86.

«Роля письменника-публіциста в процесі національної творчості» (Лист 1), «Слово — слуга стихійного хотіння. Сотворити хотіння словом — неможливо» (Лист 2), «Перше творче завдання слова: усвідомлювати і формулювати несвідоме стихійне хотіння» (Лист 3), «Еволюція сотворених словом образів-ідей в залежності од сили стихійного хотіння, з якого ці образи-ідеї повстали» (Лист 4) та ін.

«Слово» («теорія») у тлумаченні В. Липинського стає ірраціональним виразом «несвідомого хотіння» та «сили», хоч і керується розумом, тобто вповні раціональною нормою людського мислення. «Всяка соціальна теорія мусить бути зразу продуктом індивідуальної творчості. — зазначає автор. — *Але мірилом її сили і вартости являється не її "оригінальність", "об'єктивність", "науковість", "логічність" — а здатність підіймати живих, реальних людей на творчі громадські діла*»⁴⁰⁰. На його думку, уникнути «мертвої теоретичності» або «пустопорожньої літературності», можливо тільки шляхом усвідомлення стихійних ірраціональних хотінь, які варто закарбувати у слові та сформулювати в теорії!

В. Липинський вважає, що певна «теорія» чи «слово» спричиняються до творення відповідної політичної, культурної, соціальної практики. «Коли прийде час діла, на теорію буде запізно. А різні теорії дадуть тоді різні практики і знищать, розсадять наше діло», — наголошує В. Липинський у листі О. Назарука від 16 січня 1925 р.⁴⁰¹

У такому контексті «слово» виступає як творчий, активний чинник, як індивідуальний акт дії письменника чи публіциста у загальному руслі стихійних прагнень нації, котрий невіддільний від його особистості. Заразом «теорія» є способом організації колективної «волі» (нації, соціальної спільноти, релігійної громади і т. п.).

Відзначимо, що наведені рефлексії та саморефлексії В. Липинського викликають певні асоціації з «мовною програмою» старого / традиційного романтизму. Тим паче, що саме романтики ХІХ ст. (М. Максимович, М. Костомаров та ін.) розглядали та тлумачили «слово» (мову) як неодмінну складову духу народу / нації, його культурного й етногенетичного коду, зокрема як відображення первісних народних прагнень і устремлінь.

Але символічне представлення минувшини у тодішніх студіях В. Липинського не є самоцінним, оскільки сполучається з ідеями органіцизму та соціологічного представлення минувшини. Відтак у «Листах до братів-хліборобів» органіцизм трансформується й оформлюється у «класократичну концепцію» про три способи організації національної аристократії, а за великим рахунком — три цикли державного правління та буття нації.

⁴⁰⁰ Липинський В. Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1. — С. 117.

⁴⁰¹ Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука. — С. 77.

6.4. Ірраціоналізм, соціологізм та «органічна сполука» у концептуалізації В. Липинського

Органіцизм, як і традиціоналізм, елітаризм, ірраціоналізм, здебільшого відносять до неодмінних компонентів, ба навіть засадних ознак консервативного стилю мислення⁴⁰². Власне, у консервативних доктринах органічні мотиви, як правило, протистоять ідеям індивідуального атомізму чи механістичної соціалізації, які зазвичай пов'язують із ліберальними та демократичними ідеалами. Сенс органіцизму у консервативних візіях, переважно, виводять із системи рівноваги, в якій розглядаються окремі особистості, речі, явища, ідеологічні й політичні цінності тощо. Органічний ідеал консерватизму початку ХХ ст. вбачали у виразному становому устрої або, принаймні, у добре вибудованій соціальній ієрархії суспільства. Не випадково у текстах В. Липинського споглядаємо численні згадки про Британську імперію та її взірцевий становий лад.

Такі консервативні виміри світогляду, здавалося б, незаперечно торують шлях до ірраціональних мисленневих конструкцій, які рясно відчитуємо у студіях В. Липинського. Д. Дорошенко вирізняв «блискучу історичну інтуїцію» В. Липинського як одну з суттєвих ознак його творчості⁴⁰³. Однак, ірраціоналізм та органіцизм цього українського мислителя мають не тільки консервативне підґрунтя, а й неоромантичне походження.

Інтуїтивний спосіб мислення В. Липинського незаперечно нав'язує аналогії з класичним романтизмом. Тим більше, що семантика його текстів часто-густо нагадує старі або класичні романтичні канони історіописання ХІХ ст. Недаремно «органічні» метафори В. Липинського, іноді виглядають справжнісінько так як у текстах М. Костомарова та М. Грушевського.

Скажімо, у такому сенсі можуть бути прочитані його вислови «народний організм, звихнений віковою неволею, роз'ярений багатолітнім терпінням припущення»⁴⁰⁴, або «приплив нових сил у виді молодого й сильного козацтва вплив до ослабленого й розкладаючогося національного організму нове, відроджене життя»⁴⁰⁵, «отрути нашого національного організму»⁴⁰⁶, «гниль, котра загніздилась в нашому національному організмі за часів нашого недавнього лихоліття»⁴⁰⁷.

Подібні мотиви простежуємо і в інших авторських заувагах та коментарях. Зокрема, у сентенції В. Липинського про Гадяцьку унію (угоду) 1658 р., що характеризує Велике князівство Руське як «політично незалежний державний організм»⁴⁰⁸, побутує навіть його федералістське означення, майже як у дусі М. Костомарова. Проте, на відміну від адептів романтичного історіописання, передусім вищезгаданого М. Костомарова, В. Липинський упроваджує тотальну

⁴⁰² Тукаленко І. А. Проблема держави в історіософській концепції В. Липинського в контексті європейської консервативної думки: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 05 / Київський університет ім. Т. Шевченка. — К., 1998. — С. 11-13.

⁴⁰³ Дорошенко Д. В. Липинський як історик // В. Липинський як ідеолог і політик. — С. 72.

⁴⁰⁴ Липинський В. Твори... — Т. 2. — С. 129.

⁴⁰⁵ Там само. — С. 77.

⁴⁰⁶ Правобережець В. [Липинський В.] Слідами Потоцького. — С. 1.

⁴⁰⁷ Його ж. Мобілізація російської і польської «чорної сотні» // Рада (К.). — 1911, 8 (21) лют. — № 30. — С. 1.

⁴⁰⁸ Його ж. Твори. Архів. Студії. — Т. 2. — С. 41.

соціалізацію авансцени минувшини. Тож навіть «жертвенні герої» чи «велика людина» на сторінках його довоєнних праць постають не тільки у контексті ірраціональних хотінь (волі, волонтаризму) та культу героїзму, а й як вислід соціальних, політичних теренів, які окреслили їх призначення в світі історії.

Ця засадна риса світосприйняття В. Липинського вводить у його стильовий профіль аналітичні складники, що сполучаються з інтуїтивним осягненням. Отаке поєднання найповніше виявляється у його дослідницьких практиках протягом 1920-х років, зокрема у відомій концепції «класократичної монархії». Відтак органологія українського мислителя у світлі сполучення розмаїтих мисленнєвих елементів набуває іншого сенсу і продукує нові інструментальні можливості!

Загалом у повоєнних текстах В. Липинського простежуємо давню схильність уподібнювати поняття «нація» та «держава» до «організму» («державний організм», «український національний організм», «національне тіло» і т. п.)⁴⁰⁹. Ці аналогії не є ані чисто натуралістичними у позитивістському сенсі, ані повністю ідеальними у розумінні старих романтичних настанов.

Зауважимо, що у представленні В. Липинського вони пов'язуються як і з ірраціональними («воля однієї людини») чи метафізичними («дух нації») компонентами, так і з географічними, природними, зрештою соціокультурними та геополітичними обширами побутування «організму» (ідея Землі, культурного перехрестя між Сходом і Заходом), «фізичною силою» держави, зокрема її здатністю до захисту («відпорности») і т. п.

«Розуміється перш за все грав тут ролю момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до з'єднання в одно тіло цілого національного організму», — відзначає автор монографії «Україна на переломі...»⁴¹⁰. Цей коментар свідчить про сполучення інтуїтивного й аналітичного способів мислення в експлікації понять. В інструментальному плані таке поєднання демонструє спробу соціологічного конструювання історії, хоч і з уведенням суттєвих ірраціональних складових.

На думку В. Липинського, в основі «поняття нації лежить містичне ядро»⁴¹¹, котре сполучає цю ідеалістичну підвалину з природно-фізичним світом. Відтак нація постає як реалізоване, здійснене «хотіння» бути й жити, що спирається на «територіальний патріотизм», себто на ідею відданості певному простору!

На цьому місці відзначимо, що «органічна» візія В. Липинського отримує міцну матеріально-фізичну площину — Землю з її етно- та соціокультурним, геополітичним та природним ландшафтом! Причому концепт «територіального патріотизму» продукує не лише ідею осілості, а й тезу про «органічну спільноту», що має власну ієрархію і, практично, колективну свідомість. «Т е р и т о р і я л ь н а , к р а є в а с в і д о м і с т ь (розбив В. Липинського. — Авт.), а не свідомість племінно-культурна-віросповідна-національна лягла в основу всіх держав цілого світа», — підкреслює В. Липинський⁴¹².

⁴⁰⁹ Його ж. Твори. Архів. Студії. — Т. 3. — С. 40, 67, 182.

⁴¹⁰ Там само. — С. 172.

⁴¹¹ Липинський В. Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1. — С. 83.

⁴¹² Його ж. Хам і Яфет. — С. 9.

Більше того, в текстах українського мислителя проступає досить цікаве потрактування «козацької організації» як «органічного колективу»⁴¹³. В іншій студії В. Липинський обстоює думку про наявність у суспільному житті різних «органічних сполучень» — родових, класових, територіальних⁴¹⁴.

У його представленні нація виникає як «органічна сполука» (а не «органічна цілість» як у М. Грушевського!), духовних і матеріальних сил, активних та пасивних елементів, урешті-решт як добре впорядкована й окреслена ієрархія взаємин і соціальних ролей. Але ієрархія, яка постає у межах «органічного колективу» чи «органічної сполуки», у жодному разі не є вислідом ані чисто аналітичної, ані вповні ірраціональної стратегії авторського мислення.

«Хлібороб, співпрацюючи й співживучи з природою, має виразне почуття ріжності й ієрархії всесвіту та присутності у всесвіті невідомих сил, які людина своїм розумом може відчувати, але керувати якими не в стані.. *Звідциль ірраціональна, метафізична релігійність і віра в Бога у хлібороба...*», — відзначає вчений⁴¹⁵.

З віри як позачасового мірила вартості походить містичність та релігійність філософії історії В. Липинського. Адже у його візії релігія та церква виступають як соціальні й моральні чинники, що дисциплінують, упорядковують людські хотіння й інстинкти⁴¹⁶. Та «духовна природа» ірраціоналізму, як осягнення ієрархії Всесвіту, є тільки одним із наріжних каменів світосприйняття «хлібороба-консерватора», з яким ототожнює себе український діяч.

Іншою засадною рисою цього світогляду є універсалізм або «універсалістичний спосіб думання європейських лицарів-хліборобів»⁴¹⁷, який скерований на осмислення й творення соціальних, національних відносин, зрештою самої «суспільної природи» буття та громадських вартостей. У такому контексті візію В. Липинського навіть сприймають як повернення до доіндустріальних / домодерних цінностей⁴¹⁸. Однак, це спостереження, мабуть, не варто надмірно генералізувати, позаяк ставлення автора «Листів до братів-хліборобів» до індустріальної цивілізації видається неоднозначним.

З одного боку, споглядаємо його дошкульні інвективи щодо капіталу та плутократії. Проте, з іншого боку, В. Липинський уважає, що охлократія (найгірший спосіб організації національної аристократії та державного правління) зазвичай постає на периферії індустріальної цивілізації (східні деспотії, держава мамлюків, якобінська Франція, більшовицька Росія). Натомість взірць «класократичного» устрою, на його думку, являла собою Британська імперія, котра до початку ХХ ст. асоціювалася з образом індустріальної твердині — «світової робітні». Ці приклади ілюструють досить своєрідний стиль мислення В. Липинського, котрий включає різні інтелектуальні й культурні складові.

⁴¹³ Його жс. Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1 — С. 21.

⁴¹⁴ Його жс. Релігія і церква в історії України. — Львів, 1933. — С. 35.

⁴¹⁵ Його жс. Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 1998. — С. 121

⁴¹⁶ Його жс. Релігія і церква в історії України. — С. 25.

⁴¹⁷ Його жс. Універсалізм... — С. 128.

⁴¹⁸ Галушко К. Європейський контекст соціально-політичних ідей В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упорядн. Т. Осташко, Ю. Терещенко. — Київ-Житомир, 2007. — С. 368.

Зрештою, сам автор схарактеризував свої «Листи до братів-хліборобів» не як політичну програму, а як світогляд — «спосіб думання»⁴¹⁹.

Видається, що у світосприйнятті В. Липинського ключовою є термінологічна зв'язка ірраціоналізм / універсалізм, яка демонструє циркуляцію і взаємодоповнення двох парадигматичних взірців: людина / природа та людина / суспільство. Понятійні сполучення з обсягу зазначених підходів спостерігаємо і в інших працях, зокрема у «Листах до братів-хліборобів»: волюнтаризм / фаталізм⁴²⁰, матеріальна сила / моральний авторитет⁴²¹, статика / динаміка громадського життя⁴²², ідеалістичний реалізм («прагматичний спосіб мишлення») ⁴²³, закон землі / закон капіталу⁴²⁴, «сила продукції» та «сила ідеології»⁴²⁵ і т. п. Відзначимо, що соціолог В. Ісаїв звертає увагу на побутування у повоєнних студіях В. Липинського своєрідної дихотомії внутрішня / зовнішня сила⁴²⁶.

Наведені термінологічні конструкції є виразом хаотичності, почасти навіть суперечливості неоромантизму як стильової течії, яка сполучається з різноманітними інтелектуальними компонентами. Проте таке інструментальне поєднання відкриває нові евристичні можливості для досягнення багатоманітності форм та виявів суспільного життя.

З означеної перспективи органіцизм В. Липинського значною мірою трансформує ідеалістичне чи метафізичне уподібнення суспільства або нації до «тіла» у структурно-функціональний метод організації історичного матеріалу, зокрема сполучає інтуїтивний та аналітичний способи мислення. Д. Чижевський уважав, що «на цій органічності нації буде Липинський усю свою теорію клясократії»⁴²⁷.

Такі конструкції В. Липинського дають підставу радше вести мову не стільки про домінуючу еволюцію у напрямі «волюнтаристських суджень» (Л. Білас), скільки про соціологічне переосмислення позитивізму у його повоєнних текстах. Власне, у соціологізмі та органіцизмі В. Липинського, мабуть, варто дошукуватися витоків його «класократичної» (по суті циклічної) візії історії. Деякі з його лівих критиків, зокрема політик-соціаліст Ісак Мазепа, навіть порівнюють «Листи до братів-хліборобів» з працями О. Шпенглера та ін.⁴²⁸ Недаремно англійський філософ-неогегельянець Р. Коллінгвуд розглядав тогочасні циклічні теорії та морфологію історії як новітнє вираження позитивізму⁴²⁹.

На цьому місці постає питання: як узгоджується соціологізм В. Липинського з ірраціональною, ідеалістичною стратегією пояснення історії, яка широко пред-

⁴¹⁹ Липинський В. Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1. — С. XLIII.

⁴²⁰ Там само. — С. 349–350.

⁴²¹ Там само. — С. 70–71, 81–82.

⁴²² Там само. — С. 196.

⁴²³ Там само. — С. 358.

⁴²⁴ Там само. — С. 32.

⁴²⁵ Там само. — С. 379.

⁴²⁶ Ісаїв В. Вказ. праця. — С. 85.

⁴²⁷ Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії. — С. 229.

⁴²⁸ Мазепа І. Підстави нашого Відродження. — [Новий Ульм], 1946. — Ч. 2: Проблеми відродженої України. — С. 41–45, 48, 52, 56, 63, 66, 82; Клясократичні мрії // ЛДП. — 1955. — № 3. — С. 7.

⁴²⁹ Коллінгвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю. А. Асеева; Авт. ст. М. А. Киссель. — М., 1980. — С. 155–156, 174.

ставлена у його повоєнних студіях? Тим більше, що тодішні соціологічні конструкції, здавалося б, не залишають великого простору для побутування ірраціональних експериментів, зокрема інтуїтивного осягнення минувшини та проникнення до її сутності...

Відповідей, очевидно, варто дошукуватися у специфічному інструментарії В. Липинського, точніше у його багатоманітних дослідницьких, культурних, соціальних, політичних практиках. У «Листах до братів-хліборобів» автор підносить і трансформує концепт «організму» в органічний тип взаємин соціуму чи метод побудови «класократичного» громадського життя. Тож він обстоює думку про побутування «органічного взаємовідношення» між активною й пасивною расою, що утворює «класократичний» устрій⁴³⁰.

За візією В. Липинського, такий тип взаємовідносин передбачає збройне завоювання активною расою пасивної. Автор характеризує його як завоювання «зверху», себто «по-лицарськи». У подальшому розгортається «органічне співробітництво» на основі «інстинкту» осілості та персонального проводу, внутрішньої єдності та організованості активної раси, що призводить до вироблення спільних органічних «інстинктів» (сусідства, території та родини). Відтак творяться нові громадські і політичні вартості, формується відповідна суспільна ієрархія тощо. Запорукою «органічної співпраці», на його думку, є обмеження релігійною мораллю «класократичної сили і авторитету», що реалізується завдяки поділу духовної та світської влади⁴³¹.

Отже, схематизація минувшини подається В. Липинським як понятійна тріада, відповідно до трьох способів організації національної аристократії. Проте автор формулює свої установчі концепти у вигляді трьох циклів державного правління та трьох станів існування нації — класократія (органічний спосіб утворення), демократія (хаотичний спосіб) та охлократія (механічний спосіб).

Ця конструкція почасти нагадує циклічні теорії М. Данилевського, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. Однак, вона суттєво відрізняється в інструментальному плані, позаяк зазначені мислителі оперують іншими поняттями — культурно-історичний тип (М. Данилевський), цивілізація (А. Тойнбі), культура (О. Шпенглер).

Натомість провідним операційним інструментом В. Липинського є поняття «нація», котре досить помітно корелюється з циркуляцією національної аристократії (еліти) у дусі теорій В. Парето, Г. Моски та ін. «Вже свого часу відомий італійський соціолог Парето висловив думку, що історія є по суті ціркуляцією еліт, думку і так нам відому, бо на ній побудована ціла соціологічна система В. Липинського», — відзначав Б. Крупницький⁴³².

В. Липинський повсякчас обстоює тезу про «постійне відновлення або зміну аристократій»⁴³³, що нагадує підхід італійського вченого. Згадаємо, наприклад, знаменитий афоризм В. Парето («Історія є кладовищем аристократій»), який співзвучний розумуванням автора «Листів до братів-хліборобів». Окрім того, В. Липинський уводить три основні соціальні типи, які формалізує у світлі їхніх суспільних функцій, себто того становища, котрі вони посідають щодо продук-

⁴³⁰ Липинський В. Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1. — С. 216.

⁴³¹ Там само. — С. 216–230.

⁴³² Крупницький Б. IV. Між авторитетом і свободою: б). Проблема проводу в українських соціологічних конструкціях // Крупницький Б. Основні проблеми... — С. 98.

⁴³³ Липинський В. Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1. — С. 188.

ції, ідеології та меча: войовник-продуцент, войовник-непродуцент та невойовник-продуцент (непродуцент)⁴³⁴. Вони відповідають трьом методам здобування та організації влади: класократії, охлократії й демократії.

Зауважимо, що відомі метафори В. Парето стосовно означення еліти — «леви» (репрезентанти ідеалів та традицій) та «лиси» (плутократія чи плуто-демократія — торговці, лихварі, спекулянти, зрадливі парламентарі й чиновники), які походять від інтелектуальної традиції, започаткованої ще Н. Макіавеллі, напрочуд добре співвідносяться з дефініціями В. Липинського — продуцент / непродуцент. У візії українського мислителя споглядаємо й представлення давньої опозиції органіцизм / механіцизм, як різних типів соціальних взаємовідносин, властивих класократії та охлократії.

Таким чином, у текстах В. Липинського органіцизм репрезентований як методологічна стратегія, яка вирізняється багатоманітністю інструментального застосування.

Передусім, органічність — це природний спосіб творення ієрархії / структури соціуму. В авторському представленні цей спосіб впливає з двісті природи самого Всесвіту та дуалізму людського буття — природного і, заразом, соціального, реального й ідеального, тобто виказує інтелектуальні впливи віталізму чи філософії життя. Відтак похідні метафори «органічний колектив», «органічне сполучення», «органічна свідомість», «органічний спосіб» і т. п. часто-густо уживаються В. Липинським саме для підкреслення ієрархічності соціального / національного буття.

Та, попри свою природність, органічність не є тотально детермінованою. Натомість вона є все ж таки одним (найліпшим за візією В. Липинського!) із трьох конкуруючих способів (методів) організації громадського життя нації та національної аристократії, який упорядковує й спрямовує «стихийні хотіння» до державного буття. Тому органіцизм виступає як своєрідна формація, що виробляє, спрямовує колективну свідомість, тобто кристалізує ідеальне, ірраціональне й містичне у межах «органічної сполуки».

Врешті, органологія В. Липинського плавно перетікає у циклічне представлення світу минувшини, як коловороту націй у пошуках релігійно-морального сенсу історичного буття. *«Класократія, демократія, охлократія — ось ці три вічно повертаючи стадії, через які проходять в своєму життю нації і через які, по трупах тих націй, що померли здеморалізувавшись, йде людськість своїм тернистим шляхом на висоти, до Бога...»*, — зазначає автор⁴³⁵.

З такої перспективи дефініція «органічна сполука» є не тільки основою циклічної органології В. Липинського, а й своєрідним способом переосмислення «травматичного та шокowego досвіду» національно-визвольних змагань. Власне, цей термін є наріжним каменем у його концепції «класократичної монархії», котра представлена як інтелектуальний та практично-політичний рецепт для української еліти й суспільства 1920-х років.

Водночас концептуальне й інструментальне призначення органіцизму, за версією В. Липинського, спрямоване на виокремлення предметного поля українського історіописання. У метафоричному сенсі йдеться про ту чи іншу форму

⁴³⁴ Там само. — С. 408.

⁴³⁵ Там само. — С. 209.

інтелектуальної сепарації, точніше самоусвідомлення, у східнослов'янському, загальноєвропейському чи навіть світовому контексті.

Тим паче, що українська минувшина в представленні В. Липинського постає як певна цілісність. Саме таку роль відіграє «органічне сполучення» чи «органічний колектив» у критичні, переломні моменти історичного буття (Хмельниччина у середині XVII ст., українська революція 1917–1921 рр.) у неоромантичній і, заразом, консервативній візії В. Липинського.

Вочевидь, поєднання гострих полемічних пасажів із філософсько-соціологічною тематикою, сполучення різних дослідницьких стратегій значно ускладнювало сприйняття головних ідей «Листів до братів-хліборобів». Адже у цій студії споглядаємо перехід від типових публіцистичних розумувань до домінації унікального, авторського досвіду, який від часів знаменитих «Дослідів» Мішеля Монтеня вважається класичною ознакою есеїстики.

Отож грубезний том «Листів», насичений величезною кількістю понять і концептуальних положень, виявився аж занадто складним для рецепції авторських ідей у середовищі українських гетьманців. Тільки невелика кількість прихильників В. Липинського засвоїла та вільно оперувала його ідеями.

Натомість більшість гетьманців-монархістів сприймали класократичну візію як свого роду *terra incognita*. Д. Дорошенко у тісному співробітництві з автором навіть підготував спеціальну працю, в якій запропонував популяризаторську версію класократичної концепції для широкого загалу⁴³⁶. «*Не знаю тільки, чи до ладу воно все буде, бо "популяризувати" Вас дуже тяжко...*», — писав Д. Дорошенко у листі до В. Липинського від 28 квітня 1924 р.⁴³⁷

Зазначимо, що «Листи до братів-хліборобів» часто-густо сприймалися не як політичний трактат, а як «*трохи не енциклопедія історичних і фактичних відомостей про основні поняття соціології розвитку народів і про форми політичного існування й творення*»⁴³⁸. До того ж, цей текст був насичений різноманітними термінологічними сполученнями, котрі зазнали помітних інтелектуальних і культурних мутацій. Причому Л. Білас обстоював думку, що автор розглядав «Листи до братів-хліборобів» лише як попередню чернетку чи «торс майбутньої великої студії»⁴³⁹.

Зазвичай В. Липинський застосовував поширений у тогочасній суспільно-політичній та історичній думці понятійний апарат, але наповнював його відмінним змістом, уживав у найрізноманітніших контекстах і змінював первісне інструментальне призначення, що продукувало нові, оригінальні смисли.

Вважають, що саме специфічна термінологія В. Липинського не тільки ускладнювала рецепцію його поглядів, а й істотно утруднює сучасним дослідникам вивчення діапазону інтелектуальних впливів на українського мислителя⁴⁴⁰. На цю особливість текстів фундатора «класократичної візії» неодноразово зверта-

⁴³⁶ *Забаревський М.* [Дорошенко Д. І.] Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. — Відень, 1925. — 51 с.

⁴³⁷ *Липинський В.* Архів. — Т. 6. — С. 84.

⁴³⁸ *Левицький В.* Листи Липинського // Діло (Львів). — 1926, 10 груд. — № 274. — С. 2.

⁴³⁹ *Білас Л.* В річницю Вячеслава Липинського (До 75-річчя народження) // УЛГ. — 1957. — № 4: (квіт.). — С. 1.

⁴⁴⁰ *Галушко К.* Консерватор на тлі доби: Вячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». — К., 2002. — С. 105.

ли увагу як дослідники (Д. Чижевський, Є. Пизюр)⁴⁴¹, так і його сучасники. О. Назарук у листі до В. Липинського від 28 вересня 1923 р. зазначав: «... про *неясний для мене Ваш термін "охлократія"* напишу колись» і далі у примітці з розпачем додав: «Коли мені треба б його в'яснювати, то й 50 відсоткам інших читачів теж»⁴⁴².

Заразом В. Липинський надзвичайно уважно, а подекуди й вельми хворобливо ставився до використання іншої термінології. Скажімо, видрукувавши у «Хліборобській Україні» розвідку С. Томашівського «Влада й культура», він у довжелезній примітці подав пояснення щодо співвідношення термінології галицького вченого з понятійним апаратом, ужитим у його «Листах до братів-хліборобів». Зокрема, В. Липинський наголошує, що термін «охлократія» він застосовує у традиційному сенсі поняття «демократія» і т. п.⁴⁴³.

Видається, що термінологія відіграла надзвичайно важливу роль в авторській концептуалізації. Приміром, поняття «традиція» у текстах В. Липинського трактується не стільки у нормативному сенсі (передача ідей, цінностей, ритуалів, стереотипів, моделей поведінки, тобто нав'язування до певного змістовного ядра минувшини), скільки як системотворчий чинник, ірраціональний каталізатор «містичних прагнень» і «стихійних хотінь» нації. Л. Білас уважав, що саме традиція була однією з «рушійних вартостей історії» у його студіях⁴⁴⁴. Завдяки цьому підходу історична та політична візія В. Липинського набуває надзвичайної динамічності, зокрема відображає творчий, активний характер його філософії історії. Тож Б. Крупницький схарактеризував В. Липинського як теоретика з темпераментом публіциста⁴⁴⁵.

У цьому ж сенсі варто розглядати й авторське потрактування терміна «аристократія». На відміну від традиційних означень В. Липинський уживає цю дефініцію в іншому контексті та вкладає новий зміст. Передусім він наголошує, що застосовує «слово аристократія не в тім насмішкуватім значінню, яке надає йому сучасна інтелігентська демократія, не для означення нащадків тієї чи іншої посідаючої свою історію верстви (яку зрештою все можна і слід називати її власним іменем: шляхта, козацтво, патриції, лицарство, самураї і т. д.), а в значінню первісному того слова, так би мовити в його значінню граматичному, для означення тієї групи найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманичами нації (розбив В. Липинського — *Авт.*)»⁴⁴⁶.

Зрештою, у термінологічному апараті В. Липинського це поняття нагадує сучасні дефініції еліти, зокрема набуває певного етичного і навіть психологіч-

⁴⁴¹ Pyziur E. V. Lypyns'kyj's Idea of Nation // HUS. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — P. 302-304; Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії. — С. 228.

⁴⁴² Липинський В. Твори. Архів. Студії. — Т. 7. — С. 27.

⁴⁴³ Його ж. [Примітка] до статті С. Томашівського «Влада й культура» // ХУ (Відень). — 1922/1923. — Кн. 4, зб. 7/8. — С. 311.

⁴⁴⁴ Білас Л. Криза нашого образу історії. — С. 39.

⁴⁴⁵ Крупницький Б. Перша частина: Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): IV. В'ячеслав Липинський // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... — С. 103.

⁴⁴⁶ Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії. — Т. 6, кн.1. — С. 131.

ного забарвлення. Та й сам автор у «Листах до братів-хліборобів» відзначив спорідненість цього терміну з поняттям «еліти», яке циркулювало у тогочасній західноєвропейській думці⁴⁴⁷. Певна річ, В. Липинський не був уповні задоволений тими смислами, які продукує термін «національна аристократія», позаяк шукав більш адекватний заміник, що точніше б відображав сутність «класократичної» концепції. Так, народилася нова дефініція — «провідна верства» («державотворча верства») ⁴⁴⁸.

Іншим яскравим прикладом термінологічної мутації у текстах В. Липинського є поняття «класократія», запозичена зі статті М. Кочубея⁴⁴⁹. Український історик-марксист М. Яворський навіть розглядав візію В. Липинського як апологію «ідеї українського станового устрою в історичному процесі»⁴⁵⁰ і, водночас, обстоював думку, що «“класократична” теорія Липинського, яка, до речі сказати, досить влучно засвоїла собі методи історичної діалектики, збудована за формальними категоріями марксистської діалектики»⁴⁵¹.

Втім, термін «класократія» застосовується В. Липинським не тільки для позначення одного зі способів організації національної аристократії, а й певного історичного циклу побутування нації. Тому первісний сенс цього поняття як засобу та маркера соціальної диференціації зазнає суцільної метаморфози. Натомість домінуючою стає функція типологічного розрізнення форм організації суспільства та державної влади, кінець-кінцем певного стану «національного організму».

Неоромантичні контексти споглядаємо і в розмаїтих пошуках інтелектуальних впливів на творчість українського мислителя. Поміж них чільне місце посідає постать Ж. Сореля. Його думки автор «Листів до братів-хліборобів» неодноразово коментував на сторінках цієї праці⁴⁵². Зокрема, В. Липинському імпонувала критика буржуазної демократії у студіях Ж. Сореля, хоч вона і здійснювалася з лівих позицій. Йому також були близькі ірраціональні підходи Ж. Сореля стосовно ролі волюнтаризму, міфотворчості та насилля як стимулюючих і організуючих чинників модерних соціально-політичних рухів.

Можливо, що якраз за посередництва творів Ж. Сореля В. Липинський ознайомився з теорією циркуляції еліт В. Парето. Тим паче, що Ж. Сорель не тільки зазнав впливів В. Парето, а й підтримував із цим соціологом досить близькі взаємини⁴⁵³. Німецький соціолог К. Мангайм не тільки розглядав візії В. Парето та Ж. Сореля (та долучав до них ще й А. Бергсона) у спільному інтелектуальному річищі, а й наголошував, що «центральною у їхньому вченні та

⁴⁴⁷ Там само. — С. XLVII.

⁴⁴⁸ Там само. — С. 350–351.

⁴⁴⁹ *Кочубей М.* Думки Гетьманця: І. Трудова Монархія як завершення радянської системи; ІІ. Про те як можна було-би вирішити земельне питання // ХУ (Відень). — 1920/1921. — Кн. 2, зб. 2/4. — С. 122–139.

⁴⁵⁰ *Яворський М.* Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28. XII. 1928 — 4. I. 1929). — 2-е изд. — М., 1930. — Т. 1. — С. 428.

⁴⁵¹ *Його ж.* Сучасні течії серед української історіографії // *Його ж.* На історичному фронті. Збірка статтів. — Б. м., 1929. — Т. 1. — С. 202.

⁴⁵² *Липинський В.* Повн. збір. творів... — Т. 6, кн. 1. — С. 34, 59, 61, 86, 106, 154, 161, 311 (примітки).

⁴⁵³ *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли / Общая ред. и предисл. П. С. Гуревича. — М., 1993. — С. 481–482 (прим. 6).

практиці є апофеоз прямої, дії, віра у вчинок, що вирішує все, значимість ініціативи керівної еліти. Суть політики полягає в тому, щоб діяти, збагнувши веління моменту»⁴⁵⁴. Якщо взяти до уваги активну, динамічну спрямованість концептуалізації В. Липинського, зокрема ту «державотворчу роль», які він відводив «національній аристократії», то споглядаємо досить виразну спорідненість з ідеями цих західноєвропейських інтелектуалів.

З інших мислителів, пов'язаних із неоромантичною хвилею кінця XIX — початку XX ст., варто назвати Г. Ле Бона. Схоже, що В. Липинського цікавили його ідеї про роль містичних імпульсів і почувань у психології революційних мас. Відзначимо, що уривок з однієї студії цього вченого був передрукований у «Хліборобській Україні»⁴⁵⁵.

Варто згадати й про певні аналогії між поглядами В. Липинського та Х. Ортега-і-Гассета (про «психічну привабливість» аристократії)⁴⁵⁶, М. Бердяєва (про містичну, ірраціональну і релігійну основу національного буття)⁴⁵⁷ тощо. Вирізняють і соціальний органіцизм, який побутує у поглядах Х. Ортега-і-Гассета, що нав'язує ще одну компаративну паралель між їхніми візіями⁴⁵⁸.

Так чи інакше, неоромантичні контексти у творчості В. Липинського та низки тодішніх європейських інтелектуалів ще потребують новітнього переосмислення. Та навіть ця вибіркова констатація свідчить про представлення у його працях неоромантичної візії української історії, хоч і з суттєвим включенням інших інтелектуальних компонентів.

Ця конструкція національної минувшини є незавершеною, що пов'язано з обмеженістю хронологічних і просторових меж історичних студій ученого, переважно добою України-Гетьманщини. Проте установчі концепти В. Липинського продукували спроби цілісного представлення історії України, що спостерігаємо у працях його послідовників.

За свідченням сучасників, В. Липинський мав наміри підготувати синтетичний огляд історії України з «державницької точки зору»⁴⁵⁹. У листі до Д. Оляничина від 27 квітня 1925 р. В. Липинський зауважує: «давно вже маю намір написати *державну історію* (курсив Д. Оляничина. — *Авт.*) України; як Бог дасть мені життя та здоров'я, то по закінченню своїх “Листів до братів-хліборобів”, зараз візьмуся до писання цієї державної нашої Історії. Але це річ не легка. Перш за все доводиться перероблять всю дотеперішню “соціально-культурну” схему і шукати масу бракууючих і скрізь розкиданих матеріалів. Щиро тішуся, що Вас ці питання інтересують, що Ви, дасть Бог, будете це діло

⁴⁵⁴ Мангайм К. Идеология та утопия / Пер. з нім. — К., 2008. — С. 150–151.

⁴⁵⁵ Ле Бон Г. Французька Революція та психологія революцій (Уривок) / Пер. В. Скоропис-Йолтуховської // ХУ (Відень). — 1920/1921. — Кн.2, зб. 2/4. — С. 146–165.

⁴⁵⁶ Ортега-і-Гасет Х. Безхребетна Іспанія // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Пер. з іспанськ. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. — К., 1994. — С. 180–181

⁴⁵⁷ Бердяєв Н. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. — М., 1918. — С. 93–100.

⁴⁵⁸ Галушко К. Консерватор на тлі доби. — С. 162–163.

⁴⁵⁹ Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — С. 177.

продовжувати, бо написання такої історії вже — в викінченій формі перевищує сили не тільки одної людини, але й одного покоління»⁴⁶⁰.

За ініціативою О. Назарука, уряд ЗУНР протягом серпня 1920 — липня 1921 рр. навіть виплатив В. Липинському 72000 австрійських крон (177 доларів та 43 центи) для написання короткої історії України, що пізніше стало болючою точкою у взаєминах між двома діячами⁴⁶¹. Та ці плани не були реалізовані, позаяк далися взнаки як напружена політична й організаційна діяльність, так і руйнація здоров'я В. Липинського. Відтак академічні зацікавлення українського інтелектуала остаточно поступилися нагальним потребам і вимогам політичної концептуалізації.

Однак, навіть в урізаному вигляді конструкція української історії В. Липинського містить чимало неоромантичних елементів та сюжетів. Це — введення культу «жертвених героїв» та «великої людини» (харизматична модель) з соціальною, ірраціональною та психологічною мотивацією їхньої діяльності. У повоєнних працях така героїзація історії поступово трансформується в ідею персональної репрезентації («персоніфікація») стихійних хотінь різних спільнот (нації, класи, стани, політичні партії), які змагаються на соціально-політичній сцені у різні епохи. Причому у творах автора репрезентована низка само-рефлексій щодо ідей героїзму та жертвовності в історії (приховане співвіднесення з постаттю С.-М. Кричевського, роздуми про призначення письменника-теоретика у «Листах до братів-хліборобів» та ін.).

Іншою неоромантичною складовою візії В. Липинського є морально-етичні канони побутування персональних і колективних героїв, які виступають як мірила вартості минувшини. Вони щедро представлені у його романтичній / неоромантичній семантиці (жертвовність, ідея, ідеал, мучеництво та ін.). Заразом ці етичні настанови є світоглядними орієнтирами (самобутнім кодексом честі), яких автор прагнув дотримуватися у повсякденному житті і значною мірою у політичній та дослідницькій діяльності. Вони, власне, і формують той морально-етичний ідеал науковості В. Липинського, котрий В. Кучабський влучно охрестив «ірраціональним або релігійним етосом»⁴⁶².

Окрім того, В. Липинський широко впроваджує символістську естетику, яка в його повоєнних студіях продукує контраверсійні смисли і виступає як своєрідний спосіб тотальної генералізації, соціокультурного маркування фактографічного матеріалу (степ / плуг, Схід / Захід, кочівник / хлібороб, Хам / Яфет і т. п.). Автор широко послуговується і неоромантичним інструментарієм (ідеї міфу та міфотворчості, волі і волюнтаризму, сили й насилля) як для відтворення, схематизації світу історії, так і для політичної актуалізації низки проблем. Згадаємо, приміром, ідею «перяславської легенди».

Український мислитель застосовує романтичні / неоромантичні засоби (психологізація, ірраціоналізм, інтуїтивне проникнення) для термінологічної мутації низки понять — «традиція», «слово», «класократія», «аристократія» та

⁴⁶⁰ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р.: (Причинок до української історіографії) // Наук. записки УВУ: Іст.-філософ. ф.-т. — Мюнхен, 1965/1966. — № 8. — С. 140–141 (додаток).

⁴⁶¹ Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука. — С. 23, 104.

⁴⁶² Кучабський В. Значіння ідей В'ячеслава Липинського // НУС. — 1985. — Vol. 9, no. 3/4. — Р. 444.

ін. Водночас концептуальні побудови В. Липинського спираються на змагання, взаємодоповнення кількох парадигматичних підходів, із перспективи яких побутування історичної людини розглядається у двох перехресних системах — природі та суспільстві. Звідси, імовірно, походить авторське тлумачення організму («органічної сполуки»), врешті-решт — циклічне представлення історичного руху.

У широкому сенсі таке синкретичне сполучення різних дослідницьких стратегій демонструє вільну циркуляцію різноманітних складових у стилі мислення В. Липинського: інтуїтивних (неоромантизм), аналітичних (позитивізм, соціологізація історії та ін.), прагматичних (політичні теорії) тощо. Таке своєрідне інтелектуальне поєднання пов'язане з особливістю типу В. Липинського як ученого. Не випадково ряд науковців наголошує на тому, що він не належав до «фахового цеху» істориків (С. Томашівський)⁴⁶³, а був приватним або «незалежним ученим» (Я. Пеленський)⁴⁶⁴ та «натхненим аматором» (І. Лисяк-Рудницький)⁴⁶⁵.

Та й сам В. Липинський не вважав себе академічним дослідником. У листі до Д. Дорошенка від 10 серпня 1926 р. він рішуче заперечує супроти пропозиції одноосібно представляти «ученість» в УНІ-Б. Більше того, автор афористично декларує своє суспільне та громадське становище: «Я: хлібороб і жовнір»⁴⁶⁶.

Вочевидь, роль приватного вченого позбавляла В. Липинського не тільки академічного досвіду, але й тягаря багатьох тодішніх стереотипів, традицій, настанов, що дозволяло йому вільно залучати різноманітні культурні, дослідницькі та соціальні практики. Л. Білас дещо категорично назвав В. Липинського «останнім нашим істориком на велику міру»⁴⁶⁷. Проте ця заувага досить точно відображає масштаб постаті В. Липинського та його інтелектуальних впливів в українській історичній і політичній думці ХХ ст.

Насамкінець зауважимо, що інтелектуальний феномен В. Липинського примушує замислитися щодо глобальнішої теми — проблеми неоромантизму в українському історіописанні ХХ ст.

⁴⁶³ Томашівський С. Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В. Липинського «Україна на Переломі» // ХУ (Відень). — 1921. — Кн. 3, зб. 5/6. — С. 169.

⁴⁶⁴ Пеленський Я. Передмова: В'ячеслав Липинський... — С. XI.

⁴⁶⁵ Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський... — С. 154, 156.

⁴⁶⁶ Липинський В. Повне зібрання творів... — Т. 1. — С. 625.

⁴⁶⁷ Білас Л. Криза нашого образу історії. — С. 40.

Наукове видання

Ясь Олексій Васильович

ІСТОРИК І СТИЛЬ
ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ
(початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.)

Монографія

Частина 1

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук

Адреса видавця:

01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел. (044)278-02-40; e-mail: istdruk@ukr.net

Підписано до друку 22.04.2014 р. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 47,7 Обл. вид. арк. 43,67
Наклад 300 прим. Зам. 09.2014 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

ERRATA Частина 1

Сторінка	Рядок / примітка	Надруковано	Виправлення
27	16	поведеніки	поведінки
47	34	культурно-антропологічну	культурно-антропологічну
55	прим.280	интуиция наследие	интуиция: наследие
98	3	природно-правого	природно-правового
129	прим.429	С. 147–148.	С. 247–248.
156	1	цієї проблематикою	цією проблематикою
231	1	розчинитя	розчинитися
298	прим.892	С...о-М. Д.	Д. С...о-М.
298	прим.892	восоединение	восоединения
305	6	мотивам	мотивами
311	20	За візією П. Куліша	За візією П. Куліша,
368	18	репрезентують	репрезентують.
421	22	минувшини	минувшини,
492	12	позитивізму» ⁴⁶⁹	позитивізму» ⁴⁶⁹ .
493	37	(1580–1610 pp.) ⁴⁷⁶	(1580–1610 pp.) ⁴⁷⁶ .
499	26	політичною зрізу площиною минувшини	політичною площиною минувшини
518	11	коментаріях	коментарях
582	18	уважав	уважав